

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Центр пам'яткознавства Національної академії наук України
Кам'янець-Подільська міська організація Національної спілки краєзнавців України

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ АРХЕОЛОГІЯ & ФОРТИФІКАЦІЯ УКРАЇНИ

**VII Всеукраїнської науково-практичної конференції
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника,
присвяченої 65-й річниці від дня народження
Миколи Борисовича Петрова (1952-2008)
та 110-й річниці від дня народження
Олега Ольжича (Олега Олександровича Кандиби) (1907-1944)**

*Рекомендовано до друку науково-методичною радою Кам'янець-Подільського
державного історичного музею-заповідника
(протокол № 13 від 19.09.2017 р.)*

Рецензенти:

- О. М. Титова**, кандидат історичних наук, директор Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, вчений секретар УТОПІК, доцент Київського національного університету культури і мистецтв, вчений секретар Українського комітету ICOMOS, Заслужений працівник культури України
- С. В. Терський**, доктор історичних наук, професор Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка», провідний науковий працівник Львівського історичного музею
- Л. І. Виногородська**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, член ICOMOS

Редакційна колегія:

- О. О. Заремба**, директор Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (відповідальний редактор)
- І. О. Старенький**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, провідний науковий співробітник
- П. А. Болтанюк**, старший науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, завідувач сектору «Музей старожитностей»
- А. Ф. Гуцал**, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка
- О. Б. Комарницький**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка, голова Кам'янець-Подільського міського осередку Національної спілки краєзнавців України
- О. Л. Баженів**, кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка
- О. Д. Могилів**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України
- Б. С. Строцький**, кандидат історичних наук, директор ДП «Подільська археологія» ДП «Науково-дослідний центр» «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України
- А. Б. Задорожнюк**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка

А 87 **«Археологія & Фортифікація України»**. Збірник матеріалів VII Всеукраїнської науково-практичної конференції / [редкол.: О. О. Заремба (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2017. – 400 с.

Видання розраховане на науковців, працівників музейної сфери, викладачів суспільних дисциплін і студентів.

Усі опубліковані в збірнику матеріали подаються в авторській редакції. За достовірність наведених даних та посилань несе відповідальність автор публікації.

Позиція редакції необов'язково збігається з позицією авторів.

Адреса редакційної колегії:

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник,
вул. Іоанно-Предтечинська, 2, м. Кам'янець-Подільський, 32300

МИКОЛА БОРИСОВИЧ ПЕТРОВ
(1952-2008)

ОЛЕГ ОЛЬЖИЧ
(Олег Александрович Кандиба)
(1907-1944)

**Поважна мова врочистих вітрин.
Уривчасті передвіку аннали.
– Ми жали хліб. Ми вигадали млин.
Ми знали мідь. Ми завжди воювали.**

**– Мене забито в чесному бою,
Поховано дбайливою сім'єю.
Як не стояти так, як я стою
В просторій залі мудрого музею?**

**Так виразно ввижається мені
Палючими безсонними ночами:
Я жив колись в простому курені
Над озером з ясними берегами.**

***Олег Ольжич
1933 р.***

ЗМІСТ

Секція 1. Микола Борисович Петров – дослідник Кам’янецьчини. Олег Ольжич – український археолог, поет, політичний діяч	9
Біляєва С. Біля початків комплексного вивчення історичної топографії Кам’яня-Подільського: з розробок М. Б. Петрова.....	9
Мезенцева І. Олег Кандиба. Життя як полум’я.....	13
Дзісяк Я. Соціокультурний аспект полігранності особистості Олега Ольжича	19
 Секція 2. Давня археологія України.....	26
Якубенко О. Трипільська антропоморфна пластика з Тернопільщини (із зібрання Національного музею історії України)	26
Тетеря Д., Прядко О. Нове поселення трипільської культури на Переяславському Лівобережжі.....	33
Болтанюк П., Гуцал А., Левінзон Є. Результати розвідки на багатошаровому поселенні в с. Сокіл.....	39
Старенький І, Шпаковський С., Зайшлюк Я. Трипільське поселення с. Жванець Кам’янець-Подільського району, епонімна пам’ятка археології – номінант на занесення до попереднього списку об’єктів всесвітньої спадщини ЮНЕСКО	45
Бузян Г., Білоусько В. Пам’ятка трипільської культури Жванець-Щовб: матеріали досліджень 1977-1978 рр.	55
Добрянський В. Пам’ятка касперівської локальної групи етапу СІ культури Трипільля-Кукутень поблизу села Бедриківці над Дністром	63
Могилов О. Могила скіфського воїна з Світловодська.....	68
Пеляшенко К. Про деякі особливості планування городищ скіфського часу в Дніпро-Донецькому лісостепу.....	73
Захар’єв В. Знахідка з-під с. Ілятка у межириччі Південного Бугу та Ікви – найсхідніше на сьогодні поховання пшеворської культури України (попередня публікація матеріалів).....	80
Вакуленко Л. Три могильники культури карпатських курганів на лівобережжі р. Прут	83
Юрченко О. До археологічної карти долини р. Броварка на Переяславщині за ранньослов’янської доби.....	89
 Секція 3. Середньовічна археологія України	100
Калініченко В., Пивоваров С. Кінська решма з Рухотинського городища (уроч. Корнешти).....	100
Петраускас А., Хададова М. Питання дослідження древлянського колодязя в Олевську.....	104
Парфенюк Л. Дитинець у Пересопниці: до питання локалізації літописного міста.....	107
Прядко О. Давньоруські пам’ятки с. Хоцьки на Переяславщині	111
Дідух Л. Зміювик з Волині в колекції НМІУ.....	119
Осипенко М. До питання атрибуції трійників-розподільників золотоординського часу	124
Прохненко І. Питання хронології Середнянського замку	131
Коротя О. Майдани поблизу с. Залатиха.....	137
Ільків М. Порцеляновий посуд у стилі Батавія з Хотинської фортеці (за матеріалами археологічних досліджень 2013-2017 рр.).....	141

Старенький І. Комплекс матеріалів з археологічних досліджень по вулиці Зарванській, 7/1 у Кам'янці-Подільському	145
Секція 4. Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.	157
Лук'янченко В. Бійниці на оборонних спорудах стародавнього Києва	157
Майор Р. Кам'янець-Подільський замок у середині XIV – першій третині XV ст.: гіпотетична реконструкція.....	162
Хоптяр А. Башти Кам'янецького замку кінця XV – першої третини XVI ст.: проблема датування.....	170
Осадчий Є. Укріплення Путивльської фортеці (за матеріалами середньовічних зображень міста)	175
Стецюк В. Оборонні синагоги Поділля XVI-XVIII ст.: проблеми типології і тактики	178
Оконченко О., Оконченко І. Оборонне значення фортифікацій замків Західної України в контексті класифікаційного поділу прийнятого у XVII столітті.....	183
Сокирко О. Тактика артилерії козацького війська при облозі й обороні міст другої половини XVII – початку XVIII ст.....	188
Брегін О. Історико-краєзнавча характеристика Окопів святої Трійці як видатної пам'ятки фортифікаційного зодчества України	194
Сандуляк В. Передумови будівництва Турецької фортеці в Хотині в 1713-1718 роках	199
Позняков Д. Хотин та Хотинська фортеця на планах європейських картографів XVIII століття.....	204
Гурська К. Замки і фортеці на території Кам'янець-Подільського району	214
Вельгій М. Червоногородський замок – видатна архітектурна пам'ятка України.....	221
Секція 5. Еволюція фортифікації XIX-XX ст.	225
Дацюк О. Мости Київської фортеці.....	225
Кузяк А. Капониры Бобруйской крепости	229
Кузяк А. Артиллерия Новой Печерской крепости	233
Сезин Д., Сезин С. История Кременчугского артиллерийского склада.....	243
Ющенко М. Еволюція структури укріплених районів СРСР на прикладі УР-ів КОВО в 1928-1941рр.	249
В'ялець А. Мінні споруди Могилів-Ямпільського укріпленого району	257
Зимницький П. Легкі споруди лінії Арпада.....	265
Швачко А. Залізобетонні укриття ставки Гітлера «Вервольф» в Україні	271
Секція 6. Пам'ятки військового зодчества сьогодні. Проблеми збереження, реставрації та музеєфікації фортифікаційних споруд. Використання в туристичній діяльності об'єктів фортифікації	275
Кулішова А., Пагор В. Дослідження та реставрація комплексу споруд Польської брами XV-XVI ст. в Кам'янці-Подільському	275
Мельничук К. Сучасний стан і перспективи розвитку замків України, як туристичних об'єктів (на прикладі Кам'янець-Подільського замку)	281
Федорів Т. Чортківський замок у контексті діяльності Подільського туристично-краєзнавчого товариства	285

Секція 7. Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень	288
Баженов Л., Баженов О. Етапи складання і видання археологічних карт Поділля і Південно-Східної Волині (XIX – початок XXI ст.)	288
Мазуранчик З. Роль археологічних досліджень у вивченні історії літописного Збаража	295
Маярчак С. Висвітлення археології Хмельниччини у центральних наукових періодичних виданнях незалежної України	299
Смірнова С. Колекція ідолів Музею старожитностей. Історіографія досліджень	307
Сорокіна С., Безкоровайна Ю. Археологічна експозиція Центрального історичного музею ім. Т. Г. Шевченка в Києві (1938-1941 рр.)	316
Сорокіна С., Завальна О. Радієвська Т. Каталоги графа О. О. Бобринського як джерело дослідження походження археологічних колекцій у зібранні Національного музею історії України	329
Терський С. Археологічні дослідження Львівського історичного музею у Львові та околиці (роботи 1995-2006 рр.)	336
Терський С., Савченко О. Пам'ятки доби Галицько-Волинського князівства: проблеми консервації та збереження на сучасному етапі	340
Трембіцький А. Ярослав Пастернак (*1892 – †1969) – автор монументальної праці «Археологія України» (до 125 річчя від дня народження)	343
Ганусевич Н. Фортифікації Микулинецького замку через призму історіографічних та археологічних досліджень	352
Секція 8. Нумізматика. Боністика	359
Ляшко Ю. Античні монети з берега річки Тясмин	359
Бакалець О., Пінкевич О. Грошовий обіг на Поділлі у XVI ст. (за скарбовими джерелами)	362
Зразюк З. Діяльність Київського нумізматичного товариства у XIX – поч. XX ст.	380
Карбовська Ж. Пам'ятні монети України серії «Відродження української державності» (з колекції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника)	386
Родіонова О. Історія надходження грошового знаку «Марка в Америці» Російсько-американської компанії до збірки боністики НМІУ	390
Савіцька Н. Грошова одиниця Туреччини – турецька ліра XX-XXI ст. (з колекції фондів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника)	395

Секція 1. МИКОЛА БОРИСОВИЧ ПЕТРОВ – ДОСЛІДНИК КАМ'ЯНЕЧЧИНИ. ОЛЕГ ОЛЬЖИЧ – УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОЛОГ, ПОЕТ, ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ

Світлана Біляєва,
доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник ІА НАНУ,
професор кафедри загальної історії УДПУ

БІЛЯ ПОЧАТКІВ КОМПЛЕКСНОГО ВИВЧЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ТОПОГРАФІЇ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО: З РОЗРОБОК М. Б. ПЕТРОВА

У статті розглядаються здобутки діяльності М. Б. Петрова, який здійснив комплексне дослідження історичної топографії Кам'янця-Подільського на основі порівняльного аналізу писемних, графічних та археологічних джерел. Це відкрило шлях до розробки теоретико-методологічних та практичних підходів створення історико-архітектурного заповідника, охорони видатних пам'яток історії та культури міста.

Ключові слова: історична топографія, еволюція міста, періодизація, етнічна та соціальна мікро-топографія.

На початку 80-х років ХХ ст. в археологічних студіях України розгортається дослідницька робота М. Б. Петрова з надзвичайно актуальної тематики: вивчення історичної топографії визначного міста середньовічної України – Кам'янця-Подільського. Він послідовно збирає інформацію щодо його вивчення в історіографії, аналізує природно-географічне розташування та історичні умови виникнення міста, етнічних складових та соціальної топографії міста. Велику увагу автор приділив пошукам початків формування Кам'янця-Подільського, планування та забудови міста на ранньому етапі його існування, еволюції розвитку міста на різних історичних етапах його існування та й визначенню самих етапів планувальної структури, їх оцінці.

М. Б. Петров встановлює творчі зв'язки із Інститутом археології НАН України, вступає до аспірантури і затверджує тему кандидатської дисертації у відділі археології Києва, давньоруської та середньовічної археології. Науковим керівником теми постав відомий фахівець в галузі давньоруської проблематики, історії міста доктор історичних наук П. П. Толочко. До речі, кандидатська дисертація П. П. Толочка була присвячена також історичній топографії – історичній топографії столиці Київської Русі – Києва. Таким чином у науково-методичному напрямку досліджень був приклад вивчення історичної топографії міст, що безумовно сприяло розгортанню досліджень відносно інших осередків середньовічної України.

Наприкінці 1987 р. М. Б. Петров завершив роботу над кандидатською дисертацією, що відкривало йому шлях до захисту і наукового визнання отриманого доробку. Результатом цього постав захист кандидатської дисертації в Інституті археології НАНУ. Першим офіційним опонентом погодився бути відомий дослідник давньоруських пам'яток Буковини д. і. н. Б. О. Тимошук. Так сталося, що другим опонентом дисертаційного дослідження М. Б. Петрова була призначена автор статті. Це повною мірою дозволило мені переконатися у вартісних розробках автора, актуальному напрямку наукової думки, баченню нових обріїв наукових досліджень історичної топографії поселенських структур.

Треба відразу ж відзначити, що не дивлячись на виконання необхідних трендів радянського часу з обов'язковими посиланнями на праці класиків марксизму, М. Б. Петров вже наприкінці 80-х рр. зміг вийти за межі офіційних вимог, і в обґрунтуванні актуальності теми поставити справжні ціннісні завдання дослідження, які виходили з накопичення археологічних матеріалів, необхідності розгляду історичної

топографії міста на новому рівні, у системі вивчення інших центрів Русі. Так, у темі історичної топографії з'являється Кам'янець-Подільський, давньоруське місто Галицько-Волинського князівства.

Місце Кам'янця-Подільського в історії середньовічної України, зокрема його знаходження на живих торговельних шляхах, вдалому регіональному розташуванні, близькості європейських цивілізаційних осередків, обумовило достатньо чисельну кількість та різноманітність писемних джерел з історії міста, не завжди притаманним іншим містам. М. Б. Петров, відповідно, мав можливість використати багатство описової інформації і багаточисельні види-плани міста, починаючи з 1633р., плани, виконані вже на топографічній основі, що знаходились у архівах СРСР, насамперед у Центральному державному воєнно-історичному архіві СРСР та Центральному державному архіві Воєнно-Морського Флоту СРСР, і таким чином використати картографічну базу, яка на сьогодні внаслідок політичних обставин зачинена для українських дослідників. Окремо слід зазначити й плідну роботу М. Б. Петрова в українських архівах, відділах рукописів та картографії ЦНБ НАНУ, Львівській науковій бібліотеці та ін. В той же час, історіографія засвідчує той факт, що багатство писемних матеріалів ще не гарантує відсутність помилок висновків. Яскравим прикладом цього є праця Є. Сіцинського, присвячена замкам Західної Подолії XIV-XVII ст., у який час виникнення Кам'янця-Подільського віднесено до XIVст. [13] Це сталося через брак археологічних джерел, які дали б можливість вивчення найбільш ранніх віків існування міста. Дослідження ж М. Б. Петрова розгорнулися якраз після отримання матеріалів з питань початкового періоду існування міста, репрезентованих у працях Є. М. Пляменицької [9], І. С. Винокура [9] та інших авторів з узагальненням результатів археологічних досліджень на кінець 60 – початок 70-х рр.

Але накопичення археологічних матеріалів до кінця 70 – початку 80-х рр. дозволяло розширити стан джерелознавчої бази з боку археологічних матеріалів, і, таким чином, підійти до багатьох аспектів історичної топографії міста, зокрема проблеми його виникнення, враховуючі нові данні. Це об'єктивно сприяло дослідженням М. Б. Петрова на підставі вже нових фактів археології. Якщо до того часу в історіографії панувала думка про виникнення Кам'янця-Подільського до рубежу XI-XII ст., він дотримується погляду про формування міста в другій половині XII ст. Проте, дослідник не відкидає і впливу функціонування на території міста слов'янських поселень, що відстежуються за матеріалами VIII-IX ст., які складали основу майбутнього формування міської структури. Але автор вважав, що для остаточного вирішення питання генези Кам'янця-Подільського необхідні додаткові археологічні роботи. Як відомо, у багатьох працях різних часів відомих дослідників міста, Є. М. Пляменицької та О. А. Пляменицької, були підняті питання більш ранньої історії виникнення міста, починаючи з II століття н. е. [10-12], але і на сьогодні переважає думка про давньоруське походження міста, за часів феодального роздроблення Русі, коли існування держави відбувалося у формі федерації князівств. Як свідчать результати досліджень, масова урбанізація території в цілому та окремих князівств, зокрема, була характерним явищем саме цього етапу розвитку давньоруської державності. Відбувався рух у напрямку замкового будівництва із застосуванням кам'яних укріплень, до складу яких входили вежі та куртини, формування та розвитку нової планувальної структури з торговими майданами, ремісничими осередками, адміністративним центром. Безперечно позитивним фактором було і розташування міста на старому торговельному шляху (Татарський шлях), що сприяло швидкому розвитку ремісничої діяльності та торгівлі.

М. Б. Петров цілком логічно поєднував дитинець, посад та передмістя давньоруського Кам'янця в єдину складову міста. Але, у висвітленні періоду після монгольської навали, нестача писемних та археологічних матеріалів другої половини XIII – першої половини XIV ст. завадили автору дати оцінку цього етапу розвитку історичної топографії. Проблематика спадкоємності давньоруського та наступного періоду після монголо-татарської навали на той час вже була визначена у працях В. Й. Довженка [2;3], М. П. Кучери [4], П. П. Толочка [2], а також у спеціальних розробках щодо специфіки матеріальної культури Південної Русі на основі розкопок археологічних пам'яток С. О. Біляєвої [1]. Але для Кам'янця-Подільського цей період був представлений ще недостатньо. Навіть зараз, результати розкопок міста перших десятиліть XXI ст. свідчать про необхідність подальших пошуків матеріальної культури історії міста цього часу, а їх вивчення не втрачає актуальності до сьогодні.

Розбудову Кам'янця другої половини XIV – середини XV ст. М. Б. Петров пов'язував із своєрідністю політико-адміністративного характеру, коли місто стає центром Поділля внаслідок правління литовської влади після поразки татар у битві при Синіх Водах у 1362р. Воно постає не лише оборонним центром, але і одним з провідних осередків розвитку самоуправління, європейського шляху розвитку міста, як такого, що отримав магдебурзьке право одним з перших міст України у 1374 р. На цей час, як підкреслює М. Б. Петров, Кам'янець-Подільський відрізняли риси великого оборонного центру, який складався з замку та міста [5]. Проте, слід зазначити, що аналогічні складові відзначали міста цього історичного

періоду в різних частинах українських земель, були характерними для будівництва на теренах Молдови, Великого князівства Литовського та Руського у різних природно-географічних смугах. Сполучення замку і міста характерно від пост золотоординського Білгороду на Дністрі до Тягину на Пониззі Дніпра. В обох містах навколо фортець константинопольського типу зросли міські структури. Такий тип фортець, як відомо, був характерним від другої половини XIII до XV ст. включно.

М. Б. Петров намагався ретельно аналізувати структуру укріплень замку, перший опис якого відноситься до 1494 р. Але, на наш погляд, деякі традиційні впливи минулого ще заважали аналізу об'єктивних змін, які мали місце в період нових цивілізаційних змін, західноєвропейських впливів у колі понад сторічних можливостей розвитку самоуправління. Й, навпаки, тягнутися за архаїчним типом феодального управління містом, візантійським зразком, було ще певною ознакою часу. Проте, певним натяком на певні трансформації, нові реалії, новий – «литовський» період існування Кам'янця є те, що система земляних укріплень, яка захищала місто з північного боку відома під назвою «Вітовтові шанці». Нагадаємо, що ім'я Вітовта згадується і в інших місцевостях України: Вітовтова вежа, Вітовтів брід, що нагадувало про іншу добу, інше федеративне державне утворення – Велике князівство Литовське і Руське.

Але до розуміння давньоруських змін наприкінці XII – перші десятиліття XIII ст., а тим більше змін та перетворень наступної доби, і особливостей монголо-татарських часів, перетворень після битви на Синіх водах, залишалися ще роки нових досліджень та відкриттів.

Особливу увагу М. Б. Петров приділяє надзвичайно важливому періоду еволюції системи планування та забудови міста, розбудови нових фортифікаційних споруд XV-XVI ст., коли зміни в західноєвропейському воєнно-інженерному мистецтві мали потужний вплив на розвиток топографії Кам'янця. Саме в цей час набуває змін стара форма фортеці, яка перетворюється на подовжений чотирикутник. Застосування наприкінці XVI ст. під час осади міст артилерійської зброї з розривними снарядами, змусило до необхідності зведення земляних бастионів, що було своєчасною даниною західноєвропейським досягненням. Зауважимо, що це відбувається раніше, ніж у османських фортецях Південної України, навіть на такій потужній фортеці як Аккерманська. Автор підкреслив, що виходячи саме з цих обставин у 1617р. споруджується й Нова фортеця із західного боку замку.

Важливе місце в дослідженнях М. Б. Петрова посідає тематика, пов'язана із специфікою розвитку історичної топографії і мікроструктури багатонаціонального міста, яким був Кам'янець-Подільський впродовж століть свого існування. Він ретельно аналізує специфіку існування трьох самостійних громадських центрів-ринків: український, вірменський та польський, які мали власні ратуші та органи самоуправління, адміністративні споруди. Він надає опис місцезнаходження кожного з них, відмічає особливі риси і назви. Як відомо, українська громада (яку все ще звали як «Русь») була відтиснена в північну частину міста, так як із захопленням міста під владу Польщі, центральна частина міста постала місцем помешкання польського населення. Південна частина залишалася вірменською. Слід відзначити, що збереження назви «Русь» від давньоруського минулого міста, інколи в історіографії призводили до прикрої плутанини нащадків автохтонного давньоруського населення з прийшлими переселенцями з Російської імперії.

Одним з мало розроблених питань у розвитку історичної топографії міста є османський період. Як відомо, Кам'янець у 1672 р. під час антипольської військової кампанії був захоплений військами турецького султана Мехмета IV за підтримки українських козаків гетьмана Петра Дорошенка та військ кримського хана Селіма I Герая, і перебував під владою османів до 1699 р., коли за Карловицьким трактатом він був повернутий під владу Польщі. Османи відновили зруйновані частини фортеці й розпочали пристосування храмів у відповідності до потреб мусульманського міста. Про це свідчить побудова мінарету в католицькому кафедральному соборі св. Петра і Павла. Був побудований мінарет і біля костелу св. Станіслава в Старому замку. Пристосований до мусульманської мечеті і домініканський костел св. Миколая, де були побудовані михраб та мінбар, копія в мініатюрі мінбара Нової мечеті Стамбула.

М. Б. Петров вказував, що за час османської окупації Кам'янець-Подільський залишався лише форпостом імперії на її західних кордонах. Архітектурний ансамбль та планування були майже повністю знищені. З 800 будинків залишилися лише 150. Повністю припинили своє існування міські передмістя [5]. Що стосується наступного періоду розвитку після повернення його під владу Польщі, М. Б. Петров констатує занепад міста в першій половині XVIII ст., і навпаки швидке зростання в другій половині, коли відбувається перепланування окремих кварталів, втрата замком значення окремого адміністративного центру й подальше зосередження суспільного життя в Старому місті, де його центрами постають Центральна площа та Вірменський ринок [6]. На підставі вивчення різних джерел, М. Б. Петров репрезентує підрахунки чисельності мешканців міста, яка дещо зростає від 5-6 тис. у 30-ті роки XVIII ст. до

8-8,5 тис., але майже вдвічі відстає від найкращих часів історії міста XVI-XVII ст., коли вона дорівнювала 12-14 тис. чол. Але специфіка розвитку Кам'янця-Подільського після повернення до Речі Посполитої була залежна від загальної ситуації, в якій опинилася Польща, для якої перша половина XVIII ст. була періодом глибокого занепаду. У другій половині століття з початком відродження економіки та розвитку капіталістичних перетворень, складаються умови і для зростання Кам'янця-Подільського, його подальшої розбудови. З кінця XVIII ст., за висновком М. Б. Петрова, розвиток історичної топографії був під впливом містобудівельних принципів Російської імперії, які мали прояв у соціально-класовому районуванні міста, замість попередньої організації простору за етнокультурними ознаками.

Напрацювання 80-х рр. минулого століття дозволили М. Б. Петрову створити логічно побудовану та достатньо обгрунтовану концепцію історичної топографії одного з визначних міст України. Провідну роль у розробці тематики відіграли археологічні джерела. Цей досвід мав важливе значення для подальших досліджень в галузі вивчення історичної топографії різних типів поселенської структури, зокрема типологічної класифікації міст, знайшов своє втілення в подальших розробках українських археологів та самого автора. Продовження розробок тематики залишилося головною метою чисельних статей і монографій автора, деякі з яких постали фундаментом подальших досліджень наступними поколіннями вчених [7, 8]. Вони принесли М. Б. Петрову високе наукове визнання поважного знавця історії Поділля та його визначного центру м. Кам'янця-Подільського.

Список використаних джерел та літератури

1. Беляева С. А. Южнорусские земли во второй половине XIII-XIV вв. / С. А. Беляева. – К.: Наукова думка, 1982. – 120 с.
2. Довженко В. Й. Киев и Южная Русь в эпоху феодальной раздробленности / В. Й. Довженко, П. П. Толочко // Тези пленарних і секційних доповідей (результати польових досліджень 1970-1971 рр. на території України). – Одеса, 1972. – С. 48-50.
3. Довженко В. Й. Среднее Поднепровье после монголо-татарского нашествия / В. Й. Довженко // Древняя Русь и славяне. – М., 1978. – С. 76-82.
4. Кучера М. П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР / М. П. Кучера // Слов'яно-руські старожитності. – К.: 1969. – Т. 19. – С. 174-181.
5. Петров Н. Б. Историческая топография Каменца-Подольского XII-XVIII вв. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук / Н. Б. Петров. – К., 1987. – 17 с.
6. Петров М. Б. До питання про населення і територію Кам'янця-Подільського наприкінці XVIII ст. / М. Б. Петров // Тези доповідей обласної наукової конференції «Проблеми історичної географії Поділля». – Кам'янець-Подільський, 1982. – С. 35-36.
7. Петров М. Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII – XVIII ст. / М. Б. Петров. – Кам'янець-Подільський, 2002. – 360 с.
8. Петров М. Б. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV–XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топонімічного розвитку. Міське і замкове управління / М. Б. Петров. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. – 480 с.
9. Пляменицька Є. М. Кам'янець-Подільський: історико-архітектурний нарис / Є. М. Пляменицька, І. С. Винокур, Г. М. Хотюн, І. І. Медведовський. – К.: Будівельник, 1968. – 120 с.
10. Пляменицька Є. М. Про час заснування Кам'янець-Подільського замку-фортеці / Є. М. Пляменицька // Слов'яно-руські старожитності. – К., 1969. – С. 124-144.
11. Пляменицька Є. М. Дослідження Кам'янець-Подільського замку / Є. М. Пляменицька // Археологія. – 1975. – №16. – С. 14-37.
12. Пляменицька О. Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець / О. Пляменицька. – Кам'янець-Подільський: «Абетка», 2012. – 672с.
13. Сіцинський Є. Й. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. / Є. Ю. Сіцинський. – К., 1928. – 96 с.

Ірина Мезенцева,
старший науковий співробітник
Національного музею історії України

ОЛЕГ КАНДИБА. ЖИТТЯ ЯК ПОЛУМ'Я

Стаття присвячена першому фаховому археологу-українцю Олегу Кандибі (Ольжичу), який вивчав трипільську культуру на заході України і показав світові її багатство та самобутність. У роботі, на підставі глибокого аналізу наукової спадщини О. Кандибі, показано, що розроблена ним методика розкопок є й досі основою для побудови типологічної класифікації кераміки, а також еволюційної схеми розвитку трипільського розписного посуду Наддністрянщини. Історико-наукові дослідження наукових наробок О. Кандибі, приведені в статті, висвітлюють, що він першим подав ясні типологічні ряди форм і орнаментів української мальованої кераміки й розробив її класифікацію. Показано, що О. Кандиба був талановитим поетом та публіцистом, який присвятив своє життя боротьбі за незалежність рідної України.

Ключові слова: вчений-історик, археолог, поет, публіцист, політичний та культурний діяч, трипільська культура, дисертація, монографія, ОУН.

*Господь багатий нас благословив
Дарами, що нікому не відняти:
Любов і творчість, туга і порив,
Відвага і вогонь самопосвяти!*

Є на світі люди, життя яких, наче полум'я вогню, швидкоплинно згорає, залишаючи по собі яскравий, глибокий та незабутній слід. Одним з таких був видатний український вчений-історик, археолог, поет, публіцист, політичний та культурний діяч Олег Кандиба (Ольжич), який найкращі роки свого життя присвятив боротьбі за незалежність рідної України. У цій боротьбі він загинув, залишивши по собі сина, поезію, публіцистику, наукові праці і добру пам'ять.

Олег Кандиба народився 21 липня (8 липня за ст. ст.) 1907 року в м. Житомирі. Його батько Олександр Іванович Кандиба – відомий поет-лірик Олександр Олесь. Мати – Віра Антонівна Свядківська, слухачка Бестужівських курсів у Санкт-Петербурзі, за освітою була вчителькою і викладала іноземні мови. Вважається, що рід Кандиб сягає доби українського козацтва. Їх родовід пов'язують з іменем корсунського полковника, згодом ніжинського полкового обозного та конотопського сотника Федора Кандибі [6, с. 352]. Але на кінець XIX ст. рід збіднів, поступово занепав. У 1909 році родина переїздить до Києва. Спочатку вони мешкали в центрі міста, пізніше переселились у передмістя Пуща-Водиця, де й пройшли дитячі та шкільні роки Олега Кандибі. Світлоокий білявий хлопчик Лютик (пестливе ім'я Олега) одразу підкорив серця родичів та сусідів. До того ж він рано виявив неабиякі здібності – почав вільно читати на третьому році життя, а вже в п'ять написав п'єсу з козацьких часів, на три дії та сам її ілюстрував. Гарно малював, добре грав на скрипці та піаніно [7, с. 353]. Виняткові таланти могли забезпечити блискуче майбутнє вченого-археолога (яким власне він і став), знаного українського поета. Але доля усе ж обрала його для іншого – для боротьби за волю України.

Згодом родину закрутило у вирі подій Першої світової війни, революції, громадянської війни. У лютому 1917 року заарештували О. Олесь та ледь не розстріляли. Рятуючись, О. Олесь виїздить з Києва і емігрує до Угорщини, де в Будапешті у 1919 році стає культурним аташе українського представництва Уряду УНР. А Олег з матір'ю залишилися в «збільшевиченому» Києві та бідували. Вдвох переживали війну і терор, страхиття холоду та голоду. Олег у сніг та холод часто ходив за 10-20 кілометрів у далекі села обмінювати речі на картоплю та борошно. О. Олесь клопотався долею дружини та сина і через Міжнародний Червоний Хрест домогся дозволу на виїзд родини за кордон. У січні 1923 року Олег з матір'ю прибувають до Берліна, а звідти разом з батьком до Чехословаччини, де знайшли притулок чимало втікачів з розтерзаної України. Спочатку поселилися в Празі, потім у Горніх Черношицях. У грудні 1924 року Олег Кандиба з відзнакою закінчує гімназію. Спочатку записується до Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова (УВПІ) у Празі, на літературно-історичний відділ. Можливо саме цей заклад і визначив подальшу долю Олега Кандибі, адже всім першокурсникам-історикам викладали курс доісторичної археології та історії мистецтва. У 1926 році Олег Кандиба вступає на філософський факультет славнозвісного Карлового університету, де слухає лекції і бере участь у семінарах Любомира Нідерле, Альбіна Стоцького, Антона Матейчика та інших чеських вчених. Водночас Олег Кандиба, як багато інших українських студентів Карлового університету, отримує освіту також в Українському Вільному Університеті в Празі, диплом якого визнавався тоді не лише в

Радянській Україні, а й в усій Європі. Там він слухав лекції відомого археолога Вадима Щербаківського, історика мистецтва Дмитра Антоновича, істориків Дмитра Дорошенка і Василя Біднова. Олег Кандиба захопився археологією та обрав її своєю майбутньою професією. Його цікавила археологія доби енеоліту Центральної та Південно-Східної Європи, а особливо проблема виникнення та розвитку трипільської культури, зокрема трипільської мальованої кераміки в Галичині та Буковині. Можливо цьому вибору посприяло дитяче знайомство з археологією та археологами. Ще в дитинстві Олегу пощастило побувати в місцях, де в ті роки велися археологічні розкопки і навіть відпочивати (ясна річ, з батьками) – на хуторі в околицях Канева, біля Княжої гори. Цей хутір належав одному з найвідоміших в цей час дослідників Трипілья – Миколі Біляшівському, який, окрім того, був ще й директором Київського міського художньо-промислового музею. Саме в цьому музеї були зібрані археологічні колекції, зберігачем яких був на той час Вікентій Хвойка. Ймовірно також, що вплив на вибір наукової теми молодого вченого мав і вчитель професор Вадим Щербаківський. Любомир Нідерле також називав Олега Кандибу одним з найулюбленіших і найдібніших учнів. Сам Олег Кандиба називав свою тему «культурою галицької мальованої кераміки» – складовою українсько-румунської області мальованої кераміки. До цієї області входить одразу дві археологічні культури: трипільська (в Україні) та кукутенська (в Румунії та Молдові). Перші розкопки пам'яток трипільської культури відбулися в Галичині у 1870-х роках. Сама назва «трипільська культура» виникла наприкінці XIX – на початку XX ст. і пов'язана з ім'ям Вікентія Хвойки, який є першовідкривачем цієї культури.

Ще перед закінченням університету Олег Кандиба опрацьовує в кількох музеях Львова матеріали колекцій мальованої кераміки з розкопок Галичини. Олег, як дослідник, чудово розумів, що вивчення самої наукової літератури та роботи з музейним зібранням (навіть дуже багатим) – замало. Тож звернувся до Історичного музею при Науковому товаристві ім. Т. Г. Шевченка у Львові та отримав певну суму грошей на власні польові дослідження. Завідувач музею доктор Ярослав Пастернак доручив молодому археологу здійснити подорож по двох повітах – Борщівському та Заліщицькому (зараз однойменні райони Тернопільської обл.). Всього Олег Кандиба за час експедиції на Галичині обстежив 15 поселень: Бучач, Більче-Сад, Більче-Вертеба, Вигнанка, Городниця, Добровляни, Заліщики, Кошилівці (Обоз), Ланівці-Замчисько, Личківці, Новосілка-Костюкова та ін. У чотирьох найбільших пунктах – Ланівцях (Замчисько), Добровлянах, Більчі-Вертебі та Заліщиках вчений провів розкопки. Результати були висвітлені в науковій статті «Досліди на Галицькому Поділлі в роках 1928 та 1929». У с. Ланівці-Замчисько ним досліджено 3 житла, а в Заліщиках – ями, які дали значний матеріал. Найважливіші роботи вчений здійснив у печері Вертеба біля с. Більче-Золоте – унікальній археологічній пам'ятці, яка вивчається і в наш час. Значення розкопок полягає у встановленні чіткої стратиграфії пам'ятки. Олег Кандиба дослідив у малій залі та біля великої брами два культурних шара, розділених стерильним прошарком. Пробні розкопки здійснені до глибини 1,3 м [3, с. 392]. Матеріали непорушеного шару дослідник пов'язав з матеріалами двох різночасових пам'яток на Галичині. З нижнього шару походить більш рання кераміка більчецького типу, а з верхнього шару – посуд пізнішого кошиловецького типу. Про перебування О. Кандиби в Більче-Золотому та його дослідження нині нагадує встановлений у центрі села пам'ятний знак з написом: «Тут працював і проводив археологічні розкопки трипільської культури в 1928-1929 роках О. Кандиба (Ольжич)». А внизу вибито поетичні рядки Олега Ольжича «Захочеш – і будеш. В людині, зятя, лежить невідгадана сила».

Ретельно дослідивши ці пам'ятки, О. Кандиба порівнює кераміку з поселення Ланівці зі знахідками поселення Городниці над Дністром, а кераміку з поселення Добровляни – зі знахідками біля поселення Городниця Медоборська та Вигнанка. О. Кандиба не просто зафіксував та дослідив ці пам'ятки, він поставив їх у ряд визначних трипільських пам'яток.

Отже, методика розкопок О. Кандиби стала стратиграфією низки пам'яток, що є досі основою для побудови типологічної класифікації кераміки і як результат еволюційної схеми розвитку трипільського розписного посуду Наддністрянщини.

Протягом 1928 року О. Кандиба опрацьовував археологічні збірки українських та польських музеїв Львова, Кракова та Праги. За результатами дослідницької діяльності ним була написана дисертаційна робота «Неолітична мальована кераміка Галичини», яку він успішно захистив в Карловому Університеті у 1930 році. Головний опонент доктор Альбін Стоцький дав їй високу оцінку: «Пан Кандиба перший подав ясні типологічні ряди форм і орнаментів, що йому дало можливість знайти елементи контакту з українською мальованою керамікою й укласти в головних рисах її класифікацію» [5, с. 428]. Дисертація обсягом 130 сторінок тексту, 2 карт, 16 таблиць та ілюстрацій була написана на основі детального вивчення керамічних комплексів трипільських поселень [6, с. 174; 3, с. 393]. Автором були використані матеріали фондів музеїв Львова, Кракова та Праги, здобутих, як попередніми дослідниками, так і власними розкопками. Дисертація складається з вступу, двох основних розділів, висновків і додатків.

У першому розділі коротко подається історія досліджень, розглядаються поселення, при цьому мальована кераміка аналізується за кількома регіонами – угорський, фессалійський, болгарський, українсько-румунський. Висвітлюється проблема появи та зникнення розписного посуду і пропонується хронологія поселень з виділенням періодів А та Б. У другому розділі досліджується трипільська кераміка західноукраїнських земель, з огляду на техніку орнаментативності – заглиблена, канельована, розписна, гребінцева. Була розроблена типологія кераміки та її хронологічна послідовність за фазами: незвиська, шипинецька А, заліщицька, городницька, більчицька, кошиловецька. Крім того, коротко характеризувались знаряддя праці та пластика. Ця робота була оригінальним дослідженням, що свідчила про високий рівень знань дослідника.

Одразу ж після захисту О. Кандиба на пропозицію професора В. Щербаківського був прийнятий асистентом до кафедри археології Українського Вільного Університету. Це, а також праця в археологічному відділі Чеського національного музею в Празі (1926-1932 рр.), повністю відповідало науковим зацікавленням Ольжича. В Українському Вільному Університеті О. Кандиба мав змогу поглиблювати свої знання в галузі історії археології. Отримавши стипендію у 1931 році від Словацького Інституту (Прага), яким тоді керував Любомир Нідерле, молодий дослідник здійснює наукове відрядження по Європі. У Відні він опрацьовує колекції з Городниці, Шипинців, неолітичних та енеолітичних колекцій з Трансильванії. У музеях Берліна вивчає колекції з Шипинців на Буковині та Кукутені з Румунії, він знайомиться з відомими німецькими вченими, зокрема з проф. Г. Шмідтом, автором розкопок кукутенського поселення, який схвально відізвався про роботу молодого дослідника [2, с. 247]. Відвідує музеї Німеччини (Потсдам, Любек, Вісмар, Гамбург), відвідує Париж. Крім того, переглядає археологічні зібрання музеїв Праги, Кракова, Львова, Чернівців. Результатом цих досліджень стали кілька статей, зокрема: «Трипільські пам'ятки в збірках археологічного уряду Карлового університету», «Галицька мальована кераміка», «Розкопки в Галичині в 1928 р.», «Погляди М. Грушевського на початок людської громади».

Займається він також і польовими дослідженнями. У 1932 р. О. Кандиба проводить рятівні розкопки поховань латенської епохи в Кобелісах біля Праги, бере участь у дослідженнях на півдні Чехії, у печерах Моравії. У цьому ж році О. Кандиба починає працювати в складі експедиції, яку проводила Американська Школа Передісторичних Дослідів разом з музеями Фогт і Пібоді Гарвардського університету [8, с. 425]. Експедиція проводить роботи в Югославії, на поселенні Старчево, де розкопувались пам'ятки неоліту та бронзового віку. За цей час ним було написано ряд статей «До неолітичної орнаментики Дністро-Дунайської області», «Старчевська фаза середньодунайського неоліту», «Техніка посудин на ніжці в пасковій кераміці». Одночасно здійснює ряд подорожей музеями Чехословаччини, Галичини, Югославії, Австрії тощо. Широке знання проблем неоліту-єнеоліту, володіння 9-ма європейськими мовами, надзвичайна енергія і працьовитість дозволили О. Кандибі стати одним з провідних європейських фахівців, зокрема він був заявлений у списку членів Першого Міжнародного Конгресу Праісториків і Протоісториків, що відбувся у 1932 р. у Лондоні. На Конгресі вчений виступав з доповіддю «Дністро-Дунайський неолітичний регіон». У цій доповіді дослідник встановлює зв'язок між трипільською і кукутенською мальованою керамікою, у моделюванні посуду та спіральній орнаментативності. У 1935-1936 рр. з'являються дві статті О. Кандиби, присвячені спіральній орнаментативності неолітичної кераміки Дністро-Дунайського регіону. У статті «Оббігова спіраль в орнаментативності стрічкової кераміки», на німецькій мові, розглядається оббігова спіраль, яка є однією з основних орнаментативних схем кераміки Української групи та є характерною для Дністро-Дунайської області. Праця супроводжується 112 малюнками. У другій статті «S-спіраль в декорі Дністро-Дунайської неолітичної кераміки» на англійській мові. О. Кандиба створює класифікацію спірального орнаменту, поділивши його на типи і варіанти. Різноманітна спіральна орнаментативність проілюстрована 92-ма видами розгорнутих S-спіральної мотивів, характерних для всіх груп Дністро-Дунайської області. О. Кандиба був першим серед дослідників, хто розчленував різні типи спіралі. Вчений вважає, що спіральний декор на кераміці поширювався в Східну і Центральну Європу саме з території Подунав'я. Сучасні дослідження цілком підтверджують думки археолога стосовно походження спірального орнаменту.

Окреме місце у творчій спадщині О. Кандиби посідає монографія «Шипинці. Мистецтво та знаряддя неолітичного селища». Ця найвідоміша наукова праця була видана німецькою мовою у Відні у 1937 році. В Україні вона побачила світ лише у 2004 році. Шипинське поселення досліджувалося з 1893 року. Так сталося, що один з власників землі, на якій знаходилося Шипинське поселення, Є. Костін, викопував і продавав виявлені на пам'ятці знахідки в різні європейські наукові установи та музеї. У результаті знахідки опинилися в музеях Відня, Берліна, Бухареста, Львова, Праги та Кракова. Частина речей експонувалась у Чернівецькому краєвому музеї. Матеріал з Шипинців хоч і викликав інтерес у багатьох вчених світу, але був розпорошений. У монографії цей матеріал було зведено разом, ретельно проаналізовано та класифіковано. У цій роботі О. Кандиба подає детальний аналіз археологічних знахідок з трипільського поселення Шипинці на Буковині.

Монографія містить чітку періодизацію кераміки трипільської культури, яка за характером розпису, формами та стилем поділяється на два періоди – ранній А та пізній Б, які у свою чергу поділяються на п'ять фаз, назви яких пов'язані з найбільш виразною керамікою, відомих на той час поселень. У монографії розкриті особливості орнаментативних груп посуду, характерного для кожної фази. Найраніша фаза періоду А – незвиська, запропонована раніше Л. Козловським, аналогічна посуду Кукутень А в Румунії. Для незвиської фази типова кераміка із заглибленим, канельованим та мальованим (розписним) орнаментом, поширеним у Галичині та в Дністровській групі Центральної України. Друга фаза – заліщицька – нова, вперше виділена О. Кандибою. До неї дослідник відніс 12 поселень Верхньої Наддністрянщини (Заліщики, Бучач, Вигнанка та ін.) та нижній шар Шипинців на Буковині. Розписний посуд цієї фази аналогічний Кукутень А-В у Румунії. Ця фаза представлена групою розписної кераміки двох типів: заліщицька, з орнаментативною чорною фарбою на білуватому-жовтому тлі, поширеною в Галичині та Подністров'ї; шипинецька – з орнаментативною, нанесеною чорною фарбою на червоному тлі з обводкою тонкими лініями або крапками, характерною для Галичини та Шипинців. Третя фаза – городницька, проміжна між пам'ятками раннього та пізнього періодів (А та Б). Городницька фаза представлена керамікою з орнаментативною чорною фарбою по білому, зрідка червонуватому тлі, такий розпис посуду аналогічний розпису Кукутень від А до В. Четверта фаза, більчицька, представлена поселенням Більче-Сад. Більчецька фаза відноситься вже до періоду Б, представляє кераміку, розписану чорною або червоною фарбою по червонуватому блискучому тлі і є найпоширенішою по всій території України та Бессарабії. П'ята фаза – кошиловецька. Дві останні фази належать до періоду Б та аналогічні з культурою Кукутень В у Румунії. Для кошиловецької фази характерна орнаментативна кераміка виключно чорною або білою фарбою по червоному тлі чи чорною і червоною фарбами по білому блискучому тлі. Вченим детально розкриті особливості орнаментативних груп посуду, характерного для кожної фази, а також окреслюються території її поширення. Для всіх фаз були виділені основні типи посудин (миски, кубки, кратери, амфори, плечисті посудини, покритишки, біноклі). Також були охарактеризовані різноманітні спіралі: S-видна, оббігова, меандрова, волотна, безперервна, які розпадаються на еліпси та лінзи з тангенетами. Серед монографій, присвячених трипільській культурі, немає жодної, котра витримала б три видання, до того ж двома мовами (німецькою й двічі українською). Наскільки кропіткою та ґрунтовною була ця, свідчить той факт, що самих ілюстрацій автор зробив 574. Вивчивши різні стилі орнаментативні, профілів та пропорцій посудин, О. Кандиба створив періодизацію поселення в Шипинцях та визначив його місце серед інших пам'яток трипільської культури в Подністров'ї та Попрутті. Ця періодизація є найбільш точною і на сьогодні.

З 1932 по 1939 роки продовжувалась співпраця молодого вченого з Американською Школою. У 1937-1938 рр. він читає курс лекцій у Гарвардському університеті. У 1939 році за активною участю молодого вченого в Америці було організовано Український Науковий Інститут. О. Кандиба складав і редагував перший, та на жаль, єдиний збірник УНІ – «Збірник Українського Наукового Інституту в Америці», який було надруковано в Празі у 1939 році. У цьому виданні була його стаття «Старша мальована кераміка в Галичині», присвячена ранньому етапу мальованої кераміки трипільської культури в Галичині. У цій статті О. Кандиба застосовує типологічний метод, коли за способом орнаментативної, формою посудин та мотивами декору утворюються типологічні ряди, які починаються від примітивних форм та обігової спіралі і закінчуються розвиненими формами та розпадом спірального декору. Ця стаття стала останньою археологічною працею О. Кандиби. Археологія займала важливе місце в житті О. Кандиби. Його діяльність була багатогранною та плідною. Він поспішав працювати й працював так, ніби кожен рік, кожен день – останній, і все треба встигнути зробити. На сьогодні відомо 28 оригінальних та змістовних наукових статей, надрукованих у різних археологічних виданнях українською, чеською, німецькою та англійською мовами, монографія, виголошено 15 доповідей на форумі Українського історичного філологічного товариства в Празі та 2 доповіді на Другому Українському науковому з'їзді в Празі, проведено багато польових археологічних досліджень. Отже, перш ніж стати поетом, О. Кандиба був загальноновизнаним археологом. Можна з певністю сказати, що за інших обставин з нього б виріс вчений світового рівня.

Олег Кандиба був винятково обдарований природою. Як людина талановита, він багато за що брався і все у нього «виходило», буквально грало в руках. Він воістину єдиний у кількох особах. Свої публіцистичні твори він підписував псевдонімом Д. Кардаш. Прозу – дитячим найменням О. Лелека. Сатиричні вірші з'являлися під прибраним ім'ям К. Костянтин. Але світові він найбільш відомий як Олег Ольжич. Саме цей псевдонім стояв під його віршами.

У Празі на початку 1930-х років розквітнув і здобув визнання поетичний та публіцистичний талант О. Ольжича. Перша його збірка «Рінь» вийшла у Львові у 1935 році коштом Богдана Кравцова. У першій збірці переважають мотиви праісторії людства, античної Греції й Риму. Для поета не так важлива зовнішня декорація давніх епох і культур, як їхня духовність, ріст і розвиток людини, її соціальна суть, звичаї, нахили,

мораль. Автор скупими словами й без емоцій переносить нас до прадавньої доби слов'янського племені, яке не лише займалося рільництвом, але й уміло захищати власну землю [1, с. 17]. Олег Кандиба був завжди відданий археології, тому саме їй присвятив один з своїх перших віршів з прямою назвою «Археологія»:

Поважна мова врочистих вітрин.

Уривчасті передвіку аннали.

– «Ми жали хліб. Ми вигадали млин.

Ми знали мідь. Ми завжди воювали».

Друга поетична збірка «Вежі» з'явилась 1940 року в Празі – без точно вказаного видавництва. Метафоричність назви визначає вершини духовності, яка породжує енергійне рішення і дію, пориває до героїзму. Друга збірка повністю присвячена революційній боротьбі за незалежність рідної країни.

Третя за чергою збірка «Підзамча» (1946 р.) була видана у видавництві «Культура» вже після трагічної смерті поета. Він ще встиг її переглянути й підготувати до друку, але з виданням не спішив. До себе й до інших був особливо вимогливий. Ще більш вимогливим він був, коли йшлося про власну поезію. У «Підзамчі» Ольжич досяг найбільшого артистизму, враховуючи, звичайно, й те, що він почав друкуватися вже зрілим поетом. За тематикою і настроєм багатьох своїх віршів Ольжич найбільше схиляється до неокласики. У них відчуваються гармонія думки й почуття, врівноваженість настрою, замилювання не тільки класичними темами і художніми засобами, але й класичним спокоєм. Неокласичність більшості віршів збірки «Підзамча» впливала також з кількох місяців родинного щастя. Ольжич літом 1943 р. одружився з Катериною (Калиною) Білецькою, старшою донькою професора Леоніда Білецького, яка пізніше написала про нього спогади.

Кілька десятків віршів, які не ввійшли до цих трьох збірок, розкидано по різних періодичних виданнях, щось, можливо, зберігається в рукописах. Зусиллями друга Олеся Лашенка вийшло 1956 р. в Нью-Йорку сумарне видання трьох збірок поета. З'явилися спогади про нього як археолога, бібліографія праць тощо.

У тридцять роки приходить визнання до Ольжича-поета. У нього не було періоду літературного учнівства, характерного невпевненими «пробами голосу». Він постав уже в перших своїх публікаціях цілком сформованим поетом.

Під кінець тридцятих років у житті Олега Кандиби-Ольжича стався докорінний перелам. У 1929 р. в Ольжича окрім улюбленої археології та натхненної поезії з'явилося ще одне заняття – він став Ідеалістом – це перший псевдонім Олега Кандиби (другий – Кардаш), як члена Організації українських націоналістів (ОУН). Його натхненником та безперечним кумиром став відомий публіцист і політичний діяч Дмитро Донцов. У 1929 році він, склавши присягу, стає членом ОУН і невдовзі стає одним з провідних її діячів. Його кредо: «Свободу народам, гідність людині». Провідною метою – боротьба за вільну незалежну державу. За дорученням Євгена Коновальця він утворює і розбудовує Культурну Референтуру ОУН. Керована ним Референтура розгорнула активну ідеологічну, освітню, видавничу, пропагандистську діяльність. Зокрема, діяли 15 комісій державного планування – шкільна, фінансова, сільськогосподарська, промисловості і торгівлі, експлуатації природних багатств тощо. Видавали газети, журнали, збірники, книжки, агітаційну літературу. До роботи О. Ольжич закликав українську інтелігенцію – науковців, митців, літераторів, журналістів. Ядро реферантури склали Микола Чирський, Марко Антонович, Олекса Стефанович, Улас Самчук, Михайло Мухин, Олена Теліга та ін. У 1940 р. стався розкол ОУН. Ольжич, належачи до фракції мельниківців, під час Другої світової війни очолив відділи ОУН на Правобережжі України, зокрема в Києві, був одним з фундаторів Української національної ради (5 листопада 1941 р.), якою керував М. Величківський. Оскільки рейхскомісаріат наприкінці 1941 р. заборонив діяльність ОУН, вона пішла в підпілля, переїхавши до Львова. Смертельна небезпека боротьби в підпіллі на два фронти не залишає часу для занять археологією. І все-таки О. Кандиба не полишає наукову діяльність. У 1941 р. він стає членом Археологічної комісії Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка у Львові, яку на той час очолював Я. Пастернак. Перебуваючи в підпіллі, вчений збирає історичні та етнографічні матеріали, співпрацює з українськими вченими в Західній і Східній Україні, хоч це й було небезпечно для визначного діяча ОУН [4, с. 99].

У 1942 р. Ольжич разом з Оленою Телігою та Іваном Ірлявським прибуває до Києва з патріотичною місією ОУН. У Києві він не лише випускає газету «Наше слово», журнал «Літаври», а й керує підпільною боротьбою мельниківців проти нацистів. Один за одним гинуть його товариші – Олена Теліга, Михайло Теліга, Іван Ірлявський, професор Гупало, яких розстріляли в Бабиному Яру.

Ольжич належав до тих, хто свідомо дивився смерті в очі і не відступав. Наприкінці травня 1944 р. у Львові його заарештувало гестапо і негайно перевезло через Берлін до Заксенхаузена – страшного концтабору, який «проковтнув» понад 200 тисяч людей з усієї Європи. Відгороджений муром, у Заксенхаузені існував секретний об'єкт Целенбау – барак-бункер, в якому тримали особливо небезпечних «злочинців».

Там сиділи син Сталіна Яків Джугашвілі, французький міністр Рібо, колишній прем'єр-міністр Німеччини Лютер та багато інших відомих осіб. Там же перебували раніше ув'язнені майже всі члени проводу ОУН з лідерами двох непримиренних крил С. Бандерою і А. Мельником. У Целенбау Ольжич сидів у камері № 14, де зазвичай перебували закуті в кайдани в'язні, приречені на смерть. Кайдани ці були прикуті ланцюгом до цементної підлоги. Ольжича часто брали на допити. Внаслідок страшних тортур, які застосовувало гестапо на допиті, він і помер 9 червня 1944 р. Коли звістка про смерть Олега Ольжича поширилася поміж в'язнів, польський єпископ Владислав Гораль відправив у своїй камері панахиду за упокій його душі, а в'язні різних національностей у своїх келіях-«самітках» молилися – кожен своєю мовою – за загиблого.

Немає на білому світі могили О. Кандиби-Ольжича. Ми знаємо лише місто, де він народився (Житомир), і місце, де його закатували («Целленбау», Заксенгаузен). У Лігайтоні (штат Пенсільванія) діаспора не забула Олега Ольжича – зусиллями українців було встановлено погруддя (роботи скульптора М. Черешньовського). Меморіальну дошку відкрито у Львові, на будинку, де О. Ольжича схопило гестапо (Личаківська, 32). В Україні виходять книги з творами Олега Ольжича, поставлено біографічний фільм «Я камінь з Божої праці». Його ім'ям названо одну з київських вулиць.

Від тих трагічних подій минуло вже понад 70 років. Олег Кандиба є величною постаттю не лише української науки чи літератури, але й української історії. Він був першим фаховим археологом-українцем, хто вивчав трипільську культуру на заході України і показав світові її багатство, самотність і складність історичного розвитку. Багатобарвний доробок О. Кандиби як поета, науковця, політичного діяча, письменника, свідчить, що перед нащадками постає видатна особистість, життя й боротьба якої були присвячені відродженню рідної України.

Список використаних джерел та літератури

1. Відейко М. Наукова спадщина Олега Ольжича. Невідома Україна / М. Відейко, Ю. Кот. – К., 2008. – 239 с.
2. Мовша Т. Г. Олег Кандиба (Ольжич) (1907-1944) – археолог / Т. Г. Мовша // Археологія. – 1994. – №4. – С. 146-147.
3. Мовша Т. Г. Археологічна спадщина Олега Кандиби в контексті сьогодення / Т. Г. Мовша // Ольжич О. Археологія. – К., 2007. – С. 390-405.
4. Павлів В. Олег Кандиба-Ольжич – археолог / В. Павлів // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття. – Львів, 1998. – С. 97-99.
5. Пивоваров С. Дослідник «Буковинської Трої» / С. Пивоваров, І. Чеховський // Спадщина Олега Кандиби-Ольжича у контексті національного відродження України. – Тернопіль, 1999 – С. 425-429.
6. Череватенко Л. Я. Син Олеся – Ольжич / Л. Я. Череватенко // Поезія 90. – К., 1990. – Вип. 2. – С. 171-184.
7. Череватенко Л. Я. Я камінь з божої праці / Л. Я. Череватенко // Ольжич О. Незнаному воякові. – К., 1994. – С. 351- 424.
8. Фрунчак С. Олег Кандиба – дослідник археологічних старожитностей Галичини та Буковини / С. Фрунчак, А. Фантух // Спадщина Олега Кандиби-Ольжича у контексті національного відродження України. – Тернопіль, 1999 – С. 425-427.

Рис. Олег Кандиба (Ольжич)

Ярослав Дзісяк,
кандидат історичних наук,
Чортківський коледж економіки
та підприємництва ТНЕУ

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ ПОЛІГРАННОСТІ ОСОБИСТОСТІ ОЛЕГА ОЛЬЖИЧА

У статті розглянуто соціально-культурні аспекти вираження багатогранності особистості Олега Ольжича як археолога, поета, культуролога, громадсько-політичного діяча, українського націоналіста.

Ключові слова: сфери суспільства, археологія, поет, політик, культура, державність, націоналізм, ОУН.

Поезія, археологія і громадсько-політична діяльність. Три доволі відмінні між собою суспільні сфери буття і цінностей людини. Кожну сферу можна розглядати окремо в призмі соціального середовища проживання і соціальних можливостей вираження здібностей та нахилів громадянина. В означеній темі три сфери, а насправді – більше, поєднувалися в одній особі. Не буде сумнівів, що результативно, але не завжди оптимально. Бо, чи може поєднатися з позитивним успіхом наукова, поетична і політична діяльність вільної духом людини з поневоленою Батьківщиною-Україною? Питання риторичне. Означені сфери – як три дороги людської особистості мали вагоме і змістовне, і, на жаль, трагічне вираження в житті Олега Кандиби-Ольжича. Серед різних означень візьмемо наступне: «Цільна інтелігентна людина, поет епічного складу, який потрапив у вир національно-визвольних змагань» – характеризує Ольжича дисидент пізнішого покоління Євген Сверстюк [19, с. 288]. Інтелігентність мала вираження не лише в поезії та політиці, а в цілісності його соціокультурної парадигми. Багатогранність особистості Ольжича виходить за межі вище наведених трьох складових, які подаються в більшості джерел. Окрім безпосередньо поезії, археології та політики, діапазон його діяльності охоплював також етнографію, журналістику (наприкінці 1930-х років редагував часопис «Самостійна думка», перетворивши його на орган ПУН), чи не найголовніше – культурологію, він автор прозових оповідань, літературний критик.

Означенням початку розгляду полігранності суспільно-культурного вираження Олега Кандиби послужить його біографія. Ще в дитинстві він був присутній у тих місцях, де ведися археологічні розкопки – на хуторі одного з дослідників Трипілья М. Біляшівського, який був директором музею, а хранителем археологічного відділу був Вікентій Хвойка. Чимало дітей відчують цікавість при відвідуванні музею, дивлячись на археологічні експонати. Але мало хто з них стає археологом, і лише одиниці знаходять в археології красу і щастя. У трьох сферах Ольжич ставить критерії любові та користі, яку він може принести. Любов і користь не завжди поєднуються, у тому і полягає складність вибору. У листі до батька Олександра Олеса молодий Олег писав: «Дуже тяжко без шкоди для господарства рвати квітки поезії на зелених луках: жито висиплеться. Та й «болото» політики дуже звабливе, «ізмурудне», та й затягує страшно». Археологія була найменш улюблена муза, якій він віддав роки своєї молодості. На думку «раннього» Ольжича, не можна було порівнювати результати праці в археології, літературі та політиці, оскільки «стародавнє слово/наука» (буквальний переклад з давньогрецької слова «археологія» була «узька і далека від життя») [6, с. 554-555]. Не зважаючи на «далекість від життя» об'єктів археології, дослідник-науковець здобув значні результати. Внутрішня робота йшла надзвичайно інтенсивно і давала несподіваний результат. Ще студентом Карлового університету у Празі (1924-1929 рр.), Олег проводив розкопки в галицькому Поділлі (територія тодішньої Польщі), досліджував археологічні колекції в музеях Львова, Кракова, Праги. У 1928 р. отримав грант від НТШ на експедицію в Білче-Золоте сучасного Борщівського району Тернопільщини. Після захисту дисертації на звання доктора філософії на тему: «Неолітична мальована кераміка Галичини», працюючи в археологічному відділі Національного музею Чехословаччини, продовжував роботу над означеною темою. Весною 1932 р. у Празі відбувся II Український науковий з'їзд, на якому працювала підсекція археології та історії мистецтв. Олег Кандиба зробив дві доповіді по українській мальованій кераміці. Зокрема, археолог подав свою класифікацію еволюції української мальованої кераміки та її типологію. Його висновок – розвиток української мальованої кераміки є безперервним, органічним і тривалим. Дослідницька діяльність молодого науковця виходила за межі тодішньої Чехословаччини. Того ж року Кандиба брав участь в американській археологічній експедиції до Югославії та Словаччині. Слід зазна-

чити, що в ході закордонних наукових експедицій, науковець виконував і політично-пропагандистську роботу, виконуючи роль зв'язкового «Олега» в поширенні часопису «Розбудова нації» [12, с. 291]. У теоретичній роботі – публікував статті, розвиваючи положення своєї дисертації, що було результатом його самостійної авторської діяльності. Кандиба взяв участь у роботі 12-го польового семестру Американської школи доісторичних досліджень. Він знайомив американських студентів з особливостями проведення розкопок і культурою регіонів Європи в епоху неоліту. Олег Кандиба мав чимало псевдонімів для політичних і літературних творів, зокрема, такі натурастичні як «Світанок», «Лелека», але наукові праці підписував справжнім прізвищем. Для широкого загалу літераторів-поетів, археологія як тема віршу викликає здивування. В особі Кандиби-Ольжича маємо один з небагатьох випадків, коли професія і муза серця вдало поєдналися. У 1926 р. поет Ольжич писав про археолога:

*«Схилився археолог в робітні над столом
Схилився археолог поораним чолом
барвистий і прекрасний розлігся перед ним,
розрісся цілий Всесвіт, як квітчастий килим.
Натхненними очима красу його він п'є.
В красі він знайшов щастя, знайшов життя своє».*

За власним висловом, він був чуттєвим естетом [6, с. 557]. Чуттєвість та естетику чи не в першу чергу приписують представникам давньогрецької музи Евтерпи – поезії, у ширшому розумінні – літератури. Археологія як сфера матеріальної історії й опосередковано духовної, була свого роду виходом в інші світи. Поезія – не просто римування в певному розмірі та ритміці, а мова образів та алегорій на межі світів, часто поезія душі й «не від світу цього».

Його духовне серце залишилося вільним, над котрим панувала інша муза – література. Ольжич був переконаний, що мистецтво і наука взаємовиключають одне одного, у тому значенні, що їх не можна комбінувати. Працюючи науково, він не творив літератури, і навпаки. Очевидно, це є правило для науковців-митців.

Юний Олег жив усамотненим життям через відсутність затишку в спілкуванні з однокласниками в «ледачій школі», за висловом Євгена Сверстюка. У п'ять років Олег написав п'єсу на тему козаччини, ще в дитячому віці малював, грав на піаніно та скрипці [19, с. 288]. Він завів домашніх друзів: півня, курчат, кроликів, спілкуючись з ними, спостерігав і увів їх як літературних героїв перших дитячих оповідань. Його оповідання для дітей мали б посісти належне місце в тематичній літературі. На початку 1930-х років Олег Кандиба заявив про себе як про самодостатнього поета з власним стилем. Мабуть, найперша складність формування його як поета полягала в особі батька – Олександра Олеся, визнаного авторитета літератури. Ольжич співпрацював і видавався у львівських періодичних виданнях: «Літературно-Науковий Вістник», «Обрії», «Напередодні», празьких: «Студентський вістник» і «Пробоєм». Лірика Ольжича – це сповідь воїна, відкритого й чесного в бою, який чітко усвідомлює, що тільки ціною власного життя прокладається шлях до свободи, до виборення права бути органічним складником генетичної пам'яті народу [11, с. 67]. Щодо стилю його поезії, академічне видання визначає як поезія національного героїзму. Героїзм просякає поезію Ольжича не лише тематично, але й становить її творчу психічну домінанту. Це героїзм органічний, незалежний від зовнішніх чинників. У героїчній тематиці інших поетів і белетристів часто відчувається, що це героїзм людини національно покривдженої, отже, певною мірою зумовлений тими чи іншими історичними подіями та ситуаціями. Героїзм Ольжича – вільно обраний і вільний від будь-якого розрахунку, від думки про духовну чи іншу нагороду [21, с. 534]. Римовані рядки поета лунають як закличні литаври, як чіткий карбований крок, викликаючи підсвідомі асоціації з колоною вояків на марші: «Діла і змагання сторуки, / І смерть – як найвищий вінок» [2, с. 77], писав поет за чотирнадцять років до досягнення свого «найвищого вінка». За означенням філософа-літератора Дж. Сантаяни, як релігія, що не виконує свого призначення, коли її переплутують з реєстрацією фактів або природних законів, так поезія зупиняється в розвитку, якщо залишається беззмисловою грою фантазії, не відповідною до ідеалів та цілей життя [18, с. 29]. В Ольжича поезія цілком виражала практичне втілення цілей життя.

У віршах поет шукає (і віднаходить) нове філософське обґрунтування націоналістичного світогляду, який неминуче має прийти на заміну чужинським теоріям матеріалізму детермінізму (соціального). Ключова фраза: «Щоб бачити майбутнє, треба дивитися у минуле. Така закономірність історичного поступу». У минулому поет намагається віднайти вічні та незмінні основи буття, на які мала б опертися сама людина – творець історії. Але того ж творця-людину, Ольжич хоче бачити якісно оновленим. Засліпленість зовнішнім боком прогресу зіпсувало людину, бездуховність або фальшива соціалістич-

но-інтернаціональна культура вбила в людині творчі здібності. Бачимо аналог з сучасною міжнародною проблемою акультурації. Ольжич-поет усвідомлював, що творчість – надзвичайно тонка, психологічно складна сфера людської діяльності. У поета є вірш «Пророк», в якому в останньому рядку він ідентифікує себе: «Я камінь з Божої праці». Цим каменем були його воля, духовність, без перебільшення – героїзм. Чи був поет пророком у значенні передбачення майбутнього? Мабуть, мимоволі, так. В особистісному передбаченні свого «найвищого вінка». І на макрорівні – аналіз суспільно-культурного становища, ролі, значення та методології культури у 1930-40-ві рр. в багатьох аспектах є тотожним сьогоденню. У поезіях поет творив майбутнє, зокрема, безпосередньо конкретне:

*«Ще пройдуть по вулицях Москви
Наші сотні пружною ходою».*

Мистецтвознавець Леонід Череватенко першим означив взаємозв'язок націоналістичного світогляду і творчості поета. У сьогоденні, у час української державності, у літераторів помітна тенденція, при огляді «вісниківської квадриги» чи «празької школи», оминати соціально-політичний аспект приналежності до українського націоналізму в рядах Організації українських націоналістів. Проте феномен їхнього успіху завдячує просякненню ідеологією націоналістичного духу [17, с. 77]. Нівелювання державницького світогляду, що у своїй основі має націоналістичну основу, державними владними органами є першими чинниками формування громадян поза межами усвідомлення державності та держави, в якій живуть. Як наслідок – прояви сепаратизму та оманливості ворожою російською ідеологією і війна сьогодення.

Говорячи про Кандибу археолога і поета, слід зважати на Кандибу-Ольжича політика-державника. Для соратників і підлеглих він був «польовим комендантом у мундирі археолога» [2, с. 15]. Проте вчений віддавав перевагу політиці, а точніше – поклику серця Українця. Поет-воїн писав: «Година вмерла. Але ти скажи: / Не проклену кінцевости ніколи.» [16, с. 126]. Так говорила його «духовність» і розум українського націоналіста. Яку роль чи силу впливу він відводив політиці? «Політика в цій ситуації має роль ... прийти, натхнути, ману навіяти і покинути на роздоріжжі. Я не сподіваюся від неї ні щастя, ні долі. Але влада її велика. Це така особа з породи Богів». Він передбачав без жодних ілюзій гіркоту сфери політики: «Щодо політики, то здібностей у мене, мабуть, не більше, як до археології, але все ж я часто бачу, що зробив би щось ліпше, як другі. ... Наслідки хиб і правильних кроків в національному житті – великі будуть. Радощів і овочів від своєї діяльності тут я абсолютно не сподіваюся. Це дійсно область дуже гірка» [8, с. 18-19]. Бачимо, що політика Олега Ольжича – це безкомпромісний шлях серця і розуму Українця.

Громадсько-політична діяльність 30-40-х років XX століття і сьогодення є доволі відмінними з точки зору культурних і соціальних форм, законів і ризиків Другої світової, зокрема й радянсько-німецької війни тоді і російсько-української війни тепер. Але в обох часових вимірах люди гинуть не лише на передовій, спільним тут є національна аксіологія – відстоювання цінностей українського націоналіста. Для людини, яка переймається не лише матеріальними потребами і тривіальними формами духовності, було б легше і спокійніше жити в тій країні, де не потрібно цікавитися громадсько-політичним життям, де видозміни останнього істотно не впливають на соціально-національний рівень життя громадянина. Проте окреслена соціальна реальність «не впливу» можлива, щонайменше, у відкритому суспільстві культурно, економічно і військово розвинутій державі в належній геополітичній кон'юктурі. Україна такою не є в сьогоденні, і не була, щонайперше, державою в роки життя Олега Ольжича.

З молодих років, у 21-річному віці Олег Кандиба став учасником українського націоналістичного руху. З 1929 р. стає членом Організації Українських Націоналістів. Його перше псевдо було Ідеаліст. Його ідеалістичність виражена в безапеляційному твердженні: «У прагненні до свободи не може бути перепон – сім'я, кохання, дім, наука, творчість мають відсторонитися, бо йде Той, хто жертвним спалахом молодого життя висвітлить перед темним людом національний ідеал» [5, с. 11]. За висловом Богдана Червака, лідера ОУН-мельниківців, Кандиба не розпорошував духову енергію ані в песимізмі самообмеженого культурництва, ані в утопіях всесвітніх «моралізувань», а старався на конкретній землі твердими зусиллями волі будувати цитаделлю духа – Українську державність [17, с.76]. І його цитадель стала однією з найміцніших.

У березні 1939 р. Олег Кандиба приймав участь у збройній боротьбі за державність Закарпатської України проти угорської окупації. Про його високе значення свідчить те, що він належав до Головної Команди і Головного штабу разом зі старшими по віку і званню військовими [10, с. 478]. У 1940 р. в середовищі ОУН стався розкол на дві групи за прізвищами лідерів: Бандери і Мельника, перша група ідентифікувалася як ОУН революційна. Помітною тенденцією поділу було те, що ОУНівці емігранти в більшості залишилися зі старшим лідером Андрієм Мельником, це зробив і Олег Ольжич. Він боляче

переживав розкол Організації, яка на той час була більше, ніж просто партійним утворенням. Фактично, це була єдине політичне утворення, яке ставило за мету практичне досягнення державності України. В умовах назрівання війни між СРСР і Рейхом, а в цьому ніхто з мислячих людей не мав сумнівів, питання було лише в тому, хто перший розпочне цю війну, а згодом і в умовах війни, поділ набував форм взаємного поборювання і збройних сутичок. Хоча в смертельних фіналах кривавої конкуренції найбільше були зацікавлені, а в деяких випадках і законспірованими чинниками, вороги з радянської та нацистської сторін. Письменник Улас Самчук, сусід Ольжича по угорському полону в час війни Закарпатської України проти Угорської окупації, згадував, що він «переживав організаційний розкол ще гостріше, ніж угорський полон, переважно мовчки, дуже достойно, з почуттям моральної та інтелектуальної вишості». Кандиба не провів жодного публічного виступу з критикою та осудом ОУН-бандерівців. Опосередкованою відповіддю на деструктивний поділ, провина в якому була з обох сторін, причому Мельник не мав чим заперечити на аргументи Бандери, було написання та публікація брошури «Дух руїни. По сторінках історії», яка вийшла під псевдонімом М. Запоточний [5, с. 23]. У праці істориком і культурологом показано трагічність відсутності державницької єдності в українців з часів княжої доби до подій сучасних автору. «Дві речі (руїна й бунт) завжди йшли у парі й приходили гейби на замовлення у найкритичніший для народу момент. ... Уся історія України – це боротьба двох сил: конструктивної, що скупчує українську потугу, і руїнної, що розпорошує її у взаємному само пожиранні та несе розбиття і розклад, а вслід за цим завжди йшло панування чужинців над Україною. ... Віримо твердо, що творчий дух переможе хаос і розклад, звідки б цей не походив і як би не проявлявся. Бо інакше не було б смислу в нашому житті і змаганні» [15, с. 12, 26]. Сенс життя, підстава бути, хотіти і боротися є визначальними критеріями філософської парадигми поета-політика.

Ольжич був не лише політиком-культурологом, а й мав повноваження до управління парамілітарною структурою. Ще на початку радянсько-німецької війни, на нараді з членами Проводу ОУН (Сціборським і Сеніком) було вирішено, що буковинські колони (військові частини українців у складі Вермахту) об'єднуються в єдиний Буковинський курінь і будуть пробиватися до Києва, щоб там увійти в підпорядкування заступника голови Проводу О. Ольжича [4, с. 74]. Однак ці задуми не були здійснені – зрозуміло, вони йшли в розріз з нацистською політикою. У жовтні 1941 р. Кандиба став одним з організаторів політично-громадського центру – Української Національної Ради у Києві, праобразу урядового чи парламентського органу України. У Раді були представлені близько 130 членів політичних партій різних орієнтацій, верств та професій. Але вже 20 (22) листопада діяльність УН Ради була заборонена німецькою владою. У грудні того ж року гестапо заарештувало і згодом розстріляло працівників редакції «Українське слово» [5, с. 25]. У травні 1942 р. Почаївська конференція ОУН-М обрала Олега Кандибу заступником голови ПУН та головою Проводу на українських землях. У січні 1944 р., після арешту Андрія Мельника, Олег Кандиба перебрав посаду Голови ПУН ОУН, на неповних півроку – до його арешту Гестапо, а невдовзі і загибелі після допитів у концтаборі Заксенгаузен.

Василь-Володимир Заведнюк, чотовий УПА, репресований радянською владою, характеризує Олега Ольжича як такого, що серед героїчних постатей визвольної боротьби вирізняється як проникливий політик, стратег і організатор, як діяч, що глибоко осмислював теоретичні аспекти національної ідеї та її практичного втілення в життя. Виняткової уваги він надавав організації пропагандистсько-виховної, культурно-просвітницької роботи серед різних соціальних і професійних груп українського населення, особливо, на східних теренах України, духовно спустошених московською окупацією [7, с. 260]. Його життєвий шлях спростовував поширене твердження про те, що буття визначає ідею людини. Більшою мірою останнє стосується «посереднього громадянина», очевидно, Ольжич таким не був. У його житті національна аксіологія визначала гносеологію, яка формувала онтологію – цінності формували засоби і пізнання, що в підсумку визначало соціально-психологічне буття.

Варто зазначити й аспекти спільності між поетом і політиком. В ідеалістичному вираженні поети, попри «оточення їхнього життя глибокою таємницею», завжди відкриті, за пісенним висловом Ігоря Талькова. Аналогічно, політик (не політикан) ставить за мету трансформацію суспільного буття законними і відкритими методами. Поети (музиканти) та політики гинуть і від рук ворога, і в мирний час (в автокатастрофі, від кулі) через власну духовну чистоту та ідеалістичність, а щонайголовніше – нескореність. Нескорений Олег Ольжич загинув від рук німецьких нацистських окупантів, його ровесник Роман Шухевич, командир УПА загинув у бою з російськими радянськими окупантами. Метою обох нескорених, хоч і з різних фракцій ОУН, була Українська самостійна соборна держава.

Серед головних характеристик Ольжича, подаючи археолога, поета і політика, автори упускають його інші сфери. Визначальним чинником світосприйняття окремої людини і державотворення зага-

лом є культура, національна свідомість, менталітет. У 1937 р. Олег Ольжич очолив культурно-освітню референтуру Проводу Українських Націоналістів. У статті «Облога культури» під псевдонімом Л. Кардаш, Кандиба писав, що сучасний йому стан української культури «ясно являють вплив і роль націоналістичної духовости; це вправна облога і поступове здобування її фортець». Першочергове значення автор віддавав поезії, за нею – «красну прозу», а «музика як мистецтво надто безпосередньої мови найтрудніше висловлює суспільні ідеї» [21, с. 199-200]. Дослідник слушно зауважував про методи впливу на культуру, мистецьке і наукове будівництво. На його думку, що є актуальним і сьогодні, потрібно виходити «з пізнання специфічності істоти духової творчости, що не терпить насильного втручання... обминання засобів адміністративно-поліційних. Ці засоби не виключаємо з якоїсь засади «незайманости» мистецтва чи науки, тільки вважаємо за нераціональні. Становищем культурної політики українського націоналізму має бути стимуляція, а не «адмініструванням» мистецтвом і наукою» [21, с. 227-228]. Микола Жулинський, немов продовжує думку Олега Ольжича, зазначає, що головна опора в процесі державотворення лягає на мову і культуру. «Нові соціально-економічні та етнокультурні фактори повинні забезпечувати розвиток значно вищого, ніж це було досі, рівня мовної спільности. ... Створюються ідейні та соціально-психологічні, науково-виражені установки, з їхньою допомогою «вводяться» у свідомості мас певні ідейні кліше, постулати, міфологеми – у формах, максимально наближених до культурного рівня народу. Вони мають бути цілком прогнозовані, а значить, враховувати й ті моменти нашої обтяженої історичними реаліями, до того ж деформованої тоталітаризмом ментальності» [20, с. 23]. Нерідко і в сьогоденні, наслідуючи радянську стилістику, владні адміністративні методи у сфері культурі роблять її стандартною і не привабною. Зокрема, молодше покоління віддає перевагу альтернативному «андеграундному» середовищу.

Важливо звернути увагу, що Кардаш-Ольжич виходив з того, що «це не є скількисть духової спадщини даної спільноти, утривалена в слові, письмі, малюнку і в дереві. Культура має властивість сама формувати духовність. ... По своїй суті кожна культура є національна. Існують тенденції інтернаціоналізації культури, та є вони протиприродні і в своїй функції негативні» [21, с. 204-205]. Сьогодення підтверджує цитовані слова. Глобалізація «розплавляє» держави, культури, нації декомпозуються, світськість, традиційні релігії та екстравагантні культи урівнюються в статусі; віртуальне наділення свого «Его» довільними якостями породжує ультра індивідуалізм. З'являється нова ідентичність – людство, що є абстрактним аморфним поняттям. Людина втрачає свою конкретність, у галузі духу немає обмежень, але й ніяких орієнтирів та меж. Фінансова економіка – це тотальне панування грошей, які перебувають у виключно-му, елітарному володінні і надаються в кредит не елітарній (масовидній, плебейській) масі – за працю, продукт, ресурси або просто за продаж всього і всякого, найріднішого, незворотного світу [9, с. 447, 449]. Український письменник Андрій Бондар конкретизує, що концепт «нація без мови та культури» означає націю з іншою мовою та культурою, як правило, російською. «Якщо становлення української нації відбувається без української мови та культури, значить воно відбувається з російською мовою та культурою такі реалії» [1, с. 12]. Сучасний український націоналізм з усією гостротою проблематики апелює до тих же питань, що й Ольжич близько 80 років тому, який займає чільне місце як ідеолог культури і духовності українського націоналізму.

Важко відповісти щодо точного переліку наукового спадку Олега Кандиби-Ольжича. Зрозуміло, що за радянських часів його праці не потрапили до бібліографічних видань археології України. Однак навіть у 1999 р. Кандибу не включили в академічний довідник, куди потрапили як репресовані дослідники, так і ті, хто працював в еміграції. Проблема в тому, що доволі довго праці не були доступні в Україні. Істотний внесок у популяризацію праць Кандиби-Ольжича в еміграції внесли Дмитро Штогрин і Любомир Винар. Лише у 2004 р. у Чернівцях видано українських переклад монографії по темі Трипілля у с. Шипинці на Буковині. Ряд статей науково-популярного змісту, які стосувалися результатів археологічних експедицій та розкопок, автор публікував під псевдонімами та криптонімами. У науково-краєзнавчому збірнику «Літопис Борщівщини» вміщено статтю про археологічні пам'ятки та розкопки в Більче-Золотому, підписану О. К. Стаття взята з видання «Новий час», від 12 серпня 1931 р., найбільш ймовірно, як належну Олегу Кандибі. Істотно не досліджені і не популяризовані культурологічні праці культуролога-політика. У них автор подав доволі цікавий аналіз поточного стану української культури, її історії та слід в історії України та світу. Хоча в культурологічних публікаціях не помітно наукового апарату, вони цікаві баченням та аналізом подій з давньої історії України до перших десятиліть ХХ ст. Ці твори заслуговують на те, щоб бути включеними до бібліографії саме наукових праць дослідника [2, с. 12-13]. І це цілком слушно, адже публіцистика, потрапляючи на ширше середовище читацького загалу, розширює горизонт наукової теми.

Через двадцять років після воєнної поразки війни за незалежність, Олег Ольжич писав, що найбільшим скарбом, який винесла українська нація з 1917-1920-х рр. є духовна суверенність [3, с. 39]. На сьогодні, у науковій і публіцистичній літературі можна зустріти тезу про те, що сто років тому в час революції, українці і представницькі владні органи (Військові з'їзди, Центральна рада) були не готові до суверенності – реалізації власної державності, тому проводили політику автономії та федералізації в складі Росії. Проте, як зазначає історик і дисидент-політв'язень Валентин Мороз, українська людина була давно готова до самостійності – ще з 1905 року. «Неготовими виявилися лише Чикаленки й Винниченки» [13, с. 5]. Статтю про українську історичну свідомість автор починав зі шляху українського народу в пошуках вищої правди, яка мала освітити його боротьбу. «Пройшло двадцять літ, і в мужніх і кривавих зусиллях знайшов він цю правду, платячи за неї нечуваною ціною мільйонових жертв» [14, с. 293].

Олег Ольжич відноситься до передової фаланги поетів української еміграції, поряд з Євгеном Маланюком, Оленою Телігою, яка розділила його шлях націоналіста і жертви чужої окупації, та іншими майстрами слова. Ольжич-Кандиба належить до передової когорти істориків-культурологів. І, безумовно, він є одним з перших на передовій лінії ідеологів політиків-державників. Проте в честь нього названо менше вулиць, встановлено менше монументальних споруд тощо, аніж соціалістам: літератору й політику-федералісту і противнику української армії Володимирі Винниченку та його колезі історикі й голові Центральної ради, водночас і противнику державного будівництва Михайлу Грушевському. На відміну від вище наведених осіб, для Олега Ольжича головним критерієм духовно-суспільного буття було поняття саме «бути». Він був безкомпромісним ідеалістом, який не визнавав жодної форми ні ментального, ні соціального конформізму чужій ворожій неукраїнській системі. Влучно підмітив Павло Загребельний: «В часи Сталіна і Гітлера доводилось рятувати життя, в брежнєвсько-сусловський період треба було зберегти розум, сьогодні – душу» [20, с. 62]. Задаємося питанням, чи могло по-іншому скластися їхнє життя? Адже всі підстави для іншого, успішного життя були, зокрема, в Ольжича, обдарованого і вродливого інтелігента, непересічного науковця, письменника, культуролога. Олег Ольжич втратив життя, пішовши за покликом серця, зберіг душу. при цьому залишивши невмирущий спадок, і дороговказ:

Ось сходить, пламеніє, розцвіта

Благословеніє не форми – суті.

Одвага. Непохитність. Чистота.

Милуйтеся! Беріть! І будьте, будьте!..

Доречно навести уривок з футуристичного твору Ольжича про себе самого як проекцію майбутнього: «Професор Кандиба, почесний голова Державного інституту археології, встав сьогодні раніше, ніж звичайно. Було зовсім рано. Вчора ж він засипав принади, а у вісім годин прийде Самойлович і так далі. Це ж 49 літ йому сьогодні...». Уривок з кількох рукописних сторінок, що є чернетками з архіву. Рукопис міг бути написаний наприкінці літа або восени 1941 р., але чернетки побачили світ аж у 2007 р. Можна шкодувати, що не було й не буде в Україні голови чи директора археологічного інституту на прізвище Кандиба, адже цей науковець був цілком гідний такої посади [2, с. 6-8]. Доповнюючи вище наведену цитату істориків Михайла Відейка та Сергія Кота, шкодуємо, що немає в сьогоднішній Україні націоналіста політика-державника рівня Олега Ольжича.

Список використаних джерел та літератури

1. Боднар А. // Свобода. – 2017. – 10-23 серп.
2. Відейко М. Ю. Наукова спадщина Олега Ольжича / М. Ю. Відейко, С. І. Кот. – К.: Наш час, 2008. – 240 с.
3. Дороговказ. Поезії О. Теліги та О. Ольжича. – К.: фундація ім. О. Ольжича, видавництво ім. О. Теліги. 1994. – 48 с.
4. Дуда А. Буковинський курінь в боях за українську державність: 1918 – 1941 – 1944 / А. Дуда, В. Старик. – Київ; Чернівці, 1995. – 272 с.
5. Жулинський М. Олег Ольжич і Олена Теліга. Нариси про життя і творчість. Вибрані твори / М. Жулинський. – К.: вид-во ім. Олени Теліги, 2011. – 144 с.
6. Жулинський М. Слово і доля / М. Жулинський. – К.: «А.С.К.», 2006. – 640 с.
7. Заведнюк В. Ф. Похідні групи українських націоналістів (на схід України та в країни Європи 1941-1949 рр.) / В. Ф. Заведнюк. – Тернопіль: Воля, 2007. – 464 с.
8. Іванишин П. Олег Ольжич – герольд нескореного покоління / П. Іванишин. – Дрогобич: «Відродження», 1996. – 220 с.

9. Ільїн В. В. Фінансова цивілізація / В. В. Ільїн. – К.: Книга, 2007. – 528 с.
10. Історія українського війська (1917-1995) / упоряд. Я. Дашкевич. – Львів: Світ, 1996. – Т. II. – 840 с.
11. Історія української літератури ХХ століття. Книга друга / за ред. В. Г. Донченка. – К.: Либідь, 1998. – 448 с.
12. Мандрик М. Український націоналізм: становлення у міжвоєнну добу / М. Мандрик; передм. В. Вериги. – К.: вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – 392 с.
13. Мороз В. Фіаско більшовиків / В. Мороз // Шлях перемоги. – 2017. – 9 серп.
14. Ольжич О. Вибрані твори / О. Ольжич; упоряд. О. Зінкевич, передм. Є. Сверстюка. – К.: Смолоскип, 2007. – 664 с.
15. Ольжич О. Дух руїни / О. Ольжич; вступне слово О. Зінкевича, післям. І. Дзюби. – К.: Смолоскип, 2008 с. – 52 с.
16. Ольжич О. Незнаному Воякові. Заповідане живим / О. Ольжич; гол. ред. М. Луків, упоряд. Л. Череватенко. – К.: фундація ім. О. Ольжича, 1994. – 434 с.
17. ОУН: минуле і майбутнє. – К.: фундація ім. О. Ольжича, 1993. – 306 с.
18. Сантаяна Дж. Витлумачення Поезії та Релігії / Дж. Сантаяна. – Львів: Ініціатива, 2003. – 288 с.
19. Сверстюк Є. Світлі голоси життя / Є. Сверстюк. – К.: «Кліо», 2014. – 768 с.
20. Тарнашинська Л. Закон піраміди. Діалоги про літературу та соціокультурний клімат довкола неї / Л. Тарнашинська. – К.: «Пульсари», 2001. – 264 с.
21. Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. (у трьох книгах). Книга друга / упоряд.: В. Яременко, Є. Федоренко. – К.: «Рось», 1994. – 720 с.

Секція 2. ДАВНЯ АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ

Олена Якубенко,
провідний зберігач
сектору «Археологія доби каменю-бронзи»
Національного музею історії України

ТРИПІЛЬСЬКА АНТРОПОМОРФНА ПЛАСТИКА З ТЕРНОПІЛЬЩИНИ (ІЗ ЗІБРАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ)

У Національному музеї історії України зберігаються матеріали з розвідок та розкопок на трипільських пам'ятках Тернопільщини, здійснених у 1970-і роки археологічною експедицією під керівництвом Ю. М. Малєєва. Мета даної публікації – введення у науковий обіг знахідок антропоморфної пластики з поселень Калагарівка, Лисичники та Блищанка.

Ключові слова: трипільське поселення, антропоморфна статуетка, модель стільчика.

Відомий археолог, кандидат історичних наук Ю. М. Малєєв (рис. 1) упродовж багатьох років очолював Тернопільську археологічну експедицію Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (тепер Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка), де працював на кафедрі археології та музеєзнавства. Деякі матеріали з розвідок та розкопок 1970-х рр. на Тернопільщині він передав до Національного музею історії України (далі – НМІУ).

У фондах музею зберігаються колекції з розвідок 1972 року на поселеннях трипільської культури поблизу с. Калагарівка Гусятинського району та біля с. Лисичники Заліщицького району [11, с. 1-5], а також колекція з розкопок на двошаровому трипільському поселенні поблизу села Блищанка Заліщицького району, здійснених 1974 року [12, с. 1-6; 13, с. 319-320].

Деякі предмети з цих колекцій опубліковані: мідні прикраси [4, с. 18-22] та зооморфна пластика [10, с. 61-62]. Решта матеріалів потребує введення в науковий обіг.

Метою даної публікації є аналіз антропоморфних зображень у малій глиняній скульптурі, що походять зі згаданих пам'яток. До розгляду пропонується невелика серія антропоморфної пластики з Тернопільщини (10 статуеток та їх фрагментів, один антропоморфний виріб і модель крісельця). Хоча вони не опубліковані, проте дві фігурки впродовж багатьох років експонувалися на виставці «Дивосвіт Трипілля» в НМІУ.

Всі предмети пластики виліплені з відмуленої глини з домішкою дуже дрібного піску, вкрапленнями зерен кровавика та, ймовірно, природним вмістом слюди. Колір глини після випалу – від світло-жовтого до жовтогарячого.

Поверхня більшості статуеток була вкрита жовтогарячим або коричнюватим ангобом і розписом темно-коричневою фарбою. На деяких фігурках простежується суцільне покриття щільним червоним ангобом. Поверхня здебільшого потерта: місцями збереглися залишки червоної або коричневої фарби.

До деяких виробів можна застосувати класифікацію А. П. Погожевої, розроблену для схематизованої пластики [17, с. 20-23].

Нижче наводимо коротку інформацію про пам'ятки та опис предметів.

Трипільське поселення поблизу с. Калагарівка Гусятинського району (етап ВІІ, початок ІV тис. до н. е.) [1, 650, № 39]. Урочище «Під Лисою». Розвідка Ю. М. Малєєва 1972 р., п. м. (підйомний матеріал): дві статуетки.

1. Жіноча схематизована сидяча статуетка, з однією суцільною ніжкою, зігнутою в коліні й спущеною додолу, яка закінчується виділеною ступнею (кінчик відбитий). Голова сплюснена, зі щипковим носом та двома наскрізними отворами на місці очей. Навколо масивної шиї – заглиблена риска. Плечові виступи конусоподібні, закруглені, без отворів. Груді передані конічними звисаючими наліпами (правий частково збитий). Живіт трохи опуклий, ледь провисає. Стегна обведені заглибленою рисою, надстегнові виступи невеликі, опуклі, без отворів. Стать позначено трикутником із заглиблених рисок, коротка вертикальна риска ділить ніжку вгорі навпіл. Спина трохи зігнута, сідниці опуклі. Поверхня гладенька,

зі слідами червоної фарби. Висота – 160 мм (рис. 2,1). Інв. № а251/143. Експонувалася на виставці «Дивосвіт Трипілья» в центральній вітрині. Силуетне зображення подано у буклеті виставки [5, с. 3]. Крім того, статуетка була використана художником О. А. Івахненком (1931-2003) для створення ескізу поштової марки, присвяченої 100-річчю відкриття трипільської культури (випущена Укрпоштою 1994 р.) [20, с. 433-434]. Найближчий аналог статуетки – серед пластики поселення Незвисько у Подністров'ї [17, с. 66, 68, рис. 16,1].

2. Голова від схематизованої антропоморфної статуетки, сплюснена, ніс щипковий, на місці очей – по наскрізному отвору (проколи зроблені з лицьового боку). Шия досить широка, масивна. Поверхня добре заглажена, спереду на шії є залишки червоного ангобу. Висота – 47 мм (рис. 2,2). Інв. № а251/141.

Трипільське поселення поблизу с. Лисичники Заліщицького району (хутір Миколаївка, садиба Л. І. Скибицького). Розвідка Ю. М. Малєєва 1972 р., п. м.: одна статуетка.

За Реєстром археологічних пам'яток трипільської культури на території України, вміщеним у першому томі Енциклопедії трипільської цивілізації, поблизу села Лисичники відомо шість трипільських поселень [1, с. 652-653, №№ 70-75]. Усі вони належить до етапу СІ, датуються 3700-3200 рр. до н. е. Найімовірніше, поселення трипільської культури, про яке мова, розташоване біля с. Лисичники в урочищі «Замчище», займає мис на плато правого високого берега р. Серет, при впадінні в річку струмка Вовчків. Назву урочищу дали укріплення у вигляді ровів та валів, які належать до раннього залізного віку. Це трипільське поселення відоме з 1920-х років, пізніше досліджувалось у 1983 р. спільною експедицією Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка та Інституту суспільних наук (нині – Інститут українознавства ім. Крип'якевича) під керівництвом Ю. М. Малєєва та В. М. Коноплі [14, с. 297; 8, с. 45-57].

3. Верхня половинка торсу жіночої статуетки – від шії до стегон (голова та нижня частина фігурки відсутні). Шия висока, розширена до основи, плечові виступи (відбиті) мали по наскрізному отвору. Груди широко розставлені, позначені півкулястими наліпами (лівий – збитий), від шії спереду звисає дугаста заглиблена риска. Живіт плаский, півкруглі надстегнові виступи з наскрізним отвором, стегна обведені заглибленою рисою. Сідниці розділені глибоким вертикальним жолобком. Спина прогнута, на ній збереглися залишки щільного червоного ангобу (можливо, фігурка була розписана). Поверхня гладенька (обкатана). Судячи з масивності та постави, статуетка була стоячою, могла мати циліндричну стовпчасту ніжку. Висота – 115 мм (рис. 2,3). Інв. № а251/142.

Трипільське двошарове поселення Блищанка II (заліщицький варіант етапу ВІ-ВІІ, 4400-4100 рр. до н. е. та кошиловецький тип етапу СІІ, 3200-3000 рр. до н. е.) поблизу с. Блищанка Заліщицького р-ну, урочище «Горби» [6, с. 8-18; 7, с. 77-98; 18, с. 43-44; 2, с. 56-57]. Розкопки Ю. М. Малєєва 1974 р.

Поселення в урочищі «Горби» розташоване на правому березі струмка Гнила та на лівому березі струмка Ярмівка (праві притоки р. Серет), на мису над місцем їх злиття (на схилі першої надзаплавної тераси). На цьому трипільському поселенні було закладено розкоп і досліджено «площадку» (залишки наземного житла) та 4 господарчі ями трипільської культури в межах житла. Під завалами обпаленої глини було простежено глиняну долівку завтовшки 2 см [12, с. 1-6, рис. 2]. Вся антропоморфна пластика знайдена під час розчистки глинобитних залишків житла та ям (сім статуеток та один антропоморфний виріб). Нами відтворена планіграфія знахідок (рис. 3), де поряд з умовною позначкою фігурки подано її порядковий номер у даній публікації.

4. Верхня половинка антропоморфної статуетки – від середини голови до стегон. Голова була сплюснена, зі щипковим носом (верхня частина відбита), на короткій широкій шії. На місці рук частково збереглися горизонтальні відростки, направлені в боки. Спереду під шиєю – дугаста заглиблена риска, стегна також обведені заглибленою рисою. На поверхні фігурки місцями зберігся щільний червоний ангоб (ймовірно, вся вона була пофарбована червоним). Ліплення досить недбале. Спереду під шиєю (ліворуч), на обличчі (праворуч) та під правою рукою збереглися дактилоскопічні відбитки пальців трипільського майстра. Висота – 78 мм (рис. 4,1). Наземне житло, кв. Д-2. Інв. № а288/348. Статуетка була досить велика, її загальна висота могла досягати 20 см. Схематизовані статуетки з виразними плечовими виступами без проколів мають аналоги в близьких територіально пам'ятках [16, с. 56-58, рис. 2,1,5].

5. Верхня частина торсу чоловічої (?) статуетки – від шії до стегон. Шия широка, масивна (частково відбита разом з головою). Тулуб фігурки сплюснений, у перерізі – видовжено-овальний, на ледь опуклому животі наколом позначено пуп. У надстегнових виступах були наскрізні проколи (залишились сліди на зламі). Руки передані витягнутими в боки відростками, плавно загнутими вгору (поза адорації). Поверхня заглажена (потерта), місцями – сліди коричнюватого ангобу. Висота – 40 мм (рис. 4,2). Яма № 1. Інв. № а288/347. Найближчі аналоги по манері виконання рук маємо на цій самій пам'ятці (серед матеріалів із Заліщицького музею) [16, с. 54-56, рис. 1,1], а також у Кошилівцях [22, с. 41-58, tabl.VIII, 26;

23, S. 212, 224, 225, Abb. 808, 887, 899]. Позу фігурок з піднесеними вгору руками Т. Г. Мовша називала «позою Оранти» [15, с. 24].

6. Нижня половина жіночої схематизованої статуетки (від стегон). Фігурка зображена в стоячій позі, має суцільну веретеноподібну ніжку, в литці розширену і потовщену, донизу звужену (кінчик збитий навскіс). Стегна досить широкі, сідниці опуклі, трохи сплюснені. У нижній частині живота заглибленою рисою окреслене лоно, вертикальна риска ділить ніжку навпіл у верхній частині. Поверхня гладенька, підлощена. Ззаду на литці по центру – півкругла ум'ятина з крапковою ямкою в центрі (можливо, відбиток зерна гороху?). Висота – 50 мм (рис. 4,3). Яма № 4. Інв. № а288/226.

7. Права ніжка від двоногої антропоморфної статуетки: в литці трохи розширена, донизу звужена (кінчик збитий навскіс). Судячи з відхиленого вперед кінчика, мала модельовану ступню. З внутрішнього боку ніжка сплюснена (була стулена з другою, лівою, але не дуже щільно). Кожна ніжка була виліплена окремо. Поверхня гладенька (потерта). Висота – 59 мм (рис. 4,4). Яма № 4. Інв. № а288/227.

8. Нижня половина правої ніжки (відбита від коліна). Належала двоногій антропоморфній статуетці. Форма ніжки передана дуже реалістично, вона має досить велику модельовану ступню. Поверхня заглажена, нерівна. Висота – 60 мм (рис. 4,5). Яма № 2. Інв. № а288/345. Найближчі аналоги – в Кошилівцях, де серед антропоморфної пластики значна кількість стоячих статуеток на двох ногах з виділеною ступнею [22, s. 41-58, tabl. VIII, 27, 28; 23, S. 210-224, Abb. 795, 830, 834, 868-871].

9. Середня частина жіночої схематизованої статуетки (від пояса до колін). Належить до стоячих на суцільній нізці, типу конічних. Тулуб сплюснений, внизу живота заглибленими рисками окреслено трикутник – ознаку жіночої статі. Ніжка масивна, кругла в перерізі, розділена навпіл глибоким врізним жолобком спереду та ззаду – разом із опуклими сідницями. Надстегнові виступи майже не виділені, лише ззаду над стегнами – по глибокій насічці. Поверхня заглажена, трохи шорстка, без слідів фарби. Висота – 52 мм (рис. 4,6). Яма № 1. Інв. № а288/344.

10. Верхня половина ніжки від антропоморфної статуетки. Ніжка суцільна, типу конічних, овальна у перерізі, сплюснена з фронтальних боків, опукло потовщена в литці. Ззаду у верхній частині – вертикальна заглиблена риска, що ділить ніжку навпіл, над потовщенням литки – чотири горизонтальні паралельні риси. З цього ж фронтального боку ніжка оздоблена двома ланцюжками подвійних наколів, розміщених по боках від розподільної риси вертикально: вони спускаються від стегна до литки. Решта поверхні гладенька (у тому числі й зворотний, лицьовий бік ніжки). Крім заглибленого декору, статуетка була оздоблена монохромним розписом коричневою фарбою, яка частково збереглася у вигляді навскісної смужки ззаду та горизонтальної – спереду. Висота – 70 мм (рис. 4,7). Наземне житло, кв. Б-2. Інв. № а288/346. Прямий аналог статуетці відомий з цієї ж пам'ятки, зберігається у Заліщицькому краєзнавчому музеї [16, с. 57-58, рис. 2,9]. Від тієї статуетки збереглася нижня половина, від пояса, її прикрашають такі ж подвійні ланцюжки наколів, розміщені ззаду фігурки (рис. 4,8). На епонімній пам'ятці Кошилівці-Обоз антропоморфна пластика прикрашена наколами та врізними горизонтальними рисками як спереду, так і ззаду [17, с. 90-96, рис. 28,2, 29,2; 23, S. 211-223, Abb. 799, 800, 808, 876], але ніжки прикрашено переважно ззаду [23, S. 212, 224, 225, Abb. 808, 887, 899].

11. Антропоморфного виробу (посудини?) фрагмент у вигляді ноги: верхня частина (від коліна) конусоподібно розширена (краї обламані), має всередині конічну порожнину. У коліні ніжка звужена перехватом, далі – різко розширена в усі боки (відповідає литці), донизу звужена й має виділену трикутну навскісну ступню. Ліплення досить недбале, поверхня нерівна, горбкувата, потерта. Висота – 82 мм (рис. 4,9). Наземне житло, кв. Б-3. Інв. № а288/342.

Серед аналогічних антропоморфних виробів на «людських» ніжках – відомий «бінокль» з Кошилівців [19, с. 282, табл. LXV,7]. Зустрічаються також уламки порожнистих ніжок на більш ранніх пам'ятках [23, S. 152, Abb. 185, 186].

12. Модель крісельця (ослінчика). Має масивний суцільний корпус, витягнутий по ширині й заокруглений зусібіч, на сплюсненій овальній основі. Сидіння увігнуте, по боках має півкруглі виступи на зразок поручнів-бильць. По периметру верхня частина ослінчика (сидіння та бильця) оздоблена глибокими поперечними насічками. Решта поверхні заглажена, нерівна. Розміри: 25×41×20 мм (рис. 2,4). Блищанка, урочище «Над Гнилою», п. м. Інв. № а288/361.

У трипільській глиняній пластині широко відомі «стілчики-трони» з двоногою спинкою [3, с. 83, рис. 39,3-5,7,9-12], яка уособлює образ бика. Але це не єдина форма «тронів», що символізують бика і призначені для статуеток-богинь. У музейній колекції з розкопок В. Є. Козловської 1916 року трипільського поселення Сушківка на Уманщині зберігається «трон», що нагадує формою диван (рис. 4,10). З фронтального боку крісельце має вигляд видовженого диванчика з суцільною спинкою та бічним поруч-

чам і широким сидінням. З протилежного боку, зі спинки, воно має обриси фігури бика з тулубом, що спирається на дві злитні ніжки. Відповідним чином оформлені зовні й короткі боки: один (ліворуч) – як задня частина фігурки, протилежний – як голова бика. Розміри: 48×69×30-35 мм. Інв. № а25/1105. Публікується вперше. Для нас важливо, що у цієї моделі «трону» є бильця-поруччя. Близький аналог форми крісельця є в колекції Львівського історичного музею, з Кошилівців (ЛІМ, інв. № 20779). На жаль, не опублікований (автору довелося ознайомитись з ним у фондах музею). Це сидіння з півкруглими бильцями, без спинки, на чотирьох широко розставлених ніжках. Бильця по периметру оздоблені проколами й мають зооморфне оформлення. Цей останній «трон» стоїть найближче за формою до нашого з Блищанки. Манера оздоблення поперечними насічками культових виробів відома й на більш ранніх етапах культури, наприклад, у Володимирівці («хлібець», «двійнятка») [21, с. 28, рис. 52].

Серед розглянутих схематизованих статуеток хронологічно більш ранні фігурки з Калагарівки та Лисичників виділяються більшими розмірами, масивністю.

З поселення Блищанка II (урочище «Горби») походять різні за стилістикою статуетки: стоячі на суцільній конічній ніжці, стоячі на двох окремих ніжках, з реалістичними рисами. Більшість фігурок належить до кошиловецького типу.

Згідно з класифікацією А. П. Погожевої [17, с. 21], схематизовані антропоморфні статуетки в стоячій позі, на суцільній конічній або веретенноподібній ніжці належать до підтипу **с2** – неорнаментовані (рис. 5,3,6). До підтипу **а3** – орнаментовані – належить ніжка фігурки із заглибленим декором (рис. 5,7). За цією ж класифікацією, стоячі фігурки на двох ніжках належать до підтипу **с4** (рис. 5,4,5).

У цілому, колекція антропоморфної пластики НМІУ з Тернопільщини відображає типи статуеток, характерні для розвинутого етапу трипільської культури даного регіону і доповнює їх різновиди.

Список використаних джерел та літератури

1. Археологічні пам'ятки трипільської культури на території України. Реєстр // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. I. – С. 563-700.
2. Бурдо Н. Б. Блищанка II / Н. Б. Бурдо // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. II. – С. 56-57.
3. Бурдо Н. Б. Теракота трипільської культури / Н. Б. Бурдо // Давня кераміка України. – К., 2001. – Ч. 1. – С. 61-146.
4. Гошко Т. Ю. Мідні прикраси з трипільського поселення Блищанка II на Тернопільщині / Т. Ю. Гошко, О. О. Якубенко // Музейні читання: матер. наук. конф. «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки». – К., 2008. – С. 18-22.
5. Дивосвіт Трипілля. Фотобуклет. – К., 2008. – 6 с.
6. Конопля В. М. Нове поселення заліщицької групи трипільської культури в Південно-Західному Поділлі / В. М. Конопля, В. О. Круц, С. М. Рижов // Наукові записки. Тернопільський краєзнавчий музей. – Тернопіль, 1993. – С. 8-18.
7. Конопля В. М. Поселення кошиловецької групи трипільської культури Блищанка-2 / В. М. Конопля // Наукові записки. Львівський історичний музей. – Львів, 1997. – Вип. VI, ч. 1. – С. 77-98.
8. Конопля В. М. Багатошарове поселення на р. Серет / В. М. Конопля, Ю. М. Малєєв // Vita Antiqua. – К., 1999. – С. 45-57.
9. Конопля В. Поселення Лисичники-Замчище на Сереті / В. Конопля, Ю. Малєєв // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 2000. – Вип. 2. – С. 72-78.
10. Куріло О. Ю. Колекція зооморфної пластики з поселення кошиловецького типу Блищанка / О. Ю. Куріло // Міжнародна археологічна конференція «Трипільське поселення Кошилівці-Обоз» (до 120-річчя відкриття): наук. матер. – Залішки, 1998. – С. 61-62.
11. Малєєв Ю. М. Звіт про роботу Тернопільської археологічної експедиції Київського державного університету в 1972 і 1973 роках / Ю. М. Малєєв // НА ІА НАНУ. – Фонд експедицій. – 1972-73/114. – С. 1-12.
12. Малєєв Ю. М. Звіт про роботу Тернопільської археологічної експедиції Київського державного університету в 1974 році / Ю. М. Малєєв // НА ІА НАНУ. – Фонд експедицій. – 1974/98. – С. 1-6.
13. Малєєв Ю. Н. Раскопки на реке Серет / Ю. Н. Малєєв // АО 1974 года. – М., 1975. – С. 319-320.
14. Малєєв Ю. М. Лисичники / Ю. М. Малєєв // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. II. – С. 297.
15. Мовша Т. Г. Об антропоморфной пластике трипольской культуры / Т. Г. Мовша // СА. – 1969. – № 2. – С. 15-34.
16. Олійник В. І. Трипільська антропоморфна і зооморфна пластика Заліщанщини (на матеріалах колекції Заліщицького краєзнавчого музею) / В. І. Олійник // Міжнар. археол. конф. «Трипільське поселення Кошилівці-Обоз» (до 120-річчя відкриття): наук. матер. – Залішки, 1998. – С. 54-60.

17. Погожева А. П. Антропоморфная пластика Триполья / А. П. Погожева. – Новосибирск, 1983. – 145 с.
18. Рижов С. М. Кераміка трипільського поселення кошиловецької групи Блищанка II / С. М. Рижов // Міжнар. археол. конф. «Трипільське поселення Кошилівці-Обоз» (до 120-річчя відкриття): наук. матер. – Заліщики, 1998. – С. 43-44.
19. Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии / Е. К. Черныш // Энеолит СССР. – М., 1982. – С. 165-320.
20. Якубенко О. О. Поштова марка «100-річчя відкриття трипільської культури» / О. О. Якубенко // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. II. – С. 433-434.
21. Якубенко О. О. Біноклеподібний посуд трипільського поселення Володимирівка (із збірки НМІУ) / О. О. Якубенко // Національний музей історії України – скарбниця історичних пам'яток народу: тем. зб. наук. пр. – К., 2007. – С. 17-37.
22. Hadaczek K. Osada przemysłowa w Koszyłowcach z epoki eneolitu: Studya do początkow cywilizacyi w połud.-wschod. Europie / K. Hadaczek. – Lwow: T.P.N.P, 1914. Archiwum naukowe. Tom VII. – 73 s. – Tabl. I-X.
23. Pogoševa A. P. Die Statuetten der Tripolje-Kultur / A. P. Pogoševa // Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie. – München, 1985. – Band. 7. – S. 95-242.

Список скорочень

АО – Археологические открытия.

ЕТЦ – Енциклопедія трипільської цивілізації.

НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України.

СА – Советская археология

T.P.N.P – Towarzystwo dla popierania nauki polskiej.

Рис. 1. Ю. М. Малєєв (1941-2006). Фото 2004 р.

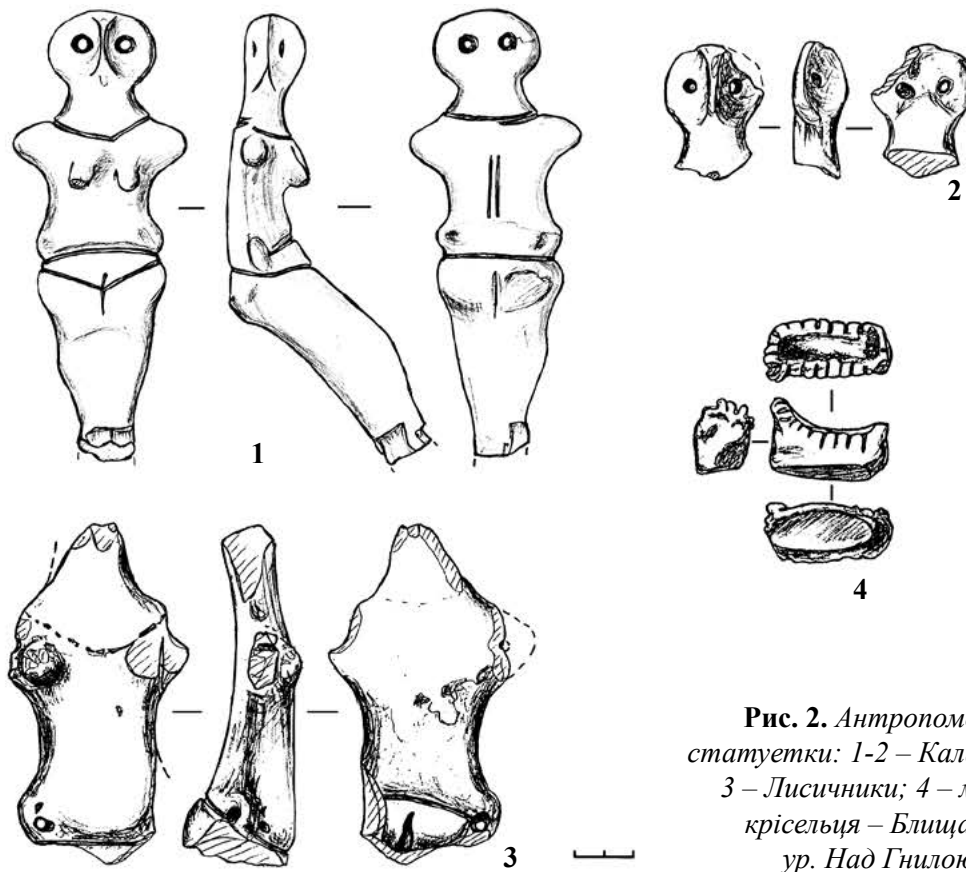

Рис. 2. Антропоморфні статуєтки: 1-2 – Калагарівка; 3 – Лисичники; 4 – модель крісельця – Блищанка, ур. Над Гнилою.

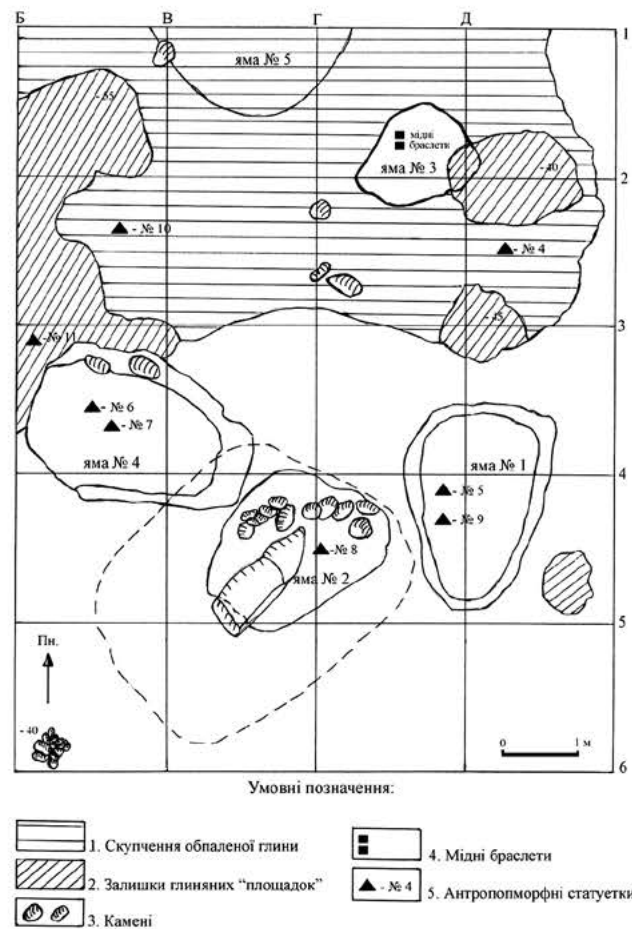

Рис. 3. План розкопок житла-«площадки» поселення Блищанка-II, урочище «Горби».

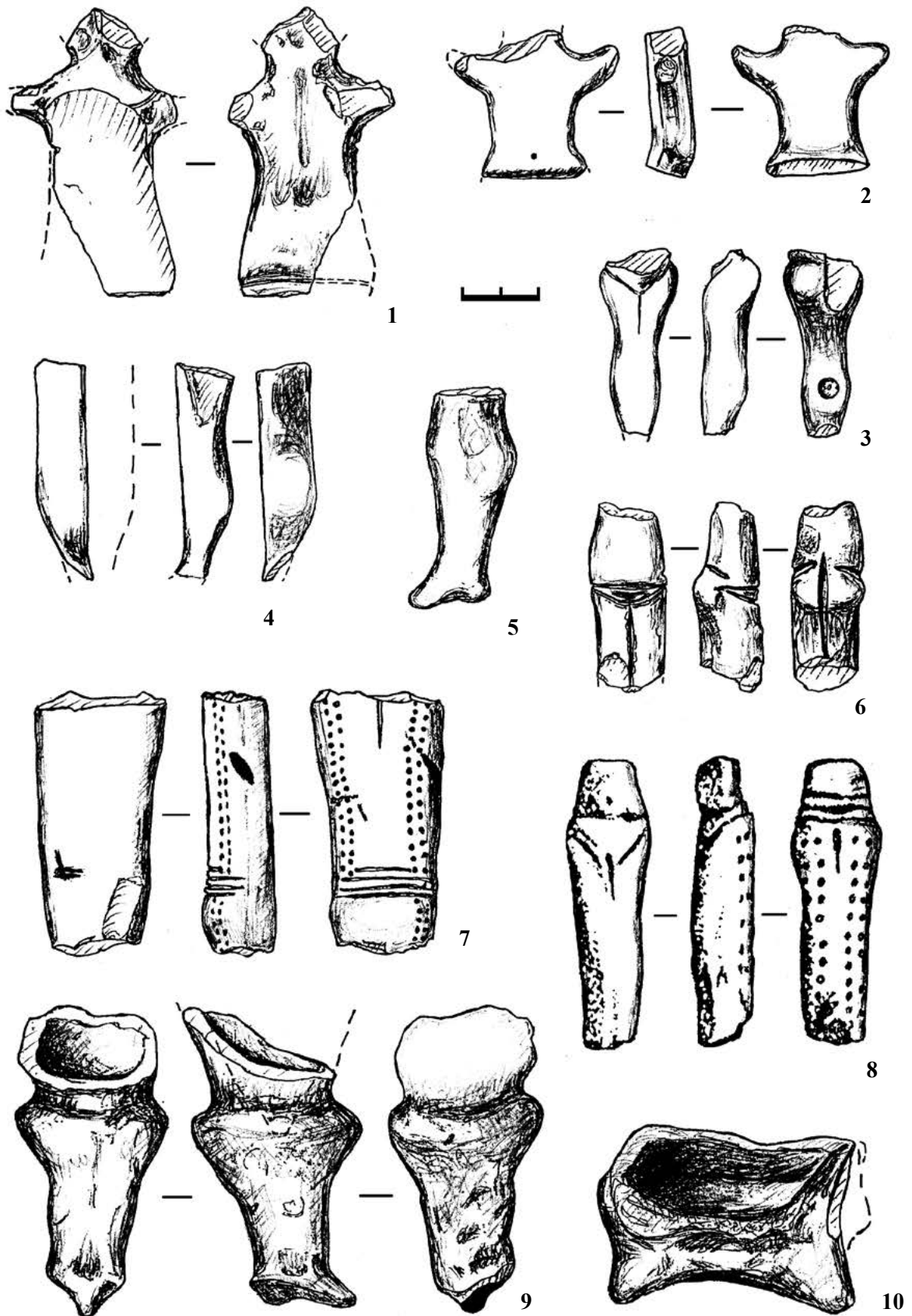

Рис. 4. Антропоморфні статуетки та виріб: 1-9 – Блищанка, ур. «Горби» (8 – за В. І. Олійником);
10 – модель зооморфного кріселя – Сушківка.

Дмитро Тетеря

завідувач науково-дослідного відділу
«Музей трипільської культури»
Національного історико-етнографічного
заповідника «Переяслав»

Олександр Прядко

завідувач науково-дослідного сектора
«Археологічна експедиція»
Національного історико-етнографічного
заповідника «Переяслав»

НОВЕ ПОСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ПЕРЕЯСЛАВСЬКОМУ ЛІВОБЕРЕЖЖІ

Стаття присвячена нововиявленому поселенню трипільської культури, поблизу мікрорайону Карань м. Переяслава-Хмельницького Київської області. Подано характеристику топографічних особливостей нової пам'ятки епохи енеоліту та опис знахідок, виявлених на її території під час археологічної розвідки 2017 р.

Ключові слова: Карань, трипільська культура, кераміка, поселення, пам'ятка.

Поселення трипільської культури на Переяславському Лівобережжі нечисельні. Розселення ранньоземлеробських племен у цьому регіоні на пізньому етапі Трипілля йшло уздовж річок. Здебільшого їх селища концентруються по течії р. Трубіж. Протяжність освоєння берегів цієї водної артерії Переяславщини трипільцями складає більше півсотні кілометрів. Вони діставалися сюди з правобережжя Дніпра через Зарубські броди. Відомі поселення з матеріалами трипільської культури й на р. Супій. Про їх наявність зазначала ще Т. С. Пассек на початку 50-х рр. XX ст. [12, с. 47]. На сьогодні в басейні Супою відомо декілька пунктів з трипільськими матеріалами, які розташовані на території та в околицях с. Безпальче Драбівського району Черкаської області. Рештки наземних будівель зафіксовано тільки на одній пам'ятці Безпальче I. Як зазначає Е. В. Овчинников, місце переправи через Дніпро на Лівобережжя в цьому районі знаходилося між гирлами р. Росі та Вільшанки [11, с. 182]. Внаслідок міграцій трипільського населення з Правобережжя середньої течії Дніпра на лівий берег, тут на етапі СІ, утворилася нова група трипільських поселень з кількома тісно перепленими традиціями [4, с. 12].

Щодо відкриття трипільських пам'яток у Потрубіжжі, то слід зазначити, що першу з них було відкрито у 1913 р. В. М. Щербаківським поблизу с. Лукаші Баришівського району Київської області. Вона знаходиться на захід від села в ур. Церковщина на лівому березі р. Березанки, притоки р. Недра. В. М. Щербаківським тут було розкопано рештки дев'яти жител. У подальшому відкрита та досліджена ним пам'ятка стала епонімною, давши назву локальному варіанту трипільських поселень – Лукашівський тип трипільської культури. У 1965 р. поселення досліджувалося В. О. Круцом та Д. Я. Телегіним. [5, с. 304; 6, с. 306]. Протягом ряду років, починаючи з 1975 по 2015 рр., пам'ятка Лукаші детально обстежувалась Ю. В. Костенком. За його дослідженнями розміри пам'ятки становлять 500×300 м [8, с. 96]. В. О. Круц визначив площу – 180×120 м. Житла на території селища розміщуються по овалу [10, с. 80].

Наступний етап відкриття трипільських селищ у Потрубіжжі припадає на 60-і рр. XX ст. Одне з них відкрите та обстежено наприкінці 1960-х – початку 1970-х рр. А. П. Савчуком у нижній течії р. Трубіж біля с. Козинці (нині затоплене Канівським водосховищем) Переяслав-Хмельницького району. Воно розташовувалося на невисокому надзаплавному підвищенні східного берега озера Вир – колишньої протоки Дніпра, в урочищі Загай. Дослідником вздовж берега було виявлено наземні та заглиблені житла, зібрано фрагменти кераміки лукашівського і софіївського типів (кінець СІ – початок СІІ) [15]. Ще одне багатощарове поселення з матеріалами трипільської та черняхівської культур виявлене А. П. Савчуком у 1967 р. поблизу х. Комуна (Крутуха-Жолоб) Переяслав-Хмельницького району [14, с. 81]. Площа поселення складає 500×200 м, житла розміщувались рядами вздовж краю дніпровської тераси. У 1969 р. Є. В. Максимов та В. О. Круц у складі експедиції «Славутич» провели тут дослідження, у ході якого було досліджено трипільське житло-«площадка», розміром 4,2×3 м [9, с. 42]. Археологічною експедицією НІЕЗ «Переяслав» під керівництвом Г. М. Бузян впродовж 1994-2000 рр. на даному поселенні розкопа-

но рештки п'яти наземних жител, однієї землянки та шість господарчих ям. Відноситься поселення до пам'яток лукашівського типу (етап СІ) [4, с. 8].

З 1974 по 1999 рр. у середній течії Трубежа Ю. В. Костенком було відкрито ряд поселень трипільської культури поблизу хутора Хлопків Баришівського району в ур. Тарілка та Карта. За зборами підйомного матеріалу вони відносяться до лукашівського типу Трипілля. [8, с. 100-103, 138]. Детальне вивчення нами території, де знаходиться куш даних поселень, на космознімку, показало що це одне поселення. Житла на ньому розміщуються по овалу, площа поселення приблизно – 300×250 м. У подальшому дана пам'ятка потребує ґрунтовних польових досліджень. Слід також відмітити, що Ю. В. Костенком та іншими дослідниками в середньому Потрубіжжі виявлено ще ряд пунктів з матеріалами трипільської культури, які потребують детального вивчення [8, с. 104].

Декілька трипільських пам'яток у Потрубіжжі виявлено переяславськими археологами в період з кінця 1980-х до кінця 1990-х рр. ХХ ст. З 1988 по 1992 рр. археологічною експедицією (під керівництвом Г. М. Бузян) було відкрито поселення ранніх землеробів поблизу м. Переяслава-Хмельницького (м-р Підварки), сс. Веселе, Циблі, Гребля Переяслав-Хмельницького району [1, с. 2; 2; 3, с. 16-18; 7, с. 74-75]. Розміщуються вони на схилах та краях лесової тераси. Поселення невеликі, їх площа складає від 3 до 10 га. Одне з них, Циблі-Узвіз, досліджувалося у 1999 р. археологічними розкопками, під час яких розкопано рештки одного наземного житла [3, с. 16-18]. У 1997-1999 рр. під час рятівних досліджень на узбережжі Канівського водосховища відкрито ще два нових пункти з матеріалами трипільської культури – Гать та Біле озеро [13, с. 138-139].

На початку 2017 р. під час археологічних розвідок науковим співробітником НІЕЗ «Переяслав» О. О. Прядком на Переяславському Лівобережжі було виявлено нове, раніше невідоме поселення трипільської культури поблизу мікрорайону Карань м. Переяслава-Хмельницького (рис. 1). У травні-червні експедицією НІЕЗ «Переяслав» на його території було проведено детальне обстеження.

Ново виявлене поселення Карань знаходиться на південно-західній околиці м. Переяслава-Хмельницького, займає край плато корінного лівого берега Дніпра. Воно розташовується на краю тераси лівого берега р. Карань. Розміри поселення – 150×50 м. (рис. 2). У ході проведеної археологічної розвідки, на розорюваній території пам'ятки, виявлено підйомний матеріал: уламки глиняного посуду, фрагменти глиняної обмазки, також на площі пам'ятки зафіксовано значну концентрацію стулок мушель Unio.

З метою встановлення культурних нашарувань в центральній частині поселення, за 124,5 м на північний захід від електроопори №3, було зроблено шурф, розміром 1×1 м. Стінки шурфа орієнтовані за сторонами світу. У профілі стінок зафіксована наступна структура нашарувань: зверху залягав чорнозем на глибину до 0,20 м – орний шар, він перекривав сірий ґрунт – культурний шар трипільного поселення, під ним з глибини 0,30 м залягав сіро-жовтий ґрунт без культурних решток, на глибині 0,45 м – знаходився материковий лес (рис. 3). Культурний шар трипільської доби потужністю 0,10 м зберігся частково, верхня його частина пошкоджена глибокою оранкою. У культурному шарі при виборці ґрунту виявлено уламки кераміки, кістки тварин, зафіксовано велику кількість мушель Unio та вкраплення обмазки. Остання містить сліди домішки полови злаків, в одному з фрагментів простежуються відбитки зернівок. Виявлено також фрагмент рогу оленя із слідами обробки. З однієї сторони простежується округла заглибина (рис. 3). З культурним шаром пов'язана господарча яма. Її профіль зафіксовано в північній стінці шурфа впродовж 0,60 м. Стінки ями пологі, дно заокруглене. Вона заглиблена в материк на 0,10 м. Ґрунтове заповнення ями тотожне культурному шару. При розчистці ями знайдено уламки кераміки, невеликий фрагмент тваринної кістки, значну кількість мушель Unio, дрібні вкраплення обмазки.

Серед виявлених знахідок, найбільший відсоток складають уламки керамічного посуду: горщики, кубки, миски, амфори (рис. 5; 6). За технологічними ознаками він поділяється на кухонний та столовий. Серед столового виділяється розписний, декорований врізним орнаментом та неорнаментований (рис. 5, 6-17). Всього уламків столової кераміки знайдено 111 шт., серед неї сіро-лощеної (рис. 6) – 40 шт. (36%), з мальованим орнаментом 3 шт. (2,7%), – неорнаментованої – 58 шт. (52%). Уламків кухонної кераміки, що містить у глиняному тісті значну кількість домішок товчених мушель, виявлено – 35 шт. (31,5 %). Вироби даного типу мають сіро-коричневий та цегляний колір. Окремі посудини декоровано по верху вінця насічками, а по шийці вертикальними розчосами (рис. 5, 1-4). На одній стінці орнамент нанесено дерев'яною паличкою у вигляді прокреслених п'яти навкісних ліній обмежених по боках наколами, зроблених торцевою частиною цієї ж палички (рис. 5, 5).

Виявлений на новій пам'ятці керамічний комплекс аналогічний до поселення Крутуха-Жолоб і пам'яток Середньої Наддніпрянщини етапу СІ.

Поселення Карань знаходиться приблизно за 2,2 км на південний-схід від трипільського поселення Крутуха-Жолоб і входить до його ресурсної зони. Невеликі його розміри та велика кількість мушель, виявлених при обстеженні, може вказувати й на основну спеціалізацію його мешканців – заготівля мушель Unio і поставки їх до поселень, що знаходяться неподалік: Крутуха-Жолоб, Веселе, а можливо, й інших.

Ново виявлена пам'ятка трипільської культури доповнює археологічну карту Переяславського Лівобережжя. Вона потребує подальшого детального вивчення та проведення заходів по її охороні і внесенню до Державного реєстру пам'яток культурної спадщини.

Список використаних джерел та літератури

1. Бузян Г. М. Отчет о работе Переяслав-Хмельницкой археологической экспедиции за 1988 год // Г. М. Бузян, М. М. Буйлук, М. Т. Товкайло // НА ІА НАНУ. – 1988/171. – 17 с.
2. Бузян Г. М. Звіт про роботу Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції за 1992 рік / Г. М. Бузян, О. О. Колибенко, М. Т. Товкайло, Д. А. Тетеря // НА ІА НАНУ. – 1992/43. – 25 с.
3. Бузян Г. М. Дослідження пізньотрипільського поселення Циблі-Узвіз / Г. М. Бузян. // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – Вип. VIII. – С. 16-18.
4. Бузян Г. М. Група поселень трипільської культури на Переяславському Лівобережжі / Г. М. Бузян. // Трипільські поселення-гіганти: матер. міжнар. конф. – К.: «Корвін пресс», 2003. – С. 8-13.
5. Бузян Г. М. Лукаші / Г. М. Бузян // Енциклопедія трипільської цивілізації в двох томах. – К., 2004. – Т. 2. – С. 304-306.
6. Бузян Г. М. Лукашівський тип / Г. М. Бузян. // Енциклопедія трипільської цивілізації в двох томах. – К., 2004. – Т. 2. – С. 306.
7. Бузян Г. М. Нове поселення трипільської культури в с. Гребля Переяслава / Г. М. Бузян, С. М. Павленко // Археологічні відкриття в Україні 1998-1999 рр. – К., 1999. – С. 74-75.
8. Костенко Ю. В. Археологічні пам'ятки Середнього Потруб'їжжя / Ю. В. Костенко. – Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О.М., 2015. – 550 с.
9. Круц В. А. Отчет о работе Киевской экспедиции в 1969 году / В. А. Круц, Е. В. Максимов. – НА ІА НАНУ, 1969/1.
10. Круц В. А. Позднетрипольские пам'ятники Среднего Поднепровья / В. А. Круц. – К., 1977.
11. Овчинников Е. В. Трипільська культура Канівського Подніпров'я (етапи ВІІ – СІ) / Е. В. Овчинников – К.: Видавець Олег Філюк, 2014. – 406 с.
12. Пассек Т. С. Первые земледельцы / Т. С. Пассек // По следам древних культур. – М., 1951. – Т. 1. – С. 47-70.
13. Роздобудько М. В. Дослідження узбережжя Канівського водосховища / М. В. Роздобудько // АДУ 1997-1998. – К.: ІА НАН України, 1998. – С. 138-140.
14. Савчук А. П. З найдавнішої історії Київщини / А. П. Савчук. // Український історичний журнал. – 1968. – №9. – С. 81.
15. Савчук А. П. Знахідки в с. Козинці Переяслав-Хмельницького району / А. П. Савчук, М. І. Сікорський. // Археологія. – 1971. – № 4. – С. 65-73.

Список умовних скорочень

м-р – мікрорайон.

НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України.

НІЕЗ «Переяслав» – Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав».

ур. – урочище.

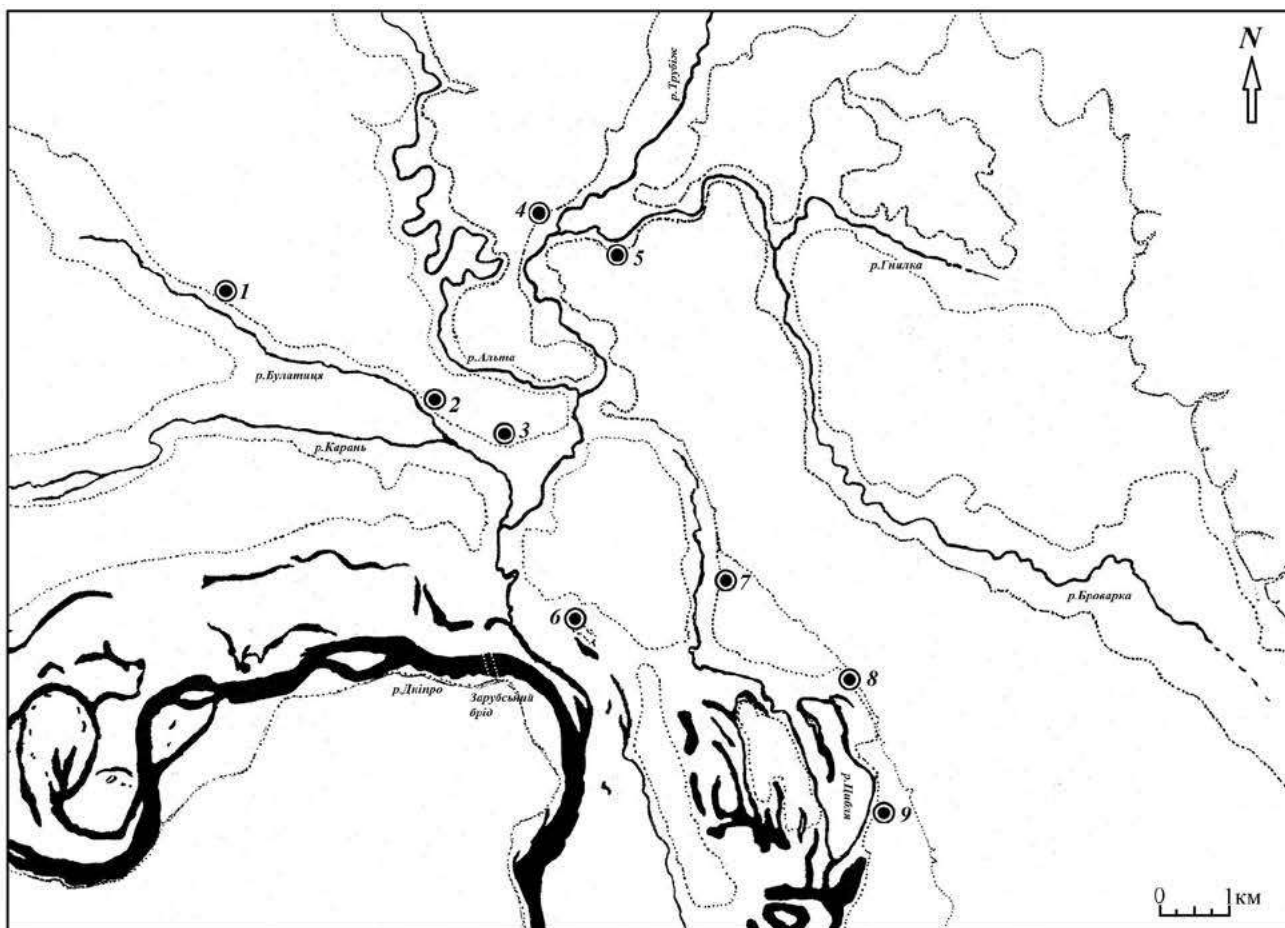

Рис. 1. Карта-схема розташування трипільських пам'яток в нижній течії р. Трубіж: 1 – Веселе, 2 – Крутуха-Жолоб, 3 – Карань, 4 – Гребля, 5 – Ялова долина, 6 – Козинці-Загай, 7 – Гать, 8 – Циблі-Узвіз, 9 – Біле озеро.

Рис. 2. Схема розміщення трипільського поселення Карань на південно-західній околиці м. Переяслава-Хмельницького.

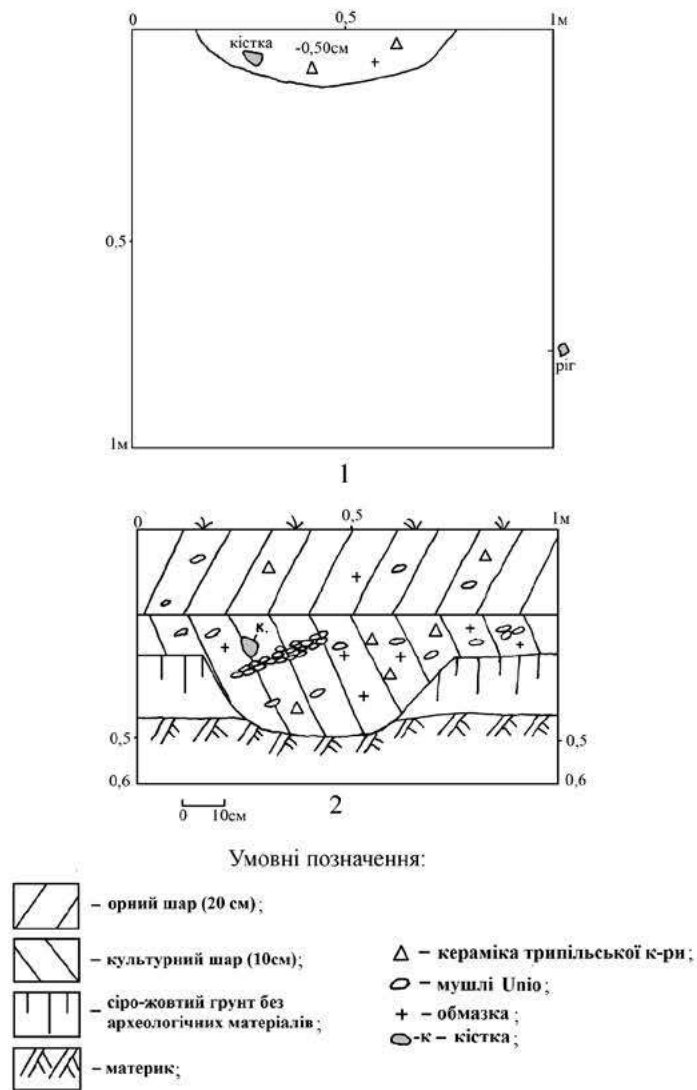

Рис. 3. Поселення трипільської культури Карань.
Шурф I: 1 – план шурфа; 2 – профіль північної стінки шурфа.

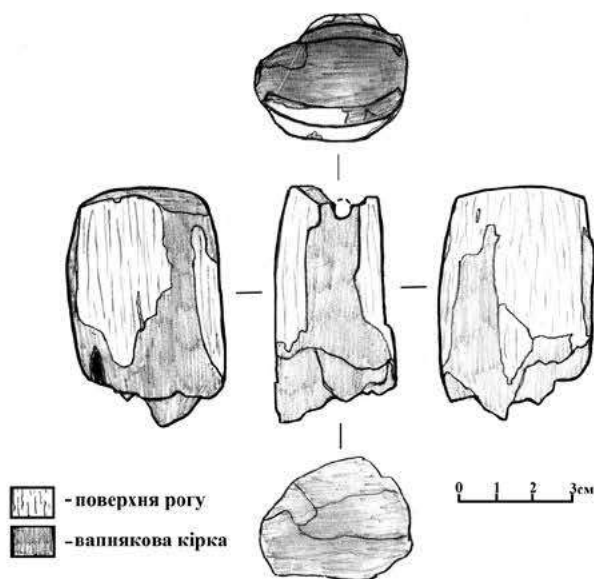

Рис. 4. Знахідка фрагменту рогу із слідами обробки з поселення трипільської культури Карань.

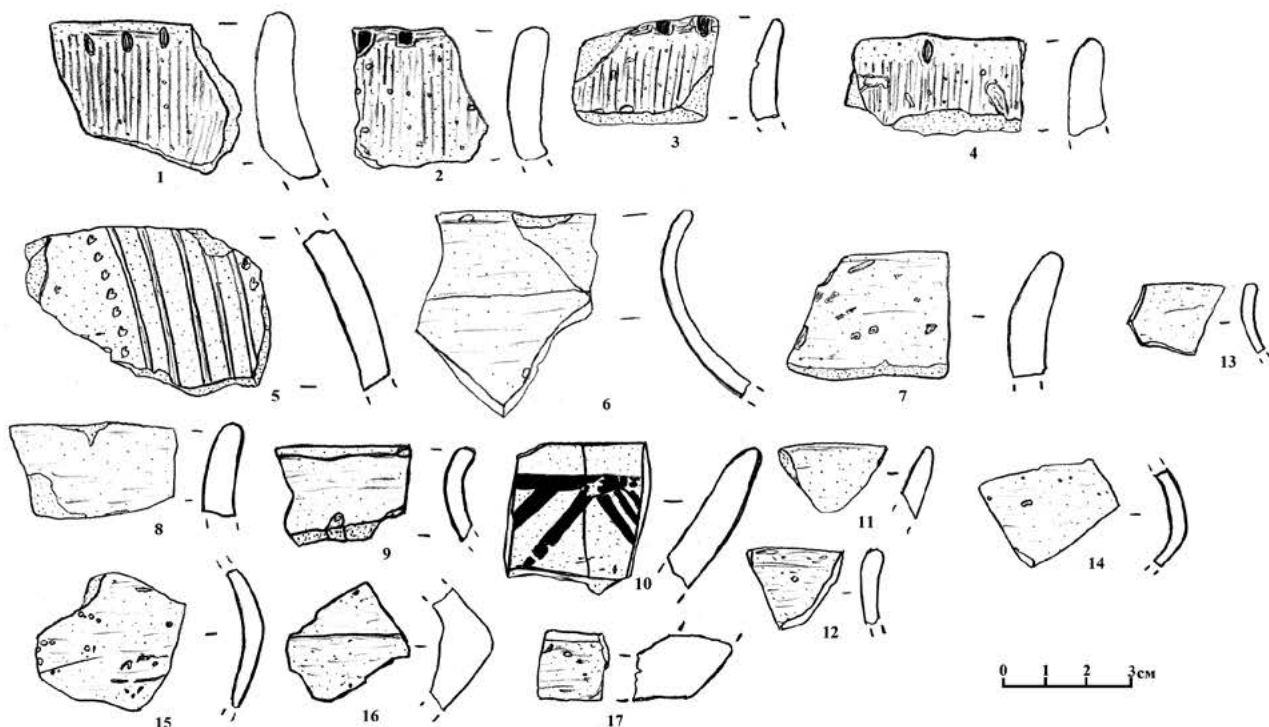

Рис. 5. Знахідки кераміки з поселення трипільської культури Карань:
1-5 – уламки кераміки «кухонної»; 6-17 – уламки кераміки мальованої;
6, 9, 13-14, 16 – фрагменти від кубків, 10 – фрагмент від миски, 1, 6 – знахідки із шурфа І;
2-5, 7-17 – підйомний матеріал.

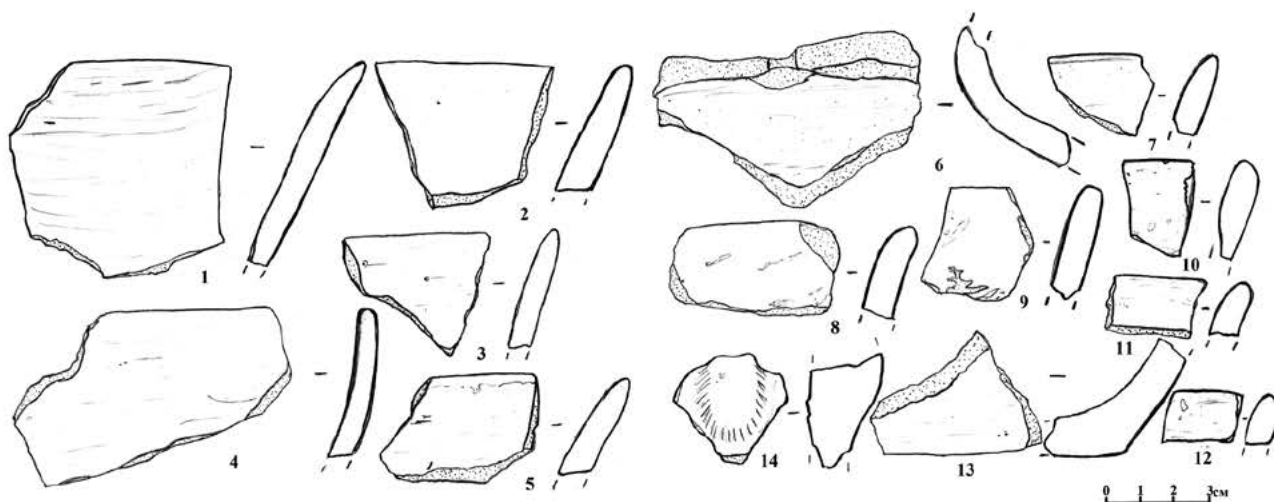

Рис. 6. Знахідки «сіролощеної» кераміки з поселення Карань: 1-5, 7-12 – фрагменти від мисок;
6 – уламок горщика; 13 – фрагмент дениця, 14 – фрагмент стінки з частиною ручки.

Петро Болтанюк,
магістр історії,
завідувач сектору «Музей старожитностей»
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

Анатолій Гуцал,
доцент кафедри архівознавства, спеціальних
історичних та правознавчих дисциплін
К-ПНУ ім. Івана Огієнка

Євгеній Левінзон,
студент історичного факультету
К-ПНУ ім. І. Огієнка

РЕЗУЛЬТАТИ РОЗВІДКИ НА БАГАТОШАРОВОМУ ПОСЕЛЕННІ В С. СОКІЛ

У статті описано результати розвідки, здійсненої авторами статті влітку 2017р. на розграбованому «чорними археологами» багатошаровому поселенні в с. Сокіл Кам'янець-Подільського району.

Ключові слова: трипільська культура, поселення, культурний шар, городище.

Як відомо, на території Кам'яниччини пам'яткам Трипільської культури належить особливе місце серед аналогічних старожитностей. Тут досліджувалося одне з найдавніших поселень епохи Кукутені-Трипілля Лука-Врублівецька [2], у с. Жванець відкритий унікальний виробничий центр з гончарними горнами [11, с. 226-227], продукція якого розповсюджувалася в Середньому Подністров'ї і далі в радіусі сотень кілометрів, а з с. Цвіклівці походить знаменитий скарб мідних та кістяних виробів [10, с. 164-170]. Матеріали, отримані при розкопках цих пунктів стали сенсацією в науці. Вони відомі далеко за межами України і є класичним зразком для вивчення цієї культури. Трипільські пам'ятки зафіксовані в багатьох місцях краю. Практично, всі вони ще чекають на своїх дослідників. Можна лише здогадуватися, який масив найціннішої інформації вони зберігають в собі, скільки таємничих сторінок нашої давньої історії ще міститься в землі. Ці відомості єдині і неповторні й їх втрата призводить до неможливості відновлення цього матеріалу.

На жаль, факт цієї втрати в останні роки набрав масового характеру. Численні ватаги скарбошукачів щорічно множаться в геометричній прогресії. Величину шкоди, заподіяної ними археологічній джерельній базі, навіть важко уявити. Перекопується і нищиться все: кургани, городища, поселення і т. ін. Причому, грабіжники йдуть один за одним, не залишаючи «живого» місця на пам'ятці, руйнуючи її вщент. Прикладів цьому тільки у Хмельницькій області безліч. Ось один із таких.

На лівому березі Дністра, на одному з живописних викрутасів його русла розташоване сучасне село Сокіл. Давнина затиснула його в кільце з усіх боків. Слід сказати, що у свій час в районі населеного пункту працювали експедиції ряду академічних установ. Тут відкрито палеолітичні стоянки [1, с. 20], зафіксовано культурні нашарування енеоліту [17, с. 53-54], епохи бронзи, раннього заліза [5, с. 72], давньоруського часу [18, с. 103], відома група курганів [16, с. 312] тощо. Важливі результати дали розкопки багатошарових поселень в урочищах Острови, Лука [3, с.99; 4]. В районі села проводились обстеження М. Я. Рудинським, М. С. Борковським, О. П. Черниш та розкопки Л. І. Кучугури 1985 р. [8]. Без цих досліджень ми мало що знали б про життя населення Подністров'я в скіфський період, на рубежі нашої ери, у часи черняхівської культури, ранніх слов'ян і давньоруську епоху.

Територія села поступово понижується у північному напрямку і виходить до Дністра. Із західного боку до населеного пункту примикає один з відрогів плато у вигляді великого мисовидного виступу. Цей мис однією стороною (північною) круто обривається до Дністра, а другою – (південно-західною), так само крутою, з'єднується з глибоким яром. Підтрикутна в плані площадка мису, все більше звужуючись видовжена вершиною до заходу, де вона має помітний нахил до річки. Трипільське поселення займає всю площу мису (рис. 1), але більше всього будівель зосереджено по його краю, де забудова досить щільна і споруди, практично, йдуть суцільним рядом.

Саме тут по краю плато зафіксовано сліди пограбування. Понад два десятка виритих ям, розташованих у два ряди, хаотично тягнуться по лінії захід–схід на 60-70 м. Деякі ями розміщені дуже близько

одна від одної, інші – на певній віддалі. Більшість з них вже засипані, але чотири – ще залишалися відкритими. Розміри – переважно 1,2×1,5 м, з підбоями в різні боки, глибина – до 1 м (рис. 2). На поверхню викинуто масу керамічних виробів, кістки тварин, знаряддя праці, частини глинобитних деталей будинків, тобто все те, що злодійська думка розцінила як непотріб. А насправді все це разом, якби воно було розкрито дослідником в єдиному комплексі, дало б неоціненні відомості про життя давніх мешканців краю, їхню культуру й побут. Але цього вже ніколи не станеться.

Стратиграфія культурного шару в стінках ям така: зверху на товщину 0,1-0,15 м залягає пласт чорнозему, нижче йде культурний шар з вкрапленнями глиняної обмазки, вуглинок товщиною 0,6-0,7 м. Під ним, на глибині 0,7-0,8 м від денної поверхні, лежить потужний шар добре випаленої обмазки. Вона виглядає досить монолітно, проглядаються окремі шматки завтовшки до 0,3 м, розмірами 0,3×0,4 м і більші (рис. 2). Потужність культурного шару сягає до 0,8-0,9 м. Така товщина шару свідчить про довготривале існування поселення Трипільської культури на цьому місці. Беручи до уваги, що товщина культурного шару одного періоду становить 0,2-0,3 м, як вказує Т. С. Пассек [13, с. 43], то ми можемо припустити існування трьох етапів культури в даній місцевості. Серед маси обмазки зустрічається чимало фрагментів кераміки, крем'яних виробів та кісток.

В межах проведеного обстеження території поселення було зібрано археологічний матеріал культури Кукутень-Трипілля, більшість з якого представляють уламки керамічного посуду та крем'яні знаряддя. Також виявлено уламок горщика давньоруського часу.

Знахідки кераміки Кукутень-Трипілля традиційно можна розділити на кухонний та столовий посуд. Серед знахідок керамічного кухонного посуду виділяється група горщиків світло-сірого та сіро-жовтого кольорів з домішкою в тісті дрібнотовченої черепашки. Діаметр вінець горщиків становить 14, 18 та 22 см. Горщики мають конічний вінчик відігнутий на зовні, коротку округлу шийку, що плавно переходить у тулуб сферичної форми. По плечика горщики оздоблені одним або двома рядами вертикальних наколів, а по вінчику простежуються поперечні насічки (рис. 4,2; рис. 5,6). Один з фрагментів вінчика оздоблений по плечика горизонтальним рядом наколів підтрикутної форми (рис. 4,4). Таке оздоблення посуду є характерним для території Подністров'я на пізньому етапі існування Трипільської культури [15, с. 10].

Другий тип становить один з уламків горщика сіро-жовтого кольору з добавкою в тісто дрібнотовченої черепашки, має округлий прямий вінчик діаметром 20 см., довгу з вигином шийку та грушевидної форми тулуб. По плечика уламок оздоблений штамповим шнуровим орнаментом у виді горизонтальної лінії, а під нею виділяється наліп (перлина) овальної форми (рис. 4,6). Аналогом даної посудини є подібний уламок вінчика з пізньотрипільського поселення СІІ Сандраки [7, с. 109, рис. 62,7].

До третього типу можна віднести фрагмент горщика сіро-жовтого кольору з домішкою в тісто дрібнотовченої черепашки. Вінчик горщика округлий, має довгу пряму дещо відігнуту шийку яка робить згин при переході в грушевидної форми тулуб. Верх вінчика оздоблено шнуровим орнаментом у виді «гусенички», його зовнішня поверхня орнаментована вертикальними розчосами, а по верху плечика виділяється штамповий орнамент у вигляді горизонтального ряду вертикальних прямокутних насічок. Нижче, по плечика, нанесено горизонтальний ряд косих вертикальних ліній виконаних штамповим орнаментом «гусеничка» (рис. 4,7). Подібна шнурова орнаментация на посуді культури Кукутень-Трипілля у вигляді «гусенички» з'являється з етапу VI-VII [6, с. 625].

До четвертого типу кухонного посуду відносяться уламки двох мисок сірого та сіро-жовтого кольору сферичної форми й округлим вінчиком, з домішками подрібненої черепашки. Одна з мисок діаметром 18 см орнаментована горизонтальним рядом нігтьових вдавлень та зачіпів (рис. 4,5). Інша миска – діаметром 22 см, оздоблена по верху з зовнішнього боку двома горизонтальними рядами вертикальних насічок (рис. 5,4). Миски прикрашені штамповим орнаментом у виді наколів, насічок й вдавлень різної форми, як і горщики першого типу є характерними для пізнього етапу Кукутень-Трипілля у Подністров'ї [15, с. 10].

Цікавою знахідкою, яку можна віднести до п'ятого типу кухонної кераміки Кукутені-Трипілля є уламок жаровні. Він представляє собою округлу товстостінну посудину сіро-жовтого кольору з невеликим вертикальним бортом відхиленим на зовні, округлим у верхній частині. Діаметр денця жаровні становить 30 см, а у межах вінчика – 34 см, висота посудини складає 6,5 см (рис. 7,2). Такі посудини є характерними для раннього етапу Кукутені-Трипілля [7, с. 29]. Однак, на нашу думку, вони продовжують існувати і на середньому етапі культури, так як в даному випадку вони корелюються зі знахідками цього етапу.

Шостий тип представляє миска сіро-коричневого кольору ззовні та темного кольору з середини, вінчик прямий округлий, тулуб сферичної форми, діаметр миски – 18 см (рис. 5,9). Така миска є характерною для середнього етапу VI [7, с. 77].

Сьомий тип кухонного посуду представляє уламок денця миски діаметром 32 см, товстостінний, поверхня світло-сірого та темного тонів. Форма миски подібна до усіченого конуса. Зовнішня поверхня

миски рустована та покрита пальцевими наліпами конусовидної форми. Подібну посудину було виявлено під час досліджень Північного бастиону Старого замку міста Кам'янця-Подільського в комплексі пам'яток етапу VI [12, с. 11]. Такий прийом прикрашання посуду використовувався в керамічних комплексах пам'яток етапів А та VI [6, с. 456].

Серед столового посуду також можна виділити кілька умовних типів оздоблених мальованим (розписним) поліхромним, біхромним та монохромним орнаментом. Так виділяється уламок чаші оранжевого кольору у виді усіченого конусу, він має конічний вінчик дещо вигнутий на зовні та округлий бік, діаметром 14 см, із зовнішнього боку оздоблений поліхромним розписом у вигляді широких вертикальних з вигином полос, нанесених червоною та білою фарбами й розділених між собою тонкими лініями чорної фарби (рис. 3,3). Поліхромним орнаментом розписаний також фрагмент вінчика горщика, діаметр якого становить 26 см. Його зовнішня поверхня розписана широкими горизонтальними мазками червоної та білої фарб, які, як і у попередньому випадку, розподіляються вузькими лініями, виконаними чорною фарбою. Окрім того у верхній зовнішній частині фрагмент оздоблений букринією – імітацією голови бика з наскрізним горизонтальним проколом (рис. 4,3). Розпис широкими лініями білою та червоною фарбами, які обведені чорною є характерним для етапу VI [6, с. 428].

Два виявлені уламки посуду оздоблені біхромним розписним орнаментом. Це миска оранжевого кольору з округлим вінчиком та сферичним тулубом, діаметром 28 см. Миска оздоблена мальованим розписом із зовнішнього та внутрішнього боку. З зовнішнього боку простежується розпис чорною фарбою тонкими та товстими хвилястими лініями. Внутрішня сторона миски оздоблена геометричним орнаментом чорною фарбою, а окремі композиції заповнені червоною фарбою (рис. 3,4).

Уламок кухля оранжевого кольору банкоподібної форми, діаметром вінчика 10 см. Зовнішня поверхня розписана геометричним орнаментом чорною та червоною фарбами (рис. 4,8). Аналогічні форми посуду та їх оздоблення є характерними для середнього етапу Кукутені-Трипілля [15, с. 15-16, рис. 18].

Одну з груп трипільської столової кераміки становлять уламки посудин сірого та цегляного кольору, зовнішня поверхня яких оздоблена канелюрами у вигляді широких хвилястих й горизонтальних ліній, а також округлих заглибин. На одному з уламків у заглибині канелюра простежуються залишки білої фарби. Широкі жолобки з фарбуванням є типовими для етапу VI, а також зустрічаються на етапі VI-VII. Канелюри в поєднанні з відбитками дрібнозубчастого штампу, або ж ямок, є характерними для посуду борисівського типу [6, с. 211].

Виділяється серед знахідок також два кратероподібних вінчика горщиків відповідно діаметром 24 см та 44 см, оздоблених монохромним розписом чорною фарбою (рис. 3,1; 3,7).

До пізньої доби Кукутені-Трипілля можна віднести уламок посуду темно-сірого кольору із зеленкуватим відтінком, оздоблений трьома тонкими та однією широкою горизонтальними лініями (рис. 5,1).

Окрім керамічного посуду Трипільської культури було виявлено ряд крем'яних знарядь праці. Одне з них скребок світло-сірого кольору підтрикутної форми, виділяються грубі сколи для кращого утримання в руці, на одній зі сторін простежується ретуш (рис. 6,3). Розмір скребка становить 7,2×4,5×1,5 см. Також виявлено крем'яне вістря наконечника списа трикутної форми, по краях виробу нанесено дрібну ретуш, а в основі заокруглена виїмка. Розмір вістря списа становить 7,7×3,6×1,5-1,7 см (рис. 6,2). Ще один скребок виготовлений зі світло-сірого кременю прямокутної форми, трикутний в розрізі, його розмір 9,2×2,2-2,8×1,7 см (рис. 6,1). Виявлено також крем'яне знаряддя (різець?) темного кольору, овалоподібної форми, одна з сторін виробу загострена, виріб має довжину 6,3 см, максимальну ширину – 4,1 см, товщину – 1,4 см (рис. 6,4). Ще одне знаряддя виготовлене з світло-сірого кременю, має серпоподібну форму, на робочій стороні простежуються сліди дрібної ретуші (рис. 6,5). Розмір виробу: 6,8×5,1×1,0 см. Поряд з цим виявлено три крем'яних знаряддя, що мають ймовірно відношення до палеоліту й переважно використовувалися у трипільські часи (рис. 6, 6, 7, 8).

Окрім цього було виявлено уламок зооморфної скульптурки теракотового кольору. Скульптурка передає образ тваринки, на жаль відсутність голови не дає точно визначити її приналежність до певного виду. Автор всього скоріш хотів передати вагітність тварини, так як у виробу виділяється живіт. Розміри букринії становлять: довжина – 4,4 см, висота – 3,1 см, товщина – 1,6-1,9 см (рис. 8,2). Всього скоріш вона відноситься до середнього етапу Кукутені-Трипілля.

При обстеженні крайньої західної ділянки мису виявлено земляні фортифікації (городище), які, скоріш за все, мають відношення до киево- руського часу. Вони збудовані там, де ширина мису сягає 20-22 м, а нижче по схилу ще більше звужується. Штучні укріплення у вигляді валу з ровом тричі перерізають мис. Перший, найпотужніший вал, споруджений у місці, де добре помітний перехід від відносно рівнинної частини плато до пониження. Він має довжину до 20 м, висоту близько 1 м, дугоподібно вигнутий. Із зовнішнього і вну-

трішнього боку валу викопано рів. Нижче від нього споруджено ще один вал, протяжністю 12 м, висотою – 1,2 м, а ще за 60 м збереглися залишки третього валу довжиною 7 м, який не насипаний як перші два, а скоріше ескарпований з материкової основи мису. Про їх давньоруське походження говорить знахідка на південно-західній окраїні виступу, біля засипаної ями, фрагменту горщика XII-XIII ст., що зрідка трапляються на плато поруч з трипільською керамікою. Фрагмент вінчика горщика темного та коричневого кольору, відігнутий на зовні, зовнішній край косо зрізаний й має по верху два горизонтальних жолобки. З внутрішнього боку вінчик має горизонтальне заглиблення під накривку. Шийка вінчика горщика коротка з вигином, плавно переходить у підняте високо плечико. По плечика простежується орнамент у виді прокреслених горизонтальних ліній (рис. 8,1). Такий вінчик горщика є характерним для галицької кераміки XII – першої половини XIII ст.ст. й за типологією М. В. Малевської відносяться до II типу [9, с. 8, 13]. Городище розташоване у вигідному з точки зору військової стратегії місці, де Дністер робить велику петлю і з висоти першого валу добре проглядається далечинь в різних напрямках. Таке розташування городища давало можливість його захисникам заздалегідь запримітити ворога і своєчасно підготуватися до його відсічі.

Отже, аналіз виявленого археологічного матеріалу та огляд території поселення дає змогу зробити кілька висновків. Хронологічно та даній території існувало поселення культури Кукутень-Трипілля не менше трьох часових етапів: етап VI (4600-4400 рр. до н. е.), VI-VII (4400-4100 рр. до н. е.) та СІІ (3300-2750 рр. до н. е.).

Простежені залишки оборонних земляних валів та виявлений археологічний матеріал дають можливість засвідчити існування на даному поселенні укріпленого давньоруського городища у XII – першій половині XIII ст. Городище являло собою типове мисове укріплення характерне для цього часу [14, с. 217].

Навіть таке коротке і поверхове знайомство з цим багат шаровим селищем показало, що це далеко не рядова пам'ятка і її слід оберігати, хоча б в уже покаліченому вигляді, для майбутнього вивчення. Але зараз так і зіяють ці страшні рани на тендітному тілі давньої цивілізації ніби волаючи: «Люди схаменіться, майбутні покоління вам не пробачать!».

Список використаних джерел та літератури

1. Береговая Н. А. Палеолитические местонахождения СССР / Н. А. Береговая // МИА. – 1960. – № 81. – 216 с.
2. Бибииков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская па Днестре / С. Н. Бибииков. – МИА. – 1953. – № 38. – 458 с.
3. Вакуленко Л. В. Многослойное поселение у с. Сокол на Среднем Днестре / Л. В. Вакуленко // Археологические исследования на Украине в 1976-1977 гг. – Ужгород, 1978. – С. 99.
4. Вакуленко Л. В. Славянские поселения I тыс. н. э у с. Сокол на Среднем Днестре / Л. В. Вакуленко, О. М. Приходнюк. – К., 1984. – 108 с.
5. Гуцал А. Ф. Нові пам'ятки раннього залізного віку в Середньому Подністров'ї (розвідки 1968-1969 рр.) / А. Ф. гуцал // Археологія. – 1979. – №31. – С. 65-75.
6. Енциклопедія Трипільської цивілізації / редкол.: Ляшко С. М., Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю. – К.: Наук. вид-во Книжкова палата України ім. І. Федорова, 2004. – Т. 2. – С. 210-211.
7. Заєць І. Трипільська культура на Поділлі / І. Заєць. – Вінниця: Тезис, 2001. – 184 с.; іл.
8. Кучугура Л. И. Археологические изучения Хмельницкой области в годы Советской власти / Л. И. Кучугура. – Каменец-Подольский: К-ПДИМ-3, 1989. – 57 с.
9. Малевская М. В. К вопросу о керамике Галицкой земли XII-XIII вв. / М. В. Малевская // КСИА. – 1969. – Вып. 120. – С. 3-14.
10. Мовша Т. Г. Скарб прикрас з пізньотрипільського поселення в с. Цвіклівці / Т. Г. Мовша // Археологія. – 1965. – Т. XVIII. – С. 164-170.
11. Мовша Т. Г. Раскопки трипольского поселения в с. Жванец / Т. Г. Мовша // Археологические открытия 1969 года. – 1970. – С. 226-227.
12. Овчинников Е. В. Кераміка Кукутень-Трипілля з території Старого замку (Північний бастион) м. Кам'янець-Подільський / Е. В. Овчинников, Л. І. Виногородська, П. А. Болтанюк // Археологія і Фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – С. 10-17.
13. Пассек Т. С. Трипольские поселения на Днестре / Т. С. Пассек // КСИИМК. – 1950. – № 32. – С. 40-56.
14. Раппопорт П. А. Военное зодчество Западнорусских земель X – XIV вв. / П. А. Раппопорт. – Лн.: Наука, 1967. – МИА. - № 140. – 240 с.
15. Рижов С. М. Гончарство племен Трипільської культури / С. М. Рижов // Давня кераміка України. – К.: ІА НАН України, 2002. – С. 5-25; рис. 1-40.

16. Сецинский Е. И. Археологическая карта Подольской губернии / Е. И. Сецинский // Труды XI Археологического съезда в Киеве в 1899 году / под ред. графини Уваровой и С. С. Слуцкого. – М.: Тип. Г. Лиснера и А. Гешеля, 1901. – Т. I. – С. 196-354.
17. Пассек Т. С. Отчет о работах Трипольской экспедиции 1948 г. / Т. С. Пассек // НА ІА НАНУ, 1948, ф. 13.
18. Приходнюк О. М. Давньоруські пам'ятки Середнього Подністров'я / О. М. Приходнюк // Археологія. – 1977. – №. 22. – С. 99-106.

Рис. 1. Місце розташування поселення.

Рис. 2. Стратиграфічний зріз.

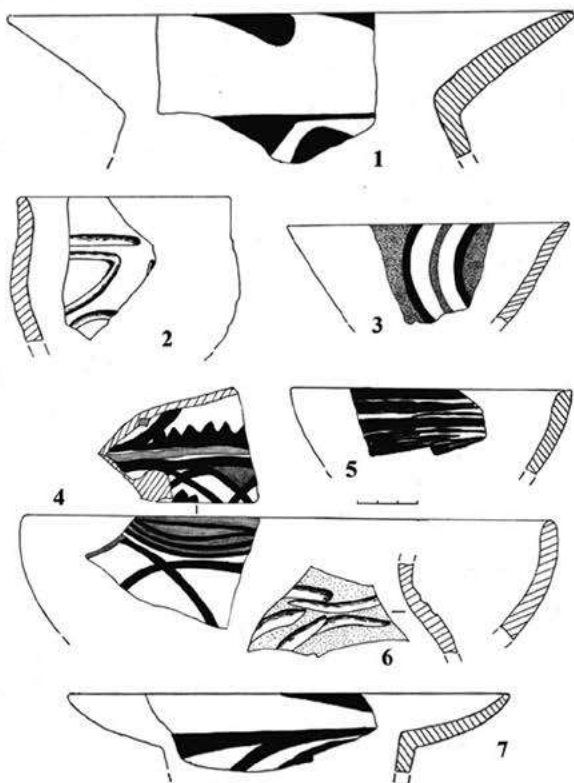

Рис. 3. Столова кераміка Кукутень-Трипілля оздоблена монохромним (1, 5, 7), біхромним (4) та поліхромним (3) розписами та канелюрами (2, 6).

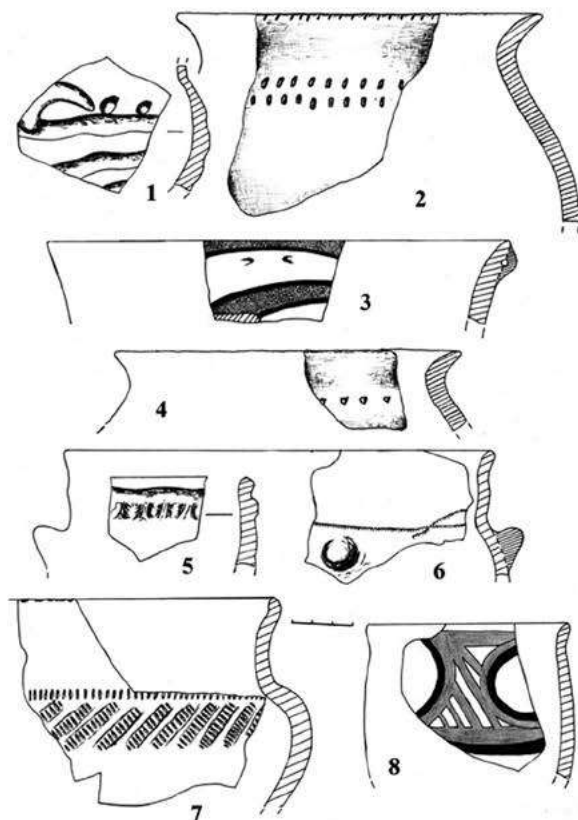

Рис. 4. Кухонна (2, 4, 5, 6, 7) та столова (1, 3, 8) кераміка Кукутень-Трипілля.

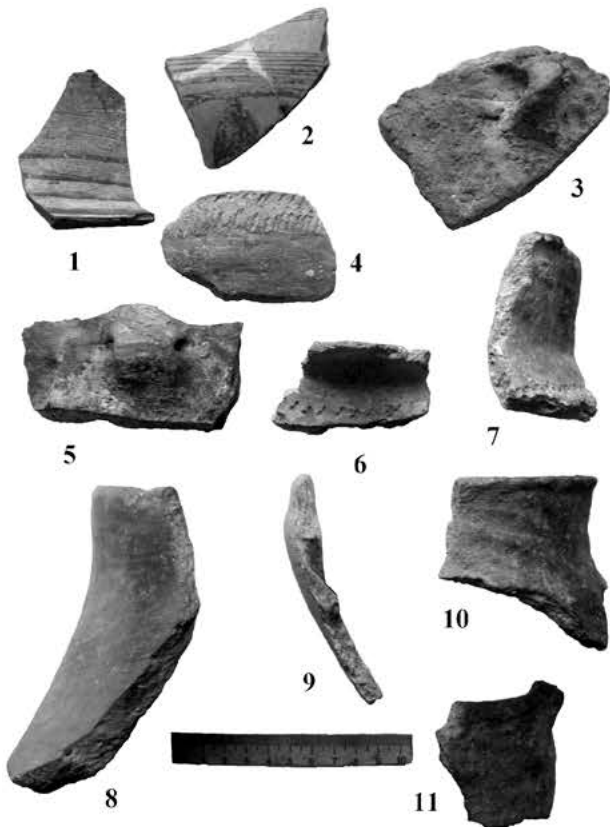

Рис. 5. Фрагменти керамічного посуду Кукутень-Трипілья.

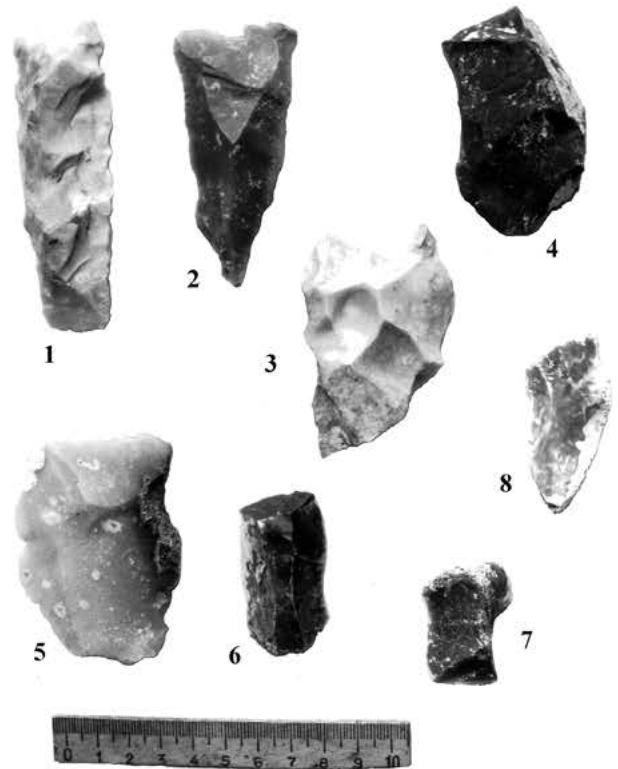

Рис. 6. Крем'яні знаряддя.

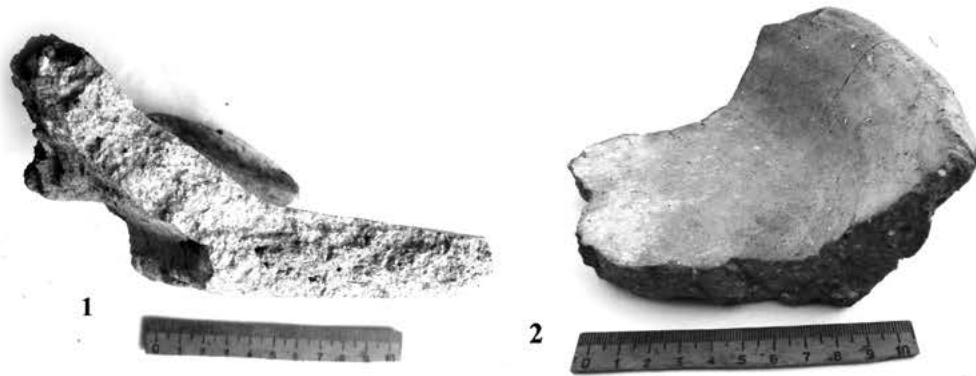

Рис. 7. Денце миски (1) та уламок жаровні (2) Кукутень-Трипілья.

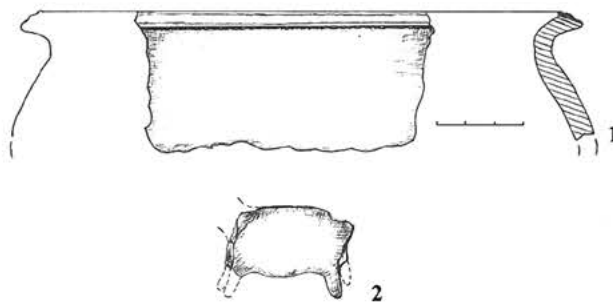

Рис. 8. Фрагмент вінчика давньоруського горщика (1) та трипільська зооморфна скульптурка (2).

Ігор Старенький,
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

Сергій Шпаковський,
завідувач відділу охорони пам'яток
історії та культури у Хмельницькій області,
член ICOMOS та НСКУ

Ярина Зайшлюк,
гід-перекладач Кам'янець-Подільського
державного історичного музею-заповідника

ТРИПІЛЬСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ С. ЖВАНЕЦЬ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ, ЕПОНІМНА ПАМ'ЯТКА АРХЕОЛОГІЇ – НОМІНАНТ НА ЗАНЕСЕННЯ ДО ПОПЕРЕДНЬОГО СПИСКУ ОБ'ЄКТІВ ВСЕСВІТНЬОЇ СПАДЩИНИ ЮНЕСКО

У статті розповідається про трипільську пам'ятку в ур. Щовб та прилеглій частині плато Лисої гори поблизу села Жванець Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, історію їх дослідження, сучасний стан та номінування на занесення до Попереднього Списку об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Ключові слова: трипільська культура, село Жванець, ур. Щовб, ур. Лиса гора, етап А, етап СІІ, жванецький тип, гординецький тип, Т. Г. Мовша, укріплення, гончарний горн, номінація, Попередній Список об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Культурно-історична спільність Трипільля-Кукутені стала визначним явищем світової історії, залишивши помітний слід в історії людства. На території Середнього Подністрів'я помітна велика щільність поселень трипільської культури, серед яких виділяється епонімна пам'ятка Жванець етапу СІІ.

Розташована вона на південно-західній окраїні села на останці Щовб та прилеглій частині плато Лисої гори, що з трьох сторін омивається річками Кармеліткою і Жванчиком.

Поселення відкрите місцевими школярами 1959 року. 1961 року тут проведено розвідкові роботи, а з 1962 року велися стаціонарні розкопки. Тамара Григорівна Мовша у статті «Пізнєтрипільське поселення в с. Жванець (по розкопках 1961 р.)» описує початок дослідження унікального поселення. Культурний шар залягав на глибині 0,2-1,1 м у темно- та світло-коричневому суглинку (рис. 1). Житла йшли вздовж схилів, особливо північно-східного – східного. При зачистці обривів археологам вдалося виявити два горизонти жител з кам'яною долівкою та вогнищами, а саме два наземних житла та дві напівземлянки, частково зруйновані кар'єрами для добування каменю. Розкоп №1 заклали в найвищому (25 м над Кармеліткою) та найвужчому (7 м) місці останця. У північній частині розрізу на глибині 0,2-0,45 м зафіксовано край наземного житла №1 з 2-3 рядів кам'яних плит підлоги, що лежали один на одному в темно-коричневому суглинку. За 0,7 м східніше дослідники помітили різке падіння шару, пов'язане з напівземлянкою №1. Над нею на глибині 0,15-0,2 м від денної поверхні лежали кам'яні плити підлоги наземного житла №2. Східніше напівземлянки №1 було помічено різке падіння шару, пов'язане з напівземлянкою №2.

Розчищена площа житла №1 становила 18 м². Являло воно собою площадку з підлогою зі сланцю в 1-3 ряди. Житло було безінвентарним, за винятком посудини з антропоморфним зображенням під південно-східним краєм [6, с. 85].

Житло №2 знаходилося за 1 м на південь від №1, являючи собою прямокутний майданчик довжиною 7 м та шириною 6-7 м. Кам'яна підлога збереглася на окремих ділянках. Тут знайдено крем'яні знаряддя, відбійник кулястої форми, кінцевий вкладиш серпа з кутовим поліруванням, 3 фрагменти ножеподібних пластин, кілька мотик з рогу оленя, лощило, роговий клевець, столовий і кухонний посуд, пряслиця, фрагмент фігурки тварини, глиняне грузило [6, с. 85-87].

Напівземлянка №1 (рис. 2) орієнтована по лінії південь-південний-захід – північний-схід-схід. Об'єкт видовженої овальної форми з невеликим виступом у південно-західному краї. Досліджена довжина землянки становили 3,8 м, ширина – 7,1 м [6, с. 87]. Основа стін була кам'яною, біля південно-східного краю зафіксовано сходинку та зернотерку. Споруда складалася з двох частин: північно-східної та південно-західної. У першій було 3 вогнища, у другій – видовбана в скелі грушвидної форми господарська яма (1,5×1×0,3 м). У напівземлянці знайдено заготовку знаряддя типу клевця з рогу оленя, кістяне долото, лошило, ножеподібні пластини, скребки на відщепі і кінцях ножеподібних пластин, уламки ножа з ретушшю на бокових гранях, зернотерки, мотики і бойові сокири з кістки та рогу, проколки, тесла з кабанячого ікла, долото з розколотої трубчастої кістки [6, с. 88]. Знайдений посуд був розписаний червоною або чорною фарбами. Узор складався з нешироких стрічок, що створювали овали, півовали, відрізки смуг, що сходилися під кутом чи хрестоподібно перетиналися. В середині овалів та півовалів зображали птахів, солярні знаки, людей. Кухонний посуд прикрашали наліпними бугорками та відтисками шнурка (рис. 3, 4) [6, с. 89].

Вже тоді, 1962 року, Тамара Григорівна зазначала, що поселення Жванець займає проміжне положення між Крутобородинцями II, Кошилівці-Обоз та пам'ятками вихватинського типу: «У Жванці завдяки хронологічному і територіальному положенню поєднуються риси названих пам'яток, але переважають місцеві особливості, які дозволяють віднести його до раніше невідомого локально-хронологічного варіанту» [6, с. 93].

У дещо пізнішій публікації Т. Г. Мовша писала: «Вже в перший рік стало зрозуміло, що поселення займає особливе місце в групі пізньотрипільських пам'яток Середнього Подністр'я і об'єднує в керамічному комплексі риси двох етапів пізнього Трипілья цього мікрорегіону. Жванець являє собою новий локально-хронологічний варіант пізньотрипільських пам'яток і займає в культурно-хронологічному відношенні проміжне положення між Кошилівці-Обоз і Вихватинцями, зберігаючи місцеві етнографічні особливості. Зіставлення його матеріалів з комплексами знахідок пізньотрипільських пам'яток Середнього Дністра дозволяє встановити наступну хронологічну шкалу: Крутобородинці II, Жванець, Вихватинці, Гусятин I – Цвіклівці» [11, с. 95].

Після 1961-1962 рр. археологічні дослідження на пам'ятці поновилися восени 1967 року. Тоді дослідження зосередили на ділянці Лисої гори, що примикає до останця. У західному схилі в зрізі було помічено дві лінзоподібні заглибини, насичені попелом, що виявилися горнами. Третій знаходився північно-західніше і практично висів над обривом. Всі вони були розчищені. Два горни в межах розкопу №2 знаходилися на глибині 0,5-0,7 м від денної поверхні, третій – практично під шаром дерну. Найкраще був збережений горн №2 (рис. 5), на подовій частині якого лежали розвали великих посудин. Горни №1 (рис. 6) та 3 були розібрані археологами в процесі дослідження. Вони були двоярусними з нижньою топковою камерою та верхньою для обпалювання керамічних виробів. Відділялися камери горизонтальною плитчастою перегородкою – черінем з кількома десятками трубчастих продух, що слугував подом для верхньої камери. У кінці горна перегородка мала прямокутний отвір для тяги полум'я. Горни орієнтовані челюстями на захід до р. Жванчик. Вони були опущені в материковий вапняк, як мінімум до нижньої частини склепіння верхньої камери для кращого збереження тепла. Посуд закладали зверху, там же й був отвір димаря [11, с. 95-96; 3, с. 230].

Окрім трьох зафіксованих 1967 року горнів, знайдено на краю обриву на південний-захід від горну №1 залишки подових частин ще двох, які за польовою нумерацією отримали №№ 4 і 5 [12, с. 126]. Ще один горн було зафіксовано в польовому сезоні 1969 року. Він розташовувався на північний схід від горну №2, являючи собою залишки топкової камери з продухами [13, с. 84]. Один горн в ур. Лиса гора на західному схилі зафіксовано 1976 року [10, с. 341]. Загалом вони були вибудовані в три лінії: I – №№ 4 і 5, II – №№ 1, 2, 3, III – №6.

У всіх горнах топкова камера розділялася підпірною стінкою («козлом») на дві приблизно рівні половини. У горнах №№ 2 і 3 підпирні стінки вирізані з материка, йшли вони від челюстів та підтримували центральну частину черіня з продухами. Інша частина черіня лежала на глиняних конусах. Под горна №3 через велику первісну висоту був піднятий вище шляхом забутування щебнем.

Тамарою Мовшою було виділено два типи горнів у Жванці. Першого типу (№3) були підковоподібними з «козлом», що підтримував черінь з продухами; черінь на решітці з глинобитних клинів-конусів, розташованих двома рядами за принципом балочного перекриття. Другий тип (№1) був прямокутний з двома підпорними стовпами та решіткою з глинобитних клинів-конусів, розташованих за принципом «арочного» перекриття [3, с. 231; 7, с. 233].

У Жванці вперше на теренах України були виявлені трипільські двоярусні горни з відкритим полум'ям. Випалювання виробів здійснювалося при температурі 800-1000 °С. Її регулювання здійснюва-

лося за допомогою спеціальних каналів, через які надходило повітря. Серед аналогів виділялися тільки 2 горни поселення Валя-Лупулуй у Румунії та один у Костешти-Село [11, с. 96-97; 12, с. 126; 3, с. 231; 7, с. 233]. Датуються вони двома періодами етапу СІІ (жванецький та гординештський типи) – 3300/3200-2750 рр. до н. е. [16, с. 123]. «Гончарна майстерня являється унікальною в пам'ятках мідного віку Європи та Передньої Азії. Її відкриття у Жванці докорінно змінює наші уявлення про соціально-економічні відносини в трипільському суспільстві. По-новому ставиться питання про розподіл праці, про виділення первісного ремесла зі сфери домашнього виробництва», – писала Т. Г. Мовша [12, с. 127].

Саме ці горни виготовляли кераміку жванецького типу, в орнаментиці якої «прослідковувалися риси Крутобородиців ІІ, Варварівки та Кошилівців-Обозу» [3, с. 233]. Пізніше, 1985 року, Тамара Григорівна, описуючи столову кераміку жванецького типу, зазначає, що виготовляли її з добре відмудленої глини з домішками дрібного піску. Колір черепка рожевий, червоний; зовнішня поверхня старанно заглажена, розписана чорною або коричневою фарбою, часто в поєднанні з червоною. Серед типів посуду дослідниці виділяла: посудини з високою усіченою конічною шийкою, вузьким горлом і злегка відігнутими вінцями; грушоподібні посудини з середньої висоти шийкою, відігнутим краєм вінець і високо розташованими випуклими плічками; амфори подібної форми, але з ручками-вушками на плічках; приземисті амфори з вузьким горлом, невисокою циліндричною шийкою, округлими плічками і конічними виступами у верхній частині; півсферичні кришки з випуклим верхом і двома вушками-ручками; півсферичні чаші зі злегка загнутими всередину краями вінець; конічні миски; приземисті посудини, подібні до горщиків з широким горлом, короткою шийкою і високими випуклими плічками. Розпис покривав майже всю зовнішню поверхню, якщо орнамент розташований у двох горизонтальних поясах, або доходив до дна, якщо в трьох. У чашах розпис був зовні і зсередини. На посудинах видовжених пропорцій з високою конічною усіченою шийкою і на округлотилих амфорах поширений сюжет витягнутих овалів і півовалів, утворених вузькими чи широкими стрічками. Часто всередині овалів зображалися змієвидні хвилясті лінії, косі хрести, ланцюжок горизонтально розташованих вісімок, а зрідка – тварини чи птахи в геральдичній позі. Поширені були й більш складні сюжети з антропоморфними фігурами. На горщиках з широким горлом орнамент йшов в один пояс, складаючись з витягнутих овалів, утворених вузькими стрічками, поверхня між якими зафарбована червоною чи вишневою фарбою у вигляді стилізованих трикутників. На півсферичних кришках, як і всередині чаш, був поширений сюжет розетки, розділеної на чотири частини перехресними стрічками. В овалах розміщували косі хрести, звивисті лінії. Вільна поверхня між овалами заповнювалася стилізованими трикутниками, інколи зафарбованими червоною фарбою. Тварин передавали статично і в профіль, а людей – у фас, і нерідко в русі, у ритмічному танці. Їх супроводжували тварини, рослини. Кухонна кераміка мала в керамічному тісті домішки битої черепашки, зрідка шамоту. Переважали горщики з широким горлом, циліндричною шийкою, високими округлими плічками і конічною нижньою частиною. В основі шийки йшли 1-2 опоясуючі лінії відбитків шнура, штампових наколів та чотири конічні наліпи. Також поширеними були товстостінні глибокі конічні миски, великі півсферичні чаші, невеликі банковидні горщики з петельчастою ручкою [7, с. 234]. Антропоморфна пластика була схематичною, однотипною. Фігурки зображалися стоячи. Дві окремо виліплені ноги завершувалися однією стопою зі скошеною п'ятою. Траплялися одиничні знахідки фігурок з прокресленими рисами обличчя і сидячому положенні з модельованими руками [7, с. 235].

1968 року експедиція Державного історичного музею УРСР у Жванці під керівництвом Т. Г. Мовши продовжила дослідження попереднього року. Роботи були визначені як «врятування археологічних об'єктів вздовж вузької смуги обривистого схилу, що руйнувалися оповзнями кар'єру» [12, с. 124]. Було розширено в північно-західному напрямку розкоп №2 та зроблено зачистку західного схилу за межами розкопу. Польовими дослідженнями цього року фіксуються укріплення з напільного боку поселення. Тамара Григорівна зазначала, що рів на той час ще частково читався за візуальними ознаками, хоч і в більшості був зруйнований видобутком каменю. Похилі схили, як з напільного боку, так і з боку останця, були укріплені 2-3 рядами сланцю, що було зафіксовано в розкопі №2. У рові знайшли 2 крем'яних трикутних наконечника стріл з виїмкою в основі [12, с. 125].

Наступного польового сезону при зачистці західного та східного схилів продовжилося дослідження валу й рову. Було розширено розкопи №№2 та 3, а на схід від розкопу №2 заклали чотири траншеї, які перерізали значну частину південно-східної сторони гори та виявили житла різних періодів Трипілья. У розкопі №3 вдалося зафіксувати залишки кам'яної долівки, пошкоджені бульдозером при прокладанні дороги на останець. Зокрема, було виявлено викладені в 1-3 ряди плитки сланцю навколо прямокутного майданчика з утрамбованої глини. У розкопі №2 археологи зафіксували 2 шари етапу СІІ. Кераміку жванецького типу перекривали наземні житла та напівземлянки з матеріалами гординештського типу. Три траншеї (2×20 та

2×40 м) перерізали південну околицю Лисої гори із заходу на схід, четверта траншея (2×40 м) проходила з півночі на південь. У них було відкрито та досліджено більше 10 напівземлянок та ям етапу СІІ. У північно-східній частині ділянки, обмеженої траншеями, Тамарою Мовшею зафіксовано залишки наземного житла етапу А з керамікою сіро-чорного кольору із заглибленими спіральними заштрихованими стрічками. У траншеї №4 між двома напівземлянками етапу СІІ дослідили напівземлянку пізнього етапу чорноліської культури ІХ-VІІІ ст. до н. е. з відповідним керамічним матеріалом [13, с. 84-85].

1973 року були проведенні контрольні розкопки валу і рову у східній стороні городища. Під високим, виявленим раніше, валом йшов менший вал, контрвал та рів. Більш древній вал мав висоту 1 м та був насипаний зі сторони ур. Щовб на материк викидом з рову. Частину викиду насипали на іншу сторону, за рахунок чого утворився контрвал, довжиною 4 м та висотою 0,8 м. Низ фронтальної сторони старішого валу був обкладений сланцем, видобутим під час довбання рову. Пізніше на стику перешийка останця з Лисою горою викопали новий рів, глибиною 3 м, та насипали вал, висотою 3,2 м, який повністю перекрив первісний рів і в більшості вал. Пізніший вал насипався з материкової глини з гумусом і сланцем. Його неодноразово підсипали, про що свідчать стерильні прошарки ґрунту між шарами облицювання зі сланцю. Фронтальна сторона укріплення була облицьована кам'яними плитами, які в нижній частині валу були поставлені на ребро. Облицьована каменем була також і верхня частина рову, а нижня являла собою природні виходи сланцю. Пізніший вал та рів, згідно кераміки та антропоморфної пластики, датуються гординештським локально-хронологічним утворенням етапу СІІ [4, с. 311].

У розкопі №2 у стратиграфії виділявся нижній горизонт, представлений етапом А, вище якого залягали два шари етапу СІІ (жванецьке та гординештське локально-хронологічні утворення). Між двома шарами етапу СІІ залягав стерильний шар потужністю 0,2-0,25 м. Гординештський шар представлений глиняними відмостками біля вогнищ та керамікою, серед якої виділялися чаші з потовщеним косо зрізаним вінцем, орнаментовані штамповим орнаментом і відтисками шнура, що мали аналоги на поселеннях Гусятин І, Цвіклівці, Малі Вірмени. Шар трипільської культури перекривав ранній залізний вік з чорнолощеною керамікою ІХ-VІІІ ст. до н. е. [12, с. 126].

1974 року Т. Г. Мовшею в ур. Лиса гора досліджено нашарування трипільської культури етапу А. Виявлено залишки наземної прямокутної споруди, яку було атрибутовано як господарсько-виробничий комплекс. Дослідили 6 виробничих місць: для розмелювання зерна та замішування тіста, шліфування кістяних та кам'яних виробів, виробництва знарядь з кременю. Серед інвентаря знайшли нуклеуси, відбійники, скребки, свердла, скобелі, сланцеву сокиру, кам'яні зернотерки, шліфувальний камінь, розтирар з пісковика. Вироби з кістки і рогу представлені шилами, проколками, лоцилом з ікла кабана, клиноподібною мотикою. Серед кухонногоспосуду конічні миски, горщики, посудини на кільцевому піддоні з отвором. Тонкостінний посуд з канельованим орнаментом представлений широкогорлими посудинами з похилими плічками, невисокими відігнутими вінцями, орнаментованими неширокими та неглибокими канелюрами в поєднанні з прямокутним штампом та заглибленими лініями. Посуд із заглибленим орнаментом представлений горщиками, конічними покритками з псевдоручками, посудинами на порожнистих піддонах з овальним отвором, грушоподібними посудинами. Елементи орнаменту становили прокреслені лінії, спіралі, заштриховані стрічки, доповненні відбитками штампів, іноді зі слідами інкрустації білою пастою. Також було знайдено уламки моделей житла та жіночих статуєток із заглибленим орнаментом [15, с. 163-164].

1976 року дослідження проводилися на підтоплюваній ділянці в ур. Щовб. Вище ескарпа, відкритого 1974 року, у західній частині над р. Жванчик виявили залишки площадки з погано збереженим інвентарем. На пониженій ділянці південніше ескарпа досліджено господарські та культові ями з вогнищем на дні. У них знайдено кераміку, вироби з рогу, пряслице з піктограмою. Ескарп на ділянці ближче до центру пониженої частини плато зруйнований землянкою ІХ-VІІІ ст. до н. е., яка, у свою чергу, перекрита могильником ХІІ-ХІІІ ст. Тамарою Григорівною Мовшею було розкопано 26 давньоруських поховань, які, за винятком двох (містили бронзове кільце та кістяну застібку), були безінвентарними. Археологам вдалося встановити, що поховання здійснювалися рядами та визначити площу могильника. На перешийку останця Щовб на стику з плато вздовж західної обривистої сторони над р. Жванчик перерізали та частково розкопали ще один оборонний рів, який отримав №3 за польовою нумерацією. В ур. Лиса гора в траншеї №5 ближче до напільного боку розкопали напівземлянку етапу СІІ [10, с. 341].

1978 року в ур. Щовб дослідили трикамерне житло, площею понад 115 м². Вздовж поздовжньої і торцевої стін йшли кам'яні гнізда дерев'яних стовпів, які тримали покрівлю, а вздовж східного краю – кам'яні плити основи стін. Підлога була викладена з глиняних плиток. У північному куті північно-західної камери зафіксували залишки глинобитних стін. У південно-східній камері виявлена піч та огорожене місце для ткацького верстака, де знайдено більше 20 попарно розташованих глиняних грузил, а також пряслице.

Кераміка із заповнення житла була віднесена до жванецького типу. В ур. Лиса гора проводилися рягівні роботи вздовж обривистого схилу, де виявили майстерню із залишками кам'яних гнізд. У ній робочий майданчик був викладений кам'яними плитами, поруч знаходилося скупчення мушель моллюска *Unio* – запас сировини. Перед майданчиком була овальна заглибина, в якій знайшли два шаблони для виготовлення кераміки [9, с. 372-373].

1979 року роботи проводилися на пониженій ділянці останця Щовб, де в розкопі №4 вздовж східної сторони останця виявили залишки кам'яної споруди [8, с. 307].

23 липня 2017 року одним з авторів було проведено розвідку в с. Жванець. На жаль, мусимо констатувати факт, що пам'ятка археології пошкоджується грабіжниками («чорними археологами»). По всій площі поселення помітні невеликі ями, а також в ур. Лиса гора пошкоджено консерваційне накриття над одним з горнів. На західному схилі у верхній ділянці в оповзні ґрунту лежить підйомний матеріал. Помітна значна кількість стулок раковини моллюска *Unio* (рис. 7.1), які товклися та добавлялися до керамічного тіста, що особливо характерне для виробів гординештського локально-хронологічного утворення, у період якого функціонували гончарні горни Жванця. Ймовірно, що розкидані на схилі мушлі походять із запасу сировини при одному з виробничих місць гончарного ремісничого комплексу. Окрім того зібрано 8 крем'яних виробів, серед яких скребки та відщепи (рис. 7.2-8). Виготовлені вони з сірого, матово-сірого та матово-білого кременю. Скребки ретушовані. Один з виробів має товсту кірку патини, що може свідчити про його палеолітичне походження та повторне використання трипільцями. Стосовно керамічних виробів, то вони представлені двома періодами етапу СІІ – жванецьким та гординештським типами. Представлені знахідки фрагментами тулубів горщиків, вінцем невеликої посудини та миски жванецького типу та двома вінцями чаш гординештського типу. Вінце першої чаші світло-коричневого кольору. Випал нерівномірний, на зламі черепка середина сірого кольору, помітні фрагменти товчених мушель моллюска *Unio*. Край вінця косо зрізаний. По верху вінце прикрашено шнуровим орнаментом у вигляді трьох паралельних ліній. По тулубу нижче вінця три паралельних лінії шнурового орнаменту, віддалених одна від одної на 0,4-0,6 см. та на 0,7 см. від краю вінця. Нижче них орнаментация у вигляді вертикальних пальцевих вдавлень довжиною 0,8-0,9 см. (рис. 8.1). Вінце другої чаші світло-коричневого кольору. Край вінця косо зрізаний, шириною 1,6 см. По верху вінце прикрашено шнуровим орнаментом. По тулубу нижче вінця три паралельних лінії шнурового орнаменту, віддалених одна від одної на 0,3-0,5 см. та на 0,4 см. від краю вінця. Нижче них орнаментация у вигляді вертикальних пальцевих вдавлень довжиною 0,8-0,9 см. (рис. 8.2). Аналогічні чаші бачимо на поселеннях Цвіклівці [14, с. 218, рис. 5], Сандраки [2, с. 121], Гординешти та ін.

Окрім трипільських матеріалів зібрано також фрагменти посуду пізнього етапу чорноліської культури IX-VIII ст. до н. е. Так знайдено фрагмент вінця миски з нерівномірним випалом. Внутрішня поверхня чорного кольору, лощена. Зовнішня поверхня світло-коричневого кольору, лощена. Вінчик потоншений, край зрізаний. На кераміці помітні сліди пальців. Також знайдено фрагмент стінки горщика, який зовні має дві лінії наліпних валиків, розчленованих пальцевим вдавленням (рис. 8.3). Ще один вінчик коричневого кольору. Випал високотемпературний, нерівномірний, на зламі черепок чорного кольору. Зовні прикрашений наліпами аморфної форми (рис. 8.4).

Концепцію ідеї транскордонної номінації спільно з Румунією та Молдовою «Археологічна культура Трипілья-Кукутень» було опрацьовано в Науково-дослідному інституті пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури України ще у 2008 році [19, с. 276].

Спільно з Українським національним комітетом міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць (ІКОМОС) та підтримки Хмельницької обласної державної адміністрації, управління культури, національностей, релігій та туризму Хмельницької облдержадміністрації, відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області, відділу культури та туризму Кам'янець-Подільської районної державної адміністрації, Жванецької сільської ради Кам'янець-Подільського району 22 червня 2017 р. у с. Жванець відбулася виїзна робоча нарада щодо внесення пам'яток археологічної культури Кукутень-Трипілья до Попереднього Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО та підготовки облікової документації (номінаційного дос'є) на об'єкт Трипільське поселення (урочище Лиса Гора, Щовб) с. Жванець.

У робочій нараді взяли участь: виконавчий директор УНК ІКОМОС, кандидат історичних наук Олена Сердюк, доктор історичних наук, трипільзнавець Михайло Відейко, директор музею історико-культурної спадщини PLATAR Інна Подгородецька, головний спеціаліст управління культури, національностей, релігій та туризму Хмельницької облдержадміністрації Валентина Лукашук, завідувач відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області, дійсний член УНК ІКОМОС Сергій Шпаковський, головні спеціалісти відділу культури та туризму Кам'янець-Подільської районної державної адміністрації Катерина Олійник, Лілія Пасічник, голова Жванецької сільської ради Олександр Солтинський та громадські активісти.

Під час робочої наради спеціалісти оглянули територію Трипільського поселення (рис. 9-10) та пам'яток культурної спадщини в с. Жванець, ознайомилися з наявною пам'яткоохоронною обліковою документацією, визначилися з термінами виготовлення облікової документації – номінаційного досьє на пам'ятку культурної спадщини, обговорили форми створення заповідної території та інтерактивного музею в селі Жванець та включення об'єкту до європейських туристичних маршрутів. Крім того, пам'яткоохоронцям на теперішньому етапі роботи необхідно розробити паспорт нового зразка замість наявного паспорта 1974 року [20], а також розробити спільно зі спеціалізованими землепорядними організаціями та затвердити Проект меж території трипільського поселення в с. Жванець зі встановленням меж земельної ділянки в натурі (на місцевості), встановивши зони охорони та режими використання зазначеної пам'ятки археології.

Археологічна культура Кукутень-Трипілля охоплює частину території сучасних Румунії, Молдови та України, на площі понад 350 тисяч км². Більше 4000 населених пунктів належать до неї. Поява Кукутень-Трипільської археологічної культури понад сім тисячоліть тому стала одним з поворотних моментів в історії Європи і сформувала потужну європейську цивілізацію, що передувала античності. Саме тоді розпочався процес створення підвалин сучасної цивілізації на території Європи, а саме: соціально-економічний та військовий розвиток, формування аграрних технологій і металургії, протоміст, становлення певного світогляду та сакральної обрядовості.

Археологічні дослідження цієї унікальної культури проводяться понад 130 років кількома поколіннями вчених Румунії, України, Австрії, Німеччини, Великобританії та Молдови. Однак, вона як і раніше зберігає багато таємниць, але одне стало достатньо зрозумілим нині: підвалини цивілізації стародавньої Європи тут було закладено в ті часи, коли люди почали пекти хліб та плавити метал на території, яка на сьогодні охоплює три країни – Румунію, Україну та Молдову.

Кукутень-Трипілля – є унікальним свідоцтвом світової культурної традиції та цивілізації, яка зникла. Разом з тим, вона являє приклад видатної землеробської цивілізації, що стала зразком взаємостосунків європейців з оточуючим середовищем, що започаткувала цю традицію та світогляд. Таким чином, зазначена вище археологічна культура була підвалиною для формування європейської цивілізації та відповідає всім критеріям для визначення її як видатної універсальної цінності людства. Розташована на території трьох країн – Румунії, України та Молдови, культура Кукутень-Трипілля може бути номінована як транскордонний об'єкт до попереднього Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. На думку науковців та музейників Румунії і України, археологічна культура Кукутень-Трипілля є унікальним явищем і заслуговує бути внесеною як одна із перших відомих європейських цивілізацій до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Трипільське поселення (урочище Лиса Гора, Щовб) у с. Жванець Кам'янець-Подільського району є унікальним значущим об'єктом, що підтверджено археологічними розкопками 1960-70-х рр. під керівництвом Т. Г. Мовші. Поселення являє собою укріплений ремісничий центр, на якому виявлено 7 унікальних гончарних печей, що були відкриті над зрізами кам'яних кар'єрів. У печах було виявлено розписну та кухонну кераміку IV-III тис. до н. е. Трипільський ремісничий гончарний центр у с. Жванець не має аналогів на теренах Європи. Культурна спадщина Хмельницької області гідна бути представлена в Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Список використаних джерел та літератури

1. Бузян Г. І. Застосування каменю в домобудівництві трипільсько-кукутенських племен (за матеріалами розкопок в с. Жванець) / Г. І. Бузян // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція: тези доп. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 10-12.
2. Деркачов В. О. Гординештський тип / В. О. Деркачов // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. II. – С. 121-123.
3. Мовша Т. Г. Гончарний центр трипольської культури на Дністрі / Т. Г. Мовша // СА. – 1971. – №3. – С. 228-234.
4. Мовша Т. Г. Городище трипольської культури Жванець-Щовб / Т. Г. Мовша // АО 1973 года. – М.: Наука, 1974. – С. 310-311.
5. Мовша Т. Г. Жванецька культура трипільсько-кукутенської спільності / Т. Г. Мовша // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція: тези доп. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 12-23.
6. Мовша Т. Г. Позднетрипольское поселение в с. Жванец (по раскопкам 1961 г.) / Т. Г. Мовша // КСИА. – 1970. – №123. – С. 84-93.
7. Мовша Т. Г. Поздний этап трипольской культуры / Т. Г. Мовша // Археология Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. I. – С. 223-253.

8. Мовша Т. Г. Работы в зоне затопления Могилев-Подольской ГЭС / Т. Г. Мовша // АО 1979 года. – М.: Наука, 1980. – С. 307.
9. Мовша Т. Г. Работы Позднетрипольского отряда / Т. Г. Мовша, Г. И. Бузян // АО 1978 года. – М.: Наука, 1979. – С. 372-373.
10. Мовша Т. Г. Работы трипольского отряда на Левобережье Среднего Днестра / Т. Г. Мовша, Л. И. Крушельницкая, Г. И. Бузян // АО 1976 года. – М.: Наука, 1977. – С. 340-341.
11. Мовша Т. Г. Раскопки трипольского поселения в с. Жванец / Т. Г. Мовша // АИУ в 1967 году. – К.: Наукова думка, 1968. – С. 95-97.
12. Мовша Т. Г. Раскопки трипольского поселения в с. Жванец / Т. Г. Мовша // АИУ в 1968 году. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 124-127.
13. Мовша Т. Г. Розкопки багатощарового поселення с. Жванець / Т. Г. Мовша // АДУ в 1969 р. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 83-85.
14. Мовша Т. Г. Трипільське поховання в с. Цвіклівці / Т. Г. Мовша // Археологія. – К.: Наукова думка, 1964. – Т. XVI. – С. 213-222.
15. Радієвська Т. М. Жванець / Т. М. Радієвська // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. II. – С. 163-164.
16. Якубенко О. О. Горна гончарні (Жванець-Щовб) / О. О. Якубенко // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. II. – С. 123-124.
17. Якубенко О. О. Жванець-Лиса гора / О. О. Якубенко // ЕТЦ. – К., 2004. – С. 164-165.
18. Якубенко О. О. Жванець-Щовб / О. О. Якубенко // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. II. – С. 165-166.
19. Історико-культурні заповідники: Номінаційні досьє об'єктів культурної спадщини, що запропоновані Україною для занесення до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО / за ред. Т. Бобровського; відп. за вип. А. І. Звіряка – К., 2014. – 280 с.
20. Паспорт на трипільське поселення IV-III тис. до н. е. поблизу с. Жванець Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. І.2.665-2.22.17 // Галузевий архів Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області.

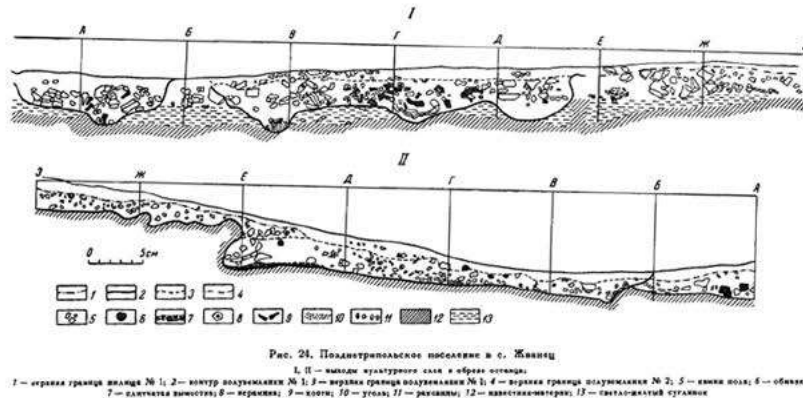

Рис. 1. Стратиграфія розкопу №1 Т. Г. Мовші [5].

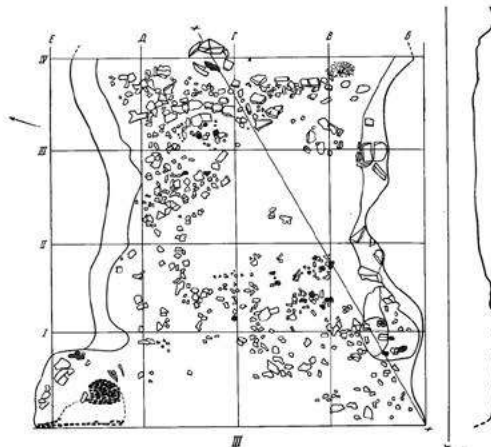

Рис. 2. План напівземлянки №1 Т. Г. Мовші [5].

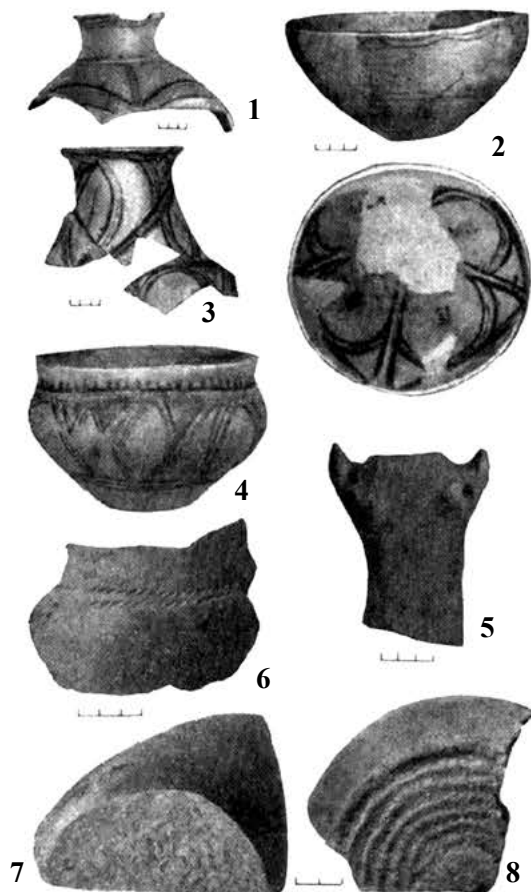

Рис. 3. Керамічний матеріал з розкопок Т. Г. Мовші: 1-4 – напівземлянка №1; 5-8 – з оповзня [5].

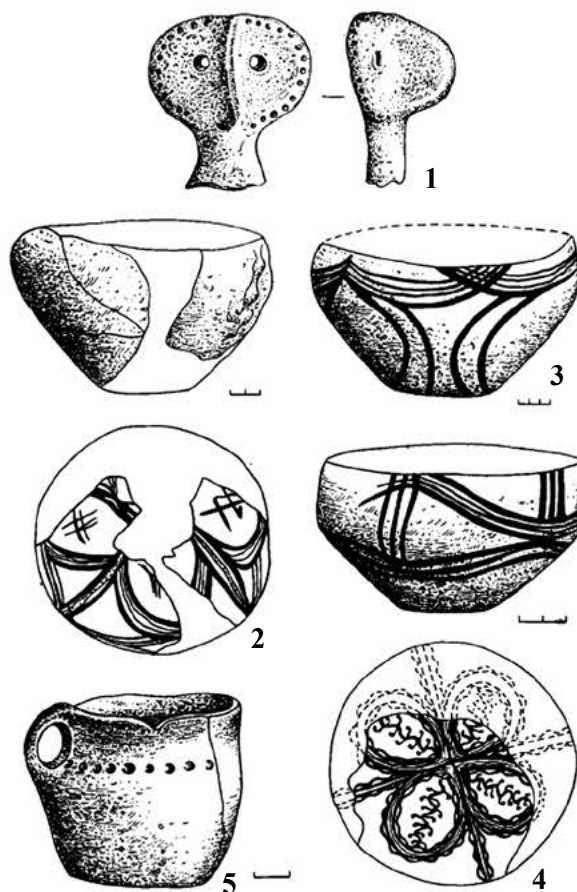

Рис. 4. Керамічний матеріал з розкопок Т. Г. Мовші: 1 – напівземлянка №1; 2-8 – з оповзня [5].

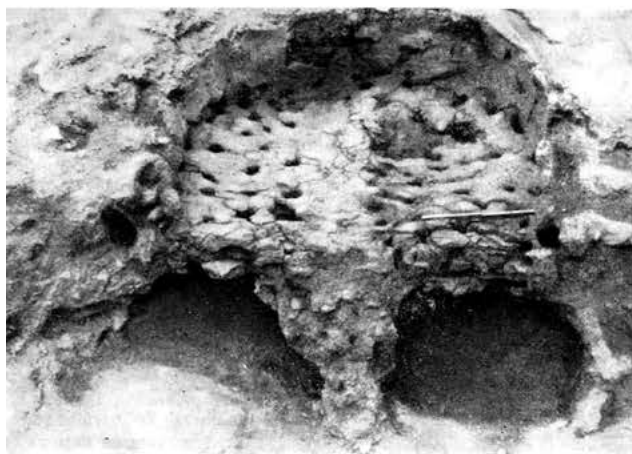

Рис. 5. Горн №2, фото Т. Г. Мовші [2].

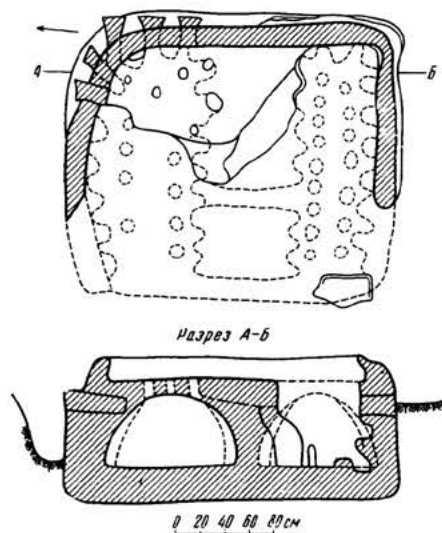

Рис. 6. Розріз горну №1 Т. Г. Мовші [2].

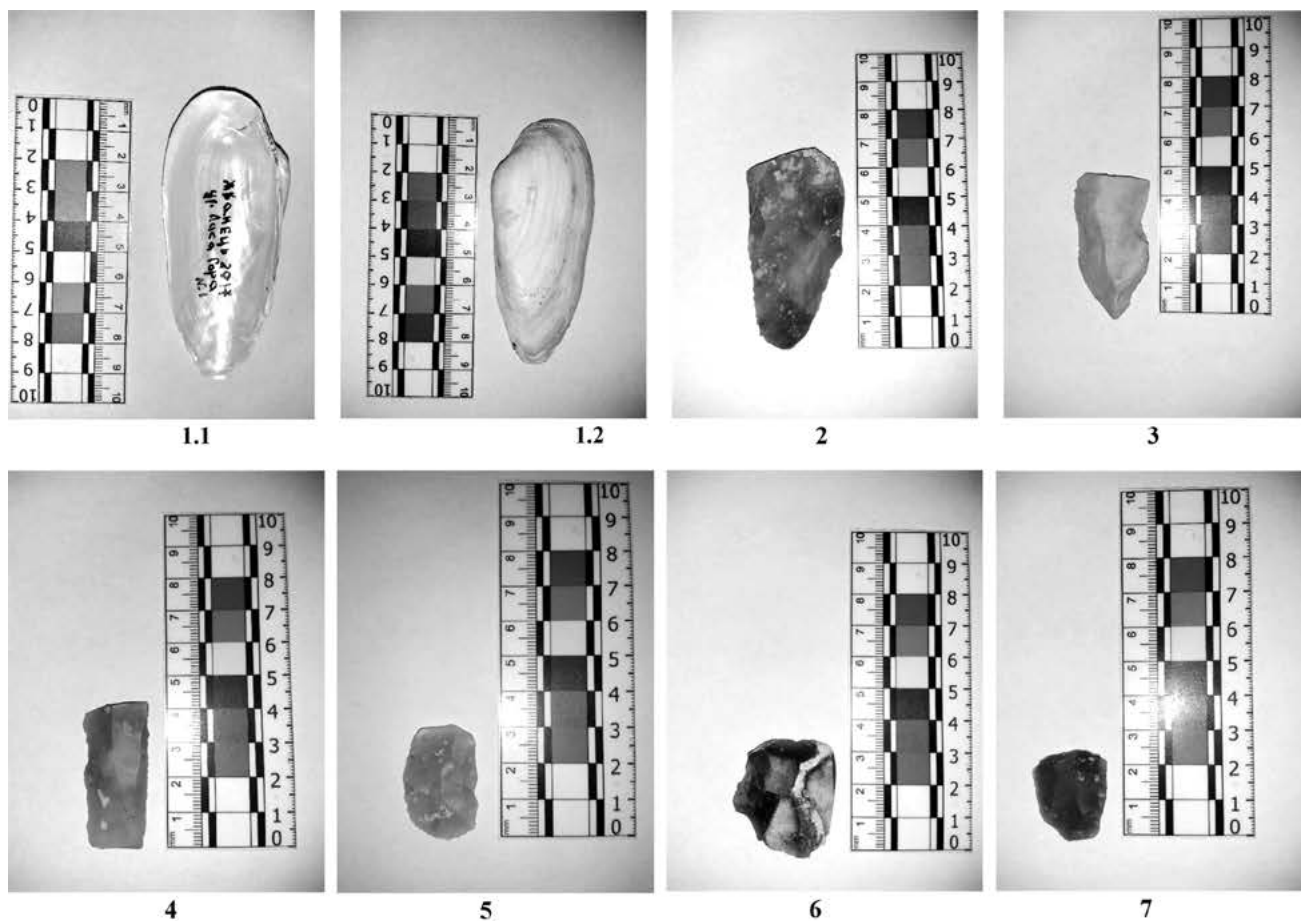

Рис. 7. Підйомний матеріал: 1 – ступка мушлі молюска *Unio*; 2-7 – крем'яні вироби.

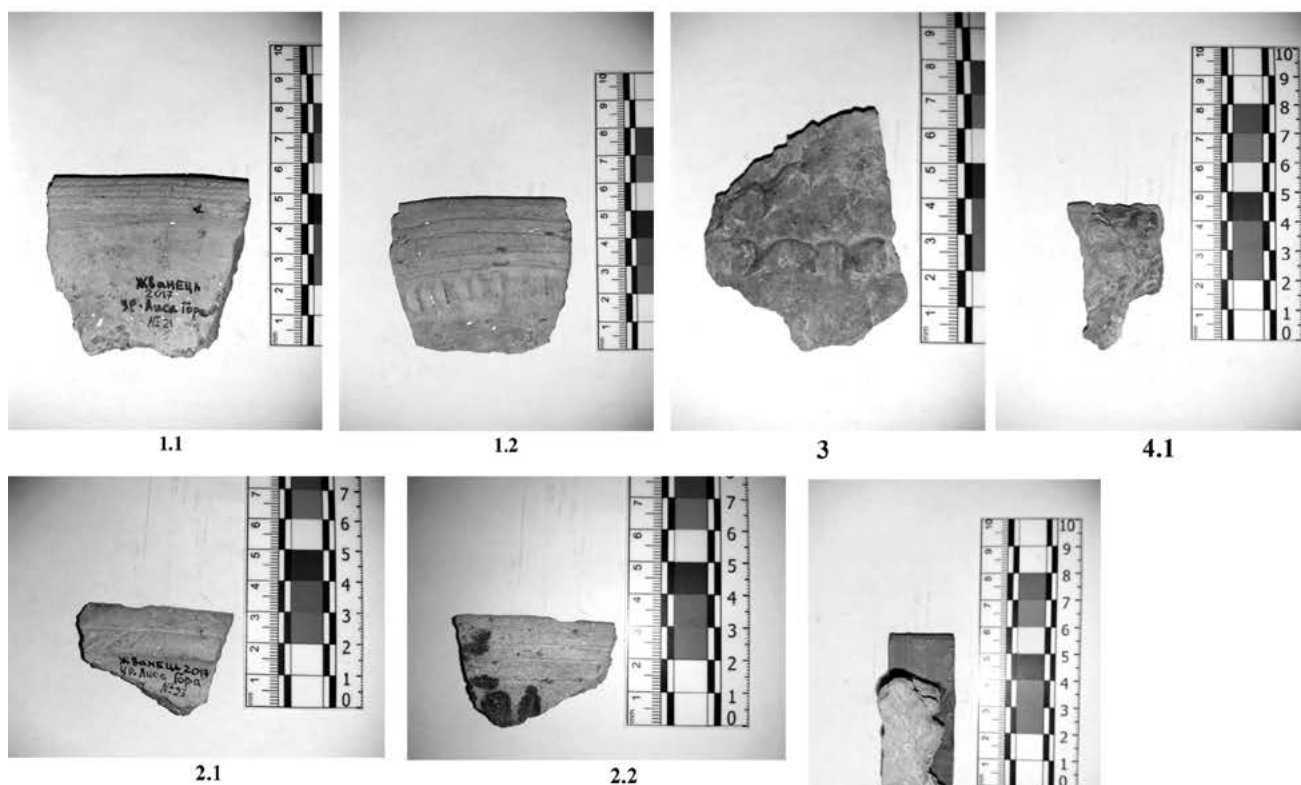

Рис. 8. Кераміка: 1-2 – чаші трипільської культури (гординецький тип); 3-4 – фрагменти посуду пізнього етапу чорноліської культури IX-VIII ст. до н. е.

Рис. 9.

Рис. 10.

Галина Бузян,

старший науковий співробітник

науково-дослідного відділу

«Археологічний музей»

Національного історико-етнографічного

заповідника «Переяслав»

Валентина Білоусько,

молодший науковий співробітник

науково-дослідного відділу

«Музей трипільської культури»

Національного історико-етнографічного

заповідника «Переяслав»

ПАМ'ЯТКА ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЖВАНЕЦЬ-ЩОВБ: МАТЕРІАЛИ ДОСЛІДЖЕНЬ 1977-1978 РР.

Публікуються матеріали археологічних досліджень пам'ятки трипільської культури в с. Жванець Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., урочище Щовб, здійснених Пізньотрипільським загonom Дністровської новобудовної експедиції під керівництвом Т.Г. Мовші у 1977-1978 рр.

Ключові слова: археологічні дослідження, Жванець, урочище Щовб, трипільська культура, залишки житла, кам'яні конструкції.

Виявлена у 1959 р., пам'ятка трипільської культури в с. Жванець Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. досліджувалась впродовж 1961-1978 рр. відомим дослідником Т. Г. Мовшею, яка очолювала Подільську археологічну експедицію Державного історичного музею УРСР (1961-1962, 1968-1970, 1973-1975), згодом Трипільський загін Дністровської новобудовної експедиції Інституту археології АН УРСР (1976-1978) [4; 5; 9-12; 14; 16-19; 22; 26]. Дослідниця обґрунтувала існування двох різночасових пам'яток єдиної генетичної лінії розвитку жванецької культури трипільсько-кукутенської спільності (в урочищах Щовб та Лиса Гора), які безпосередньо прилягали одна до одної [8; 13; 15; 21; 22; 23; 24]. Дослідження здійснювались в обох урочищах. Результати розкопок 1974 р. в ур. Щовб та Лиса гора і розкопок 1978 р. в ур. Лиса гора опубліковано в 2014 та 2016 рр. [2; 3].

Урочище Щовб являє собою довгий язикоподібний мис у місці злиття річок Жванчик та Кармелітка. Він поступово піднімається до плато (урочище Лиса гора) (рис. 1, 1). Значення пам'ятки Жванець-Щовб непересічно унікальне завдяки своїм фортифікаційним спорудам: валу та двом ровам, збудованих у кількох прийомів на вузькій частині останцю, у місці з'єднання останнього з плато. Це відкриття 1960-х рр. дозволяє вважати пам'ятку добре укріпленим городищем трипільського час [7; 8; 15; 17].

Ще у 1960-х рр. в ур. Щовб були досліджені залишки наземних жител й напівземлянок, що належали до двох будівельних горизонтів, але найбільші та найвиразніші знахідки дав осип на північно-східному схил останця, який був утворений матеріалами зруйнованих кар'єром будівель [8, с. 85-93; 22, с. 233, 239]. У 1974 р. у нижній, південній, частині урочища прослідковано сліди ескарпу у вигляді невеликого рову та скупчень каміння. Того ж року в розкопі II, де було досліджено поховання давньоруського могильника, розчищено скупчення великих брил каміння, яке авторами розкопок визначено як рештки ймовірного наземного житла трипільської культури [16]. У 1976 р. за 29 м північніше від розкопу II, вище по схилу урочища, з метою уточнення характеру культурного шару та пошуку житлово-господарських об'єктів було закладено кілька траншей: вздовж північно-східного схилу – траншею VII (32 м²), вздовж південно-західного схилу – траншею VIII (12 м²), а за 2 м східніше від траншеї VIII закладено траншею IX. В останніх двох траншеях виявлено скупчення каміння та обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій, через що у 1977 р. траншеї VIII та IX були розширені у розкоп III [18; 19].

У результаті проведених впродовж 1977-1978 рр. досліджень у розкопі III відкрито рештки наземного житла № 2 із залишками кам'яних конструкцій, які були згадані в публікаціях Т. Г. Мовші 1985, 1990 та 2000 рр. та одного з авторів у 1990 р. [22; 23; 1; 25] (рис. 1, 2-5). Завдання, яке ставлять автори в даній статті, це більш повна та всебічна публікація результатів розкопок наземного житла № 2 в ур. Щовб з використанням виразного ілюстративного матеріалу, який досі не видавався.

Площа розкопу III складала 164 м². Розкоп був зорієнтований паралельно лінії західного схилу, тобто з північного заходу на південний схід, так само як і залишки виявленого житла. Розмір житла у формі витягнутого прямокутника визначено довжиною 20 м, у ширину приблизно 5 м, тобто площею близько 115 м² [19, с. 18] (рис. 2).

Залишки житла являли собою скупчення глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій – плах, стовпів та кілочків і «дикого» каменю – великого середнього і дрібного (рис. 1, 2-5). Ці рештки знаходились на глибині від 0,3 до 0,5 м від денної поверхні. Обмазка житла є типовою для решток трипільських будівель, здебільшого має рослинні домішки – полови, на ній присутні відбитки деревини. Серед обмазки виявлено численні уламки керамічного посуду, у т.ч. у вигляді скупчень та розвалів окремих посудин (рис. 3, 7). Біля північного кута розвалу будівлі розчищено великий (довжина 84 см.) фрагмент кутової стіни, який складався з обпаленої глини без рослинних домішок з ретельно заглаженою поверхнею.

Унікальною особливістю залишків відкритої споруди є наявність чітких ознак використання кам'яних деталей в її конструкції. Передовсім, помітні великі брили місцевого сланцевого каменю, зосереджених вздовж лінії поздовжніх стін: більш виразно це помітно вздовж східної стіни, менш чітко – вздовж західної (рис. 1, 3; 4, 1, 2). Остання обернена до крутого схилу, тому багато каміння зсунулося вниз, або й скотилося донизу, у заплаву річки Кармелітки. Вздовж східної стіни чітко простежено вісім кам'яних гнізд (№ 2-9), які підтримували стовпову конструкцію повздовжньої стіни, і ще по три гнізда – вздовж обох торцевих стін. Чітко окреслюються три гнізда з північного торцевого краю (№ 10-12), з південного краю помітне одне гніздо (№ 1), вимальовуються ще два напівзруйнованих гнізда (№ 13 та 14). Віддаль між гніздами різна – від 0,6 м до 1,2 м. Вздовж західної повздовжньої стіни чітких обрисів гнізд немає, але кілька скупчень каміння засвідчують їх наявність, до того як вони зсунулися внаслідок ерозійних процесів (рис. 2, 2, 3).

За своєю конструкцією кам'яні гнізда діляться на два різновиди: з кам'яною основою та земляною. Вони складаються з плоских сланцевих плит середнього розміру (довжиною 10-15 см), зрідка використане й крупне каміння (25×35×50 см.). Каміння здебільшого стоїть на ребрі, нахилене або досередини або назовні гнізда (у давнину певно знаходились у вертикальному положенні). Діаметр отворів, які можна визначити, складає 20-40 см. Найбільш виразним виявилось гніздо № 6, воно має кам'яну основу у вигляді плоскої плити, крім того під плитою виявилась забутовка дрібними камінцями (всього 200 шт.) [19, с. 19] (рис. 1, 5).

Окрім кам'яних гнізд від стовпів, з каменю зроблено й інші деталі, зокрема кам'яна огорожа робочого місця довжиною 3 м, виконаного з плиток каменю, поставлених на ребро (кв. XVIg). Біля неї, у сусідніх квадратах (XVh, XVIi) виявлено декілька пряслиць й 18 грузил-відтяжок від вертикального ткацького верстата (рис. 3, 3, 8; 5, 6, 7; 6, 6-11). Певно саме в цій частині житла знаходився верстат й місце роботи ткаць. Неподалік знайдено також два уламки антропоморфних глиняних статуеток (рис. 3, 5; 5, 2, 3).

Особливістю залягання житла був значний перепад висот, який складав по довгій осі залягання житла вздовж східного краю 2,60 м. По поперечній осі зі сходу на захід по північній торцевій стінці розкопу перепад висот складав 3,15 м, по південній стінці розкопу перепад був дещо меншим – близько 2 м. Найзначнішим перепад виявився при врахуванні висот від північно-східної реперної точки розкопу R° до південно-західної крайньої точки XIII f – 5,15 м. У середньому, виходячи з перерізу решток житла через точки розкопової сітки XXIII f – XIII f, перепад складав близько 3 м.

Таким чином, дослідженнями виявлено, що в конструкцію наземного житла, окрім дерева, входило каміння: відкриті кам'яні гнізда слугували основою та забутовкою неглибоких заглибин для дерев'яних стовпів, що підтримували покрівлю (ймовірно, основа стовпів була пласкою). Напевне, каміння слугувало також фундаментом та цоколем зовнішніх стін. З огляду на складні топографічні умови таке використання широко розповсюдженого в даній місцевості будівельного матеріалу було цілком виправдано. Насамперед, додаткових укріплень потребувала стіна будівлі з боку західного схилу, вимагав вирівнювання й будівельний майданчик. Певна річ, що за часів Трипільля конфігурація останцю була дещо іншою: напевне схили були стрімкішими, а площадка для будівництва рівнішою. Зовнішні стіни будівель могли слугувати оборонною стіною городища в ур. Щовб. Відомі факти використання каміння в домобудівництві поселень трипільської культури в Середньому Подністров'ї, а також середньостогівської культури (Дереївка), зафіксовані у свій час різними дослідниками [22, с. 233; 25, с. 29-31].

Серед решток житла виявлено численні знахідки кераміки, вироби з каменю та кістки.

Серед речових знахідок у житлі переважають керамічні вироби: уламки посуду (близько 220 шт.), глиняні грузила, пряслиця та антропоморфна пластика.

У колекції представлений посуд двох груп: столовий та кухонний у співвідношенні відповідно 76% та 24%. **Столовий посуд** виготовлений з тонкоструктурної глини з домішкою просіяного піску. Обпал

якісний, колір переважно сірих, рожевих та червоних відтінків. З форм зустрічаються округлободі низькі амфори з утопленими ручками-вухками (рис. 5, 9), конічні миски та сферо конічні чаші (рис. 4, 6, 7; 5, 9), мініатюрні напівсферичні покритишки з двома конічними виступами – ріжками, на одній з таких зберігся цікавий розпис (рис. 5, 4, 5). Ця група посуду переважно розписна. По лискованій поверхні розпис нанесений чорною або темно-коричневою фарбою, часто – у поєднанні з червоною. Узорі складаються з широких стрічок, утворених вузькими та широкими лініями, які перетинаються, складають геометричні фігури, здебільшого напівовали, присутні хвилясті лінії, зафарбовані трикутники-зубчики, війки тощо.

Відомо, що зі Жванцю походять декілька антропоморфних та зооморфних зображень на мальованій кераміці [6, с. 100-105, рис. 1, 3, 4, рис. 2; 8, с. 92; 20, с. 186-189, рис. 1]. До унікальних знахідок цієї групи посуду належить фрагмент стінки із зображенням тварин, знайдений у житлі № 2 (кв. XVIII). Фрагмент належить досить крупній округлободій посудині, розписаної темно-коричневою та червоною фарбами по сіруватій лискованій поверхні, від цієї ж посудини походить ще чотири фрагменти (рис. 4, 1, 2). У верхній частині посудини, у підтрикутному просторі між розписними смугами узору, що складаються з паралельних коричневих та червоних ліній, зображено три кізочки (лані?), розміщені вертикально впритул одна над одною: дві тварини вгорі рухаються в одному напрямку, третя, нижня – у протилежному. Ймовірно, має місце зображення стада домашніх тварин (рис. 3, 4; 4, 1).

Кухонний посуд з домішкою подрібненої мушлі, має скромну орнаментацию з гребінцевих розчосів, наліпів, вдавлень та вірьовочного орнаменту.

Грузила (цілі та в уламках), які слугували відтяжками для вертикального ткацького верстата, знайдено на всій площі решток житла, але найбільша кількість у 18 одиниць походять з одного квадрата (кв. XVh) (рис. 3, 8). Грузила масивні, мають конусоподібну форму, наскрізний отвір розміщений у верхній частині виробу. Зазвичай обпал нерівномірний, плямистий, коричнево-сірий або світло-коричневий, поверхня стерта. Розміри: Д (діаметр основи) = 5-5,5 см., Н (висота) = 7-8 см. (рис. 6, 6-11).

Пряслиця, знайдені на розкопі, належать до двох типів: ліпні, орнаментовані та виготовлені зі стінок посудин. Перші мають конічну форму, здебільшого прикрашені заглибленими рисочками, що віялом відходять від центру, та наколами, густо розміщеними по краю виробу. Розміри: Д = 3-4 см, Н = 1,5-2-3 см. (рис. 3, 3; 5, 6-8).

Серед кількох знайдених фрагментів **антропоморфної пластики** виділяються ніжка, верхня частина з голівкою та голівка керамічних скульптурок (рис. 3, 5; 6, 3). На фрагменті верхньої частини жіночої схематизованої скульптурки виділяється плоска, овальна голова з наскрізними отворами навколо країв овалу, ніс зображено защипом, на місці очей – наскрізні отвори. Збереглася частина лівої сторони з рукою, позначеною конічним виступом, груди позначені круглим наліпчиком, від шиї спереду через груди прокреслена навкісна врізана лінія, яка, можливо, позначає перев'язь. Обпал рівномірний, цегляного кольору, поверхня стерта, пошкоджена частина голови та торсу. Розмір: 4,5×2,3 см. (рис. 5, 2). Фрагмент іншої схематизованої статуетки репрезентує плоску голівку практично круглої форми, де ніс позначено великим вертикальним защипом, на місці очей два широкі наскрізні отвори, а голівка по краю обрамлена дрібними дірочками у вигляді німбу. Обпал рівномірний, білувато-сірого кольору. Розмір: 3,5×3,5 см. (рис. 5, 3). З відомими на сьогодні зразками пластики зі Жванцю можна ознайомитися у публікації О. О. Якубенко [27].

До керамічних виробів віднесена знахідка глиняного хлібця та уламок архітектурної деталі із зубця-ми, виготовленої з валькової обмазки (рис. 3, 6).

На розкопі виявлено декілька **кістяних знарядь**. Чудового збереження шліфована **бойова сокира**, виготовлена з рогу оленя, має складну форму, яка наближається обрисами до конусоподібної, має широкий горизонтальний наскрізний отвір, лезо косо зрізане, відшліфоване, обушкова частина заокруглена, поверхня ретельно заполірована. Розмір 15×5,5×4,5 см. (рис. 3, 1; 5, 1).

Знайдено **лощило**, виготовлене на фрагменті трубчатої кістки, видовженої форми, із заокругленим робочим краєм, протилежний край відламаний, поверхня злегка заполірована, колір коричневий, розмір 9,5×2,8 см. (рис. 6, 5). Крім того до колекції ввійшли підвіска із зуба тварини та уламок сокири. (рис. 6, 2, 4).

Кам'яний інвентар представлений розтиральником та кількома крем'яними знаряддями – це нуклеус, скребки, ножеподібні пластини, уламки ножів, вкладні до серпів, наконечник стріли (рис. 7, 1-7).

Досліджене наземне житло №2, виняткове своєю особливою конструкцією, є найбільш виразним житловим об'єктом, виявленим в ур. Щовб. Завдяки археологічним матеріалам, здобутими під час розкопок 1977-1978 рр., житло датується тим же часом (етапом CI-CII), що й решта раніше виявлених та опублікованих об'єкти трипільського городища «Жванець-Щовб».

Список використаних джерел та літератури

1. Бузян Г. М. Застосування каменю в домобудівництві трипільсько-кукутенських племен (за матеріалами розкопок в с. Жванець) / Г. М. Бузян // VIII Подільська історико-краєзнавча конф. Секція археології: тези допов. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 10-12.
2. Бузян Г. Могили та поселення давньоруського часу в с. Жванець на Дністрі / Г. Бузян, О. Якубенко // Зб. матер. «Археологія & Фортифікація України»: IV Всеукр. наук.-практ. конф. Кам.-Поділ. держ. іст. музею-заповідника, присвяч. 180-й річниці В. Б. Антоновича (1834-1908). – Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. – С. 116-126.
3. Бузян Г. Пам'ятка трипільської культури Жванець-Лиса гора: матеріали досліджень 1978 р. / Г. Бузян, В. Білоусько // Зб. матер. «Археологія & Фортифікація України»: VI Всеукр. наук.-практ. конф. Кам.-Поділ. держ. іст. музею-заповідника, присвяч. 150-й річниці від дня народження М. С. Грушевського (1866-1934). – Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2016. – С. 29-36.
4. Мовша Т. Г. Отчет о раскопках и разведках Киевского исторического музея на Камянец-Подольщине в 1961 г. / Т. Г. Мовша // НА ІА НАНУ. – 1961/53. – 17 с.
5. Мовша Т. Г. Отчет о археологических работах экспедиции первобытного отдела Киевского исторического музея в 1962 г. / Т. Г. Мовша // НА ІА НАНУ. – 1962/54. – 15 с.
6. Мовша Т. Г. Зображення птахів на розписному посуді трипільської культури / Т. Г. Мовша // Археологія. – Т. XIX. – 1965. – С. 100-105.
7. Мовша Т. Г. Раскопки трипольского поселения в с. Жванец / Т. Г. Мовша // АИУ 1967 г. – 1968. – Вып. 2. – С. 95-97.
8. Мовша Т. Г. Позднетрипольское поселение в с. Жванец (по раскопкам 1961 г.) / Т. Г. Мовша // КСИА ИА АН СССР. – М., 1970. – № 123. – С. 84-93.
9. Мовша Т. Г. Отчет о работе Подольской археологической экспедиции Государственного исторического музея / Т. Г. Мовша // НА ІА НАНУ. – 1970, 1973/119. – 23 с.
10. Мовша Т. Г. Раскопки трипольского поселения в с. Жванец / Т. Г. Мовша // АО 1969 г. – 1970. – С. 226-227.
11. Мовша Т. Г. Раскопки трипольского поселения в с. Жванец / Т. Г. Мовша // АИУ 1968 г. – 1971. – Вып. 3. – С. 124-127.
12. Мовша Т. Г. Гончарный центр трипольской культуры на Днестре / Т. Г. Мовша // СА. – 1971. – № 3. – С. 228-234.
13. Мовша Т. Г. Середній етап трипільської культури / Т. Г. Мовша // Археологія Української РСР. – К., 1971. – Т. 1. – С. 165-177.
14. Мовша Т. Г. Розкопки багаточислового поселення в с. Жванець / Т. Г. Мовша // АДУ 1969 р. – К., 1972. – Вып. 4. – С. 83-85.
15. Мовша Т. Г. Результати вивчення розвинутого та пізнього Трипілья басейну Середнього Дністра / Т. Г. Мовша // Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСР, присвяч. 50-річчю Академії наук Української РСР. – К., 1972. – С. 111-113.
16. Мовша Т. Г. Отчет о работе Подольской археологической экспедиции Государственного исторического музея / Т. Г. Мовша // НА ІА НАНУ. – 1974/3а. – 13 с.
17. Мовша Т. Г. Городище трипольской культуры Жванец-Щовб / Т. Г. Мовша // АО 1973. – М., 1974. – С. 310-311.
18. Мовша Т. Г. Отчет о работе трипольского отряда Днестровской комплексной новостроечной экспедиции раннежелезного века в 1976 г. / Т. Г. Мовша // НА ІА НАНУ. – 1976/25б. – 13 с.
19. Мовша Т. Г. Отчет о работе Позднетрипольского отряда Днестровской новостроечной экспедиции в 1978 году / Т. Г. Мовша // НА ІА НАНУ. – 1978/30з. – 19 с.
20. Мовша Т. Г. Новые данные по идеологии трипольско-кукутенских племен / Т. Г. Мовша // Первобытная археология. Поиски и находки. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 185-198.
21. Мовша Т. Г. Хронология Триполья-Кукутени и степные культуры эпохи раннего металла в ее системе / Т. Г. Мовша // Проблемы археологии Поднепровья III-I тыс. до н. э.: межвуз. сб. науч. трудов. – Днепрпетровск, 1984. – С. 60-83.
22. Мовша Т. Г. Поздний этап трипольской культуры / Т. Г. Мовша // Археология Украинской ССР. – К., 1985. – Т. 1. – С. 223-263.
23. Мовша Т. Г. Жванецька культура трипільсько-кукутенської спільності / Т. Г. Мовша // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція: тези доп. Секція археології. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 12-13.

24. Мовша Т. Г. Взаємовідносини між населенням кошиловецької та Жванецької культур в трипільсько-кукутенській спільності / Т. Г. Мовша // Міжнародна археологічна конференція «Трипільське поселення Кошилівці-Обоз» (до 120-річчя відкриття): наук. матер. – Заліщики, 1998. – С. 18-20.
25. Мовша Т. Г. Монументальная каменная архитектура в домостроительстве и фортификациях эпохи энеолита-бронзы лесостепи юго-восточной Европы / Т. Г. Мовша, А. Г. Корвин-Пиотровский // Тези доповідей Міжнар. наук.-практ. конф. «Трипільський світ і його сусіди». – Збараж, 2000. – С. 29-31.
26. Якубенко О. О. Жванець-Щовб / О. О. Якубенко // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. 2. – С. 165-166.
27. Якубенко О. Антропоморфна пластика з пізньотрипільських поселень у с. Жванець / О. Якубенко // Археологія & Фортифікація України: зб. матер. V Всеукр. наук.-практ. конф., приуроч. 125-й річниці заснування Кам.-Поділ. держ. іст. музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 2015. – С. 22-32.

Список скорочень

АО – Археологические открытия.

АДУ – Археологічні дослідження на Україні.

АИУ – Археологические исследования на Украине.

ЕТЦ – Енциклопедія трипільської цивілізації.

КСИА ИА АН СССР – Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР.

НА ИА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України.

СА – Советская археология.

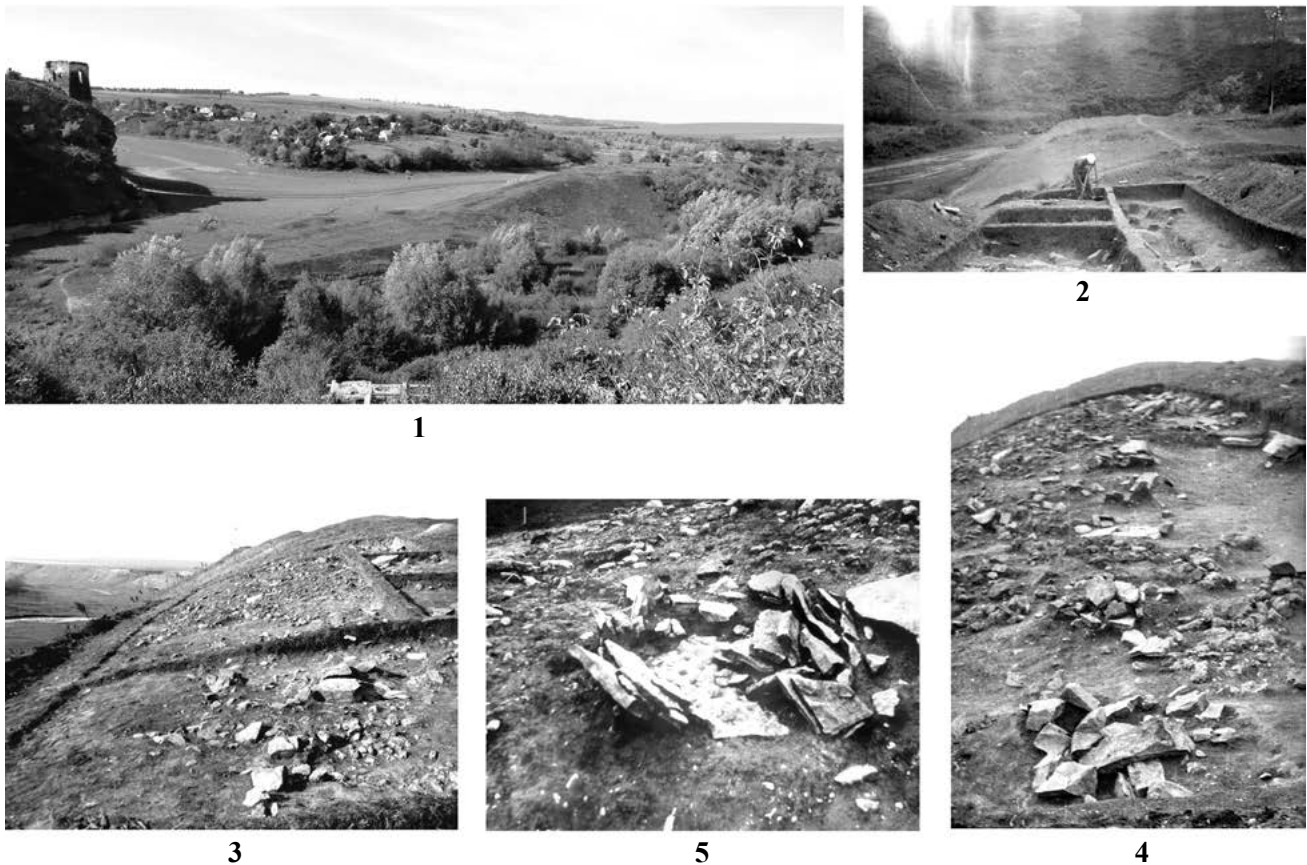

Рис. 1. Жванець, ур. Щовб. Розкопки житла №2 1977-1978 рр.

Світлини:

1. Вид на ур. Щовб. Фото 2015 р.

2. Розкопки житла №2. Робочий момент. 1978 р.

3. Залишки житла №2. 1978 р.

4. Деталь розкопок житла №2: кам'яні гнізда для стовпів.

5. Деталь розкопок житла №2: кам'яне гніздо №6.

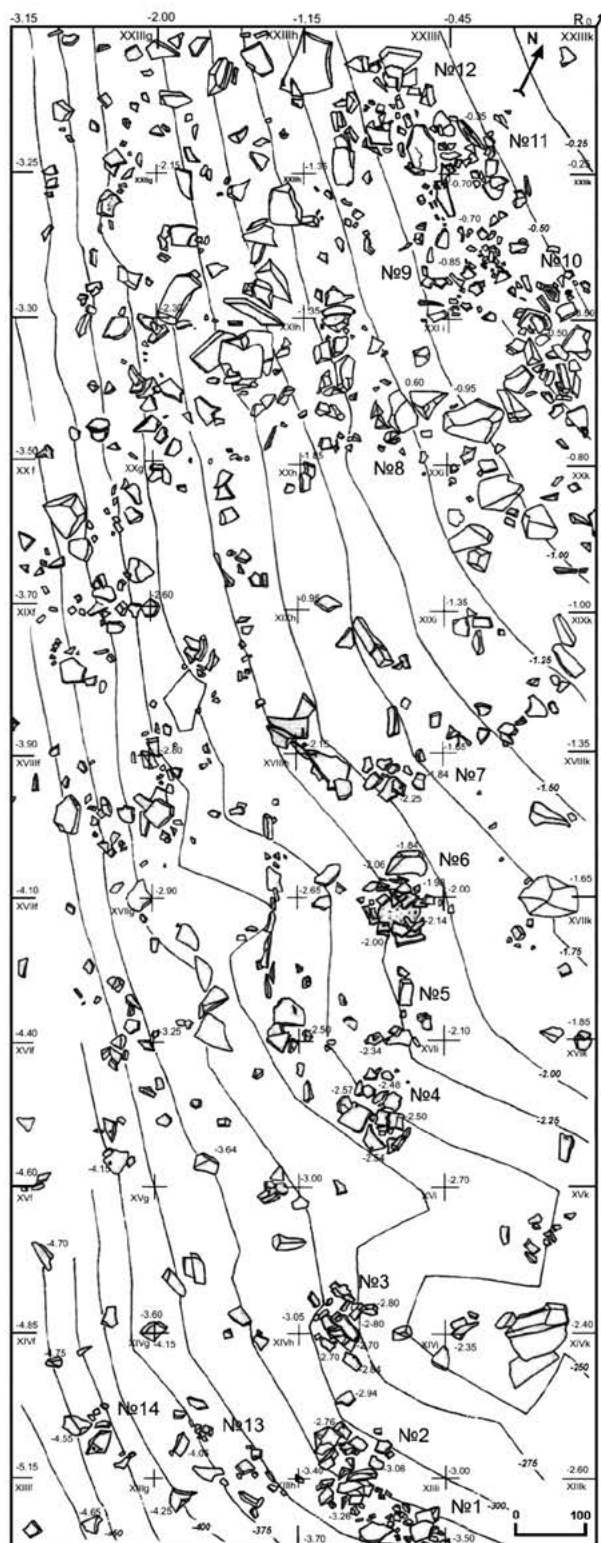

Рис. 2. Жванець, ур. Щовб. Розкоп III 1977-1978 рр. Залишки житла №2. План.
(Велике прохання – опублікувати це креслення по можливості більшим розміром - для розгляду деталей, бажано розмістити націлій сторінці вертикально).

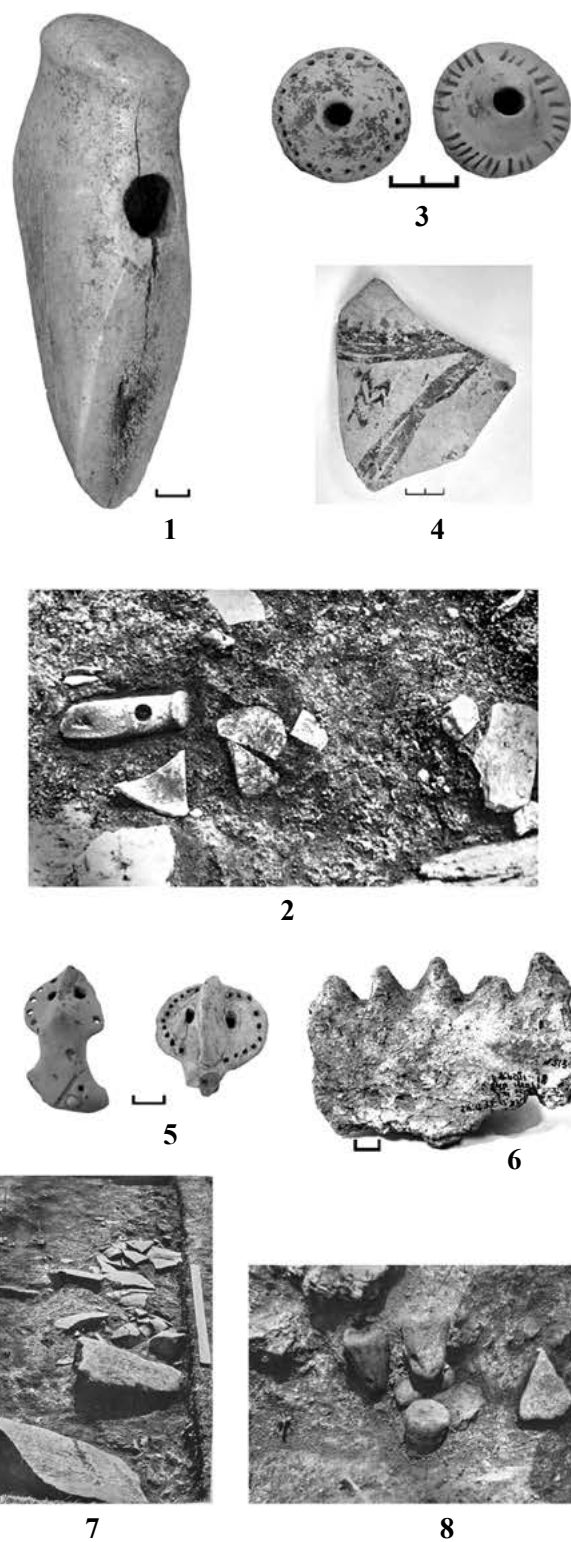

Рис. 3. Жванець, ур. Щовб.

Світлини знахідок:

1. Сокира. Кістка. 2. Деталь розкопок житла №2 1978 р. з кістяною сокирою. 3. Пряслиця. Кераміка.
4. Уламок посудини із зооморфним орнаментом.
5. Антропоморфна пластика (фрагменти).
6. Архітектурна деталь з обазки (фрагмент).
7. Деталь розкопок житла №2 1978 р. із розвалом посудини. 8. Деталь розкопок житла №2 1978 р. з керамічними ткацькими грузилами.

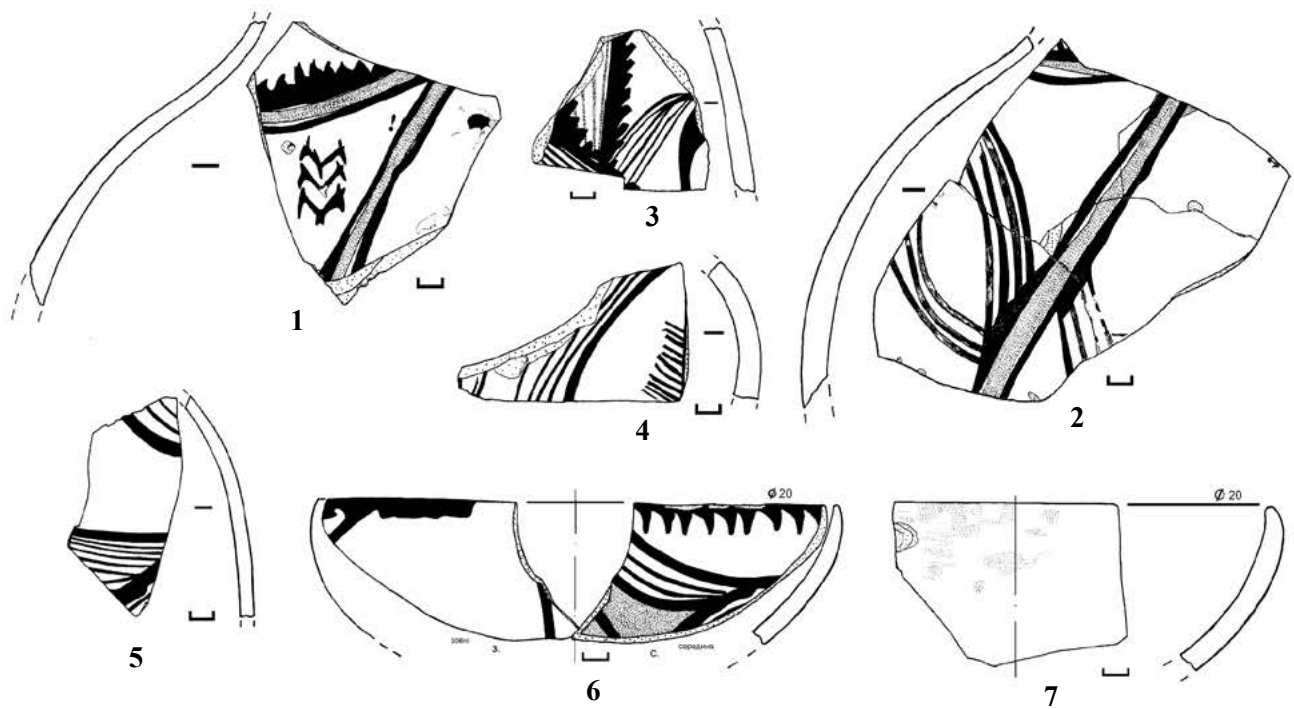

Рис. 4. Жванець, ур. Щовб. 1978 р. Житло №2. Знахідки столового посуду. Малюнки.

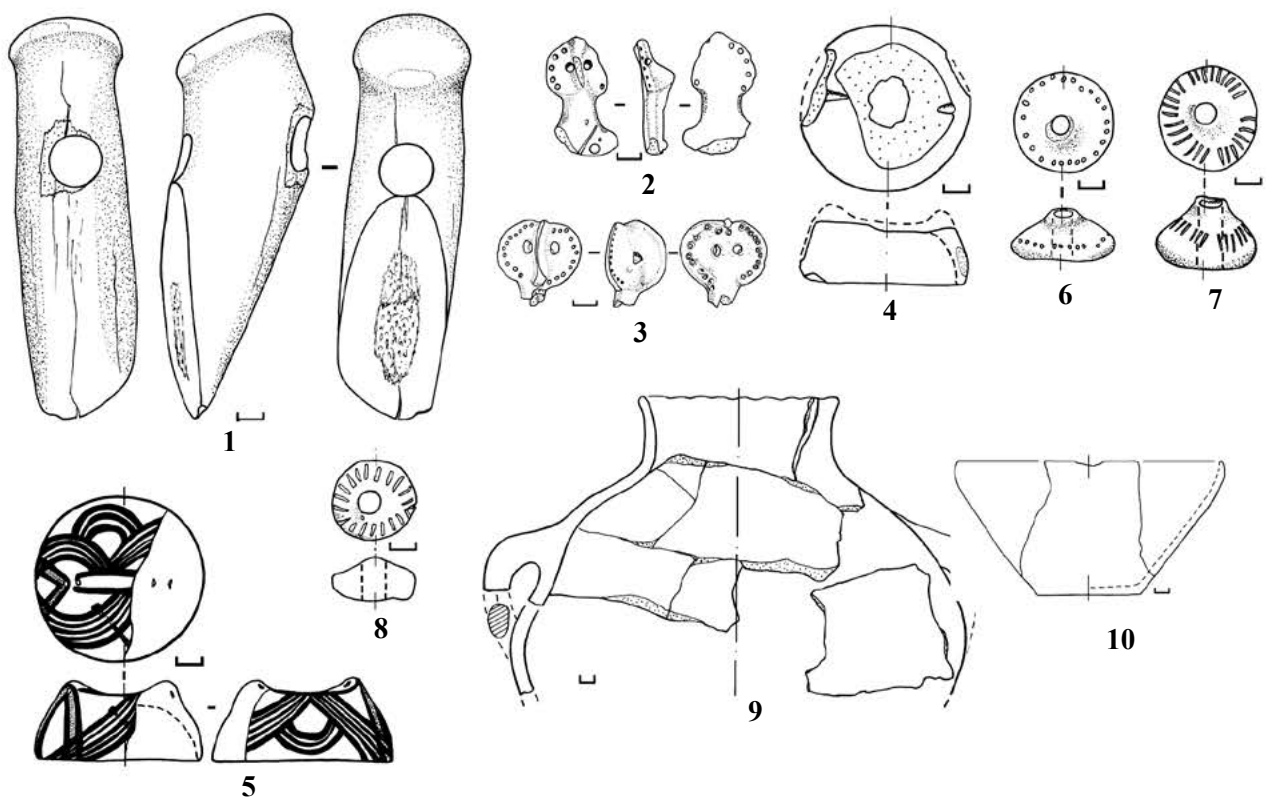

Рис. 5. Жванець, ур. Щовб. 1978 р. Житло №2. Знахідки кістяних та керамічних виробів. Малюнки.

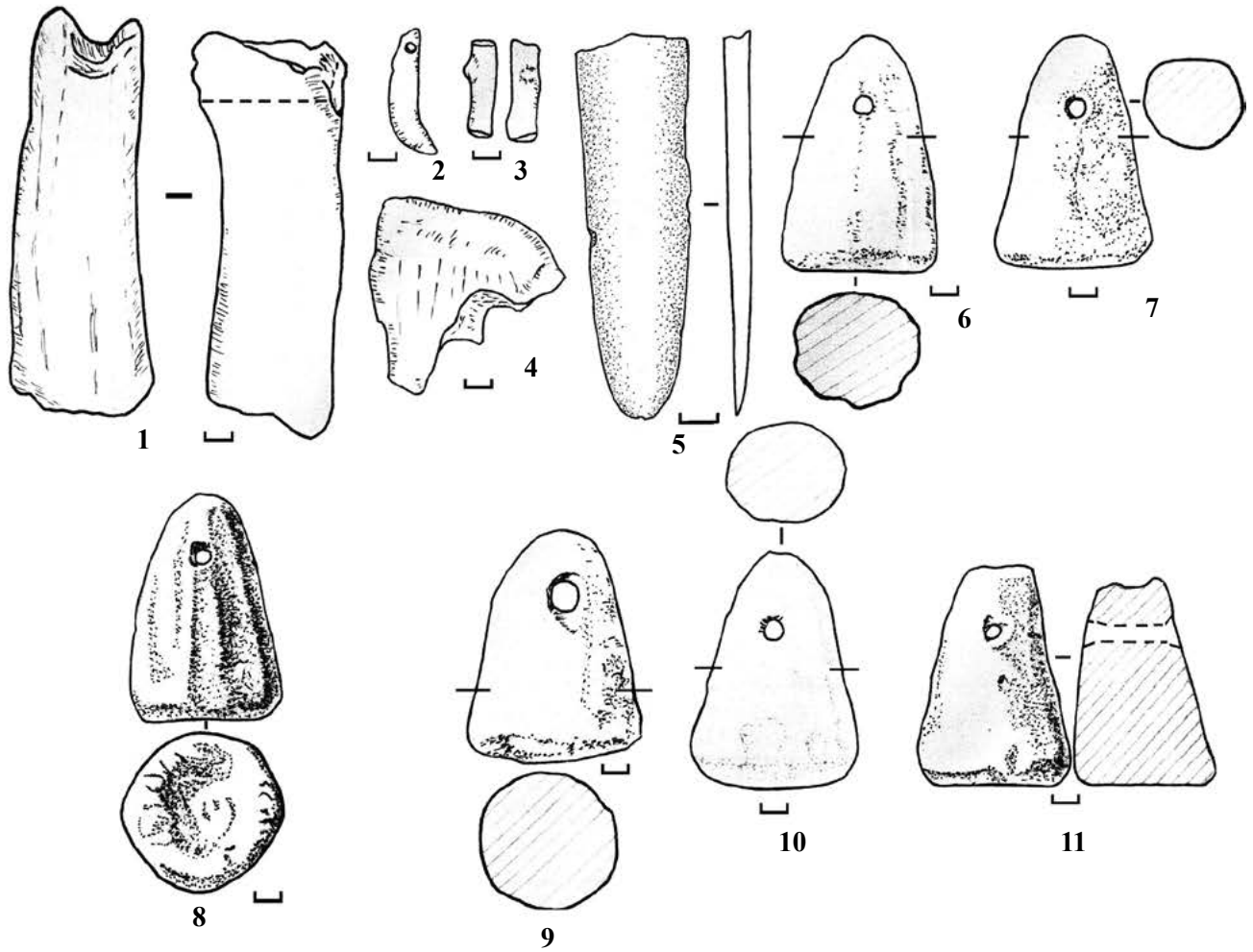

Рис. 6. Жванець, ур. Щовб. 1978 р. Житло №2. Знахідки кістяних та керамічних виробів. Малюнки.

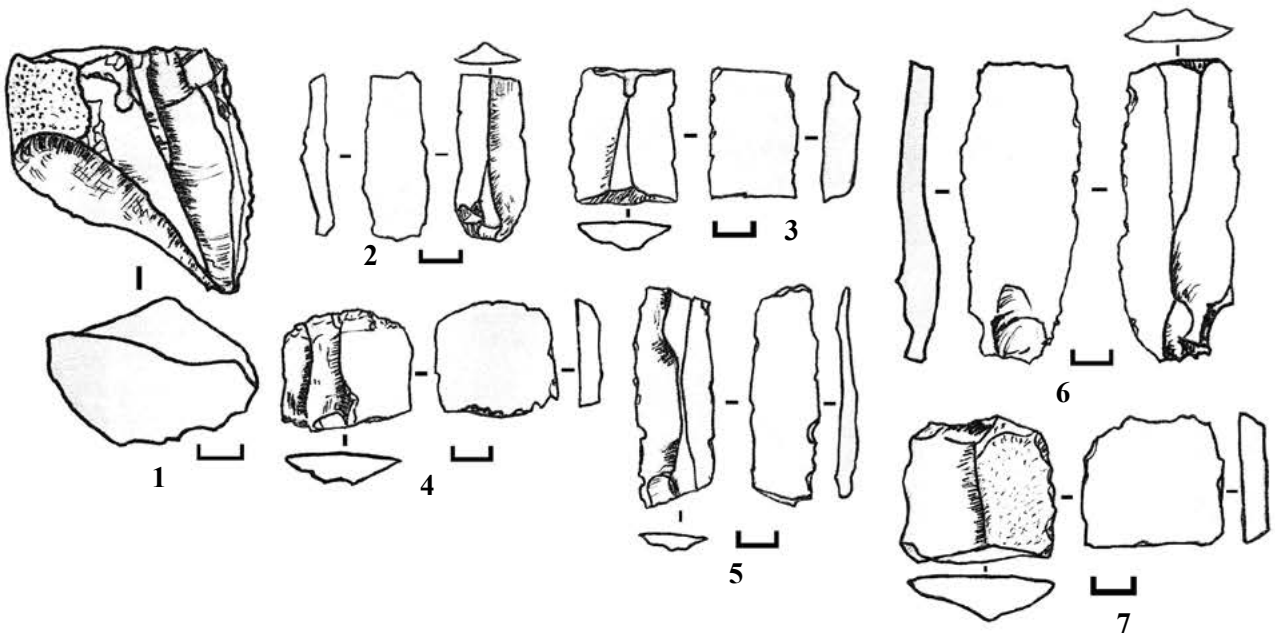

Рис. 7. Жванець, ур. Щовб. 1978 р. Житло №2. Знахідки

Володимир Добрянський,
археолог-краєзнавець,
Тернопільське відділення
Наукового Товариства ім. Т.Г.Шевченка

ПАМ'ЯТКА КАСПЕРІВСЬКОЇ ЛОКАЛЬНОЇ ГРУПИ ЕТАПУ СІІ КУЛЬТУРИ ТРИПІЛЛЯ-КУКУТЕНЬ ПОБЛИЗУ СЕЛА БЕДРИКІВЦІ НАД ДНІСТРОМ

Стаття присвячена опису виявленої у 1990 році пам'ятки касперівської локальної групи етапу СІІ культури Трипільля-Кукутень, яка розташована поблизу с. Бедриківці Заліщицького р-ну Тернопільської обл. Подається топографія розташування, аналіз керамічного матеріалу, крем'яних знарядь праці та її оборонно-фортифікаційне призначення.

Ключові слова: касперівська група, кераміка, креміль, глиняна обмазка.

Одне з найважливіших завдань сучасної вітчизняної археології – це дослідження старожитностей культури Трипільля-Кукутень на теренах України. Вивчаються питання її етногенезу, поширення, хронології, взаємозв'язків з іншими культурами, характеру та способу виробництва, що пов'язаний зі сферами господарства, побуту та культури; топографією поселень і т. п. Поки що є нерозв'язані питання стосовно причин зникнення цієї самобутньої культури на її завершальному етапі СІІ.

За матеріалами археологічних досліджень відомо, що в той час змінився спосіб виготовлення кераміки та її орнаментативності – у них з'явився шнуровий і штамповий орнамент. На відміну від поселень етапів А, В, СІ, цих пам'яток є надзвичайно мало. Вони є невеликі за своїми розмірами; у переважній більшості розташувалися на домінуючих висотах та важкодоступних місцях, які могли б забезпечувати населенню надійну обороноздатність в разі воєнної небезпеки і загрози [9, с. 39].

Цей фактор пов'язаний з природними явищами, а саме – кліматичними змінами. Адже за останніх 12 тис. років планетарні кліматичні коливання варіювалися від 0,5° С до 2° С угору й униз. Ці, здавалося б, незначні температурні зміни завжди оберталися катастрофічними наслідками, які відображалися на життєдіяльності людства. Через це, кліматичні зміни завжди супроводжувалися як занепадом, так піднесенням етносів і держав, загостренням боротьби за ресурси та різних девіантних явищ (голод, епідемії) [7].

На завершальному етапі СІІ культури Трипільля-Кукутень (у зв'язку із похолоданням та зміною клімату) відбулася аридизація, яка мала наслідки екологічних катаклізмів, що спричиняли маловрожайність, деградацію та ерозію ґрунтового покриву [9, с. 39]. У свою чергу, аридизацію поглиблював антропогенний фактор, оскільки багатовіковий інтенсивний розвиток сільського господарства (пов'язаний з втручанням людини в екоприродне оточуюче навколишнє середовище) не минав безслідно. Ці негативи позначилися на традиційній економіці носіїв культури Трипільля-Кукутень – сільському господарстві. Вони спричинили нестабільну геополітичну ситуацію Східної Європи. Зі зміною природних умов у пошуках кращих і багатих земель, інстинкту самозбереження та можливості вижити в нових умовах на землі Подністер'я почали просуватися племена шнурової кераміки (бойових сокир) з північного заходу до кулястих амфор із заходу.

Отже – природний фактор, воєнна експансія інших культур на Подністер'я, внутрішньополітичні міжплемінні конфлікти – ось, що могло спонукало до змін традиційного способу життя носіїв старожитностей культури Трипільля-Кукутень, топографії їхніх поселень та зникненню самої ж культури.

Ще залишається невідомою (але доволі цінною та перспективною у плані археологічних досліджень) пам'ятка культури Трипільля-Кукутень етапу СІІ (касперівська локальна група), що виявлена автором цієї статті у травні 1990 р.

Вона знаходиться за 0,4-0,5 км південніше від с. Бедриківці Заліщицького р-ну Тернопільської обл. на високому лівому березі р. Дністер в урочищі «Шанці» (рис. 1), яка на радянських топографічних картах (аркуш Х-38-47-Б-в, м:25000, зйомка 1962, 1963 рр., оновлена 4.02.1973 р.) розміщена на висоті 251,1 м (за Балтійською системою висот). На захід від цієї пам'ятки знаходиться урочище «Вільгове» (або «Гора Вільгове») та рівнинне (місцями почленоване неглибокими вярками та кар'єрами) урочище «Поле могилки», поверхня якого насичена чорно-опідзоленими ґрунтами. Вниз по течії р. Дністер (а це східніше від урочища «Шанці») урочище «Криве», яке сильно почленоване глибоким природним ерозійним яром. Ці природні пам'ятки розташовані на території Обіжєвського державного ботанічного заказника, який є складовою частиною створеного у 2010 році Природного Національного парку «Дністровський каньйон».

Урочище «Шанці» розташоване на високому трикутному мисі лівого берега р. Дністер, на висоті 115,9 м над рівнем води. Воно має довжину біля 350 та ширину до 300 метрів. У північно-західному напрямку від урочища формується неглибокий яр із пологими схилами, які, глибше врізаючись у земну поверхню, мають коритоподібну форму і стають більш стрімкішими. Далі – правіше від збудованого мосту (між схилами яру автотраси Т201В Заліщики-Борщів), він глибоко врізається в почленоване плато Дністровського каньйону. У цій ділянці береги яру круті і звивисті – вони мають довжину біля 250-300 та ширину 150-200 м. До кінця 1990-х років (а це правіше моста на місці формування глибокого яру), на глибині біля 15 м від вершини пагорба знаходилося колись потужне безіменне джерело. Його русло тепер висохло. Воно припинило своє існування через зміни сучасних кліматичних умов і антропогенне, хижацьке та нераціональне використання природних запасів і ресурсів земної поверхні.

Схили урочища «Шанці» характеризується крутими, звивистими, непрохідними та важкодоступними берегами, які мають кут нахилу 60-70°. Вони складені з середньодевонських сірих алевролітів та аргілітів палеозойської ери, які зверху покриваються материнськими четвертинними (періоду кайнозою) лесовими глинами і суглинками світло-коричневого відтінку. Над цією породою залягають чорно-опідзолені чорноземи.

Під час обстеження пам'ятки встановлено, що схили урочища в районі північно-східного прясла (до місця прорізання яру вглиб берега р. Дністер), мають крутизну біля 25-30°. Материнська структура поверхневого ґрунту складається з четвертинних автохтонних суглинків і глин. Шар алохтонних чорно-опідзолених чорноземів у районі північно-західного прясла є незначний (за винятком слабонасичених прошарків). Вони залягають біля верхньої частини вершини пагорба. У структуру напластувань цих ґрунтів входять дрібнокалібровані фракції вапняку та карпатської річкової гальки.

Під час археологічного обстеження північно-східного прясла було встановлено, що археологічні артефакти касперівської групи є поодинокі. На поверхні орного шару ґрунту траплялася невелика чисельність фрагментованого посуду, виробів з кременю та глиняна обмазка. Можливо, у минулому північно-східне прясло урочища було малозаселене або культурний шар був зруйнований природним та антропогенним фактором.

Цілком інша ситуація спостерігалася в південно-східному пряслі урочища «Шанці». По-перше, поверхня цього прясла має пологі схили із кутом нахилу від 10 до 20°. Ближче до крутих схилів Дністровського каньйону ми помічаємо, що тут залягає глинистий ґрунт, який має прожилки чорного гумусу. Далі, (ближче до центральної частини урочища) глинистий ґрунт перекривається опідзоленим чорноземом, в якому помічаються насичені плями чорного ґрунту з великим вмістом золи. Власне, у цьому районі є найбільша концентрація знахідок – це значна чисельність глиняної обмазки, уламки кераміки, крем'яні знаряддя праці та перепалена у вогні річкова карпатська галька і вапняк.

Під час археологічного обстеження урочища «Шанці» було знайдено фрагментовану, виключно трипільську кераміку касперівського типу. При цьому зазначаю, що інших артефактів других археологічних культур тут не виявлено.

Кераміка касперівської локальної групи поганого випалу, має шороховату, чорного відтінку поверхню, місцями має темно- та світло-коричневі плями. Вміст тіста з домішками шамоту, крупнозернистого білого річкового піску. Іноді в структуру глиняної маси входить товчена мушля.

Зібрану на поверхні орного поля кераміку можна розділити на дві групи. Першу репрезентують:

а) фрагменти масивних, товстостінних та опуклобоких горщиків з вузькою горловиною та різко похиленими назовні вінцями, які у верхній частині мають загострений край (рис. 3, 5);

б) невеликі (мініатюрні) тонкостінні горщики (які є аналогом попередніх), але з різницею, що вінця в кінці заокруглені і похилі назовні (рис. 3, 6).

До цієї (першої групи посуду) відноситься фрагмент вушка кришки, яка у верхній частині має орнамент у вигляді нігтьових вдавлень, а в центрі виробу є округлий наскрізний отвір (рис. 3, 1).

Цей посуд старанно виготовлений з добре відмудленої глини. Він з вмістом дрібного річкового піску, світло-коричневого кольору, неорнаментований та має добре згладжену поверхню.

Другий (найбільш поширений вид керамічного посуду), репрезентується товсто- і тонкостінними опуклобокими мисками конічної форми, яких по формі та орнаменту можна розділити на шість типів.

а) Перший тип – це миски конічної форми із заокругленими вінцями, які зверху прикрашені однією смугою штапного орнаменту (рис. 2, 6).

б) Другий тип – це миски конічної форми без орнаменту з випуклими назовні вінцями, які мають косо зрізаний всередину трикутний пружок (рис. 2, 2).

в) Третій тип (аналогічний попередньому) ближче до краю вінця прикрашений двома паралельними смугами дрібного штапного орнаменту. Третя смуга орнаменту товстіша, вона поступово похиляється і переходить в сторону тулуба миски (рис. 2, 1).

г) Четвертий тип мисок під вінцями прикрашений паралельним горизонтальним шнуровим орнаментом. На внутрішньому боці (на косому зрізі пружка) знаходиться вертикальний орнамент у вигляді паралельних скісних псевдошнурових ліній (рис. 2, 3).

д) П'ятий тип – це фрагменти мисок, що прикрашені поєднанням горизонтальних смуг штампового та шнурового орнаменту (рис. 2, 5).

е) Шостий тип репрезентує тонкостінні миски, які із зовнішнього боку вінець мають горизонтальний штампований орнамент. У внутрішній стороні (під косо зрізаним пружком) проходить другий, паралельний (чотирикутний в розрізі), він виступає за межі попереднього (рис. 2, 4).

Знаряддя праці, які знайдені на орному полі урочища «Шанці», репрезентують ножові ретушовані пластини, що виготовлені з чорного кременю (рис. 3, 2-4, 8-11) та долото довжиною 10,5 см., шириною 3,7 см. і товщиною 1,8 см. Воно виготовлене з білого кременю шляхом сколювання, вище від леза до обухної частини воно частково шліфоване (рис. 3, 7).

Таким чином, враховуючи складну геополітичну ситуацію, яка склалася на завершальному етапі культури Трипілья-Кукутень (на прикладі поселення з урочища «Шанці»), носії касперівської локальної групи вдало використали місцевість для свого проживання, яка вибрана ними у вигідному топографічному положенні. Перш за все – це одна з домінуючих висот, яка дає змогу проглядати навколишню місцевість. Круті, малопрхідні і важкодоступні схили з півдня і південного сходу (зі сторони Дністра) та глибокого яру з півночі і північного сходу забезпечували надійну безпеку і оборону.

Наразі важко твердити про функціональне призначення цієї пам'ятки – остаточну відповідь можуть дати виключно археологічні дослідження.

Під час археологічного обстеження навколишньої території с. Бедриківці встановлено, що на протилежному (лівому) схилі яру урочища «Шанці», на поверхні орного поля (в окремих місцях) є скупчення крем'яних сколів. За 800-1000 м на схід від цієї пам'ятки (урочище «Поле Жиравка» або «Коло сосни») у 1979 році автором було відкрите трипільське поселення. Під час обстеження були знайдені поодинокі фрагменти кераміки з шнуровим орнаментом.

Стосовно даного поселення зазначу, що поверхневий ґрунт урочища «Поле Жиравка» або «Коло сосни» складається з відкладів четвертинних глин і суглинків, які перемішані великою чисельністю середньокаліброваних і дрібних фракцій карпатської річкової гальки, вапняку і кременю. В окремих ділянках цього урочища локалізуються великі скупчення сколів крем'яного виробництва та їх виробів.

Епонімна пам'ятка з с. Касперівців, яка була досліджена працівниками музею НТШ, тепер повністю зруйнована кар'єром під час будівництва ГЕС в кінці 1960-х – на початку 1970-х років. Згідно повідомленням Я. Пастернака, на початку 1930-х років до фондів музею НТШ у Львові надійшли «керамічні фрагменти шнурово-нордійські (25202)» [6, с. 255].

З с. Жежава (з 1950 року с. Зелений Гай) музей НТШ поповнився експонатами: «фрагмент глиняної посудини з жолобковим спіралевим орнаментом, культури мальованої кераміки (25059) та фрагмент посудини з орнаментом шнуровим та штампованим прямолінійним, нордійським (25060)» [6, с. 254].

В с. Кошилівцях поселення етапу СІІ було досліджене розвідкою В. П. Кравця у 1953 році. Дослідником встановлено, що воно розміщене в урочищі «Товдри», на верхній надзаплавній течії р. Джурин. На сьогоднішній час культурний шар поселення руйнується через ерозію поверхневого ґрунту [4, с. 135].

Поселення касперівської групи знаходиться в с. Лисичниках в 1 км на схід від хутора Миколаївка. Воно розташоване на високому виступі правого берега р. Серет (урочище «Замчище»), що над хутором Вовчків (тепер не існує). Воно у 1965-1966 роках було виявлене та досліджене В. І. Олійником [5, с. 134]. У 2014 році (під час археологічно-спелеологічного обстеження цієї місцевості, яке проводив автор статті з П. М. Площанським (Природний Національний парк «Дністровський каньйон») було встановлено, що це високий мисовий виступ трикутної форми, який знаходиться в усті злиття потоку Ярмівка з р. Серет. Південно-східна частина урочища «Замчище» омивається р. Серет, а протилежна (північно-східна) – потоком Ярмівка. Це урочище перерізане глибоким ровом (але до старожитностей касперівської групи воно жодного відношення немає). Він, очевидно, був прокопаний у пізнє середньовіччя або нову добу. По всій ймовірності, в урочищі «Замчище» знаходився оборонний табір [3, с. 138].

Поселення етапу СІІ було досліджене працівниками музею НТШ м. Львова в 1930-х роках поблизу с. Торське. Воно знаходиться в урочищі «Шанці» між селом та хутором Глушки [6, с. 256], на якому у 1959 та 1960 роках проводила розкопки К. К. Черниш [10, с. 82-83].

До музею НТШ у м. Львові, на початку 1930-х років поступили надходження з с. Іване-Золоте, які були знайдені на поселенні пізнього етапу СІІ культури Трипілья-Кукутень – «крем'яне знаряддя: сокира прямокутна в перекою (24922) та пилка (24957)» [6, с. 256].

На теренах сусіднього, Борщівського району відомі поселення Більче-Золоте I – Вертеба III, Більче-Золоте VIII, Устя II. Зокрема, (для власного захисту в черговий, третій раз) за 800-річний період перебування, населення касперівської групи знову використовувало природну карстову печеру Вертеба [9, с. 39].

На протилежному (правому березі р. Дністер), що навпроти м. Заліщики в селі Звинячин Заставнівського р-ну Чернівецької обл. було відкрито у 1953, а в 1954 році досліджувалося Ю. М. Захаруком поселення. На ньому обстежено комплекс житлових споруд та зібрано велику кількість кераміки [8, с. 15].

Цілком правдоподібно, що аналогічні старожитності можуть знаходитися північніше геоприродної зони Дністровського каньйону, зокрема – це Чортківський р-н. Так у 1987 році, на широкому похилому плато зліва від входу до гіпсової карстової печери «Млиники» (поблизу с. Залісся) автором було відкрито трипільське поселення [1]. На ньому було знайдено кераміку, яка належить касперівській локальній групі. Західніше с. Угринь (на похилому плато, що поступово звужується в бік лівого берега р. Серет урочища «Могилки») у 1992 році було виявлене трипільське поселення. Зібраний керамічний матеріал був тотожний касперівській групі. У 2006 році, на північно-західній околиці с. Біла (урочище «Малова гора») автором статті був відкритий та обстежувався пізньосередньовічний замок XIV ст [2, с. 270-274]. Північніше від нього локалізовано поселення пізньонеолітичного часу, на якому була зібрана кераміка, що є тотожною касперівській групі.

Зазначу, що в даній час ці об'єкти потрібно заново обстежити, щоб остаточно ствердити правдивість чи хибність цього припущення.

Таким чином, відкрита і обстежена пам'ятка касперівської групи культури Трипільля-Кукутень, яка знаходиться в урочищі «Шанці» поблизу с. Бедриківців Заліщицького р-ну Тернопільської обл. доповнює карту заселення носіїв цієї групи на Подністер'ї і є перспективною у плані майбутніх археологічних досліджень.

Список використаних джерел та літератури

1. Добрянський В. Вигнанка: три тисячоліття до нашої ери / В. Добрянський // Голос народу – 1991. – 17 жовтня. (№ 37(8452)).
2. Добрянський В. К. Археологічне обстеження городища XIV ст. в с. Біла біля м. Чорткова Тернопільської обл. / В. К. Добрянський // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. – 2014. – № 784. – С. 270-274.
3. Добрянський В. К. Про результати спелеологічного обстеження печер Лівобережжя Дністровського каньйону на території Заліщицького р-ну / В. К. Добрянський, П. М. Площанський // Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі: проблеми їх збереження і використання: тези доп. III Міжнар. наук. конф. – Львів, 2016. – С. 136-139.
4. Кравец В. П. Изучение поздне трипольских памятников в Верхнем Поднестровье / В. П. Кравец // Краткие сообщения института археологии АН УССР. – К., 1955. – Вып. 4. – С. 133-135.
5. Кос А. И. Разведки Западно-Подольской экспедиции / А. И. Кос // Археологические исследования на Украине в 1969 году. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 132-135.
6. Пастернак Я. Нові археологічні набуток Музею Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові за час від 1933-1936 / Я. Пастернак // Записки НТШ. – Львів, 1937. – Т. 154. – С. 241-268.
7. Пігіря О. Клімат творить історії / О. Пігіря // Тиждень – 2012. – 19 лип. (№ 29 (246)).
8. Свешніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до н. е. / І. К. Свешніков. – К.: Наукова думка, 1974. – 205 с.
9. Сохацький М. П. Історія заселення трипільськими племенами Дністровського Лівобережжя / М. П. Сохацький // Археологія і давня історія України. Вип. 2. Археологія Правобережної України. – К.: Інститут археології НАН України, 2010. – С. 36-40.
10. Черныш Е. К. Неолитическое поселение у с. Торское на Днестре / Е. К. Черныш // Краткие сообщения Института Археологии АН СССР. – 1962. – Вып. 92. – С. 82-83.

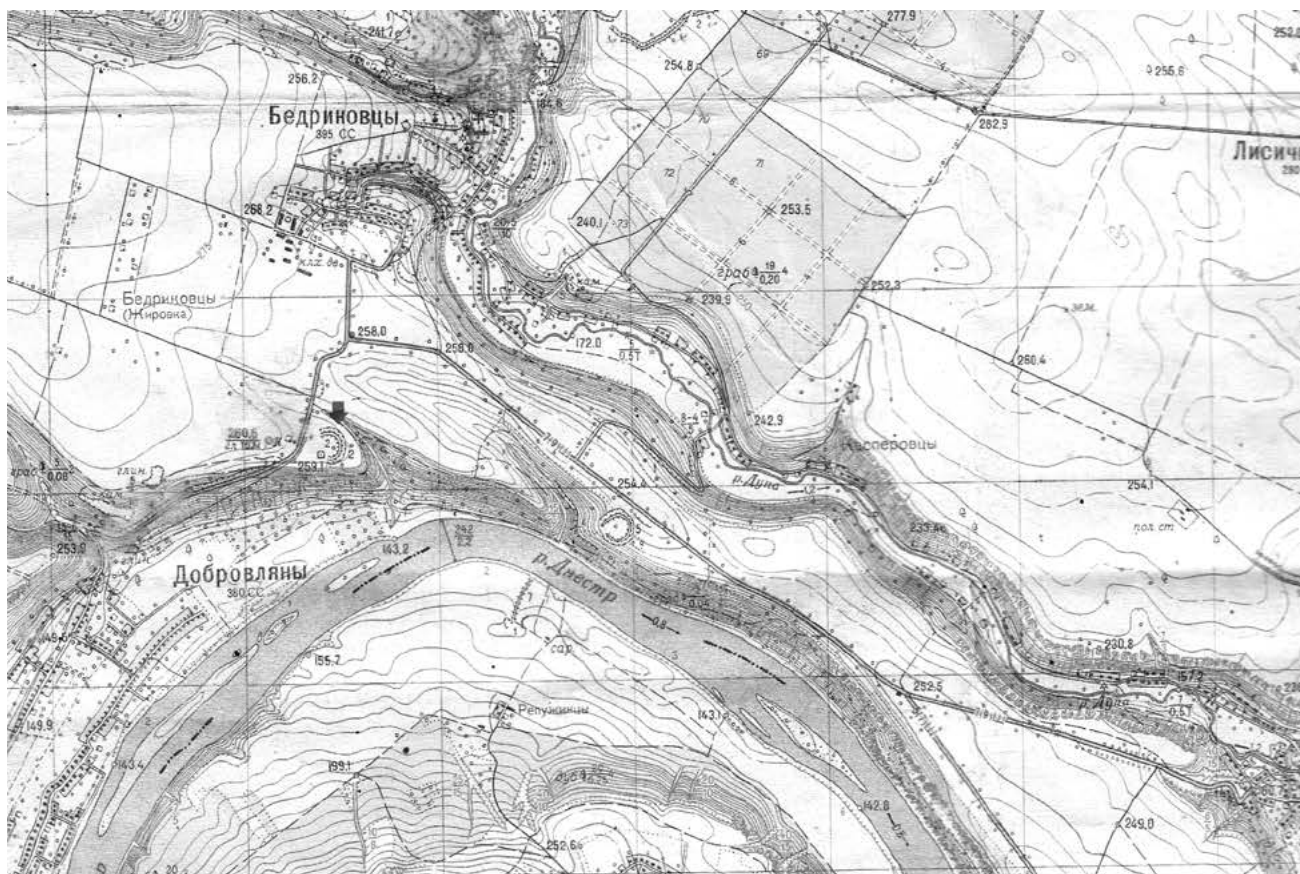

Рис. 1.

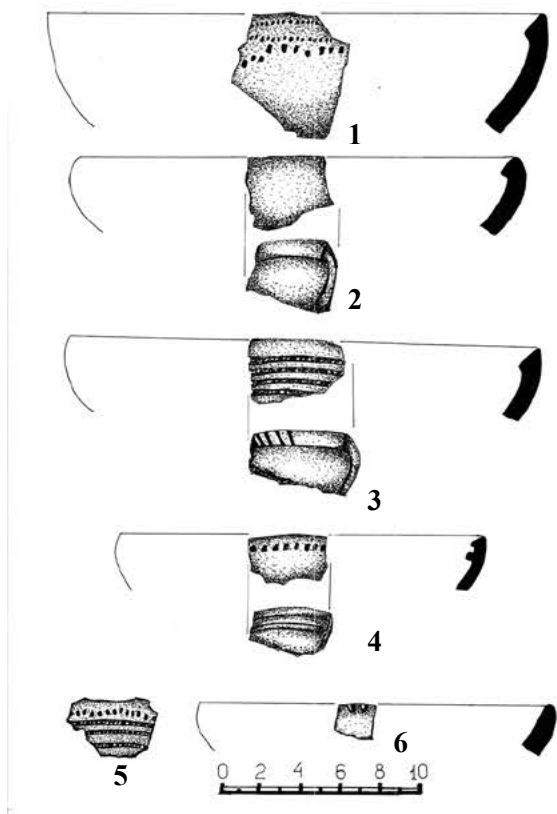

Рис. 2.

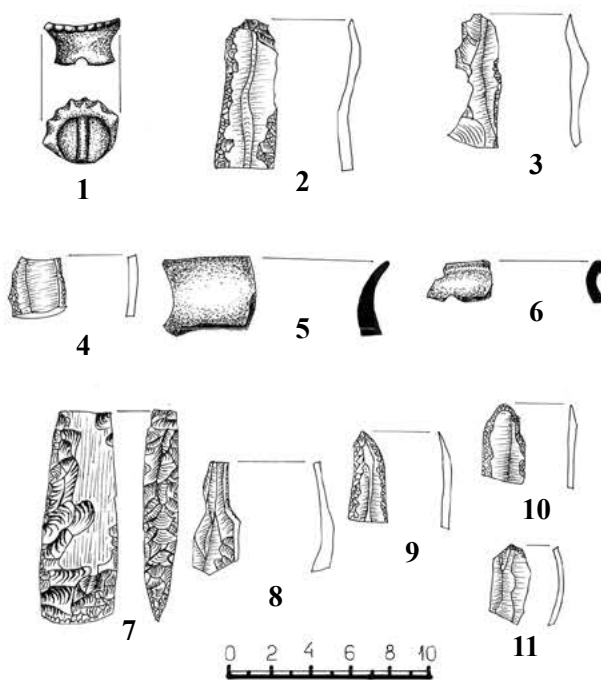

Рис. 3.

Олександр Могилов,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту археології НАН України

МОГИЛА СКІФСЬКОГО ВОЇНА З СВІТЛОВОДСЬКА

Стаття присвячена публікації комплексу ґрунтового поховання 128 із Світловодського могильника на півдні Дніпровського Правобережного Лісостепу. Захоронення зрілого чоловіка супроводжувалося списом, пряжкою, сагайдачним набором та заупокійною їжею з ножами та, вірогідно, гривнею. Поховання датується IV ст. до н.е., й належить рядовому представнику місцевої общини.

Ключові слова: скіфський час, поховання, ґрунтовий могильник, озброєння.

Племенам скіфського часу в Північному Причорномор'ї був властивий, насамперед, курганный обряд поховання. Разом з цим, масштабні дослідження другої половини XX ст. дали нам й чималу кількість ґрунтових захоронень. Масштабністю відрізнявся Світловодський могильник, відкритий на самому півдні Дніпровського Правобережного Лісостепу на захід від м. Світловодськ Кіровоградської області. Відкритий 1975 р, він досліджувався з перервами до 1990 р експедицією Кіровоградського державного педагогічного інституту під керівництвом Н. М. Бокій, а в останні роки – І. А. Козир. За цей час тут досліджено понад півтори сотні ґрунтових могил та півдесятка курганів скіфського часу. Некрополь почав функціонувати ще на початку середньоскіфського часу: в II половині VI – I чверті V ст. до н. е. Втім, абсолютна більшість поховань відноситься до IV ст. до н. е.

Сьогодні Світловодський могильник – наймасштабніший з досліджених ґрунтових некрополів в Європейській Скіфії. За кількістю поховань він поступається лише знаменитій Мамай-Горі в Нижньому Подніпров'ї. Втім, автори розкопок останнього некрополя вважають, що в давнину могили тут все ж були перекриті насипами, що в ряді випадків підтверджується наявністю навколокурганих ровиків [2; 3; 4]. За фактом наявності в могильнику як ґрунтових поховань, так й курганів (при чисельному домінуванні перших) світловодська пам'ятка виявляє близькість із низкою одночасових могильників: з розташованим в цьому ж регіоні Чорноліським могильником [36, с. 125], з некрополлями в Миколаївці в Нижньому Подністров'ї [20, с. 139], І Благовіщенським на Нижньому Дніпрі [7, с. 26; 31, с. 63-72].

Захоронення 128 досліджувалось у 1985 році. Воно було здійснене в прямокутній ямі, зорієнтованій довгою віссю за лінією захід – південний захід – схід – північний схід. Могила завдовжки 2,5 м, завширшки 1,6 м, завглибшки 2,5 м. Скелет чоловіка 60-ти років лежав випростано на спині, головою на захід – південний захід. Справа, на відстані 0,2 м за головою небіжчика, розчищено залізний наконечник дротика (1). Біля правого плеча лежала залізна пряжка (2). У районі грудної клітини виявлено фрагменти залізних стержнів, можливо, від гривни, що розклалась (3). Біля лівого стегна знаходились рештки сагайдака з 19 бронзовими та 5 кістяними наконечниками стріл (4) й залізним ножом (5) поруч. Тут ж лежала й залізна ворворка (6). Зліва від кістяка, на відстані 10 см від лівого плеча, вздовж північної стінки ями, лежала заупокійна їжа: кістки від боку корови (ребра з передньою ногою та лопаткою). Поруч з нею був ще один залізний ніж з дерев'яною ручкою, яка розпалась (7).

1. Залізний наконечник дротика з масивною втулкою (рис. 2, 1). Перо характерне трикутне, асиметричне, з опущеними кінцями лопатей, які утворюють «жальця». Довжина предмету 32,5 см.

2. Пряжка залізна кругла з овальною в перетині рухомою голкою-фіксатором (рис. 2, 2). Діаметр – 8,4 см. На одній зі сторін збереглися відбитки тканини (рис. 2, 2а).

3. У фондах музею збереглися фрагменти залізного стержню. Два з них – з грибоподібними шапочками на кінцях (рис. 2, 6). Можливо вони належали гривні, що розпалась.

4. Набір втульчастих наконечників стріл залишився на місці, де колись було покладено сагайдак.

А. Наконечники стріл бронзові, трьохлопатеві, з виступаючою втулкою та трикутною голівкою, кінці лопатей якої звисають й утворюють жальця. Довжина – 3,7-4,6 см. Всього виявлено 19 предметів (рис. 2, 7-11).

Б. Наконечники стріл кістяні кулеподібні, з рівною основою та заповіреною поверхнею (5 екземплярів). Довжина – 3-3,5 см (рис. 2, 13-16).

У фондах музею до поховання також приписано бронзовий трьохгранний деформований наконечник з прихованою втулкою (рис. 2, 12).

5. Ніж залізний з кістяним руків'ям (рис. 2, 4). Широке лезо з горбатою спинкою в перетині – трикутне. Його кінець обламано. Ручка кріпилась на черешок 4 залізними заклепками. Довжина ножа – 19,1 см, ширина леза – 2,4 см, ширина ручки – 2,1 см.

6. Ворворка залізна зрізаноконічної форми, з круглими основами. Діаметр – 1,5 см, висота – 1,1 см.

7. Ніж залізний (рис. 2, 5). Дерев'яна ручка, що кріпилась заклепкою, не збереглась. Спинка леза вигнута, ріжуча частина була прямою, але в центрі видно сліди спрацьованості. Довжина предмета – 9,5 см.

Переходячи до характеристики поховального обряду комплексу, зазначимо, що в Дніпровському Правобережному Лісостепу в IV ст. до н. е. ями становлять понад 40% всіх поховань. З них третину складають прості прямокутні ями [16, с. 42, 43, табл. 8]. У Степу в цей час їх також близько третини від загальної кількості [28, с. 94, табл. I]. Одиночні захоронення в пізньоскіфський період переважають й у Степовій Скіфії, де вони складають 79%, й у Правобережному Лісостепу [28, с. 100, табл. I; 16, с. 47]. Випростане на спині, головою на захід положення кістяка є панівним і в Степу [28, с. 101, 103], й у Дніпровському Лісостеповому Правобережжі [16, с. 43, 47].

Заупокійна їжа в Правобережному Лісостепу трапилась в 70% могил. Найчастіше це м'ясо корови [16, с. 43]. У Степовій Скіфії цей відсоток нижчий – 43,5% [28, с. 116].

Серед інвентарю захоронення виділяються предмети озброєння.

Бронзові трьохлопатеві стріли з втулкою, що виступає, та трикутною голівкою, опущені кінці лопатей якої утворюють шипи, широко розповсюджені в I-IV чвертях V ст. до н. е. [30, рис. 11, 16, 17, 20, 21, 26; 12, 1-12, 24, 25, 27; 13, 7, 31, 32]. Продовжують вони використовуватись й у IV ст. до н. е. Особливо багато їх у Північнопричорноморському Степу [21, рис. 18, е; 9, рис. 4, 7; 26, рис. 35, 5; 1, рис. 64, 29]. Немало знахідок походить й з Східноєвропейського Лісостепу [29, табл. 34, 61-63, 67, 68, 70-73, 76, 78-83; 35, рис. 31, 6; 34, 7; 11, рис. 13, 15; 38, рис. 14, 7].

Трьохгранні стріли з прихованою втулкою та рівною основою з'являються ще в V ст. до н. е. [29, табл. 35, 220, 267, 270, 271; 8, табл. 6, 7; 11, 22]. Однак найбільш поширені вони вже в IV ст. до н. е. [29, с. 47]. Найбільш масові вони в Степовій Скіфії [25, рис. 105, 3; 6, рис. 2, 8, 9; 27, рис. 1 і др.]. Не рідкі їх знахідки в цей час й у Причорноморському Лісостепу [8, табл. 5, 29; 10, 7; 16, 4; 39, рис. 6, 45; 33, рис. 12, 5].

Кістяні кулеподібні вістря до стріл з'являються ще в ранньоскіфську епоху [13, табл. II, 25, 26; 15, рис. 26, 4], й продовжують побутовати до кінця скіфського періоду. У IV ст. до н. е. вони найбільш характерні для степового регіону [37, рис. 1, 14; 6, рис. 2, 1]. УЦ той час як у Дніпровському Лісостепу в цей період їх не надто багато [29, с. 48, рис. 34, 315-317].

Дротики найбільш характерні для IV ст. до н. е., хоча з'являються дещо раніше [19, с. 44, 45].

Кругла пряжка з рухомим язичком фіксатором відноситься до рідких у Скіфії виробів. Сьогодні відомо майже чотири десятки таких артефактів, що дещо різняться за оформленням. Виділяються предмети з дорогоцінних металів із зооморфними кінцями з курганів 29/21 біля Мастюгіно [17, табл. 35, 13] й 11 (ВУАК) групи Частих [12, рис. 35]. Найбільш масові вироби з петельками на кінцях кільця [12, с. 13, 14, 39, 40, рис. 3; 29; 18, с. 19, рис. 2, 10; 32, с. 197, рис. 50, 7; 33, с. 87, 99, 107, 109; рис. 26, 11; 32, 7; 38, 19; 40, 9]. До нашої ж пряжки найбільш близькі кільця з курганів 1 поблизу Дуровки [32, с. 183, рис. 11, 8] та 5 Ближньостоянівського могильника [5, с. 163, рис. 2, 4]. Вони можуть бути віднесені до типу 3, групи 1, яка датується IV ст. до н. е. [24, с. 44]. Такі вироби супроводжували представників різних соціальних груп: від поховання «цариці» в Товстій Могилі, до рядових, як у нашому випадку, захоронень. Вони супроводжували і чоловіків, і жінок. Різноманітним було й їх використання: у одязі, портупеї, спорядженні коня, як застібка сагайдаку тощо [24, с. 46-49]. Найбільш схоже положення в похованні до світловодської пряжки займають дві сюльгами з бокової катакомби Товстої Могили [25, с. 101, 102, 123, 196; рис. 87, 24, 106, 6]. Тут їх розміщено зліва від небіжчиці в головах і біля ніг (рис. 3). Визначити їх функцію досить непросто. Б. М. Мозолевський припускав, що вони могли належати до покривала. Однак, у такому разі не зовсім зрозуміло, що ж вони кріпили на цьому покривалі, якщо тільки не були своєрідними амулетами. Можливо, похована була накрита впоперек розгорнутим плащем чи накидкою, а пряжки, що були обабіч біля ворота, опинилися біля голови й ніг небіжчиці? Схоже положення сюльгами в Світловодську могло б підтверджувати таку версію. Але плащ у цьому разі мав би лежати вже поздовжньо. Відбитки тканини на одному боці пряжки теж говорять на користь такого припущення.

Залізні ножі з кістяним руків'ям поширюються з середньоскіфського етапу [29, с. 26]. Типові вони й для IV ст. до н. е. [29, рис. 17, 9, 11-14; 14, рис. 2, 5]. Ножі з дерев'яною ручкою існували в Північному Причорномор'ї протягом всього скіфського періоду [10, рис. 88, 1-3, 17, 18, 20; 22, рис. 2, 1, 2].

Зрізаноконічні ворворки з заліза з'являються ще в келермеський час. Втім найчастіше вони трапляються в V-IV ст. до н. е. [23, с. 97].

За типами наконечників стріл поховання може датуватися IV ст. до н. е. Похований в ньому чоловік відносився до рядового прошарку населення Скіфії. Втім, у небагатій общині, що залишила Світловодський могильник, судячи з інвентарю, він був впливовим членом роду.

Список використаних джерел та літератури

1. Алексеев А. Ю. Чертомлык (скифский царский курган IV в. до н. э.) / А. Ю. Алексеев, В. Ю. Мурзин, Р. Ролле. – К.: Наукова думка, 1991. – 431 с.
2. Андрух С. И. Могильник Мамай-Гора / С. И. Андрух. – Запорожье, 2001. – Кн. II. – 282 с.
3. Андрух С. И. Могильник Мамай-Гора / С. И. Андрух, Г. Н. Тошев. – Запорожье, 1999. – Кн. I. – 231 с.
4. Андрух С. И. Могильник Мамай-Гора / С. И. Андрух, Г. Н. Тошев. – Запорожье, 2004. – Кн. III. – 201 с.
5. Березуцкий В. Д. Курганы скифского времени у села Ближнее Стояново / В. Д. Березуцкий // Археологические исследования Высшей педагогической школы. – Воронеж, 1996. – С. 162-180.
6. Бессонова С. С. Погребение IV в. до н. э. из Трехбратнего кургана / С. С. Бессонова // Скифские древности. – К., 1973. – С. 243-252.
7. Бодянский О. В. Археологічні пам'ятки Запорізької та Дніпропетровської областей, які зруйновані, або руйнуються водами озера ім. В. І. Леніна та Каховського водосховища / О. В. Бодянский // НА ІА НАНУ. – 1977/98. – 28 с.
8. Галанина Л. К. Скифские древности Приднепровья / Л. К. Галанина // САИ. – 1977. – Вып. Д 1-33. – 68 с.
9. Гребенников Ю. С. Курганы скифской знати в Поингулье / Ю. С. Гребенников // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. – К., 1987. – С. 149-158.
10. Гречко Д. С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці / Д. С. Гречко. – Київ, 2010. – 285 с.
11. Гречко Д. С. Гришковский могильник скифов на Харьковщине / Д. С. Гречко, А. В. Шелехань. – К.: ИА НАН Украины, 2012. – 196 с.
12. Замятин С. Н. Скифский могильник «Частые курганы» под Воронежем (раскопки Воронежской ученой архивной комиссии 1910-1915 гг.) / С. Н. Замятин // СА. – 1946. – № VIII. – С. 9-50.
13. Іллінська В. А. Курган Старша Могила – пам'ятка архаїчної Скіфії / В. А. Іллінська // Археологія. – 1951. – Т. V. – С. 196-212.
14. Ильинская В. А. Памятники скифского времени в бассейне р. Псел / В. А. Ильинская // СА. – 1957. – Т. XXVII. – С. 232-249.
15. Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось / Г. Т. Ковпаненко. – Киев, 1981. – 159 с.
16. Ковпаненко Г. Т. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион) / Г. Т. Ковпаненко, С. С. Бессонова, С. А. Скорый. – К.: Наукова думка, 1989. – 333 с.
17. Либеров П. Д. Памятники скифского времени на Среднем Дону / П. Д. Либеров // САИ. – 1965. – Вып. Д. 1-31. – 103 с.
18. Манцевич А. П. Мастюгинские курганы по материалам из собрания Государственного Эрмитажа / А. П. Манцевич // АСГЭ. – 1973. – Вып. 15. – С. 12-46.
19. Мелюкова А. И. Вооружение скифов // САИ. – 1964. – Вып. Д 1-4. – 91 с.
20. Мелюкова А. И. Поселение и могильник скифского времени у с. Николаевка / А. И. Мелюкова. – М.: Наука, 1975. – 259 с.
21. Мелюкова А. И. Краснокутский курган / А. И. Мелюкова. – М.: Наука, 1981. – 112 с.
22. Меркулов А. Н. Железные ножи Среднедонской культуры скифского времени / А. Н. Меркулов // Восточноевропейские древности скифской эпохи. – Воронеж: Издательско-полиграфический центр «Научная книга», 2011. – С. 185-196.
23. Могилов О. Д. Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи / О. Д. Могилов. – К.; Кам'янець-Подільський, 2008. – 439 с.
24. Могилов О. Д. Про один із різновидів пряжок скіфського часу / О. Д. Могилов // Археологія. – 2016. – №2. – С. 38-57.
25. Мозолевський Б. М. Товста Могила / Б. М. Мозолевський. – К.: Наукова думка, 1979. – 252 с.
26. Мозолевський Б. Н. Скифский царский курган Желтокаменка / Б. Н. Мозолевский // Древности Степной Скифии. – К., 1982.
27. Мурзін В. Ю. Зброя з Бердянського кургану / В. Ю. Мурзін, О. Є. Фіалко // Археологія. – 1998. – №3. – С. 103-112.
28. Ольховский В. С. Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII-III вв. до н. э.) / В. С. Ольховский. – М., 1991. – 256 с.

29. Петренко В. Г. Правобережжє Среднего Приднепровья в V-III вв. до н. э. / В. Г. Петренко // САИ. – 1967. – Вып. Д 1-4. – 180 с.
30. Полін С. В. Хронологія ранньоскіфських пам'яток / С. В. Полін // Археологія. – 1987. – №59. – С. 17-36.
31. Попандопуло З. Х. Благовещенский I грунтовый могильник (по материалам исследований А.В. Бодянского) / З. Х. Попандопуло // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2012. – №12. – С. 63-72.
32. Пузикова А. И. Курганы скифского времени Среднего Подонья (публикация комплексов) / А. И. Пузикова. – М.: Индирик, 2001. – 271 с.
33. Савченко Е. И. Могильник скифского времени «Терновое I – Колбино I» на Среднем Дону (погребальный обряд) / А. И. Пузикова // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. Труды Потуданской археологической экспедиции ИА РАН, 1993-2000 гг. – М., 2001. – С. 53-143.
34. Савченко Е. И. Вооружение и предметы снаряжения населения скифского времени на Среднем Дону / Е. И. Савченко // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. Труды Донской (Потуданской) археологической экспедиции ИА РАН, 2001-2003 гг. – М., 2004. – С. 151-257.
35. Скорый С. А. Стеблев: скифский могильник в Поросье. – К., 1997. – 173 с.
36. Тереножкін О. І. Розвідки і розкопки в 1949 р. в північній частині Кіровоградської області / О. І. Тереножкін // Археологія. – 1952. – Т. VII – С. 110-135.
37. Черненко Е. В. Оружие из Толстой Могины / Е. В. Черненко // Скифский мир. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 152-173.
38. Шевченко А. А. Новые материалы к изучению курганного могильника скифского времени Колбино I на Среднем Дону / А. А. Шевченко // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. – М., 2009. – С. 26-111.
39. Шрамко Б. А. Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор / Б. А. Шрамко // Древности. – Харьков, 1994. – С. 102-106.

Перелік умовних скорочень

АСГЭ – Археологический сборник Государственного Эрмитажа

НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України

СА – Советская археология

САИ – Свод археологических источников

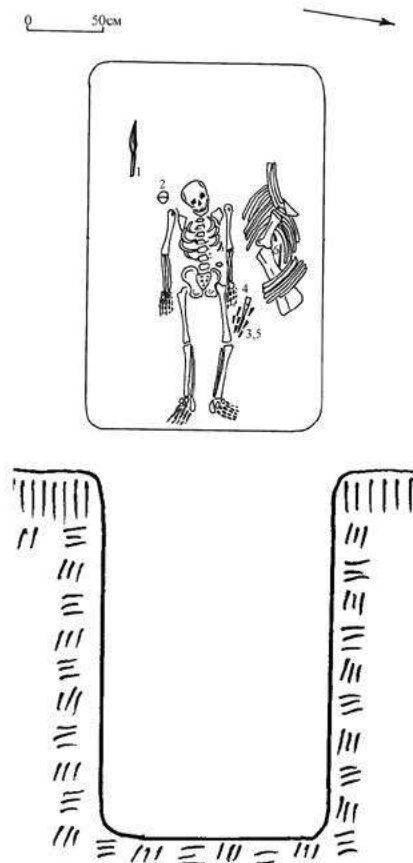

Рис. 1. Світловодськ, поховання 128, план.

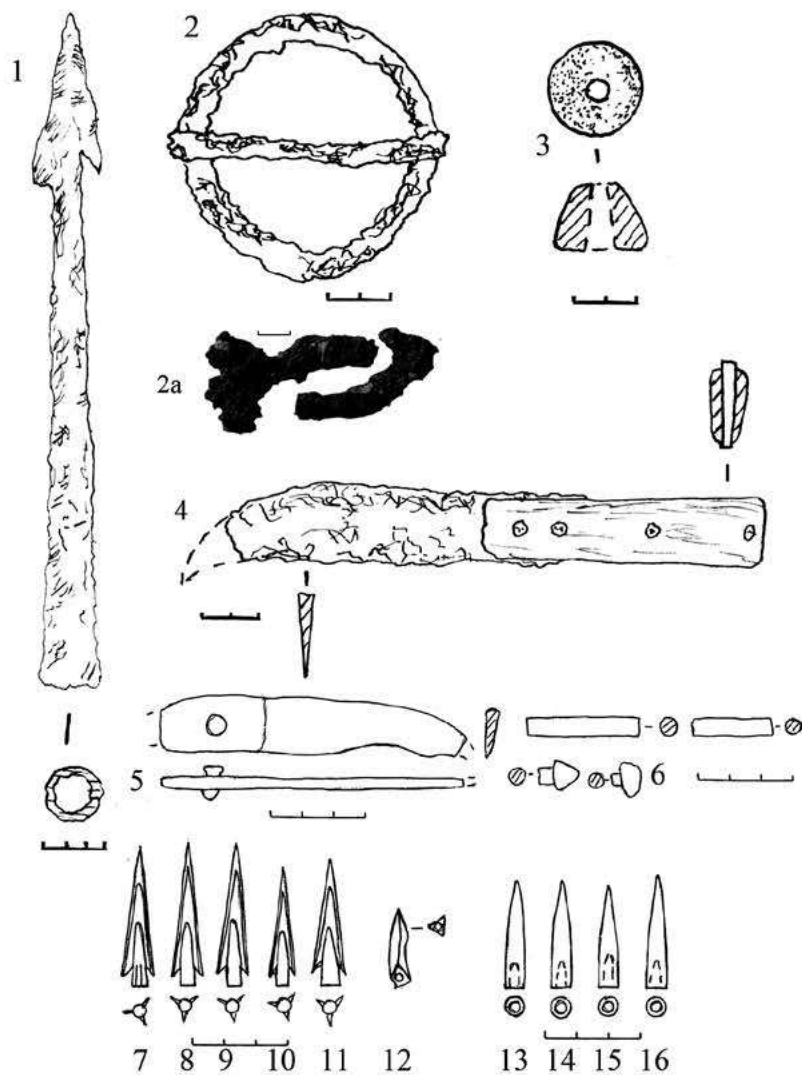

Рис. 2. Знахідки з могили 128 в Світловодську.

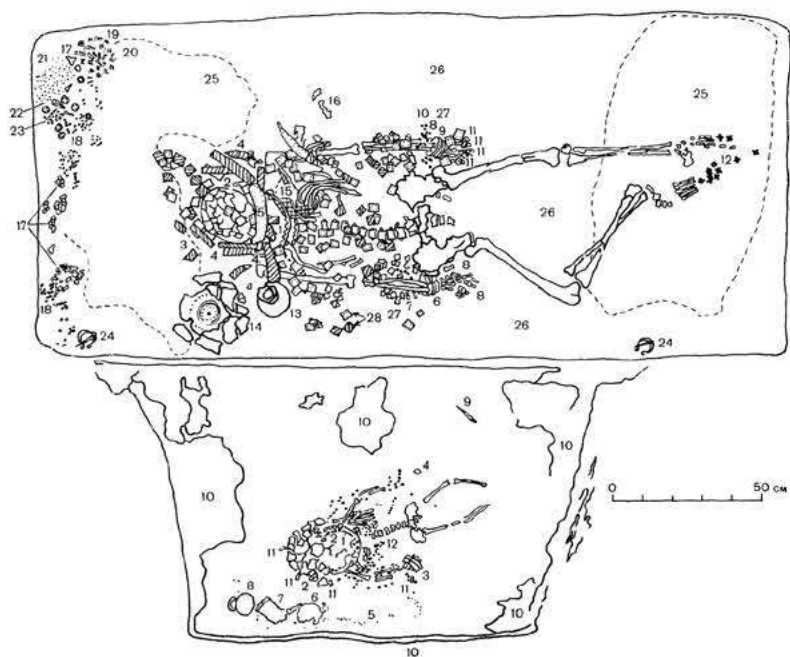

Рис. 3. Пряжки (№24) в похованні Товстої Могили (по Б.М. Мозолевському).

Костянтин Пеляшенко,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
Харківський історичний музей
імені М. Ф. Сумцова

ПРО ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ПЛАНУВАННЯ ГОРОДИЩ СКІФСЬКОГО ЧАСУ В ДНІПРО-ДОНЕЦЬКОМУ ЛІСОСТЕПУ

У статті, на основі даних розкопок городищ скіфського часу лісостепової зони межиріччя Дніпра і Сіверського Дінця, розглянуті особливості організації внутрішнього простору укріплених поселень. Наведені дані про характер планування, а також деякі прийоми нівелювання поверхні давніми мешканцями городищ.

Ключові слова: городище, ранній залізний вік, скіфський час, Лісостеп.

При вивченні лісостепових городищ скіфського часу окрема увага дослідників, як правило, зосереджена на особливостях будівництва оборонних споруд, топографічних умов розташування пам'ятки, визначення хронологічних рамок існування та причини гибелі, досліджені окремих питань будівництва житлових і господарських споруд, характеристики матеріальної культури. У той же час, часто поза увагою залишаються питання планування житлового простору і характеру забудови укріплених пунктів скіфського Лісостепу. Пов'язано це передусім з дефіцитом джерел, оскільки ми поки не маємо жодного повністю розкопаного городища скіфського часу, а пам'яток досліджених на відносно великій площі не так багато для того, щоб робити впевнені висновки з цього напрямку.

Втім, на сьогоднішній день в Дніпро-Донецькому Лісостепу маємо цілий ряд городищ, на яких розкриті великі ділянки, а загальна досліджена площа перевищує 2000 м²: Більське (близько 50000 м²), Люботинське (7193 м²), Книшівське (5660 м²), Коломацьке (близько 6000 м²), Циркунівське (2100 м²), Полкова Микитівка (4413 м²) і в ур. Городище (близько 2000 м²). На основі даних розкопок цих пам'яток можна зробити певні висновки про планування житлової площі городищ скіфського часу.

Для розкриття даної теми використана відома нам за публікаціями і науково-звітною документацією інформація про планування городищ у лісостеповій зоні межиріччя Дніпра і Сіверського Дінця. Основна увага автора зосереджена на власних розкопках Циркунівського городища і спостереження, що дозволили висунути кілька тверджень стосовно характеру забудови житлового простору укріплених пам'яток.

Характер забудови житловими і господарськими об'єктами. Передусім, для жодного з городищ скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу не фіксується будь-якої строгої системної забудови. У деяких випадках авторам вдавалося виділити садиби в межах дослідженої площі.

Досліджуючи Люботинське городище в басейні р. Сіверський Донець, Б. А. Шрамко відмічав, що чіткого прямолінійного планування на пам'ятці немає, проте певна організованість простору була простежена. За матеріалами своїх розкопок дослідник виділив на городищі 18 садиб, орієнтуючись на скупчення будівельних об'єктів і наявність вільного простору між ними [16, с. 21-22]. Втім, слід зазначити, що не дивлячись на значні масштаби розкопок (7193 м²), дослідження не велись суцільною площею, тому за планами розкопів (яких було закладено 27 у різних частинах пам'ятки) важко однозначно виокремити межі цих садиб.

Ю. М. Бойко, на матеріалах розкопок пам'яток басейну Ворскли, виділив садиби на найбільш масштабні розкопаних поселеннях і городищах. В основі принципу розрізнення внутрішнього простору було покладено нанесення всіх категорій речових і будівельних залишків на плани розкопів. Автор відмічає, що садиби в плані наближалися по формі до прямокутників, але могли мати різні розміри і складність внутрішнього планування [1, с. 33, рис. 3-4]. Але детально вивчаючи плани розкопів з нанесенням об'єктів і знахідок, не завжди можна погодитися з виділеними межами садиб [1, рис. 5-16]. У той же час садибний принцип організації внутрішнього простору для ряду пам'яток не викликає сумнівів, однак не завжди має місце бути. Так, на Циркунівському городищі, у межах найбільших розкопів, площа яких наближена до 1000 м² (№ 10 і 13) не простежуються чіткі контури садиб (рис. 1-2). Іноді біля виявлених жител фіксується скупчення господарських ям, як це добре видно в розкопі № 10, де житлова будівля знаходилась на краю зольника, а на схід від неї було розташовано цілий комплекс господарських ям, що знаходилися на невеликій відстані одна від одної (рис. 1). Втім, такі ж групи ям фіксуються і в тих місцях, де житла не виявлені, що може вказувати на те, що могли існувати окремі господарські блоки між садибами.

Не виділяються чіткі межі садиб на Книшівському городищі, де була розкрита суцільна площа (5660 м²) у східній частині укріплення. Згідно публікації загального плану розкопу, можна зробити висновок про хаотичну забудову і лише умовне виділення меж садиб [5, с. 189, рис. VI].

Для переважної більшості городищ можна зазначити відсутність щільної забудови і досить багато вільного простору. Звісно, тут треба робити поправку на можливість існування дерев'яних будівель, конструкції яких археологічно не фіксуються.

Немає щільної забудови всієї площі на Люботинському городищі, на планах розкопів є ділянки на яких відсутні будь-які заглиблені в материк об'єкти в радіусі 5-10 м [16, рис. 8; 21; 28]. Дуже слабка насиченість будівельними об'єктами встановлена за результатами розкопок на городищі Полкова Микитівка – у межах розкопів зафіксовані великі ділянки, що зовсім не мали комплексів. Для прикладу в розкопі № 5 на площі 579 м² виявлено 5 господарських ям, у розкопі № 6 на площі 159 м² – жодного об'єкта, у розкопі № 9 на площі 733 м² зафіксовано п'ять господарських ям і піч для випалу кераміки [9, табл. 2, 13; 10, табл. 2].

Досить багато незабудованого простору було і на Циркунівському городищі, де виділяються ділянки без заглиблених комплексів і з слабкою насиченістю культурного шару матеріальними залишками (рис. 1-2). Подібні вільні ділянки можна пов'язувати з дорогами, вулицями, загонами для худоби та ін.

Для багатьох городищ вдається встановити відсутність забудови по центру. Пояснюється даний факт зазвичай наявністю загального загону для худоби або центральної площі, або, навпаки, тим, що центральна частина була небезпечною під час нападу і легко піддавалася обстрілу.

Незаселена центральна частина, з незначним відхиленням на північний-захід, була зафіксована під час розкопок Люботинського городища. Автор розкопок вважав, що це була площа 50×90 м, на якій зафіксовано слабонасичений культурний шар і відсутність будівельних залишків. До цієї площі від давніх входів на городище вели дві дороги з півдня і сходу, які археологічно фіксувались так само [16, с. 21].

Слабка потужність культурних нашарувань в центральній частині і на городищі в ур. Городище – культурний шар всього 0,2 м і дуже мало знахідок. Житла і господарські ями розташовані ближче до краю головного двору і майже відсутні по центру [3, с. 7, рис. 4, 13]. Так само на Басівському городищі – житла і комплекси концентруються по краю, під валом, без дотримання певної системи і єдиного орієнтування [6, рис. 2-3].

У центральній частині Східного укріплення Більського городища з півдня на північ проходила природна улоговина, в якій було джерело питної води [15, с. 25, рис. 3]. Тому через похилий рельєф центр цієї пам'ятки також був незабудований. Специфічної рисою Західного укріплення Більського городища є наявність великої кількості зольників (54), що маркують місцезнаходження давніх садиб, у розміщені яких також немає чіткої системи: найбільша їх концентрація в центральній і південно-східній частині, північно-західна частина майже вільна від зольників [15, рис. 6]. Втім, не слід забувати, що Західне Більське городище виникло на місці вже існуючого поселення, частина якого була оточена валом і ровом [17, с. 31].

Стосовно зольників, то можна констатувати, що їх присутність в межах укріплених пунктів Дніпро-Донецького Лісостепу досить рідкісне явище. Великою кількістю вони представлені лише на Західному Більському і городищі Полкова Микитівка. По одному зольнику зафіксовано на Циркунівському, Караванському, Червоносівському і Книшівському городищах [12, с. 352]. У той же час, зольні прошарки, насичені побутовими відходами (так само як і на «класичних» зольниках), фіксуються з внутрішньої сторони оборонних споруд, однак, не всюди, а в місцях нерівного природного рельєфу, в основному схил мису, на якому будувалося городище. На основі цього можна висунути твердження про особливості планування нерівностей побутовим сміттям і нівелювання поверхні.

Даний прийом, мабуть, вперше помітила В. А. Іллінська під час розкопок Басівського городища: «При накопленні культурних відкладів відбувалося вирівнювання поверхні між валом і середньою, підвищеною частиною площадки городища. Вал ніби вrostав у землю і тепер з внутрішнього боку городища досить слабо виділяється в рельєфі місцевості» [6, с. 50]. Те саме підтвердилося і під час досліджень Ю. В. Болтрика на цьому ж городищі: «В напрямку валу товщина культурного шару поступово зростає, в основному за рахунок пониження рівня материка» [2, с. 3]. Однак автор розкопок вважає, що причиною цього було те, що саме ця частина найінтенсивніше експлуатувалась мешканцями городища [2, с. 4].

Велика западина під валом зафіксована в північно-східній частині Книшівського городища і тут її так само нівелювали ґрунтом з матеріальними залишками. Максимальна потужність культурних нашарувань тут складала 2,6 м [4, с. 7]. Ця улоговина тягнеться вздовж вала, що утворилася в результаті будівництва оборонних споруд. Сам же автор відмітив загальну тенденцію зменшення потужності культурного шару до центру городища [4, с. 7].

На Люботинському городищі вздовж валу була зафіксована зольна смуга, що переривалася лише біля входів. Під час розкопок автор встановив, що ці відкладення представляють собою пічні та господарські викиди, що накопичувалися впродовж довгого часу [16, с. 21].

Потужні скупчення золи під валом зафіксовані на городищі Полкова Микитівка (розкоп № 10/1974) – до 1,6 м. Його потужність зменшувалася на північ, тобто в бік центральної частини [11, с. 19]. У центральній же частині пам'ятки потужність культурного шару становила в середньому 0,6 м.

На городищі в ур. Городище досліджувався центральний двір у вигляді підвищення-останцю. Культурні нашарування по краю мали значну потужність (розкопи № 4 і 8). Так, у розкопі № 4 потужність культурних нашарувань біля північного схилу досягала 2,35 м, причому рівень сучасної денної поверхні був відносно рівним [3, с. 12, рис. 18].

Під час досліджень автора цієї статті на Циркунівському городищі, у двох розкопах (№ 8 і 12) також зафіксовано природне пониження рельєфу по краю мису, яке нівелювалося культурними відкладеннями. У цих місцях потужність культурного шару збільшується до 1,2-1,6 м, замість звичних 0,3-0,4 м (рис. 3). Внутрішня сторона біля підніжжя валу з напільної сторони (на півночі), рельєф якої був спокійний, мала звичайну потужність культурного шару (0,3 м), що було простежено в розкопі № 10.

На ряді городищ (Басівське, Циркунівське, Книшівське) фіксуються аморфні ями, що розташовані вздовж оборонної лінії, або як їх ще іноді називають передвалові виїмки. Пов'язані вони, ймовірно, з насипанням валів, ґрунт для яких брався не тільки з рову а і з внутрішньої площадки майбутнього городища. Потім ці ями/виїмки теж нівелювалися культурними нашаруваннями. Пояснити це явище можна терміновістю у зведенні оборонних споруд, коли не було часу зволікати і приносити землю для валу здалека. Треба також зазначити, що ці ями/виїмки (або як їх називала В. А. Іллінська ями-резерви) фіксуються під валами, що споруджувалися біля ескарпованих схилів городищенського мису і їх немає біля валів з напільної сторони. Пояснити це можна тим, що на цих ділянках не було ґрунту з рову для насипання валу і оскільки при ескарпуванні землю було важко піднімати наверх, частину її брали з житлового майданчика. З напільної ж сторони мисових городищ, де рельєф мав не пониження, а навпаки, як правило, підвищення, збільшення культурних нашарувань під валом не зафіксовано (Циркуни, укріплення Малий Городок на Басівському городищі).

Займаючи високі миси, населення стикалося з проблемою нерівності житлової поверхні, яка для зручності життя потребувала нівелювання. Центр мису – це найбільш висока точка і далі до краю житлового майданчика поверхня мала похилу поверхню. Нівелювання поверхні способом насипання культурних залишків можна пояснити ще й усуненням можливості накопичення води під валом, оскільки в результаті спорудження фортифікаційних споруд після дощів і паводків вода не мала стоку.

Аналогічні випадки зафіксовані на городищах лісової смуги. Так, для Марицького городища на Сеймі А. І. Пузікова відмічала, що потужність культурного шару на схилах мису городища різко збільшувалась, іноді до 1,60-2,0 м, за рахунок сміттєвих відвалів із золою, у той час як у центральній частині плато шар не перевищував 0,2-0,25 м [13, с. 10].

Однак, планування внутрішнього простору на сусідніх північних городищах відмінне від лісостепових. На тому ж Марицькому городищі житлові будівлі були розташовані на високій частині плато ближче до західної і східної частини, двома ланцюгами, що були витягнуті за напрямком північ-схід [13, с. 15]. Цей факт дозволяє передбачати вуличне планування. На городищі Переверзево-1 житла були розташовані по краю городищенського плато, іноді вони групувались гніздами по три. Центр городища майже не мав будівельних об'єктів [14, с. 24, рис. 5].

Значну увагу плануванню городищ юхнівської культури приділено в роботах Д. В. Каравайка. З огляду на них, можна зробити висновок про значну відмінність організації внутрішнього простору укріплених пам'яток лісостепової Скіфії і населення раннього залізного віку, що мешкало в лісовій смузі. Для городищ юхнівської культури характерно кілька варіантів планування. По-перше, це спорудження довгих будівель по центру городищенської площі, з виділенням незабудованих ділянок, що могли використовуватися в якості загону для худоби. Подібний тип забудови відомий і на сусідніх пам'ятках д'яківської та дніпро-двинської культур. Зовсім інший вид планування – це будівництво довгої будівлі по краю площадки. У цьому разі центр городища залишався незабудованим [7, с. 31; 8, с. 23-26]. Втім, не виключене і хаотичне планування, оскільки на ряді городищ знайдені незначні за площею будівлі, що не вписуються в жодну з систем [8, с. 41].

Отже, на сьогоднішній день ми маємо певні уявлення про організацію внутрішнього простору городищ скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу. Вони мали переважно несистемну садибну забудову з нещільним розташуванням будівельних об'єктів. У межах цих пам'яток фіксуються вільні від забудови

ділянки, розміщені як правило в центрі. Мешканці укріплень використовували прийоми нівелювання нерівностей рельєфу ґрунтом, насиченим будівельними і побутовими залишками.

Без сумніву, нові розкопки великими площами на лісостепових городищах скіфського часу поставлять ще багато питань стосовно використання житлової площі і внесуть свої корективи в наші сучасні роздуми.

Список використаних джерел і літератури

1. Бойко Ю. М. Соціальний склад населення басейну р. Ворскли за скіфської доби / Ю. М. Бойко. – Котельва; Київ: ЦП НАН України і УТОПІК; ІКЗ «Більськ», 2017. – 188 с.
2. Болтрик Ю. В. Звіт про роботу Басівського загону експедиції «Сула» за 1992 р. / Ю. В. Болтрик, К. П. Бунятян, О. Є. Фіалко // НА ІАНАНУ. – 1992/ 7. – 24 с.
3. Буйнов Ю. В. Отчет о раскопках городища скифского времени в урочище Городище Валковского района Харьковской области в 2001 году / Ю. В. Буйнов // НА ІАНАНУ. – 2001. – 20 с.
4. Гавриш П. А. Отчет о полевых исследованиях археологической экспедиции Полтавского педагогического института в 1989 г. / П. А. Гавриш // НА ІАНАНУ. – 1989/166. – 46 с.
5. Гавриш П. Я. Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Прип'їлля) / П. Я. Гавриш. – Полтава: Археологія, 2000. – 232 с.
6. Іллінська В. А. Басівське городище / В. А. Іллінська // Археологія. – 1965 – Т. 18. – С. 48-75.
7. Каравайко Д. В. Городища юхнівської культури (До характеру планування та житлобудівництва) / Д. В. Каравайко // МАГІСТЕРІУМ. – 2003. – Вип. 11. – С. 27-32.
8. Каравайко Д. В. Памятники юхновской культуры Новгород-Северского Полесья / Д. В. Каравайко. – К.: ИА НАН Украины, 2012. – 276 с.
9. Моруженко А. А. Отчет лесостепной скифской экспедиции у с. Полковая Никитовка, Боходувского р-на Харьковской обл. в 1972 г. / А. А. Моруженко // НА ІАНАНУ – 1972/73 – 48 с.
10. Моруженко А. А. Отчет лесостепной скифской экспедиции Донецкого госуниверситета о разведках и раскопках в 1973г. / А. А. Моруженко // НА ІАНАНУ. – 1973/33. – 19 с.
11. Моруженко А. А. Отчет лесостепной скифской экспедиции Донецкого гос. ун-та в 1974 г. / А. А. Моруженко // НА ІАНАНУ. – 1974/68. – 29 с.
12. Пеляшенко К. Ю. Зольник Циркуновского городища / К. Ю. Пеляшенко // Археологія і давня історія України. – 2017. – Вип 2 (23). – С. 340-353.
13. Пузикова А. И. Марицкое городище в Посеймье / А. И. Пузикова. – М.: Наука, 1981. – 120 с.
14. Пузикова А. И. Памятники скифского времени бассейна р. Тускарь (Посеймье) / А. И. Пузикова. – М.: Пушкинский научный центр РАН, 1997. – 126 с.
15. Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) / Б. А. Шрамко. – К.: Наукова думка, 1987. – 182 с.
16. Шрамко Б. А. Люботинское городище / Б. А. Шрамко // Люботинское городище: зб. наук. пр. – Харьков: Регион-информ, 1998. – С. 9-140.
17. Шрамко И. Б. Бельское городище: основные этапы развития / И. Б. Шрамко // Проблемы истории и археологии Украины: материалы VII междунар. науч. конф. – Харьков: ООО «НТМТ», 2010. – С. 31.

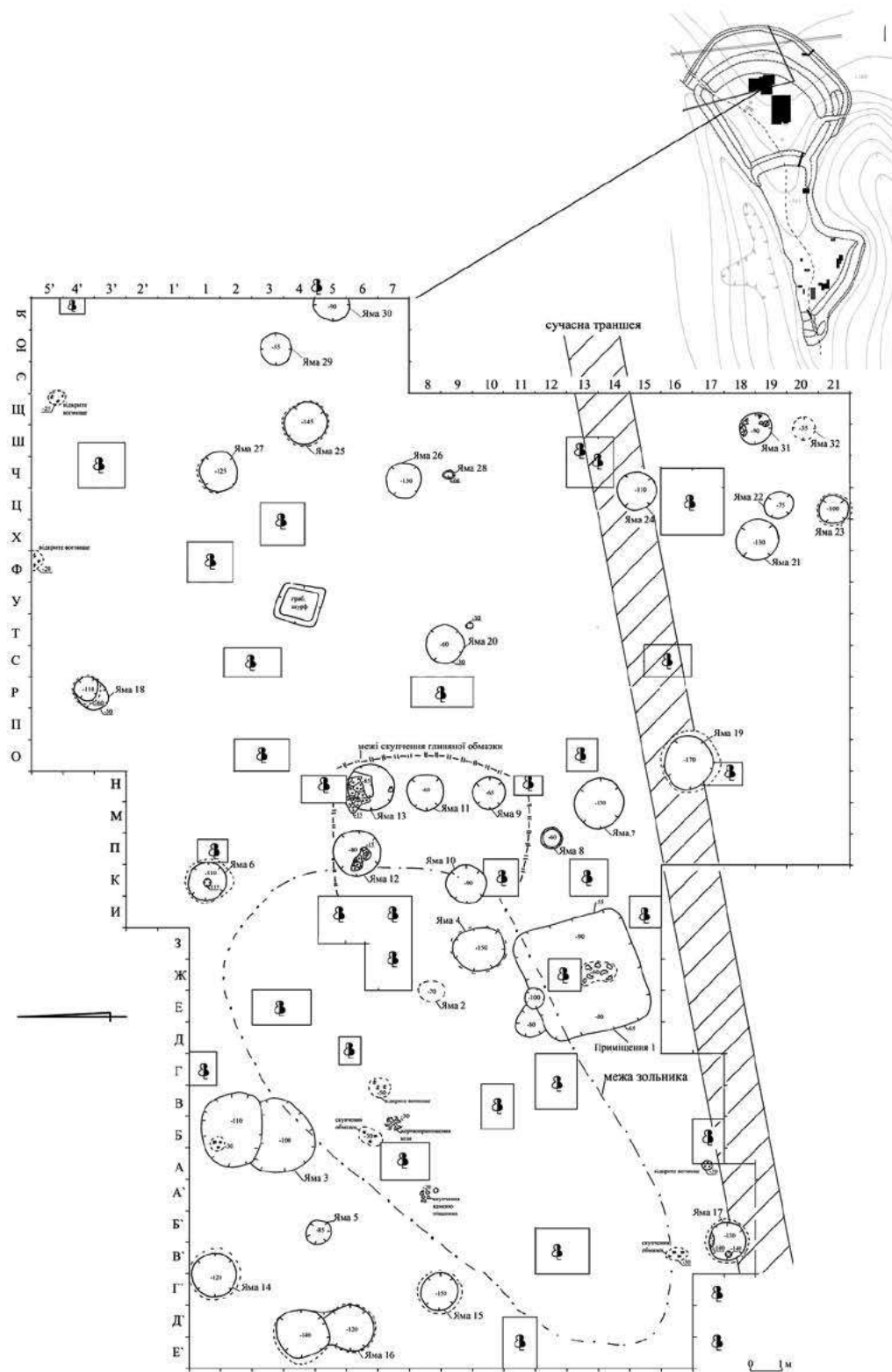

Рис. 1. План розкопу № 10 на Циркунівському городищі.

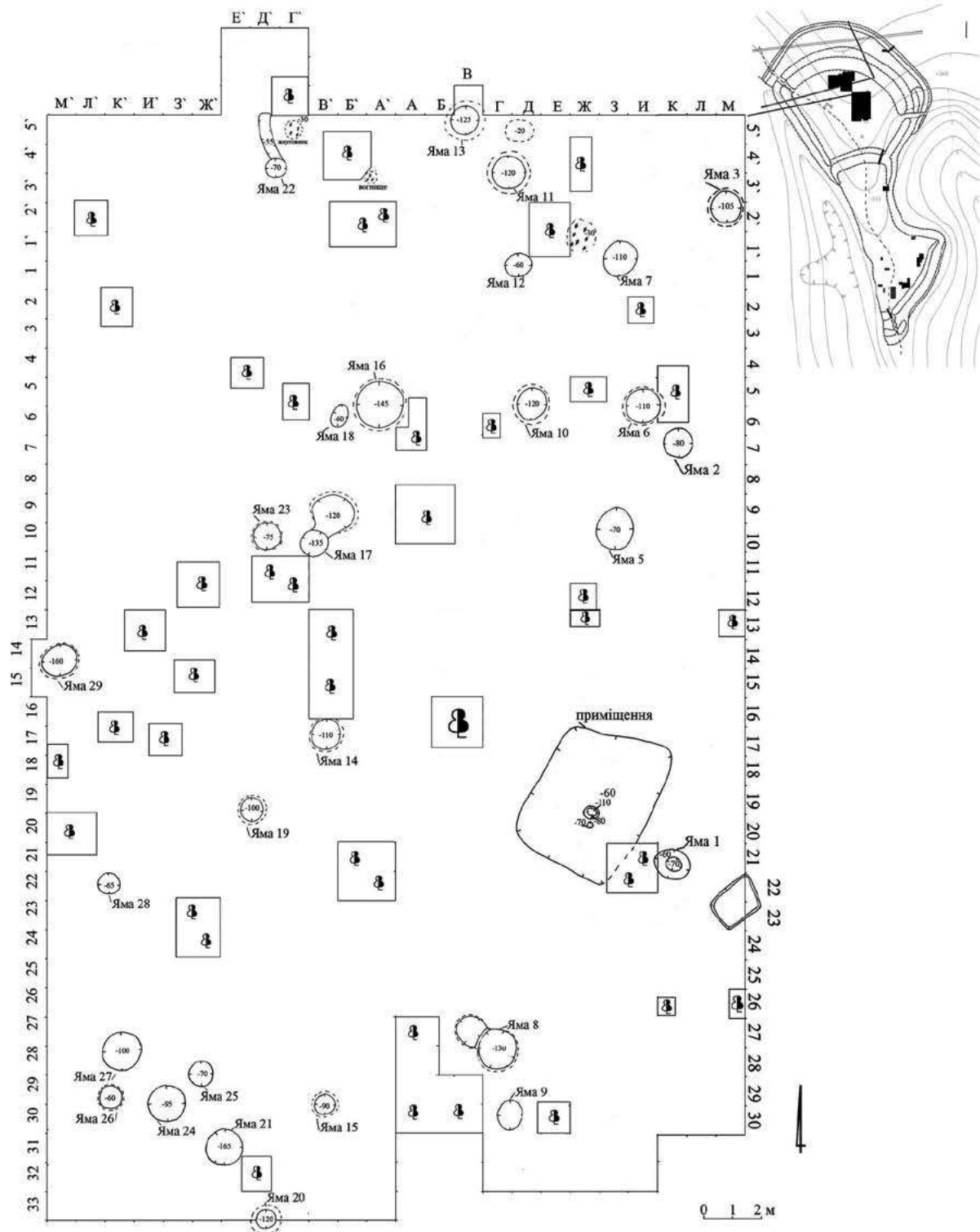

Рис. 2. План розкопу № 13 на Циркунівському городищі.

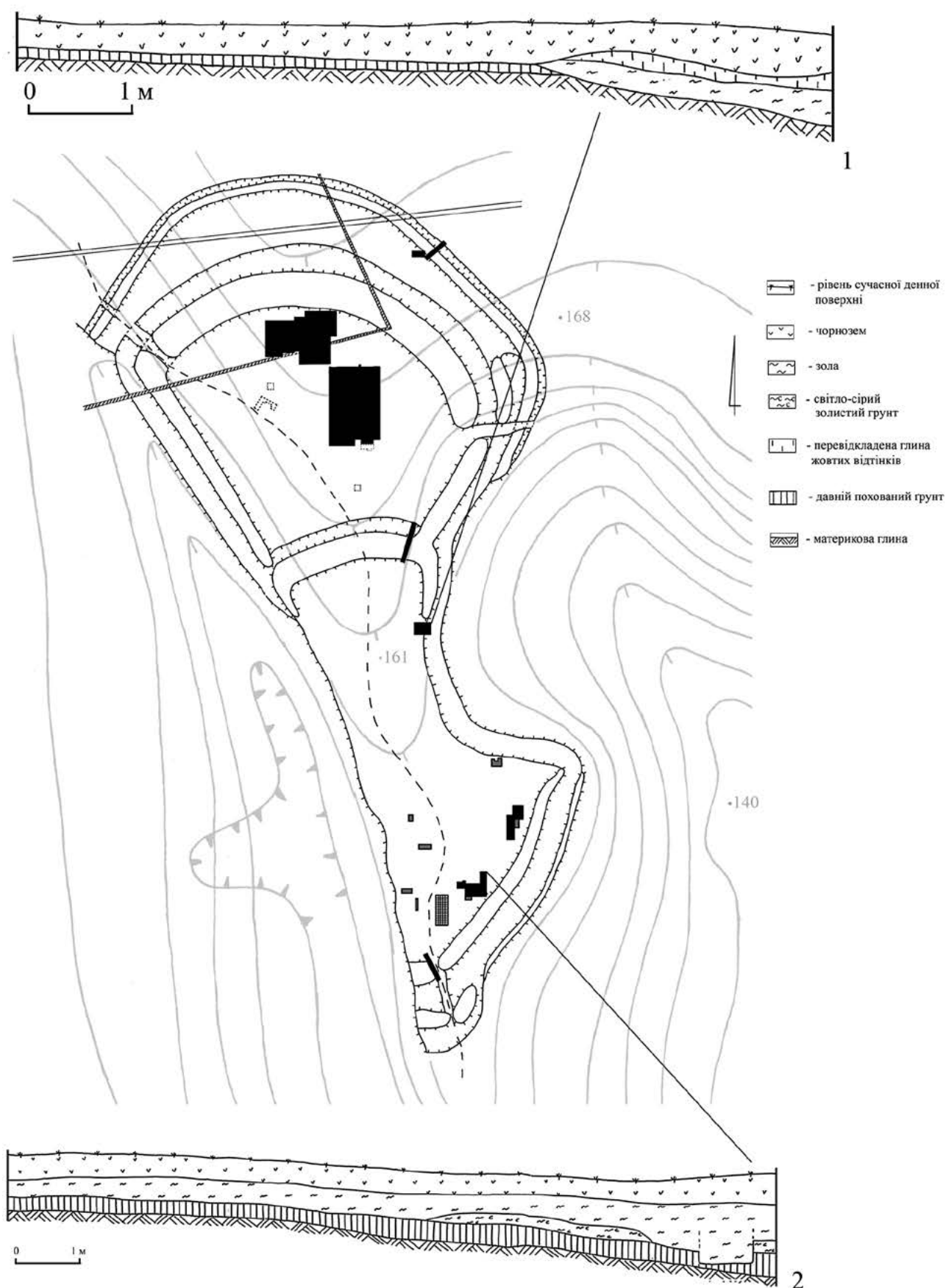

Рис. 3. Стратиграфія північної стінки розкопу № 12 (1) та східної стінки розкопу № 8 (2), що розташовані по краю мису житлової площі Циркунівського городища.

Володимир Захар'єв,
науковий співробітник відділу охорони пам'яток
історії і культури у Хмельницькій області

ЗНАХІДКА З-ПІД С. ІЛЯТКА У МЕЖИРІЧЧІ ПІВДЕННОГО БУГУ ТА ІКВИ – НАЙСХІДНІШЕ НАСЬОГОДНІ ПОХОВАННЯ ПШЕВОРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ (ПОПЕРЕДНЯ ПУБЛІКАЦІЯ МАТЕРІАЛІВ)

Йдеться про нововиявлене поховання пшеворської культури на території України – біля с.Ілятка Старосинявського району Хмельницької області. Публікується речовий матеріал з могили воїна, яка насьогодні є найсхіднішою з відомих фахівцям в Україні.

Ключові слова: археологія, пшеворська культура, Україна, північно-східне Поділля, поховання, зброя, ритуал.

Весною 2017 року під час пошуку металообрухту на місцях колишніх сезонних стоянок сільгосптехніки в Старосинявському районі Хмельницької області місцеві жителі виявили тілопальне поховання з предметами обладунку воїна. Могила розташовувалася за 0,3-0,4 км східніше с. Ілятка, на місі між та званим Лятецьким ставком на р. Іква та сухим видолинком.

Зрозумівши, що знахідка має історичне значення, виявники вирішили передати її у відділ охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області.

Першовідкривачі стверджували, що виявили знахідку на глибині біля 1,00 м. Проте автор спільно з археологом С. О. Семенчуком, провівши в середині вересня 2017 р., додаткове обстеження урочища і вивчення потривоженої засипки могили, встановили, що поховання розташовувалося на глибині 75-80 см. Саме з такого рівня залягає суглинок.

За інформацією першовідкривачів, центральним у комплексі конкретної могили був залізний умбон спаленого щита. Він лежав найнижче – наверхам вниз. У середині умбона знаходилися перепалені кістки, сліди яких досі простежуються на внутрішній стінці предмета, а також кінців'я шкіряного ремінця з портупей, фрагмент ножика, оків'я дерев'яного предмета, шматок тонкостінної глиняної посудини і обламаний цвях (вухналь) з голівкою. Зверху на них – вістря залізного списа-сулиці та ритуально зігнутий залізний меч.

Такий набір вказує, що поховання можна віднести до так званих поховань воїнів пшеворської культури II-III ст. н.е. Протягом XIX-XX ст. на території теперішньої Хмельницької області (наскільки відомо авторові) їх виявлено тричі: біля с. Тернава Дунаєвського р-ну [1, с. 186], с. Громівка Старокостянтинівського р-ну [2, с. 83-84] та с. Аркадіївці Хмельницького р-ну [3, с. 133-135].

Залізний умбон щита має діаметр 15,0 см. Висота центральної куполоподібної частини становить 7,8-8,0 см. Купол у перерізі складається з пустотілої основи, стінки якої підіймаються прямовисно на 2,0 см. Зверху на неї посаджено пустотілий конус висотою 4,8-5,0 см, на вершині якого простежується надломлене наверх товщиною 1,1 см і висотою 0,8-0,9 см. На куполі видніються два заглиблення від ударів круглого затилля бойового молота або булави.

Ширина «кріса», що йде по периметру довкола «купола», становить 2,5 см, товщина 0,3-0,5 см. З одного боку на «крісі» є прикипіла до нього іржава голівка залізної заклепки діаметром 0,7-0,9 см. «Кріс» зберігся на 2/3 предмета (судячи з ваги предмета, складається враження, що предмет не кований, а литий або ж під іржею та накипом є шар розплавленого вогнем під час поховального ритуалу свинцю).

Зігнутий, відповідно до ритуалу, залізний меч зберігся у двох фрагментах. Вкритий іржею. Частково сильно скорозований, місцями попсований при некваліфікованих розкопках.

Лінії первинних згинів меча підказують, що він був скручений 3-ох сегментним зигзагом, але кінцеву частину повернули проти руху фігури і припасували до сегменту з хвостовиком. Однак, судячи зі слідів на поверхні меча, артефакт крім того ще й порушено виявниками, які, швидше за все, мали бажання розрівняти артефакт.

Фр. 1 – нижній (з хвостовиком) має довжину 38,1 см. Первинно був зігнутий на 180° на відмітці 22,0 см від початку фрагменту (тут найкраще простежується ретельна відточеність клинка).

Інша частина фр. 1 збереглася лише на довжину 16,1 см. Під час виявлення меча її було або зачеплено лопатою і відігнуто назовні на 45-50°, що цілком можливо при обмеженості ширини ями виявників, розміри якої, як показало повторне розчищення ями, на рівні поховання мали діаметр бл. 90 см.

Довжина наявної частини хвостовика – 8,0 см, товщина 0,5-0,6 см, ширина біля з'єднання з клинком 2,5 см, на місці злому завершення – 0,7 см. Хвостовик зігнутий, швидше всього, під час підготовки меча до використання в ритуалі. Кінець втрачений під час непрофесійних розкопок поховання.

Фр. 2 – від кінчика меча до місця зламу на ритуальному згині предмета – має довжину 35,1 см (піддався сучасному розрівнюванню).

Ширина клинка біля з'єднання з хвостовиком складає 6,0 см. Через 16 см, де клинок був зігнутий у давнину, ширина складає вже 5,8 см і лише 4,4 см – біля гостроконечного завершення меча. Товщина клинка по серединній лінії (спинці) від хвостовика до кінцівки, відповідно, 0,4, 0,3 і 0,15 см.

Артефакт був силою придавленим з боків тими, хто облаштовував поховання і готував меч до ритуалу.

До автора статті не потрапив лише 8,5 см фрагмент середньої частини меча. Таким чином, конкретний залізний меч пшеворського воїна мав первинну довжину 73,5-75,0 см.

Серед головних предметів у похованні було також вістря залізного списа-сулиці. До автора статті він потрапив змащений мастилом, в очищеному виявниках від основного шару іржі вигляді, чим знищено частину втулки і зіпсовано традиційно широкі для цієї археологічної культури «крила» клинка. Довжина вістря на момент опису 22,5 см, ширина в найширшому місці клинка 4,2 см (за 11,5 см від гострого кінця клинка). Надламана втулка має довжину 5,5 см, ширину 2,5 см на місці злому та 1,8 см при з'єднанні втулки з клинком. Товщина стінки втулки з іржею 0,3-0,5 см. По всій довжині клинка простежується характерний для цієї археологічної культури валик шириною 0,5 і висотою 0,3-0,4 см, що служив ребром жорсткості. За словами виявників, вістря не було зігнутим, як це традиційно для пшеворського ритуалу, але це твердження потребує детальнішого вивчення предмету, адже виявники провели з ним певні маніпуляції. Цікаво, що кінець клинка не надто потривожений іржею, а критий лише коричневою патиною.

Побутовий залізний ніжик теж зберігся фрагментарно: клинок – на половину, хвостовик – повністю. Довжина зламаного в давнину предмета на сьогодні складає 11,2 см, ширина на місці зламу клинка – 1,7 см, при з'єднанні з хвостовиком – 2,0 см. Первинна товщина ножики при з'єднанні клинка з хвостовиком – 0,35 см. Довжина хвостовика 5,35 см, ширина 0,8 см (біля клинка) і 0,4 см (на кінці). Товщина, відповідно, 0,35-0,00 см, адже завершення черешка розплекане. Зауважу, що хвостовик не рівний, а вигнутий на 0,9 см донизу від центральної (горизонтальної) лінії предмета. Місцями на ножику відсутня іржа і видно сліди «воронення» предмета давнім ковалем, який його виготовив.

Виявники розрівняли зігнутий відповідно до конкретного поховального ритуалу хвостовик ножики, на що вказує специфічно вищерблена іржа. Мав би бути в могилі і верхній шматок клинка, який відламався від ножики при ритуальному згинанні. Однак просіювання потривоженої засипки могили не виявило у землі фрагментів цього та інших зламаних артефактів, зокрема, згаданого вище фрагмента меча. Тобто, у конкретному випадку простежується певна закономірність. Можливо, що їх було залишено в місці кремації небіжчика або спеціально не поставлено у могилу, щоб: 1) носити як амулет, що допомагає силою загиблого побратима у бою, 2) згодом захоронити у пантеоні рідного поселення після повернення залишків загону додому з походу.

Залізний вухналь (цвях для кріплення підкови) зберігся фрагментарно на довжину 2,9 см. Ширина його під голівкою 0,6 см, в місці злому 0,4 см, товщина, відповідно, 0,3 та 0,1 см. Плоска підтрикутна голівка діаметром 1,0 см свідчить про довге практичне його використання для кування коня. На це вказує і те, що тіло цвяха специфічно зігнуте в сегмент кола.

На відміну від залізних предметів кінців'я бронзового портупейного ремня збереглося досить пристойно. Воно схоже на традиційну для сучасності стрілку від годинника чи аптечних ваг довжиною 6,0 см і товщиною 2 мм з кільцем діаметром 7 мм за 1,0 см від кінця виробу. У тильній частині шириною 0,7 см простежується переріз глибиною 0,9 см для вставлення тонкого шкірного паска, можливо з портупей, яких прикріплювався бронзовою заклепкою, що збереглися на своєму місці. У вертикальному перерізі предмет підовальний: з одного боку – рівний, в протилежного – півкруглий. У горизонтальному – товщина повільно зменшується до кінця.

Оків'я дерев'яного предмету (можливо, руків'я налігача) збереглося в 3-х фрагментах і представляє собою покручену від перебування в сильному вогні бронзову смужку шириною 1,4 см та товщиною 0,05 см. Один з фрагментів є кінцевою частиною предмета, інші – фрагменти-обломки з середини смужки. Збереглося також чотири бронзові цвяшки-заклепки довжиною 0,9-1,0 см і товщиною 0,15 см кожна: 2 – на найбільшому фрагменті довжиною 8,7 см, друга – на середньому (довжина 5,5 см). На третьому (2,2 см) заклепок не було. За дірками на смужках зрозуміло, що заклепки встановлювалися попарно через 3,8 см.

Ритуальний посуд поховання представлений фрагментом тонкостінної, зовні – сірого, всередині – брунатного кольору, посудини. А саме: зигзагоподібна в перерізі верхня її частина – від вінчика до стін-

ки– довжиною 4,5 см. Шийка посудини мала ширину 1,4 см, таку ж саме і плече. Стінка надламана. Швидше всього, у могилу потрапив лише окремий ритуальний шматок. Судячи з товщини (0,6-0,7 см) і діаметру бл. 25 см, певної пористості предмета і фрагментів ангоба, можна стверджувати, що первинно це була кришка.

Серед спалених кісток кремації виявлено фрагмент кістяного гребня із залізною заклепкою трапецієвидної форми розміром 1,4-2,8×2,0-2,5 см. Плоский предмет з одного боку округлений, з іншого порізаний на смужки зубців, які швидше всього перегоріли в процесі кремації тіла. Така знахідка у похованнях пшеворської культури на Поділлі зроблена вперше.

Під час проведення конференції, пшеворські артефакти з-під Ілятки будуть передані для колекції археологічного відділу Кам'янець-Подільського музею-заповідника.

Список використаних джерел та літератури

1. Спицын А. Памятники латенской культуры в России / А. Спицын // ИАК. – 1904. – Вып.12. – С. 78-86.
2. Kontny B. The war as seen by an arhaeologist. Rekonstruktion of barbarian weapons and figting techniques in the Roman Period based on the analysis of graves containing weapons. The case of the Przeworsk Culture / B. Kontny// Jurnal of roman military equipment studies. – 2008. – Т. 16. – Р. 107-145.
3. Ossowski G. Wykopali hyzkurganu w Hromowce / G. Ossowski// Wiadomosci numizmatyczno-arheologiczne. – 1891. – №2 (8). – S. 185-196.
4. Михайловський А. Я. Нова знахідка пшеворського поховання зі зброєю на Хмельниччині / А. Я. Михайловський// ОІУМ. – 2014. – № 4. – С. 133-135.

Рис. 1. Артефакти з поховання пшеворської культури біля с. Ілятка Старосинявсько р-ну Хмельницької обл.

Рис. 2. Меч та вістря списа-сулиці з поховання пшеворської культури біля с. Ілятка Старосинявсько р-ну Хмельницької обл.

Рис. 3. Місце виявлення поховання пшеворської культури біля с. Ілятка Старосинявсько р-ну Хмельницької обл.

Ліана Вакуленко,
доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник
Національного музею історії України

ТРИ МОГИЛЬНИКИ КУЛЬТУРИ КАРПАТСЬКИХ КУРГАНІВ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ Р. ПРУТ

Стаття присвячена публікації матеріалів, здобутих під час археологічних досліджень у 1990 р. на території Прикарпаття. Відкриття нових великих могильників культури карпатських курганів, компактно розташованих на лівобережжі р. Прут, змінило уявлення про демографічну ситуацію в регіоні.

Ключові слова: розвідки, культура карпатських курганів, могильник, поховання, кремація.

Польовий сезон далекого 1990 р. був присвячений розвідкам, пошукам та атрибуції могильників культури карпатських курганів. Потрібно зазначити, що кургани збереглися лише на залісених площах прикарпатської території. Оскільки, як правило, поховання культури мають в середньому невисокі насипи, то на землях, які використовуються під сільськогосподарські роботи і орються, вони вже знищені. Між тим пошуки курганів у лісі становлять певні труднощі. Порослі деревами та чагарниками курганні насипи погано помітні серед лісового масиву. У 1990 р. було відкриті могильники поблизу сс. Шепарівці та Товмачик Коломийського р-ну Івано-Франківської обл. та зроблена їх геодезична зйомка (рис. 1, а). Хоча одержані при цих роботах відомості частково були використані в загальній роботі [2], здобуті матеріали раніше не публікувалися.

Шепарівці 1. Могильник знаходиться в лісі, в урочищі Чаплі на північній околиці с. Шепарівці і налічує 60 курганных насипів (рис. 1, б). Пам'ятка була відкрита у 1987 р. Так сталося, що один з курганів був зруйнований солдатами військової частини, що знаходилася поблизу. Про це стало відомо співробітникам Національного музею «Гуцульщина» в м. Коломия. Фрагмент нижньої частини викопаної солдатами урни (гончарного горщика) було передано нам науковим співробітником музею В. Михальчуком. Тоді ж пам'ятка була нами обстежена, а у 1989 зроблено геодезичну зйомку. На плані могильника помітні ряди курганів, що розташовані в напрямку північ – південь по обох сторонах лісової дороги. Звертають увагу три насипи, що височіють відокремлено на північному та південному краях могильника та на сході. Під час роботи експедиції у 1990 р. діставши звістку, що військові знову зруйнували черговий курган, ми виїхали на місце самовільних розкопок.

Курган № 1 знаходився в північно-західній частині могильника, на захід від лісової дороги. Він мав майже круглу в плані форму діаметром 5×5,2 м. У центральній частині насипу була викопана яма розмірами 1,4×1,6 м і глибиною 1 м. Після зачистки стінок ями, у розрізі вдалося простежити смужку обпаленого ґрунту коричнево-червоного кольору товщиною 1,5 см. Отже, можна думати, що це сліди поховального вогнища, тобто кремації на місці поховання, на підкурганній площі. Вище лінії вогнища простежувався шар насипу з жовтої глини. Нижче лінії вогнища залягав шар світло-сірого ґрунту. Навколо ями у викиді знайдені уламки перепаленої кераміки і значна кількість каміння – гальки. Серед керамічних фрагментів вирізняє верхню частину гончарного лощеного тонкостінного келеха сірого кольору з ледь відігнутими назовні краями вінець діаметром 8 см. (рис. 3, 1) і маленький уламок стінки ліпної посудини з наліпом (рис. 3, 2). Подібні керамічні келехи, що наслідували римські скляні посудини, є складовою частиною прикарпатського керамічного комплексу [2, с. 115, рис. 60, 11]. Тип поховання, в силу обставин, залишився невизначеним.

Шепарівці 2. У 1,2 км на північний захід від західної околиці села Шепарівці, в лісі, по обох сторонах шосе Коломия – Івано-Франківськ, за 500 м на північ від КП ДАІ, в урочищі Дуби виявлено курганні насипи. При обстеженні нараховані 46 курганів (рис. 2, а). Безперечно, частина пам'ятки була зруйнована при будівництві шосе та придорожніх кюветів. Група з дев'яти насипів розташована зліва від шосе, паралельно його лінії по напрямку південь-північ. Решта курганів знаходиться по правій стороні дороги. Вони також тягнуться смугою паралельно лінії шосе з деяким відхиленням напрямку на південний захід та північний схід, а також вздовж лісової ґрунтової дороги, що перетинає шосе в напрямку захід – схід. Форма насипів кругла, куполоподібна. Більшість насипів мають невеликі розміри, але є кілька високих курганів. Загалом їх висота складає від 0,35 до 1,5 м від сучасної поверхні. Для визначення культурної приналежності пам'ятки був досліджений один з найменших курганів.

Курган № 1 знаходився у 23,5 м на схід від шосе і у 8,5 м від лісової ґрунтової дороги. Він мав круглу в плані форму і сплюснений насип. Його висота 0,35 м, діаметр – 5,5 м. (рис. 3, 1). Насип складався з жовтого

глинистого ґрунту, в якому зустрічалися окремі камінці, дрібні фрагменти перепаленого глиняного посуду, поодинокі кальциновані кісточки. Уламки перепаленої кераміки, обгоріле каміння, частки деревного вугілля, окремі кальциновані кісточки трапилися на підшві кургану, в його центральній частині. Після зняття бровок, на їх перехресті, в центрі була виявлена яма круглої в плані форми. Вона мала стінки, що злегка звужувалися донизу і плоске дно. Діаметр ями 0,5 м, глибина – 0,35 м від підшви кургану. В заповненні ями була велика кількість деревного вугілля, кальциновані кісточки та кілька уламків перепаленої кераміки. Отже, в кургані № 1 могильника Шепарівці-2 виявлене ямкове поховання. При цьому ознаки кремації на підкурғанній площі, відсутні. Хоча, для поховального обряду культури карпатських курганів кремація на місці поховання є характерною рисою, подібні випадки тілоспалення на стороні зафіксовані і на інших могильниках культури [8, с. 22, 33, 34, 37; 2, с. 59]. Серед знайдених уламків посуду вдалося вирізнити фрагменти денця кружальної тонкостінної мисочки (рис. 3, 5), фрагмент денця кружального кухонного горщика (рис. 3, 6), фрагмент денця ліпної посудини (рис. 3, 4). Решта знахідок – дрібні уламки стінок столового і кухонного кружального посуду. Форма та склад глиняного тіста всіх цих керамічних знахідок не залишають сумнівів у приналежності пам'ятки до культури карпатських курганів.

Товмачик. Курғанний могильник у с. Товмачик розташований на східній околиці села, в урочищі «Підберезина» (рис. 2, б). Могильник знаходиться в густому мішаному лісі, де ростуть граби, дуби, липщина. Кургани розташовані кількома рядами по краю лісу в напрямку захід-схід на площі близько 2 га. Всього налічується 99 курғанних насипів. За свідченням лісників у 30-40 рр. якась кількість насипів ще була помітна на полі поза лінією лісу. Пізніше вони були розорані, отже зараз їх сліди не простежуються. Між курғанами проходить кілька ґрунтових доріг та стежок.

На плані могильника можна вирізнити кілька груп компактно розташованих курғанів. Такі групи є більш виразними на західній та східній ділянках могильника. Так на сході вирізняється група з 11 насипів з трьома великими курғанами. Далі на захід є група з восьми насипів. На західному боці виділяються групи з шести, восьми, десяти курғанів, що розміщувалися на відстані 10-15 м по обох сторонах стежок. Висота курғанів становила від 0,4 до 2,0 м. Ряд насипів поруйновані військовими траншеями і кулеметними гніздами часів Другої Світової війни. Військові траншеї помітні між курғанами на всій площі могильника. Для дослідження обрано невеликий курған, насип якого був вільним від дерев, на західному краю пам'ятки.

Курған № 1 (рис. 4) мав висоту 0,5 м при діаметрі 7,75 м. Він мав круглу форму зі сплющеною вершиною. Його насип складався з жовтої глини, в якій траплялися гальки. Вже у верхньому шарі зустрілися три уламки повторно обпаленої кераміки. Такі ж уламки трапилися на глибині 0,3 м від вершини насипу. У центральній частині підшви курғану на глибині 0,5 м знайдено уламки перепаленого кружального посуду, окремі кальциновані кісточки та частки деревного вугілля. Ямкове поховання виявлене в самому центрі насипу після зняття бровок на місці їх перехрестя. Кальциновані кісточки та уламки кераміки містилися в ямці круглої в плані форми діаметром 0,3 м та глибиною 0,25 м від підшви курғану. Її стінки злегка звужувалися донизу. На східному краї ямки виявлена амфора, що стояла вертикально. Посудина була потріскана, її вінця не збереглися.

На підкурғанній площі виявлено ще дві ямки. Ямка № 1 розташована в секторі «Б» біля північної бровки, частково заходячи під неї. Вона мала круглу в плані форму, пологі стінки і заокруглене дно. Її діаметр 0,75 м, глибина 0,25 м від рівня підшви насипу. В заповненні знайдені уламки кружального посуду. Ямка № 2 знаходилася в секторі «А». Вона мала круглу в плані форму при діаметрі 0,4 м та глибині 0,1 м від рівня підшви курғану. В її заповненні містилася невелика кількість дрібних кальцинованих кісточок. Отже, в кургані здійснене поховання, при якому кремація відбулася де інде, на стороні. Після спалення рештки кремації були принесені на місце, де і насипаний курған.

Серед знайдених у кургані уламків перепаленої кераміки були верхні частини двох кружальних біконічних мисок сірого кольору. Перша з них (рис. 4, 4) з S-подібним профілем та вінцями із злегка потовщеним краєм діаметром 14 см, та найбільшою шириною тулуба – 15 см (тип 3 за Вакуленко, 2010, с. 94, рис. 50, 1-9). Друга миска (рис. 4, 7) мала відігнуті назовні потовщені вінця діаметром 15 см, виділені вигнуті плічка, прикрашені відтягнутим пружком, та оформлене чітким уступом найбільше розширення тулуба діаметром 15, 5 см (тип. 2 за Вакуленко, 2010, с. 94, рис. 49, 1-10).

Знайдено також уламки вінець кружального лощеного темно-сірого горщика. Край вінець діаметром 17,8 см був ледь відігнутий назовні і горизонтально зрізаний (рис. 4, 8). Іншому кружальному сіролощеному горщику належить масивне денце з піддоном діаметром 11 см (рис. 4, 6). У центральній поховальній ямі виявлено уламки кружального кухонного тонкостінного горщика з профільованими вінцями, діаметром 16 см (рис. 4, 9). Такий посуд є характерним для керамічних комплексів культури [2, с. 115-118; рис. 1-6, 10-12]. Ліпний посуд представлений уламками горщика (рис. 4, 1), з відігнутими назовні вінцями діаметром

10 см і високими плічками. Подібні вироби зустрічаються в комплексах культури (2, рис. 66,3). Крім того знайдено уламки двох плоских донець ліпних посудин сіро-коричневого кольору (рис.4, 5).

Амфора (рис 4, 2), що слугувала приставкою до поховання, відноситься до типу світлоглиняних вузькогорлих амфор [9, с. 20, 21]. Вона мала розширене донизу горло, конічний реберчастий тулуб, що закінчується невисокою ніжкою, сформованою у вигляді піддону. Дві колінчасто зігнуті асиметрично профільовані ручки були прикріплені верхніми кінцями трохи нижче вінець, а нижніми – до верхньої частини тулуба. Висота амфори близько 55 см. Амфори цього типу (тип F за Д. Шеловим), що традиційно називають інкерманськими, частіше інших типів амфорної тари зустрічаються на пам'ятках культури карпатських курганів [2, с. 125-126, рис. 69, 1-5; рис. 70, 1, 3]. Подібні амфори виробництва малоазійського м. Гераклія, головного постачальника вина для племенного населення Східної Європи, є також поширеними знахідками на пам'ятках черняхівської культури [6, с. 62, рис. 61, 4-9]. Вони часто присутні серед поховального інвентарю античних пам'яток Північного Причорномор'я. Саме датовані комплекси Північного Причорномор'я слугують джерелом для визначення їх хронології. Час їх виробництва та побутування припадає на IV ст. н. е. [1, с. 14; 5, с. 128-134; 7, с. 16-21]. За останніми хронологічними дослідженнями С. В. Діденка їх випуск та надходження на територію античних пам'яток Північного Причорномор'я та варварського світу тривають з 320 по 370 рр. [3, с. 34-48; 4, с. 38-39]. Амфора з кургану № 1 на могильнику в Товмачику за своїми характеристиками відноситься до раннього варіанту подібних виробів і датується 320-350 рр. [3, с. 39-41, рис. 3, 1, 8; рис. 4, 1, 21]. Отже, поховання в кургані № 1 у Товмачику відноситься до першої половини IV ст. Однак, враховуючи досить великі розміри могильника не можна з певністю поширити цю дату на весь період функціонування пам'ятки.

Амфора, знайдена в кургані № 1 у Товмачику, слугує не лише хронологічним індикатором. Відомо, що присутність римських імпорту в похованні вказує на високий майновий та суспільний статус померлого. Поховання, в яких виявлені імпортовані речі, вважаються багатими. У нашому випадку, крім амфори, поховання супроводжував досить бідний інвентар, що складався з уламків перепаленого посуду. Іншими ознаками високого становища похованого в суспільстві є розмір поховальної споруди, оскільки це демонструє трудові затрати суспільної (сімейної) спільноти на її облаштування. Важливим в цьому сенсі є також місце кургану в просторовій структурі цвинтаря. Однак курган № 1 у Товмачику мав, по-перше, невеликі розміри, по-друге, був розташований на краю могильника. Правда, не виключено, що його первісні розміри були більшими, а місце на краю позначає початок захоронень. Втім, це лише припущення, вірогідність яких можна довести лише новими дослідженнями.

Пам'ятки відкриті в Товмачику та Шепарівцях були розташовані вздовж течії р. Прут на відстані 3 км одна від одної. Це виявилися чи не найбільші могильники, відомі в культурі карпатських курганів. Антропологічні дослідження, проведені на матеріалах інших поховальних пам'яток культури засвідчили, що в курганах були не лише поодинокі поховання, але й, досить часто, вони містили по кілька поховань, очевидно слугуючи сімейними усипальницями [10, р. 181-207; 11, р. 209-220]. Якщо взяти до уваги цей факт, а також компактне розташування таких великих цвинтарів на досить обмеженій території, то можна з певністю припускати по-перше, що територія Прикарпаття в пізньоримський час була щільно заселена, по-друге, що йдеться про довготривале життя стародавнього населення в цьому регіоні.

Список використаних джерел та літератури

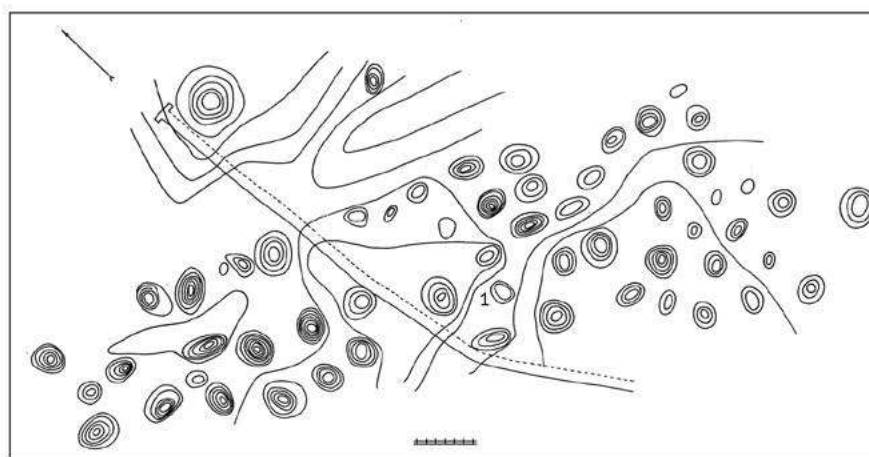
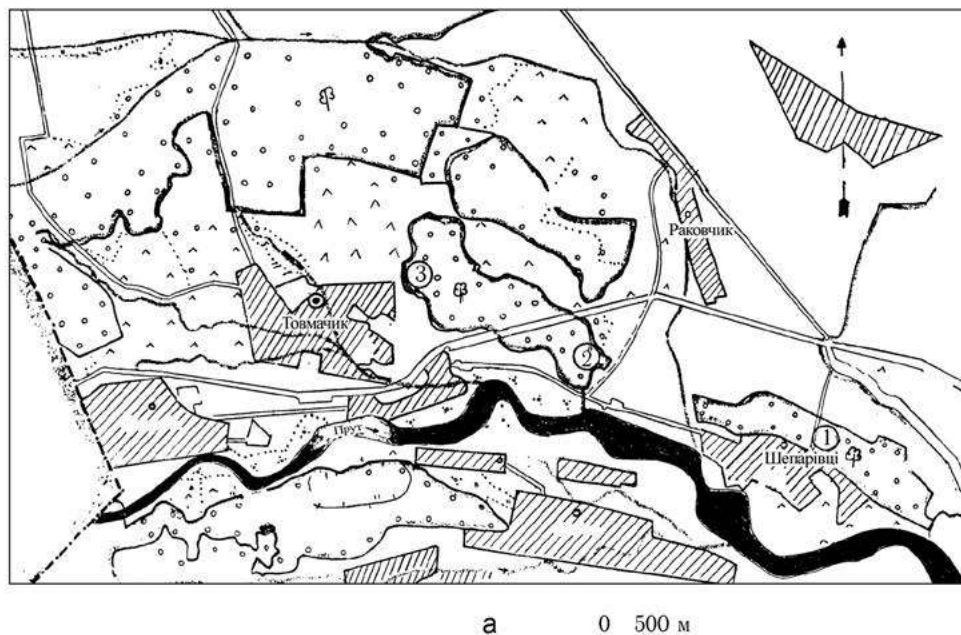
1. Айбабин А. И. Хронология могильников Крыма позднеимского и раннесредневекового времени / А. И. Айбабин // МАИЭТ. – Симферополь: Таврия. – 1990. – Вып. I. – С. 5-78.
2. Вакуленко Л. В. Українські Карпати у пізньоримський час (етнокультурні та соціально-економічні процеси) / Л. В. Вакуленко – К., 2010. – 302 с.
3. Диденко С. В. Хронология светлоглиняных узкогорлых амфор типов Шелов D и F (по материалам погребальных комплексов) / С. В. Диденко // ОІУМ 4. – Черняхівська культура. – К., 2014. – С. 34-48;
4. Діденко С. В. Античний керамічний імпорт з поселення пізньоримського часу біля с. Сокіл на Середньому Дністрі / С. В. Діденко // In Sklavenia Terra – К., 2016. – С. 29-40.
5. Кропотов В. В. Світлоглиняні вузькогорлі амфори «інкерманського» типу / В. В. Кропотов // Археологія. – 1998. – С. 128-134.
6. Магомедов Б. В. Черняховская культура. Проблема этноса / Б. В. Магомедов. – Lublin, 2001. – 290 с.
7. Сазанов А. В. Поздние типы узкогорлых светлоглиняных амфор / А. В. Сазанов // МАИЭТ. – Симферополь, 1993. – Вып. III. – С. 16-21.
8. Смішко М. Ю. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери / М. Ю. Смішко – К.: Вид. АН УРСР, 1960. – 186 с.

9. Шелов Д. Б. Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков нашей эры. Классификация и хронология / Д. Б. Шелов // КСИА. – 1978. – Вып. 156. – С. 16-21.
10. Mihailescu-Bîrliba V. Un nouveau groupe culturel sur le territoire de Roumanie. Les fouilles de Braniște-Nemțisor (comm. de Vînători, dép. de Neamț) / V. Mihailescu-Bîrliba // Dacia. – 1980. – Vol. XXIV. – P. 181-207.
11. Mirițoiu N. Considérations anthropologiques préliminaires sur la nécropole de Braniște-Nemțisor (dép. de Neamț) / N. Mirițoiu, V. Șt. Udrescu // Dacia. – 1980. – Nr. 24. – P. 209-220.

Список скорочень

КСИА – Краткие Сообщения Института Археологии АН СССР

МАИЭТ – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии

б

Рис. 1. а – Ситуаційний план розташування могильників: 1 – Шепарівці-1, 2 – Шепарівці-2, 3 – Товмачик; б – План могильника Шепарівці-1; 1 - зруйнований курган.

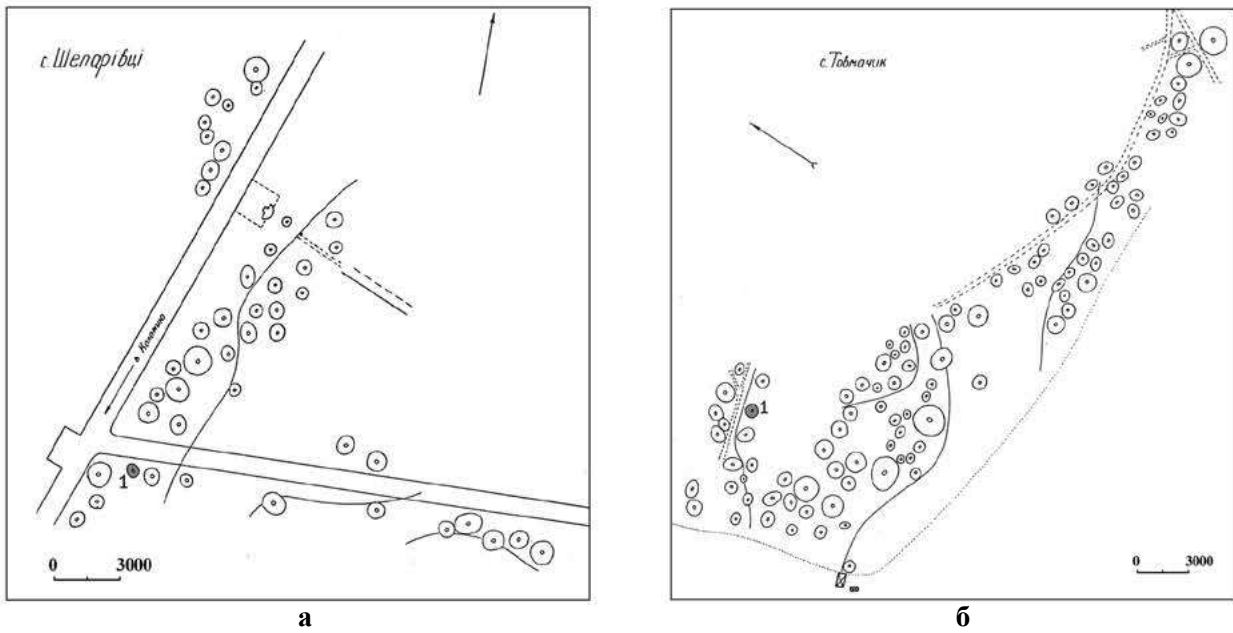

Рис. 2. а – План могильника Шепарівці-2; б – План могильника Товмачик.
1-розкопані кургани.

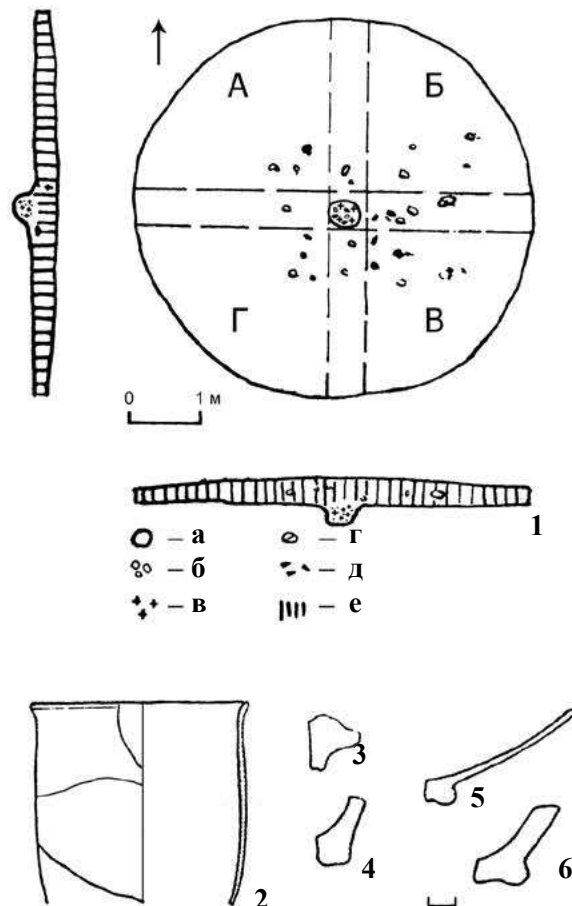

Рис. 3. Шепарівці-2. План кургану № 1 та знахідки. Умовні позначення: а-яма; б-уламки кераміки; в-кальциновані кістки; г-каміння; д-деревне вугілля; е-глина насипу.

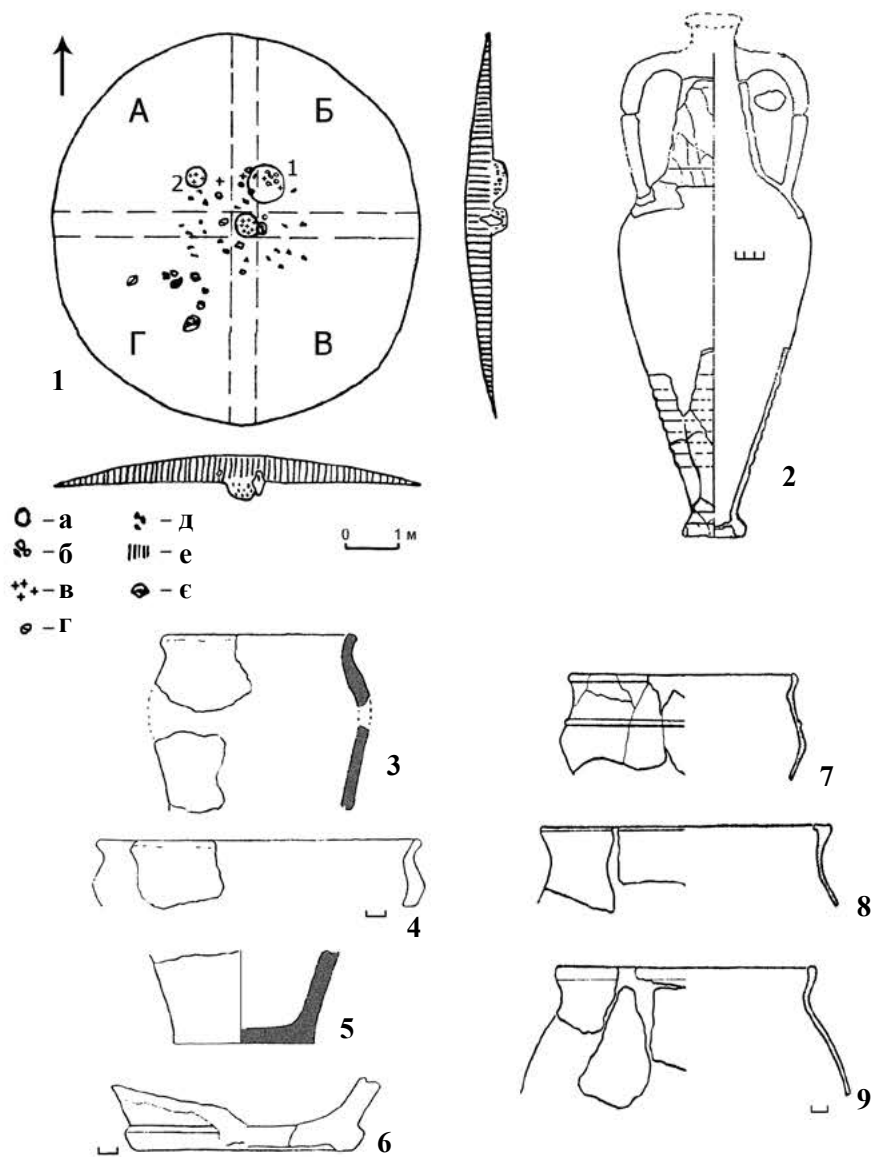

Рис. 4. Товмачик. План кургану № 1 та знахідки. Умовні позначення: а – яма; б-уламки кераміки; в-кальциновані кістки; г-каміння; д-деревне вугілля; е-глина насипу; е- амфора.

Рис. 5. Товмачик. Курган № 1. Амфора in situ.

ДО АРХЕОЛОГІЧНОЇ КАРТИ ДОЛИНИ Р. БРОВАРКА НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ ЗА РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ ДОБИ

У статті вперше розглядаються матеріали пам'яток пізньозарубинецької та київської археологічних культур, виявлених у долині р. Броварка (Переяслав-Хмельницький р-н, Київська обл.).

Ключові слова: *Переяславщина, р. Броварка, пізньозарубинецька культура, київська культура, груболіпний посуд, провінційно-римський тип*

За останні десятиріччя археологічними розвідками в долині р. Броварка виявлено понад двох десятків ранньослов'янських пам'яток ранньо- та пізньоримського періодів, на яких зібрано чимало колекцій кераміки. На окремих прошурфованих пам'ятках встановлено потужність культурного шару. Усі зафіксовані пам'ятки та пункти, як правило, розташовані на чорноземному плато лесової тераси р. Дніпро в долині р. Броварка та її притоки р. Гатка (Гнилка). Матеріали окремого вузла поселень середньої течії ріки (Береги, Жуликівщина, Переходенка) були введені до наукового обігу раніше [7].

Нижче подаємо опис матеріалів ранньослов'янських пам'яток.

Просяницьке. Пам'ятка пізньоримського часу, розташована в південно-східній частині с. Пологи-Яненки (ур. Хвіст), неподалік молочно-тваринної ферми. Займає підвищення та пониження схилу лівого берега р. Броварка над озером-долиною «Просяницьке» (рис. 4). Розміри: 300×50-60 м. (1,6 га). Культурний шар потужністю 0,45 м. Окрім ранньослов'янських матеріалів, на пам'ятці зібрано кераміку черняхівської культури і фрагмент вінчика XVIII ст. Відкрита розвідками ПХАЕ ПХДІКЗ у 1991 р. [3, с. 13, 22].

На поверхні піднято 4 уламки пізньозарубинецького посуду (3 вінчики, 1 стінка). Вінчики з пальцевими зачіпами по краю (рис. 1. 1-3). Зовнішня поверхня стінки має характерні загладжування травою. Кераміка чорного, світло-коричневого та оранжевого випалу. У керамічному тісті домішка піску.

Чорнівщина. Місцезнаходження у східній частині с. Пологи-Яненки, відомій під назвою «Низ», в ур. Чорнівщина, на краю низького рівного схилу лівого берега р. Броварка (рис. 4). Знахідки трапляються на площі 40×50 м (0,1 га). Ранньослов'янська колекція складається виключно з 6 ліпних дрібнофрагментованих товстих стінок київського типу. Окрім ранньослов'янських матеріалів на місцезнаходженні піднято кераміку XVIII ст. Відкрите розвідками ПХАЕ ПХДІКЗ у 1991 р. [3, с. 9, 22].

Коржові Луки. Місцезнаходження у східній околиці с. Лецьки на низькому лівому березі р. Броварка. З півночі воно обмежене рікою, зі сходу сезонною річковою протокою, з півдня та південного заходу – меліоративним каналом (рис. 4). Знахідки розсіяні на площі 600×300 м (2,6 га). Потужність культурного шару не визначено. Швидше за все місцезнаходження є ореолом багатощарової пам'ятки Береги, яка знаходиться східніше, де присутні матеріали II-III ст. [7, с. 91, 92]. На місцезнаходженні, окрім ранньослов'янських матеріалів, зрідка трапляється кераміка ранньобронзової доби, культури багатоваликової кераміки (бабинської) (далі – КБК) і неолітичний кремій. Відкрите розвідками Археологічної експедиції НІЕЗ «Переяслав» у 2008 р. і повторно відвідувалося нею 2011 та 2015 рр.

Ранньослов'янська кераміка нараховує 16 фрагментів ліпного посуду київського типу (7 вінчиків, 6 стінок, 3 денця). Вінчики з округлими та підквадратними краями, слабо відхилені назовні (рис. 3. 10-16). Поверхня в них нерівна, недбало заглажена, часто коричневого, сірого, рідше оранжевого випалу, на зламі чорна. У тісті домішка піску, у рідкісних випадках трапляються дрібний шамот та кривавик. Стінки масивні, погано заглажені, іноді покриті сіткою тріщинок. Кераміка червонясто-цегляна, жовтувата, на зламі чорна. У тісті домішка піску, рідко дрібного шамоту, кривавика, гранітної жорстви. Денця масивні, з ледь вираженою закраїною (рис. 3. 17, 18). Керамічне тісто червонясто-цегляне з домішкою піску та подрібнених білих мінеральних включень. На одному з денць відбитки зерен проса.

Романівщина (Романщина). Багатощарова пам'ятка знаходиться на південно-східній околиці кутка с. Лецьки – Романівщина (рис. 4). Знахідки трапляються на невисокому мисовидному підвищенні 120×110 м (1,3 га) правого берега р. Броварка, оточеному з трьох сторін звивистим річищем ріки. Підвищення полого понижується в південному напрямку до ріки. Навпроти пам'ятки, через ріку, розташована багатощарова пам'ятка Жуликівщина, де присутні київські матеріали дочерняхівських впливів [7, с. 91]. Потужність культурного шару невідома. Площа знаходиться під городніми ділянками та сінокосом. На пам'ятці, окрім ранньослов'янських матеріалів, зрідка трапляються знахідки кераміки КБК (бабинської

культури). Відкрита розвідками Археологічної експедиції НІЕЗ «Переяслав» у 2015 р. Повторно обстежувалася нею у 2016 р.

Колекція нараховує 4 уламки (1 вінчик, 3 стінки) ліпного посуду київського типу. Вінчик масивний, округлий у профілі, слабо відхилений назовні (рис. 3. 9). По краю має діагональну продовгувату вм'ятину, можливо від гофрування. Керамічне тісто вінчика червонясто-цегляне, на зламі чорне, з домішкою піску, зрідка кривавика. Стінки нерівномірно випалені – сірого, чорно-коричневого і оранжевого кольору, на зламі аналогічні, з середини чорні. У тісті домішка піску.

Вінінці 2. Багатошарова пам'ятка знаходиться на південно-західній околиці с. Вінінці (рис. 4). Займає локальне підвищення лівого берега р. Броварка, котре плавно понижується в бік ріки. Воно знаходиться за 280 м на південний схід від давньоруського городища Сковорода та за 450 м на північний схід від автомобільного шляху Переяслав-Хмельницький-Пологи-Яненки. Розміри: 112×57 м (0,4 га). Потужність культурного шару невідома. Площа повністю розорюється. На пам'ятці, окрім ранньослов'янських матеріалів, трапляються знахідки енеолітичної доби. Відкрита розвідками Археологічної експедиції НІЕЗ «Переяслав» у 2009 р. і повторно обстежувалася нею у 2011 та 2015 рр.

На поверхні зібрано 34 фрагменти (5 вінчиків, 26 стінок, 3 денця) груболіпного посуду київської культури (рис. 1. 7-12) і один округлий вінчик від кружальної сіроглиняної посудини черняхівського типу (рис. 1. 13). Двоє вінчиків округлі, слабо відхилені назовні, ще один прямий від посудини типу банки (рис. 1. 7, 9, 10.). Випал керамічного тіста в перших двох коричневий, на зламі черепка аналогічний та чорний, у тісті домішка піску, рідко кривавика, в іншого – червонясто-цегляний випал, у тісті пісок. Двоє вінчиків підквадратні, потовщені на кінцях, слабо відхилені назовні (рис. 1. 8, 11), один з них має S-видний профіль (рис. 1. 11). Вони мають коричневе тісто, котре на зламі чорне з домішкою піску, рідше дрібного шамоту та кривавика. Уламки стінок різновеликі, проте більшість їх маловиразна. Поверхня, як і у вінчиків, нерівна, іноді недбало заглажена. Кольори випалу варіюються від червонясто-, оранжево-цегляних, жовтих до коричневих, сірих та чорних. На зламі черепок переважно чорний, рідше червонясто-цегляний. У тісті домішки піску, рідше шамоту і кривавика. Денця масивні з оранжево-цегляним керамічним тістом і піском в якості головної домішки (рис. 1. 12). Проте трапляється шамот і кривавик. Одне з денць має відбитки половини і зерен проса.

Вінінці 1. Багатошарова пам'ятка розташована на пологому схилі лівого берега р. Броварка, за 200 м на південний захід від давньоруського городища в ур. Сковорода, за 360 м на північний схід від автомобільного шляху Переяслав-Хмельницький-Пологи-Яненки та за 115 м на південь від двору фермерського господарства (колишня тракторна бригада) (рис. 4). За 65 м на північний-захід від пам'ятки проходить асфальтований шлях у с. Вінінці до бетонного мосту через ріку. Ділянка має рівнинний характер. Розміри: 103×95 м (1,2 га). Потужність культурного шару невідома. Територія розорюється. Окрім ранньослов'янських, на пам'ятці піднято матеріали скіфського і давньоруського часу, а також крем'яні платівку та скол. Пам'ятка відкрита розвідками Археологічної експедиції НІЕЗ «Переяслав» у 2009 р. і повторно відвідувалася нею протягом 2014-2015 рр.

Колекція нараховує 15 уламків (2 вінчика, 12 стінок, 1 денце) груболіпного посуду київської культури. Один з вінчиків округлий у профілі і слабо відхилений назовні (рис. 1. 6). Тісто червонясто-коричнєве, на зламі з чорною тонкою прожилкою, з домішкою піску і незначною кількістю шамоту та кривавика. Другий вінчик підквадратний з витягнутим внутрішнім краєм, що утворює незначну закраїну, слабо відхилений назовні (рис. 1. 5). Тісто суцільно чорне з піском і рідко дрібною жорствою. Стінки маловиразні, товсті, недбало заглажені. Лише один екземпляр має гладеньку поверхню. Випал стінок нерівномірний – від сіро-червонясто-цегляного і сіро-коричневого до коричневого, сірого та чорного. У тісті домішки піску, рідше шамоту, кривавика, дуже рідко дрібної жорстви. Серед колекції присутній уламок масивного денця червонясто-цегляного і жовтого випалу. Тісто на зламі чорне з домішкою піску.

Сковорода. Розташована на західній околиці с. Вінінці, на південному краю видовженого підвищення правого берега р. Броварка (рис. 4.). На пам'ятці розташоване городище з селищем давньоруського часу. Північніше і північно західніше городища проходить асфальтований шлях до села. На північний захід від городища, а також на південь від нього (на площі селища) зустрічається груболіпна кераміка київського типу. На пам'ятці піднято 4 ліпні фрагменти (1 вінчик, 3 стінки) посуду київського типу та дрібний фрагмент підовального, потовщеного черняхівського вінчика (рис. 1. 15). Київський вінчик підокруглий, слабо відхилений назовні (рис. 1. 14). Колір зовні чорний, з середини червонясто-цегляний. У тісті домішка піску та подрібненого шамоту. Стінки зовні сірі та червонясто-цегляні, з середини змішаного випалу – сіро-чорно-коричнєві або чорні. Керамічне тісто з домішкою піску, рідше шамоту і дрібних зерен кривавика.

Тракторна бригада. Багатошарова пам'ятка розташована за 465 м на захід від західної околиці с. Вінинці, за 240 м на північний захід від фермерського господарства (колишня тракторна бригада) та за 538 м на північний захід від давньоруського городища Сковорода (рис. 4). Займає незначне підвищення та пологий схил лівого берега р. Броварка. Площа поширення культурного шару: 130×65 м (0,8 га). Потужність культурного шару – 0,4 м. Територія пам'ятки розорюється. Окрім ранньослов'янської кераміки, на пам'ятці піднято матеріали КБК (бабинська культура) і давньої Русі. Відкрита розвідками ПХАЕ ПХДІКЗ у 1990 р. і неодноразово обстежувалася Археологічною експедицією НІЕЗ «Переяслав» протягом 2009, 2011 та 2014 рр. [5, с. 28].

На поверхні знайдено 4 дрібні фрагменти (1 вінчик, 3 стінки) груболіпного посуду пізньозарубинецької культури. Вінчик округлий з пальцевими вдавленнями по краю. Керамічне тісто усіх уламків варіюється від коричневого та сірого до чорного випалу. У тісті домішка лише піску або піску, шамоту та подрібненої гранітної жорстви.

Яненки. На північній околиці с. Мала Каратуль (куток Яненки), на схилі високого правого берега р. Броварка, виявлена пам'ятка давньоруського та ранньомодерного часу (рис. 4). Від автомагістралі Переяслав-Хмельницький-Ташань вона віддалена на 530 м на північний захід. Розміри: 750×50-70 м (5,0 га). Культурний шар – 0,6 м. Територія зайнята городами і частково садибами. Відкрита розвідками ПХАЕ ПХДІКЗ у 1990 р. [5, с. 27, 28, 32].

На поверхні пам'ятки піднято ліпну світло-жовтого випалу стінку київського типу.

Левада. Багатошарова пам'ятка з матеріалами черняхівського та давньоруського часу розташована за 200 м на північ від с. Воскресінське, у північній частині підвищення на краю лівого берега р. Броварка (рис. 4). На протилежному від неї березі знаходиться пам'ятка Дубки. Розміри: 350×70 м (2,3 га) (давньоруського селища – 100×70 м (0,7 га)). Культурний шар – 0,3-0,4 м. Поверхня розорюється. На пам'ятці, окрім ранньослов'янських, присутні матеріали черняхівської культури та кінця XI – першої чверті XIII ст. Відкрита розвідками ПХАЕ ПХДІКЗ у 1990 р. [5, с. 16, 25, 31, 32].

У межах пам'ятки піднято вінчик ліпного горщика пізньозарубинецької культури з потовщенням і пальцевими защипами по краю (рис. 1. 16). Керамічне тісто уламка жовтувато-оранжеве, на зламі оранжеве з домішкою піску, слюди та кривавика.

Облоги. Різномасштабна пам'ятка знаходиться за 700 м на південний захід від хут. Мар'янівка та за 2,5 км на схід від мікрорайону Підварки (м. Переяслав-Хмельницький), в урочищі Облоги (через пам'ятку проходить ґрунтова дорога на с. Воскресінське) (рис. 4). Займає підвищення на краю лівого берега р. Броварка. На сході межує з тепер осушеною, а в минулому заболоченою затокою ріки – ур. Вингуля. Розміри: 100×50 м (0,5 га). Культурний шар – 0,6 м. Площа пам'ятки розорюється. На поверхні і в шурфах виявлено знахідки КБК (бабинської культури), підгірцівської культури та давньоруського часу. Відкрита розвідками ПХАЕ ПХДІКЗ у 1990 р. [5, с. 6, 28].

Колекція нараховує вінчик і дев'ять стінок пізньозарубинецького груболіпного посуду. Вінчик жовтого випалу, на зламі чорний (рис. 1. 17). Край прикрашений пальцевими защипами. Поверхня заглажена, на недбало. У керамічному тісті домішка піску, дрібної жорстви, рідше кривавика. Стінки сірі, жовті і червонясто-цегляні зовні, чорні, оранжеві, рідше жовті з середини та чорні на зламі. У тісті домішка піску, слюди, інколи дрібної жорстви, рідше шамоту.

Чирське 2. Пам'ятка ранньослов'янського часу виявлена за 800 м на схід від крайніх східних садиб південної частини с. Чирське та за 165 м на південний схід від місцезнаходження Чирське 1 (рис. 4.). Розташовується на схилі підвищення лівого берега р. Броварка, витягнутого зі сходу на захід. Розміри: 180×60 м (1,1 га). Потужність культурного шару невідома. Поверхня пам'ятки розорюється. Окрім ліпного слов'янського посуду, на пам'ятці знайдено уламок бронзового бубонця зі зламаним вушком, ймовірно давньоруського часу та два сколи білого непрозорого кременя. Відкрита розвідками ПХАЕ ПХДІКЗ у 1990 р. [5, с. 15].

У межах пам'ятки зібрано колекцію з 13 уламків (1 вінчик, 10 стінок, 1 денце, 1 піддон) груболіпного посуду пізньозарубинецької культури. Вінчик оздоблений по краю пальцевими защипами (рис. 1. 18). Черепок зовні темно-коричневий аж до чорного, на зламі також чорний. У тісті домішка піску. Стінки недбало заглажені, переважно оранжево-цегляні, рідше коричневого та жовтого випалу, на зламі часто чорні, рідко жовті. У керамічному тісті домішка піску, дуже рідко слюди та кривавика. Денце масивне з недбало заглаженою поверхнею. Керамічне тісто денця коричневе, на зламі чорне, з домішкою піску, шамоту, рідко слюди і ще рідше кривавика. Серед колекції виділяється фрагмент денця з піддоном. Зовні воно має оранжево-цегляний випал, на зламі чорне, а в тісті домішку піску.

Чирське 1. Місцезнаходження виявлене за 600 м на південний схід від крайніх східних садиб північної частини с. Чирське та за 165 м на північний захід від пам'ятки Чирське 2 (рис. 4). Займає

мисоподібне підвищення правого берега р. Броварка, утворене крутим вигином річища. Розміри: 100×80 м (0,8 га). Потужність культурного шару невідома. Поверхня розорюється. Окрім ранньослов'янських знахідок, на місцезнаходженні виявлено ліпну стінку фінальної бронзи. Пам'ятка відкрита розвідками ПХАЕ ПХДІКЗ у 1990 р. [5, с. 5].

На місцезнаходженні піднято три ліпні стінки київського типу, оранжевого та темно-коричневого випалу, які на зламі мають чорний черепок. У тісті присутня домішка піску.

Чирське 3. Місцезнаходження виявлене за 350 м на південний схід від крайніх східних садиб північної частини с. Чирське на підвищенні правого берега р. Броварка в місці повороту її річища на південний захід (рис. 4). Розміри та культурний шар не встановлені. Площа розорюється. Відкрите розвідками ПХАЕ ПХДІКЗ у 1990 р. [5, с. 5].

На пам'ятці зібрано п'ять уламків стінок груболіпного посуду київського типу. Стінки темно-коричневі, оранжево-цегляні та сірі, на зламі мають чорний та оранжевий черепок. Поверхня недбало заглажена. У керамічному тісті домішка піску.

Чирське 4. Ранньослов'янська пам'ятка знаходиться за 1 км на північний схід від садиб північної частини с. Чирське та за 70 м на північ від автомобільного шляху Переяслав-Хмельницький-Студеники (рис. 4). Розміщується вздовж лівого берега р. Трубіж (від вигину берегової лінії в місці максимального наближення автомобільного шляху до краю берега і далі в західному напрямку). Фактично пам'ятка розташована на північній частині вузького вододілу Трубіжа-Броварки, який у даному місці становить від 500 до 600 м ширини. Розміри: 250×30-40 м (0,9 га). Потужність культурного шару не встановлена. Територія розорюється. Виявлена розвідками ПХАЕ ПХДІКЗ у 1990 р. [5, с. 12, 13].

На поверхні зібрана значна колекція (11 вінчиків, 72 стінки, 5 денеч) ранньослов'янського груболіпного посуду київського типу. Вінчики діляться на округлі та підквадратні, ледь відхилені назовні, іноді потовщені на кінці (рис. 1. 19-25) та на підквадратні з рівно зрізаним верхом від банкоподібних посудин (рис. 1. 26, 27). Окрім кераміки виявлено уламок лощеного біконічного прясличка коричневого випалу та фрагмент точильного бруска з рожевого сланцю, з проточеною борозенкою.

Загребля. Різночасова пам'ятка розташована в південно-західній та південно-східній частинах с. Чирське (куток Загребля) (рис. 4). Вона займає західний пологий схил лівого берега р. Броварка, починаючись від південно-західного краю і продовжуючись у північно-східному напрямку до крутого повороту берега на схід і далі в східному напрямку (східний край пам'ятки не визначений). Розміри розвіданої частини: 300×70 м (2,1 га). Культурний шар потужністю 0,5 м. Територія зайнята сільськими садами, городніми, садовими ділянками та орним полем. Окрім ранньослов'янського посуду піднято кераміку провінційно-римського типу та XVIII ст. Пам'ятка відкрита розвідками ПХАЕ ПХДІКЗ у 1990 р. [5, с. 22]. Повторно обстежувалася нею у 1991 р. [3, с. 15].

На поверхні виявлено 4 уламки (1 вінчик, 3 стінки) ліпної кераміки пізньюзарубинецької культури. Вінчик темно-коричневого випалу, має недбало заглажену поверхню, а по краю пальцеві защіпи (рис. 1. 28). Стінки оранжевого та світло-коричневого випалу, на зламі мають чорний черепок. Зовнішня поверхня стінок нерівна, з відбитками рослинних стебел, котрі утворилися внаслідок заглажування травою. У керамічному тісті домішка піску.

Жаданівщина. Багатошарова пам'ятка знаходиться за 700 м на північний захід від північної околиці мікрорайону м. Переяслава-Хмельницького – Підварки та за 500 м на північний захід від пам'ятки Ялова долина, південніше шлюзу в місці злиття рр. Трубіжа та Броварки (рис. 4). Займає край та схил високого лівого берега р. Трубіж над його болотистою (нині осушеною) заплавою і тягнеться на схід, до місця навпроти гирла р. Броварка. Площа поширення знахідок: 600×80-150 м (6,7 га). Культурний шар - 0,3 м. Поверхня розорюється. Окрім ранньослов'янських знахідок, на пам'ятці трапляються матеріали пивихинської культури, ранньобронзового часу, КБК (бабинської культури), скіфського і давньоруського часу, другої половини XIII – XV ст. та XVII-XVIII ст. Пам'ятка відкрита розвідками ПХАЕ ПХДІКЗ у 1991, 1992 рр. [4, с.19, 31]. Повторно відвідувалася Археологічною експедицією НІЕЗ «Переяслав» у 2003 р. [26, с.14-17, 29-34].

Колекція нараховує 2 вінчики пізньюзарубинецького типу із защіпами по краю, 6 вінчиків київської культури, переважно округлих та підквадратних, слабко відхилених назовні (рис. 3. 1, 2) та прямих підквадратних з рівно зрізаним краєм від банок (рис. 3. 3), 45 товстих стінок і 7 фрагментів масивних денеч (рис. 3. 4, 5). Стінки переважно з нерівною, недбало заглаженою поверхнею, інколи трапляється підлощена, деякі денця мають закраїни. Кераміка нерівномірно випалена – переважають сірі, оранжеві, коричневі, жовті, чорні кольори, часто змішані, на зламі черепки чорного, оранжевого, сірого та жовтого випалу. У керамічному тісті головна домішка – дрібний пісок, рідше трапляється кривавик, слюда,

дрібна жорсткість, ще рідше шамот та вапнякові включення. Серед колекції присутнє біконічне прясличко з вертикально зрізаним ребром та заглибленими площадками, 2,8 см у діаметрі і шириною центрального каналу 4 мм (рис. 3. 6). Керамічна маса в нього на зламі чорна з домішкою в керамічному тісті піску та незначної кількості шамоту. За класифікацією Б. В. Магомедова пряслице належить до виду А, підгрупи А21, типу А211 [16, с. 19, с. 20, схема 3]. Знахідки черняхівської культури представлені сіроглиняними уламками потовщеного підпрямокутного вінчика (рис. 3. 7) та денця із закраїною. На поверхні пам'ятки піднято фрагмент вінця вузькогорлої світлоглиняної амфори варіанту С ІVА. Вінчик представляє собою рідкісну нетипову різновидність. Він округлий, потовщений, ледь відігнутий назовні, шийка пряма. Черепок оранжево-цегляний, добре відмулений з домішкою дрібних кристалічних включень. Появу такої амфори ми пов'язуємо з пізньозарубинецьким горизонтом Жаданівщини [6, с. 124, рис. 48. 7]. Ще на пам'ятці знайдена частина ніжки пізньоримської амфори типу Шелов F (інкерманського типу) (рис. 3. 8). Вона має форму короткого зрізаного конуса, по зовнішній поверхні якого проходить оперізуючий канелюр. Колір черепка оранжево-цегляний, керамічна маса щільна, добре відмулена з включенням дрібних кристалічних домішок. Аналогії нашій ніжці знайдено серед пізньоримських амфор Херсонеса, Тіри, кримського могильника Нейзац (склеп №4) [12, с. рис. 5. 1; 13 с. 130, рис. 2. 3-6, с. 131, рис. 3; 10, с. 39, рис. 3. 1, 8]. Ці посудини належать до амфор типу Шелов F, який за новітніми даними датується IV ст. [10, с. 39-41].

Виповзки 2. Місцезнаходження виявлене за 1 км на південний схід від південної околиці с. Виповзки та 490 м на південь від автошляху Переяслав-Хмельницький-Ташань (рис. 4). Місцевість рівнинна, помережана блюдцеподібними западинами, розорюється. З південного сходу на північний захід ділянку перетинають два меліоративні канали, які прокладені по лінії Виповзки-Пологи-Вергуни. Знахідки: бронзове шило, ймовірно ранньобронзового часу, два натільні давньоруські хрестики XII ст. і пізньоскіфський наконечник стріли знайдено на східному березі східного каналу, тоді як вінчик київського типу на західному того ж каналу (за 163 м на захід від нього). Місцезнаходження виявлене та частково обстежене Археологічною експедицією НІЕЗ «Переяслав» у 2010 р.

Знайдений вінчик ліпної посудини округлий, слабо відхилений назовні (рис. 3. 19). Його керамічна маса коричнева, на зламі чорна, з домішкою піску та подрібнених білих мінеральних включень.

Заріччя. Пам'ятка виявлена в межах урочища Заріччя за 150-250 м на південь від південної околиці с. Помоклі (куток Сичі) (рис. 4). Знахідки розсіяні на площі дуже полого берега колишньої заболоченої, а тепер осушеної водної протоки Тиха, поряд із меліоративним каналом, який частково успадкував її русло, а також на підвищенні в заплаві. Площа пам'ятки невідома. Потужність культурного шару невідома. Поверхня розорюється. На пам'ятці, крім ранньослов'янських матеріалів, трапляються знахідки доби неоліту, фінальної бронзи та XVIII ст. Пам'ятка відкрита розвідками ПХАЕ ПХДІКЗ у 1991 р. [3, с. 8].

З поверхні піднято 4 ліпні стінки київської культури червонясто-цегляного та коричнево-сірого випалу. Зовнішня поверхня черепків нерівна, недбало заглажена. Керамічна маса з домішкою лише самого піску або піску, кривавика, зрідка слюди

Чернече 2. Пам'ятка знаходиться за 460 м на південний захід від південно-західної околиці с. Помоклі (куток Сичі) та за 240 м на північний схід від Чернече 1, у північній частині широкої заплави правого берега р. Гатка (Гнилка) (рис. 4).

Знахідки концентруються біля колись обводненого, а тепер пересохлого степового блюдця-долини, діаметром близько 63 м, яке знаходиться за 48 м на захід від меліоративного каналу, прокладеного по лінії північ-південь. Потужність культурного шару невідома. Площа розорюється. Окрім ранньослов'янських знахідок, на пам'ятці трапляється кераміка енеоліту, сосницької і білогрудівської культур, кремінь. Пам'ятка відкрита розвідками ПХАЕ ПХДІКЗ у 1991 р. [3, с. 7].

Колекція знахідок пізньоримського часу нараховує 49 уламків (3 вінчики, 45 стінок, 1 невиразне денце) груболіпного київського посуду, фрагмент мініатюрного прясличка, стінку черняхівської посудини та стінку пізньоримської амфори. Перший з ліпних вінчиків прямий і округлий (рис. 2. 1), другий підквадратний, ледь відігнутий назовні (рис. 2. 3.), третій вінчик округлий, відігнутий назовні, під шийкою має потовщення зовнішньої стінки (рис. 2. 2). Поверхня усіх екземплярів слабо заглажена, місцями недбало. Випал зовні чорно-коричневий, жовтий та зсередини чорний, сірий, оранжевий і чорний, чорно-оранжевий на зламі. У керамічному тісті домішка піску й шамоту. Стінки мають переважно нерівну поверхню, іноді тріщинувату. Зрідка трапляються уламки заглажені по горбистій поверхні знаряддям типу тріски. Випал кераміки здебільшого жовто- чи оранжево-цегляний, у меншій мірі темно-коричневий, на зламі чорний та оранжево-цегляний. Керамічне тісто містить у собі пісок, шамот та кривавик. На пам'ятці знайдено фрагмент маленького біконічного прясличка оранжево-жовтого кольору, діаметром

2,4 см і шириною центрального каналу 8 мм (рис. 2. 4). Обидві площадки у прясличка лійчастоподібні, бокові поверхні в профілі увігнуті по обидві сторони бокового ребра. Воно має добре відмулене керамічне тісто з включенням піску. За класифікацією Б. В. Магомедова воно належить до виду А, підгрупи А11, типу А112 [16, с. 18, с. 19, схема 3]. Окрім груболіпної київської кераміки в колекції вирізняється сіроглиняна стінка від черняхівської посудини та дрібний уламок стінки від жовтоглиняної амфори з гладенькою поверхнею і щільним, запісоченим тістом.

Завалля 2. Багатошарова пам'ятка знаходиться за 1,6 км на південний захід від пам'ятки Сичі (с. Помоклі) та за 980 м на північний захід від центральної частини пам'ятки Луки (с. Виповзки), на східному краю невисокого підвищення в заплаві правого берега притоки Броварки – р. Гатки (Гнилки), русло якої нині каналізоване і проходить південніше (рис. 4). Східний край пам'ятки починається від місця з'єднання меліоративного каналу, який прокладений від ур. Заріччя, з каналізованим річищем р. Гатки і продовжується в північно-західному напрямку, де приближається до пам'ятки Завалля 1. Східна частина пам'ятки перерізана одним з меліоративних каналів, що прокладений з півночі на південь. Площа розповсюдження культурного шару: 600×100 м (6,8 га), потужність його невідома. Поверхня розорюється. Окрім ранньослов'янських матеріалів, на пам'ятці піднято ранньобронзову кераміку, першої половини XVII та XVIII ст. Відкрита розвідками ПХАЕ ПХДІКЗ у 1991 р. [3, с. 5, 12, 22].

Колекція пізньоримських матеріалів, зібраних на пам'ятці, нараховує 73 уламки груболіпного посуду київської культури (6 вінчиків, 64 стінки, 3 денця) та прясличко, понад три десятки фрагментів черняхівської кераміки (2 вінчики, 24 стінки, 6 денців), уламок ручки амфори. Вінчики різнотипні: троє мають округлі, потовщені, відхилені назовні краї (рис. 2. 7, 8, 10), двоє прямі з округлим і підквадратним краями від посудин типу банки (рис. 2. 6, 9), шостий вінчик округлий, відігнутий назовні, під шийкою має потовщення зовнішньої стінки (рис. 2. 5), аналогічний вінчику з Чернече 2. Стінки товсті, поверхня нерівна, горбувата, недбало заглажена. Іноді трапляються грубі розчіси знаряддям типу тріски або заглажування пальцями. Денця масивні, іноді із закраїнами (рис. 2. 15). Фрагменти київського посуду в переважній більшості мають оранжево-цегляний випал, зрідка трапляються уламки сіро-жовтого, чорного чи червонястого кольору. Часто чорний випал покриває внутрішню поверхню черепка. Керамічне тісто уламків вміщує пісок, шамот, зерна кривавику та товчену гранітну жорстку. Прясличко ціле, циліндричної форми, низьке, дисковидне, діаметром 3,5 см, шириною центрального каналу 9 мм (рис. 2. 12). Поверхня нерівна, керамічна маса оранжево-чорна з піском. За класифікацією Б. В. Магомедова такі прясличка відносяться до виду D, типу D1 [16, с. 25, с. 26, схема 5]. Черняхівська кераміка сіроглиняна, рідко чорна, червоняста чи сірувато-коричнева. Поверхня більшості шерехато-ніздрювата з типовими кружальними трасами та домішкою піску, іноді крупнозернистого. Проте з усієї кількості трапилося п'ять стінок і одне денце з гладенькою поверхнею. без видимих включень у керамічному тісті. Вінчики потовщені, округлі чи підквадратні, відхилені назовні (рис. 2. 13, 14). Денця плоскі, деякі із закраїнами (рис. 2. 11), але один екземпляр на піддоні. Окрім черняхівського посуду, на пам'ятці піднято уламок овальної в перетині ручки від світлоглиняної амфори.

Селище 1. Багатошарова пам'ятка розташована за 800 м на північний захід від с. Травневе на пологому схилі підвищення лівого берега р. Гатки (Гнилки), що прилягає до нині осушеної широкої заплави (рис. 4). Розміри: 350×140 м (4,8 га). Культурний шар – 0,50 м. Поверхня розорюється. Окрім ранньослов'янських матеріалів на пам'ятці знайдено кераміку давньоруського часу. Відкрита розвідками ПХАЕ ПХДІКЗ у 1991 р. [3, с. 8, 9, 20, 21].

На пам'ятці виявлено уламки груболіпного посуду (3 вінчики, 3 стінки) та прясличко. Один з вінчиків потовщений, слабо відхилений назовні з пальцевим гофруванням по краю (рис. 2. 18). Він має пізньозарубинецькі риси. Другий вінчик округлий, плавно відігнутий назовні (рис. 2. 19), третій прямий, також округлий, зовні відхилений на 40 градусів (рис. 2. 17). Останні рідко зустрічаються серед кераміки київських поселень Броварки. Керамічне тісто вінчиків та стінок має жовтавий й коричневий випал, на зламі часто чорний з домішкою піску. Знайдено також ціле прясличко усічено-біконічної форми, з плоскими площадками, загальним діаметром 3,5 см і шириною центрального отвору 1 см (рис. 2. 20). Воно має коричнево-чорну лощену поверхню з піском у керамічній масі. За класифікацією Б. В. Магомедова такі прясличка відносяться до виду А, типу А121, варіанту А121а [16, с. 18, с. 19, схема 3].

Штернове. Багатошарова пам'ятка знаходиться за 2,3 км на схід від села та за 590 м на північний схід від бетонного мосту через р. Гатка (рис. 4). Через пам'ятку проходить ґрунтова дорога на с. Строкова. Займає нижню частину схилу мисоподібного виступу правого берега р. Гатка (Гнилка). Розміри: 900-1000×70-

100 м (7,4 га). Культурний шар – 0,4-0,7 м. Територія пам'ятки розорюється. Окрім ранньослов'янських матеріалів на пам'ятці зібрано кераміку доби ранньої, середньої і фінальної бронзи, давньоруського часу та XVIII-XIX ст. Пам'ятка відкрита розвідками ПХАЕ ПХДІКЗ у 1991 р. [3, с. 4, 17, 22].

Зібрано значну колекцію груболіпного посуду (5 вінчиків, 54 стінки, 1 денце) київської культури і уламки амфор.

Знайдені вінчики поділяються на дві групи – округлі, слабо відхилені назовні (рис. 1. 29, 33, 34), один з них потовщений (рис. 1. 33), інший масивний, округлий і підквадратний (рис. 1. 34), прямі – від посудин типу банки (рис. 1. 31, 32). Стінки товсті з важким тістом, з недбало заглаженою, іноді тріщинуватою поверхнею. Зрідка на поверхні стінок трапляються відбитки пальців та сліди загладження руками. Одна з стінок має просвердлений наскрізний отвір діаметром 5 мм. Загалом київська кераміка червонясто-цегляного, жовтого, коричневого, сіро-чорного випалу, з середини аналогічна та чорна, на зламі переважно чорна. Керамічне тісто з домішкою піску, часто кривавика і досить рідко зустрічається шамот та дрібна жорства. Крім кераміки, на пам'ятці піднято уламок амфори стінки та ручки. Стінка яскраво-оранжевого випалу з дзвінким черепком та щільним добре відмудленим тістом з дрібними включеннями. Ручка профільована, підпрямокутна в перетині з жолобками і центральним ребром на зовнішній поверхні (рис. 1. 30). Тісто жовте, щільне з домішкою крупнозернистого піску та чорних включень. Аналогії їй знайдені на черняхівській пам'ятці Оленівка 2 (Фастівський р-н, Київська обл.) та серед пізньоримських світлоглиняних вузькогорлих амфор типу Шелов F (інкерманського типу), котрі походили з поховальних комплексів IV ст. Криму, Північного Причорномор'я і Середнього Подніпров'я [10, с. 39-44; 12, с. 124, рис. 61, 17].

Велика Каратувль, випадкова знахідка. У 2014 р. у північно-західній частині с. Велика Каратувль випадково знайдено мідний налобний вінчик з відламаним правим стержнем (рис. 3. 20). Місце виявлення представляє собою заболочену заплаву правого берега р. Броварка і використовується під пасовище (рис. 4).

Довжина збереженої частини вінчика у розігнутому стані 27,4 см. Налобна пластина вузька, підромбічної форми, 2,8 см. у ширину, покрита тисненням орнаментом у вигляді кілець, крапок, коротких ліній та зигзагів. Уцілілий лівий стержень по середині завитий у 14 обертів і закінчується конічним завершенням. Прямі аналогії нашому вінчику ми знаходимо серед речей Мощинського скарбу (III-V ст.), не дивлячись на його дуже розмиті хронологічні межі, і більш віддалені, серед Межигірського скарбу (III ст.) та Жукинського комплексу (II ст.) [8, с. 384, рис. 13. 1, с. 385, рис. 14, с. 386, рис. 15. 1, с. 387 рис. 16. 1, 1а; 15, с. 93, рис. 1. 6; 18; 24, с. 81, табл. XV]. Незважаючи на різні хронологічні межі в існуванні аналогій, усі ці речі, характеризуються стилістичною єдністю і беззаперечно входять до виробів кола виїмчастих емалей, яке пов'язане з творчою діяльністю населення пізньозарубинецької та київської культур [8, с. 366-371].

Самсонівщина. Різночасова пам'ятка у південно-східній частині с. Строкова (куток Самсонівщина), знаходиться на схилі невеликого підвищення низького берега широкої заплави осушеної заболоченої протоки, відомої під назвою «Бибша» (рис. 4). Розміри: 60×40 м (0,2 га). Потужність культурного шару невідома. Площа пам'ятки зайнята городніми ділянками. Окрім ранньослов'янських матеріалів, зустрічаються уламки кружального посуду XVIII ст. Пам'ятка відкрита розвідками ПХАЕ ПХДІКЗ у 1991 р. [3, с. 8, 22].

У межах пам'ятки зібрано 8 ліпних стінок київського типу. Поверхня більшості уламків нерівна, лише одна з стінок має лощіння. Випал черепків різноманітний – від чорного, коричневого до жовтого. На зламі черепки чорні. У тісті основна домішка – пісок, ще зустрічаються шамот, товчена гранітна жорства та дуже рідко кривавик.

Опанасенки. Ранньослов'янська пам'ятка, виявлена в східній частині с. Строкова (куток Опанасенки) на північний захід від дороги на с. Помоклі (рис. 4). Займає піщане підвищення правого берега колишньої заболоченої протоки, відомої в місцевих жителів як болота «Довге» та «Мохувате», у найвужчому місці давньої долини, де останні з'єднувалися з ще однією протокою «Бибша» і навесні протікали в бік с. Помоклі, впадаючи у р. Гатку (Гнилку). Розміри: 40×40 м (0,1 га). Потужність культурного шару невідома. Площа пам'ятки зайнята городніми ділянками. Пам'ятка виявлена розвідками ПХАЕ ПХДІКЗ у 1990 р. [5, с. 13].

На поверхні зібрано 12 фрагментів (1 вінчик, 11 стінок) груболіпного посуду пізньозарубинецької культури. Вінчик слабо відхилений назовні, прикрашений по краю пальцевими зачіпами (рис. 2. 16). Він має червонясто-цегляний черепок, який на зламі чорний. Керамічна маса з домішкою піску і дуже рідко кривавика. Стінки червонясто-цегляні та чорні. Такий колір має і їх керамічна маса на зламі. У тісті домішка піску, кривавика, рідко трапляється подрібнена гранітна жорства. Одна з стінок має підлощену поверхню.

Отже у ранньо- та пізньоримський час долина Броварки заселяється носіями пізньозабинецьких (тип Лютіж) та київських (середньодніпровський варіант) традицій, посуд яких має аналогії з кера-

мічними комплексами таких же пам'яток заплавно-борової зони Переяславського лівобережжя, Середнього Потрубіжжя, Середнього Подніпров'я, Подесення [1, с. 64-66, рис. 3-5; 2, рис. 2. 1-6, 8, 10, рис. 5. 5-9, с. 15, рис. 6. 10-16, с. 16; 9, с. 94, рис. 5. 1-14; 11, с. 401-405, рис. 2-6; 14, с. 34, рис. 1. 1-3; 17, с. 27, рис. 2. 6-24, с. 28, рис. 3; 19, с. 335-340, 342, рис. 6-11, 13; 20, с. 251, рис. 86. 1, 2, 6, 7, 10, с. 262, рис. 97. 9-12, с. 264, рис. 99. 1-4; 21, с. 35, рис. 2, с. 38, рис. 4, с. 39, рис. 5. 3-10; 22, рис. 2. 15, 16, рис. 3. 1, 4-6, рис. 4. 1-4, 12, 13; 23, рис. 1. 4-13; 25, с. 94-102, 104-110, 112, 113, табл. 1-9, 11-17, 19, 20]. Пам'ятки з обома керамічними типами надавали перевагу низькій топографії. Деякі пізньозарубинецькі поселення (Береги, Переходенка, Жаданівщина) у III ст. трансформувалися на київські. Розвіданих пізньозарубинецьких пам'яток невелика кількість у порівнянні з київськими і вони переважно розсіяні вздовж річища, тоді як київські утворюють окремі скупчення. Знахідки на київських поселеннях нечисленних уламків посуду черняхівського типу та амфорного імпорту, слід пов'язувати з провінційно-римськими впливами другої половини – кінця III ст.

Список використаних джерел та літератури

1. Абашина Н. С. Кераміка пізньозарубинецького поселення Обухів III / Н. С. Абашина, Є. Л. Гороховський // Археологія. – 1975. – № 18. – С. 61-71.
2. Абашина Н. С. Поселення середини I тис. н. е. поблизу с. Ходосівка на Київщині / Н. С. Абашина // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е. – К.; Львів: РАС, 1999. – С. 8-20.
3. Бузян Г. М. Звіт про роботу Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції за 1991 рік / Г. М. Бузян, М. М. Буйлук, О. В. Колибенко, М. Т. Товкайло // НА ІА НАНУ. – 1991/211. – 25 с.
4. Бузян Г. М. Звіт про роботу Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції за 1992 р. / Г. М. Бузян, О. В. Колибенко, М. Т. Товкайло, Д. А. Тетеря // НА ІА НАНУ. – 1992/43. – 34 с.
5. Бузян Г. М. Звіт про роботу Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції за 1990 р. / Г. М. Бузян, М. М. Буйлик, О. В. Колибенко, М. Т. Товкайло // НА ІА НАНУ. – 1990/186. – 40 с.
6. Внуков С. Ю. Причерноморские амфоры I в. до н. э. – II в. н. э. (морфология) / С. Ю. Внуков. – М.: ИА РАН, 2003. – 235 с.: ил, прил.
7. Вовкодав С. М. Ранньослов'янські пам'ятки першої половини I тис. н. е. в околицях с. Лецьки на Переяславщині / С. М. Вовкодав, О. В. Юрченко // Археологія & Фортифікація України: зб. матер. V Всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2015. – С. 84-95.
8. Восточная Европа в середине I тысячелетия н. э. / [Гавритухин И. О., Обломский А. М., Ахмедов И. Р., Родинкова В. Е. и др.]; под ред. И. О. Гавритухина, А. М. Обломского. – М.: ИА РАН, 2007. – Вып. 9. – 430 с.
9. Готун І. А. Багатошарове поселення Ходосівка-Діброва в світлі нових досліджень / І. А. Готун, С. Д. Лисенко, О. В. Петраускас // АДУ 2002-2003 рр. – К.: Шлях, 2004. – С. 93-100.
10. Диденко С. В. Хронология светлоглиняных узкогорлых амфор типов D и F (по материалам погребальных комплексов) / С. В. Дибенко // ОУІМ – 2014. – № 4 – С. 34-47.
11. Костенко Ю. В. Археологічні пам'ятки Середнього Потрубіжжя / Ю. В. Костенко. – Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич, 2015. – 550 с.
12. Кравченко Н. М. Памятники археологии позднеимского времени Правобережной Киевщины / Н. М. Кравченко, О. В. Петраускас, Р. Г. Шишкин, А. В. Петраускас. – К.: КНТ, 2007. – 456 с.
13. Кропотов В. В. Світлоглиняні вузькогорлі амфори «інкерманського» типу / В. В. Кропотов // Археологія. – 1998. – № 4. – С. 128-134.
14. Куштан Д. П. Пізньозарубинецьке поселення на Черкащині / Д. П. Куштан, М. П. Сиволап, Р. В. Терпиловський // АЛЛУ. – 1999. – №2. – С. 34-36.
15. Левашева В. П. Венчики женского головного убора из курганов X-XII вв. / В. П. Левашева // Славяне и Русь. – М.: Наука, 1968. – С. 91-97.
16. Магомедов Б. В. Керамические пряслица черняховской культуры / Б. В. Магомедов. – К.: ИА АН Украины, 2015. – 170 с.; 18 рис., 6 табл., ил.
17. Максимов Е. В. Поселение киевского типа у с. Ульяновка на Десне / Е. В. Максимов, Р. В. Терпиловский // Славяне и Русь. – К.: «Наукова думка», 1979. – С. 21-37.
18. Массалитина Г. А. Мощинский клад / Г. А. Массалитина // КСИА – 1991. – Вып. 205. – С. 29-37.
19. Обломский А. М. Новые памятники киевской культуры на территории Украины (каталог) / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский, О. В. Петраускас, М. В. Роздобудько, Л. И. Белинская, В. Б. Звагельский // Археология Восточной Европы в I тысячелетии н. е. Проблемы и материалы. – М.: ИА РАН, 2010. – Вып. 13. – С. 301-374.

20. Обломский А. М. Позднелазаревские памятники на территории Украины (вторая половина I-II вв. н. э.). / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский, Ю. Ю. Башкатов, М. В. Роздобудько и др. – Москва: ИА РАН, 2010. – Вып. 12. – 332 с.
21. Пачкова С. П. Поселення київської культури поблизу с. Вишеньки біля Києва / С. П. Пачкова, Р. В. Терпиловський // Археологія. – 1988. – № 62. – С. 33-41.
22. Роздобудько М. В. Група зарубинецьких поселень Лівобережжя неподалік епонімного могильника / М. В. Роздобудько // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження). – К., 2000. – С. 111-124.
23. Роздобудько М. В. Слов'янське поселення пізньоримського часу Гать I на Потрубіжжі поблизу Переяслава / М. В. Роздобудько // АБУ 1999-2000 рр. – К., 2001. – С. 207-209.
24. Седов В. В. Восточные славяне в VI-XIII вв. / Седов В. В. – М.: Наука, 1982. – Т. 14. – 326 с. ил.
25. Терпиловський Р. В. Ранние славяне Подесення III-IV вв. / Р. В. Терпиловський. – К.: «Наукова думка», 1984. – 124 с.
26. Тетеря Д. А. Звіт про археологічні дослідження в м. Переяслав-Хмельницькому в 2003 році / Д. А. Тетеря, М. Т. Товкайло, О. В. Юрченко // НА ІА НАНУ. – 2005. – 87 с.

Перелік умовних скорочень

АБУ – Археологічні відкриття в Україні. Київ.

АДУ – Археологічні дослідження в Україні. Київ.

АЛЛУ – Археологічний літопис Лівобережної України. Полтава.

НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України. Київ.

КСИА России – Краткие сообщения Института археологии России. Москва.

НПЗ «Переяслав» – Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». Переяслав-Хмельницький.

ПХАЕ – Переяслав-Хмельницька археологічна експедиція. Переяслав-Хмельницький.

ПХДІКЗ – Переяслав-Хмельницький державний історико-культурний заповідник. Переяслав-Хмельницький.

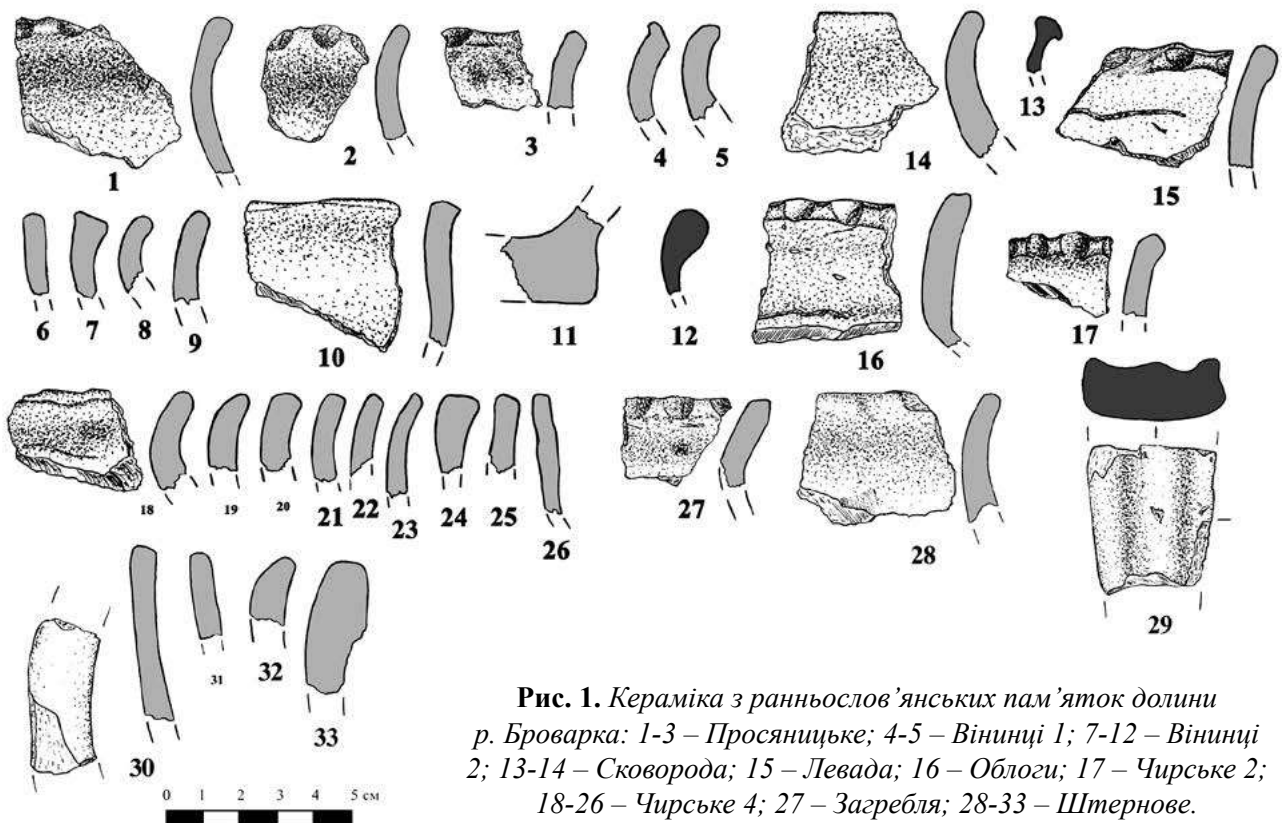

Рис. 1. Кераміка з ранньослов'янських пам'яток долини р. Броварка: 1-3 – Просяницьке; 4-5 – Вінінці 1; 7-12 – Вінінці 2; 13-14 – Скворода; 15 – Левада; 16 – Облоги; 17 – Чирське 2; 18-26 – Чирське 4; 27 – Загребля; 28-33 – Штернове.

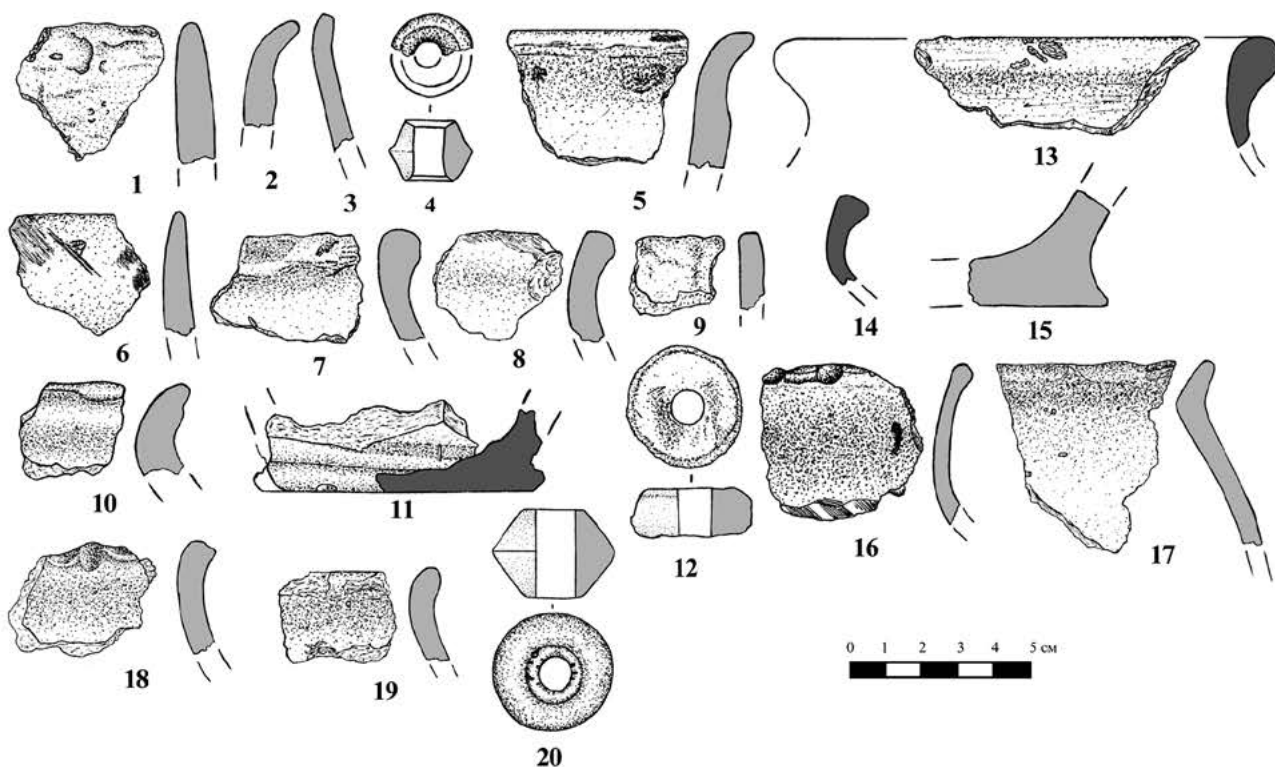

Рис. 2. *Кераміка з ранньослов'янських пам'яток долини р. Броварка: 1-4 – Чернече 2; 5-15 – Завалля 2; 16 – Опанасенки; 17-20 – Селище 1.*

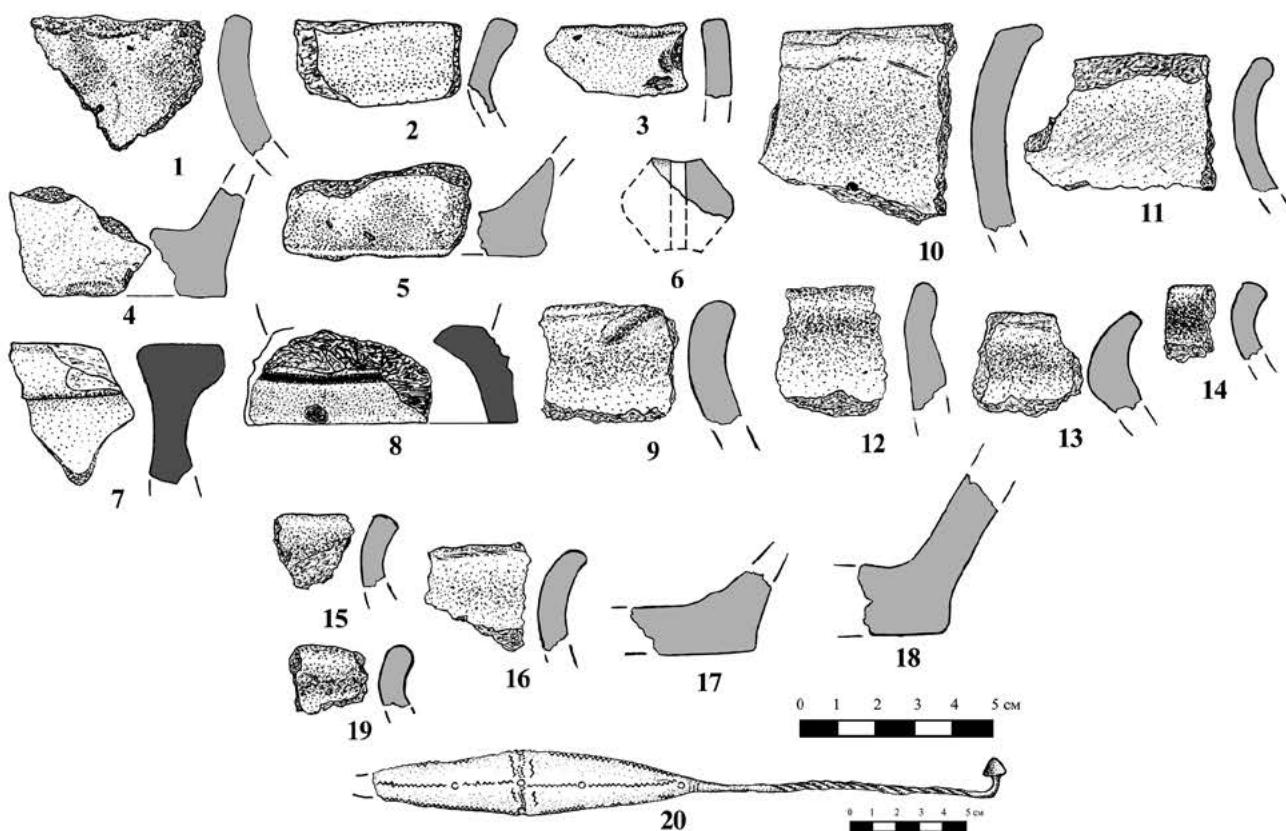

Рис. 3. *Кераміка з ранньослов'янських пам'яток долини р. Броварка: 1-8 – Жаданівщина; 9 – Романівщина; 10-18 – Коржові Луки; 19 – Виповзки, 20 – с.*

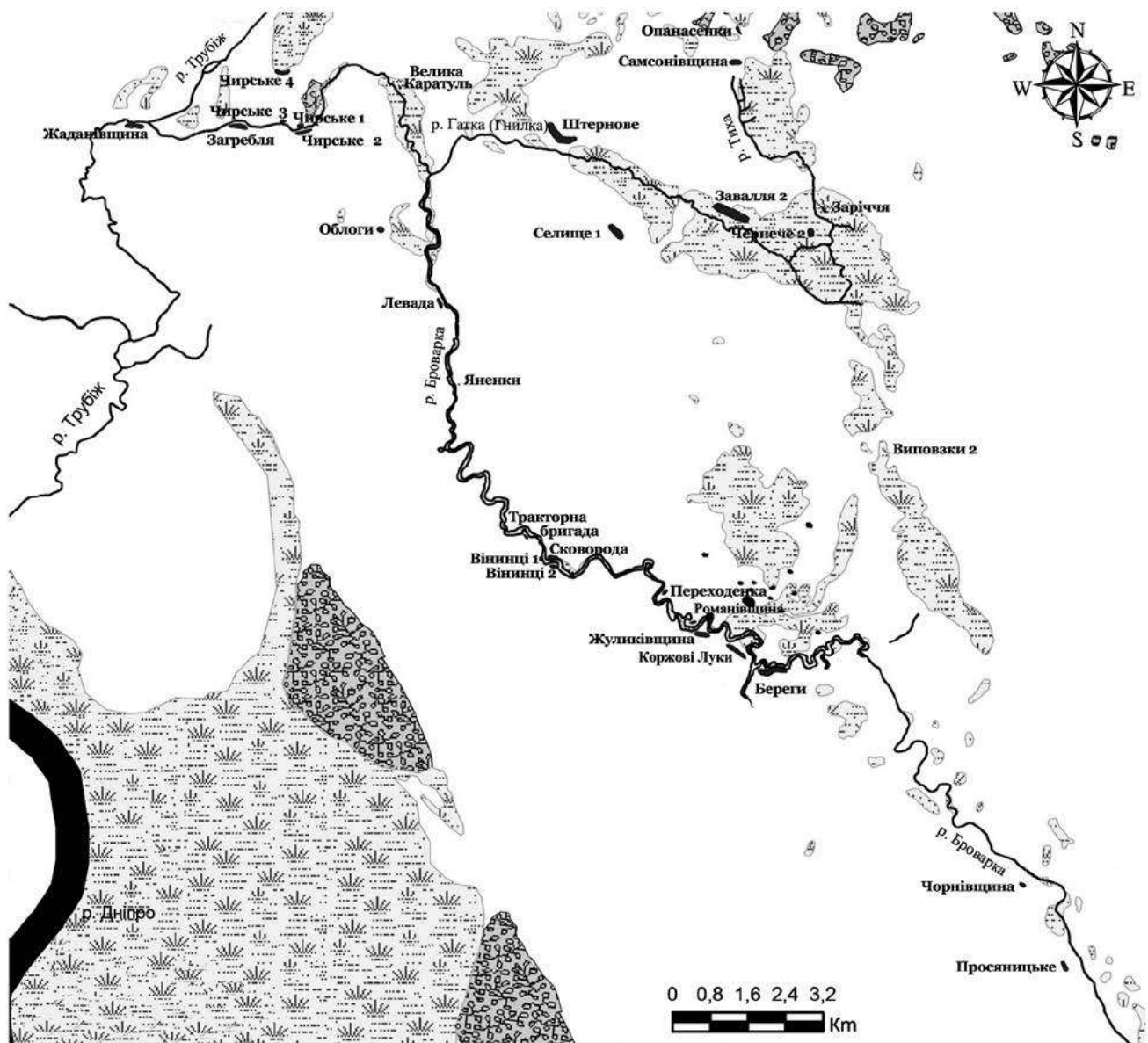

Рис. 4. Поширення ранньослов'янських пам'яток II-III ст. у долині р. Броварка.

Секція 3. СЕРЕДНЬОВІЧНА АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ

Віталій Калініченко,

асистент кафедри історії Стародавнього світу,
Середніх віків та музеєзнавства факультету історії,
політології та міжнародних відносин
ЧНУ ім. Ю. Федьковича,

Сергій Пивоваров,

доктор історичних наук, професор,
заступник генерального директора
Національного Києво-Печерського
історико-культурного
заповідника з наукової роботи

КІНСЬКА РЕШМА З РУХОТИНСЬКОГО ГОРОДИЩА (УРОЧ. КОРНЄШТИ)

У статті авторами на основі археологічних та іконографічних джерел аналізується одна з найбільш важливих категорій знахідок спорядження бойового коня періоду VIII-XI ст. Автори здійснюють її комплексний аналіз та детальну класифікацію. На основі археологічних джерел встановлено, що візантійська, болгарська, давньоруська та кочівницькі мілітарні культури у вищезазначений період відіграли важливе значення у формуванні комплексу спорядження вершника і бойового коня в Сіreto-Дністровському межиріччі. Окрім того, авторами простежені взаємозв'язки та взаємовпливи у використанні предметів кінського спорядження середньовічного населення Центрально- та Південно-Східної Європи у VIII-XI ст.

Ключові слова: Карпато-Дунайський регіон, Рухотинське городище, озброєння, спорядження бойового коня, кінська решма.

У військовій історії Центрально- та Південно-Східної Європи одним з найбільш важливих та визначальних був період VIII – початку XI ст. Саме тоді в означеному регіоні відбулися важливі зміни в мілітарній культурі окремих державних утворень та кочових племен, що відобразилося на їх озброєнні, тактиці та стратегії. У подальшому це призвело до взаємовпливів та поступової еволюції різних типів предметів озброєння та елементів спорядження вершника й бойового коня в окремих регіонах Європи по різному.

Одним з ключових та водночас недосліджених аспектів у вищезазначеному контексті є проблема використання предметів спорядження бойового коня в Центрально- та Південно-Східній Європі у VIII-XI ст. Саме в цей час означена категорія предметів озброєння переживала значну еволюцію та видову модифікацію, що було пов'язано з ареалом її поширення, а також зі зміною тактики та стратегії бою армій тогочасних державних утворень та кочових племен. Рідкісним, показовим і водночас недослідженим елементом кінського спорядження, який відомий за археологічними та іконографічними джерелами є декоративний елемент кінської зброї – решма – звисаюча миндалеподібна бляха, яка була одним з найбільш важливих елементів декору кінського наголів'я (рис. 1, 2). Їхня кількість в комплексі спорядження бойового коня могла бути різною. На одній зі сторін решми, як правило, знаходилися архітектонічні елементи, які слугували як бубонці або інші декоративні елементи. Кожна зі знайдених решм на сьогодні являє собою яскравий витвір мистецтва середньовічних майстрів та дозволяє прослідкувати місце і технологію їхнього виготовлення. Орнаментация та художнє оформлення середньовічних кінських решм мають зазвичай різне походження. На них простежуються як рослинний, так і зооморфний й антропоморфний орнаменти.

Кінські решми періоду VIII-XI ст. є рідкісними знахідками на археологічних пам'ятках, які очевидно належали до комплексу озброєння найбільш знатних за рангом воїнів. Означена категорія знахідок

ще не знайшла свого належного висвітлення та аналізу в історіографії, оскільки дана категорія предметів спорядження середньовічного вершника, характерна для кочівників епохи раннього середньовіччя Центрально- та Південно-Східної Європи є досить рідкісною знахідкою на археологічних пам'ятках означеного вище періоду. Більшість знахідок означеного кінського наголів'я окремо згадуються в працях Р. Орлова [5, с. 24-44; 6, с. 238-246], Н. Доконта [1, с. 193-196], С. Станілова [8, с. 29-40], А. Кіпрічнікова [3], Т. Мінаєвої [4] тощо. Крім того важливим є те, що джерелознавча база відомих на сьогодні означених прикрас наремінної кінської гарнітури не дозволяє точно прослідкувати її етнічну ідентифікацію. Більшість зі знайдених решм VIII-XI ст. дослідники зазвичай поділяють на кілька груп, які класифікуються за етнічною приналежністю. У кожній з них наявні різні елементи декору та архітекτονіки, які, переважно, поєднуються та не дозволяють в повній мірі прослідкувати їхнє походження. На сьогодні серед дослідників спорядження бойового коня VIII-XI ст. виділяють 3 групи решм: з візантійськими, «східними» та давньоруськими мотивами. Кінська решма з Рухотинського городища (уроч. Корнешти) є унікальною серед виявлених на сьогодні знахідок подібного типу, оскільки за стилістичними особливостями вона увібрала в себе елементи декору та архітекτονіки усіх 3 зазначених вище груп. Саме детальному аналізу та інтерпретації присвячена ця публікація.

Решма з Рухотинського городища являє собою пошкоджену литу мигдалеподібну прикрасу листо-подібної форми з краплеподібним виступом на лицевій стороні виробу, сектороподібною поверхнею та боковими зубчастими частинами по обох боках пальметки виробу (рис. 1, 1, 3). Загальна висота збереженої решми – 5,6 см, найбільша ширина – 4,4 см. Виріб пошкоджений в нижній частині. Решма з Рухотинського городища за видовими особливостями складається з 4 секторів, які з'єднані проміжними підсекторами, які з краплеподібним виступом з'єднані 3 пелюстками в нижній частині та 1 пелюсткою у верхній частині між 2 хвилеподібними виступами з рельєфним орнаментом. Найбільш важливим у видовій, хронологічній та етнічній ідентифікації є краплеподібний виступ з отвором в нижній частині та 26 кулями навколо виступу, від якого виходять 4 пелюстки (3 донизу і 1 вгору). У верхній частині виробу 2 краплі між хвилеподібними виступами та у верхній частині краплеподібного виступу з'єднуються. Важливим є той факт, що на краплеподібному виступі наявний лише один отвір. За аналогічними знахідками з сс. Горожено (рис. 2, 4, 12), Першокостянтинівки (рис. 2, 5), Мирного (рис. 2, 6), Тузли (Україна) (рис. 2, 7), а також з Одириці (рис. 2, 15), Пліски (рис. 2, 13), Враца (Болгарія) (рис. 2, 16) та Будапешта (Угорщина) (рис. 2, 14) на краплеподібному виступі наявні по 2 отвори, а на знахідці з Рухотинського городища лише один. Крім того, у верхній частині виробу, по обох сторонах хвилеподібних бокових секторів наявні виступи з рельєфними зубцями (по 8 на кожній зі сторін). На задній частині виробу наявні 2 деталі кріплення до ремня кінського наголів'я [8, с. 29-40].

За класифікацією Р. Орлова, яка базується на стилістичних особливостях подібних знахідок, решма з Рухотинського городища, очевидно, відноситься до II типу, так званої «східної» кочівницької групи з візантійськими впливами в орнаментиці. На цій групі прикрас переважає гладке поліроване тло і велике значення мають опуклі поверхні та виступи. Окрім того, велике значення на знахідці з Рухотинського городища відіграють як графічне зображення мотивів, так і архітектоніка окремої частини виробу [5, с. 24-44]. Досить близький мотив ряду пелюсток і кульок створює медальйон на глечикі №2 з Надь-Сент Міклошського скарбу. Схожий мотив на решмах означеного вище типу має середньоазіатське походження і відомий на посуді фергано-семирічкової групи VIII – першої половини IX ст., на хорезмійському келиху першої половини VIII ст., саманідських посудинах X – початку XI ст. [5, с. 34] тощо. Відзначимо, що знахідка з Рухотинського городища на сьогодні є єдиною, де наявний поділ виробу на окремі сектори, що унеможливує її етнічну інтерпретацію за стилістичними особливостями та архітектонікою. Аналогічні прикраси кінського наголів'я, незважаючи на іконографічні джерела, які дають змогу датувати подібного типу решми більш раннім періодом (VIII – перша половина IX ст.), у своїй більшості походять з археологічних комплексів X – початку XI ст. Показовим в означеному контексті виступає знахідка фактично ідентичної решми з Одириці (Болгарія), яка відрізняється простішим орнаментом на поверхні виробу, а також решми з Враца, Пліски (Болгарія) та Будапешта (Угорщина) [8, с. 29-40]. Усі означені вироби, а також вищезгадані решми з Горожено, Першокостянтинівки, Мирного, Тузли датуються другою половиною X – першою половиною XI ст. та мають передусім кочівницьке та візантійське походження (рис. 3). Р. Орлов на основі аналізу орнаментати висунув думку, що решми II «східної» групи належать комплексу спорядження печенізького воїна означеного вище періоду [5, с. 24-44]. Важливим є те, що Р. Орлов не виключає твердження про те, що східні та провінційновізантійські майстри могли виготовляти подібного типу прикраси і на території безпосередньо Першого Болгарського царства ще з початку X ст., підтвердженням чого є схожість мотивів подібного типу решм з орнаментатию інших предметів, які відносяться до матеріальної культури

Першого Болгарського царства X ст. [5, с. 24-44]. Крім того болгарськими дослідниками була висловлена думка стосовно скандинавських впливів на подібного типу прикраси [4].

Таким чином, наявність решми, яка відноситься до предметів спорядження бойового коня на Рухотинському городищі дозволяє припустити, що військовий контингент, який перебував, або брав участь в штурмі укріплення складався з професійних воїнів, які володіли досить потужним й передовим для того часу озброєнням. До проведення більш масштабних розкопок городища стверджувати конкретно про його належність складно. Комплекси озброєння, знайдені на пам'ятці, знаходять численні аналоги серед слов'янського, скандинавського, кочівницького озброєння та в матеріалах Першого Болгарського царства й Великої Моравії. У будь-якому разі вони дозволяють з інших позицій поглянути на історію Середнього Подністров'я та віддзеркалюють складні та суперечливі процеси, які відбувалися в Східній Європі у VIII-XI ст.

Список використаних джерел та літератури

1. Доконт Н. Г. Кочевническое погребение XI в. у с. Мирное / Н. Г. Доконт // Археологические исследования северо-западного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 193-196.
2. Калиниченко В. Предметы средневекового вооружения из Рухотинского городища (уроч. Корнешты) и военное дело Болгарского государства в IX в. / В. Калиниченко // Эпохи. – Велико Тирново: Веліко-търновски университет «Св. Кирил и Методий», 2017. – Т. 25 (Брой 1). – С. 78-91.
3. Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX-XIII вв. / А. Н. Кирпичников. – Л.: Наука, 1973. – 140 с.
4. Минаева О. Български паралели на източните находки на металопластиката от Бирка / О. Минаева, Л. Холмквист. – София: Летера, 2012. – 131 с.
5. Орлов Р. С. Північнопричорноморський центр художньої металообробки у X-XI ст. / Р. С. Орлов // Археологія. – 1984. – Т. 47. – С. 24-44.
6. Орлов Р. С. Уздечный набор XI в. из Новокаменки / Р. С. Орлов // СА. – 1982. – № 1. – С. 238-246.
7. Пивоваров С. В. Середньовічні предмети озброєння дальнього бою з Рухотинського городища (уроч. Корнешты) / С. В. Пивоваров, В. А. Калініченко // Археологічні студії. – Київ; Чернівці: Черемош, 2014. – Вип. 5. – С. 254-277.
8. Станилов С. Половин звънец (принос към проучването на старобългарските звънящи амулети от VII-XI в.) / С. Станилов // Acta musei Varnaensis: Българските земи през средновековието (VII-XVIII в.). – 2005. – Бр. III-2. – С. 29-40.

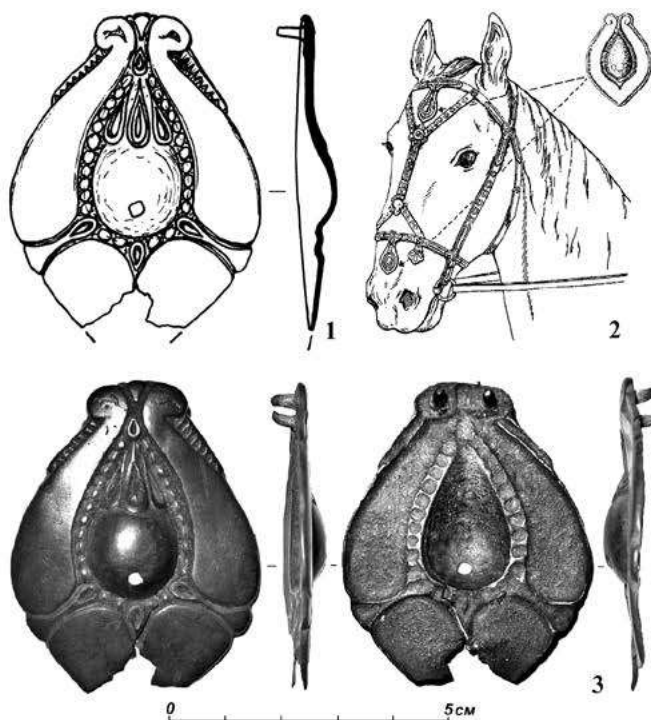

Рис. 1. Кінська решма з Рухотинського городища (уроч. Корнешты): 1 – прорисовка; 3 – фото; 2 – реконструкція розміщення решм у вуздечному наборі коня (основа за А. Кірпічніковим).

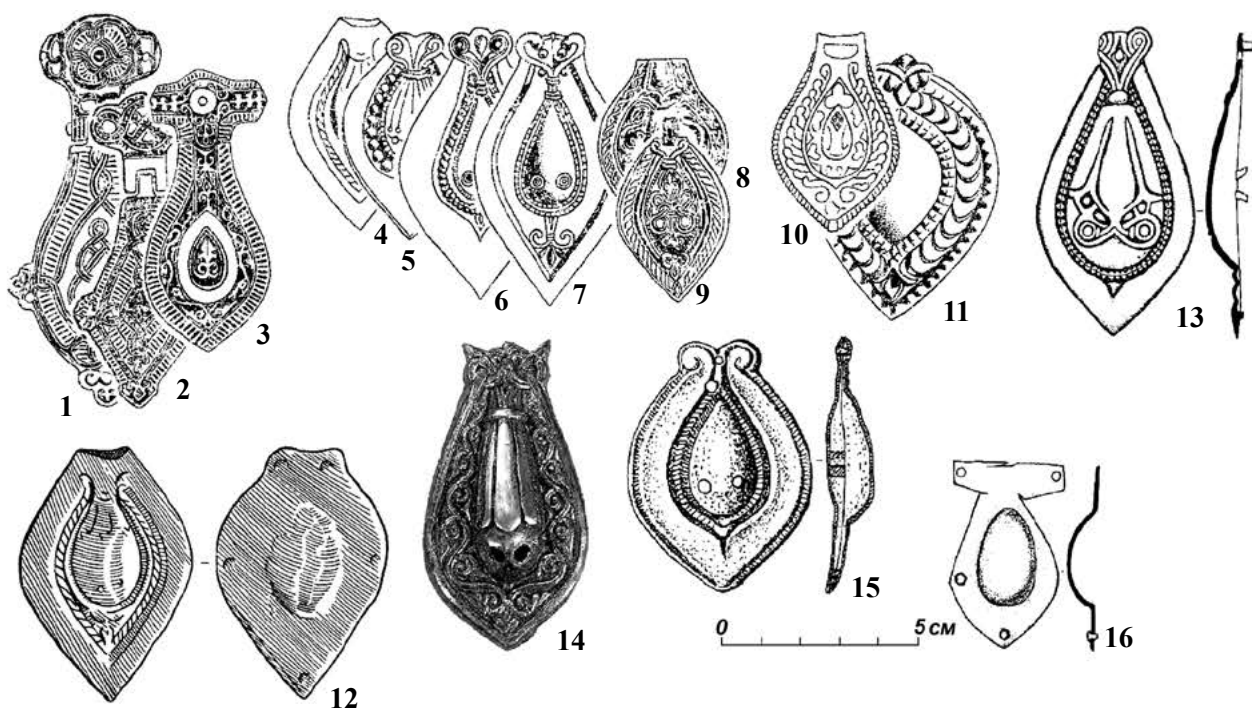

Рис. 2. Середньовічні кінські реми з Центрально- та Південно-Східної Європи: 1 – Новокам'янка, 2 – Сарайли-Кият, 3 – Гаївка, 4, 12 – Горожено, 5 – Першокостянтинівка, 6 – Мирне, 7 – Тузла, 8 – Котовка, 9 – Кам'янка, 10 – Старошведське, 11 – Булгакове, 13 – Пліска, 14 – Будапешт, 15 – Одириці, 16 – Враца (1-11 за Р. Орловим; 12 – за А. Кірпічніковим; 13-16 за С. Станіловим).

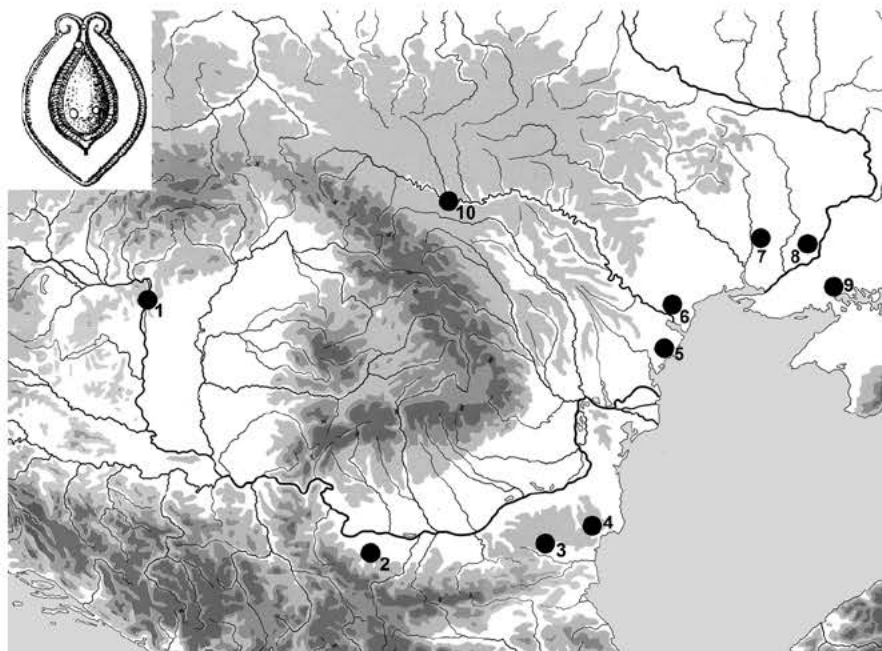

Рис. 3. Поширення середньовічних кінських реим в Центрально- та Південно-Східній Європі: 1 – Будапешт, 2 – Враца, 3 – Пліска, 4 – Одириці, 5 – Тузла, 6 – Мирне, 7 – Горожено, 8 – Старошведське, 9 – Першокостянтинівка, 10 – Рухотин (уроч. Корнешти).

Андрій Петраускас,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту археології НАН України

Марина Хададова,
старший викладач
кафедри всесвітньої історії
Житомирського державного
університету ім. І. Франка

ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ДРЕВЛЯНСЬКОГО КОЛОДЯЗЯ В ОЛЕВСЬКУ

У статті розповідається про виявлений в Олевську древлянський колодязь, подається його порівняльний аналіз з іншими виявленими колодязями на території України, які хронологічно співпадають з описуваним.

Ключові слова: колодязь, Олевськ, древляни, розкопки, зруб.

Влітку 2017 р. було продовжено розкопки стародавнього колодязя на городищі в ур. Бабина гора в Олевську, які були розпочаті ще в 2013 р. Дослідження проводились за участі студентів-практикантів Житомирського держуніверситету ім. І. Франка під керівництвом М. В. Хададової. У попередні роки були вивчені верхні нашарування заповнення котловану колодязя. У 2017 р. досліджувалась середня за глибиною частина колодязя, в якій збереглись дерев'яні конструкції.

Нагадаємо, що на думку відомого спеціаліста давньоруського оборонного зодчества П. О. Раппопорта, проблема водозабезпечення – одна з найважливіших задач, які стояли перед будівельниками давньоруських фортець. У писемних джерелах неодноразово в якості однієї з причин капітуляції міст після тривалої облоги називається голод та спрага. Проте заготовити їжу на випадок облоги легше, ніж воду. Тому наявність джерела водопостачання на городищі значно підвищувало його обороноздатність.

Сліди стародавніх колодязів часто зустрічаються під час археологічних розкопок. П. О. Раппопорт висловив думку, що після того як укріплені поселення були закинуті, колодязі в них осипались, їх дерев'яні зруби згнивали і на місці колодязів утворювались ями правильної форми. Зазвичай вони мають приблизно 10 м в діаметрі і глибину від 1 до 3 м. Зустрічаються ями значно більшого розміру – діаметром до 20 м і глибиною до 6 м [3, с.154].

У деяких випадках ями від колодязів виявлені на городищах, майданчика яких лежать на значній висоті над оточуючою місцевістю, наприклад у містах Данилові та Сторожку. Подібне розташування примушувало будівельників робити досить глибокі колодязні ями. П. О. Раппопорт зазначає, що в фортеці Кременець у XVI ст. колодязь був доведений до глибини 40 сажнів, але не закінчений, а в Холмі «студенець рекомий «кладязь» мав глибину 35 сажень (50 м) [3, с.155]. М. Ф. Рожко в наскельній фортеці Тустань поблизу с. Урич Сколівського р-ну Львівської обл. у верхів'ях Дністра дослідив яму колодязя, видовбану в пісковикі біля основи скельної групи Камінь. У плані вона округла, циліндрична, діаметром у середньому 2 м, глибиною 30 м [4, с.101-106].

Вражають своїми розмірами дві колодязні споруди в літописному Білгороді, досліджені В. В. Хвойкою до глибини більше 20 метрів [5, с. 89, 90].

Приблизна глибина колодязя в Олевську, за результатами перевірки сталевим щупом, сягає близько 12 м, що дозволяє відносити його до розряду неглибоких гідротехнічних споруд. Датування спорудження колодязя на сьогоднішній день базується на знахідках, які чітко співвідносяться з шарами, пов'язаними зі спорудженням – шаром зеленої глини, використаним для гідроізоляції споруди. Вони датуються VIII-IX ст. Остаточо встановити час спорудження можна буде, дослідивши заповнення між дерев'яними конструкціями та стінкою котловану колодязі. Час припинення експлуатації колодязя можна датувати за знахідками майже двохметрового шару над дерев'яними стінками споруди, які представлені керамікою X ст., яка потрапила туди, коли всередині зрубу вже було тверде заповнення – у протилежному випадку черепки опустились би на дно заповненого водою колодязя. На дні зрубу колодязя, можливо, ми знайдемо речі, які уточнять остаточно дату припинення його експлуатації.

На думку М. П. Кучери найбільш ранньою пам'яткою з водозабірною спорудою можна вважати сіверянське городище роменської культури VIII-X ст. поблизу с. Зарічне на р. Ворскла Тростянецького

р-ну Сумської обл. [2, с. 94]. На дитинці літописного Дорогобужа на р. Горинь (сучасне с. Дорогобуж Гощанського р-ну Рівненської обл.), життя на якому існувало з X до XIV ст. і пізніше, було досліджено залишки колодязя під час розробки городища кар'єром цегельного заводу. Б. А. Прищепа датував колодязь кінцем XI – початком XII ст. [2, с. 96].

Дослідник обмежував городища з колодязними ямами лісостеповою частиною Русі. Щодо хронології, то ці колодязні споруди, на його думку, застосовувались східними слов'янами уже в X ст. Але найбільшого поширення вони набули в XI ст. Натомість на городищах XII – першої половини XIII ст. ями від колодязів він фіксує лише в поодиноких випадках [2, с. 98]. Проте незначна кількість споруд такого типу, які були розкопані, дозволяє припустити значні зміни в появі нових даних щодо їхньої хронології.

Збереженість дерев'яних конструкцій Олевського колодязя в дуже задовільному стані пояснюється особливостями деревини, з якої вони виготовлені – це дуб, та тим, що вони збереглися на тому рівні, який за більш ніж останні 1000 років ніколи не був сухим – він був постійно наповнений ґрунтовими водами. Дерев'яні вироби з сосни та берези, які впали і були зафіксовані у верхніх вологих нашаруваннях, що зберігають органічні рештки, навіть не змінили первинний світло-жовтий колір.

Важливість даного, ще навіть не до кінця дослідженого об'єкту пояснюється також добре збереженою специфічною трьохстінною конструкцією, яка змінюється із глибиною, наявністю чітко зафіксованого глиняного «замка», який закривав доступ до колодязя поверхневих ґрунтових вод. Це може свідчити про досить вибагливе ставлення древлянського населення до якості води (рис. 1).

Багатоконтурні конструкції не можна вважати виключенням для східнослов'янського світу. На городищі Алчедар у кінцевій мисовій частині Г. Б. Федоров відкрив два колодязі з джерельною водою. Один колодязь досліджено з глибини 1,6-1,8 до 3,2-3,4 м від сучасної поверхні. У ньому знаходився дубовий зруб розміром у верхній частині 3,05×2,2 м. Згодом цей колодязь було присипано валом городища і поруч споруджено новий колодязь. Від останнього відкрито яму розміром зверху 5×2,9 м, в якій на глибині 4 м виявлено дубовий зруб розміром 4,85×1,9 м, розділений поперечною стінкою на дві рівні камери. У кожній камері знаходились внутрішні зруби розміром близько 1,3×1,6 м, а простір між стінками зрубів було заповнено камінням і глиною. Обидва колодязі до дна не досліджені через швидке їх наповнення водою, але встановлено, що двокамерний колодязь з подвійними стінками був заглиблений не менше, як на 4,5-5 м від денної поверхні [6, с. 85-93].

Від колодязя літописного Дорогобужа в кар'єрі на гл. 8 м від сучасної поверхні відкрито залишки зрубу розміром 4×4 м, який було збудовано в круглій ямі діаметром 7,3 м, глибиною 17 м від рівня сучасної поверхні. У нижній частині, на глибині від 17 до 20 м, яма була квадратною 3,5×3,5 м і в ній знаходився зруб розміром 2,7×2,7 м [2, с. 96].

У літописному Білгороді добре фіксується зменшення діаметру котловану по мірі заглиблення. Відсутність у верхніх шарах дерев'яних конструкцій можна пояснити лише їх поганою збереженістю, що не дало змоги досліднику зафіксувати їх. Припустити їх відсутність до вказаної глибини – 15 м можна лише повністю відкинувши всі умови техніки безпеки під час викопування таких котлованів, та, припустивши, що будівельники після виконання подібної важкої в технічному виконанні споруди кидають її на швидку руйнацію внаслідок обвалів та розмивання атмосферними опадами. Одна із колодязних споруд до глибини 15 м являла собою правильний в плані круг діаметром 9 м. З глибини 8 м в ньому фіксувався квадратний зруб 3,1×3,1 м з товстих дубових брусів. На відстані 2 м на південь зафіксовано чотирикутний об'єкт розмірами 6×5 м, форма якого на глибині 9,6 м переходила в квадратну – 3×3 м. На глибині 15-23 м розміри становили 2×2 м. На глибині 21 м зафіксовано сліди дощатої обшивки стін [5, с. 89, 90].

Багатоконтурні конструкції зрубів в колодязях зафіксовані на давньоруських відкритих поселеннях Шумлай та Автуничі. Зазначимо, що на поселенні Шумлай, відповідно до зображення колодязя на плані О. Веремійчик, вірогідно був і третій верхній зруб. Він показаний на плані у вигляді кута зрубу, а в описі зазначено, що він являв «прямокутник деревного тліну, орієнтований боками за сторонами світу». Нижче його в шарах більш придатних до збереження деревини зафіксовано два контури зрубу [1, с. 86, 87].

На поселенні Автуничі в нижній частині колодязя, де збереглися дерев'яні конструкції зафіксовано подвійну конструкцію зрубу [1, с. 86-92].

Не будемо вдаватися до типології будівельного матеріалу, що використовувався для зрубів, особливостей їх з'єднання, заповнення між стінками котловану і зрубів. Спільним для наведених прикладів і олевського колодязя можна вважати багаточасність зрубів колодязю, їх поступове телескопічне звуження і зміну одним одного по мірі опускання вниз.

Найбільш поширене пояснення подібному прийму зведення колодязів у науковій літературі зводиться до створення додаткового – подвійного фільтра для води. Російський археолог Ю. Ю. Моргунов висловив дуже конструктивне зауваження, що вірогідно подібна багаточасна конструкція викликана до життя осо-

бливостями техніки будівництва гідротехнічних споруд у давнину, з чим важко не погодитись. Проте співвіднесення уступчастого котловану колодязя, що ступінчасто звужується донизу з використанням специфічної техніки для подолання пливунів не може бути прийнятий однозначно і не може пояснити всі надійно зафіксовані випадки багатоконтурних колодязних конструкцій. У всякому випадку до колодязя в Олевську, який вибито майже скельній породі, це важко застосувати. Ще більш проблемним можна вважати застосування такої методики для колодязів в Білгороді та Тустані, глибина яких сягає декількох десятків метрів.

Окремим питанням можна вважати дослідження взаємопов'язаності побудови колодязя і наявності в цей час укріпленого городища в Олевську. Поява колодязя може бути пояснена лише зведенням на цьому місці городища – центру одного з древлянських племен, з якого формується місто Олевськ. Для мешканців рядового селища відкритого типу не було потреби виїмати на поверхню більш ніж 60 м² ґрунту, з якого майже 30 м² – це практично скеля, яка важка для вибирання навіть сучасним шанцевим інструментом. Вони могли б обійтись водою струмка, який протікає вниз чи неглибокою криничкою в його заплаві. Колодязь, який містив як мінімум 20 м² кришталеву чистої води, потрібен був мешканцям міста та його околиць під час нападу ворогів і міг бути стратегічним запасом на випадок довготривалої облоги. Датування колодязя, яке чітко ув'язується зі спорудженням городища дозволяє аргументовано повернутися до питання про формування міст у середовищі древлянських племен в межах VIII ст., а можливо і в межах VII-VIII ст.

Остаточну відповідь можна буде отримати після повного дослідження древлянського колодязя.

Список використаних джерел та літератури

1. Веремейчик О. М. Колодязі на давньоруських сільських поселеннях / О. М. Веремейчик, І. А. Готун // Археологія. – 1995. – Вип. 4. – С. 82-94.
2. Кучера М. П. Залишки водозбірних споруд на слов'яно-руських городищах X-XIII ст. / М. П. Кучера // Археологія. – 2000. – №2. – С. 94-100.
3. Раппопорт П. А. Военное зодчество западно-русских земель X-XIV ст. / П. А. Раппопорт // МИА. – 1967. – №140. – 242 с.
4. Рожко М. Ф. Тустань – давньоруська наскельна фортеця: наук. вид. / М. Ф. Рожко. – К.: Наукова думка, 1996. – 272 с.
5. Хвойка В. В. Древние обитатели среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам) / В. В. Хвойка. – К., 1913.
6. Федоров Г. Б. Работы Прутско-Днестровской экспедиции в 1963 г. / Г. Б. Федоров // КСИА, – 1968. – Вып. 113. – С. 85-93.

Рис. 1. Початок фіксації дерев'яних конструкцій зрубу на гл.5,6 м: зовнішній та другий зруб у вигляді а) прошарків темного кольору; б) прошарків зітлілої деревини та в) дерев'яних колод по мірі опускання до зволожених шарів.

Рис. 2. Три контури зрубу та дерев'яні дошки від наземної конструкції всередині зрубу колодязя в Олевську на гл.5,6-7 м.

Лариса Парфенюк,
науковий співробітник КЗ
«Культурно-археологічний центр
«Пересопниця»

ДИТИНЕЦЬ У ПЕРЕСОПНИЦІ: ДО ПИТАННЯ ЛОКАЛІЗАЦІЇ ЛІТОПИСНОГО МІСТА

У статті із залученням письмових та археологічних джерел розглянуто питання щодо локалізації та функцій дитинця літописної Пересопниці, конструктивні та функціональні особливості оборонних споруд, що тут існували. Наведено відомості та головні результати археологічних досліджень, що дають першокласний матеріал для історичних реконструкцій щодо найменш висвітленого в письмових джерелах періоду, який наступив після монголо-татарського нашествя.

Ключові слова: археологічні джерела, Пересопниця, дитинець, фортифікаційні споруди.

Княжа столиця Південно-західного Погориння – місто Пересопниця відіграло визначну роль в історії України Х-ХV ст. як політичний та культурний центр України. Проте місто, розташоване на найважливішому сухопутному шляху Русі-України – з Києва до Західної Європи, було також визначним оборонним центром держави. З цього опорного пункту Київської держави в Західному Погоринні дружини пересопницьких князів нерідко відправлялись у далекі походи для опанування сусідніх територій [8, с. 8].

Загальновідомо, що в житті середньовічних держав і народів війна відігравала одну з перших і негативних ролей. В основному воєнними методами вирішувалися завдання внутрішньо- та зовнішньополітичного життя, воєнна перемога чи сама лише загроза нападу були чи не найбільш дієвим засобом дипломатії й проведення ефективної зовнішньої політики. Для цього було вкрай необхідно будувати укріплені міста й фортеці. Якщо в часи існування відносно єдиної й централізованої Давньоруської держави першорядною турботою його урядів були заснування і розвиток міст та фортець уздовж загальних для всіх рубежів величезної країни, то з середини ХІІ ст. «кожне князівство було змушене до організації кругової, всебічної оборони». І першим стимулом будівництва цих фортифікацій, на думку дослідників, була якраз загроза нападу: чи то зовнішня, чи то (найчастіше) та, що виходила від близьких і далеких сусідів [2, с. 155]. Як зауважив найбільший авторитет у галузі історії оборонного зодчества, укріплень міст і замків, а також способів їх подолання П. Раппопорт, «завдання, яке ставили перед собою будівничі оборонних споруд, полягало в такому: забезпечити найсприятливіші умови для захисників, що давали змогу оборонятися в укріпленому поселенні від кількісно переважаючих сил противника, створювати для них перевагу перед нападаючими» [6, с. 157].

Пересопниця як значне волинське місто згадується в літописах у зв'язку з подіями середини ХІІ та першої половини ХІІІ ст., з 1149 по 1246 рр. [3, с. 227, 401]. Місто неодноразово на короткий час ставало центром удільного князіння в часи боротьби за Київ Юрія Довгорукого з Ізяславом Мстиславичем та його сином Мстиславом (1149-1155 рр.). А з 1157 р. по 1171 р. воно входило до Погоринської волості, центром якої був Дорогобуж. На початку ХІІІ ст. Пересопниця була центром одного з удільних князівств у Погоринні. Нею володів Мстислав Ярославович Німий, який згодом перейшов до Луцька, але залишив за собою і Пересопницьку волость. Після смерті Мстислава Німого та його сина, з 1227 р. починається заключний період літописної історії міста, який охоплює другу чверть ХІІІ ст., коли Пересопницьку волость у складі Луцького уділу було приєднано до Волинського князівства Данила і Василька Романовичів.

Джерела (а це майже виключно літописи), що відбили події ХІІ-ХІІІ ст. вживають слово «град» насамперед у значенні укріпленого, обнесеного валом і стіною поселення. Саме слово «город» («град») мало в давньоруській мові кілька значень. Насамперед – це укріплене поселення, город. Градом називали також фортецю, фортечну стіну, будь-яку оборонну споруду, часто тимчасову. У ряді випадків літописці називали «градом» дитинець [2, с. 156] – найстарішу частину міста, міську цитадель, укріплену стінами, валами й ровами.

Літописи повідомляють, що в середині ХІІ ст. Пересопниця мала надійні укріплення. У 1151 році Ізяслав Мстиславич вирішив відібрати місто в Андрія Боголюбського, який тоді ним володів, але послані Ізяславом для розвідки люди повідомили, що «город був укріплений і дружину [Андрій] зібрав», тому Ізяслав не наважився починати боротьбу за Пересопницю [3, с. 234].

Отже, основним елементом зростання і розвитку кожного міста була фортеця, що була важливою складовою давньоруської матеріальної культури та містила інформацію про рівень розвитку виробничих і соціальних відносин, характер та напрямки міжнародних і військових контактів Київської Русі. Вміле поєднання захисних можливостей укріплень і досягнень військової справи сприяло захисту кордонів і території Давньоруської держави, підвищувало її обороноздатність.

Феодална природа такого урбаністичного центру зумовила його соціально-топографічну структуру: відносно невеликий князівсько-боярський дитинець, де зосереджувалися органи влади й управління, та велике за розмірами передмістя-посад, заселене переважно простолюдом. У деяких випадках зафіксовані й околиці міста, що займали проміжне місце між двома вищезазначеними. Така соціально-топографічна модель залишалася універсальною протягом століть.

Більшість відомостей про кріпосні споруди руських міст і фортець дослідники запозичили з археологічних джерел. Пам'ятки писемності мало і скупо повідомляють про саме будівництво валів, стін, башт тощо. Так, про наймогутніший на Русі кремль Києва часів Володимира Святославича, «город Владимира», у літописі взагалі нічого не сказано. Тому історикам доводиться радити навіть напівлегендарним оповідям про будівництво київської фортеці за Ярослава, наприклад, тій, що міститься у скандинавській «Еймундовій сазі». М. М. Тихомиров навіть написав про наведений нижче переказ фрагменту того твору: «Характер міських укріплень у Київській Русі добре відбитий у «Еймундовій сазі»: конунг Еймунд, котрий допомагав Ярославу, посилав своїх людей у ліс і велить їм рубати дерева й везти до міста, і поставити по його стінах... щоб не можна було стріляти вгору в місто. Ще він звелів викопати великий рів біля міста й увести до нього воду». Тут відзначені, – зауважує історик, – три частини міських укріплень: рів, міські стіни й заборолла... До них слід додати четвертий елемент міських укріплень – вал, що звичайно піднімався безпосередньо над ровом і був насипаний із землі, узятої безпосередньо при виїмці рову [2, с. 166].

Отож, давньоруські міські укріплення X-XIII ст. мали досить складну систему будівництва. Не дивно, що про побудову укріплень давньоруського міста говорили: «град рубити». І дійсно, головною частиною міських укріплень були рублені зруби – «городні», засипані землею. З обох боків зруби укріплювалися земляними укосами, які стримували розпір землі в нижніх частинах городень. Таким чином утворювалися великі земляні вали зі стрімкими схилами. Останні, у свою чергу, мали всередині субструкції для того, щоб тримати крутість. Верхні частини городень виступали над валом, тобто являли собою стіни міста. На них розташовувалися «заборолла» – бойові майданчики з дерев'яними брустверами та щілинами для стрільби з лука. Зверху заборолла перекривалися дерев'яною покрівлею. Можливо, дерев'яні частини стін та заборолла обмашувалися глиною, щоб запобігти пожежі під час штурму, а інколи й білилися.

Звичайно фортецю зводили на природному підвищенні, найчастіше на мису при злитті річок. Підвищене розташування було головною передумовою для створення нової фортеці. Воно є характерним для більшості укріплених давньоруських міст, насамперед великих: Києва, Чернігова, Смоленська, Галича, Холма та ін. Як відомо, особливо укріплювалася та сторона дитинця, яка не захищалася природними перепонами – річками, яругами. У дитинці розміщувалися княжі та боярські двори, які нерідко займали значну територію. Тут жили князь з боярами, духовенство та дружинники, численна князівська та боярська челядь з ремісниками, які обслуговували княжий двір та боярські хорони. На території дитинця будувалися міський собор та єпископський двір, палацові церкви та монастирі. Під час облоги міста ворогом дитинець ставав останнім сховищем городян. Крім того, однією із головних функцій дитинця було зберігання державних, а в деяких випадках – громадських зернових запасів [1, с. 103-106]. Зокрема, ця традиція затрималася в Пересопниці на століття після занепаду міста і зафіксована в топонімії урочища «Шпихлір» – давнє «гумно» [7, с. 629].

Наприкінці XIX ст. дискусійним було питання про те, де слід шукати літописну Пересопницю. В. Антонович писав, що її залишками слід вважати Білівське городище. Його дружина, дослідниця волинських курганів К. Мельник, першою висловила думку про те, що резиденція удільних пересопницьких князів знаходилася на городищі в с. Пересопниця. Згодом висновки К. Мельник підтримав О. Цинкаловський, який обстежив городище у 30-х рр. XX ст. Справедливість таких висновків було підтверджено в ході археологічних досліджень П. Раппопорта у 1960 р. і В. Ауліха у 1966 р. [4, с. 140]. Відомо, що надавати важливе значення давнім оборонним спорудам в історичній науці почали після опублікованих робіт М. П. Барсова: тоді в історико-географічних дослідженнях наявність городищ стала одним з визначальних аргументів при визначенні місця давньоруських літописних поселень [4, с. 16].

З історичних джерел маємо такий опис Пересопниці: «Городище старого городу Пересопниці положене в долині р. Стубли і займає 4 гектари. Вали і рови, як і його поверхня тепер обернуті в орне поле.

В'їзд на городище із західної сторони з передмістя «Замостя», через міст, який був там через річку Стубли... У кінці XIX ст. на полях Пересопниці в напрямку села Білів було біля 170 курганів (тип поховання волинський)» [10, с. 556-558].

Отож, трапецієвидне городище (дитинець) т. зв. «волинського» типу, що і понині залишається історичним центром сучасної Пересопниці, розташоване в західній частині села на пласкому мисовому останці правого берега річки Стубли, глибоко висунутому в заплаву. З напільної сторони воно відділене штучним ровом завширшки близько 30 м та завглибшки до 4 м, яким пущено води притоки р. Стубли – р. Усті (Омелянівки), що найкраще зберігся з напільної (південно-східної), у давнину легкодоступної сторони. Головний в'їзд зберігся зі східної сторони у формі розриву валу завширшки приблизно 8 м. Додаткові в'їзди простежені з північно-західної сторони, де вздовж зовнішнього схилу піднімається малопомітна зараз стежинка. У місці, де вона проходить поміж двох кінців валу, що заходять один за другий, ймовірно, стояла оборонна дерев'яна вежа, поряд з цим в'їздом у 1975 р. було досліджено ступінчастий колодязь завглибшки 4 м від сучасної поверхні; другий запасний в'їзд виходив з природної улоговини з південно-західної сторони городища в бік р. Стубли, яка тут майже впритул підходить до укріплень. Земляний вал городища найкраще зберігся в північно-східній частині, яка є одночасно і найвищою ділянкою укріпленого майданчика. Його висота тут становить понад 7 м над рівнем заплави та на 2-3 м він здіймається над самим майданчиком. У п'ятих перерізах валу на його північній та південній ділянках стверджено відсутність спеціальних конструкцій його серцевини. Основу насипу валу становила материкова глина. Ґрунт для цієї мети брався на місці: з напільного рову та прилеглих країв внутрішнього майданчика [9, с. 28].

Слід зауважити, що на західноруських землях багато оборонних валів споруджували без дерев'яного каркасу, з однієї лише землі, яку брали тут же, під час викопування рову. Зведення дерев'яних городень у вигляді клітей на штучно створених земляних насипах, швидше за все, пов'язано з дефіцитом будівельного лісу та вартістю будівництва. Навіть у Галичі, у середині XII ст., під час укріплень дитинця, «всі вали були чисто земляними, що не мали всередині жодної дерев'яної конструкції» [6, с. 114-118].

Однак, судячи з опису пам'яток Пересопниці, що його зробила К. М. Мельник наприкінці XIX ст., у північній частині села існувала ще одна лінія оборони. Вона складалася із двох паралельних валів і ровів, які перетинали берегове підвищення від заплави р. Стубли до долини струмка. Цю зовнішню лінію оборони середньовічного міста досить приблизно було показано на планах у публікаціях сучасних дослідників Пересопниці [4; 9]. Виявилось, що на військовій карті 1939 р., підготовленій за матеріалами топографічної зйомки 1889 р., цей оборонний рубіж нанесений на південь і захід від сільського кладовища. Він проходив зі сходу на захід, починався від долини струмка й виходив до берега р. Стубли в місці, де була гребля, по якій здавна переправлялися на лівий берег річки. За припущеннями Б. Прищепи, вал міг захищати не тільки частину середньовічного поселення, а й переправу через річку [4, с. 69-70].

Внаслідок розкопок, проведених протягом 20 польових сезонів експедицією Рівненського обласного краєзнавчого музею під керівництвом науковців зі Львова: Володимира Савватійовича Терського у 1974-1992 рр. і Святослава Володимировича Терського у 1993-1999 рр. на різних ділянках було вивчено культурні нашарування завтовшки від 1 до 2 м на площі більше 2 тис. м², досліджено понад тридцять житлових споруд X-XIV ст. та чотири ремісничі майстерні. Цими роботами вдалося встановити приблизну структуру забудови укріпленого майданчика, стратиграфію та етапи забудови [8, с. 11].

Як свідчать археологічні джерела, поселення на дитинці Пересопниці сформувалося у X ст. і продовжувало розвиватися у XI ст., але інтенсивність життя тут різко зростає лише у XII – першій половині XIII ст. Таке датування мають численні вироби, які належать до дружинно-міської культури епохи Київської Русі [5, с. 84]. Кінець XIII-XIV ст. – це період поступового занепаду міста, коли згадки про нього в існуючих зараз письмових документах остаточно зникають. У цей період, на думку С. Терського, на городищі традиційно продовжувала зберігатись військова залога, можливо, князівський двір, в обов'язки якого входив, окрім військово-адміністративних функцій, контроль за торговим шляхом, свідченням чого дослідник вважає знахідки предметів золотоординського імпорту. Деякі з досліджуваних жителів у західному куті городища зберегли сліди великої пожежі та, очевидно, погрому, який пов'язують зі спустошливим набігом татарського хана Едигея на Волинь у 1399 році. Цей погром міста підтверджують археологічні дослідження, проведені на дитинці В. Терським у 1978 р. У ході археологічних розкопок було виявлено напівземлянкові житла того часу, в одному з яких знайдено непохований скелет жінки [9, с. 22-23]. З цього часу укріплення в ур. Шпихлір остаточно втрачає функції адміністративного осередку. «Список городов русских дальних и ближних», складений близько 1396 р., вже не згадує Пересопницю серед міст Волинської землі [8, с. 13].

Ілюструють всі ці зміни в історії Пересопниці результати багаторічних досліджень, проведених експедиціями під керівництвом В. Терського та С. Терського протягом 1974-1999 рр., адже по сьогодні археологічні напластування на території давнього міста є порівняно непогано збереженими. Розкопки городища та посадів Пересопниці дають першокласний матеріал для історичних реконструкцій щодо найменш висвітленого в письмових джерелах періоду, який наступив після монголо-татарського нашествия.

Важливим джерелом історії Пересопниці є збережені до наших часів пам'ятки колишніх фортифікацій, яких не так уже й багато дійшло до наших днів. Тому навіть частково збережені давні укріплення є цінними свідками своєї доби й потребують дбайливого захисту і вивчення. Відомий рівненський археолог Б. А. Прищепа відзначає, що в районі с. Пересопниця порівняно добре зберігся унікальний археологічний комплекс, який може бути використаний і як полігон для нових наукових досліджень, і як один з цікавих туристичних об'єктів поблизу Рівного.

Список використаних джерел та літератури

1. Белецкий С. В. Клеті Псковского Крома / С. В. Белецкий, Г. Я. Мокеев // СА. – 1989. – № 4. – С. 103-116.
2. Котляр М. Ф. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі / М. Ф. Котляр. – К.: Наш час, 2010. – 280 с.
3. Літопис Руський за Іпатським списком / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
4. Прищепа Б. А. Погоринські міста в Х-ХІІІ ст. / Б. А. Прищепа. – Рівне: ПП Дятлик М., 2016. – 297 с.
5. Прищепа Б. А. Розвиток Пересопниці за княжої доби // Войтович В. М. Пересопниця. Рівненський край: історія та культура. – Рівне: Видавець Валерій Войтович, 2011. – С. 82-88.
6. Раппопорт. П. А. Военное зодчество западнорусских земель Х-ХІV вв. / П. А. Раппопорт // МИА. – № 140.
7. Словник староукраїнської мови ХІV-ХV ст. – К.: Наукова думка, 1977. – Т. 1. – 631 с.
8. Терський С. В. Оборонний комплекс княжого міста Пересопниці / С. В. Терський // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. – Львів, 2008. – № 634. – 191 с.
9. Терський С. В. Пересопниця. Краєзнавчий нарис / С. В. Терський. – Рівне: Азалія, 2003. – 160 с.
10. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся / О. Цинкаловський. – Вінніпег, 1986. – Т. 2.

Олександр Прядко
(Переяслав-Хмельницький)

завідувач науково-дослідного сектору
«Археологічна експедиція»
НІЕЗ «Переяслав»

ДАВНЬОРУСЬКІ ПАМ'ЯТКИ С. ХОЦЬКИ НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ

Стаття присвячена пам'яткам давньоруської доби с. Хоцьки Переяслав-Хмельницького району Київської області та його околиць. Подано детальний опис знахідок та охарактеризовано топографічні особливості ново виявлених пам'яток.

Ключові слова: Переяславщина, с. Хоцьки, давньоруські пам'ятки, поселення, система заселення, «Змійовий» вал, кераміка, випадкові знахідки.

За часів Давньої Русі Переяславщина була щільно заселена, поселення існували на території чи не кожного сучасного села. Після формування давньоруської державності суттєво прискорився економічний і політичний процес Переяславського князівства. Внаслідок цього відбувається активне освоєння територій, спостерігався приток населення, як ззовні, так і бурхливий демографічний ріст. Археологічно ці процеси проявилися у значному збільшенні пам'яток і розширенні площ старих поселень [10, с. 26].

До 2013 р. територія с. Хоцьки була недостатньо досліджена, особливо в археологічному відношенні, адже була віддалена від річкових проток. Тому основна увага археологів була зосереджена на найближчій річковій системі регіону. Наявність на території села незначних водойм до уваги не бралась.

Відправною точкою дослідження археологічних пам'яток Хоцьківського регіону стали земляні роботи під будівництво котловану церкви в центрі села. Збори археологічних матеріалів дали можливість припустити наявність в центрі с. Хоцьки багатошарового поселення [5, с. 306-315]. До одних з найпошукніших шарів пам'ятки відноситься давньоруська доба. Крім цього від 2013 р. до цього часу на території села та поблизу здійснено ряд розвідкових досліджень, у результаті чого відкрито цілий ряд нових пам'яток археології.

«Змійовий вал» уроч. Валок. За 2,6 км на північний захід від оз. Селище, та за 4,1 км на північний захід від оз. Ставок с. Хоцьки знаходиться вал з ровом, який більш відомий як «Змійовий», а в науковій літературі – як Малий, на противагу Великому. Цей вал добре відомий ще з початку ХХ ст. Позначений на детальних картах М 1:250000.

Найдавніші згадки про ці вали є давньоруських літописах у 1095 та 1149 рр. [4, с. 342-343].

На початку 2017 р. обстежено невеликий вцілілий сегмент валу в межах лісу та оз. Біле і далі (рис. 1, 1; 2). Вал з ровом, що йде майже паралельно асфальтованій дорозі найкраще зберігся в межах лісу. Тоді ж, як від лісу, через поле до с. Пологи-Чобітьки вал з ровом візуально не простежується. Але за допомогою космоснімків напрямком валу та місце розташування його добре помітно. Багаторічна оранка на цій ділянці повністю знищила вал з ровом.

Протилежна ситуація простежується в межах лісу. Нами складено план-схему валу з ровом по всій вцілілій довжині, зафіксовано його профілі (рис. 2, А1-А10), здійснено фотофіксацію. Довжина валу з півночі на південь 2,8 км, за оз. Білим близько 450 м. Значна частина валу проходить по третій надзаплавній терасі Дніпра, яка у свою чергу має піщане підвищення, утворене еоловим піском борової тераси. З цього піску в межах лісу і споруджений вал. Це піщане підвищення більш відоме як Хоцький горб.

Від межі лісу до оз. Білого вал переривається 11 разів, переважно у зв'язку з діяльністю людини на протязі багатьох років. Майже через всі проміжки проходили піщані лісові дороги (рис. 2). У найвищій частині проходження Хоцького горба вал змінює напрямок та робить невеликий вигин у західному напрямку. Вал зберігся на висоту 1-1,5 м від денної поверхні, з рову – на 2-2,5 м. Рів має V-подібну форму, шириною 2-2,2 м, глибиною 0,7-0,9 м.

Вал з ровом фіксується до оз. Біле та болота майже паралельно асфальтованій дорозі. Через болото проходить земляний насип, який фактично є греблею, по якому і проходить дорога.

За болотом та оз. Білим дорога проходить повз вертолітну площадку та Білоозерське лісництво. На південь за 530 м від вертолітної площадки фіксується ще один сегмент валу з ровом довжиною 450 м. Вал висотою 0,50-0,60 м від денної поверхні, з рову – 1,1-1,3 м. Рів також має V-подібну форму, шириною 1,9-2,0 м, глибиною 0,5-0,7 м. Далі в напрямку водосховища вал простежити не вдалось.

Про датування та призначення Малого валу серед дослідників немає спільної думки. О. М. Максимович та В. Г. Ляскоронський вали пов'язували з князівською добою [2; 1]. Б. А. Шрамко висунув версію про величезне городище скіфського часу [11, с. 199-201]. М. В. Роздобудько піддав сумніву скіфську версію, провівши розкопки, встановивши стратиграфію, хронологію Великого валу остаточно пов'язавши з князівською добою. Малий вал мав значно меншу висоту насипу та глибину рову і не створював серйозних перешкод для кінноти. Суто оборонні функції Малого валу сумнівні також з огляду на топографію окремих його відрізків. Півколо Малого валу нагадує межу, порубіжну лінію, яка виокремлює, відмежовує якусь певну територію [7, с. 57].

На наш погляд М. В. Роздобудько правильно підмітив різницю між Великим і Малим валом. Якщо порівнювати розміри валів, то саме Великий вал можна пов'язати з оборонним, а Малий з межовим, оскільки ні рів, ні вал, зі скидкою на розсунутість та замулення, не являли серйозної перешкоди.

Селище. Багатошарове поселення в північній частині с. Хоцьки (рис. 1, 2). Розташоване навколо оз. Селище за 1,3 км на північ від будівлі пошти. Озеро розмірами 86×44 м займає найнижчий рівень кратероподібного заглиблення. Схили цього озера складаються переважно з еолового піску борової тераси Дніпра. Зі сходу схил більш пологіший та виположений, тоді ж як західний – вищий та крутіший. З північного та південного заходу біля озера проходить давній шлях на Переяслав (місцева назва Старий шлях).

Пам'ятка займає схили навколо озера. Відкрита у 2014 р. під час маршрутної розвідки. Обстежується щорічно. У зв'язку з перепадами рівня поверхні води, береги і навіть дно озера доступні для огляду. Зібрано велику кількість кераміки: доби бронзи, раннього залізного віку, ранньослов'янського часу, черняхівської культури, давньоруської доби та XVI-XVIII ст.

Матеріали давньоруської доби концентруються переважно із заходу, півночі та сходу. Гончарний посуд представлений дрібними фрагментами стінок та вінець тонкостінних посудин з домішкою піску в тісті. За профілем вінець, ця кераміка характерна для XI-XIII ст. (рис. 5, 1-41). Серед них 51 вінчик (20 шт. – XI ст., 21 шт. – XII – перша половина XIII ст.), 56 стінок, у тому числі 4 з характерним орнаментом. Крім цього зібрано 12 уламків пірофіліту світло рожевого кольору. Товщина культурного шару від 0,20 до 0,60 м. Розміри поселення 200×150 м (0,3 га).

Ставок. Багатошарове поселення в центрі села (рис. 1, 3). Знаходиться за 100 м на південь від будівлі пошти та за 20 м на схід від Переяславського шляху (місцева назва Старий шлях). Матеріали концентруються по лівому та правому березі видовженого пересохлого русла давньої річки або сезонного стоку води у межах уроч. Сажалка та оз. Ставок. Довжина русла в межах центральної частини села – 410 м, ширина – 35-40 м. Добре фіксується в центрі села. У східному напрямку в межах села русло майже не фіксується і лише між селом і трасою Київ-Кременчук воно ледве помітно, переважно повесні. Напрямок русла простежується до р. Броварка, яка у свою чергу ліва притока р. Трубіж (басейн р. Дніпро).

Зібрано різночасові матеріали: неоліт, доба бронзи, ранньозалізного, ранньослов'янського, давньоруського часу, XVII-XVIII ст. Крім ліпного та гончарного посуду знайдено 9 уламків пірофіліту світло-рожевого кольору, уламки корчаг та два пірофілітові прясла (рис. 6, 9-10).

Серед значної кількості матеріалів давньоруського часу знайдено: 115 вінчиків (кін. X – початок XI ст. – 9 шт., XI ст. – 68 шт., XII – I полов. XIII ст. – 38 шт., (рис. 3, 1-63), 29 стінок, з яких 6 з орнаментом (рис. 4, 2-6), 5 денець, одне з яких з клеймом (рис. 4, 7), вушко амфорки київського типу (рис. 4, 8), дві бронзові пряжки (рис. 6, 6), свинцевий натільний хрестик (рис. 6, 2), іконка-підвіска (рис. 6, 1), [6, с. 119-122] та візантійська срібна монета X ст. (рис. 7).

Візантійська монета Василя II і Костянтина VIII (976-1025). Метал білий (срібло). Карбування. Розміри 2,3×2,2 см. Аверс: По центру анфасне зображення двох братів по сторонах від хреста, який зображений на трьохступеневій основі, верхня і бокові рамена хреста мають хрестоподібне завершення, по кінцях яких невеликі круги. Нижнє рамено доповнене півмісяцем рогами догори, середохрестя оформлено чотирма крапками. По краю монети напис, який важко читабельний. Реверс: п'ятирядковий напис грецькою мовою з чотирьох крапковим зображенням над ним. Простежується в нижній частині трьохлінійний обідок. У рядкових написах проглядається скошеність слів з початковим дублюванням. Це свідчить про повторний удар штемплем. Монета має незначну погнутість та часткову затертість. На даний час монета знаходиться в невідомій нам приватній збірці. Викарбуваний міліарісій у 977-989 pp. [12, с. 47, 79, 91-92].

Таким чином, проведеними дослідженнями в центрі с. Хоцьки вдалось виявити та зафіксувати межі поселення давньоруського часу, які складають 400×150 м (6 га), товщина культурного шару від 0,40 до 0,80 м. Слід відмітити, що на пам'ятці присутні матеріали кін. X ст., рідкісні для виокремленої округи.

Ставок-II. Курганний могильник у центрі с. Хоцьки (рис. 1, 3). Розташований на правому березі давньої річки за 250 м на південь від будівлі пошти. На даний час серед групи курганів виціліло лише два. Всі інші ймовірно були розорані в процесі обробки ґрунту поблизу водойми.

Курган №1. Має назву Панський горб. Знаходиться за 225 м на південний захід від будівлі пошти та за 66 м на північ від русла річки. Має висоту близько 1,5 м та діаметр 15×15 м. З північно-східної сторони помітний ровик. Задернований, порослий деревами та кущами.

Курган №2. Знаходиться за 154 м на північний схід від кургану №1, за 146 м на південь від будівлі пошти та за 35 м на північ від оз. Ставок. Висота його близько 1 м, діаметр 12×14 м. Розорюється. За переказами місцевих жителів цей курган був за формою та розмірами аналогічний кургану №1.

Інших курганів візуально з цієї групи не помітно, оскільки ймовірно були розорені.

У липні 2014 р. між курганами №1 та №2 на сезонному городі Стріхи Г. 3. під час земляних робіт було виявлено поховання. Воно знаходилося за 50 м на південь від оз. Ставок та за 75 м на північний схід від кургану №1.

Поховання (дитяче) виявлено на глибині 1,2 м від сучасної поверхні. Поховальна яма мала підпрямокутну форму. Її розміри: довжина – 0,96 м; ширина в головах – 0,30 м, у ногах – 0,25 м. Поховальної конструкції не виявлено. Кістяк лежав випростано на спині. Руки складені на животі. Орієнтований головою на південний захід. Ліва нога випростана, права злегка зігнута ув коліні. Довжина кістяка до п'яточних кісток – 0,65 м. Вище черепа та нижче кісток ніг у межах поховальної ями концентрувались фрагменти деревного вугілля. Поховальний інвентар не виявлено. У заповненні поховальної ями виявлено уламки стінок горщиків давньоруського часу.

Наявність поховання давньоруського часу між курганами може свідчити про розташування тут могильника від синхронного поселення на лівому березі давньоруського русла річки.

Багни. Багатошарове поселення в південно-західній частині с. Хоцьки (рис. 1, 4). Пам'ятка розташовується за 1,2 км на південний захід від будівлі пошти навколо озера овальної форми розмірами 75×48 м. Займає схили озера. На піщаних дорогах, переважно з півночі, сходу та південного сходу, зібрано різночасові матеріали: ранньослов'янської, давньоруської та ранньомодерної доби.

Знайдено: сім уламків вінчиків (5 – XI ст., та 2 – XII ст.), дев'ять стінок, одна з яких орнаментована прокресленими лініями, одне денце та три сколи пірофіліту (рис. 5, 42-49). За 25 м на північ від озера у 2016 р. під час шурфування знайдено уламки посуду XI-XII ст., культурний шар – 0,25 м. Розміри поселення 140×120 м (0,28 га).

Дьогтярське. Багатошарове поселення в урочищі Дьогтярське (рис. 1, 5). Розташовується за 2,4 км на південний схід від будівлі пошти с. Хоцьки, за 4,5 км на північний схід від с. Озерище та за 250 м на південний захід від ґрунтової дороги на Переяслав. Місцезнаходження матеріалів знаходиться на схід від округлого заглиблення, яке в минулому могло бути озером. У 2014-2015 рр. неоднаразово обстежувалось автором у зв'язку з отриманою інформацією про різночасові знахідки. На розорюваній поверхні зібрано кераміку давньоруського (рис. 5, 50-51) та ранньомодерного часу. Крім цього вдалось ознайомитись із знахідками з цього місця в місцевого жителя. З 2014 по 2016 рр. ним було виявлено: два тригранних бронзових наконечника стріл, античну монету дельфінчик (?), фрагмент натільного хрестика (рис. 6, 3), три поясні бронзові пряжки (рис. 6, 4-5, 7), лите бронзове кільце (рис. 6, 8), а також значну кількість монет XIX – початку XX ст.

Виявлення матеріалів давньоруського часу навколо невеликого сезонного озера поряд з давнім шляхом на Переяслав, може свідчити про важливість навіть незначних водойм у степовій місцевості.

Саськове. Давньоруське поселення в урочищі Саськове (рис. 1, 6). Знаходиться за 4,4 км на південь від будівлі пошти с. Хоцьки та за 2,6 км на північ від будівлі сільської ради с. Озерище. Центр урочища складає однойменне озеро 10×15 м, яке знаходиться в лісі за 50 м на схід від Ліпнявської дороги. На південь від озера виявлено 5 уламків кружальної кераміки: одне вінце XII ст. (рис. 5, 52) та чотири стінки без орнаменту.

Для з'ясування культурно хронологічного горизонту біля озера зроблено два шурфи 1×1 м, у результаті чого стало відомо про відсутність будь-яких археологічних нашарувань. Зазначений пункт потребує подальших обстежень та досліджень.

Озерище-I. Давньоруське поселення біля водосховища (рис. 1, 7). У 1994 р. територію поблизу водосховища обстежила Канівська археологічна експедиція під керівництвом В. О. Петрашенка.

На береговій терасі Дніпра за 4 км на північний захід від околиці с. Озерище та за 5 км на південний захід від південної околиці с. Хоцьки виявлені залишки давньоруського поселення. Воно займає досить похилий схил берега. За 200 м на північ лісовою просікою проходить ґрунтова дорога, за якою почина-

ється велика посадка соснового молодняку. За 0,8 км на північний схід від поселення знаходиться геодезичний знак (висота 152,3 м), який позначений на карті 1:200000.

У результаті було виявлено пункт з матеріалами на невеликій площі (10×10 м). Знайдено 5 уламків: одне вінце XII ст., одне денце з ангобом та три стінки. Автори відкриття припускають про можливість виявлення лише периферійної частини поселення, яке тягнеться ймовірно у південному напрямку. Огляд був не можливий за наявності густої рослинності і високої трави [3, с. 269-270].

Автором неоднаразово здійснювалися спроби повторно виявити та додатково обстежити вище зазначене місце, але всі спроби виявились безрезультатними.

Озерище-II. Багатошарова пам'ятка в центральній частині с. Озерище, Канівського району Черкаської області (рис. 1, 8). Знаходиться за 1,1 км на південний захід від будівлі сільської ради навколо круглого заглиблення 42×35 м, порослого очеретом, яке в минулому було озером. У 2015 р. автором на піщаних дорогах та у невеликих видувих навколо цього озера вдалось зібрати різночасову кераміку: уламки ліпного посуду ранньослов'янського часу – київська культура, уламки кружального посуду давньоруського та ранньомодерного часу. Знайдено 7 уламків давньоруського часу: одне вінце XII ст., шість стінок, у тому числі дві з хвилястим заглибленим орнаментом.

Озерище-III. Місце виявлення монети срібляника Володимира Святославича (рис. 1, 9; 8). На початку 2015 р. за 3,4 км на південний захід від будівлі сільської ради на полі між лісом та асфальтованою дорогою Софіївка-Канів було знайдено срібляник. Виявлена за невідомих обставин. Оpubлікована у каталозі А. И. Рублева [8, с. 101].

На лицьовій стороні стилізоване зображення князя Володимира в анфас на повний зріст. Правою рукою він тримає ціпок з наверхом у вигляді хреста. Ліва рука на грудях. Головний убір зображений у вигляді крапок, увінчаний хрестом. Над лівим плечем зображено князівський знак – тризубець. Круговий напис: ВЛАДИМИ... НА СТОЛІ. На зворотній стороні погрудне зображення Ісуса Христа з нимбом навколо голови. У лівій руці Євангеліє в окладі. Права рука зображена схематично. Вище плеч літери: ІС та ХС. Крапковий обідок обламаний, частина монети має незначні втрати біля наскрізного отвору. Наявність слідів від двох наскрізних отворів засвідчує про використання монети у вигляді підвіски. За М. П. Сотниковою ця монета відноситься до типу I, штемпель «з ім'ям Володимира». Віднаходить аналоги серед Київського скарбу 1876 р. [9, с. 26, 7-1, 8-1; с. 28, 11-1, 12-1-2; с. 29, 12-3, 12-4; с. 30, 17-1-2; с. 31, 17-3-18; с. 35, 21-1-3].

Автором було обстежено місце виявлення монети, але археологічних матеріалів знайти не вдалось. Ймовірно монета була загублена не в межах поселення чи тимчасової стоянки. При аналізі топографічної карти з локалізацією пам'яток та об'єктів давньоруського часу загублена монета може бути пов'язана зі шляхом до Канівського броду зі сторони Переяславської дороги, що поблизу с. Хоцьки.

Таким чином, у результаті проведених археологічних досліджень на протязі багатьох років у Хоцьківському мікрорегіоні вдалось виявити нові та обстежити вже відомі пам'ятки археології, серед яких давньоруські по кількості посідають значне місце. У більшості майже всі пам'ятки розташовуються поблизу водойм (озера – 5 шт., русло давньої річки – 1 шт.), серед них поселень – 3 шт.: (Селище, Ставок, Багни), пунктів – 4 шт.: (Дьогтярське, Саськове, Озерище-I, Озерище-II), місцезнаходження – 1 шт.: (Озерище-III). Переважна більшість пам'яток містять матеріали XII ст., і лише три мають XI ст. (Селище, Багни, Ставок); матеріали кін. X ст. знаходяться лише в центрі села оз. Ставок.

У давньоруський час осаді навколо оз. Селище, Ставок та Дьогтярське знаходились поряд з суходільним торговим шляхом на Переяслав, який інтенсивно використовувався подорожніми, купцями та ін., адже ці поселення знаходились за 23-25 км від Переяслава і за 21 км до р. Супій, тобто місце було зручним для перепочинку чи навіть ночівлі.

Наявність давньоруських матеріалів навколо майже всіх водойм мікрорегіону вказує на те, що водні ресурси, навіть незначні, були на рахунок в степовій місцевості.

Список використаних джерел та літератури

1. Ляскоронський В. Г. Городища, курганы, майданы и длинные (змиевые) валы в области Днепро-Донецкого Левобережья / В. Г. Ляскоронский. – М., 1911. – 82 с.
2. Максимович М. А. О древнем вале, бывшем еще при Владимире Св. южнее Киева на грани земли печенегов / М. А. Миксимович // Собр. соч. – К., 1877. – Т.2. – С. 340-342.
3. Петрашенко В. О. Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток) / В. О. Петрашенко, В. К. Козюба. – К., 1999. – 329 с.
4. Повість врямянних літ (за Іпатським списком). – К., 1990. – 560 с.

5. Прядко О. О. Багатошарова пам'ятка в уроч. Став с. Хоцьки на Переяславщині / О. О. Прядко // Могилянські читання 2014: зб. наук. пр.: Давньоруські храми: дослідження та збереження. До 925-ліття від часу Великої Печерської церкви. – К.: НКПІЗ, Видав. О. Філюк, 2015. – С. 306-315.
6. Прядко О. О. Нова знахідка давньоруської іконки-підвіски з с. Хоцьки на Переяславщині / О. О. Прядко // ПЕРЕЯСЛАВІКА: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника: зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2017. – Випуск 11 (13). – С. 119-122.
7. Роздобудько М. В. «Змійові» вали Переяславщини / М. В. Роздобудько // Переяслав у віках. 2007. – Переяслав-Хмельницький. – С. 54-58.
8. Рублев А. И. Монеты древнерусской чеканки. Конец X – начало XI вв. Каталог // А. И. Рублев. – М., 2016. – 430 с.
9. Сотникова М. П. Древнейшие русские монеты X-XI веков. Каталог и исследование / М. П. Сотникова. – М.: Банки и биржи, 1995. – 320 с.: ил.
10. Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – Київ: Шлях, 2003. – 232 с., іл.
11. Шрамко Б. А. Исследование лесостепной полосы УССР / Б. А. Шрамко // АО 1966 года. – М., 1967. – С. 199-201.
12. Шостопа А. Скарби Черкащини / А. Шостопа. – Черкаси: Андрощук П. С., 2007. – 120 с.

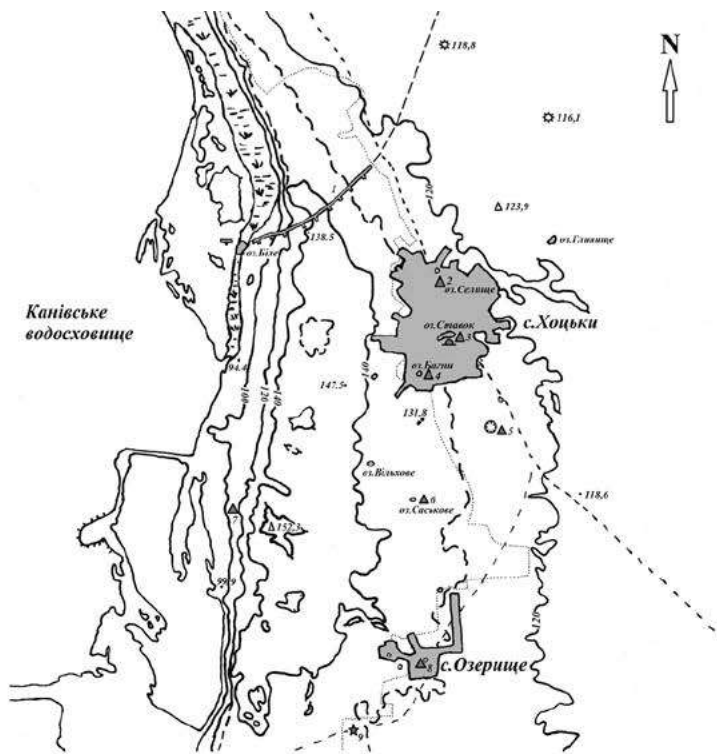

Рис. 1. Карта-схема розташування давньоруських пам'яток Хоцьківського мікрорегіону: 1. – «Змійовий» вал, 2. – Селище, 3. – Ставок-I-II, 4. – Багни, 5. – Дьогтярське, 6. – Саськове, 7. – Озерище-I, 8. – Озерище-II, 9. – Озерище-III.

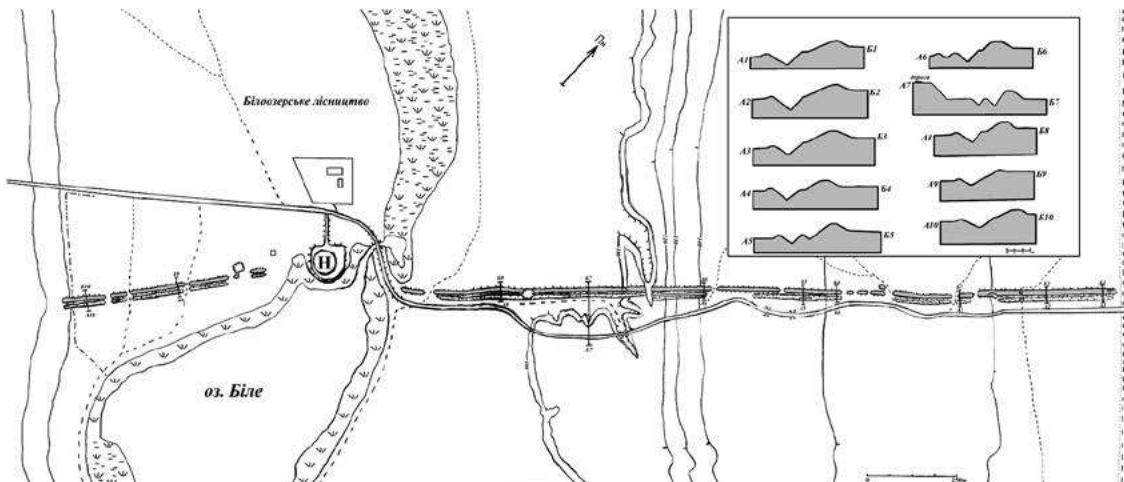

Рис. 2. План-схема «Змійового» валу поблизу с. Хоцьки, уроч. Валок.

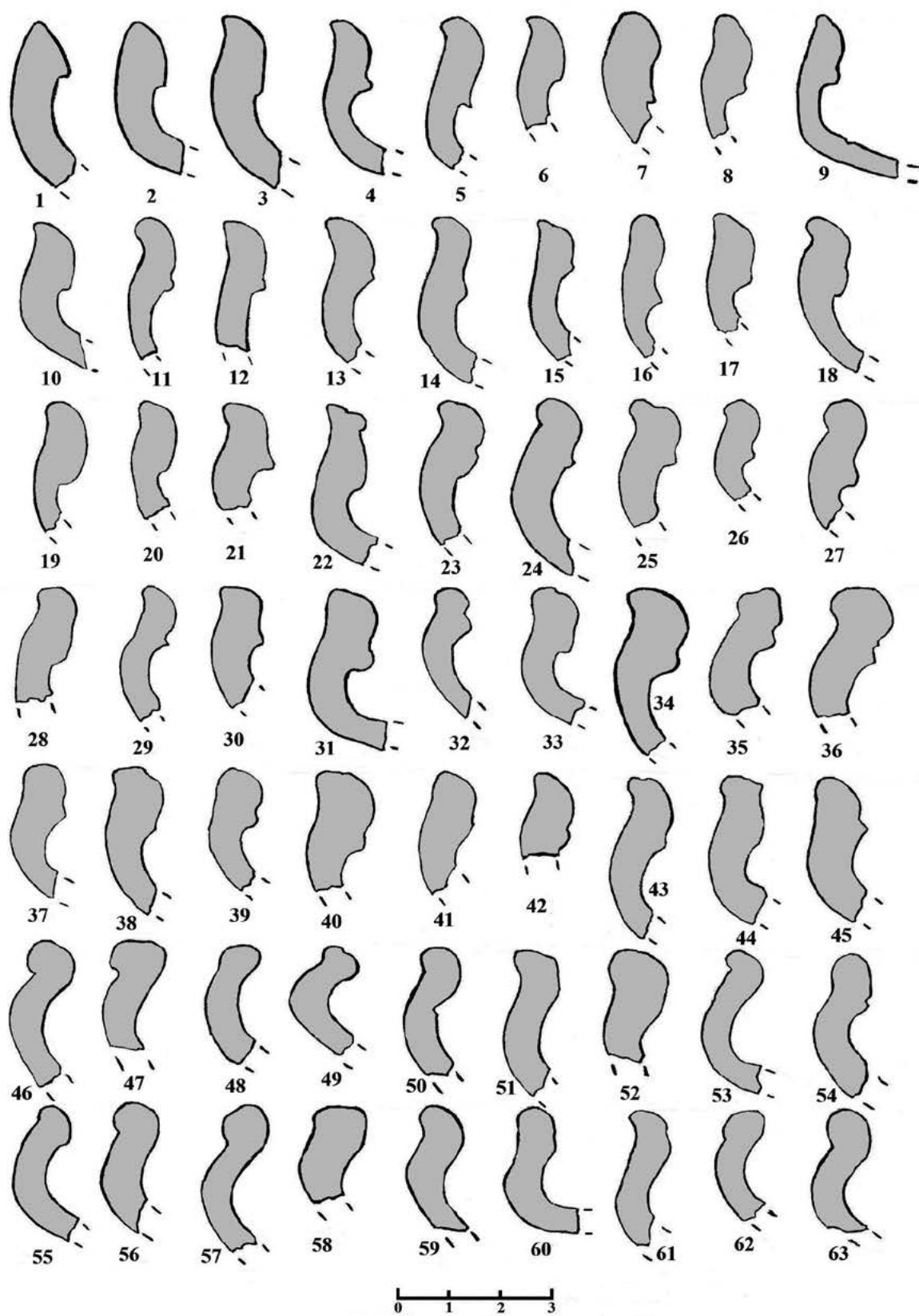

Рис. 3. Профілі віничків з давньоруського поселення Ставок, с. Хоцьки.

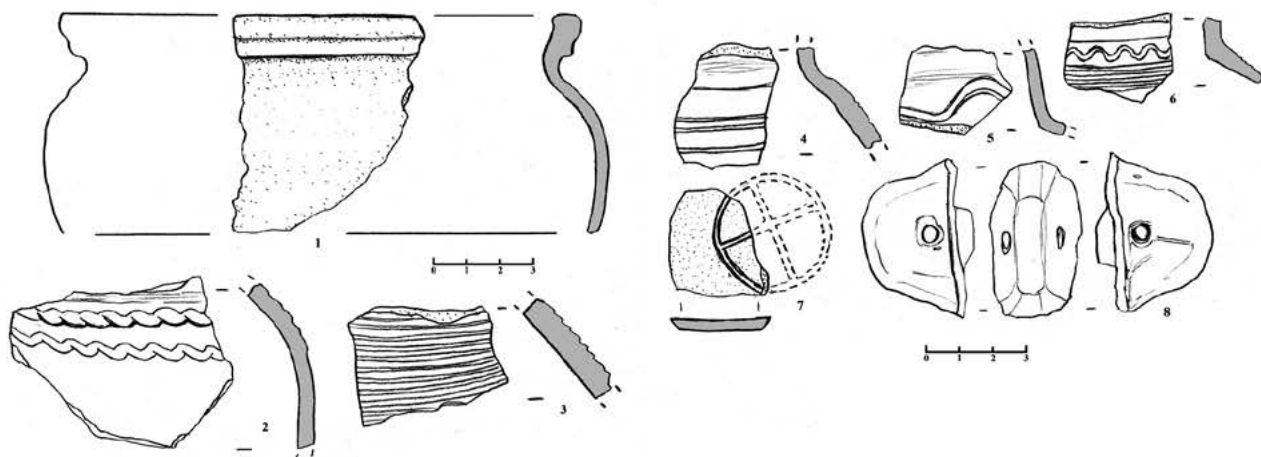

Рис. 4. Знахідки з поселення Ставок, с. Хоцьки: 1-8 з відвалу котловану під фундамент церкви.

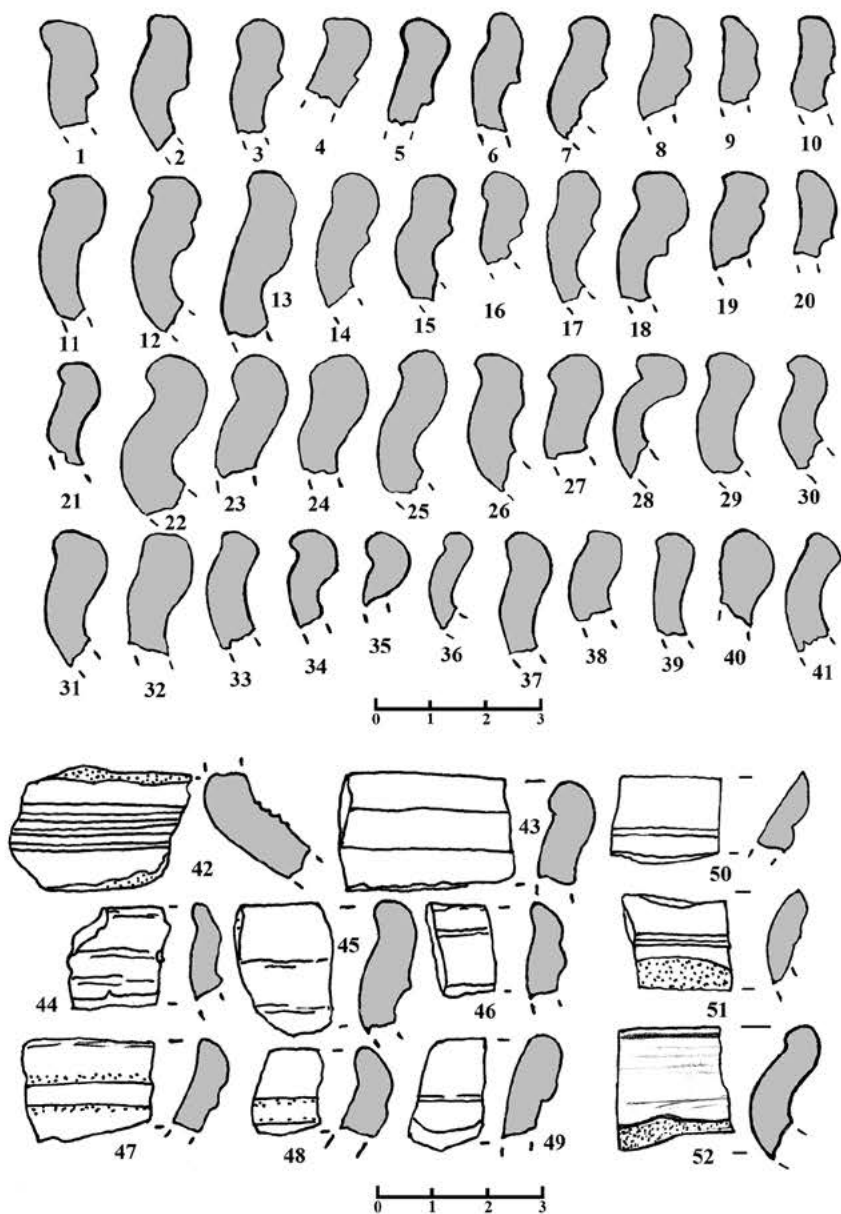

Рис. 5. Профілі вичиків: 1-41 – Селище, 42-49 – Багни, 50-51 – Дьогтярське, 52 – Саськове.

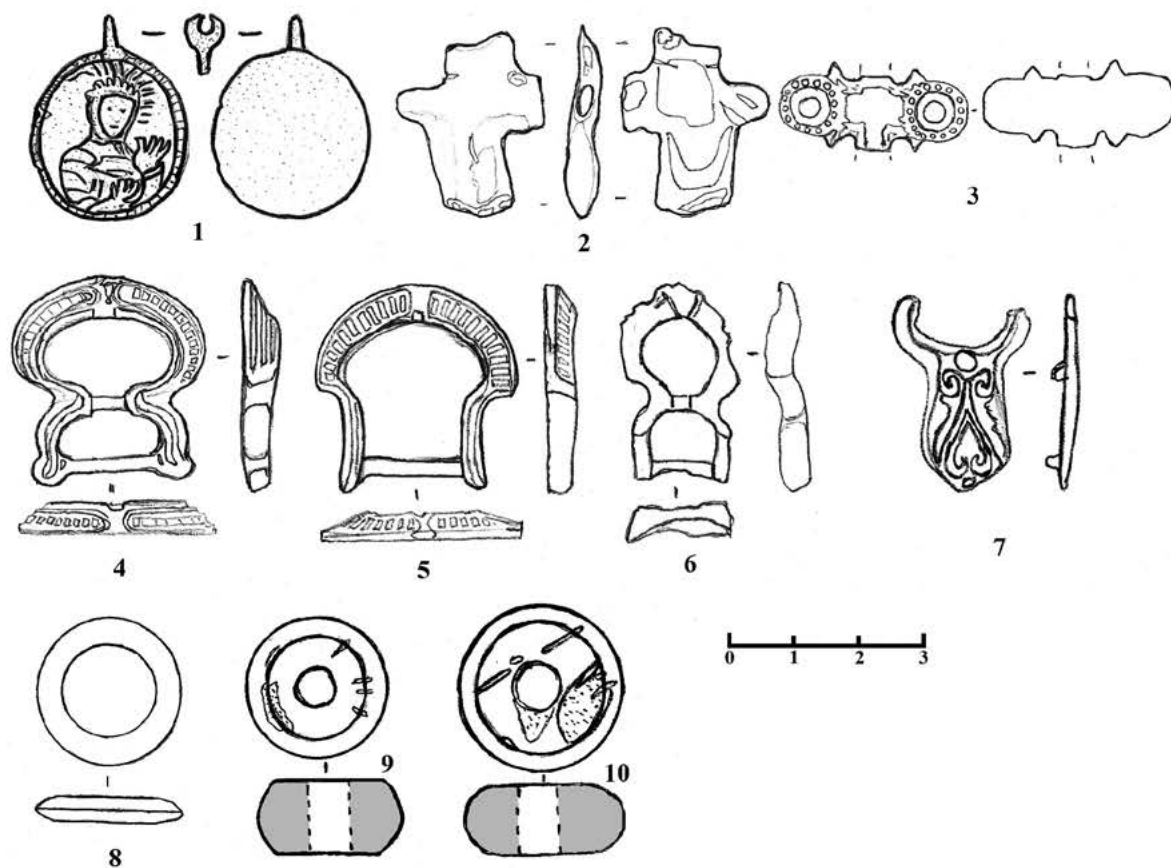

Рис. 6. Індивідуальні знахідки: 1-2, 6, 9-10 – Ставок, 3-5, 7-8 – Дьогтярське, 1-8 – метал, 9-10 – пірофіліт.

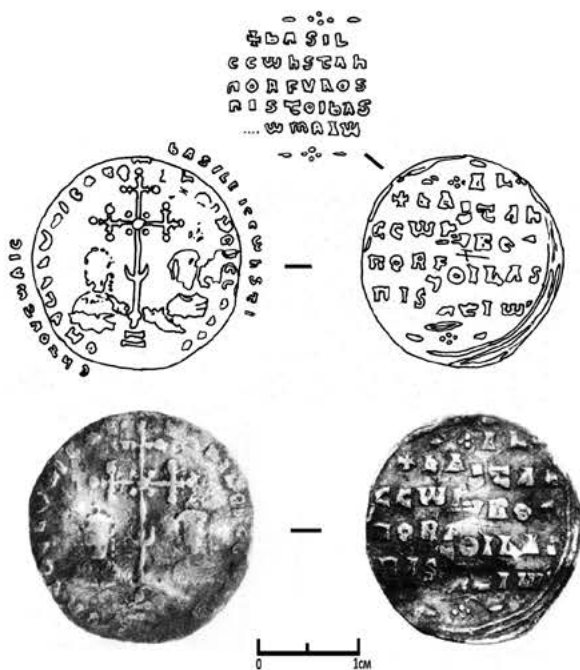

Рис. 7. Монета міліарісій, Візантія, Х ст., оз. Ставок, с. Хоцьки.

Рис. 8. Монета срібляник Володимира Святославича, Озерище-III.

ЗМІЙОВИК З ВОЛИНИ В КОЛЕКЦІЇ НМІУ

Змійовики – круглі двосторонні підвіски, що суміщають на своїх сторонах християнський сюжет і язичницьку змієподібну істоту. Ці вироби відрізняються від стандартних культових пам'ятників, вони є свідченням складного переходу від язичницької до християнської релігії та прикладом їх взаємодії. Привнесені на Русь з Візантії, ці християнські амулети з часом пристосовуються під запити місцевого населення, слов'янізуються. Яскравим прикладом цього є змійовики із зображенням святих цілителів Козьми і Даміана.

Ключові слова: змійовик, амулет, зміїне гніздо, цілителі, Козьма і Даміан.

У Національному музеї історії України (НМІУ) зібрана чимала колекція змійовиків, представлених різними іконографічними типами. У минулому році було опубліковано чотири змійовика з колекції НМІУ із зображенням святих цілителів, безсрібників Козьми і Даміана [6]. Всі чотири змійовики представлені однією іконографічною схемою (хоч і виконані в різних відливках): дві фронтальні фігури в ріст, між ними зверху звисає меч, а внизу прокреслено хрест на Голгофі, навколо грецький напис молитви; на звороті представлена жіноча голова, зверху і знизу якої відходять і звиваються в петлі десять зміїних тулубів. Змійовики ідентичні як у зображенні постатей святих, зміїної композиції, так і в розміщенні і накресленні букв написів. Побутували вони в середині XIII–XV ст.

У зібранні НМІУ представлений ще один змійовик, що відноситься до козьмодем'янівського типу, але відрізняється від вищезгаданих іконографією лицевої і зворотної сторін (НМІУ, інв. №В 1438). Він представляє особливий інтерес, оскільки відноситься до маловідомого типу козьмодем'янівських змійовиків. Це мідний, грубий медальйон (діаметр 54 мм, товщина 5 мм) з масивним, гранчастим вушком для підвішування (довжина 17 мм, ширина 10×8 мм) і низькорельєфними зображеннями. На лицевому боці містяться зображення двох святих у ріст, з німбами навколо голови. Святі одягнені в хітон і гімантий, один кінець якого накинута на ліву руку, права рука з розкритою долонею міститься біля грудей. З під одягу виглядають ноги, поставлені носками порізно. Волосся на голові святих кудряве, обличчя округлі, на ньому виділяються округлі випуклі очі. По бокам від фігур міститься заглиблений напис імен, з яких читаються лише окремі букви: біля правої фігури «КУЗ...», біля лівої «...МС...». По зовнішньому полю, виділеному двома високими вузькими бортиками, розміщений орнамент із випуклих кульок. На зворотному боці – у центрі людська голова з непропорційно видовженим обличчям, на якому виділені великі очі, ніс, рот. Від голови до низу схематичне зображення тулубу, від якого симетрично відходять шість зміїних тулубів, що являють собою три пари змій повернутих у різні сторони. Навколо голови зображені ще чотири пари змієподібних фігур. Всі зміїні зображення схематичні. Навколо, по зовнішньому полю, відділеному високими вузькими бортиками міститься орнамент у вигляді кружків. Сам змійовик грубої роботи, вірогідно відлитий в неякісній формі, у результаті деталі чітко не виділені, місцями сильно згладжені, написи імен не завершені, висота бортиків нерівномірна.

До музейної колекції змійовик був переданий у 1936 р. із зібрання Музею старожитностей Київського університету св. Володимира, колекція якого тоді передавалася до Центрального історичного музею ім. Т. Г. Шевченка (нинішнього НМІУ). Відомо, що у 1899 р. він експонувався на виставці XI Археологічного з'їзду в Києві, у розділі церковних старожитностей, де був зазначений як змійовик з Овруцького повіту Волинської губернії [9, с. 15, №201]. Змійовик відрізняється від усіх відомих екземплярів, ідентичного амулета в літературі не відомо. Дещо близький за іконографією зображення св. Козьми і Даміана змійовик зберігається в Кам'янець-Подільському державному історичному музею-заповіднику (Тернопільщина), датований XII–XIII ст. На лицевій стороні змійовика зображені прямостоячі фігури святих з німбами і кудрявим волоссям на голові. На круглому обличчі виділені великі круглі очі та довгий, дещо крючковатий ніс. Святі в одязі типу хітона і гімантия тримають праву руку з розкритою долонею біля грудей, лівої не видно з-під одягу. По зовнішньому полю випуклий круговий напис, що починається зі слів «ГН ПОМОЗН...», тобто «Господи помози...». На звороті – зміїна 10-тиголовка композиція, що за класифікацією О. С. Орлова відноситься до типу 1 – «потужного» [18, с. 21, рис. 1, 1], для якого характерні плавні вигини зміїних тіл, що утворюють петлі, у центрі композиції – жіноча голова. Цей зміїний образ відомий на давньоруських змійовиках з XI ст., вперше з'являється на змійовиках із зображенням архангела

Михайла і стає типовою іконографією на змійовиках козьмодем'янівського типу [14, с. 77-79, табл. XVI; 6, с. 142]. Типологічно близький, але не ідентичний змійовик був знайдений у 2011 р. в м. Стара Русса Новгородської області (РФ), під час розкопок Старорусської археологічної експедиції. Бронзовий змійовик був знайдений на П'ятницькому розкопі, всередині споруди, датованої першою половиною XII ст. [1]. Зображені на ньому св. Козьма і Даміан (імена підписані), навколо яких, по зовнішньому полю, розміщений нерозбірливий напис. На звороті виробу зображена людська голова, від якої хрестоподібно відходять по дві пари зміїних тулубів, що симетрично розходяться в різні сторони, утворюючи композицію із 16-тиголового змія.

Змійовики типологічно близькі, схожі за іконографічною схемою лицевої сторони, проте зображення не ідентичні. Відмінності між ними помітні як в окремих деталях зображення святих, оформленні зовнішнього поля, відрізняються іконографією зміїної композиції. Зображення на змійовиках дещо грубі, фігури святих помітно спрощені і повністю заповнюють простір, що помітно відрізняє їх від іконографії більшості відомих козьмодем'янівських змійовиків. Усталений тип змійовиків із зображенням св. Козьми і Даміана складається в середині XIII ст. і містить високорельєфні, порівняно тонкі стовпоподібні фігури святих (розміщених на відстані), простір між якими заповнений звисаючим мечем та прокресленою Голгофою [14 с. 77-79, табл. XVI; 24, с. 358-362; 6, с. 139-140]. Змійовик з Волині і вищезгадані змійовики відносяться до маловідомих варіантів і, вочевидь, представляють окремі лінії розвитку типу цієї групи змійовиків, ідентичних аналогій яких в літературі не відомо.

Амулети-змійовики давно привертають увагу дослідників давньоруської культури. Бібліографія змійовиків нараховує більше ста найменувань. Особливий інтерес у дослідників викликало зображення на звороті амулета – голова в оточенні змії. Цю композицію нарекли «зміїним гніздом», але в тлумаченні її походження і значення висловлювалися різні думки. Жоден археологічний предмет не викликав стільки суперечок. Більшість дослідників, особливо XIX ст., трактувало зміїну композицію як символ зла, проти якого і були призначені змійовики. При цьому одні виходили з апокаліптичного трактування зображення [26, с. 372-374], інші вказували на негативну суть зміїного образу, виходячи лише з його язичницького мотиву [7, с. 121-123; 23]. Згодом з'явилася чимало робіт, в яких язичницький зміїний образ, навпаки, трактувався як божество, що захищає від зла, тобто виступає в ролі оберега-апотропея [3, с. 26-30; 4, с. 206-210]. Охоронне призначення змійовиків ні в кого сумнівів не викликало. Вперше думку про те, що «змійовики є ні що інше, як охоронні наузи, амулети», висловив київський митрополит Євген Болховітінов, який добре знався на народних віруваннях і звичаях [7, с. 122-123]. Але від чого вони мали захищати? На це питання наприкінці XIX ст. відповів проф. М. Соколов, застосувавши великий апокрифічний матеріал, він висловив думку що ці медальйони використовувалися як амулети від хвороб [23, с. 159]. Зображення ж християнського характеру не викликало ажіотажу серед дослідників і в більшості робіт, присвячених змійовиках, носило публікаційний характер. Лише у 1991 р. з'являється праця Т. В. Ніколаєвої, в якій опубліковано більшість відомих змійовиків давньоруського часу [14], в основу типології яких автор взяла лицеву сторону з християнськими зображеннями. На відміну від класифікації О. С. Орлова, розробленої у 1926 р., для змійовиків з колекції Державного історичного музею (Москва), в основі якої було «зміїне гніздо» [18], на думку Т. В. Ніколаєвої вирішальне значення для атрибуції і датування змійовиків мають зображення на лицьовому боці, якому, як правило, відповідає певна зміїна композиція [14, с. 30].

Сама форма і походження цих амулетів досі остаточно не визначені, хоч і вважається що зміїна композиція, як і сам тип амулета-змійовика, має візантійське походження. Усталена основа всіх варіантів зміїної композиції – людська голова оточена зміями є результатом іконографічного розвитку популярного античного мотиву – голови Горгони Медузи. Цей мотив в античному мистецтві мав характер талісману, хоч і трактувався як демонічний. Ймовірно, прототипом змійовиків були античні амулети від хвороби, які містили зображення голови Медузи Горгони [4, с. 206-210]. Найбільш рані варіанти змійовиків були малоазійського походження, вони не мали християнських зображень і містили з одного боку образ голови із зміями, а на звороті «hystera»-формулу – напис магічного заклинання [19, с. 109; 27, с. 487-488, №664]. Близько X ст. ці амулети з'являються на просторах візантійської культури. Постійна присутність на них «hystera»-формули свідчить про безпосередній зв'язок між зображенням і змістом напису [2]. Слов'янський варіант цього напису на змійовиках не зустрічається, проте схожі заговори відомі в слов'янських текстах. Після їх порівняння виявилось, що грецьке слово «hystera» відповідає слов'янському слову «дна», «матка» і означає тяжку хворобу внутрішніх органів, а також демонічну істоту, яка спричиняє цю хворобу [23, с. 138]. Безсумнівно, що ці амулети мали медичну спеціалізацію і були направлені на боротьбу з хворобою [2, с. 346]. У Візантії цей вид амулетів поступово видозмінюються і на одній зі сторін з'являється образ святого [19, с. 109]. На рубежі X-XI ст. виникає новий вид пам'ятників, що став основою для всіх наступних виробів:

крутлі металеві амулети з класичним християнським ізводом і наявністю молитви з одного боку та зміїним гніздом з другого, навколо якого розміщується «hystera»-формула [19, с. 110]. Таким чином, християнство, запозичивши популярний сюжет, пристосувало його до потреб церкви. Амулет не втратив свого змісту, але лицева сторона його ставала благопристойно-християнською і ззовні нагадувала іконку-медальйон.

Не дивлячись на численну літературу, досі не зрозуміло яким було ставлення до цих виробів, як до магічних амулетів, які будучи пережитком язичництва негативно сприймалися церквою, або, навпаки, були легітимізовані і сприймалися як предмети особистого благочестя, альтернативні хрестам та образкам. На думку про їх можливу християнську, благочестиву роль наштовхує передусім те, що багато з них були знайдені в ризницях соборів та монастирів [5, с. 74-76], наприклад, один з них був врізаний в іконостас Троїце-Сергіївської Лаври [14, с. 6], ще один зміїовик, вірогідно, належав полоцьким єпископам [24, с. 362]. Цікаво, що вищезгаданий зміїовик із Старої Русси був знайдений на місці споруди XII ст., господар якої був служителем церкви, на що вказує значна кількість церковних старожитностей, знайдених на місці [12]. У той же час на магічний статус зміїовиків вказує як розшифрування hystera-формули [23], так і свідчення їх власників [14, с. 136]. Безумовно, знаючи про подвійне значення амулетів, церковники, дивлячись в майбутнє, просто привчали людей до носіння предметів з християнською символікою і віри в них.

З'явившись у давньоруській культурі у XI ст., одночасно з поширенням християнства, зміїовики продовжують побутувати до XVI ст. Перші зміїовики були візантійського походження, але вже з середини XI ст. налагоджується їхнє місцеве виробництво. Так на давньоруських зміїовиках поширеним стає образ не Горгони, а змієної богині, культ якої був здавна відомий у Північному Причорномор'ї. Змієнога богиня Апі вважалася праматір'ю скіфів-кочівників і була символом землі [13, с. 259]. Під впливом причорноморських міфів у населення Середнього Придніпров'я поширилися уявлення про жіночу богиню, супутниками якої були птахи і змії [3, с. 28]. Наприклад, на придніпровських фібулах VI-VII ст. зображувалася жіноча фігура в оточенні змії. Їх, звичайно, не можна пов'язувати з давньоруськими зміїовиками, але ці фібули допомагають зрозуміти, що візантійські амулети були на Русі істотно переосмислені на ґрунті давніх хтонічних уявлень і, ймовірно, за участю північно-причорноморських (через Херсонес?) міфологічних прообразів [3, с. 28]. Характерна особливість козьмодем'янівських зміїовиків – відсутність грецької «hystera»-формули навколо змієної богині, образ якої займає весь простір амулета. На давньоруських зміїовиках жіноча голова в центрі зміїної композиції не має страхітливого вигляду, а в деяких її трактовках навіть має привабливі риси. Це скоріше вказує на те, що її образ носив не стільки демонічний, скільки пережитково-захисний характер [3, с. 28]. Отже, привнесені ззовні амулети корегувалися згідно місцевим традиціям і набували зрозумілих та популярних для населення образів.

Так у XIII ст. з'являються зміїовики з християнськими сюжетами, популярними серед місцевого слов'янського населення. У першу чергу до них відносяться зміїовики козьмодем'янівського типу. Культ Козьми і Даміана (у слов'янській традиції Кузьми і Дем'яна), двох братів-безсрібників, цілителів і чудотворців був широко популярний на Русі. Легенди про їх чудеса з'являються на Русі, як простежує А. І. Соболевський, у домонгольський час [22, с. 176]. Загалом братів-цілителів з такими іменами було три пари, які жили, як вважається, у різний час і в різних містах. Найбільшу популярність на Русі отримали Козьма і Даміан Азійські, вшанування яких припадало на 1(14) жовтня. Згідно легендам, брати жили у III ст. в Малій Азії і прославилися чудесами, серед яких більше 40 різних подвигів, насичених описанням різних рецептів при лікуванні хворих [8, с. 300]. На Русі з їх іменами пов'язано немало вірувань. Звичайно, у першу чергу вони вважалися святими цілителями, що «прияша от бога дар исцелений», лікують «всякие болезни и всяк недуг и всяку язю в людях» [20, с. 205]. Тому до них зверталися, у першу чергу, з молитвами про одужання. Крім того вони виступали покровителями домашньої худоби. Також Козьму і Даміана називали божественними ковалями. Майстри-ковалі вважали їх своїми патронами і не працювали в день вшанування святих, але завели звичай виготовляти до свята будь-які присвятні вироби [10]. Можливо таке перетворення святих на ковалів відбулося по принципу простої асоціації: «Кузьма» – «кузня». Козьмодем'ян – пізніша християнська назва язичницького бога вогню Сварога [21, с. 540]. Як і Сварогу, народна традиція приписувала святим Кузьмі і Дем'яну покровительство над весіллям [10]. Скувати весілля значило скувати невидимий нерозривний ланцюг шлюбного союзу. У слов'янському фольклорі ці святі фігурують як божественні ковалі, що скували перше рало і перемогли Змія-дракона [21, с. 540]. Згідно переказам, складеним у Середньому Подніпров'ї, святі Кузьма і Дем'ян впрягли змія і зорали велетенські борозни, так звані «зміїові вали» [17, с. 191]. Вочевидь, не випадково на козьмодем'янівських зміїовиках тулуби змії завершуються великими вухастими головами з розкритими пащами, цілком схожими на голови драконів. Популярність святих як цілителів й сприяла появі їх на амулетах-зміїовиках. Зміїовики із зображенням Козьми і Даміана побутували переважно на території Пів-

денної Русі [12, с. 31]. Вочевидь, цей тип змійовиків виник у Середньому Подніпров'ї, де розташовувалися земляні укріплення – «змійові вали» і був пов'язаний з фольклором Кузьмодем'янівського циклу, записаному в цих місцях України.

Зразками для змійовиків вочевидь слугували підвіски-іконки із зображенням братів-безсрібників. У 1998 р. в Києві по вулиці Володимирській біля Софійського собору була знайдена сланцева іконка (40×33 мм), на якій вирізьблені зображення двох святих у ріст, біля яких розміщені написи імен, вказуючи що це Козьма і Даміан (зберігається в НЗ «Софія Київська») [11]. Святі зображені в хітоні і гімантії, один край якого накинутий на ліву руку, а права з розкритою долонею міститься біля грудей. Іконка відмічається більш ретельною проробкою деталей і якістю виконання, порівняно з пізнішими іконками із зображенням цих святих [15, таб. 11, № 6], що дозволило дослідникам вважати київську іконку роботою майстра-візантієця [11]. Іконка знайдена в шарі ґрунту XII-XIII ст., вірогідніший час її попадання в культурний шар вважається перша половина XIII ст. [11]. Безсумнівно вона відноситься до ранніх виробів із зображенням Козьми і Даміана на Русі. На іконці брати-цілителі зображені без характерних для цих святих атрибутів – кісточки (лжиці) та посудини (ларца, ампули) для ліків, які вони зазвичай тримають в руках. Схожа подача постатей святих простежується і на давньоруських змійовиках, тобто без атрибутів у руках святих, права рука з розкритою долонею розміщена біля грудей, а ліва схована під гімантієм. Не виключено, що перші змійовики виготовлялися по взірцю візантійських іконок, переймаючи іконографічні особливості, але не копіювали їх повністю.

Змійовик з Волині (НМІУ) відрізняється від усіх відомих екземплярів козьмодем'янівських змійовиків давньоруського часу: по-перше, розміром, насамперед масивністю виробу (товщина 5 мм), по-друге, відсутністю кругових написів по фоні, заміненіх орнаментом і, в-третьє, іконографією «змійового гнізда», невідомою в загально прийнятій класифікації. У той же час іконографія лицевої сторони типологічно близька зображенню святих на київській іконці та на змійовику із зібрання Кам'янець-Подільського музею-заповідника, вірогідніше датування яких перша половина XIII ст. Відрізняє змійовик з Волині і подача імені святих, які через дефект відливки читаються не повністю, але розміщення букв дає змогу їх прочитати як КУЗ(МА) і (Д)ЄМ(ИАН), замість характерного для змійовиків КОВЗЪМА ДАМНАНЪ. Аналогічний напис імені братів-цілителів зустрічається на міднолитих іконках-підвісках кінця XIV-XV ст. [25, с. 169, табл. XV, №248-250].

Проте робити якісь висновки зарано і не доречно, оскільки ми маємо неякісну відливку, яка дає лише уяву про модель та типологію предмета. Не знаючи історії знахідки предмета, не маючи достатньо впевненої аналогії (багато змійовиків із музейних і приватних зібрань по суті не введені в науковий обіг) у вивченні змійовика з Волині залишається багато не вирішених питань. Дана стаття носить публікаційний характер, метою якої є введення предмета до наукового обігу. Вирішення питання художньої стилістики, іконографії, атрибуції предмета справа майбутнього.

Список використаних джерел та літератури

1. Археология. Змеевик с изображением целителей Св. Козмы и Дамиана (XII в.) [Електронний ресурс]. Режим доступа: <https://cont.ws>. Доступ – 28.02.2016.
2. Барабанов Н. Д. К истории византийских народных верований. Истера / Н. Д. Барабанов // Античная древность и средние века. – 2003. – Вып. 34. – С. 322-347.
3. Вагнер Г. К. О змеевидной композиции на древнерусских амулетах-змеевиках / Г. К. Вагнер // КСИА. – 1961. – Вып. 85. – С. 26-30.
4. Велецкая Н. Н. О генезисе древнерусских «змеевиков» / Н. Н. Велецкая // Древности славян и Руси. – М., 1988. – С. 206-210.
5. Даль Л. В. Заметки о медных гривнах XII в. / Л. В. Даль // Древности. Труды Московского археологического общества. – М., 1874. – Т. IV, вып. I. – С. 74-76.
6. Дідух Л. Змійовики Кузьмодем'янівського типу в зібранні НМІУ / Л. Дідух // Археологія і фортифікація України: зб. матер. VI міжнар. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський, 2016. – С.139-144.
7. Евгений (Болховитинов) митрополит киевский. Замечания о Черниговской гривне // Труды и записки Общества истории и древностей российских при императорском Московском университете. – 1833. – Ч. VI. – С. 121-123.
8. Иванова И. А. Опыт атрибуции иконы XV в. «Козьма и Дамиан» из Дмитрова / И. А. Иванова // Средневековая Русь. – С. 298-302.
9. Каталог выставки XI археологического съезда в Киеве. – К., 1899.
10. Кириллица. 7 фактов о Косме и Дамиане на Руси [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <https://cyrillitsa.ru/>. Доступ – 4.11.2011.

11. Климовский С. И. Новые находки каменных иконок в Киеве [Электронный ресурс] / С. И. Климовский // Восточноевропейский археологический журнал: электрон. науч. журн. – 2001. – №3(10). — Режим доступа: <https://archaeology.kiev.ua/journal/030501/klimovsky.htm>
12. Кутузова Л. Кто-то – теряет, кто-то – находит [Электронный ресурс]. // Газета Новгородские ведомости. – 2011. – 16 сент. – Режим доступа: <https://novved.ru>
13. Михайлова Р. Д. Про змієного богиню та один тип змієвидної композиції / Р. Д. Михайлова // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – К.; Львів, 1997. – С. 256-261.
14. Николаева Т. В. Чернецов А.В. Древнерусские амулеты-змеевики / Т. В. Николаева, А. В. Чернецов. – М., 1991.
15. Николаева Т. В. Древнерусская мелкая пластика из камня XI-XV вв. / Т. В. Николаева. – М., 1983.
16. Нечаев С. Замечание о старинном медном образе / С. Нечаев // Труды и записки общества истории и древностей российских при императорском Московском университете. – М., 1826. –Т. III, ч. I. – С. 136-138.
17. Новиков Н. В. Образы восточнославянской волшебной сказки / Н. В. Новиков. – Л., 1974.
18. Орлов А. С. Амулеты-змеевики Исторического музея / А. С. Орлов // Отчет ГИМ за 1916-1925 гг. – М., 1926. – С. 2-41.
19. Персегов И. Об амулетах-змеевиках и их связи с нательными крестами и иными предметами церковной культуры / И. Персегов // Византия в контексте мировой истории: матер. науч. конф., посвящ. памяти А. В. Банк. – СПб, 2004. – С. 108-121.
20. Порфиридов Н. Г. Древнерусская мелкая каменная пластика и ее сюжеты / Н. Г. Порфиридов // Советская археология. – 1972. – № 3. – С. 200-208.
21. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Б. А. Рыбаков. – М., 1981.
22. Соболевский А. И. Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии / А. И. Соболевский // Сборник ОРЯС. – СПб, 1910. –Т. 88.
23. Соколов М. И. Новый материал для объяснения амулетов, называемых «змеевиками» / М. И. Соколов // Древности. Труды славянской комиссии и Императорского Московского Археологического Общества. – М., 1895. – Т. 1. – С. 134-202.
24. Спасский И. Г. Три змеевика с Украины / И. Г. Спасский // Средневековая Русь. – М., 1976. – С.358-362.
25. Станюкович А. К. Неизвестные памятники русской металлопластики. Миниатюрные иконки-привески XI-XVI вв. / А. К. Станюкович. – М., 2011. – С. 169. – Табл. XV, 248-250.
26. Толстой И. И. О русских амулетах, называемых змеевиками / И. И. Толстой // ЗРАО. – 1887. – Т. II. – №21. – С. 363-413.
27. Everyday life in bizantium. – Athens, 2002.

Рис. 1. НМІУ №В1438

Максим Осипенко,
науковий співробітник
відділ збереження фондів, сектор «Середньовічна археологія»
Національний музей історії України, Київ

ДО ПИТАННЯ АТРИБУЦІЇ ТРІЙНИКІВ-РОЗПОДІЛЬНИКІВ ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО ЧАСУ

У статті розглядається питання функціонального застосування трійників-розподільників. Проведена атрибуція відповідних знахідок, які можуть бути віднесені до золотоординського часу.

Ключові слова: трійник-розподільник, саадак, кочовики, Золота Орда.

Питанням появи та функціонального застосування трійників присвячена значна кількість наукових публікацій як вітчизняної, так і зарубіжної літератури [37, с. 12; 32, с. 59; 11, с. 26; 21, с. 8; 28, с. 31; 12, с. 92; 26, с. 165; 32, с. 68]. Трійник – це литий з кольорового металу розподільник, представлений кільцем або бляхою з трьома секціям (серпоподібними прорізами), часто з каплеподібними виступами-напівсферами. З'являються бляхи-трійники в давніх тюрків Сибіру ще з кін. VIII ст., згодом проникають у Південний Урал, Поволжя і Північне Причорномор'я в IX-X ст., а вже з XI ст. поширюються по всій степовій та частково лісостеповій зоні Євразії (рис. 1) [6, с. 48, рис. 14, 3; 8, с. 110, рис. 50, 18; 21, с. 89; 19, с. 87, рис. 37, 7; 34, с. 85, рис. 27, 17; 2, с. 229, рис. 1, 9; 13, с. 117, табл. XXIX, 17; 30, с. 130, рис. 24, 16; с. 133, рис. 26, 57, 58; с. 144, рис. 33, 58; с. 267, рис. 90, 9; 18, с. 34, 43, 51; 14, с. 159, рис. 3; 21, с. 8, рис. 2, 2; с. 89, рис. 40, 3; 9, с. 39, рис. 42, 12; 24, рис. 69, 2, 3; 20, рис. 9, 7; 16, с. 255, табл. 88, 82].

Археологічні дослідження Білярського городища дозволили Ф. Хузіну виділити основні категорії розподільників і розділити їх на чотири типи: трипелюсткові (тип 1), круглі без виступів (тип 2), колесо-подібні (тип 3) та підтрикутні (тип 4) [15, с. 200]. В. Приймак бере за основу напрацювання казанського колеги й додає п'ятий тип, відносячи сюди колесо-подібні розподільники, що мають характерні росли-ноподібні промені-спиці [27, с. 163]. С. Терський спрощує типологію Ф. Хузіна й виділяє всього два типи розподільників, які зустрічаються на території України впродовж всього середньовіччя – це круглі (тип 1) та підтрикутні з серпоподібними прорізами (тип. 2) [32, с. 66]. За Г. Федоровим-Давидовим бляхи для з'єднання трьох ременів належать до розряду II (з прорізами) відділу А (трипрорізні) типу I (округлі з випуклістю в центрі та круглими виступами) [33, с. 59].

З території України трійники класифікації II A I (за Г. Федоровим-Давидовим), типу 1 (за Ф. Хузіним) та типу 2 (за С. Терським), які можна віднести до золотоординського часу, відомі за знахідками з Києва, Михайлівки та Пастирського на Черкащині, Горішніх Плавнів, Засуллі та Шушвалівці на Полтавщині, балки Майорки на Дніпропетровщині, з Лутищ на Сумщині та Рідківців на Буковині (Рис. 2, 1-14) [23; 4, с. 109, табл. 2, 15; 35, табл. XI, 282; 3, с. 197, рис. 25, 28; 27, с. 545, рис. 3; 31, с. 30; 24, с. 35, 20, рис. 8, 2].

За межами України подібні розподільники походять з пам'яток Волзької Булгарії, знайдені в ході археологічних досліджень Пскова та поселення Аргамач-Пальна-3 з округи Єлецька Російської Федерації (рис. 2, 10-12) [17, с. 232, рис. 19, 4; 10, с. 40, 45, рис. 3, 1].

Досліджуючи знахідку з Пастирського, О. Приходнюк припускає його побутування в межах існування городища (II пол. VII – сер. VIII ст.), знаходячи аналогії на слов'янських пам'ятках (балка Майорка, Михайлівка) [28, с. 31]. Дійсно, привертає увагу той факт, що хронологічно пізніші речі були знайдені на ранніх пам'ятках (Рідківці, балка Майорка, Михайлівка, Горішні Плавні), але всі знахідки знайдені з розмивів схилів русла річок, а відповідно, не можуть бути пов'язані зі слов'янським горизонтом.

Шушвалівський золотоординський некрополь, з якого походить збережена центральна підтрикутна частина трійника, датується рубежем XIII-XIV ст. [22, с. 85; 31, с. 30]. Білярське городище зазнало руйнувань від монгольських військ у 1236 р. і, відповідно, знайдений розподільник, може бути пов'язаний саме з цим періодом [15, с. 200; 27, с. 548]. Другий етап заселення поселення на р. Пальна припадає на рубіж XIV-XV ст. [10, с. 33]. Стосовно центральної частини трійника з Пскова, зазначимо, що дослідження проводилися на території укріплень Окольного города, які вперше зведені в 1465 р. [17, с. 6].

Стосовно атрибуції трійників в археологічній літературі побутує декілька бачень. Їх розглядають як складові кінської упряжі, як портупейні розподільники, а також приписують поліфункціональне використання.

М. Макаренко, досліджуючи поховання печеніг XI ст. з Гаївки, одним з перших припустив використання трійника як складову кінської упряжі [1, с. 95]. Цієї ж думки дотримувався Г. Федоров-Давидов, розглядаючи подібні бляхи як елементи декору вузди [33, с. 55, 59]. Розподільники з Гаївки лягли в

реконструкцію А. Кірпічнікова. Дослідник розмістив відповідні трійники між налобним та нахрапним ремнями в оголів'ї, хоча аналогій використання такого типу вузди з трійником йому були невідомі (Рис. 3, 1) [11, рис. 12]. Ще далі, розвиваючи елементи вуздечної системи, пішов А. Іншаков, який називає подібні трійники – трензелями (Рис. 3, 2) [10, с. 40].

На думку О. Приходнюка, функціональне призначення розподільника направлене на закріплення нагрудних (підперсних) ременів, де два з них, ведуть до шиї коня, приєднуючись до сідла з протилежної сторони, а нижній, проходить між передніми ногами та кріпиться до підпруги (Рис. 3, 3) [28, рис. 64]. Підтримав це твердження В. Приймака, зазначивши, що в сучасному кінному спорті також використовуються таке кріплення сідл, але вже за допомогою кільця (Рис. 3, 4) [26, с. 157].

У ході досліджень поховань Лядинського могильника було знайдено чисельний поясний гарнітур та рештки ременів з трійниками, виявлені *in situ* на тазу чоловічих скелетів, що дозволило В. Ястребовому віднести відповідну категорію знахідок до портупейних розподільників (Рис. 3, 5) [37, с. 12, рис. 14; с. 44, рис. 24]. Також дослідник підкреслює, що такі пояси зображені на деяких кам'яних чоловічих «бабах», де реміні перехрещувалися подібним чином на стегнах і ногах, а на місці перетинання з'єднувалися «круглими пряжками» [37, с. 45].

Відомий дослідник сибірських старожитностей давньотюркського часу Г. Кубарев, на підставі поховань курганных груп Барбургази, Джолін, Кизирь, Юстид, такі трійники-розподільники пов'язав зі складовими допоміжного, стрілкового (саадачного), поясу (Рис. 3, 6). Своїми результатами науковець підкорегував припущення В. Молодіна, Д. Савінова та В. Могильникова, стосовно застосування розподільників на основному бойовому поясі, а також доповнив твердження А. Халікова щодо використання трійників як «ажурних» функціональних прикрас (Рис. 3, 7, 9) [6, с. 48, рис. 14, 3; 21, с. 89; 27, с. 97, рис. 12, 8; 20, с. 24].

Дослідження поховань давньотюркського періоду в скелях Жаргаланд Хайран, у рамках спільного німецько-монгольського проекту, дозволили К. Тюрбату дійти до тих же висновків і підтримати російського колегу. У горах провінції (аймаку) Ховд були знайдені *in situ* трійники-розподільники разом зі збереженими стінками колчанів й прикріпленими до них залишками шкіряних ременів з пряжками (Рис. 3, 8) [40, р. 377, fig. 13].

І. Кизласов, вважав такі розподільники виробами універсального призначення. Згідно його тверджень, трійники могли використовуватися як складова портупей, так і оголів'я, тому що форма виробу забезпечує загальний процес «розведення» ременів, що кріпилися до вузлових частин [13, с. 33].

На нашу думку, саме запропоновані Г. Кубаревим та К. Тюрбатові реконструкції найкраще висвітлюють призначення аналогічних виробів, адже жодний з морфологічно подібних трійників-розподільників не був знайдений *in situ* в похованні з конем на скелету тварини. Хоча, аналогічна розподільникам з Гаївки, знахідка, була виявлена в ході досліджень кургану Сапогово Кемеровської області в Росії, та спочатку, з певним сумнівом, розглядалася авторами розкопу як складова вузди (Рис. 1, 20) [9, с. 39, рис. 42, 12]. Згодом, після детального вивчення матеріалів курганных груп верхньообської культури Кузнецької котловини, ця річ була віднесена до категорії поясної гарнітури розвинутого сrostкінського типу [12, с. 97; 5, с. 106, рис. 3, 6, 7]. У той же час, *in situ* трійники-розподільники виявлені поблизу тазу скелету людини, чи розміщені на попереку разом із залишками ременів та колчанних наборів відомі з багатьох пам'яток (рис. 4) [8, с. 107, рис. 49; 29, с. 87-99; 20, с. 24; 12, с. 197, 230, 241, 261, 279, 330; 37, р. 203; 41, р. 265]. Очевидно, що визначення трійників як розподільників кінської упряжі пов'язано з недостатнім ознайомленням з матеріальною культурою середньовічних кочовиків євразійського степового коридору.

Згідно спостережень Г. Кубарева, використання саадачних поясів кочовиками розвинутого та пізнього середньовіччя було давньотюркською традицією [12, с. 97]. До складу саадачного поясу входили наступні складові: трійники-розподільники, колчанні кроки та, іноді, невеликі пряжки [12, с. 94]. Такий допоміжний пояс виконував функцію сучасної розвантажувальної системи, одягався поверх обладунків та основного бойового поясу, де закріплювалася ручна холодна зброя. Для тюркського саадачного поясу була характерна наступна варіативність: з трьома (для підвішування налуча та колчана), двома (тільки колчана) та одним розподільниками [12, с. 96].

Хоча в ході археологічних робіт на монгольських пам'ятках, залишки саадаків рідко прослідковуються, що може вказувати на їхню цінність [36, с. 128, 129]. Однак наявність таких поясів у монголів підтверджується давньоперськими, китайськими та японськими мініатюрами [7, с. 59, 60, 69; 39, р. 106].

Отже, наслідуючи давньотюркські традиції, золотоординські воїни використовували такі розподільники в системі саадачних поясів. На нашу думку, розглядати відповідні знахідки як складові кінської упряжі, чи з позиції поліфункціональності, зважаючи на вищенаведені факти, некоректно.

Список використаних джерел та літератури

1. Отчет императорской археологической комиссии за 1905 год. – Санкт-Петербург, 1908. – 144 с.
2. Айбабин А. И. Салтовские поясные наборы из Крыма / А. И. Айбабин // Советская археология. – 1977. – Вып. 1. – С. 225-238.
3. Березовец Д. Т. Поселение улицей на Тясмине / Д. Т. Березовец // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1963. – № 108. – С. 145-208.
4. Брайчевський М. Ю. Неопубліковані речі часів переселення народів у Львівському історичному музеї / М. Ю. Брайчевський // Труды Канівського біогеографічного заповідника. – К, 1952. – № 10. – С. 105-111.
5. Васютин А. С. Кочевнические компоненты в материальной культуре населения верхнеобской культуры Кузнецкой котловины (VII-X вв. н. э.) / А. С. Васютин, С. С. Онищенко // Древности Сибири и центральной Азии: сб. науч. трудов. – Горно-Алтайск, 2010. – № 3 – С. 103-115.
6. Геннинг В. Ф. Ранние болгары на Волге (Больше-Тарханский могильник) / В. Ф. Геннинг, А. Х. Халиков. – М., 1964. – 201 с.
7. Горелик М. В. Армии монголо-татар X-XIV вв. / М. В. Горелик. – М., 2002. – 84 с.
8. Грач А. Д. Древнетюркские курганы на Юге Тувы / А. Д. Грач // КСИА. – 1968. – Вып. 114. – С. 105-111.
9. Илюшин А. М. Могильник Сапогово – памятник древнетюркской эпохи в кузнецкой котловине / А. М. Илюшин, М. Г. Сулейманов. – Новосибирск, 1992. – 127 с.
10. Иншаков А. А. Комплекс вооружения служилого человека вт. пол. XIV – нач. XV вв. Елецкого княжества / А. А. Иншаков, А. В. Иншакова // На степном пограничье: Верхний Дон в истории средневековой России. – Елец, 2011. – С. 32-45.
11. Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX-XIII вв. / А. Н. Кирпичников // Свод археологических источников. – Ленинград, 1973. – Е1-36.
12. Кубарев Г. В. Культура древних тюрок Алтая (по материалам погребальных памятников) / Г. В. Кубарев. – Новосибирск, 2005. – 400 с.
13. Кызласов И. Л. Аскизская культура Южной Сибири X-XIV вв. / И. Л. Кызласов // Свод археологических источников. – М., 1983. – Е3-18. – 130 с.
14. Кызласов И. Л. Курганы тюркской культуры в Туве (по материалам раскопок 1915-1929 гг.) / И. Л. Кызласов // Советская археология. – 1983. – Вып. 3. – С. 153-170.
15. Культура Биляра: Булгарские орудия труда и оружие X-XIII вв. / А. Х. Халиков, Р. Ф. Шарифуллин, С. В. Кузьминых и др. – М., 1985. – 216 с.
16. Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья IV-XIII века / А. В. Дмитриев // Археология. – 2003. – 535 с.
17. Лабутина И. К. Раскоп 1967 г. в Окольном городе Пскова / И. К. Лабутина // Археологическое изучение Пскова. – Псков, 1994. – С. 6-43, 216-252.
18. Мажитов Н. А. Южный Урал в VII-XIV вв. / Н. А. Мажитов. – М., 1977. – 242 с.
19. Могильников В. А. Исследование Малотребендинских курганов / В. А. Могильников // КСИА. – 1969 – №120 – С. 84-89.
20. Могильников В. А. Гилево VII, курган 4 – памятник кимаков на Верхнем Алтае / В. А. Могильников // Татар археологиясе. – Казань, 2000. № 1-2. – С. 19-41.
21. Молодин В. И. Бараба в тюркское время / В. И. Молодин, Д. Г. Савинов, В. С. Елагин. – Новосибирск, 1988. – 178 с.
22. Мокляк В. О. Пізньокочівницьке поховання середини XIII – XIV ст. з околиць с. Шушвалівка Глобинського району / В. О. Мокляк, Д. В. Морозко // Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею. – Полтава, 1992. – Вип. 1. – С. 85-94.
23. Осипенко М. С. Трійник-розподільник золотоординського часу з розкопок 1946 р. в Києві / М. С. Осипенко // Науковий вісник Національного музею історії України. – К., 2017. – Вип. 2. – (у друці).
24. Пивоваров С. В. Дослідження слов'янського поселення VIII-IX ст. поблизу с. Рідківці у 2010 р. / С. В. Пивоваров // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології та етнології: зб. наук. пр. – Чернівці, 2011. – Т. 2. – С. 22-37.
25. Полякова Г. Ф. Изделия из цветных и драгоценных металлов / Г. Ф. Полякова // Город Болгар: Ремесло металлургов, кузнецов, литейщиков. – Казань, 1996. – С. 154-268
26. Приймак В. В. Ременные распределители эпохи средневековья / В. В. Приймак // Археологія та давня історія України. – К., 2011. – Вип. 7. – С. 157-165.
27. Приймак В. В. Ременные распределители древнерусского и золотоордынского времени (новые находки) / В. В. Приймак // Верхнедонский археологический сборник. – Липецк, 2014. – Вып. 6. – С. 538-548.

28. Приходнюк О. М. Пастирське городище / О. М. Приходнюк. – К.; Чернівці, 2005. – 246 с.
29. Савинов Д. Г. Раннесредневековые впускные погребения на юге Хакасии / Д. Г. Савинов, П. Г. Павлов, Д. Е. Паульс // Памятники археологии в зонах мелиорации Южной Сибири. – Ленинград, 1988. – С. 83-103.
30. Степи Евразии в эпоху средневековья / Л. Р. Кызласов, В. А. Могильников, И. Л. Кызласов, Н. А. Мажитов // Археология СССР. – Москва, 1981.
31. Супруненко О. Б. Старожитності золотоординського часу Лівобережного Подніпров'я / О. Б. Супруненко, В. В. Приймак, К. М. Мироненко. – К.; Полтава, 2004. – 84 с.
32. Терський С. В. Кочівники Північного Причорномор'я та формування спорядження слов'янської кінноти у VI-XI ст. (за археологічними даними) / С. В. Терський // Археологія & Фортифікація України. – Кам'янець-Подільський, 2015. – С. 64-70.
33. Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники / Г. А. Федоров-Давыдов. – М., 1966. – 276 с.
34. Халиков А. Х. О столице домонгольской Булгарии / А. Х. Халиков // Советская археология. – 1973. – Вип. 3. – С. 83-90.
35. Ханенко Б. И. Древности Поднепровья. Эпоха великого переселения народов / Б. И. Ханенко, В. И. Ханенко. – К., 1901. – 55 с.
36. Худяков Ю. С. Вооружение Центрально-Азиатских кочевников в эпоху раннего и развитого средневековья / Ю. С. Худяков. – Новосибирск, 1991. – 193 с.
37. Ястребов В. Н. Лядинский и Томниковский могильники Тамбовской губернии / В. Н. Ястребов // Материалы по археологии России. – Санкт-Петербург, 1893. – №10.
38. Bemann J. Bestattungen in Felsspalten und Hohlräumen mongolischer Hochgebirge / J. Bemann, G. Nomguunsüren // Steppenkrieger. Reiternomaden des 7-14 Jahrhunderts aus der Mongolei. – Bonn, 2013. – p. 199-217.
39. Rauch Ch. Von Täbriz über Istanbul nach Berlin / Ch. Rauch // Steppenkrieger. Reiternomaden des 7-14 Jahrhunderts aus der Mongolei. – Bonn, 2013. – p. 100-113.
40. Torbat Ts., Batsukh D., Bemann J. A Rock Tomb of the Ancient Turkic Period in the Zhargalant Khaihan Mountains, Khovd Aimag with the Oldest Preserved Horse-Head Fiddle in Mongolia – A Preliminary Report, Ulaanbaatar, 2008 / Ts. Torbat, D. Batsukh, J. Bemann // Current Archaeological Research in Mongolia. – Bonn, 2009. – p. 365-383.
41. Törbat C., Batsüch D., Batbajar T. Das Felsgrab aus Žargalant, Manchan sum, Chovd ajmag / C. Törbat, D. Batsüch, T. Batbajar // Steppenkrieger. Reiternomaden des 7-14 Jahrhunderts aus der Mongolei. – Bonn, 2013. – p. 222-265.

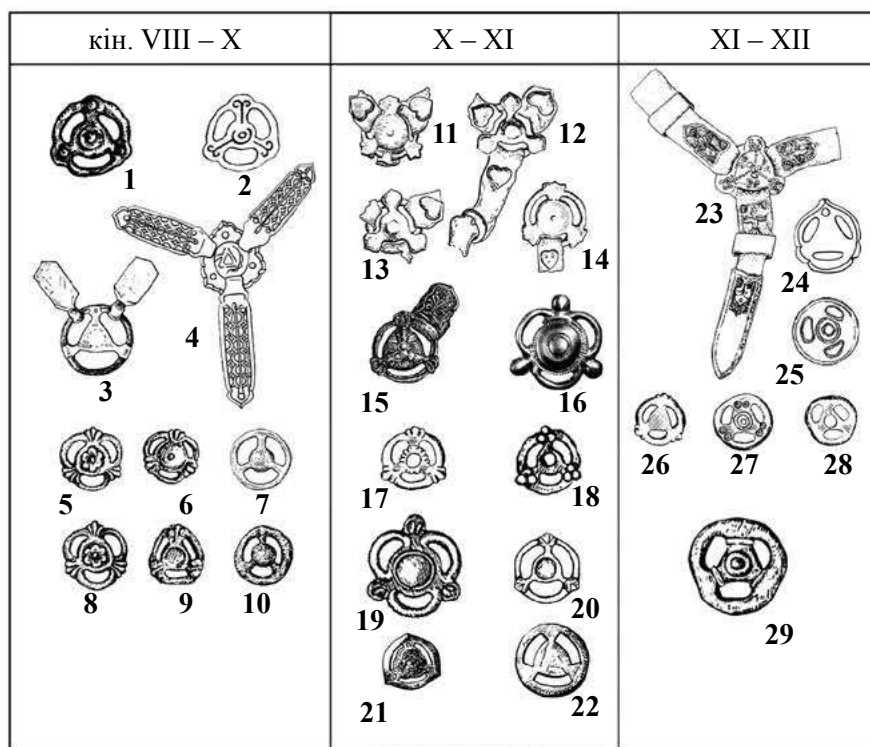

Рис. 1. Хронологічна таблиця трійників-розподільників кін VIII – XII ст з пам'яток лісостепової та степової зон Євразії, що мають спільні морфологічні обриси.

1. – курган Сагли (за А. Грачом); 2. – станція Мінусинськ; 3. – могильник Дюрсо (за А. Дмитрієвим); 4. – курган Оглахті II (за І. Кизласовим); 5, 6, 18. – Велико-Тарханський могильник (за В. Геннінгом та А. Халіковим); 7. – Малотеребендівський курган (за В. Могильниковим); 8, 9. – Хусайносський могильник; 10. – Муракіївський могильник (всі за Н. Мажитовим); 11 – 14. – курганна група Кизирь (за В. Молодіним); 15. – курган Гілево II (за В. Могильниковим); 16. – поховання Гаївка (за М. Макаренком); 17, 25, 27, 28 – Білярське городище (за А. Халіковим); 19. – курган Сапогово (за А. Ілюшиним); 20. – Херсонес (за А. Айбабіним); 21, 22. – поховальний комплекс Текелі (за В. Могильниковим); 23. – курган Олтирь I (за В. Молодіним); 24. – курган Кизик-Тігей (за І. Кизласовим); 25. – Булгарське городище (за Ф. Хузіним); 29. – Кушулевський могильник (за Н. Мажитовим).

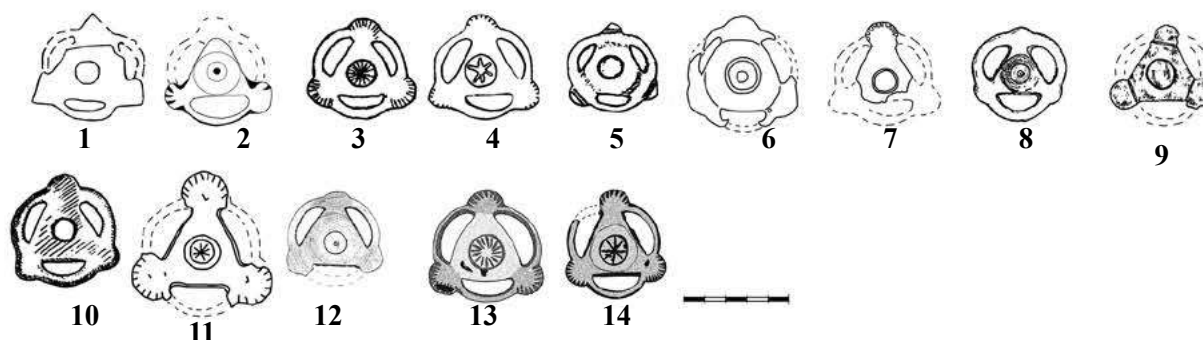

Рис. 2. Трійники-розподільники золотоординського часу сер. XIII – поч. XV ст.

1 – Михайлівка (за М. Брайчевським); 2 – Балка Майрка (за Д. Березовцем); 3 – Горішні Плавні (кол. Комсомольськ), 4 – Лутище, 5 – 7 – Засулля (всі за В. Приймаком); 8 – Рідківці (за С. Пивоваровим); 9 – Шушвалівський могильник (за О. Супрунєнком); 10 – Білярське городище (за Ф. Хузіним); 11 – Псков (за І. Лабутіною); 12 – Аргамач-Пальна-3 (за А. Іншаковим); 13. – Пастирське городище (О. Приходнюком); 14. – Київ (за М. Осипенком)..

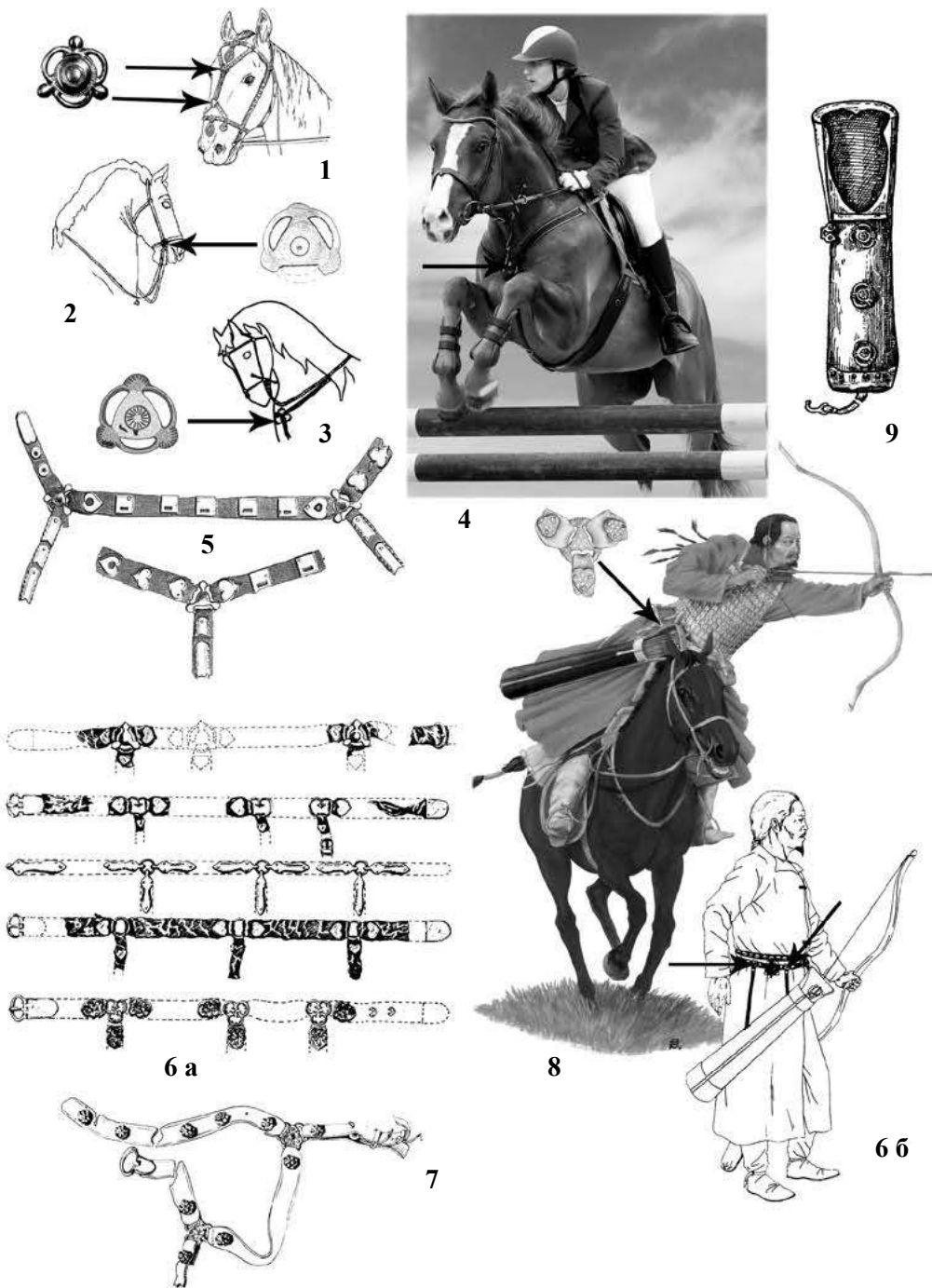

Рис. 3. Використання розподільників та набори саадачних поясів.

1. – реконструкція уздечного набору (за А. Кірічніковим); 2. – використання трійника як трензеля (за А. Іншаковим); 3. – розподільник підперсних ременів кінської упряжі (за О. Приходнюком);
4. – сучасне зображення жокея та місце розташування кільця-розподільника; 5. – поясний набір XI ст. із Лядинського могильника (за В. Ястребовим); 6. – реконструкція саадачних поясів та розташування їх на воїні тюркського періоду (за Г. Кубаревим); 7. – портупейний набір із могильника Кірбінський Лог (Д. Савіновим); 8. – реконструкція давньотюркського воїна із Жаргаланду (за К. Тюрбатом);
9. – вигляд колчану із Велико-Тарханського могильника (за А. Халіковим).

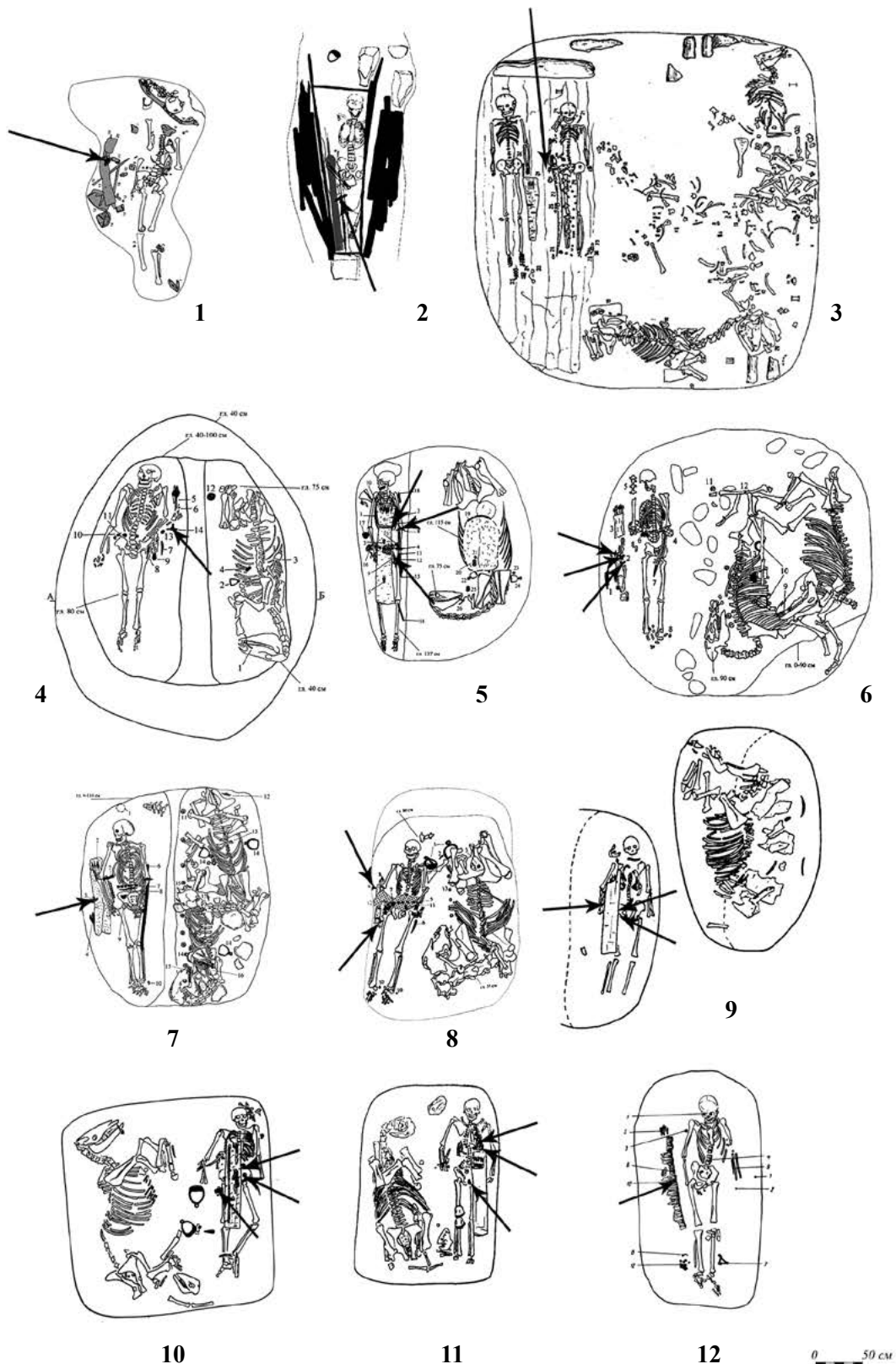

Рис. 4. Місця знахідок трійників-розподільників у похованнях давніх тюрків кін VIII – X ст.

1. – Жаргаланд (за К. Тюрбатом); 2. – Аркат Дел (за Я. Бемманном); 3. – Гілево II (за В. Могильниковим); 4. – Біре, курган I; 5. – Талдуаір, курган 6; 6. – Барбаргузи II, курган 9; 7. – Джолін I, курган 9; 8. – Юстид XXIV (за Г. Кубарєв); 10. – Сабінка I, курган I, могила 2; 11. – Сабінка I, курган 2, могила 2 (за Д. Савіновим); 12. – Сагли, курган 27 (за А. Грачом).

Ігор Прохненко,

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії
стародавнього світу та середніх віків ДВНЗ
Ужгородського національного університету

ПИТАННЯ ХРОНОЛОГІЇ СЕРЕДНЯНСЬКОГО ЗАМКУ

Польові дослідження археологічної експедиції Ужгородського національного університету 2008 та 2017 років дозволили спростувати усталені в науковій літературі положення про датування Середнянського замку. На основі аналізу речового матеріалу запропонована нова хронологічна схема історичного розвитку опорної пам'ятки ранньомодерного часу гірськотиського мікрорегіону. У Середньому не виявлені відзначені в науковій літературі горизонти XII-XV ст. Виникнення укріплень датуємо кінцем XV – початком XVI ст. Найбільш активну життєдіяльність на замку визначаємо першою половиною XVII ст., поступовий занепадок замкових володінь і сліди пожежі фіксуємо наприкінці XVII ст., а припинення використання укріплень відноситься до початку XVIII ст.

Ключові слова: Середнянський замок, кераміка, кахлі, монети, товарні пломби, винні підвали.

За останні десятиріччя в Європі значно підвищився інтерес археологів до пам'яток пізнього середньовіччя та раннього нового часу. Не обійшов цей процес і Закарпатську обл. України, де помітно збільшилися обсяги польових досліджень. Зокрема, з 2007 року цілеспрямованим вивченням фортифікацій Виноградова, Королева, Середнього, Броньки, Квасова, Сільця, Вишкова та Чинадієва зайнявся медієвістичний загін експедиції Ужгородського національного університету.

Навіть попередні дослідження дозволили говорити, що доба середньовіччя на сьогоднішній день виступає «темним» періодом закарпатської історії, характеризуючись мінімальним вмістом достовірних даних. Подібна ситуація склалася із-за некритичного підходу дослідників до свідчень письмових джерел і недостатнього ступеня вивчення ключових археологічних старожитностей, в першу чергу, городищ і замків. З останніми пов'язаний солідний пласт легенд і значний комплекс грамот. Їх аналіз з урахуванням речових матеріалів дозволяє встановити основні реперні дати, що з систематизацією даних міст і рядових селищ уможлиблює відтворення канви культурно-політичного та соціально-економічного розвитку населення краю в другій-третьій чвертях II тис.

Залучення замків до історичних реконструкцій наштовхується на певні складнощі, починаючи з визначення самого терміну «замок», до категорії якого зазвичай включені городища («земляні фортеці»), палаци і сторожові пости. Як наслідок, в науковий обіг введена низка недостовірних замків. Це стосується палаців в Чинадієві, Довгому, Єсені та Горянах (Унгуйвар), точно не локалізованих місцезнаходжень Берегвар, Гутівар, Шашвар, а також пунктів без кам'яних фортифікаційних споруд (Берег-Дийдо-Тоувар, Боршовавар, Вишково).

Достовірними замками виступають десять закарпатських пам'яток кам'яного військового зодчества. На них стінами з вежами, валами та ровами оточені комплекси житлових приміщень (Сільце (Бодулів), Бронька, Виноградово (Канків), Квасово, Мукачево, Невицьке, Королево (Нялаб), Середнє, Ужгород, Хуст). Картографування замків свідчить про їх розміщення майже по одній визначеній передгір'ям Карпат лінії, на головних водних артеріях краю. Вони різняться часом виникнення, існування та функціональним призначенням (резиденції феодалів, монастирі, сторожові пункти).

Ключове і найбільш складне питання історії замків Закарпаття – встановлення часу і причин їх початкового зведення, яке на сьогодні залишається в галузі легенд або більш чи менш ймовірних гіпотез. Саме ця ситуація стала основою для звернення уваги до пам'яток кам'яного військового зодчества краю археологічної експедиції Ужгородського національного університету.

У 2008 та 2017 роках досліджувався замок, розміщений на рівнинній місцевості біля річки Велі в смт. Середнє Ужгородського р-ну. Його центральну частину займає триповерхова житлова будівля (розміри 18,6×16,5 м) (рис. 1), яка найбільше збереглася з замкових споруд. Навколо неї знаходиться обмежений кам'яними стінами замковий дворик. Фортифікаційна система замку, у плані підквадратної форми, представлена двома лініями помітно знівельованих валів і ровів, що вже заплили землею.

Площа пам'ятки (200×200 м) значно зруйнована в ході будівельних і сільськогосподарських робіт місцевим населенням. Відчутного удару по замку нанесла і діяльність реставраторів, які знищили більшу частину центральної території і змінили зовнішній вигляд валів і ровів, що не дозволяє говорити про їх реальну початкову висоту та глибину. На окремих ділянках сучасна висота валів досягає 3,5 м. У ході робіт,

за свідченнями старожилів, була зруйнована і штучна система циркуляції (труби набору та зливу) води, що надходила з річки в рови. В даний час, у результаті застою дощової води, вони стали заболочуватися.

Середнянському замку присвячений ряд легенд, які, правда, виникли нещодавно. За ними будівництво укріплень пов'язується з орденом тамплієрів. У науковій літературі зведення замку датується XII ст. [5, old. 61-66; 3, с. 340; 1, с. 40; 2, с. 74.] Як аргумент на користь такої порівняно ранньої дати будівництва приводяться дані архітектури, в першу чергу, планування. При подібному хронологічному визначенні важко пояснити потрапляння у внутрішню забудовку корінних стін центральної споруди уламків цегли, датування яких значно молодше запропонованого. Крім того відзначаємо, що час зведення замку не підтверджений даними письмових джерел. Не вдаючись в аналіз особливостей пам'ятки, відзначених архітекторами-медієвістами, констатуємо, що замки аналогічного планування на території Угорщини датуються більш пізнім часом [6, old. 84]. Відсутність в історіографії єдиної думки про час зведення укріплення і період його існування змусило нас провести археологічне обстеження пам'ятки.

Фіксація стратиграфії стала першочерговим завданням для археологічної експедиції університету. Встановлено, що передуючими нашим дослідженням «роботами» реставраторів знищений культурний шар всередині центральної будівлі, а отримані нестратифіковані матеріали датувались монетами Марії Терезії, що були опубліковані в районній пресі.

Виходячи з можливої для проведення розкопок площі, у 2008 році було прийняте рішення про вивчення території замкового дворику. Розкоп I (22×4 м) перерізав його від південного кута центральної будівлі до рова. Аналіз отриманого матеріалу дозволив встановити стратиграфію пам'ятки на цій ділянці. Потужність культурного шару до 2,8 м. Найбільш ранній горизонт заселення представляли фрагменти бічних частин ліпних посудин, хронологію яких точно визначити неможливо. За морфологічними особливостями вони можуть бути віднесені до III-II тис. до н. е.

Культурний шар складався з прошарків глини різного кольору, від сірого до чорного (в основі). Залишки стін зафіксовані в кв. ВГ-1-2 і кв. Ж-1-2 з глибиною фундаменту не менше 2,4 м від репера. Їх основа не простежена у зв'язку із заповненням розкопу водою. Найбільш ранньою знахідкою виступала фальшована угорська монета 1543 р., відкарбована з бронзи і визначена як номінал Фердинанда I (1526-1564 pp.). На основі аналізу матеріалів можна стверджувати про зведення кам'яних стін на цій ділянці не раніше першої половини XVI ст.

На глибині від 0,5 до 1,5 м виявлені прошарки горілості, а також ядро і мушкетні кулі, що вказує на пожежу та ймовірну облогу замку.

Виходячи з вищенаведеної стратиграфічної ситуації, в першу чергу сильного руйнування території замку в новітній час, чіткі висновки про час його існування зробити неможливо. Однак, виходячи зі стратиграфії, хоча і доволі пошкодженої, а також речового матеріалу, можна виділити два горизонти функціонування замку. Перший горизонт представлений керамікою і низкою індивідуальних речей.

Асортимент керамічних виробів складають кружальні горщики та джбани. Виготовлені вони з відмінно відмуленого глиняного тіста з домішками дрібнозернистого піску, колір сірий, обпалення пічне.

Горщики. Складають, в основному, посудини з сильно профільованими вінцями, частково з «манжетами». Плечики високо підняті, тулуб овальний або круглий. Діаметр вінця від 11,3 до 32,6 см. Серед горщиків виділяється екземпляр, поверхня якого вкрита розписом у вигляді горизонтальних прямих і хвилястих ліній коричневого кольору, який нанесено на верхню частину тулуба. Діаметр вінця – 15,2 см.

Джбани. В основному в дрібних фрагментах, виділяється верхня частина джбана, з округлими боками, горловина вузька з манжетом, ручка прикріплена до манжету і плечика. Діаметр вінця – 4 см, плечики прикрашені горизонтальними різними лініями.

Горизонт II. Як і попередній, представлений, в основному, виробами з глини і лише частково – речами, відкутими із заліза. Кераміка складається з горщиків, джбанів, кришок і кахлів. Горщики та джбани аналогічні матеріалу горизонту I. Як додаток до асортименту виступають кришки, опатковані ручками і конічним тулубом. Між собою різняться висотою основи.

Окрему групу складають уламки кахлів. Виготовлені з добре відмуленого глиняного тіста з домішками дрібнозернистого піску, обпалення пічне. За винятком шести екземплярів без поливи, всі кахлі вкриті поливою зеленого кольору або поліхромним розписом. Конкретні малюнки із-за фрагментарності не визначені, за винятком фрагменту верхньої окантовки печі з антропоморфним зображенням і датою – 1-63-2. Повна аналогія кахлі відома в матеріалах Кішвардського замку [4, old. 282; kerp. 27].

До індивідуальних знахідок горизонту входять трубки для паління, прясельце, ключ і арбалетний болт. Отриманий в ході розкопок Середнянського замку в 2008 році матеріал визначається XVI-XVII ст.,

можливо і початком XVIII ст. Раніше запропонована дата виникнення замку (XII ст.) матеріалами польового сезону не підтверджена.

Зведення кам'яних стін у першій половині XVI ст. стратиграфічно підтверджене керамікою і фальшованою угорською монетою 1543 р. Фердинанда I (1526-1564 pp.). Наступний період (XVII – початок XVIII ст.) визначається кількісним збільшенням колекції матеріалу (керамічний посуд, кахлі, вироби з металу, кістки тварин).

Після проведених у 2008 році досліджень було відзначено, що зафіксована на даній ділянці дата зведення замку є попередньою. У зв'язку з цим виникла необхідність подальшого дослідження для її підтвердження, в першу чергу на основі речових і письмових джерел, а також архітектурних особливостей замку. Справедливо було підмічено, що при вирішенні даного питання повинен враховуватись і процес утворення розміщених неподалік винних підвалів. Каміння, отримане при їх спорудженні, було найбільш реальним матеріалом для зведення замку. Встановлена на основі надпису на стіні (рис. 7) дата будівництва підвалів – початок XVI ст., співпадає з отриманими нами даними про початковий етап виникнення фортифікаційних споруд, що підтвердили і аналізи породи каміння з обох пунктів.

Свою роботу експедиція Ужгородського національного університету продовжила у польовому сезоні 2017 року. Розкоп II (12×4 м) був прирізаний до північної бровки розкопу I. В основному, стратиграфічна ситуація ідентична простеженим під час попередніх досліджень. Виявлені фундаменти стін вдалося віднести до двох різних хронологічних горизонтів. Дві масивні широкі стіни, датовані початком XVI ст., йшли паралельно до східної стіни центральної вежі, утворюючи своєрідну галерею на краю замкового дворику, за межами якої починався рів. Наприкінці цього самого сторіччя, а можливо вже на початку наступного (не раніше 1588 року) між цією галереєю і центральною вежею була зведена ще одна потужна стіна, біля якої простежений ряд щільно розташованих ям. У цей самий час добудовується низка перемичок між старими і новоствореними мурами, утворюючи маленькі приміщення.

Значно більша і колекція керамічного посуду, кахлів та індивідуальних знахідок, отримана, в основному, під час дослідження верхнього горизонту. До асортименту посуду входили кружальні горщики, джбани, кришки, подібні до виявлених у польовому сезоні 2008 року, але значна частина їх орнаментована. Більшість кахлів представляють декоровані рослинним орнаментом коробчасті екземпляри, характерні в даному регіоні для XVII ст. Окремо виділяємо дві коробчасті плитки XVI ст. з антропоморфними зображеннями, на одній з яких подана постать багатого вбраного аристократа (рис. 2, 1), а друга відноситься до категорії плиток із зображеннями на релігійну тематику. В даному випадку на фрагменті плитки фіксується постать Ісуса Христа, якого підтримує янгол (рис. 2, 2). Значна колекція і поліхромних плиток XVII ст.

У порівнянні з попереднім польовим сезоном помітно збільшилася і колекція індивідуальних знахідок (зброя, прикраси, побутові речі, монети, товарні пломби), які також є характерними для XVI-XVII ст. Особливо важливу інформацію для хронологічного визначення будівельних горизонтів Середнянського замку становлять знахідки монет і товарних пломб. Вперше на території пам'ятки зафіксовані три угорські монети XV ст., пов'язані з дозамковим горизонтом. Значна колекція угорських монет XVI ст. (рис. 3), з домінуванням знахідок другої половини сторіччя. Але переважаючи частину екземплярів становлять польські монети першої половини XVII ст. (рис. 4), які в комплексі з іншими матеріалами Закарпаття вказують на чіткий процес переорієнтації напрямків торгівлі мікрорегіону після турецької загрози з угорських земель на польський напрям. Цю зміну торгівельних маршрутів наприкінці XVI – на початку XVII ст. простежено і за колекцією товарних суконних пломб (9 екземплярів), які в такій кількості на території Закарпаття зустрічаються вперше. В основному, це великі пломби з Всхови (колишній Фрауштадт) і Гданська, а також маленькі пломби з так званим гмерком.

Паралельно з археологічними дослідженнями проводився ґрунтовний аналіз письмових джерел. Отримані результати повністю співпадають з історичною картиною, встановленою на основі стратиграфічних спостережень на двох розкопах. Головними моментами виступає зафіксований в документах факт відсутності в Середньому станом на середину XV ст. замку, спалення селянами в ході заворушень у другій половині XVII ст. значної кількості будівель на території замку, а також загальне зубожіння прилеглих до замку територій наприкінці цього самого сторіччя.

Археологічні роботи експедиції Ужгородського національного університету дозволили спростувати усталені в науковій літературі положення. На конкретному речовому матеріалі пропонується нова хронологічна схема історичного розвитку опорної ранньомодерної регіональної пам'ятки. У Середньому не виявлені відзначені в науковій літературі горизонти XII-XV ст. Виникнення місцевого замку датуємо кінцем XV – початком XVI ст. Поступовий занепадок замкових володінь фіксуємо наприкінці XVII ст., а припинення використання укріплень відносимо до початку XVIII ст.

Список використаних джерел та літератури

1. Поп Д. Замки Подкарпатской Руси / Д. Поп, И. Поп. – Ужгород, 2004.
2. Поп Д. Путешествие по архитектурным памятникам Подкарпатской Руси / Д. Поп, И. Поп. – Ужгород, 2007.
3. Поп И. И. Энциклопедия Подкарпатской Руси / И. И. Поп. – Ужгород, 2001.
4. Földing Z. A kisvárdai vár XV-XVII. Századi kályhacsempái / Z. Földing // Jósza András múzeum Évkönyve. – Szeged, 1997-1998. – XXXIX-XL. – Old. 265-309.
5. Rappoport P. A. Kárpátaljai középkori várak / P. A. Rappoport // Archaeologiai Értesítő. – Budapest, 1965. – köt.92. – 1. – Old. 61-66.
6. Történelem. A középkor és a kora újkor története 6. – Szeged, 2007.

Рис. 1. Центральна частина
Середнянського замку (вид з півдня).

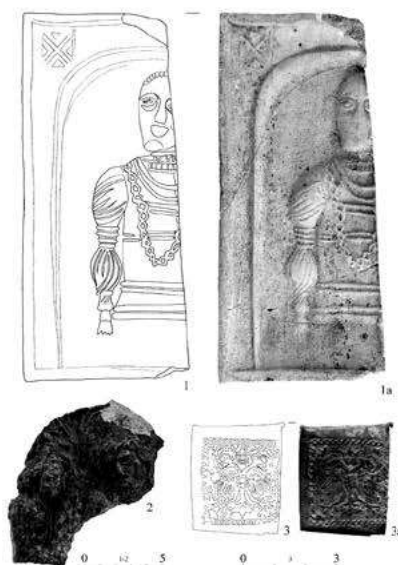

Рис. 2. Середнянський замок. Кахлі
та елемент обкладинки книги.

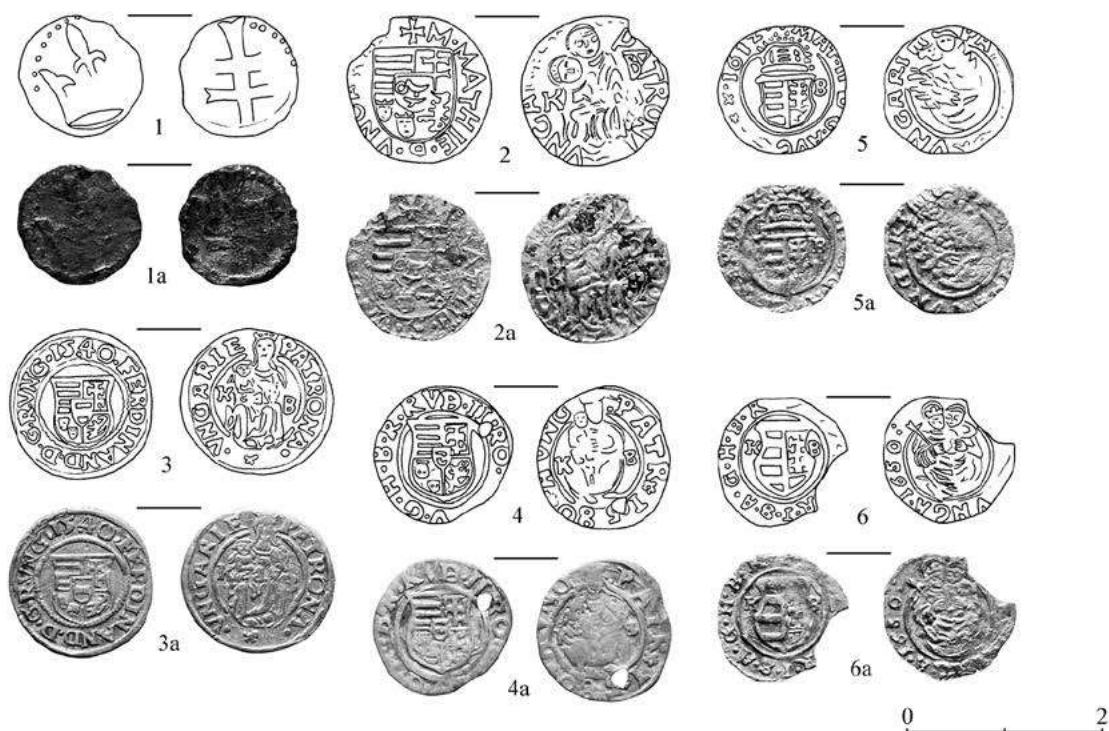

Рис. 3. Середнянський замок. Монети.

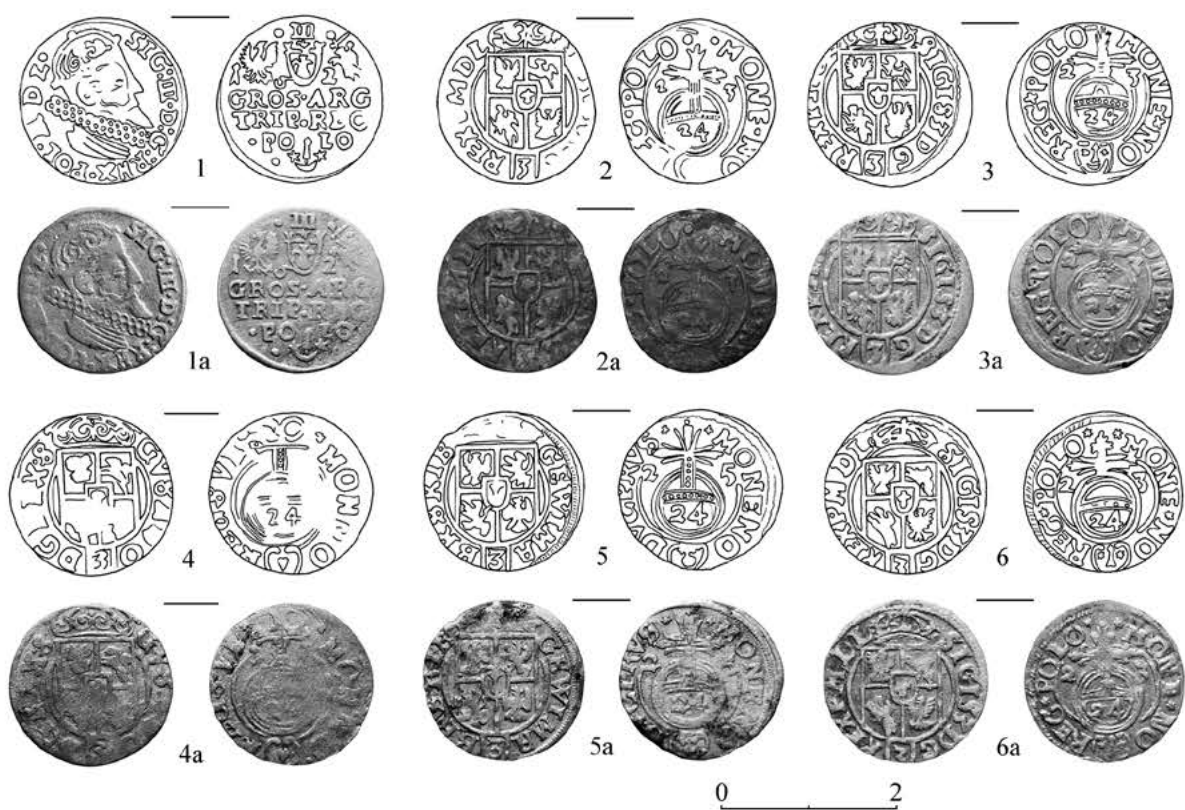

Рис. 4. Середнянський замок. Монети.

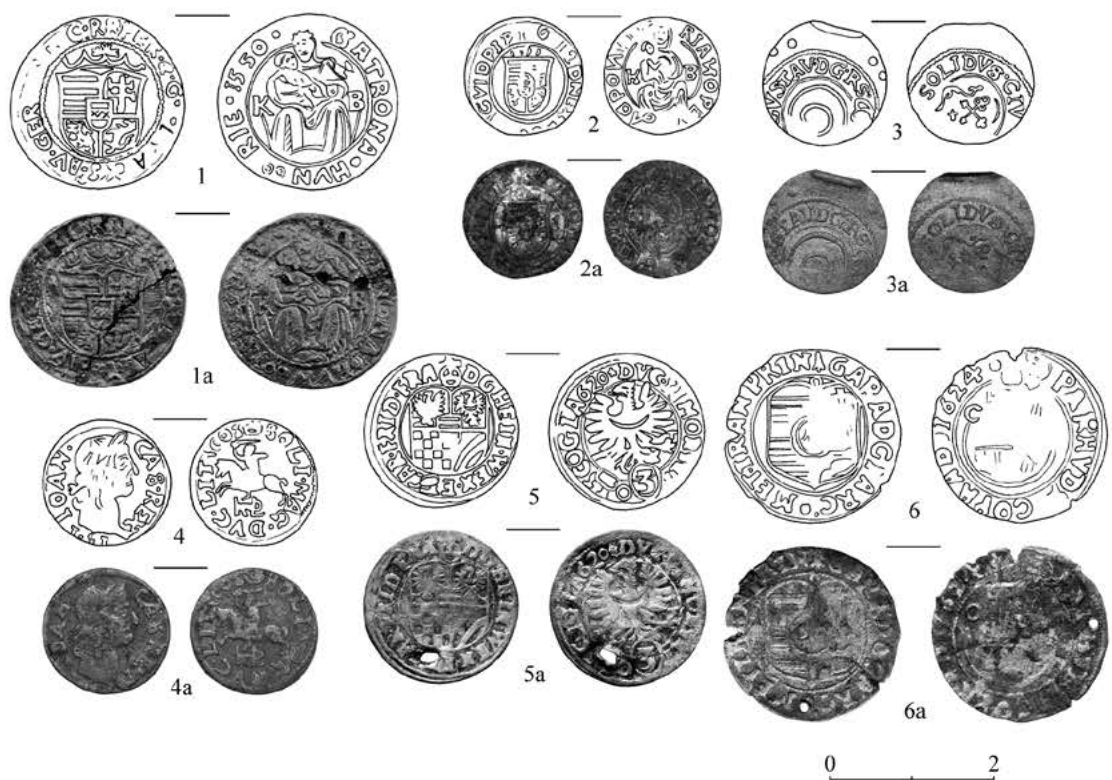

Рис. 5. Середнянський замок. Монети.

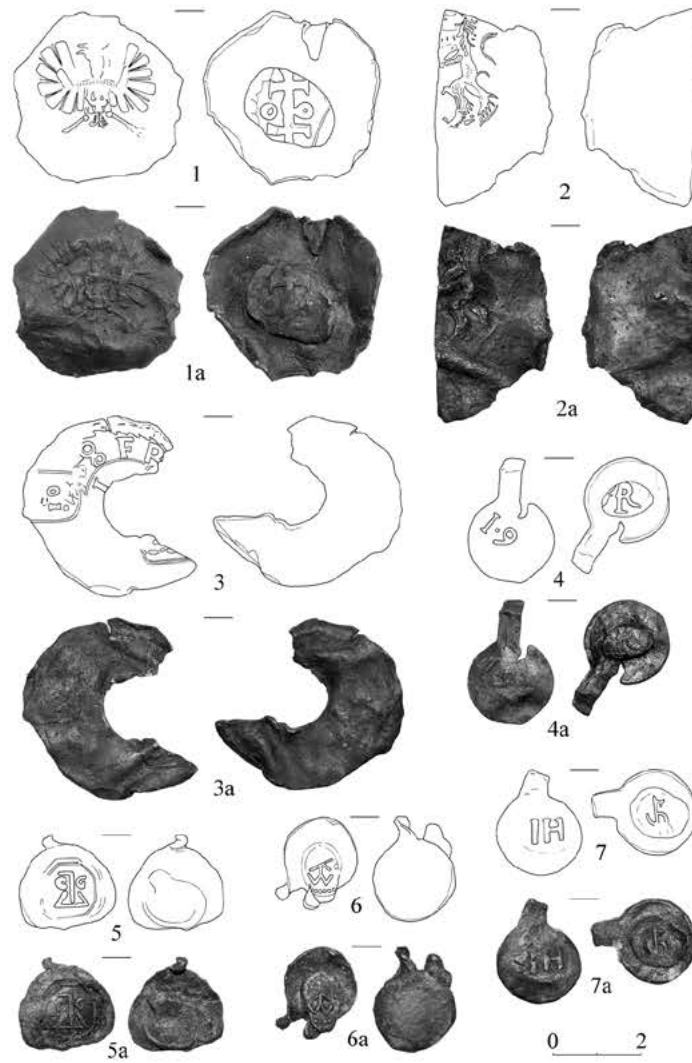

Рис. 6. Середнянський замок. Товарні пломби.

Рис. 7. Середнє. Табличка в винних підвалах (XVI ст.).

Олексій Коротя,

магістр історії,

заступник директора з науково-екскурсійної

діяльності Комунальної установи

«Історико-культурний заповідник «Більськ»

Полтавської обласної ради

МАЙДАНИ ПОБЛИЗУ С. ЗАЛАТИХА

Стаття присвячена результатами дослідження кількох курганних могильників Середнього Посулля у складі яких є майдани. Ці селітроварні майстерні були важливою складовою виробництва пороху у XVI-XVII ст. Досліджені селітроварні майстерні розташовані на кордоні Речі Посполитої. Виварювання селітри з курганних насипів є типовою технологією, що застосовувалася козаками.

Ключові слова: селітроваріння, майдан, кургани, Верхнє Посулля.

Перша половина XVII ст. в Європі була часом постійних війн, що характеризувалися активним використанням вогнепальної зброї та артилерії. Виробництво пороху та його складових було справою стратегічно важливою та надприбутковою. Найбільш технологічно складним було видобування селітри. Цей процес потребував залучення майстрів кількох спеціальностей, спеціального реманенту та робочої сили. Тому ціна на цю сировину була досить високою. На території Речі Посполитої право виварювати селітру належало короні. Проте, крупні землевласники, часто без королівського дозволу, запрошували майстрів та займалися видобутком і реалізацією селітри на власний розсуд. Така практика була поширена в південно-східних регіонах Речі Посполитої, а саме на Лівобережжі Дніпра де королівська влада не була досить сильною.

На південно-східному кордоні Речі Посполитої було багато курганних насипів та городищ, що містили природні поклади селітри. Їх розробкою займалися ватаги промисловиків з Лубен, Пирятина, Лохвиці, Ромен та інших лівобережних міст. Поширення майданного способу селітроваріння на Лівобережжі Дніпра припадає на першу половину – середину XVII ст.

Виявлення та картографування майданів в останній час набуло популярності серед вчених, що займаються проблематикою козацької доби. Ця категорія пам'яток швидко руйнується розорюванням, адже майдани розташовані на території сільськогосподарських угідь, що активно обробляються. Тому виявлення неушкоджених майданів зі збереженими складовими відбувається нечасто. Групи майданів поблизу села Залатиха Роменського району Сумської області є такими комплексами, що збереглися майже без ушкоджень.

Вперше каталог курганних старожитностей цього регіону був опублікований М. О. Макаренком. Вчений використовував дані, отриманні Д. Я. Самоквасовим наприкінці XIX ст. Аналізуючи текст повідомлень, вчений виділив з-поміж масиву городищ ряд пам'яток, що насправді були майданами [4, с. III]. Нажаль, дані надані волосними правліннями не завжди були вичерпними. Так кургани та курганні могильники навколо села Залатиха не потрапили на сторінки наукових видань кінця XIX – першої половини XX ст.

Вперше вони були оглянуті Л. І. Білинською у 1990 р. [5]. Через об'єктивні причини провести їх ретельне вивчення дослідниця не змогла, констатувавши їх наявність та позначивши на топографічній карті. У 2015 р. авторами було проведено натурне обстеження території навколо села Залатиха і картографовано кілька курганів та курганних могильників, серед яких було виявлено рештки селітроварних майстерень, влаштованих на місці невеликих курганних могильників [2, с. 6-9].

Вони розташовані на плато правого берега р. Сула серед масиву чорноземних середньогумусованих ґрунтів. Західніше знаходяться витoki невеликого струмка Глина, що є притокою річки Лисогор. Місцевість горбкувата, перерізна значною кількістю ярів та долинами струмків і мокрих балок, що впадають у р. Глина (рис. 1). Тут розташовані одиночні кургани та групи з 2-5 насипів. Кургани округлої, напівсферичної форми. Їх діаметр коливається від 30 до 60 м, а висота від 1 до 4 м. Рельєф місцевості сприяв роботі селітроварів, адже курганні насипи знаходилися на підвищеннях, оточених долинами струмків. Однією з проблем була наявність палива. Зазвичай для роботи майстерні використовувалося дерево з найближчих лісів. Деревина заготовлялася у великій кількості, адже печі для виварювання потребували значної кількості палива. Такий лісовий масив знаходиться за 5-6 км на схід на правому березі р. Сула.

Група майданів Залатиха 3 та курганний могильник Залатиха 4 розташовані на південь від села Залатиха. Два найбільші насипи знаходяться на підвищенні корінного берега, решта – на його схилі. Насипи великих майданів мають округлу форму та доволі круті схили. Висота збережених останців становить 3-5 м, а діаметр 50-60 м.

Майстерня з видобутку селітри була влаштована поряд з двома великими майданами. Технологічний майданчик знаходився між двома буртами відпрацьованого ґрунту. У центрі майданчика виявлено западину прямокутної форми, а поряд – три округлих. Найбільший майдан кільцеподібної форми, має округлу яму в центрі та три проходи. Всередині ями знаходяться купи відпрацьованого ґрунту. Поряд з майданом розташовані бурти серпоподібної форми. Східніше знаходиться другий майдан. Він підковоподібний, з проходом у північно-східній частині. Яма округла, лійкоподібна. У південній частині насипу знаходиться пандус для підйому до вершини. Третій майдан знаходиться в південно-західній частині могильника Залатиха 4, а відстань до майстерні становить 1 км. Тут було вибрано північно-східну частину насипу. Яма практично не виражена (рис. 2).

Ця майстерня типова для козацької традиції видобутку селітри. У якості сировинної бази було використано найбільші курганні насипи. Кургани високі та мають круті схили, що є свідченням того, що їх не насипали, а складали з шматків чорнозему. Вони містили значну кількість селітри, яка лишалася після загнивання органіки. Поряд знаходилося джерело води. Це струмок, що впадав у р. Глина. Ймовірно, що під час видобування селітри цей струмок могли перегатити для створення запасу води.

Вода була важливою складовою технологічного процесу видобутку селітри. Улаштування ставу процес тривалий, адже після будівництва греблі вода повинна накопичитися в достатній кількості для промивки землі та використання в господарських потребах. Будівництво греблі починали восени, щоб весняна повінь максимально наповнила став. Навесні, коли розпочинався процес видобування селітри став повинен був максимально наповнений водою. Невеликі струмки влітку часто міліють і не дають води в достатній кількості.

Першим для розроблення було обрано майдан № 1. Він єдиний, де є бурти відпрацьованого ґрунту. Цей насип був найбільшим і міг містити більші запаси селітри. Саме поряд з ним були влаштовані печі для випарювання лужного розчину. Ці печі, від яких лишилися округлі западини, були заглиблені в ґрунт. До них вели заглибини, що можуть бути входом до топкової камери печей. Їх рештки за своїми конструктивними особливостями схожі на ті, що були досліджені С. А. Скорим та Д. В. Каравайком на Більському городищі у 2006 р. [3, с. 33-34]. Майдан цікавий своїм плануванням. Він має кілька проходів. Першим міг утворитися прохід у західній частині, що вів з ями до комплексу печей. Після заглиблення в насип кургану утворилися ще два проходи в східній та північно-східній сторонах насипу. Дно ями рівне без заглибин. Скоріш за все промисловики дійшли до шару ґрунту, що вже не мав достатньої кількості селітри або до материка.

Після цього майдан було покинуто і розпочався процес розкриття іншого кургану. Тут залишилися елементи, пов'язані з транспортуванням землі від вершини кургану до його підніжжя. Для зручності підйому до вершини в насипу прорізали доріжку-серпантин. Ширина збереженої частини становить близько 2 м. Вузький підйом на вершину майже п'ятиметрового кургану свідчить про те, що процес витімки ґрунту відбувався без застосування тяглових тварин. Ґрунт з другого майдану використовувався на тому ж технологічному майданчику. У цей час перший майдан вже використовувався для складування відпрацьованого ґрунту. Три невеликі купи землі зафіксовані на дні ями майдану. Другий майдан відрізняється від першого устроєм ями. Тут вона за формою нагадує гостродонну античну амфору. Видно, що промисловики вибирали ґрунт, де було найбільше селітри. Після того, як було вибрано багатий селітрою ґрунт, майдан покинули і почали возити землю з іншого, що знаходився в складі іншого могильника. Але з певних причин цей процес було припинено. Яма на новому майдані так і не була сформована, а сам насип було використано лише частково.

Курганний могильник Залатиха 2 розташований за 2 км на південний схід від південно-східної околиці села Залатиха, в урочищі Харханівські Могили. Складається з 3 курганів та 4 майданів, що витягнуті по лінії північний захід – південний схід. Кургани округлої, напівсферичної форми, діаметром 30-40 м і висотою 1-1,3 м. Найбільший майдан має кільцеподібну форму без чітко виражених проходів. Курганний насип було вибрано по центру. У результаті земляних робіт утворився останець з округлою ямою по центру. Його висота зараз становить 2 м, що свідчить про ретельність вибирання багатого на селітру ґрунту. Зі східного боку знаходяться асиметричні бурти викиду, схожі на клешні краба. Серед бортів викиду знаходиться невеликий підковоподібний майдан з проходом у південній частині. Зі східної сторони розташовані два підковоподібні майдани з проходами у західній стороні (рис. 3).

Майданний комплекс розташований на рівній ділянці плато правого корінного берега р. Сула неподалік озера Харханівське. Воно утворилося на місці давнього мокрого яру, що впадав у р. Глина.

Найбільш цікавим у складі могильника є кільцеподібний майдан. Він не має чітко вираженого проходу, а стінки ями навіть сьогодні досить круті. Для того щоб піднімати ґрунт нагору необхідно було за-

стосовувати пристрій схожий на колодязний журавель. Він дуже простий у виготовленні та не потребує багато складних частин. Застосування такого пристрою значно прискорювало та полегшувало виїмку ґрунту з ями. З південної сторони майдану знаходиться великий серпоподібний викид відпрацьованого ґрунту. З півночі та заходу знаходяться невеликі викиди. Ймовірно, що цей майдан почали розварювати одним з перших. Він найбільший у групі курганів. Згодом, коли ґрунт багатий на селітру вичерпався, майдан став використовуватися для звалювання відпрацьованого ґрунту. У цьому процесі також застосовувався підйомний пристрій. Купи ґрунту округлої, конусоподібної форми. Це свідчить про те, що ґрунт сипали зверху. Другий майдан є рештками невеликого кургану діаметр якого складав 20 м. Було вибрано центральну частину насипу, а ґрунт виносився вручну через прохід, розташований з південної сторони. Майдан, що знаходиться в східній частині могильника після вибирання ґрунту також використовувався під звалище землі, але тут було застосовано інший підхід. Ґрунт заносився на останець курганного насипу і зсипався до середини. Унаслідок цього утворився серпоподібний викид, що злився з насипом майдану. Місце розташування технологічного майданчика виявити не вдалося. Аналізуючи розташування викидів ґрунту та проходів у майданах, можна припустити, що печі для виварювання знаходилися в трикутнику між майданами №№ 1, 2 та 3.

Цікаво, що для видобутку селітри було обрано курганний могильник, що знаходився на відстані 1,2 км на південь від озера Харханівське. Між майданами та озером знаходиться курганний могильник з насипами висотою від 2 до 4 м. Але з певних причин для розварювання було обрано саме той могильник, що знаходився далі від джерела води.

Про обсяг видобутої селітри з подібних майстерень на курганах свідчить документ, датований 1639 р. Український майстер Миско Майстриук зголосився варити селітру в Білгородському повіті. Він під охороною з місцевих дітей боярських взимку 1639 р. поїхав для вибору кургану, багатого на селітру. У відписці білгородського воєводи М. Пожарського йдеться про те, що потрібно для улаштування майстерні. Варниця на 2 казани ємністю 120 літрів повинна була обслуговуватися 40 робітниками, 40 тягловими волами, реманентом та охороною. Майстер зазначив, що вихід селітри з курганного насипу може становити близько 15 пудів [1, с. 260-261]. Таким чином можна припустити, що загальний обсяг видобутої селітри на двох майстернях міг дорівнювати близько 50-60 пудів.

Добрий стан збереженості дозволив виділити та зафіксувати не тільки загальний абрис майданів, а й окремі технологічні елементи. Серед них можна виділити пандус для підйому на вершину кургану, котлован заглибленої споруди, рештки печей. Конструктивно майдани подібні до тих, що відомі на території Лівобережної України. Від майданів Південної Сіверщини виділяються наявністю чітко сформованих буртів викиду та розташуванням відпрацьованого ґрунту в середині майданних насипів.

Ці селітроварні майстерні функціонували в слабо заселеній прикордонній місцевості, що рівно віддалена від адміністративних центрів Задніпрянщини – Ромен, Варви, Лохвиці та Срібного. Ця територія на карті Г. Л. де Боплана зображена без сільських населених пунктів.

Нажаль, встановити точний час роботи цієї майстерні без наявності артефактів неможливо. Є припущення, що її існування може припадати на середину XVII ст., тобто час, коли майданний спосіб варіння селітри набув максимальної популярності.

Список використаних джерел та літератури

1. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трёх томах. Том 1. 1620-1647 годы. – М.: изд. АН СССР, 1953. – 585 с.
2. Гречко Д. С. Звіт про археологічні розвідки на території Роменського, Охтирського та Сумського районів Сумської області у 2015 р. / Д. С. Гречко, Ю. М. Берест, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // НА ІА НАНАУ. – 2016/бн. – С. 8-9.
3. Каравайко Д. В. Селитроварение на Полтавщине (в свете новейших археологических раскопок на Бельском городище) / Д. В. Каравайко, С. А. Скорый, В. В. Приймак. – Полтава: Полтавський літератор, 2008. – 76 с.
4. Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии (сборник топографических сведений). Издание Полтавской учёной комиссии / Н. Макаренко. – Полтава: Типография Тов. печатного дела, 1917. – 105+ XIX с.
5. Сухобоков О. В. Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1990 г / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, Л. И. Белинская // НА ІА НАНАУ. – 1990/36.

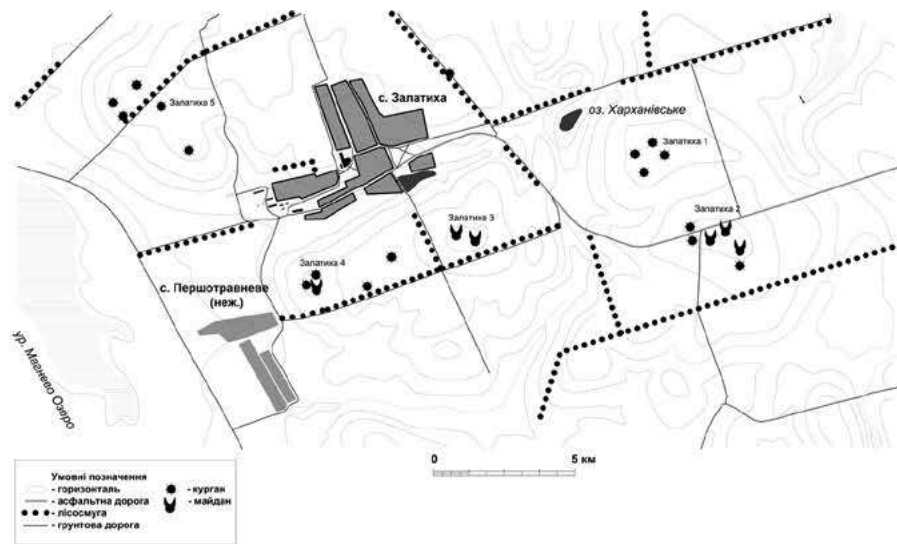

Рис. 1. Карта розташування курганних могильників поблизу с. Залатиха Роменського району.

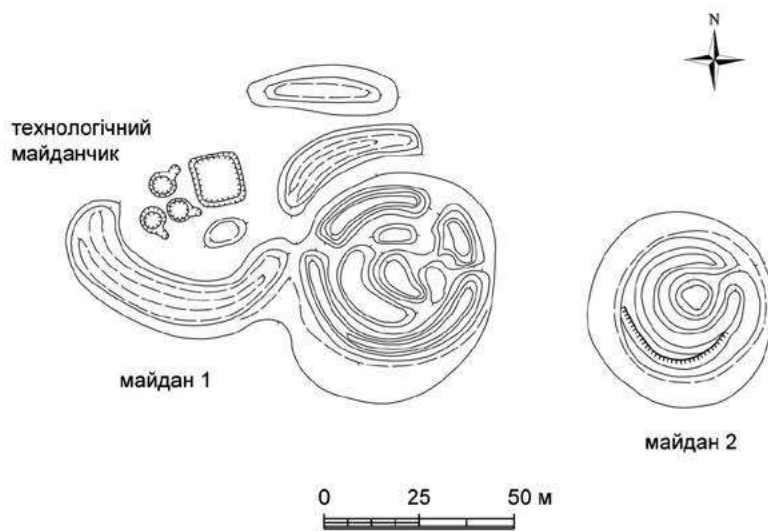

Рис. 2. План групи майданів Залатиха 3.

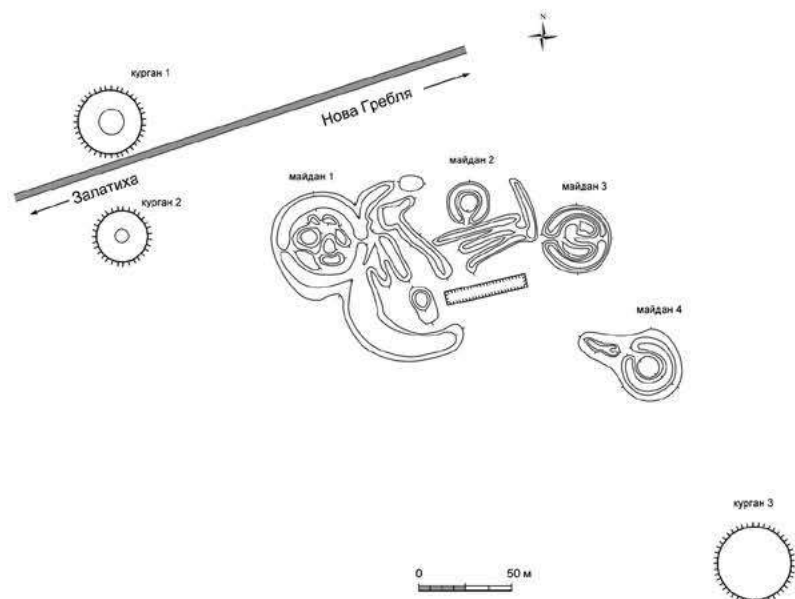

Рис. 3. План курганного могильника Залатиха 2.

Микола Ільків,
кандидат історичних наук,
директор Чернівецької філії «ОАСУ»
Інституту археології НАН України

ПОРЦЕЛЯНОВИЙ ПОСУД У СТИЛІ БАТАВІЯ З ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ 2013-2017 РР.)

Під час археологічних досліджень на території Хотинської фортеці у 2013-2017 рр. виявлено фрагменти порцелянового посуду, у т.ч. чаш із поливою коричневих відтінків ззовні та кобальтовим підполив'яним розписом на внутрішній поверхні. Його атрибутовано як китайську порцеляну кінця XVII – XVIII ст. у стилі Батавія чи «кава з молоком», наслідування якій простежено серед малоазійських напівфаянсів. Виділений фарфор пов'язаний з турецьким періодом у минулому фортеці, тобто не раніше 1715 р.

Ключові слова: Хотинська фортеця, порцеляновий посуд, стиль Батавія, *café au lait*, турецьке наслідування, напівфаянс.

Порцеляна – яскрава складова матеріальної культури епохи Середньовіччя та Нового часу. Винайдена у Китаї в VI-VII ст., вона поступово стала предметом розкоші, престижу, маркером статусу на Близькому Сході, в Європі, на території Африки й серед населення Нового Світу. Традиція використання і секрети виготовлення порцеляни проникли в Корею та Японію, а впродовж XVIII ст. її продукування налагодилося в країнах Європи. Тим не менше вироби далекосхідного походження продовжували користуватися попитом, вирізняючись особливою якістю та вишуканістю.

Серед археологічного матеріалу порцеляна слугує хорошим хронологічним індикатором, показником рівня соціально-економічного розвитку та напрямків міжкультурних взаємин. На території сучасної України знахідки порцелянового посуду раннього нового часу відомі з розкопок Очакова [1; 2, с. 242, рис. 182], Перекопу [3], Бахчисараю [6, с. 354], Білгорода-Дністровського [2, с. 232, рис. 120-124], Самарі – Богородицької фортеці [8, с. 98-103, табл. 9-10] тощо. Однак у вітчизняній історіографії вивчення цієї категорії археологічного матеріалу перебуває тільки на початковому етапі. Практично відсутня культурно-хронологічна атрибуція порцеляни за технікою і стилем виконання, родинами (сімействами), місцем і вузькою хронологією виробництва, функціональним призначенням, що принципово зменшує її інформативний потенціал як історичного джерела. У зв'язку з цим введення до наукового обігу нових матеріалів з їх попереднім аналізом залишається особливо актуальним.

Репрезентативна колекція фрагментів посуду з порцеляни походить з матеріалів археологічних досліджень на території Хотинської фортеці, у т.ч. й протягом 2013-2017 рр. Попередньо можна виділити далекосхідну продукцію в стилях Батавія та Імарі, у техніці «пудрового кобальту», у найбільш традиційній синьо-білій палітрі, а також вироби окремих європейських центрів (Мейсен, Фолькштедт-Рудольштадт, Німфенбург) у вигляді чаш і блюдець для споживання чаю або кави та вина.

Порівняно впевнено, незважаючи на сильну фрагментованість знахідок, можна ідентифікувати китайську порцеляну в стилі Батавія. До цієї групи віднесено шість одиниць, п'ять з яких представляють, очевидно, фрагменти чаш-піал. Це тонкостінні (1,5-3 мм.) посудини з якісної склоподібної порцеляни, що просвічується. Найбільш повно (близько 1/3) збереглася чаша з півсферичним корпусом, ледь розхиленими назовні й прямими вінцями та денцем на піддоні (рис. 1, 1). Зовнішня поверхня виробу рівномірно й однотонно покрита поливою кофейно-коричневого відтінку. Зсередини попід вінцями підполив'яним синім розписом нанесено горизонтальний пояс у техніці перехресного штрихування (*criss-cross hatching lines technique*) чи перехресно заштрихованих трикутників (*imbricated triangle borders*), що нагадують «паркетний» орнамент. На денці присутнє клеймо у вигляді подвійного кола синього кольору. Діаметр вінець чаші становить 7,5 см; висота – 4,7 см; діаметр денця – 3,3 см.

Фрагмент ще однієї піали зовні покритий гірчично-коричневою поливою, а зсередини прикрашений кобальтовим рослинним розписом між трьома горизонтальними лініями (рис. 1, 2). Третя знахідка у вигляді денця й придонної частини як ззовні, так і зсередини покрита червоно-коричневою поливою, близькою до відомого під назвою «бичача кров» відтінку (рис. 1, 3). Останній, шостий, фрагмент, одна із площин якого – коричнева, з огляду на подвійний вигин профілю й значно більшу товщину стінки (3-5 мм) належав більшій посудині, можливо, на зразок вази або чайника (рис. 1, 6).

Порцеляновий посуд, переважно чаші та блюдця, покритий ззовні коричневою поливою різних відтінків, а зсередини прикрашений рослинним або/та геометричним орнаментом синього кольору, виокремлюють у стиль Батавія. Він виготовлявся у Китаї в м. Цзіндечжень – знаменитому гончарному центрі в провінції Цзянсі – наприкінці XVII – у XVIII ст., насамперед за правління імператорів маньчжурської династії Цін – Кансі (1661-1722) та Юнчжена (1722-1735) [11]. Продукція була розрахована переважно для експорту на європейський ринок, де вона користувалася особливим попитом протягом 1670-1730 рр. Особливо популярною такого стилю порцеляна була в Голландії, її нерідко зображали на художніх полотнах (наприклад, рис. 2). Саме Голландська Ост-Індська компанія налагодила масовий імпорт порцеляни в Європу, заснувавши портове укріплене місто Батавію (сучасна Джакарта) на о. Ява для контролю над транзитною торгівлею з країнами Далекого Сходу та Південно-Східної Азії [14, р. 55-56]. За назвою цього пункту й отримав найменування відповідний стиль виконання китайської порцеляни, відомий також за характерними відтінками поливи як «кава з молоком» (*café au lait*), «кава», «капучіно», «шоколад», «чайний пил», «мертвий лист», «каштан», «коричнева бронза», «старе золото», «замша» й ін. [13, р. 242; 11].

Археологічні знахідки порцеляни «кава з молоком» відомі на багатьох поселенських пам'ятках, а також серед місць корабельних катастроф кінця XVII – XVIII ст. у різних частинах світу. Приміром, коричневі ззовні чаші та блюдця, прикрашені по внутрішньому периметру вінець кобальтовим «паркетним» орнаментом, на зразок першої з описаних знахідок у Хотинській фортеці, походять з пам'ятки Блаугоф у Фландрії [9, р. 269, fig. 3; р. 272, fig. 5A, 1-8; 279, fig. 16]. Таке ж поєднання оздоблення відоме на виробках із приватних зібрань [10, р. 70]. Орнаментальні пояски у вигляді перехресно заштрихованих трикутників зафіксовані уже за часів правління династії Юань, але особливо часто трапляються на виробках середини XVII – середини XVIII ст. Дуже широку хронологію в межах періоду правління династій Мін та Цін, а також значні масштаби використання на великому асортименті посуду мають клейма у вигляді подвійного кола на денці, які могли використовуватися самостійно або ж містити всередині певні знаки чи ієрогліфи [12, р. 79, 81, 82, 84, 90, 94-100, 102-106, 108, 112-115, 117, 118, 122, 134, 135].

Археологічний контекст знахідок із Хотинської фортеці наступний: три фрагменти чаш походять з культурних нашарувань Привратного (прибрачного) двору Хотинського замку й можуть датуватися в межах XVIII ст. (не раніше 1715 р.) [7, 216-217, рис. 1, 9]; два екземпляри порцеляни виявлено в заповненні заглибленого об'єкту, очевидно, турецького, в південній частині Нової фортеці [4, с. 174]; один товстостінний фрагмент знайдено серед підйомного матеріалу з розмитих культурних нашарувань на березі р. Дністер. Таким чином, попередньо можна пов'язувати появу китайської порцеляни в стилі Батавія, принаймні частково, з турецьким періодом в історії Хотинської фортеці – з невеликими перервами 1715-1806 рр. Опосередковано це підтверджується також наявністю численних знахідок турецьких напівфаянсових чаш і блюдць, виготовлених, очевидно, в м. Кютах'я, які імітують китайські зразки. Так, малоазійські напівфаянси з Хотинської фортеці нерідко виконані в характерній синьо-білій палітрі з кобальтовим рослинно-геометричним розписом, прикрашені типовими для далекосхідних виробів «китайськими хмарками», «гратчастим» орнаментом тощо. Більше того, на чотирьох фрагментах від трьох піал зовнішня площа забарвлена у коричневий колір, а на внутрішній – нанесено рослинний або/та геометричний орнамент синім кобальтом, у т. ч. у техніці перехресного штрихування (рис. 3, 1-3). Раніше, з огляду на аналогії порцеляни з Самарі – Богородицької фортеці та їх атрибуцію [8, с. 100, табл. 9, 8-9], ці напівфаянси з Хотина розглядалися як турецьке наслідування чи підробки західноєвропейських зразків [7, с. 217]. Однак, очевидно, що стосовно знахідок з Хотинської фортеці варто вести мову про китайський порцеляновий імпорт у стилі Батавія та його малоазійське наслідування у вигляді напівфаянсів. Не варто також остаточно відкидати ймовірність певного впливу західноєвропейських виробничих центрів, наприклад, Мейсену, продукція якого імітувала в т. ч. китайські взірці порцеляни «кава з молоком» (рис. 3, 4). Схожа ситуація фіксується на матеріалах з турецької фортеці Азак, де виділено китайські фарфорові чаші з коричневою поливою ззовні, а також їх наслідування у вигляді напівфаянсових посудин з такого ж стилю оздобу [5, с. 597, рис. 5, 17; 9, 17].

Отже, з-поміж порцелянового посуду серед матеріалів археологічних досліджень Хотинської фортеці присутня експортна китайська продукція для чайної (можливо, й кавової) церемонії в стилі Батавія, виготовлена, очевидно, в м. Цзіндечжень наприкінці XVII – у XVIII ст. Контекст знахідок, а також їх малоазійське наслідування дозволяють попередньо обмежити хронологічні межі цієї групи порцеляни турецьким періодом в історії фортеці, тобто не раніше 1715 р. Подальші археологічні дослідження, а також залучення вузькопрофільних фахівців з вивчення порцеляни дозволять доповнити інформацію про походження та хронологію фарфорового посуду в стилі Батавія з Хотина.

Список використаних джерел та літератури

1. Беляева С. А. Турецкая фаянсовая и фарфоровая посуда XVI-XVIII вв. из раскопок Очакова в 1994 году / С. А. Беляева, В. Н. Якубов // АДУ 1994-1996 рр. – К.: ПРАЙМ, 2000. – С. 7-8.
2. Біляєва С. Слов'янські та тюркські світи в Україні (з історії взаємин у XIII-XVIII ст.) / Світлана Біляєва. – К.: Ун-т «Україна», 2012. – 524 с.
3. Бочаров С. Г. Археологические исследования Перекопской крепости, рва и вала в 2001 г. / С. Г. Бочаров // АБУ 2001-2002 рр. – К.: ІА НАН України; Шлях, 2003. – С. 14-15.
4. Буйновська Є. Археологічні дослідження Хотинської фортеці у 2016 р. / Буйновська Єлизавета, Ільків Микола // Хотинщина в період польсько-турецьких війн XVII століття (до 395-річчя Хотинської війни 1621 р.): матер. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, 2016. – С. 170-178.
5. Гусач І. Р. Малоазійская поливная керамика XV-XVIII вв. из раскопок в турецкой крепости Азак / И. Р. Гусач // Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X-XVIII вв. – Казань: Б.и.; Кишинев: Stratum Plus, Ун-т «Высшая антропологическая школа», 2017 – С. 581-600.
6. Ибрагимова А. Материальная культура Бахчисарайского ханского дворца (по итогам архитектурно-археологических исследований 2000-2012 гг.) / Алие Ибрагимова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: Нікополь, 2013. – Вип. 22, ч. 1. – С. 335-359.
7. Ільків М. В. Дослідження Хотинської фортеці / М. В. Ільків, С. В. Пивоваров, Л. П. Михайлина, В. А. Калініченко // АДУ 2015. – К.: Стародавній Світ, 2016. – С. 216-217.
8. Ковальова І. Ф. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицьком фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, О. В. Харитонova. – Дніпропетровськ: Ліра, 2013. – Вип. 2. – 156 с.
9. Bruggeman J. Het porselein van het Blauwhof in Steendorp (Temse) / Jordi Bruggeman // Relicta. – 2015. – Vol. 12. – P. 267-282.
10. Chinese export art including the Sowell collection. Christie's. – New York, 2016. – Thursday 21 January. – 146 p.
11. Li B. «Batavian» style Chinese export porcelain: origins, recent finds and historic significance / Baoping Li // The Ca Mau shipwreck porcelain [1723-1735]. – Budapest: Magyar Indokina Tarsasag Kft., 2012. – P. 23-30.
12. Monkhouse C. A history and description of Chinese porcelain / Cosmo Monkhouse. – London: Cassell & Company Ltd., 1901. – 176 p.
13. Valenstein S. G. A handbook of Chinese ceramics / Suzanne G. Valenstein. – New York: The Metropolitan Museum of Art, 1989. – 332 p.
14. Żuchowska M. Sierra Leone, Banana Island offshore wreck expertise of pottery cargo and small finds / Marta Żuchowska // Preliminary Report of the diving expedition Sierra Leone 2012. – Sierra, 2013. – P. 55-63.

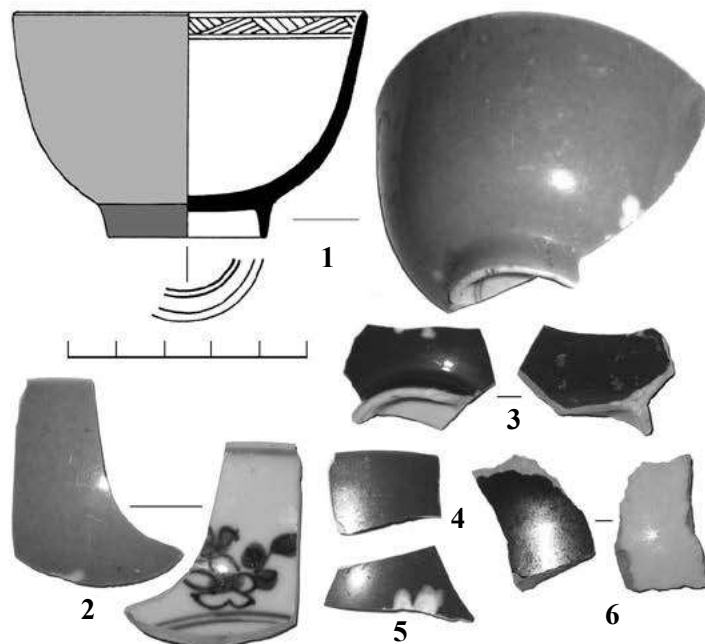

Рис. 1. Фрагменти порцелянового посуду в стилі Батавія з Хотинської фортеці.

Рис. 2. Порцеляновий сервіз на полотні Філіпа Мерсьє (1689-1760).

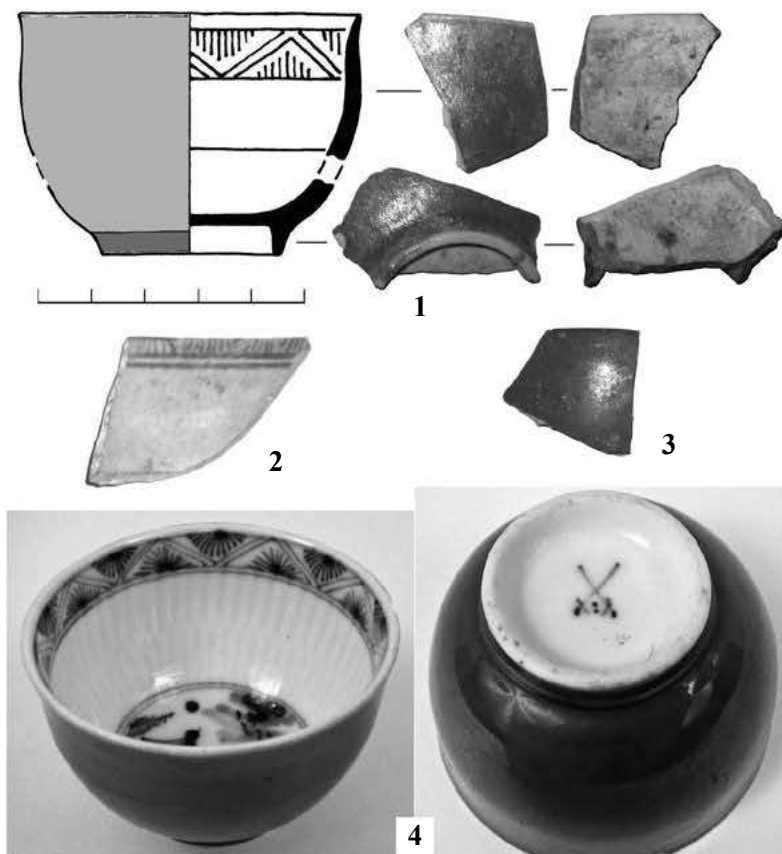

Рис. 3. Турецькі напівфаянси з Хотинської фортеці (1-3) та порцелянова чаша мейсенського виробництва (4).

Ігор Старенький,
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника,
співробітник Кам'янець-Подільської
архітектурно-археологічної експедиції
НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ,
асистент НУ «Львівська політехніка»

КОМПЛЕКС МАТЕРІАЛІВ З АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПО ВУЛИЦІ ЗАРВАНСЬКІЙ, 7/1 У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ

У статті розглядається комплекс археологічних матеріалів з розкопок на вулиці Зарванській, 7/1 у Кам'янці-Подільському у 2015 році, подається хронологічна приналежність та деякі морфологічні особливості виробів з кераміки та фаянсу. Також подано історичну довідку про ділянку, на якій було проведено розкопки.

Ключові слова: археологічний матеріал, кераміка, розкопки, Кам'янець-Подільський, вулиця Зарванська.

Починаючи з 2012 року на території Кам'янця-Подільського діє постійно діюча археологічна експедиція, яка займається переважно охоронними археологічними дослідженнями на ділянках, відведених під відбудову втраченої археологічної забудови. Однією з таких ділянок була Зарванська, 7/1, на якій 2015 року проводилися охоронні археологічні дослідження. Спершу подаємо коротку історичну довідку про вказану територію.

Найдавніше іконографічне джерело, яке дає уявлення про забудову міста – мідьорит Кипріяна Томашевича 1673-1679 рр. На ньому східна сторона сучасної вулиці Зарванської показана у вигляді однотипної одноповерхової житлової забудови.

План 1773 року показує нам, що на досліджуваній ділянці на вулицю Зарванську виходило дві прямокутні в плані споруди, а на вулицю Довгу – прямокутна в плані споруда, витягнута вздовж східної межі ділянки. Ще один будинок знаходився в глибині ділянки. Аналогічна ситуація показана на планах міста 1840 та 1861 рр.

На плані міста 1930-х рр. на досліджуваній ділянці показано кілька споруд. У східній частині – 4-поверхова споруда, яка виходить на вулицю Довгу. Із західного боку показано прибудову. Уздовж північної межі садиби розташовувалася одноповерхова будівля. У західній частині будівлі показана двоповерхова будівля з проїздом, яка виходила на вулицю Зарванську.

Про ділянку є згадка в книзі Олександра Прусевича «Кам'янець-Подільський. Нарис історико-топографічний» (1915). У переліку готелів міста тут згадується готель «Бристоль», який відносився до 2-го класу [31, с. 127]. У Національному історико-архітектурному заповіднику «Кам'янець» міститься інвентарна справа №246 «Про здачу в оренду готелю «Бристоль»». У дореволюційний період готель належав Г. Гольденбергу та його спадкоємцям. З приходом більшовиків будівля була націоналізована, але колишнім власникам дозволили її взяти в оренду. 1922 року Зусь Гольденберг звернувся до міської влади з проханням здати йому в оренду житлові приміщення та готель [12, арк. 2]. Згідно договору між відділом Кам'янець-Подільського комунгоспу та Зусем Гольденбергом, будівлі були передані останньому в оренду на 1922-1924 рр. [12, арк. 13]. З. Гольдберг переуступив право на оренду І. Акерману, який зобов'язався протягом 1923 року зробити ремонт. Роботи повністю були виконані на 1924 рік [12, арк. 46]. Кілька приміщень у будівлях займали магазини Зака і Лахмана [12, арк. 49]. 1925 року договір на оренду з І. Акерманом було продовжено терміном ще на один рік. Оскільки в договорі готель «Бристоль» називався колишнім, то можна припустити, що на цей час готель вже не функціонував, а в приміщенні розташовувалися житлові квартири та магазини [12, арк. 57]. 1925 року І. Акермана заарештували. Сестра Гольденберга Діна Зак звернулася до Окрмісцгоспу передати їй домоволодіння в оренду [12, арк. 91]. Але Окрмісцгосп передав садибу житловому кооперативу «Робос» [12, арк. 92]. Документ від 20 травня 1927 року свідчить про намагання місцевої влади відновити діяльність готелю «Бристоль» у зв'язку з катастрофічною нестачею готелів у місті [12, арк. 134].

Інформація про долю будівлі до початку Другої світової війни відсутня. 1941 року забудова була знищена внаслідок авіабомбардувань. План міста 1948 року зазначає, що забудова на цій ділянці зруйнована.

В інвентарній справі домоволодіння міститься схематичний план ділянки. Садиба розташовувалася між вулицями Зарванська (на той час Раковського) та Довгою (Рози Люксембург). Літерою **А** позначено майже квадратний у плані будинок, що виходив на вулицю Довгу. Літерою **Б** позначений прямокутний у плані будинок, що виходив на вулицю Зарванську. Літерами **а** і **б** позначені сараї, що розташовувалися уздовж північної межі садиби. По центру садиби знаходився просторий двір. Позначений літерою **А** будинок мав чотири поверхи, планування секційне. Площа першого поверху була меншою за інші, оскільки він розташовувався на рельєфі. На третьому поверсі з боку вулиці Довгої показано 2 балкони, на четвертому – 1. Будинок позначений літерою **Б** мав два поверхи з мансардою, планування секційне. Другий поверх та мансарда мали по 2 балкони, які виходили на вулицю Зарванську та у двір.

На 24 серпня 1925 року садиба складалася з 4-поверхового будинку з 24 кімнат, 9 кухонь, 4 передпокоїв та 1 комори. Триповерховий будинок складався з 22 кімнат, 2 кухонь, 4 передпокоїв, 2 коридорів з одним проїздом та 2 комор. Під триповерховим будинком знаходився склепінчастий підвал з двома приміщеннями. Проте цікаво, що під будинком знаходилося як мінімум два рівня підземель. У ході будівельних робіт у будівельному котловані було виявлено другий підземний поверх.

Хронологічно найдавнішою знахідкою на ділянці являється пізньопалеолітичний крем'яний скребок, випадково виявлений при зачистці стовпової ями в стінці будівельного котловану. По краях скребка ретушований, поверхня вкрита шаром патини. Його розміри 3,9×1,9-2,1×0,4-0,8 см.

У ході досліджень зібрано колекцію фрагментів посуду трипільської культури. На жаль, матеріал зафіксований не *in situ*, а як підйомний з будівельного котловану. Більшість фрагментів вкриті ангобом світло-червоного або світло-коричневого кольорів. Випал виробів оксидативний, високотемпературний, черепок дзвінкий. Тісто з добре відмудленої глини з домішками дрібного піску. Півтора десятків уламків покриті зовні монохромним та біхромним розписом (рис. 1.1-12). Орнаментація виконана у вигляді різнонапрямлених ліній різної товщини, S-подібних дуг (рис. 1.2, 6-9), лінії трикутників (рис. 1.2, 8), солярних знаків (рис. 1, 10). Цікавим, на наш погляд, видається фрагмент стінки горщика із зображенням півмісяця на S-подібному перехваті. Аналогії ми знаходимо на кратерах, біконічному та грушоподібному посуді з Бернашівки етапу СІ петренського локально-хронологічного утворення, де поодинокі та подвійні місяці малювали на перехватах S-подібних дуг [27, с. 73, 76-78].

Також у котловані було знайдено кілька фрагментів давньоруської кераміки II половини XII – I половини XIII ст. (рис. 1.13, 14). Колір черепка світло-коричневий. Один з уламків має різко відігнутий назовні вінчик. Під валиком вінця зовні неглибока борозенка. Край вінця має ромбоподібний виступ. За класифікацією М. В. Малєвської-Малєвич, відноситься до групи I типу VIIIб кераміки з Новогрудка [14а, с. 41]. Ще один фрагмент має різко відігнуті вінця, край валика вінчика загнутий донизу, зрізаної форми. На переході до плічка орнаментація пальцевими защіпами у вигляді ряду діагональних защіпів по 0,5 см. висотою. На плічку орнаментація у вигляді хвилястої лінії. Відноситься до типу IXв групи I за М. В. Малєвською-Малєвич [14а, с. 42].

У ході археологічних досліджень на описаній ділянці було виявлено шар II половини XIV ст., який відповідає періоду правління князів Коріатовичів, коли Поділля з Кам'янцем входило до складу Великого князівства Литовського. У траншеї №1, яка мала ширину 2 метра та довжину 18 метрів, шар було зафіксовано в квадратах №№1, 4, 5, 6. У квадраті №1 шар залягав на глибині 0,6-0,8 метра. Представлений він сірим ґрунтом з вуглинками й домішками глини та горілим шаром. У квадратах №5 та 6 шар являв собою сірий ґрунт з вуглинками. Тут же було представлено викид печі та край заглибленої споруди. Найімовірніше, що це тільки фрагмент культурного шару XIV ст., який був пошкоджений у XVII ст. будівництвом заглибленої в материкову породу споруди. У квадраті №4 шар залягав на глибині 1,2-1,4 метра. Цей шар вривався в материкову породу. Можна припустити, що в квадратах №№ 4, 5 та 6 знаходилася споруда періоду II половини XIV ст., площа якої була перевикористана у XVII ст. На жаль, більша частина квадрату №3 була пошкоджена будівельною траншеєю, чим був зруйнований шар, який продовжувався з квадрату №4.

Що стосується траншеї №2, то тут матеріал був зафіксований у квадратах №№ 2 та 3 на глибині від 0,8 до 1,3 метра. Шар являє собою сірий ґрунт, який являється нижнім шаром заповнення споруди. Таким чином, ми можемо висловити думку, що в цьому місці знаходилася заглиблена в материк будівля II половини XIV ст.

Характерною ознакою керамічних виробів другої половини XIV ст. є погіршення їх якості в порівнянні з посудом давньоруського часу. При цьому форма цих виробів часто нагадує давньоруську кера-

міку. Виготовлений на ручному гончарному крузі, такий посуд має нерівну поверхню, а глиняне тісто містить грубі домішки шамоту, жорстви та крупного піску. В археологічній літературі його звичайно позначають як посуд «архаїчної» групи [17, с. 70-74].

За діапазоном кольору кераміка забарвлена від світло-коричневого до темно-сірого та чорного кольорів. У загальному було знайдено 45 фрагментів керамічних виробів. Представлені вони фрагментами горщиків та одним фрагментом миски. Денця представлені 9 фрагментами. 5 фрагментів мають кут відходу стінки від денця 30° (рис. 2.1, 2, 4, 5, 7), інші чотири – 45° (рис. 2.3, 6, 9). Діаметр донець знаходиться в діапазоні 10-13 сантиметрів. Цікавим видається фрагмент денця кубка чорного кольору діаметром 5,5 сантиметра (рис. 2.8).

Крім того була зібрана колекція вінчиків горщиків, які дають змогу реконструювати діаметр та загальний їх вигляд. Один з них має банковидну форму. Вінчик заокруглений, плавно відігнутий назовні (рис. 3.1). Ще один вінчик підквадратної форми темно-коричневого кольору. вигин під кутом 30° (рис. 3.2). Наступний вінчик зсередини чорного кольору, а зовні чорного; заокруглений, різко відігнутий назовні. З внутрішнього боку присутня бровка під накривку (рис. 4.2). Ще один вінчик зовні чорного, а зсередини світло-коричневого кольору; підквадратний, злегка відігнутий назовні. Тулуб горщика сферичний, по плічку заглиблений орнамент у вигляді чотирьох хвилястих ліній, під якими нижче прослідковуються ще дві (рис. 5.1). Також присутній фрагмент вінчика миски. Вигин вінчика 90°. Верхня частина вінця орнаментована шістьма дугоподібними заглибленими лініями, які розходяться з однієї точки (рис. 4.1).

Окрім того в ході розкопок було знайдено металевий виріб, який являє собою невстановленого типу накладку із заліза. Розміри виробу 11,3×5,0×0,2-0,4 сантиметра (рис. 5.2).

Аналогічні матеріали маємо з розкопок Кам'янця-Подільського попередніх років [4], Київщини [17; 18], Волині [19], Дубна [21], Городська [13].

Цікавою являється кістяна накладка, довжиною 8,4 см. та діаметром 1,7-1,9 см. Виріб пошкоджений, частина відколота. Виготовлений з трубчасті кістки. Зовнішня поверхня точена, має ряд кільцевих заглиблень по всій поверхні. Центральна частина прикрашена вічковим орнаментом. На жаль, кістяна накладка була знайдена у викиді ґрунту з будівельного котловану, не прив'язана до конкретних археологічних нашарувань, тому широко датується в діапазоні XIII-XV ст. Ще одним виробом з кістки являється ікло кабана з трьома неповністю просвердленими отворами. Поверхня має невеликі сколи, помітні сліди від шліфування. З однієї сторони має три просвердлених отвори, які наскрізь не проходять. Ще один такий отвір з іншої сторони. Виріб теж походить з будівельного котловану і широко датується в межах XV-XVII ст. (рис. 6.1).

Окремою групою виділяються фрагменти горщиків середини XV – початку XVI ст. (рис. 6.2-7). Керамічне тісто сірого кольору, поверхня виробів димлена. Горщики овоїдної форми. Вінця оформлені у вигляді масивного валика з виїмкою для покришки. Виїмка має великий внутрішній кут. Шийка коротка. Перехід від виїмки під покришку до шийки різкий, інколи кутастий. Товщина валика в 1,5-2 рази більша за товщину шийки. Такі вінця за класифікацією О. В. Оногди кераміки II половини XV – початку XVI ст. відносять до типу I [17а, с. 56]. Рідше трапляються вінця типу II з ромбоподібним профілюванням краю, та типу III з підпрямокутним профілем [17а, с. 57-58]. Також виявлено фрагмент вінця глека (рис. 6.7) та покришки вказаного періоду. Верхня частина переважної більшості виробів прикрашена рифленням. Варто зазначити, що всі знайдені гончарні вироби II половини XV – початку XVI ст. місцевого походження, адже протягом 2015-2016 рр. в західній частині Старого міста Кам'янця-Подільського виявлено гончарний центр означеного періоду, а один з горнів навесні 2016 року був досліджений автором. Знайдені там горщики являються точними аналогами матеріалів з вулиці Зарванської. Загалом на теренах України описана кераміка має широкі аналоги, зокрема зафіксована в Старокостянтинові [6, с. 107], Острозі [20, с. 265], Дубно [21, с. 26], Аккермані [3, с. 333, рис. 1], Любечі [23, с. 15, рис. 3.5-12] та ін.

Зібрано також колекцію матеріалів XVI ст. Представлена вона переважно дрібно фрагментованими горщиками, тому не будемо детально зупинятися на них у цій публікації.

Основну групу кераміки становлять вироби XVII-XVIII ст. Окремо варто виділити матеріали кінця XVI – I половини XVII ст. Колір черепка в основному теракотовий (73%), проте присутні й сірі (19,3%) та сіродимлені (7,7%). Абсолютну більшість становлять горщики. Переважна частина має плавно відігнутий назовні, потовщений, із заокругленим краєм вінчик. У центральній частині зовні вінце прикрашене валикоподібним виступом (рис. 7.1, 5, 6; 8.4, 6). Деякі з них мають вкриті по верху та зсередини вінця поливою зеленого або коричневого кольорів, на тулубі присутнє рифлення (рис. 7.1, 7; 8.4). Водночас маємо достатньо зразків з плавно відігнутим зрізаним вінцем, край якого прикрашений пальцевими заціпами (рис. 7.8; 8.3, 6). Серед зразків цього типу помічаємо значну кількість фрагментів вінець

вкритих зверху та зсередини зеленою та світло-коричневою поливою; на тулубах присутнє рифлення, інколи зовні зустрічається описка білою фарбою. Ще один варіант вінець плавно відігнутий назовні, заокруглений, прикрашений зовні в центральній частині лінією пальцевих защипів на рельєфному валику (рис. 8.1). Окрім того нерідкісним є комбінований варіант двох попередніх типів, тобто зі зрізаним краєм та двома лініями пальцевих защипів – по краю вінця та зовні в центральній частині на рельєфному валику (рис. 8.5). Порівняно незначну частину становили вінця горщиків з виступом-манжетом (рис. 7.4). Миски теракотового кольору. Одна зі знахідок мала потовщений зрізаний вінчик, верх якого був вкритий поливою зеленого кольору; під вінцем помітна неглибока виїмка. Інша миска мала зрізане вінце, прикрашене пальцевими защипами, нижче якої йшла хвиляста лінія; у місці переходу крис до дзеркала прикрашена рельєфним валиком з пальцевими защипами, під яким йшли три рельєфні лінії; зсередини миска вкрита зеленою поливою (рис. 8.2). Знайдені макітри були теракотового кольору, відігнуті назовні, загнуті донизу, зсередини вкриті поливою зеленого або коричневого кольору. Також знайдено фрагмент кубка з діаметром денця 5,5 см. (рис. 8.3). Цікавим видається зеленополив'яний глек (рис. 8.2). Аналогічні вироби виявлені в Кам'янці-Подільському [15, с. 171, рис. 3], Чернігові [24], Рівному [29] та ін.

Серед інших горщиків XVII ст. переважають сіроглиняні та сіродимлені з відігнутим назовні заокругленим або зрізаним вінчиком, орнаментацією рифленням на тулубі, рідко зовні зустрічається описка та защипи по краю вінця; з внутрішнього боку часто є борозенка під покриття (рис. 9.6). Водночас трапляються з черепком теракотового кольору з відігнутим назовні заокругленим вінцем, внутрішня поверхня вкрита поливою світло-коричневого чи зеленого кольору, інколи на тулубі орнаментація рифленням (рис. 9.1, 2). Зрідка траплявся біоглиняний посуд (рис. 9.3). Що стосується орнаментування горщиків, то досить часто зустрічається штампний орнамент у вигляді горизонтальних та найчастіше зигзагоподібних ліній, які іноді поєднувалися з рифленням (рис. 10.4, 5), деколи до них ще додавалося лискування у вигляді вертикальних ліній (рис. 10.1, 6). Досить цікавим фрагмент сіроглиняного вінця з V-подібним вигином під ліжку, орнаментований зовні трьома невисокими валиками з кутастим виступом та одним високим. Колір черепка макітр теракотовий, сірий, траплялися сіро- та чорнолощені. Вінчик відігнутий назовні, край загнутий донизу, часто по тулубу рифлення. Миски переважно теракотового кольору, проте трапляються біоглиняні та чорнодимлені (з лискуванням на внутрішній поверхні (рис. 9.8)). Одна з мисок по вінцю прикрашена пальцевими защипами, нижче яких заглиблена хвиляста лінія, має кутастий залом на рисці; у місці переходу крис до дзеркала зовні лінія пальцевих защипів на рельєфному валику; внутрішня поверхня вкрита зеленою поливою. Ще одна має на крисах зовні рифлення; вінце та зовнішня сторона крис вкриті зеленою поливою; на дзеркалі описка горизонтальними та хвилястими лініями. Досить цікавий було знайдено набір тарілок. Одна з них має діаметр 38 см., діаметр денця 10 см. та висоту 7,3 см. Керамічне тісто білого кольору. Криси тарілки орнаментовані рифленням (по краям) та двома хвилястими лініями під коричневою поливою. Кутастий залом на рисці. Дзеркало залите зеленою поливою. Під поливою в центрі заглиблений орнамент у вигляді хвилястої лінії, нанесений загостреним предметом. Ззовні сліди зеленої поливи. Широке дно зі зрізами (рис. 11.1). Друга тарілка має діаметр 31 см., діаметр денця 11,5 см. та висоту 4,6 см. Керамічне тісто білого кольору. Край крис потовщений. Дзеркало та криси покриті зеленою поливою. Містить кутастий залом на рисці. Зовні сліди зеленої поливи (рис. 11.2). Діаметр третьої тарілки становить 34 см. Керамічне тісто теракотового кольору. Кутастий залом на рисці. Вінцям за допомогою вдавнень пальцями надана хвиляста форма, покриті вони поливою коричневого кольору, поверх якої нанесені підовальні плями білого кольору, всередині яких краплеподібні плями поливи синього кольору. На крисах підовальні опуклі виступи, зроблені за рахунок вдавнень пальцями на боках із зовнішнього боку. Криси покриті поливою коричневого кольору, їх краї обмежені двома смугами білого кольору; на опуклі виступи нанесена полива білого кольору, всередині якої орнамент поливою синього кольору у вигляді спіралі. Дзеркало прикрашене мармуруванням поливою коричневого, зеленого, білого та темно-коричневого кольорів (рис. 11.3). Ще один зразок з керамічним тістом теракотового кольору. Вінця потовщені. Внутрішня сторона покрита фарбою білого кольору. По краю крис по дві смуги, нанесені фарбою коричневого кольору; між ними хвилястий орнамент, нанесений фарбою синього кольору. Розпис покритий безколірною поливою (рис. 11.4). Інша тарілка теж теракотового кольору. Містить кутастий залом на рисці. Вінце покрите поливою темно-зеленого кольору. Внутрішня поверхня покрита ангобом білого кольору (рис. 11.5).

Вищеописаним керамічним виробам знаходимо численні аналогії, зокрема в Лядові [5], Києві [30, с. 4-8, рис. 3, 5-7; 11, с. 41, рис. 2], Кам'янці-Подільському, Полтаві, Чернігові [7, с. 71, рис. 1] та ін.

Окрім трапилися два фрагменти імпортованих виробів з напівфаянсу. Перший з них являє собою фрагмент кавової чашечки. Поверхня покрита глазурованням поливою світло-блакитного кольору, по-

верх якої розпис синіми кобальтовими фарбами. З внутрішнього боку по вінцю та в місці переходу до денця здвоєні горизонтальні лінії. Зовні розписи рослинним орнаментом. Османський імпорт з м. Кютахья (рис. 10.7). Інший виріб – фрагмент денця посудини, можливо піали. Поверхня покрита глазуруванням поливою світло-блакитного кольору, поверх якої розпис кобальтовими фарбами. З внутрішнього боку розпис рослинними та геометричними орнаментами. Зовні на денці здвоєна горизонтальна смуга, по тулубу окремі фрагменти розписів (рис. 10.8). Обидва вироби датуються останньою третьою XVII ст. Аналогічні вироби знайдені в Азаку [8, с. 588, рис. 4, с. 592, рис. 8], Аккермана [2, с. 232, рис. 120-124], Очакова [1; 2, с. 242, рис. 182], Бахчисараю [10, с. 354], Самар-Богородицької фортеці [14, с. 98-103, табл. 9-10] та ін.

Зібрано також значну кількість матеріалів XVIII ст. Колір черепків горщиків теракотовий, білий та сірий, вінця злегка або помірно відігнуті назовні, край заокруглений, зрідка зрізаний. Значна частина виробів по верху вінця та всередині покрита поливою світло-коричневого, коричневого, зеленого та темно-зеленого кольорів (рис. 12.2, 3, 5); додатково горщик зовні міг бути прикрашений опискою червоною чи білою фарбою (рис. 12.2, 5, 6). Значний відсоток знайдених керамічних виробів становили фрагменти макітр (рис. 12.1, 7). Абсолютна більшість становили теракотового кольору з різко відігнутим назовні, загнутим донизу вінцем; зсередини вінця вкриті зеленою поливою. Водночас зрідка траплялися макітри й сірого кольору та сіродимлені. Миски траплялися сірого кольору. Одна з них з різко заламаним назовні вінцем з потовщеним краєм, при переході до дзеркала зовні на виробі валик (рис. 12.4). Інші миски мали відігнутий потоншений, заокруглений або зрізаний вінчик, інколи тулуб прикрашений рифленням. Також трапився фрагмент ринки теракотового кольору. Первісно виріб був виготовлений як миска, а пізніше до неї прикріпили ніжки. Нижня сторона ринки вкрита ангобом білого кольору, внутрішня поверхня покрита зеленою поливою. Аналогічний посуд заходимо серед матеріалів досліджень Лядови [5, с. 96, рис. 2, с. 97, рис. 3, с. 100, рис. 8], Аккермана [3, с. 333, рис. 2], Києва [30, с. 4, рис. 3, с. 10, рис. 9; 11, с. 41, рис. 2], Кам'янця-Подільського [4, с. 214, рис. 7], Абазівки [25, с. 13, рис. 3], Диканьки [25, с. 15, рис. 5], Білан [25, с. 20, рис. 8], Полтави [26, с. 113-114, рис. 1-7], Чернігова [7, с. 71, рис. 1] та ін.

Також зібрано колекцію фрагментованих керамічних люльок. Подаємо опис кількох з них, які дають загальне уявлення про зібрану колекцію. Одна з люльок світло-коричневого кольору. Поверхня вкрита ангобом від теракотового до червоного кольору. Край вінець потовщений. Чашечка злегка розширена донизу (рис. 13.1). Інша люлька світло-сірого кольору. У місці переходу від нижньої частини до ший штампний орнамент у вигляді заглиблених ромбів, в які вписане коло. Гребінь з двох боків відділений заглибленим штампним орнаментом; по центру гребня дві лінії заглибленого штампного орнаменту у вигляді маленьких прямокутників. Тулійка відділена від чашечки заглибленим штампним орнаментом у вигляді рисок. Такий же орнамент нанесений на тулійку (рис. 13.2). Ще одна люлька теж світло-сірого кольору. Нижня частина люльки прикрашена заглибленими вертикальними лініями. У нижній частині чашечки клеймо у вигляді 6-пелюсткової квітки. Тулійка відділена від чашечки заглибленою лінією, за якою далі йде орнамент у вигляді заглибленої зигзагоподібної лінії, за якою штампний заглиблений орнамент у вигляді маленьких прямокутників (рис. 13.3). Наступний зразок світло-сірого кольору. Гребінь з двох боків відділений заглибленим штампним орнаментом; по центру гребня дві лінії заглибленого штампного орнаменту підтрикутної форми. По тулійці заглиблений штампний орнамент у вигляді заглиблень аморфної форми (рис. 13.4). Ще одна люлька світло-сірого кольору. Гребінь з двох боків відділений заглибленим штампним орнаментом; по центру гребня дві лінії заглибленого штампного орнаменту у вигляді зигзагоподібних ліній. На потовщені тулійки заглиблений штампний орнамент діагональними смугами у вигляді маленьких прямокутників (рис. 13.5). Наступна люлька теракотового кольору. Поверхня покрита ангобом червоного кольору. Гребінь відділений заглибленими лініями. Нижня частина прикрашена заглибленими вертикальними лініями. Місце переходу до ший прикрашене штампними вдавленнями підромбічної форми (рис. 13.6). Аналогічні люльки знайдені в Берестечку [22, с. 187, рис. 37], Києві [28, с. 93; 11, с. 44, рис. 3], Чернігові [7, с. 75, рис. 3] та ін. Датуються люльки в межах II половини XVII – I половини XVIII ст.

Окрему групу складають керамічні кахлі. У цій публікації подаємо опис 16 знахідок, які більш-менш репрезентують добірку.

1. Кахля теракотового кольору. Рамка висока, профільована. Рельєф високий, складається з геометричних орнаментів (рис. 14.1). Кін. XVI – I половина XVII ст.
2. Рамка висока, профільована. Кахля теракотового кольору. На боковій стороні кахлі пляма поливи зеленого кольору. Центральна частина лицьової пластини випукло-об'ємна за рахунок вдавлення глини у форму. На лицьовій пластині геометричні орнаменти (рис. 14.2). Кін. XVI – I половина XVII ст.

3. Рамка профільована. Кахля теракотового кольору, зовнішня сторона лицевої пластини та рамка вкриті поливою зеленого кольору. Внутрішня поверхня вкрита кіптявою. На лицевій пластині рослинний орнамент у вигляді спіральних завитків (рис. 14.3). Кін. XVI – I половина XVII ст.
4. Кахля світло-коричневого кольору. Внутрішня поверхня вкрита кіптявою. Лицьова пластина прикрашена геометричними орнаментами (рис. 14.4). Кін. XVI – I половина XVII ст.
5. Кахля увінчуюча світло-коричневого кольору. Випал неоднорідний. Верх кахлі увінчують три зубці (14.5). Кін. XVI – I половина XVII ст.
6. Кахля теракотового кольору, випал неоднорідний. Зовнішня сторона лицевої пластини покрита зеленою поливою. Рамка висока, профільована. На лицевій пластині рослинний орнамент у вигляді бутонів і розеток та зображення тварини, вірогідно коня (рис. 14.6). Кін. XVI – I половина XVII ст.
7. Кахля теракотового кольору. Внутрішня поверхня вкрита кіптявою. Лицьова пластина обрамлена рослинним орнаментом. У центральній її частині геральдичний сюжет: дракон у геральдичній позі з розвернутою назад головою, відкритою пащею з полум'ям з неї (висунутим язиком?), зі складеними крилами передніми лапами тримає рослинну розетку (рис. 14.7). Кін. XVI – I половина XVII ст.
8. Кахля теракотового кольору. Рамка не виражена. Зовнішня сторона лицевої пластини вкрита поливою зеленого кольору. Внутрішня поверхня вкрита кіптявою. На лицевій пластині рослинний орнамент. Стінки румпи скошені (рис. 14.8). I пол. XVII ст.
9. Кахля теракотового кольору. Рамка невисока. Внутрішня поверхня вкрита кіптявою. На лицевій пластині рослинний та геометричний орнамент (рис. 15.1). I пол. XVII ст.
10. Кахля теракотового кольору. Рельєф високий – до 0,4 см. На лицевій пластині рослинний орнамент у вигляді 15-пелюсткової квітки, листків та крапок, які їх обрамлюють (рис. 15.2). I пол. XVII ст.
11. Кахля теракотового кольору. Рельєф високий – до 0,3 см. На лицевій пластині рослинний та геометричний орнамент (рис. 15.3). I пол. XVII ст.
12. Кахля теракотового кольору. Внутрішня поверхня вкрита кіптявою. Рамка не виражена. Рельєф низький. На лицевій пластині рослинний орнамент (рис. 15.4). I пол. XVII ст.
13. Кахля теракотового кольору. Зовнішня поверхня вкрита зеленою поливою. Орнамент у вигляді 6-пелюсткових квіток, які виконанні у формі «горошин» (рис. 15.6). II пол. XVII ст.
14. Кахля жовтого кольору, випал неоднорідний. Внутрішня поверхня сильно шерехата. Лицева пластина покрита геометричним орнаментом у вигляді рельєфних рисок, краплеподібних та Х-подібних зображень, покрита поливою синього, блакитного та білого кольорів (рис. 15.7). II пол. XVII ст.
15. Кахля теракотового кольору. На лицевій пластині зображене рельєфне, отримане шляхом вдавнення глини у форму з прогином з внутрішнього боку, стилізоване обличчя ангела, покрите поливою білого кольору, на якому схематично в краплеподібній формі синьою поливою зображено очі, над головою дугоподібна смуга поливи бірюзового кольору, вище якої корона, покрита поливою жовтого кольору. Тло бірюзового кольору (рис. 15.8). II пол. XVII ст.
16. Кахля теракотового кольору. Внутрішня поверхня вкрита кіптявою. Рамка не виражена. Рельєф високий – до 0,7 см. зовнішня сторона лицевої пластини вкрита поливою молочного кольору (рис. 15.5). XVIII ст.

У цій публікації, за браком місця, не розглядаємо вироби зі скла та металу, що стане темою окремих статей.

Підсумовуючи вище викладене, помічаємо, що матеріали з розкопок 2015 року в Кам'янці-Подільському по вулиці Зарванській, 7/1 представляються широкий хронологічний діапазон: від пізнього палеоліту до XX ст. Зазначимо, що різні періоди по різному представлені кількісно. До прикладу, якщо давньоруський матеріал представлений одиничними знахідками, то трипільської кераміки вже значно більше, а II половина XIV ст. представлена ще краще. Водночас основна частина матеріалу відноситься до кінця XVI – середини XVIII ст.

Список використаних джерел та літератури

1. Беляева С.А. Турецкая фаянсовая и фарфоровая посуда XVI-XVIII вв. из раскопок Очакова в 1994 году / С. А. Беляева, В. Н. Якубов // Археологічні дослідження в Україні 1994-1996 рр. – К.: ПРАЙМ, 2000. – С. 7-8.
2. Біляєва С. О. Слов'янські та тюркські світи в Україні (з історії взаємин у XIII-XVIII ст.) / Світлана Біляєва. – К.: Ун-т «Україна», 2012. – 524 с.
3. Біляєва С. О. Українська кераміка з розкопок Аккерманської фортеці (до питання про етнокультурний розвиток Півдня України) / С. Біляєва, О. Фіалко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К.: Центр пам'яткознавства, 2013. – Вип. 22, ч. 1. – С. 329-335.

4. Болтанюк П. А. Археологічна розвідка на ділянці по вулиці П'ятницька, 10 в м. Кам'янці-Подільському / П. А. Болтанюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. – Кам'янець-Подільський, 2013. – Вип. 22. – С. 208-220.
5. Виногородська Л. І. Кераміка XVII-XVIII ст. з розкопок Лядівського монастиря Могилев-Подільського р-ну Вінницької області / Л. І. Виногородська // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К.: Центр пам'яткознавства, 2013. – Вип. 22, ч. 1. – С. 94-103.
6. Виногородська Л. І. Розвідувальні археологічні роботи у м. Старокостянтинів в 2001 році / Л. І. Виногородська // Археологічні відкриття в Україні 2000-2001 рр. – К., 2002. – С. 105-108.
7. Готун І. Комплекс козацької доби на чернігівському посаді / І. Готун, О. Казимир // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К.: Центр пам'яткознавства, 2013. – Вип. 26. – С. 68-77.
8. Гусач І. Р. Малоазійская поливная керамика XV-XVIII вв. из раскопок в турецкой крепости Азак / И. Р. Гусач // Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X-XVIII вв. – Казань; Кишинев, 2017. – т. 2. – С. 581-600.
9. Житловий будинок по вулиці Зарванській, 7/1 (вул. Троїцька, Держинського, Раковського, 14). Історична довідка // НІАЗ «Кам'янець», інв. №73/178, 14 арк.
10. Ибрагимова А. Материальная культура Бахчисарайского ханского дворца (по итогам архитектурно-археологических исследований 2000-2012 гг.) / Алие Ибрагимова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К.: Центр пам'яткознавства, 2013. – Вип. 22, ч. 1. – С. 335-359.
11. Івакін Г. Знахідки XVI-XVIII ст. з науково-рятівних розкопок Київського Подолу у 2016 р. (вул. Кирилівська, 37) / Г. Івакін, Л. Чміль, А. Чекановський, В. Івакін // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К.: Центр пам'яткознавства, 2013. – Вип. 26. – С. 37-47.
12. Інвентарна справа на домоволодіння по вулиці Троїцькій, 14. Про здачу в оренду готелю «Бристоль» // НІАЗ «Кам'янець», інв. 246.
13. Капустін К. Об'єкти другої половини XIII-XIV ст. з Городська / Кирило Капустін // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – Київ, 2013. – Вип. 22, ч. 1. – С. 34-41.
14. Ковальова І. Ф. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицьком фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, О. В. Харитонova. – Дніпропетровськ: Ліра, 2013. – Вип. 2. – 156 с.
- 14а. Малевская-Малевиц М. В. Керамика западнорусских городов X-XIII вв. / М. В. Малевская-Малевиц. – СПб: Нестор-История, 2005. – 160 с.
15. Нечитайло П. О. Керамічний комплекс початку XVII ст., виявлений біля вежі Сільницького / П. О. Нечитайло, Г. О. Ніколаєва // Археологія і фортифікація України: матер. VI Міжнар. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2016. – С. 167-171.
16. Омельченко Ю. А. Українська наддніпрянська кераміка XIV-XVIII ст. (Методичні рекомендації) / Ю. А. Омельченко, І. Б. Тесленко, Л. В. Чміль. – К., 1994. – 57 с.
17. Оногда О. До питання про своєрідну групу кераміки післямонгольського часу / О. Оногда // Археологічні студії. Магістеріум. – К., 2007. – Вип. 27. – С. 70-74.
- 17а. Оногда О. В. Основні типи кераміки Середньої Наддніпрянщини другої половини XV – початку XVI ст. / Оногда О. В. // Археологія. – 2008. – №4. – С. 55-63.
18. Оногда О. В. Про одну групу київської пізньосередньовічної кераміки / О. Оногда, С. Балакін // Археологія. – 2010. – № 1. – С. 91-96.
19. Панишко С. Про зміни технології приготування їжі на Волині у XIV столітті / С. Панишко // Науковий вісник ВНУ ім. Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк. – 2009. – №22. – С. 134-139.
20. Прищепа Б. А. Розкопки на території костелу Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії в м. Острозі Рівненської обл. / Б. А. Прищепа, О. Л. Позіховський, О. М. Романчук, В. С. Чекурков // Археологічні дослідження в Україні 2003-2004 рр. – К., 2005. – С. 262-265.
21. Пшеничний Ю. Історична топографія Дубна у другій половині XIII – XV ст. (за матеріалами археологічних розкопок) / Ю. Пшеничний // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – Острог, 2015. – Вип. 24. – С. 19-26.
22. Свешніков І. К. Битва під Берестечком / І. К. Свешніков. – Львів: Слово, 1992. – 304 с.
23. Ситий Ю. Етапи існування Любецького замку в XIV – XVII ст. (за матеріалами археологічних досліджень Б. О. Рибакova) / Ю. Ситий, І. Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 2012. – № 5-6. – С. 12-21.
24. Ситий Ю. Чернігівський гончарний осередок козацької доби у світлі археологічних матеріалів кінця XX ст. / Ю. Ситий, Є. Калашнік // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. – К.: Центр пам'яткознавства, 2013. – Вип. 22, ч. 1. – С. 129-136.

25. Супруненко О. Матеріали козацької епохи з науково-рятивних досліджень на Полтавщині 2011-2012 рр. / О. Супруненко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К.: Центр пам'яткознавства, 2013. – Вип. 22, ч. 1. – С. 10-23.
26. Ткаченко О. Глиняний посуд XVII-XVIII століть з міщанського житла м. Полтави / О. Ткаченко, В. Яременко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К.: Центр пам'яткознавства, 2013. – Вип. 22, ч. 1. – С. 109-115.
27. Ткачук Т.М. Знак неба/верха – місяць на мальованій кераміці культури Трипілля-Кукутень / Т. М. Ткачук // Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні : зб. наук. пр. – Львів: Ін-т прикладних проблем механіки та математики ім. Я. Підстригача НАН України, 2014. – С. 70-85.
28. Чекановський А. Типи українських керамічних люльок для куріння тютюну в XVII-XVIII ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. – К.: Центр пам'яткознавства, 2016. – Вип. 25. – С. 92-94.
29. Чекурков В. Археологічні дослідження об'єктів литовсько-польської доби XIV – першої половини XVII ст. в м. Рівному на площі Короленка у 2007-2008 роках / А. Чекурков // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. – К.: Центр пам'яткознавства, 2012. – Вип. 21, ч. 1. – С. 5-12.
30. Чміль Л. Значення археологічних досліджень київських храмів і монастирів для датування артефактів. Електронний ресурс. Режим доступу до ресурсу: <http://mdch.kiev.ua/sites/default/files/public/pdf/CHmil.pdf>
31. Prusiewicz A. Kamieniec Podolski. Szkic historyczny. – Kijów; Warszawa: Nakładem księgarni Leona Idzikowskiego, 1915. – 136 s.

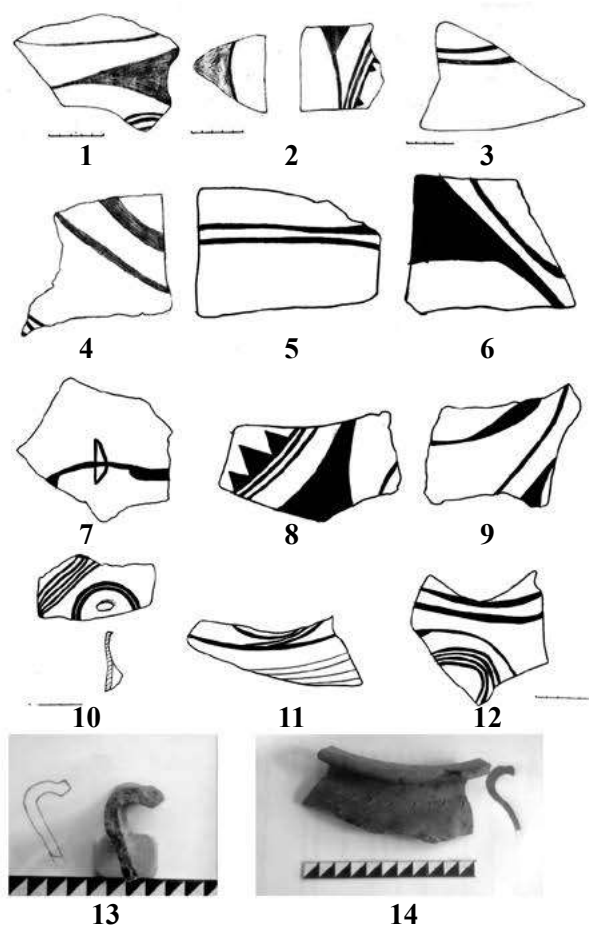

Рис. 1.

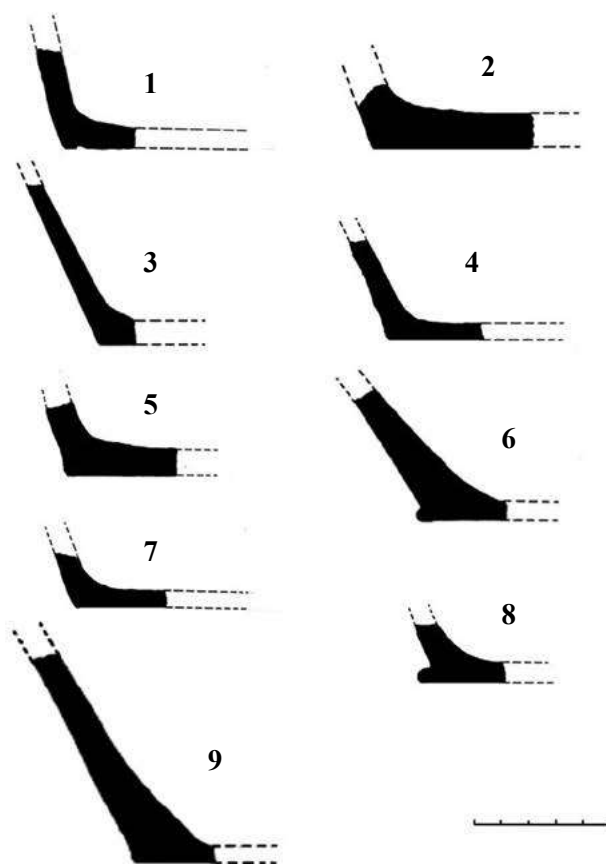

Рис. 2.

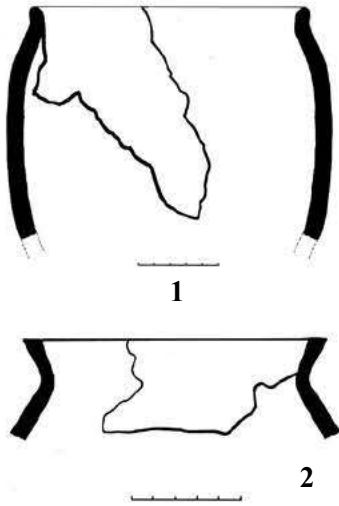

Рис. 3.

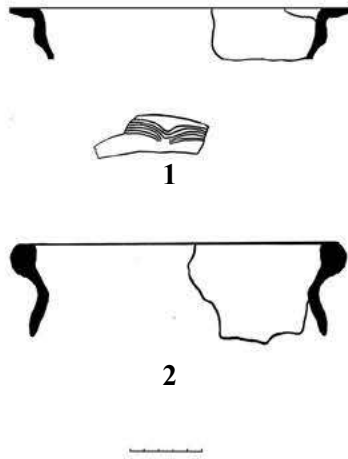

Рис. 4.

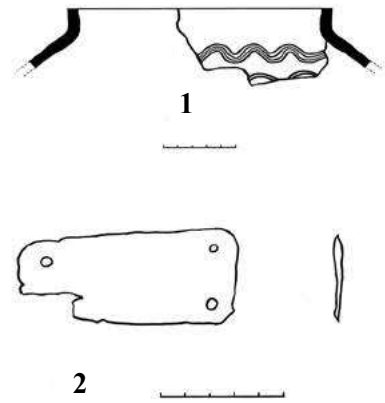

Рис. 5.

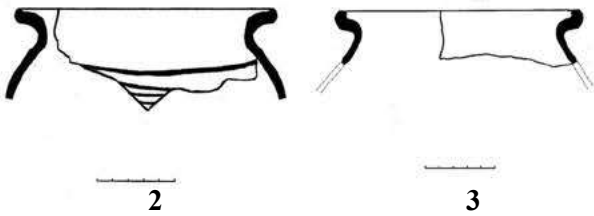

Рис. 6.

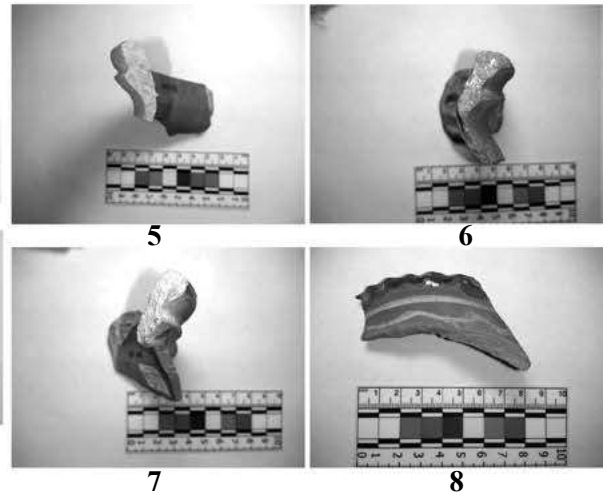
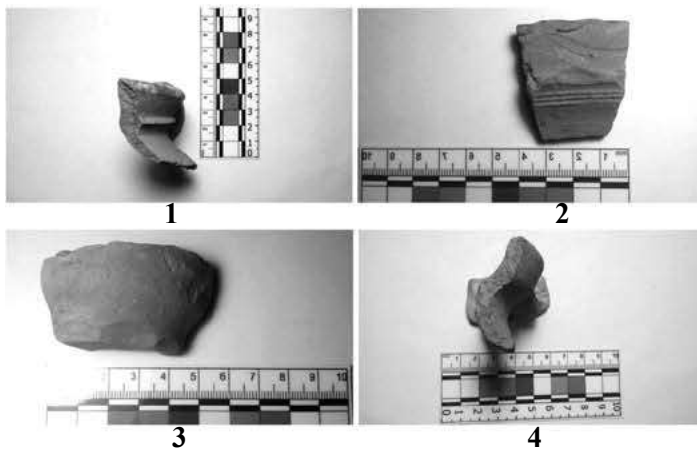
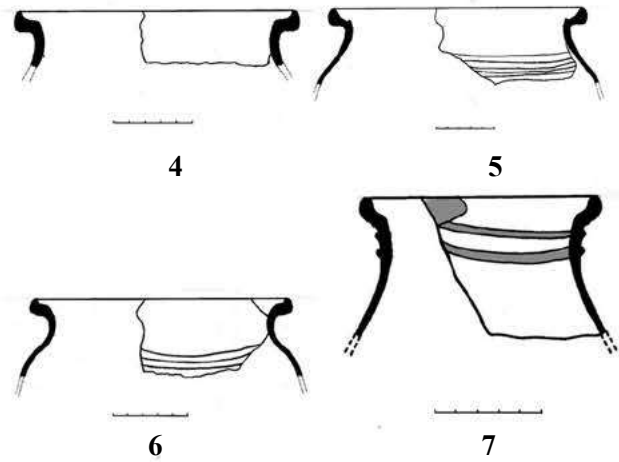

Рис. 7.

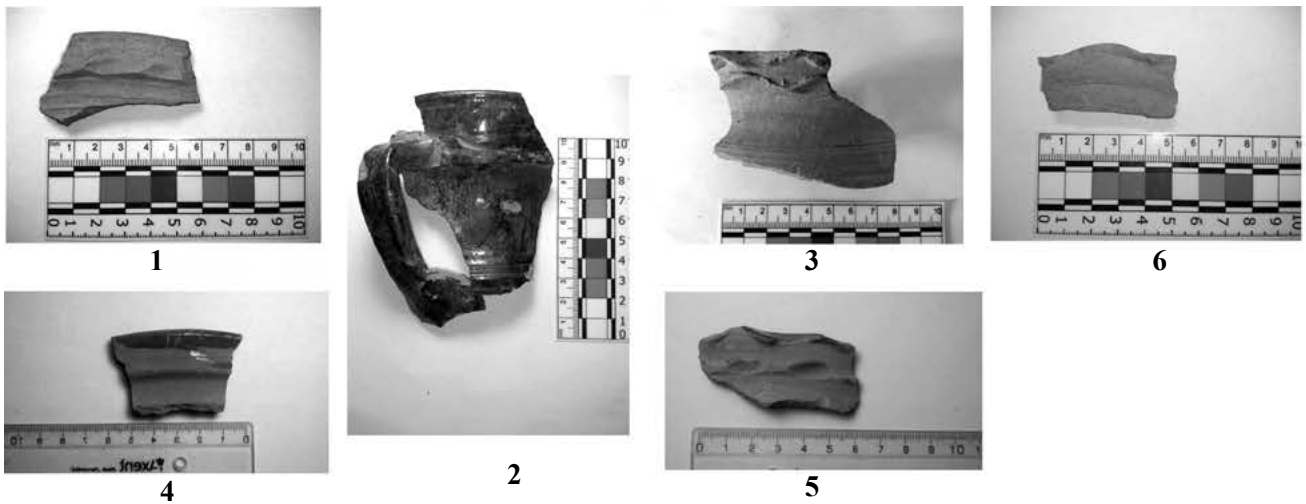

Рис. 8.

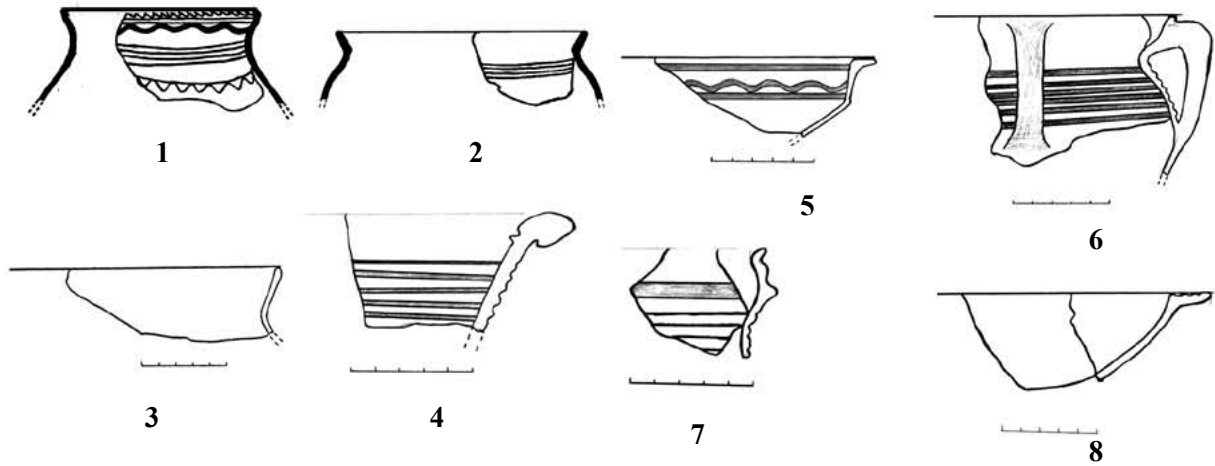

Рис. 9.

Рис. 10.

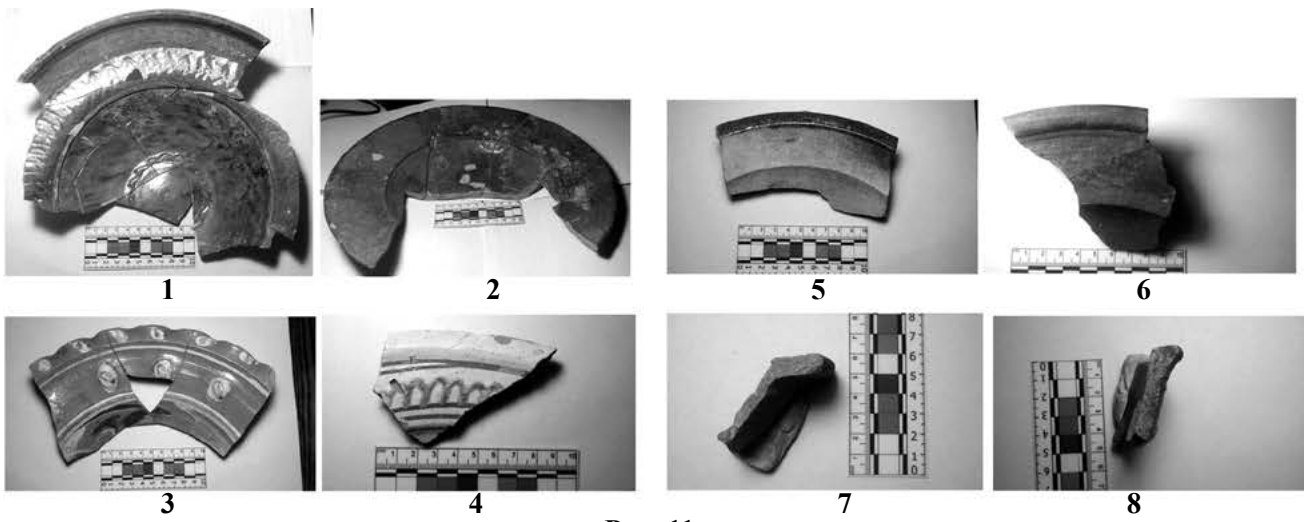

Рис. 11.

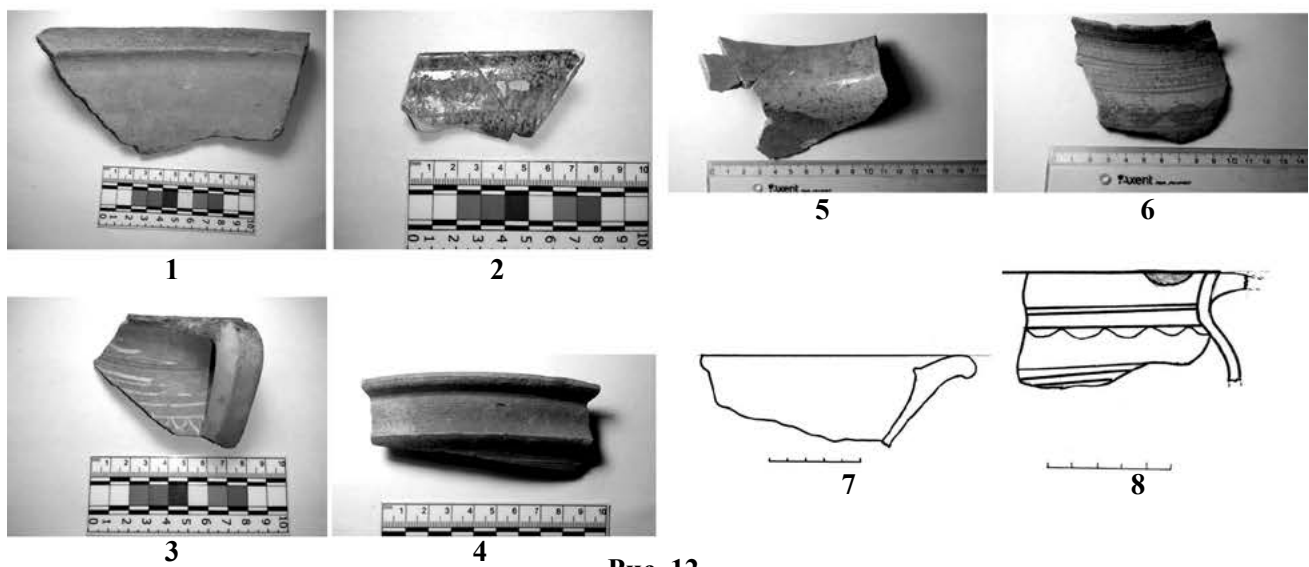

Рис. 12.

Рис. 13.

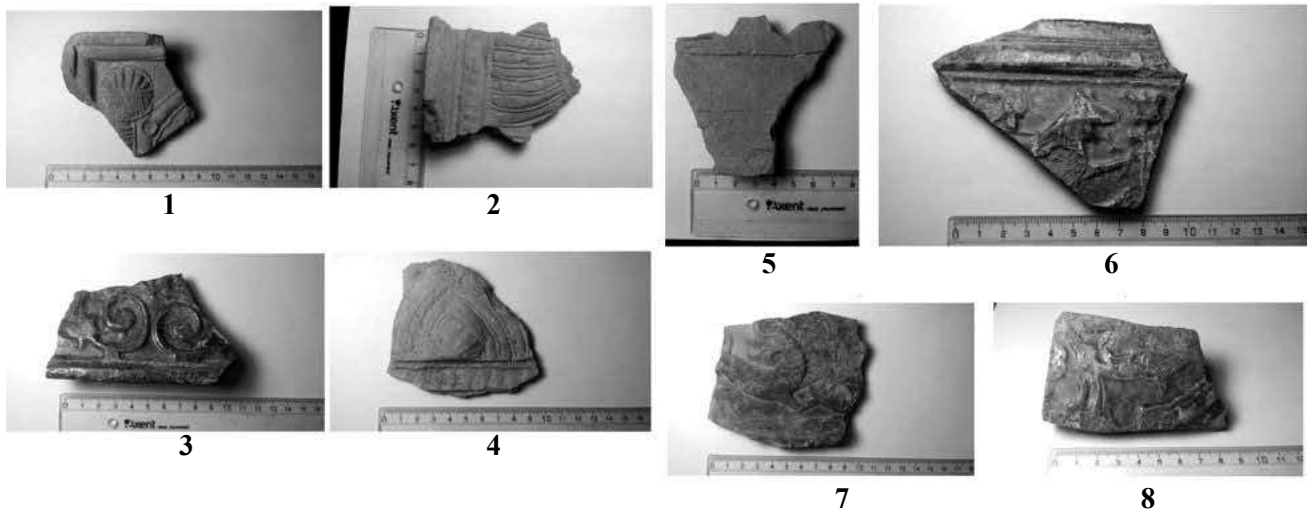

Рис. 14.

Рис. 15.

Секція 4. ІСТОРІЯ ТА РОЗВИТОК ФОРТИФІКАЦІЇ З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО XVIII СТ.

Вадим Лук'яненко,
Заслужений архітектор України,
старший науковий співробітник
наукового відділу координації проектних робіт
та архітектурних досліджень
Національного Києво-Печерського
історико-культурного заповідника

БІЙНИЦІ НА ОБОРОННИХ СПОРУДАХ СТАРОДАВНЬОГО КИЄВА

Працюючи над відтворенням заборол Древнього Києва у «Парку Київська Русь», що знаходиться у с. Копачів Обухівського району Київської області, нами (творчим колективом) багато уваги було приділено вивченню різновиду конструкцій бійниць. В результаті цієї роботи зібрано певний обсяг матеріалу, який згодом було оброблено і систематизовано. Ці напрацювання нині пропонуються до вашої уваги.

Ключові слова: Оборонні стіни стародавнього Києва, еволюція бійниць.

Під час розробки робочих креслень для реконструкції (відтворення) рублених стін, ми керувалися насамперед опублікованими матеріалами археологічних розкопок з цієї для теми. А ось археологічний матеріал стосовно заборол відсутній. З огляду на ці обставини наші розробки спиралися переважно на матеріали історіографічних та літописних досліджень. Треба зазначити, що в сучасних дослідників немає спільної думки щодо бійниць у наземних частинах деревоземляних оборонних спорудах того часу. Так, наприклад: «Стреляли с заборол поверх бруствера или же через специальные бойницы – неясно» [1, с. 125].

Проте твердження про те, що «Стреляли с заборол поверх бруствера...», можна заперечити. Воїн, в якого захищена бруствером тільки нижня частина тіла, а верхня – відкрита, стає зручною мішенню для ураження стрілами, бо на тлі неба його силует добре помітний незалежно від часу доби. Зрозуміло, що мешканці містечок завжди дбали про безпеку захисників (наскільки це можливо під час бою) і відповідно до цього будували захисні споруди. Збереглося достатньо середньовічних малюнків лучників, які захищають міста і фортеці. Зображення на них досить умовні, часто схематичні, але на них захисники завжди перебувають за зубцями стін або веж (рис. 1а).

Одначе відомий виняток, коли воїни не переховувалися за зубцями, а були захищені тільки парапетом (рис. 1б). Тоді що це: помилка художника чи достовірна реальність? У такому випадку, чи є правдою поширена думка про те, що в Чернігові на захисних укріпленнях не було зубців? Так, в літописі в декількох місцях говориться, що стріли атакуючих не давали захисникам міста «выникнуты из заборол» [1, с. 124]. Цей запис красномовно ілюструє той факт, що на згаданих заборолах не було не тільки бійниць, а й даху.

Існують й інші свідчення, що «смерды скачут через заборол». За згадкою в описі облоги Володимира-Волинського 1097 р., «...горожане скочиша с града и почаше сечи вои Давыдовы» [1, с. 125]. Навряд чи оборонні споруди були такими малими, що з них можна було стрибати, не заподіявши собі шкоди. Найімовірніше, у двох попередніх згадках подані фрагменти опису штурму і оборони фортечних споруд, будівництво яких на момент військових дій не було завершено.

Тому на рис. 1б, можливо, зображена оборонна споруда, будівництво якої ще не завершено. Проте можна припустити, що зубці тут відсутні, бо за парапетом стояли прашники. Завдяки простоті пристрою і дешевизні «боеприпасів» праша протрималася на полях битв аж до XVI століття і була остаточно витіснена тільки з появою ручної вогнепальної зброї [2, с. 496].

П. А. Раппопорт наводить ще одне цікаве свідчення і коментує його: «Когда на заборолах города Владимира был убит князь Мстислав, летописец отметил, что стрела проникла «сквозе доску сваженю». Упоминание скважни, по-видимому, указывает на наличие в заборолах бойниц...» [1, с. 125].

П. А. Раппопорт, коментуючи літописний матеріал, звертає увагу на «Упоминание скважни...», і при цьому ігнорує словосполучення «сквозе доску». Фраза «сквозе доску сваженю», означає – крізь дошку з

отвором, тобто з бійницею. Це свідчить про те, що як будівельний матеріал на забороллах використовувалися і дошки. Отже, у місті Володимирі у 1097 році на забороллах одним з елементів захисного пристрою були дошки з бійницями. Фактично це єдина згадка в літописах про наявність бійниць на забороллах.

Відомо, що бійниці для стрілецької зброї мають два основних види – вертикальні і горизонтальні. Для стрільби з лука необхідні вертикальні бійниці, оскільки відстань польоту стріли визначається кутом її нахилу до горизонту в момент пострілу.

Багато ілюстративного матеріалу і опису середньовічних бійниць можна знайти в працях Виолле-ле-Дюк Е. Е. Детально коментувати зображення на цих малюнках не будемо, але зосередимося на загальних враженнях. По-перше, для захисту вояків не використовуються парапети в чистому вигляді. По-друге, для стрільби з лука використовувалися вертикальні бійниці, незалежно від застосування будівельного матеріалу, незалежно від того камінь [3, с. 18], дошка це чи колода [3, с. 20]. По-третє, фортифікатори значну увагу приділяли безпеці вояків-захисників.

Так, наприклад, бійниці, які наразі не використовувалися, були закриті поворотними колодами з прорізами для стрільби [4, с. 338]. Віконні прорізи, просвіти між зубцями, амбразури, закривалися дерев'яними щитами, підвішеними на горизонтальній осі та піднімалися й опускалися в залежності від того, близько чи далеко був ворог, дозволяли захисникам обстрілювати рів і навколишню місцевість, перебуваючи під їх прикриттям [5, с. 201].

Фортечні споруди XVII-XVIII ст., виконані з дерева, які збереглися до XX ст., добре описані і проілюстровані в книзі Н. П. Крадіна «Русское деревянное оборонное зодчество». На всіх ілюстраціях бійниці для стрілецької зброї розташовані горизонтально, що, у свою чергу, стало підставою для помилкових уявлень про бійниці в дерев'яній оборонній архітектурі за часів Київської Русі. Справа в тому, що ці дерев'яні оборонні споруди відносяться до часу, коли вже широко застосовувалась вогнепальна зброя (рис. 2). Стрілецька зброя XVI-XVII ст. мала значну вагу, і тому для ведення прицільної стрільби застосовувався упор. У польових умовах функцію упору виконувала рогатка [7, с. 38] або бердиш, при стрільбі зі стін – низ бійниці.

Для вояка з вогнепальною зброєю, який перебував за фортечними мурами, широкий кут обстрілу забезпечувало горизонтальне розташування бійниць. Але стріляти з укриття лежачи, як показано на малюнку (рис. 2), безглуздо, тому що стрілець захищений дерев'яною конструкцією, і вразити його можна (з однаковою ймовірністю) тільки крізь бійниці, незалежно від того, стоїть він або лежить. По-перше, стрілець, що лежить, створює незручності для пересування інших захисників. По-друге, для того, щоб перезарядити зброю, йому все одно необхідно піднятися (засипати порох у ствол, шомполом забити пиж, заштовхати кулю і знову пиж). Зробити це лежачи неможливо.

Прорізи ж у верхній і нижній частині лицьового боку городні¹ призначені для виходу порохових газів, тобто густого диму – продуктів горіння димного пороху: селітри, перетертих волокон конопель та льону, а також вугільного пилу. Площі бійниць було недостатньо для обміну повітря в кліті під час стрільянини, тому у верхній частині стіни робили проріз для виходу диму, а в нижній – для припливу чистого повітря. На забороллах² влаштовували прорізи тільки у верхній частині стіни, тому що їх тильна сторона являла собою відкриту галерею. Таку систему вентиляції можна простежити на всіх фортифікаційних спорудах Києва – від оборонних стін Києво-Печерської Лаври до укріплень Київської фортеці, побудованої у 1856 році.

Протягом певного історичного періоду під час бойових дій одночасно застосовувалися вогнепальна стрілецька зброя, лук та арбалет. Цей факт лишив свій відбиток і у фортифікації того часу. Так, у період з кінця XIV до кінця XVI ст. в оборонних спорудах для стрілецької зброї застосовувалися ключоподібні стрільниці (бійниці) (рис. 3). Нижня частина цієї бійниці, де був проріз у вигляді кола, забезпечувала широкий кут обстрілу і мала зручний упор для важких пищалей чи аркебуз. Верхня, витягнута частина, забезпечувала вихід диму з приміщення після пострілу. Інженерних розрахунків з вентиляції на той час робити не вміли, тому ці бійниці мали схожий вигляд, але дуже різні розміри. Для стрільби з лука чи арбалету ключоподібні стрільниці теж підходили.

Наприкінці XVII – початку XVIII ст., коли арбалети та луки вже відійшли в минуле, бійниці для стрілецької зброї змінилися. До нашого часу їх збереглося небагато. Тогочасні фортеці на території України здебільшого будувалися земляними і до нас дійшли у вигляді деформованих насипів, вкритих густою рослинністю. Який вигляд мали бійниці для стрілецької зброї того часу, можна розглянути на прикладі ділянки №2 оборонних мурів Києво-Печерської лаври, які будувалися у 1698-1701рр.

1 На рис. 2 городня – перший ярус укріплення.

2 На рис. 2 заборола – другий ярус укріплення.

На той час вогнепальна стрілецька зброя все ще була досить важка. Тому нижню частину бійниці використовували як упор. Щоб збільшити сектор обстрілу, бійниця проходила не крізь усю товщу муру, а знаходилася в глибині ніші. Нижня позначка бійниці зобов'язувала стрільця вести вогонь у положенні «з коліна».

Неможливо точно перелічити кількість бійниць в оборонних мурах верхньої частини Києво-Печерської лаври. Зрозуміло, що біля кожної бійниці має стояти захисних фортеці. Проте на перший погляд здається, що в монастирі не було такої кількості ченців, а тим паче стільки вогнепальної зброї. Пояснення цьому дають останні наукові дослідження: «У той самий час Київ наводнили стрілецькі полки М. Уварова та Л. Из'єдинова... Московський цар і бояри, ... «приговорили» бути в Києві 15 тисячам стрільців і солдатів. Безумовно виникали складнощі в розмішенні такої сили військ і розпочався пошук місць для утворення солдатських слобод, бо квартирування по домівках місцевих мешканців на сприяло швидкій мобілізації».

У таких умовах архімандрит Інокентій Гізель спромігся отримати у 1681 р. від царя Федора Олексійовича грамоти на приписні Свинський Успенський монастир коло Брянська і Чолнський Преображенський коло Трубчевська, де, у разі військової небезпеки, за аргументацією в чолобитній 1680 р., можна було б сховатися ченцям Києво-Печерської лаври. Вочевидь, то була й певна компенсація за утиски, яких зазнав Печерський монастир через військово-адміністративні зміни» [8, с. 19].

З цього виходить, що якась частина московського війська квартирувала на території Києво-Печерської лаври і, відповідно, мала боронити її від нападу ззовні. Наведені уривки зі статті О. О. Крайньої допомагають зрозуміти, звідки з'явилася така кількість захисників монастиря і чому є так багато вентиляційних прорізів над бійницями деяких ділянок, що мають надмірні габарити.

Аналізуючи зображення на світлинні рис. 4, звертаємо увагу на велику кількість та надмірні габарити вентиляційних прорізів над бійницями. Це можна пояснити тільки їх подвійним призначенням (для вентиляції і освітлення). Цілком вірогідно, що в монастирських мурах на цих ділянках з боку монастирського подвір'я спершу існували прибудови (не збереглися), де, ймовірно, мали квартирувати московські стрільці. Ці споруди були двоповерховими, стояли впритул до мурів і мали з ними спільний дах. Вони могли бути побудовані з цегли або з дерева. Денне світло потрапляло в приміщення цих споруд (прибудов) через віконні прорізи з боку монастирського подвір'я. Споруджена прибудова разом з монастирським муром у рівні бойової галереї утворювали темний коридор (каземат) значної довжини. Світла, яке мало б потрапляти через бійниці, було замало. Тому для освітлення коридору прорізи з завершенням у вигляді арки мурували на всю ширину ніші, де були влаштовані бійниці (рис. 5).

Удосконалювалася стрілецька зброя, змінювалися і удосконалювалися бійниці. Їх удосконалення можна простежити на прикладі укріплень Київської фортеці, але це вже зовсім інша епоха.

Проаналізувавши зібрані нами відомості і матеріали історіографічних та літописних досліджень, ми дійшли висновку, що в оборонних спорудах часів Київської Русі (а саме на забороллах) лучники стріляли через вертикальні стрільниці, вирізані в дошках чи вертикально встановлених колодах. Однак, на наш погляд, вертикально розташовані бійниці не підходять для метання снарядів з праці. Поцілити в нападників з праці можна з-за парасету.

На рис. 6 представлені оборонні укріплення, на яких як стрілецька зброя мають бути застосовані луки. Також можна кидати каміння в «подсябітіє». У випадку зняття щитів або їх відкривання всередину заборол у захисників з'являється можливість для використання праці та металевих списів, лиття окропу та кидання каміння в напрямку нападників.

Список використаних джерел та літератури

1. Раппопорт П. А. Очерки по истории Русского военного зодчества X-XIII вв. / П. А. Раппопорт. – М.: Изд-во АН СССР, 1956.
2. Маркевич В. Е. Ручное огнестрельное оружие / В. Е. Маркевич; под общ. ред. Н. Л. Волковского. – СПб: ООО «Изд-во «Полигон», 2005. – 496 с.
3. Виолле-ле-Дюк Э. Э. Крепости и осадные орудия. Средства ведения войны в Средние века / Э. Э. Виолле-ле-Дюк. – М.: Центрполиграф, 2007.
4. M. Viollet-le-Duc. L'architecture Francaise du XI au XVI siècle. Tome QUATRIEME.
5. M. Viollet-le-Duc. L'architecture Francaise du XI au XVI siècle. Tome SIXIEME.
6. Красовский М. Курс истории русской архитектуры / М. Красовский. – Петроград, 1916 – Ч. I.
7. Доспехи и огнестрельное оружие. «ДОРЛИНГ КИНДЕРСЛИ».
8. Крайня О. О. Вплив мілітаризації суспільства на життя Церкви в Україні (аналіз документів з історії Києво-Печерської лаври 2-ї половини XVII – XVIII ст.) / О. О. Крайня // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії: матер. XV міжнар. наук. конф. – К., 2017.

Рис. 1. Мініатюри Радзивілівського літопису з зображенням штурму міста.

А – захисники переховуються за паранетом з зубцями;

Б – зображення штурму Чернігова, де на вежі немає зубців.

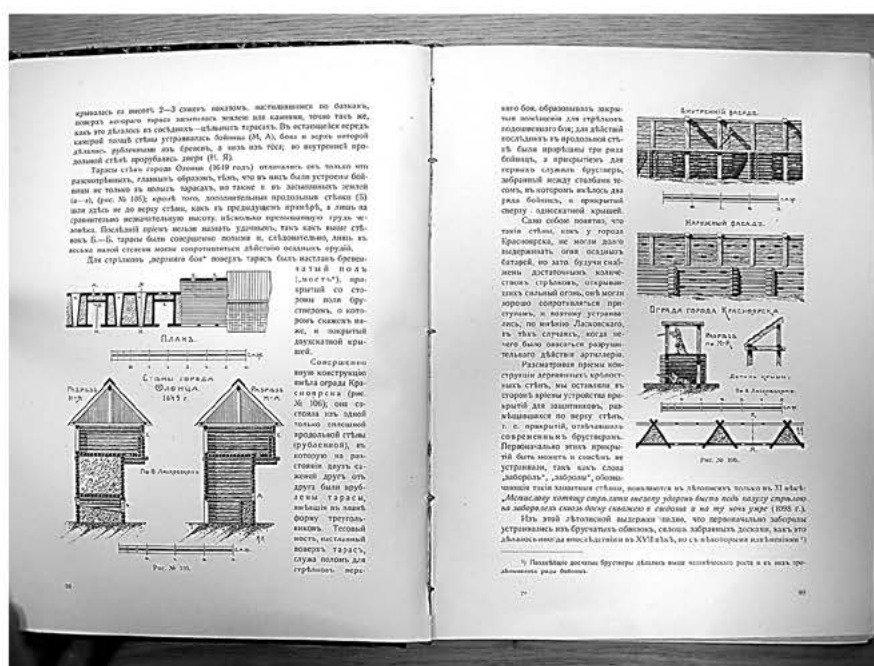

Рис. 2. Конструкція огорожі Красноярська. Фрагмент малюнку [6, с. 99].

Рис. 3. Ключоподібна стрільниця на вежі замку у м. Скалат (Україна).

Рис. 4. Південна башта та ділянка монастирських мурів №2 Києво-Печерської лаври. Загальний вигляд з південного сходу, де над бійницями влаштовані великі арочні прорізи.

Рис. 5. Реконструкція монастирського муру Києво-Печерської лаври на ділянці де початково існувала дерев'яна прибудова. Малюнок Лук'яненка В. І.

А

Б

Рис. 6. Реконструкції двох'ярусного оборонного укріплення. Перший ярус – чотиристінна городня. Другий ярус (заборол): А – стоякова-балковий каркас; Б – зрубна конструкція. Верхня частина заборол складається з прямокутних дерев'яних щитів, що відкриваються всередину. У щитах виконані вертикальні прорізи-бійниці. Реконструкція В. Лук'яненка і В. Янченка. Малюнок О. Левченка.

Ростислав Майор,
доктор філософії,
завідувач науково-експозиційного відділу
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ЗАМОК У СЕРЕДИНІ XIV – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XV СТ.: ГІПОТЕТИЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ

У статті здійснена гіпотетична реконструкція замку в Кам'янці-Подільському середини XIV – першої третини XV ст.

Ключові слова: замок, Кам'янець-Подільський, князі Коріатовичі, Велике князівство Литовське.

Історія будівництва замку в Кам'янці-Подільському нараховує більше шести сторіч. Перші оборонні укріплення постали тут ще в другій половині XII – на початку XIII ст., а найновіші – наприкінці XVIII ст. Сьогодні історики мають чітке уявлення про те, яким був замок у середині XVI-XVIII ст., значно менше інформації про період другої половини XII – XIII ст., і ще менше про XIV-XV ст. Сьогодні візуально реконструювати кам'янецький замок на період Великого князівства Литовського досить складно. Річ у тім, що поки що не виявлені та не введені до наукового обігу описи замку (якщо вони взагалі існують) чи якісь інші писемні документи, які б описували замок у той час. Найдавніший на даний момент опис замку датований 1494 роком. Він, як і наступні (1544 р., 1570 р., 1572 р., 1613 р.), відображає замок уже в період Польського королівства та Речі Посполитої. Немає і графічних зображень кам'янецької твердині литовського часу.

У такому випадку, на яку джерельну базу може опиратися науковець при відтворення вигляду замку середини XIV – першої третини XV ст.? Тут йому в нагоді стануть результати археологічних досліджень, проведених на території замку в 1959-1960-х рр., описи замку та інші документи XIV-XVII ст., а також загальнонаукові методи досліджень (індукція, дедукція, аналогія, порівняння і т. д.). При цьому цілком зрозуміло, що реконструкція замку буде гіпотетичною з більшою чи меншою долею достовірності, й вона аж ніяк не претендуватиме на статус «істини в останній інстанції».

Кам'янецький замок розташований на високому кам'яному мисі з південно-західного боку Старого міста. Перші військові укріплення існували тут ще в період Трипілья і чорноліської культури. У другій половині XII – на початку XIII ст. (період входження Поділля до складу Русі та Галицько-Волинського королівства) дитинець піднімався на висоту 38 м над рівнем річки Смотрич і мав наближену до трикутника форму [2, с. 13]. Із західного (напільного), найбільш уразливого, боку він складався з двох веж – Денної і Західної¹ – та 20-ти метрового муру, яких їх з'єднував (рис. 1).

Башта Денна стоїть на скельному материках [9, с. 143]. Первісно прямокутна в основі. Довжина стін становила 5,2×6,25 м. Усередині її периметр складав 3,75×5,2 м [9, с. 142]. Таким чином товщина стін дорівнювала 0,8 м із західного й східного боків і 0,5 м – з північного та південного. При цьому західна стіна Денної башти була продовженням західного муру [9, с. 139]. Ймовірно, висота башти становила близько 12 м – трохи вища від рівня прилеглого муру. А, можливо, вона була й вищою, оскільки висота кам'яної вежі в Столп'є², яку звели практично в той же час, що й Денну (XIII-XIV ст.), становить 20 м. До того ж вони майже однакові в основі. Зовнішній розмір стін прямокутної вежі в Столп'є – 5,8×6,3 м [11, с. 50].

Характерною рисою Денної башти, як і інших перших замкових башт, було те, що вони не виступали за лінію оборонних стін і не передбачали фланкуючого вогню [9, с. 142]. Та згодом конфігурація башти дещо змінилася. З її напільного боку добудовується півкруглий мур [9, с. 140], що дозволяло вести фланкуючий обстріл. На думку Євгенії Пламеницької, це сталося у 70-х роках XIV ст. [9, с. 144]. Зверху на башті розмішувалися зубці-мерлони (археологами виявлено 3), висота яких сягала 0,9 м, ширина 0,8 м, відстань між ними – 0,8 м [2, с. 14]. На 1-му поверсі башти археологи знайшли щілиноподібну бійницю, аналогічну відкритим у західному мурі. Її світловий проріз зовні дорівнює 6-8×67 см, а з внутрішнього боку – 74×85 см. На 1,5 м вище розглянутої бійниці виявили ще одну, шириною 0,6 м та висотою 0,74 м. Обидві бійниці були перекриті плоским камінням [9, с. 138].

¹ Ця назва умовна. Не варто плутати цю вежу з Малою Західною. Це різні споруди. Західна вежа на сьогодні не збереглася. Її рештки були виявлені археологами під час розкопок, що проводилися після Другої світової війни. Археолог Євгенія Пламеницька назвала цю вежу «Мала-друга».

² Середньовічна вежа в селі Столп'є на Холмщині.

Іншою наріжної баштою із західного боку була Західна. На відміну від попередньої, вона – не прямокутна в основі, а кругла. Її зовнішній діаметр становив близько 5,2-5,6 м, внутрішній – 2,6 м, а товщина стін коливалася від 1,3 до 1,5 м [9, с. 137].

Башти Денна та Західна з'єднувалися 20-метровим муром [2, с. 14; 9, с. 142], первісна товщина якого дорівнювала 0,8 м. Пізніше його потовщили й зробили зверху надбудову з зубцями та бійницями. Згодом мур потовщили з заходу на 2-2,5 м і лише потім облицювали зі сходу [9, с. 135]. Проміжок між зубцями дорівнював 0,6 м, а ширина бійниці – десь 0,55 м. Нижче зубців розташовувалися бійниці, щоби яких звужувалися зовні, утворюючи щілину висотою 0,7-0,75 м і шириною 6-8 см. в лівій бійниці й 8-10 см. у правій [9, с. 134]. Форма й розмір щілиноподібних бійниць свідчить про їх призначення для ведення стрільби з лука та арбалету [9, с. 135]. У XIV-XV ст., як стверджує П. Раппопорт, кам'яні та дерев'яні стіни зазвичай покривали кривлею [11, с. 58]. Висота муру гіпотетично сягала близько 12 м (приблизна висота стіни до виявлених старих мерлонів).

У східному напрямку від башти Західної до донжону, що розташовувався неподалік сучасної башти Ласької (Білої), тягнувся мур товщиною близько 2 м (рис. 2). Він захищав дитинець з півночі [2, с. 15; 9, с. 137]. Мур розташовувався на кромці скелі, яка в цьому місці різко знижується на 2,3 м [9, с. 128]. Загальне пониження скелі трьома уступами на п'ятиметровій ділянці в північному напрямку становить 3,3 м [9, с. 131].

Донжон був овальний в плані. Його діаметр становив 6,0-7,2 м, а товщина стіни 1,6 м [2, с. 15; 10, с. 111] (рис. 3).

З південного боку – між баштами Денною і донжоном – давньоруський дитинець обмежувався кам'яним муром [2, с. 15] (рис. 4).

Усередині давньоруського дитинця рівень материкового шару зберігав горизонтальність на ділянці 18 м: від південного муру біля башти Денної до башти Західної. На північ і захід він спадав уступами [9, с. 143-144]. Такий ландшафт і визначив форму та площу кам'яної частини замку давньоруського часу. З півночі та сходу його огинав дугоподібний у плані рів шириною 8 м і глибиною 3 м, доходячи до скельного материка. Кут нахилу стінок рову становив 35 градусів зовні й 45 градусів із середини. На думку Ольги Пламеницької, його засипали в кінці XIV – на початку XVI ст. [10, с. 113, 155]. На мою думку, це сталося на початку XVI ст., у період серйозної перебудови замку.

Усередину дитинця через рів вів міст. У якій саме частині (північній чи східній) він розташовувався, невідомо. На думку Ольги Пламеницької, у східній [10, с. 216].

На моє переконання, у період входження Кам'янця до складу Великого князівства Литовського кам'яний дитинець давньоруського часу існував і був частиною значно більшого замку. Останній, припускаю, розбудовувався на його основі в північному та східному напрямках. Ця розбудова, найімовірніше, була пов'язана з тим, що з кінця 1340-х рр. на теренах Поділля з'являються Коріатовичі (Юрій та Олександр, а згодом Костянтин та Олександр), які згодом (чи й одразу) стають новими володарями цього регіону. Документальних підтверджень вищенаведеної думки (про розбудову замку), наразі не виявлено. Однак, цілком логічно, що нові володарі регіону мали укріплювати свої кордони, модернізуючи старі оборонні укріплення чи будуючи нові.

Саме на території давньоруського дитинця міг розташовуватися і адміністративний центр управління Поділлям у литовський період.

Вважаю, що в період Великого князівства Литовського замок складався з 5 башт, які розташовувалися по зовнішньому периметру та однієї всередині – донжону (рис. 5). Із західного боку замок обмежувався трьома баштами: Денною, Західною та Старою Рожанкою, а зі східного – Чорною та Папською. Всі башти були кам'яними. У західній та східній стінах розташовувалися в'їзні брами: Польна/Замкова (пізніше отримала назву Стара Польна брама) та Міська, які зазначені в найдавнішому виявленому на сьогодні описі замку 1494 р. [8, с. 610]. Назви башт литовського періоду подаються більш нові, оскільки в описі 1494 р. вони не зазначені (ймовірно їх тоді взагалі не було, або описувач їх просто не знав).

Локалізація Денної та Західної башт нам уже відома. В описі замку 1494 р. зазначено, що башта Денна «мурована з каменю, досить міцна хоч і стара», «покрівля на цій башті погана, обідрана, не оббита». Наверху вежі чатував вартовий/сурмач [8, с. 610]. Вартівня на цій башті розташовувалася і в середині XVI ст. [3, с. 223].

Стіна в західній частині замку, як в давньоруський час, так і наприкінці XV ст., була кам'яною (рис. 6). З опису 1494 р. відомо, що від заборол у південній частині замку «невисокий поганий мур тягнеться до замкової брами, що виходить до поля в бік Скали¹» [8, с. 610].

1 Сьогодні селище міського типу Тернопільської області Скала-Подільська (до 1939 року – Скала-над-Збручем)

Про Західну башту в описі 1494 р. нічого не сказано. Вірогідно, на той час її уже не було. Наприкінці XV ст. описувач зазначав: «Цей замок зруйнований і знищений майже дощенту» [8, с. 609]. Такі руйнації, найімовірніше, були пов'язані з першими масштабними нападами татар на Поділля у середині – другій половині XV ст. [4, с. 3].

Башта Стара Рожанка розташовувалася на західному розі сьогодинського Північного бастиону. Її розташування доволі точно визначається за описом кам'янецького замку 1544 р. Вона стояла з північного боку Старої Польної брами, яка, у свою чергу, стояла впритул до башти Рожанки, що збереглася донині. З північного боку впритул до Старої Рожанки стояла нова Польна брама, зведена в 1540-х рр. на нижній терасі Пригородку [3, с. 217].

Локація Старої Рожанки на цьому місці не випадкова. На XIV – першу половину XVI ст. з північно-західного боку башти скеля йшла дугоподібною лінією (див. план Кам'янця К. Томашевича 1673-1679 рр.). Таким чином, башта стояла близько до краю каньйону й при наявності вздовж західного боку замку оборонного рову доступ до міста був перекритий.

Що стосується дати будівництва Старої Рожанки, то сказати щось точно наразі не можна. Зважаючи на те, що завершення будівництва башти Рожанка припадає на 1505 р. [4, с. 20], а Стара Рожанка у своїй назві має прикметник «Стара» (стосовно башти 1505 р.), то логічно, що її звели раніше: друга половина XIV–XV ст. Це цілком вписується в історію оборонного будівництва Великого князівства Литовського, де з кінця XIV ст. здійснювалася реконструкція практично всіх військових укріплень з добудовою круглих фланкуючих башт [9, с. 137].

У східному замковому мурі розташовувалася Стара Польна брама. Як видно з опису 1544 р., вона стояла між баштами Рожанкою і Старою Рожанкою: на території сучасного Північного бастиону [3, с. 217]. Наприкінці XV ст. біля брами над муром розташовувалися «камери або вартівні, себто сторожки, зараз (1494 р. – Р. М.) хоч і відбудовані трохи, але нічого не варті» [8, с. 610]. Очевидно, вартівні були прототипами бартизан. Та це лише припущення, оскільки точно відтворити їх форму, за браком джерел, наразі неможливо.

Перед західною частиною замку (з боку поля) проходив оборонний рів, глибина якого наприкінці XV ст. становила близько 3-3,5 м [2, с. 15; 8, с. 610]. Точна його глибина й ширина в литовський період наразі невідома. Як стверджував радянський історик, археолог Павло Раппопорт, рови в укріпленнях XIV – першої половини XV ст. зазвичай широкі та глибокі [11, с. 56]. Ймовірно, ширина рову складала 7-8 м. Таке припущення робиться у зв'язку з тим, що ширина рову навколо давньоруського дитинця дорівнювала 8 м, а трьох ровів з напільного боку замку в 1540-х рр. – близько 4 м, 5 м та 11 м [3, с. 216].

У зв'язку з наявністю рову, перед Старою Польною брамою мав розташовуватися міст. Відповідно до досліджень П. Раппопорта, мости були дерев'яними й стояли на палях. Вони не мали підйомної частини (підйомні мости на Русі почали робити лише з кінця XV ст.), тобто належали до типу стаціонарних [11, с. 62].

Що стосується північної лінії оборони замку (від Старої Рожанки до Чорної башти), то наприкінці XV ст. тут розташовувалися «оборонні споруди» [8, с. 610]. Які саме – невідомо. На думку Ольги Пламеницької, йдеться про башти Рожанку, Лянцкоронську та оборонні мури [8, с. 610] (рис. 7). Та малоімовірно, що описувач замку не описав би дві башти, кам'яну стіну, і в той же час згадав такі дрібні речі як казанок, печі, ліхтар і т. д. На мою думку, наведені Ольгою Пламеницькою оборонні споруди (башти Рожанка, Лянцкоронська, оборонні мури) постали після 1494 року: наприкінці XV – першій третині XVI ст.

Які аргументи можна використати для підтвердження даної гіпотези? По-перше, як відомо на 1494 р. кам'янецький замок був «зруйнований і знищений майже дощенту» [8, с. 609]. Ніякі башти Рожанка, Лянцкоронська та мури в північній частині не зазначені. По-друге, зважаючи на жахливий стан замку, який з 1434 р. захищав кордони Польського королівства, та постійні напади татар, наприкінці XV ст. нарізла критична необхідність відновлення головної військової споруди Кам'янця. У 1494 р. новим кам'янецьким старостою став Станіслав з Ходчі. Цю посаду він займав до 1510 р. Певний період він одночасно управляв Галицьким, Кам'янецьким та Львівським староствами (при цьому два з них були генеральними). А це говорить про непересічне значення і вплив цієї особи в той час не лише на руських землях Польського королівства, а й в цілому регіону [6, с. 258]. Саме у 1494-1510 рр., на мою думку, й почалася серйозна перебудова замку, яка за своїми масштабами була значнішою, ніж у 1540-х рр. Ці роботи були продовжені й за наступних подільських старост у 1510-1530-х рр. Саме в 1494-1530-х рр. й постало нове північне (башти Рожанка, Лянцкоронська, дві бартизани Ковпак, північний оборонний мур) та південне (башти Ковпак, Тенчинська і Ласька, південний оборонний мур) прясло військових укріплень в замку. Про одночасність будівництва веж Рожанка, Лянцкоронська, Ковпак і Тенчинська свідчить їх подібність (кам'яні, круглі в основі, майже однакові по висоті).

На мою думку, північне прясло замку в литовський період, як і пізніший час (у XV ст.), було таким же, як і південне. З опису замку 1494 р. відомо, що в замку є дубові заборолі, що «тяглися від башти,

навпроти міста (Папської башти – Р. М.) і аж до муру (південно-західної оборонної стіни – Р. М.), де впавав Ветрих, божий брат...» [8, с. 610]. Таким чином, основна частина південного прясла (до кам'яного давньоруського дитинця) складалася з дубових заборол (рис. 8). Наприкінці XV ст. заборол, над якими колись стояли крокви, були уже «обрушені» [8, с. 610]. У принципі така система укріплень збігається з тою, яка використовувалася ще з давньоруського періоду. Як зазначав у своїх дослідженнях Павло Раппопорт, кожний відрізок дерев'яної стіни в руський період мав довжину 3-4 м [11, с. 34]. Він скріплювався з наступним відрізком за допомогою коротких дерев'яних перерубів [11, с. 57], які надавали додаткової жорсткості всій конструкції. Стіни досягали висоти близько 3-5 м [11, с. 35]. У принципі вони складалися з горизонтально поставлених дерев'яних колод. Однак, у кам'янецькому замку (як видно з археологічних досліджень) на території Північному бастиону були вертикально поставлені колоди (частокіл). Вони розташовувалися на валові у два ряди [10, с. 107].

Стіни з двох рядів колод, простір між якими засипався землею, камінням чи іншим матеріалом, хронологічно пізніші від однорядних. Вони краще витримували удари як каменеметальних машин, так і гарматних пострілів [11, с. 57].

У верхній частині стін облаштовували бойовий хід у вигляді балкона чи галереї. Остання проходила вздовж всієї стіни з внутрішнього боку. Із зовнішнього боку галерея прикривалася бруствером з колод, а зверху накривалася дахом (рис. 9). Під час військових дій в галереї розташовувалися військові, які через бійниці в бруствері обстрілювали супротивника [11, с. 35]. У литовський період галереї уже мали дещо виступати від нижньої частини стіни назовні. Це дозволяло охоронцям замку стріляти не лише вперед, а й вниз.

За тодішніми (XIV ст.) та більш ранніми технологіями заборол ставилися на земляному валові. Точно відомо, що в західній частині Північного бастиону земляний вал існував ще в давньоруський період. Його рештки виявили під час проведення археологічних розкопок [10, с. 227-228]. Найвірогідніше, у давньоруський період замок складався не лише з невеликого кам'яного дитинця, але й значно більших за розмірами земляно-дерев'яних укріплень. Вони могли розташовуватися по лінії, де сьогодні стоять Західна башта – Стара Рожанка – Лянцкоронська – Тенчинська – Денна, або Західна башта – Стара Рожанка – Лянцкоронська – Чорна – Папська – Тенчинська – Денна.

Висота виявленого давньоруського валу на Північному бастионі становила близько 1 м [10, с. 227-228], а ширина – 6 м. Зважаючи на те, що з часом вал має властивість розповзатися (понижуватися і розширюватися), логічно припустити, що на початку створення його висота складала близько 2 м, а ширина 4-5 м. Робити вищий вал необхідності не було, адже замок і так розташовувався на кам'яному підвищенні, яке десь на 10 м вище рівня Південного бастиону та нижньої тераси Пригородку. Припускаю, що цей вал використовувався і в литовський та на початку польського періодах (XIV-XV ст.).

Північна частина замку зведена на найбільш складному рельєфі (рис. 10). Загалом замок розташований на кам'яному плато, який має нахил із заходу на схід, в бік Замкового мосту. Це добре ілюструє дорога, яку в 1540-х рр. проклали вздовж північного оборонного муру. На відрізку башт Рожанка й Лянцкоронська дорога (основу якої складала скельна материкова порода, до якої вона прилягала [1, с. 126]), рівномірно понижувалася із заходу на схід з ухилом 5 градусів [10, с. 229], а від Лянцкоронської до Чорної башт – 8,4 градусів [10, с. 227]. У той же час з північного боку плато понижується в бік каньйону [1, с. 126].

Як уже зазначалося, східна частина замку складалася з двох наріжних башт (Чорної та Папської) та оборонних укріплень між ними. Якими були останні, точно не відомо. В описі замку 1494 р. про це нічого не сказано. Припускаю, що східна частина замку, як і південна й північна, складалася із заборол, розташованих на невисокому валові (рис. 11).

Кам'яні башти Чорна й Папська в основі квадратні й однакові по розмірах. Внутрішній розмір фундаменту Чорної 5,1×5,2 м, зовнішній – близько 10,5×10,6 м, а мури сягали товщини 2,5-2,7 м [1, с. 127]. Висота башт на литовський період невідома. Логічно припустити, що на той час їх висота дорівнювала висоті башти Папської (яка на відміну від Чорної збереглася донині) до рівня переходу стін з квадрату у восьмикутник: близько 12 м із внутрішнього боку та 14-15 м – із зовнішнього (напільного). В описі 1494 р. про Чорну башту зазначено: «Башта обернена до міста, добре накрита, але не обкладена доволу, тобто не оббита (не тинькована, не штукатурена – Р. М.)» [8, с. 610]. Про башту Папську сказано, що вона «вища від заборол, не тинькована і без даху» [8, с. 610].

Вважаю, що башти Чорна й Папська збудовані ще за князів Коріатовичів (друга половина XIV ст.). У даному твердженні є два ключових фактори: по-перше, замок XIV ст. мав бути більший за кам'яний дитинець XII-XIII ст., оскільки останній замалий для розміщення достатньої кількості війська, яке б ефективно захищало місто від ворога в XIV ст. По-друге, один з князів Коріатовичів (найвірогідніше це був Олександр, адже Юрія отруїли й поховали в Молдавії 1374 р. [6, с. 116]) був похований у православній

дерев'яній церкві Покрови Пресвятої Богородиці в замку [6, с. 107, 116]¹. В описі 1613 р. зазначається, що церква (рис. 11.1) збудована князями Коріатовичами (друга половина XIV ст.²). Очевидно, мова йшла про Юрія та Олександра [5, с. 100, 106-107]. На час смерті Олександра Коріатовича (остання чверть XIV ст.) храм мав розташовуватися всередині замку, а не за його межами, що робило б його легким для захоплення/руйнування ворогом. Як відомо з джерел XVI-XVII ст., церква розташовувалася біля сучасної башти Ковпак [5, с. 106-107; 7, с. 118], отже східна частина замку мала стояти східніше храму, що цілком відповідає розташуванню башт Чорної і Папської та оборонних споруд між ними.

Перед східною частиною замку наприкінці XV ст. розміщувався рів [8, с. 610]. Вважаю, що він існував ще в литовський період. Через нього, як і у випадку з ровом перед східною частиною замку, мав пролягати дерев'яний міст на палях, що вів до Міської брами.

Вищезазначена концепція гіпотетичної реконструкції кам'янецького замку в загальному відповідає оборонним спорудам XIV – першої половини XV ст. Для останніх, як зазначав Павло Раппопорт, було характерним те, що: 1) вали й стіни, розташовані з боку потужних природних перепон, – невеликі й мали просту конструкцію; 2) вали та стіни з напільного боку значно вищі, потужніші й більш складної конструкції [11, с. 55].

Що ж торкається внутрішньої забудови замку, то про неї можна щось сказати лише на основі опису 1494 р. Відповідно до нього на території військово-адміністративного комплексу були такі споруди: палац, православна церква, світлиця з дуба, кілька домів, приміщення брамника, спіжарня, пивоварня, схованка для гармат, стайня та інші [8, с. 609-610]. Що торкається забезпечення військових, адміністрації та прислуги водою, то криниця розташовувалася за межами замку. Найдавніші писемні згадки про неї датуються 1494 р. Коли точно її видовбали в скелі, невідомо. Глибина криниці дорівнювала близько 36 м, через що виникали постійні труднощі з її очисткою. Так, в описі 1494 р. зазначено, що «вода внизу жахлива, пахне гниллю і без джерела є непридатною» [4, с. 28]. У 1494 р. криниця була «укріплена від основи і наверху відремонтована деревом» [8, с. 610].

Таким чином, відповідно до запропонованої гіпотетичної реконструкції замку в Кам'янці-Подільському в середині XIV – першій третині XV ст. він складався з 6 кам'яних веж. П'ять з них розташовувалися по периметру: три із західного боку – Денна, Західна, Стара Рожанка; два зі сходу – Чорна і Папська. Одна – донжон – розміщувалася поруч з кам'яним західним муром всередині замку. Вона разом з баштами Денною та Західною утворювали давньоруський кам'яний дитинець (рис. 12). Його площа становила близько 600 м², а всього замку – близько 6000 м².

Західна кам'яна напільна частина замку була найкраще укріплена, а північна, південна та східна – дещо гірше, оскільки ворог нападав із заходу й будувати ці ділянки кам'яними, як напільну, тоді не було потреби. Вони складалися з дубових заборол, розташованих на невисокому земляному валові. Вал був невеликий, оскільки весь замок розташовувався на материковій основі, що на 10 м височіла над навколишньою територією: першою горизонтальною площиною уступу скелі. У східній та західній частині замку існували дві брами – Стара Польна (Замкова) та Міська. Ще одна розташовувалася в давньоруському дитинці. Всередині замку розташовувалися військові, адміністративні, господарські та сакральні споруди.

З появою вогнепальної зброї (гармат, гаківниць, мушкетів) дерев'яні укріплення замку втратили своє оборонне значення. На їх місці постали кам'яні стіни та вежі, які краще захищали місто від ворога.

Список використаних джерел і літератури

1. Виногородська Л. Елементи фортифікації Північного бастиону Старого замку Кам'янець-Подільського / Лариса Виногородська, Петро Болтанюк // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. II Всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. – С. 126-130.
2. Винокур І. Про час заснування Кам'янця-Подільського: дискусійний аспект / І. Винокур, М. Петров // Краєзнавство. – 1999. – № 1. – С. 10-23.
3. Гульдман В. Памятники старины в Подолье / В. Гульдман. – Каменец-Подольск, 1901. – 401 с.
4. Кам'янець-Подільський замок. Туристичний путівник / Ростислав Майор, Ігор Старенький, Андрій Хоптяр. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2016. – 28 с.
5. Михайловський В. Описи кам'янецького та летицького замків 1613 р. / В. Михайловський // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2008. – Т. 18. – С. 98-116.

¹ За іншою версією похований у домініканському костелі в с. Смотрич (Janusz Kurtyka: Podole w czasach jagiellońskich. Studia i materiały. – Kraków: Societas Vistulana, 2011. – S. 312)

² Найдавніша писемна згадка про неї датована 1494 р.

6. Михайловський В. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. / Віталій Михайловський. – Київ: Темпора, 2012. – 448 с.
7. Мошак М. Опис кам'янецького замку 1572 року, як нове джерело для вивчення складу та устрою середньовічної замкової залоги та обороноздатності міста / М. Мошак // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. II Всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. – С. 115-125.
8. Опис кам'янецького замку 1494 р. (переклад з латинської Н. Яковенко та Г. Швидько, редакція та примітки О. Пламеницької) // Пламеницька О. *Castrum Camenecensis*. Фортеця Кам'янець: (пізньоантичний – ранньомодерний час) / Ольга Пламеницька. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2012. – С. 609-611.
9. Пламеницька Є. М. Про час заснування Кам'янець-Подільського замку-фортеці / Є. М. Пламеницька // Слов'яно-руські старожитності. – Київ: Наукова думка, 1969. – С. 124-144.
10. Пламеницька О. *Castrum Camenecensis*. Фортеця Кам'янець: (пізньоантичний – ранньомодерний час) / Ольга Пламеницька. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2012. – 672 с.
11. Раппопорт П. Древние Русские крепости / П. А. Раппопорт. – М.: Наука, 1965. – 86 с.

Рис. 1. Західна кам'яна частина замку, XII-XIII ст. Гіпотетична реконструкція. Автор 3D моделі – Бабюк Д.

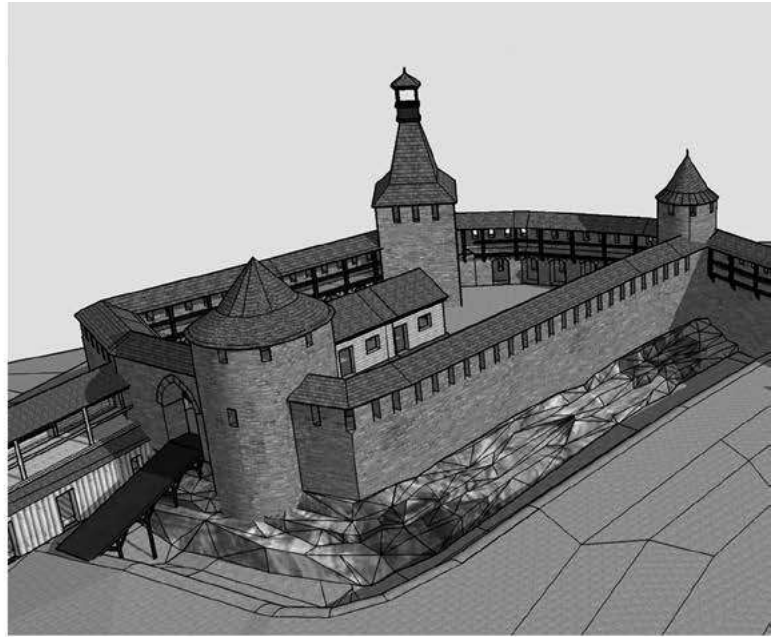

Рис. 2. Північна кам'яна частина замку, XII-XIII ст. Гіпотетична реконструкція. Автор 3D моделі – Бабюк Д.

Рис. 3. Східна кам'яна частина замку з донжоном, XII-XIII ст. Гіпотетична реконструкція. Автор 3D моделі – Бабюк Д.

Рис. 4. Південна кам'яна частина замку XII-XIII ст. Гіпотетична реконструкція. Автор 3D моделі – Бабюк Д.

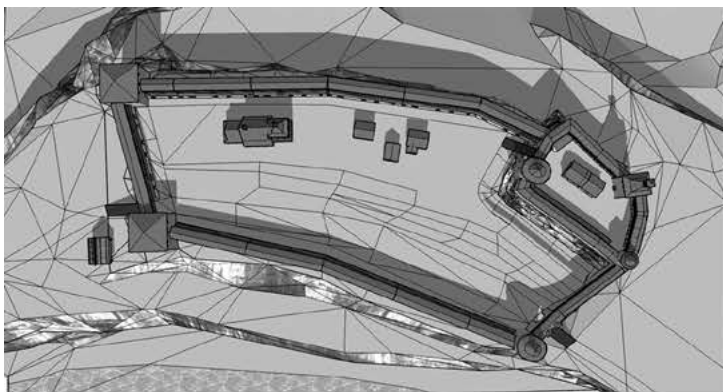

Рис. 5. Кам'янецький замок, середина XIV – перша третина XV ст. Гіпотетична реконструкція. Автор 3D моделі – Бабюк Д.

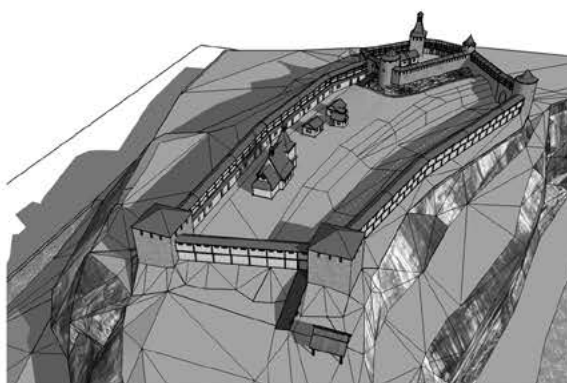

Рис. 5.1. Кам'янецький замок, середина XIV – перша третина XV ст. Гіпотетична реконструкція. Автор 3D моделі – Бабюк Д.

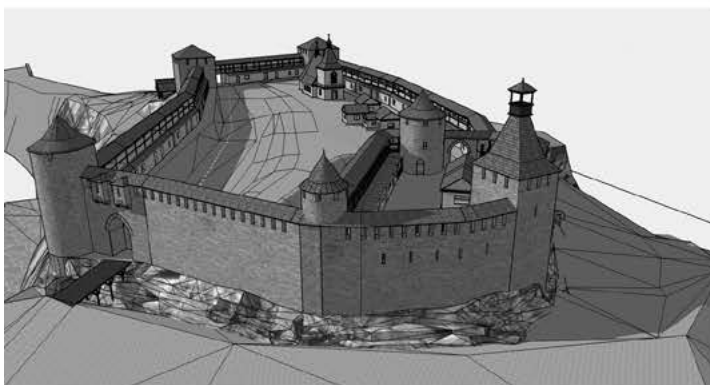

Рис. 6. Західна частина замку, середина XIV – перша третина XV ст. Гіпотетична реконструкція. Автор 3D моделі – Бабюк Д.

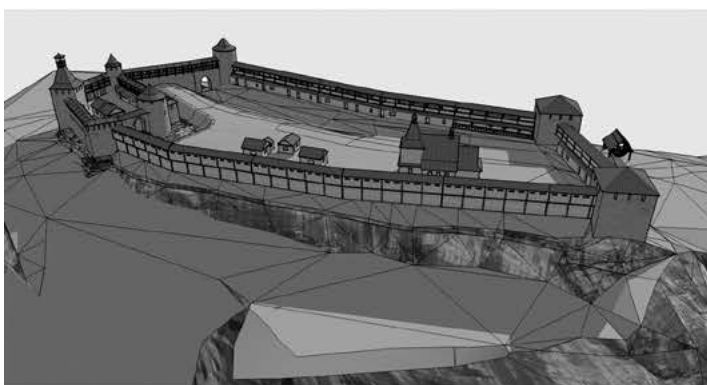

Рис. 8. Південна частина замку, середина XIV – перша третина XV ст. Гіпотетична реконструкція. Автор 3D моделі – Бабюк Д.

Рис. 7. Вигляд замку на 1370-1380-ті рр. Реконструкція О. Пламеницької.

Рис. 9. Заборол. Гіпотетична реконструкція. Автор 3D моделі – Бабюк Д.

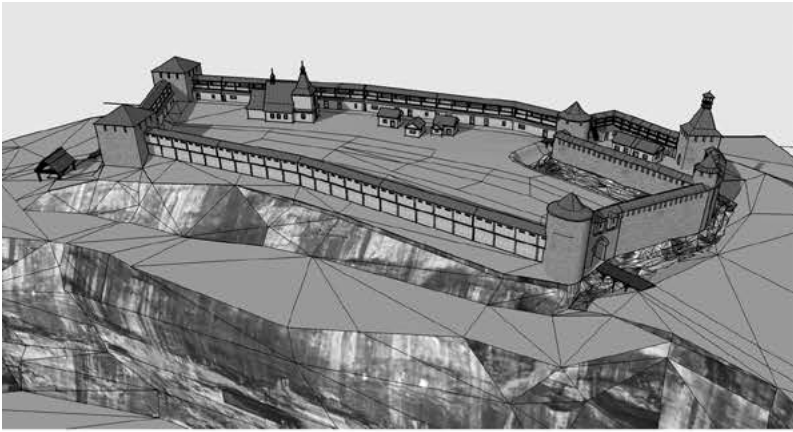

Рис. 10. Північна частина замку, середина XIV – перша третина XV ст. Гіпотетична реконструкція. Автор 3D моделі – Бабюк Д.

Рис. 11. Східна частина замку, середина XIV – перша третина XV ст. Гіпотетична реконструкція. Автор 3D моделі – Бабюк Д.

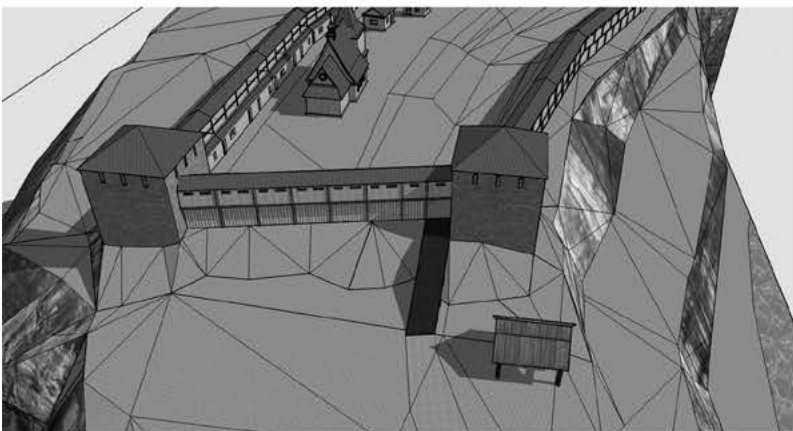
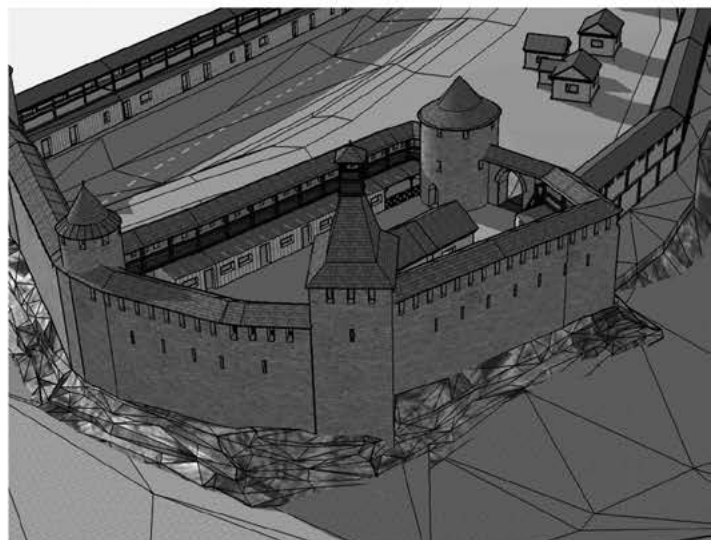

Рис. 11.1. Дерев'яна церква Покрови Пресвятої Богородиці в замку, XIV ст. Гіпотетична реконструкція. Автор 3D моделі – Бабюк Д.

Рис. 12. Давньоруський кам'яний дитинець. Гіпотетична реконструкція. Автор 3D моделі – Бабюк Д.

Андрій Хоптяр,
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

БАШТИ КАМ'ЯНЕЦЬКОГО ЗАМКУ КІНЦЯ XV – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XVI СТ.: ПРОБЛЕМА ДАТУВАННЯ

Стаття висвітлює деякі аспекти з історії розбудови кам'янецького замку, зокрема, конкретизує час і тривалість будівництва низки замкових веж наприкінці XV – у першій половині XVI ст.

Ключові слова: фланкуюча вежа, башта Рожанка, башта Лянцкоронська, башта Ласька, башта Тенчинська, башта Ковпак, замкові описи.

Історія кам'янецького замку, збудованого в XII-XVIII ст., нараховує щонайменше одинадцять періодів, в ході яких суттєво змінювались його межі та обриси [3, с. 119-123]. Замкові укріплення періодично модернізувались та перебудовувались услід за розвитком військово-інженерної думки. На жаль, процес перебудови замку до середини XVI ст. представлений у наявних джерелах та історичній літературі дуже фрагментарно, а точна дата появи більшості замкових веж залишається невідомою. Відтак, датування та атрибуція фортифікаційних елементів кам'янецького замку сьогодні залишається актуальною темою дослідження. У даній статті зроблена спроба конкретизації часу будівництва низки замкових башт: Рожанки, Лянцкоронської, Ласької, Тенчинської та Ковпак.

Дослідженням фортифікацій Кам'янця-Подільського займалося чимало давніх і сучасних істориків. Зокрема, даної тематики в своїх працях торкалися такі історики-краєзнавці XIX – початку XX ст., як П. Батюшков, В. Гульдман, Ю. Ролле, О. Сементовський, Ю. Сіцінський [1; 9; 25; 18; 19]. У радянську добу естафету досліджень перейняли Т. Будянська, Г. Хотюн, І. Винокур, Є. Пламеницька [6]. Тоді ж значну теоретичну та методологічну базу з історії фортифікацій сформували в своїх працях науковці П. Раппопорт та В. Яковлев [16]. У наш час розробкою вказаної проблеми займаються українські дослідники Л. Баженов, О. Будзей, Л. Виногородська, О. Пламеницька, В. Степанков [4; 15], працівники Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника П. Болтанюк, О. Заремба, Р. Майор, І. Старенький [3; 10]. Чимало нових аспектів відкрив у своїх дослідженнях М. Петров, автор ґрунтовної монографії з історії Кам'янця XV-XVIII ст. [11] Наполегливо та фундаментально працювали над цією темою польські історики З. Горнунг, Д. Колодзейчик, Р. Круль-Мазур, Я. Куртика, Т. Новак та ін. [22; 23]. Однак, незважаючи на вагомий внесок вищезгаданих науковців щодо розкриття білих плям вказаної теми, вона ще далека від остаточного історичного вичерпання і зберігає гостру актуальність сьогодні.

Недостатня вивченість історії кам'янецького замку, обмеженість джерельної бази почасти призводять до надмірного «зістарювання» замкових об'єктів. Так, час побудови вищезгаданих башт XVI ст. дослідники часто відносять до середини або початку XV ст. [3, с. 119-123; 5; 10, с. 14-19], подекуди заглиблюючись ще далі – у XIV ст. [15, с. 216]. Така хронологічна локалізація вказаних башт, на нашу думку, є безпідставною, адже не корелює з інформацією в наявних джерелах.

Звернімося до опорних документів з історії замку раннього нового часу – ревізійних описів XV-XVI ст. Найстаріший відомий дослідникам опис замку датується 1494 р. [15, с. 609-611] Цей документ, на жаль, не дозволяє впевнено атрибутувати більшу частину наявних укріплень, адже в ньому відсутні назви та чітка просторова локалізація башт. Однак вказаний опис дає уявлення про кілька важливих для подальшого дослідження аспектів. По-перше, станом на 1494 р., більшість будівель і стін фортеці була дерев'яною. Кам'яними були лише мури з напільного, західного боку та наріжні башти фортеці, яких у тексті налічується чотири або п'ять. По-друге, в описі не існує жодної прямої чи дотичної згадки про існування проміжних фланкуючих башт по периметру замку. По-третє, на північно-західному розі замку описана «Башта проти Скали», яка, очевидно, є вежею Старою Рожанкою, згаданою в джерелах XVI ст. Інформація ж про «нову Рожанку» в тексті опису відсутня. Ретельний аналіз тексту опису 1494 р. дозволяє стверджувати, що документ не містить жодних відомостей про вежі Рожанку, Лянцкоронську, Лаську, Тенчинську та Ковпак [15, с. 609-611].

Наступним опорним документом, який проливає світло на забудову замку, є опис 1544 р. У ньому містяться детальні, розгорнуті дані про вищезгадані башти, зокрема, їх стан, назви, призначення тощо. Порівняння фактів в описах 1494 р. та 1544 р. дає підстави стверджувати, що усі п'ять досліджуваних

веж – Рожанка, Лянцкоронська, Ласька, Тенчинська, Ковпак були збудовані в період між 1494 і 1544 роками [9, с. 214-231].

Чому зміцнення місцевих фортифікацій припало саме на кінець XV – першу третину XVI ст.? Відповідь варто шукати в царині геополітичних процесів Східної Європи раннього нового часу. У XV ст. Поділля стало об'єктом постійних нападів татарських орд. Лише з 1448 по 1498 рр. татари вчинили 9 набігів на подільські землі, розоривши десятки сіл і містечок [17, с. 36-37]. Тоді ж кам'янецький замок було проголошено одним із «*Antemurale christianitas*» [18, с. 46], тобто східним оплотом християнства і польської Корони. Відомо, що в 1463 р. після Пйотрковського сейму, до Кам'янця відправились кілька високопоставлених польських можновладців, які мали займатися зміцненням оборони замку [19, с. 21]. Проте, уже через три десятиліття, стан «твердині християнства» був далеким від задовільного. Опис 1494 р. з перших слів констатує його жалюгідність: «Цей замок зруйнований і знищений майже дощенту...» [15, с. 609].

Очевидно, критичний стан фортифікацій збентежив і польську еліту, яка усвідомлювала всю значимість Кам'янця, як прикордонного міста та «кресової» фортеці. З кінця XV – початку XVI ст. на розбудову та модернізацію укріплень замку почали витрачатись значні кошти, що є прямим свідченням про масштабність фортифікаційних перетворень. Першим відомим фундатором замкових укріплень у цей період був Креслав із Курзовенок, влоцлавський єпископ (1493-1503) і коронний канцлер Польщі (1482-1503) [10, с. 20]. У той же час до модернізації замку долучилися перші особи католицького світу. Зокрема, на початку XVI ст. папа Римський Юлій II (у миру Джуліано Делла Ровере) пожертвував польському королю Олександру Ягеллончику (1501-1506) зібрану в королівстві данину св. Петра, яку передали на зміцнення «кресових фортець». У 1513 р. наступник Юлія II на престолі, Лев X також жертвував кошти на розбудову місцевих фортифікацій [19, с. 90]. Після 1510 р. фінансування модернізації замку провадили примас Королівства Польського Ян Ласький (1510-1531) та його наступник – Мацей Джевіцький (1531-1535) [20; 18, с. 46; 24, с. 83]. Тоді старостою в Кам'янці був впливовий політичний діяч Станіслав Лянцкоронський (1510-1533) [21]. Він же в 1530-1533 рр. суміщав цю посаду з посадою подільського воєводи й, вірогідно, також мав прямий стосунок до розбудови замкових фортифікацій. Наступним подільським воєводою після Лянцкоронського в 1533 р. став Ян Тенчинський (1533-1536), онук краківського каштеляна XV ст. Яна Тенчинського та Великого литовського канцлера Олехни Судимонтовича. Примітно, що дружиною воєводи Яна Тенчинського була Катажина Ласька, племінниця примаса Польщі Яна Ласького [7].

Майже усі згадані прізвища великих польських родів перегукуються із назвами башт кам'янецького замку. Очевидно, що це не випадковість. Усі ці башти (Рожанка, Лянцкоронська, Ласька, Тенчинська та Ковпак), враховуючи їх назви та подібність – були побудовані в один період, який тривав з середини 1490-х до середини 1530-х рр. (див. додаток А).

Процес модернізації кам'янецьких укріплень розпочався невдовзі після 1494 р., коли ревізія в замку виявила його майже цілковиту непридатність для оборони [15, с. 609-611]. При цьому однією із перших нових башт, вірогідно, постала вежа Рожанка (1505 р.). Дата завершення її будівництва нам чітко відома завдяки збереженій на фасаді вежі пам'ятній плиті з написом: «Башта Креслава, єпископа Владиславського, цього укріплення засновника, на його кошти завершена 1505» [10, с. 20]. Креслав із Курзовенок, владиславський (влоцлавський) єпископ і коронний канцлер Королівства Польського, помер у 1502 р, тобто башта, очевидно, була закладена між 1494 і 1502 рр. Єпископ належав до шляхетського роду Порай (Роза, Ружа), що також перегукується із назвою башти (Рожанка, Ружанка). Під самою ж баштою в ході археологічних розкопок, проведених під керівництвом Є. Пламеницької у 1979-1980 рр., було знайдено білокам'яну плиту з гербом «Порай». Можливо, плита також мала стосунок до башти й могла прикрашати її фасад у XVI ст. На нашу думку, саме будівництво Рожанки відкрило новий етап розбудови замку, який тривав до середини 30-х рр. XVI ст. [15, с. 360].

Проте, якщо із Рожанкою в питанні датування існує обґрунтована конкретна дата, то інші згадані укріплення можна датувати лише за низкою непрямих ознак. Так, в один час з побудовою Рожанки, місцеві зодчі займалися укріпленням протилежної, південно-східної частини замку. У 1501-1506 рр. на кошти, передані Папою римським Юлієм II перебудували чи відремонтували башту Папську, яка досі прикрашена пам'ятною плитою з особистим гербом Юлія II «Делла Ровере» [15, с. 360].

Наступними в цей період, очевидно, були збудовані башти Ласька та Лянцкоронська. Час появи башти Ласької дослідники обґрунтовано пов'язують з діяльністю польського примаса Яна Ласького (1510-1531) гербу «Кораб» (Ковчег) [20]. Як уже згадувалося вище, він активно включився у фінансування розбудови замку після відвідання Кам'янця в складі комісії у 1518 р. Про причетність примаса до будівництва Ласької вежі свідчать назва башти та збережена плита з гербом «Кораб» на її південному фасаді. Примітно, що башта Лянцкоронська в описах також згадується під назвою другої Ласької, а на її мурі

також можна побачити герб Лаських «Кораб» [10, с. 16-19]. Своєю основною назвою укріплення завдячує подільському старості (1510-1533) та воєводи (1530-1533) Станіславу Лянцкоронському [21]. Таким чином, обидві згадані башти, очевидно, були зведені між 1510 і 1533 рр.

Багато питань викликає башта Тенчинська. Опис 1494 р. не містить відомостей про неї, а отже вона не могла бути збудована в 60-х рр. XV ст. Відтак її назва не пов'язана із ім'ям Яна Тенчинського, краківського каштеляна у 1459-1470 рр., як раніше припускали дослідники [19, с. 18; 3, с. 119-123; 10, с. 14-20]. Діяч, з яким може бути асоційована назва башти – один з найбагатших польських аристократів свого часу – Подільський воєвода Ян Тенчинський (1533-1536 рр.) [7]. В описі замку 1613 р. башта названа Джевіцькою (Древіцькою), «на честь єпископа, її фундатора» [11]. У першій третині XVI ст. впливовим польським можновладцем був Мацей Джевіцький, єпископ перемишльський (1503-1514), куявський (1513-1531), архієпископ гнєзненський та примас Королівства Польського (1531-1535). Саме з двома вищезгаданими можновладцями, на нашу думку, слід пов'язувати будівництво Тенчинської-Джевіцької. Варто додати, що в описі 1544 р. вежа описана, як «до половини своєї висоти обмурована здавна» [9, с. 214-231], відтак маловірогідно, що башта була закладена у 1530х рр. Можна припустити, що закладали Тенчинську саме за Джевіцького у 1510-1520-х рр., а добудували, перебудували чи відремонтували її за воєводи Тенчинського у 1533-1536 рр.

Проблематичним є встановлення точної дати появи вежі Ковпак. Наявність гербу «Абданк» на південному фасаді башти свідчить про причетність до її побудови представників давнього шляхетського роду Бучацьких [10, с. 12-17]. У період між 1494 і 1544 рр. до функціонування замку мали стосунки одразу двоє представників цього роду. Перший – подільський воєвода Якуб Бучацький (1485-1497) [2]. Можливо, що саме за нього і була закладена башта Ковпак. Проте, дослідники схильні пов'язувати дату появи вежі з періодом діяльності його сина – також Якуба, кам'янецького єпископа у 1510-1518 рр. [2] Звісно, він не міг не долучатися до кампанії фінансування перебудови замку, у той час як це робили Папи Римські та польські примаси. В описі 1572 р. вежа Ковпак також названа Джевіцькою (в той час, як Тенчинська в описі має назву Сторожова), що, очевидно, свідчить про причетність до її побудови вищезгаданого єпископа та примаса Мацея Джевіцького [12].

На нашу думку, не випадковим є подібність силуету описуваних башт. Чотири з п'яти веж мають подібні розміри й архітектуру: висоту (21-25 м), товщину стін (2-2,2 м), діаметр (8,8-9 м в Лянцкоронській та Рожанки, 7 м в Тенчинській та Ковпака). Єдиною баштою початку XVI ст., що має дещо відмінний силует, обриси та розміри, є башта Ласька. При висоті 22,5 м, її діаметр складає 11,5 м., а товщина стін на рівні першого ярусу – до 3 м [13, с. 188]. Примітно, що бойовим був лише найвищий ярус башти, а усі інші – господарськими чи житловими. Згідно з описом 1544 р., там облаштовувався цейхгауз (склад зброї), житлові приміщення старостинського будинку, а біля башти чи під нею – пороховий погреб [9, с. 214-231]. Саме для захисту зброї та боєприпасів, башта мала потовщені стіни, а більший діаметр – для збереження внутрішнього корисного об'єму.

Варто відзначити, що усі згадані вище вежі належать до одного типу – фланкуючих башт. При цьому час їх побудови корелює з теоретичною викладкою П. Раппопорта, в якій вказано, що з другої половини XV ст. фланкуючі башти в замках на території колишньої Київської Русі починають зводити рівномірно по периметру стін. Отже, наприкінці XV – у першій третині XVI ст. нові на той час віяння у фортечній інженерії поширились і на кам'янецький замок [16, с. 58].

Хто ж проектував, закладав та будував усі ці башти? Однозначної відповіді в сучасних дослідників немає. Одним з потенційних зодчих вважається італійський архітектор і фортифікатор Каміллус (Каміліус). Зважаючи на те, що він очолював фортифікації Кам'янця наприкінці правління короля Зигмунта I Старого (1506-1548), можна припустити, що Каміллус міг працювати над зміцненням кам'янецького замку на завершальних етапах розбудови – у 1530-х рр. [15, с. 324].

Таким чином, перебудова кінця XV – першої третини XVI ст. – один з найбільш насичених і, водночас, найменш досліджених періодів модернізації замку. Сам процес розбудови почався невдовзі після складання опису 1494 р. і тривав, як мінімум, до середини 30-х рр. XVI ст. (див. додаток А). Більше того, він, ймовірно, продовжувався безперервно до 1542-1544 рр., а перебудова замку під началом Іова Претфуса була одним із завершальних етапів вказаного періоду.

Список використаних джерел і літератури

1. Батюшков П. Подолия. Историческое описание / П. Н. Батюшков. – СПб: Типография Высочайше утвержденного Товарищества «Обществ. Польза», 1891. – 401 с.
2. Біографія Якуба Бучацького [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://polona.pl/item/167084/255>.

3. Болтанюк П. Основні етапи побудови замку м. Кам'янець-Подільський / Петро Болтанюк // «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я»: зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам.-Поділ. держ. іст. музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. – 178 с.
4. Будзей О. Вулицями Кам'янця-Подільського / Олег Будзей. – Львів: Світ, 2005. – 272 с.
5. Виногородська Л. Елементи фортифікації Північного бастиону Старого замку Кам'янець-Подільського / Лариса Виногородська, Петро Болтанюк // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. II Всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. – С. 126-130.
6. Винокур І. Про час заснування Кам'янця-Подільського: дискусійний аспект / І. Винокур, М. Петров // Кращезнавство. – 1999. – № 1-4. – С. 10-21.
7. Генеалогія роду Тенчинських. [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: http://www.konskowola.eu/Genealogia_Teczynscy.pdf.
8. Герб «Делла Ровере». [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <http://www.newadvent.org/cathen/08562a.htm>.
9. Гульдман В. Памятники старины в Подолии / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольск: типогр. Под. губ. правл., 1901. – 293 с.
10. Кам'янець-Подільський замок. Туристичний путівник / Ростислав Майор, Ігор Старенький, Андрій Хоптяр. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2016. – 28 с.
11. Михайловський В. Описи кам'янецького та летичівського замків 1613 р. / В. Михайловський // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2008. – Т. 18. – С. 102-109.
12. Мошак М. Опис кам'янецького замку 1572 року, як нове джерело для вивчення складу та устрою середньовічної замкової залоги та обороноздатності міста / М. Мошак // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. II Всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. – С. 117-125.
13. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Ил. справочник-каталог. В 4-х т. / гл. редкол.: Н. Л. Жариков (гл. ред.) и др. – К.: Будівельник, 1983 – Т. 3. Хмельницькая область. – 375 с.
14. Петров М. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV-XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління / М. Б. Петров. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. – 480 с.
15. Пламєницька О. Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець: (пізньоантичний-ранньомодерний час) / Ольга Пламєницька. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2012. – 672 с.
16. Раппопорт П. Древние Русские крепости / П. А. Раппопорт. – М.: Наука, 1965. – 87 с.
17. Расщупкін С. Кам'янець на Поділлі / О. І. Расщупкін, С. В. Трубочанінов. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин Я. І., 2017. – 128 с.
18. Сементовский А. История Города Каменец-Подольска / А. М. Сементовский. – СПб: б/и, 1862. – 241 с.
19. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание / Евфимий Сецинский. – Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1895. – 247 с.
20. Dworzaczek W. Łaski Jan h. Korab (1456-1531) / W. Dworzaczek // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1973. – T. XVIII. – S. 229-237.
21. Kowalska H. Lanckoroński Stanisław z Brzezia h. Zadora (ok. 1465-1535) / H. Kowalska // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1970. – T. XVI/3. – S. 451-452.
22. Krol-Mazur R. Miasto trzech nacji. Studia z dziejow Kamienca Podolskiego w XVIII wieku / Renata Krol-Mazur. – Krakow: Avalon, 2008. – 690 s.
23. Kurtyka J. Podole w czasach jagiellońskich. Studia i materiały / Janusz Kurtyka. – Kraków: Societas Vistulana, 2011. – 635 s.
24. Nitecki P. Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965-1999. Słownik biograficzny, wyd. II popr. i uzupeł. / Piotr Nitecki. – Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 2000. – 562 s.
25. Rolle J. A. Zameczki Podolskie na Kresach Multańskich, Tom II. Kamieniec nad Smotryczem / D-r Antoni J. – Warszawa: Nakład Gebethnera i Wollffa, 1880. – 304 s.

Додаток А

Назва башти	Час побудови	Діяч, з яким пов'язана побудова башти	Примітки
Рожанка	~1494-1505	Креслав з Курзовенок , єпископ влоцлавський (1494-1503).	На фасаді зберіглась пам'ятна таблиця з часом звершення башти (1505). Під баштою знайдений герб «Порай» Курзовенських.
Лянцкоронська (Друга Ласька)	~1510-1533	Станіслав Лянцкоронський , подільський староста (1510-1533); Ян Ласький , примас Польщі (1510-1531).	В описах має також назву «Друга Ласька». Містить герб Лаських «Кораб» на фасаді.
Ласька	~1510-1531	Ян Ласький , примас Польщі (1510-1531).	Містить герб Лаських «Кораб» на фасаді
Тенчинська (Джевіцька)	~1503-1536	Ян Тенчинський , подільський воєвода (1533-1536); Мацей Джевіцький , єпископ перемишльський (1503-1515), куявський (1513-1531), архієпископ гнєзненський, примас Польщі (1531-1535).	Ймовірно, закладена на початку XVI ст. У 1533-36 добудована, чи відремонтована.
Ковпак (Джевіцька)	~1494-1535	Якуб Бучацький , подільський воєвода (1485-1497); Якуб Бучацький , кам'янецький єпископ (1510-1518); Мацей Джевіцький , єпископ перемишльський (1503-1515), куявський (1513-1531), архієпископ гнєзненський, примас Польщі (1531-1535).	Містить герб Бучацьких «Абданк» на фасаді.

Євген Осадчий,
кандидат історичних наук
провідний спеціаліст
групи охорони
історико-культурної спадщини
при управлінні культури
і туризму Сумської ОДА

УКРІПЛЕННЯ ПУТИВЛЬСЬКОЇ ФОРТЕЦІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ЗОБРАЖЕНЬ МІСТА)

Стаття присвячена аналізу кількох історичних зображальних джерел, що доповнюють інформацію про фортифікацію середньовічного Путивля. Це мініатюри на кресленнях другої половини XVII ст., де зображені укріплення дитинця та Нового міста. Додатково публікується фото путивльського Тюремного замку, де видно невідомі та не збережені до сьогодні фортифікації міста.

Ключові слова: середньовічна мініатюра, місто Путивль, фортифікація, XVI-XVIII ст.

Середньовічна фортеця міста Путивль – це один з потужних фортифікаційних комплексів на кордоні двох держав – Речі Посполитої та Московської держави. Початок будівництва укріплень припадають на рубіж X-XI ст., коли на березі р. Сейм було збудовано місто, відоме в літописах як Путивль. Ця твердиня розвивалася та перебудовувалася упродовж кількох століть, а у 1239 р. була спалена монголами. Найбільших перетворень фортеця зазнала наприкінці XVI – XVII ст., коли Путивль був південно-західним форпостом Московської держави. У цей час зводяться основні дерево-земляні укріплення, що перетворили Путивль на одну з неприступних фортець прикордоння Московії та Речі Посполитої. Путивль мав загальноміські укріплення, фортецю та оборонні монастирі. У XVII ст. місто було південно-західними воротами Московської держави.

До вивчення історії фортифікації Путивля зверталися Ф. Л. Ернст, Д. Т. Березовець, О. В. Сухобоков, В. В. Вечерський. Останнім було проаналізовано саме пізньосередньовічний період функціонування фортеці, наведено дані про устрій та окремі захисні елементи, здійснено графічну реконструкцію башт та дерево-земляних укріплень. Історичні дані, де містилися описи путивльської фортеці опубліковані П. М. Кулаковським, А. С. Ракітіним, П. В. Пономаренком. У 2011 р. автором було знято топографічний план фортеці Путивля, де було зафіксовано фортифікаційні елементи доби пізнього середньовіччя.

Картографічною основою для аналізу устрою фортеці міста Путивль у XVII-XVIII ст. є «Чертеж Обоянской провинции», що містить плани кількох важливих прикордонних фортець [6]. Путивль зображений як дводільна фортеця з нерегулярними укріпленнями дитинця та регулярними укріпленнями бастионної системи Нового города. Дитинець має шість глухих веж, розташованих рівномірно вздовж берегового схилу р. Сейм та дві з напільної сторони на валу. Проїзна вежа зображена в північно-східному куті фортеці. Усі вежі квадратні в плані, винесені вперед по відношенню до фортечної стіни (рис. 1).

Додаткову інформацію з історії фортифікації Путивля містять графічні мініатюри, що містилися на картах та кресленнях XVII-XVIII ст. Переважна більшість з них уведена до наукового обігу та проаналізована. До такої категорії можна віднести мініатюри на кресленнях XVII ст., де містяться зображення міста Путивль.

Перша мініатюра – це креслення млинів на річці Путивль, що датується 1662 р. [4]. Зображення добре відоме в науковій літературі, однак його публікували частково, а саме ту частину, де накреслені млини. Мініатюра зображує дитинець Путивля з боку заплави р. Сейм. Це фортеця з п'ятьма вежами, одна з яких проїзна, решта – кутові. Вежі мають стрілчасті верхи та облами. На стінах є два ряди бійниць, один ряд знаходиться під бойовим ходом, інший – це бійниці нижнього бою. Саме так описував Путивльську твердиню Павло Алеппський, що супроводжував антіохійського патріарха Макарія до Москви [1, с. 106]. Стіни мають критий бойовий хід та облами. Східна стіна, що з'єднує проїзну вежу зі східною кутовою, має два ряди бійниць, тоді як західна – один. Цікаво, що на мініатюрі зображено фортецю в поєднанні з рельєфом. Проїзна вежа знаходиться значно нижче за кутові, це підкреслюється в зображенні стін. Конструкція проїзної вежі також прорисована доволі детально. Вона приземкувата, має шатровий верх. Над воротами є облами, але відсутні бійниці. Прохід додатково захищає катаракта, що зображена в піднятому стані. На задньому плані зображені ще дві кутові вежі з аналогічним устроєм. Між ними поміщено церкву з трьома куполами. Зображення цікаве тим, що автор намагався зобразити місто з боку заплави

річки, але, скоріш за все, малював по пам'яті. Проїзна вежа знаходилася з північної сторони фортеці, але саме вона стала основним акцентом у всій композиції мініатюри (рис. 2).

Друга мініатюра міститься на окремій карті міста Путивль та його околиць кінця XVII ст. [5]. Це креслення зображує території навколо міста Путивль, основні дороги, річки, озера та населені пункти. Однією з центральних мініатюр на карті є місто Путивль з розташованими поряд монастирями. У цьому випадку міські укріплення зображені з напільної, північної сторони. Ця ділянка укріплень була збудована наприкінці XVI ст. Вона має прямокутний абрис та кутові bastiони. Основу композиції мініатюри становить великий храм, що займає майже усі площу фортеці. Вона оточена стінами з баштами. Стіни невисокі, приземкуваті. По верху зображено зубці. Вежі також невисокі, широкі, мають облами, що зображені досить схематично, однією лінією. Вежі не мають верхів і також мають зубці. На стінах та вежах, нижче обламів зображені амбразури стріластої форми. Проїзна вежа зображена по центру, вона дещо вища за кутові вежі та стіни. Конструкція воріт та захисні елементи відсутні (рис. 3).

Ці два зображення доповнюють інформацію про укріплення Путивля у XVII ст. Перша мініатюра зображує укріплення, що зводилися на дитинці Путивльської фортеці, друга – Новий город. Аналіз зображень свідчить про те, що дві частини різнилися за устроєм основних елементів захисту – стін та веж.

Дерев'яні укріплення Путивльської фортеці на початку XIX ст. вже були розібрані, однак потужні земляні укріплення збереглися. Після вибуху порохового льоху земляний вал Нового міста було зруйновано. Картографування дитинця Путивля 2011 р. зафіксувало наявність напільних земляних укріплень у вигляді валу з бруствером та рову. У південній частині фортеці, над береговим схилом, знаходяться напівкруглі виступи-ронделі, на яких розташовувалися вежі. План дитинця міста Путивль мало чим різнився від складених попередніми дослідниками в другій половині XX ст. Така конфігурація зображена і на графічній реконструкції путивльської фортеці, запропонованої В. В. Вечерським [2, с. 318].

Опрацюючи у фондах Путивльського краєзнавчого музею фотографії початку XX ст., автор звернув увагу на фото, де зображений путивльський Тюремний острог [3]. Фото гарної якості зроблене з північно-західної сторони. Там чітко видно, що дитинець міста Путивль кінця XVI – XVIII ст. мав форму близьку до чіткого прямокутника. У північно-західному куті розташовувався п'ятикутний bastiон, що не відображений на жодному плані і не згадується в описах фортеці (рис. 4). Цей bastiон було знесено у 20-30 роки XX ст. при прокладанні вулиці Нової схилом надзапальної тераси р. Сейм. У результаті земляних робіт абрис фортеці було спотворено, а bastiон знесений. Форма городища змінилася з прямокутної на трапецієподібну. Від кутового bastiону проходить невисокий вал, що, ймовірно, залишився від укріплень Нового міста. Цікаво, що він починався безпосередньо біля підніжжя bastiону і проходив ровом. На фото біла лінія вказує на абрис збережених та вже не існуючих укріплень дитинця. Взявши за основу топографічний план 2011 р. та фото початку XX ст., було реконструйовано абрис та основні земляні укріплення дитинця міста Путивль (рис. 5).

Отже, аналіз картографічних та зображальних джерел значно доповнив дані про устрій фортеці міста Путивль кінця XVI – XVIII ст., з'ясовано, що дерев'яні укріплення дитинця та Нового міста відрізнялися за конструктивними елементами та виявлено зображення нового елемент фортифікації – п'ятикутного bastiону дитинця.

Список використаних джерел і літератури

1. Алеппский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским (по рукописи Московского Главного Архива Министерства Иностранных Дел). Выпуск второй. (от Днестра до Москвы) / Павел Алеппский. – М.: Университетская типография, 1897. – 202 с.
2. Вечерський В. Спадщина містобудування України. Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць / В. Вечерський. – К.: НДІТІАМ, 2003. – С. 310-330.
3. Державний історико-культурний заповідник у м. Путивлі, Д. ф., б/н.
4. РГАДА, ф. 210, оп. 1103, л. 256.
5. РГАДА, ф. 1209, оп. 77, ед. хр. 30165, л. б/н.
6. РГВИА, ф. 349, оп. 27, т. 1, д. 6, л. 1.

Список скорочень

НДІТІАМ – Науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування.

РГАДА – Российский государственный архив древних актов.

РГВИА – Российский государственный военно-исторический архив.

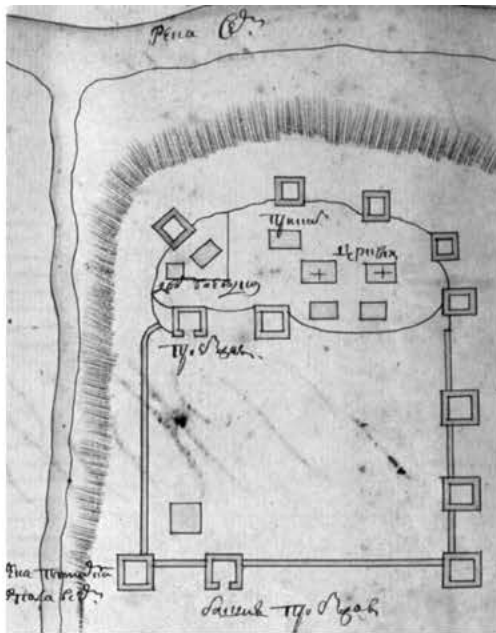

Рис. 1. Путівльська фортеця на «Чертеже Обоянской провинции».

Рис. 2. Місто Путівль на кресленні сейминських млинів 1662 р.

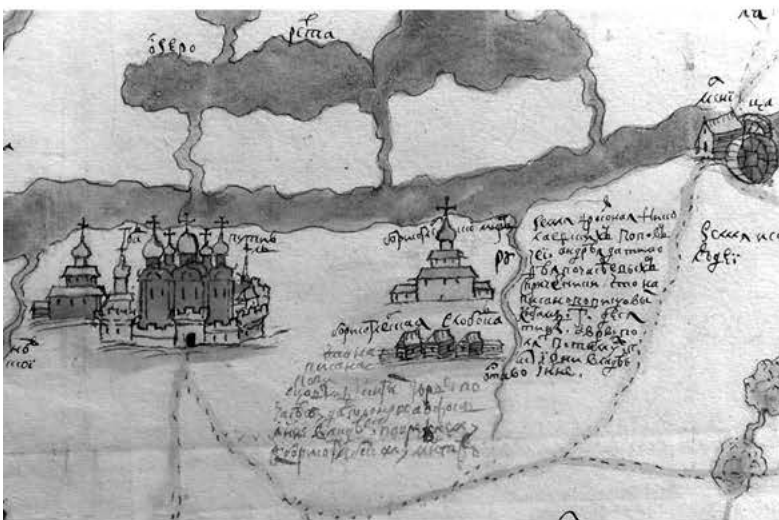

Рис. 3. Місто Путівль на окремій карті Путівля та його околиць кінця XVII ст.

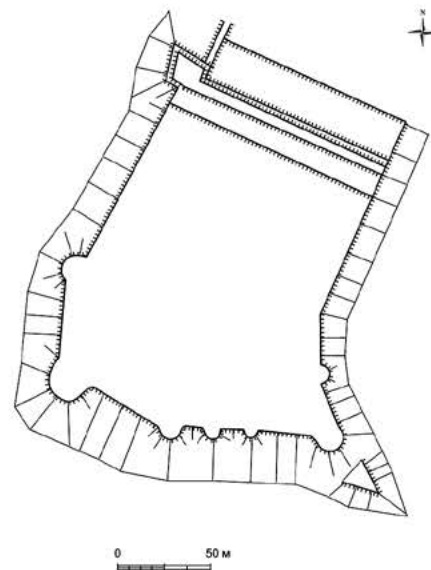

Рис. 5. Варіант реконструкції земляних укріплень дитинця міста Путівль.

Рис. 4. Укріплення дитинця путівльської фортеці. Фото Я. Фесика початку XX ст.

Вадим Стецюк,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
К-ПНУ ім. Івана Огієнка

ОБОРОННІ СИНАГОГИ ПОДІЛЛЯ XVI-XVIII СТ.: ПРОБЛЕМИ ТИПОЛОГІЇ І ТАКТИКИ

Стаття присвячена характеристиці оборонних синагог Подільського краю та їх місця в системі оборони краю XVI-XVIII ст. Показано, що вже у XVI – першій половині XVII ст. синагоги стали важливим елементом оборони міст і містечок Подільського краю, тож їх спеціально споруджували в місцях імовірного штурму населеного пункту. Охарактеризовано початковий вигляд іудейських оборонних культових споруд, а також зроблено спробу реконструювати чисельність та склад синагогальної залоги.

Ключові слова: Поділля, оборонна синагога, Гусятин, Шаргород, Меджибіж, Сатанів.

Бурхлива історія Поділля часів пізнього Середньовіччя й раннього Нового часу позначилась активним залученням місцевого населення до різноманітних мілітарних заходів. У цих військових акціях брали участь представники усіх етнорелігійних громад певного населеного пункту; при цьому під оборонні функції пристосовувались не лише житлові, господарські, а й культові споруди. Як справедливо зауважив відомий вітчизняний історик С. Боровий, «специфічні умови життя на «крессах», постійна загроза татарських набігів, козацьких і селянських повстань, надавали особливий військово-фортечний характер міському побуту... За таких умов виникає особливий архітектурний стиль синагог «фортечного» типу: з товстими стінами, вузькими бійницями, які використовують як фортечний редут» [5, с. 66]. Попри не зовсім коректне використання фортифікаційної термінології, не можна не погодитись з ключовою тезою дослідника – на теренах Поділля у XVI-XVII ст. виникла унікальна архітектурна форма, за межами України присутня лише в сусідніх Білорусі та Польщі.

На жаль, у вітчизняній історіографії охарактеризовано лише православні та (у значно меншому обсязі) католицькі оборонні храми. Що ж стосується оборонних синагог, то можемо відзначити лише кілька робіт – львівського історика першої половини XX ст. М. Балабана [16], сучасних українських дослідників О. Бойко [3] та А. Климчука [8]. Щоправда, усі вказані роботи присвячені українським землям загалом. До того ж, акцент у них зроблено на архітектурі оборонних синагог, водночас, практично не розглянуто питання інтеграції оборонних синагог у систему міських укріплень, чисельності їх гарнізонів тощо. Зазначимо, що в окремих випадках як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії мають місце й доволі нестандартні оцінки оборонних синагог. Зокрема, відомій вітчизняній дослідниці оборонної архітектури О. Пламеницькій належить гіпотеза про початковий поділ будівлі синагоги в Гусятині на кілька поверхів, про що детальніше буде сказано нижче. Не можемо також не відзначити надзвичайно екзотичну концепцію мистецтвознавця з Єврейського університету в Єрусалиму Сергія Кравцова, на думку якого сам концепт «оборонна синагога» є прикладом помилки істориків XIX-XX ст., які неправильно інтерпретували конструктивні елементи, внесені в синагогальні споруди задля їх архаїзації [9]. Зазначимо, що практика приписування віку синагогам дійсно існувала в багатьох єврейських громадах Речі Посполитої, де сподівались таким чином підтвердити давнє перебування євреїв у певному населеному пункті й обґрунтувати права громади на подальше проживання. Однак, зосередившись на мистецьких та сакральних елементах, С. Кравцов, на нашу думку, незаслужено ігнорує контекст, в якому відбувався розвиток іудейської культової архітектури на українських, білоруських і почасти польських землях у XVI-XVIII ст. – не згадує про оборонні церкви та синагоги, а також про історичні документи щодо забезпечення синагог артилерією, взаємодію їх захисників з рештою оборонців певного населеного пункту.

Зауважимо, що до початку XXI ст. уціліли лише кілька подільських оборонних синагог – у селищах міського типу Шаргороді (нині – райцентр Вінницької області), Сатанові (Городоцький район Хмельницької області) та Гусятині (в наш час – райцентр на Тернопільщині). Крім того, достатньо детальні відомості збереглися про Велику синагогу Меджибожа (відома також як синагога Баха в честь відомого вченого-талмудиста раббі Йоеля Сіркіса, відомого під псевдонімом «БаХ» на честь його найвідомішого твору – талмудичного трактату «Бейт хадаш»), зруйновану у 1960-х роках.

При характеристиці оборонних синагог Поділля перш за все доречно звернути увагу на час їх спорудження. На жаль, достовірно відома дата спорудження лише однієї синагоги – у Шаргороді, збудованої у 1589 р. в ході будівництва нового міського поселення [10, с. 400-401]. Щодо сатанівської синагоги в літера-

турі зустрічаються найрізноманітніші оцінки, включно з такими малоімовірними як 1532 р. [8, с. 221], однак найбільш імовірним видається все ж датуванням кінцем XVI – початком XVII ст. [3, с. 136]. Приблизно тоді ж було споруджено синагогу в Гусятині [11, с. 36].

Потрібно зазначити, що заснування синагоги отримувало певне світоглядно-філософське обґрунтування, що проявлялось навіть у місці розташування синагогальної споруди. А. Соколова відзначила цікаву тенденцію: «Будівлі костелу і синагоги знаходились зазвичай у протилежних частинах поселення. Їх символічне протистояння було підкреслене розташуванням костелу – у верхній, а синагоги – у нижній частині міста, часто біля самої його межі» [10, с. 56].

Попри прагнення продемонструвати невисокий статус самим розташування синагоги невисокий статус єврейської громади, власники містечок відводили міщанам-євреям досить важливе місце в обороні населеного пункту.

Прикладом інтеграції синагоги в міську оборонну систему є Гусятин, де оборонна синагога фактично становила основу оборони північної частини міста. Фактично кам'яна споруда синагоги (з відповідним гарнізоном та артилерією) забезпечувала оборону східної межі міста і, поруч із замком на західному краю тогочасного Гусятина та кількома християнськими храмами, була одним із вузлів оборони міста. Потрібно зазначити, що синагога була споруджена за сприяння власників містечка – родини Калиновських, котрі, очевидно, вже на етапі будівництва вирішили робити синагогу частиною єдиної оборонної системи. Фактично оборонна система Гусятина, окрім міських укріплень, включала два вузли оборони в межах міста – Онуфріївську церкву та синагогу [11, с. 36].

У Сатанові роль синагоги в обороні була схожою до гусятинської. Як зазначив Б. Хаймович, «у Сатанові у разі війни кожна з громад (українська, польська, єврейська або вірменська) відповідала за свою ділянку оборони. Центром єврейської ділянки, та й усього південно-західного напрямку, була синагога, з даху якої обстрілювалися підступи до міста» [8, с. 221]. Згідно з ухвалою магістрату, юдейська громада зобов'язувалася за свій рахунок утримувати на стінах оборонної синагоги гарматну батарею й припаси пороху й ядер до неї [8, с. 221]. Можна говорити про втілення тієї ж тенденції, що і в Гусятині, – синагога виступає і як елемент загальноміської оборони, і як самостійний укріплений пункт, призначений для зв'язування боєм наступаючого противника.

Подібне місце в обороні населеного пункту займала також синагога в Шаргороді. Розташована на відстані кількох сотень метрів від замку, синагога виконувала функцію передового укріплення, прикриваючи, спільно із замком, підйом від мосту через річку Ковбасну. Щоправда, нам видається малопереконливою теза А. Соколової, що «розташування будівлі шаргородської синагоги, збудованої у 1589 р., майже одразу після заснування міста, дозволяє припустити, що вона була винесена за межі перших міських укріплень і виконувала роль барбакана – оборонної споруди, що захищає підступи до міських воріт» [10, с. 56]. Не слід забувати, що вже на початку XVII ст. достовірно відоме передмістя Гибалівка – нині село Шаргородського району. Тобто синагога, поза сумнівом, знаходилась в межах міських укріплень. На нашу думку, швидше можна говорити про взаємне доповнення замку і синагоги в контексті оборони міста з боку річки.

Про сатанівську синагогу Юхим Сіцінський писав, що «синагога виглядає як невеличкий замок. Вона має високі мури й міцне склепіння на вершку; дах на тому склепінні ховається за високі парапети (надмурки) з маленькими стрільницями. У стінах нижче од парапетів великі вікна з гостролукими верхами. З одного боку будинку прибудування для жіночого відділу. Завдовжки головний будинок синагоги 18 метрів, завширшки – 16 метрів» [11, с. 51]. Практично аналогічною за розмірами є синагога в Гусятині; її довжина становить 17,2 м, ширина – 15,6 м [10, с. 36]. Дещо менша шаргородська синагога, яка у формі ближча до квадрату зі сторонами довжиною близько 15 м.

Усі подільські оборонні синагоги мають низку спільних рис. Так, для всіх споруд були характерні товсті стіни товщиною близько 2-2,5 м. Завершувалась споруда аттиком – високою стінкою над карнизом споруди. Зауважимо, що Ю. Сіцінський, називаючи цей декоративний елемент парапетом, припустився термінологічної помилки – принципова відмінність аттика від парапету полягає в значно більшій висоті. Що стосується оборонних синагог, саме цей елемент дозволяв надати споруді більш вишуканого вигляду. Крім того, наявність аттика створювала ще один бойовий ярус, дозволяючи вести вогонь з даху будівлі [12, с. 36].

Надзвичайно цікавим є також питання початкового вигляду синагог. У XIX-XX ст., коли розпочалось їх систематичне мистецтвознавче вивчення, практично кожна синагога була оточена прибудовами, в яких знаходились школа, жіноча молитовна галерея, інші громадські приміщення. Однак досі немає чіткої відповіді, чи були подібні прибудови в ранній період існування божниць. Адже з оборонної точки зору

подібні елементи суттєво ускладнювали ведення оборони і спрощували штурм стін синагоги. Крім того, на відміну від оборонних церков і костелів, у даному випадку не можна посперитись на певну традицію – оскільки синагога, на відміну від християнських культових споруд, не є храмом у класичному розумінні, її форма може доволі суттєво змінюватись.

Зазначимо, що в науковій та популярній літературі зустрічаються доволі своєрідні описи початкового вигляду синагог. Так, О. Пламєницька свого часу висловила гіпотезу, за якою внутрішній простір синагоги в Гусятині початково поділявся на кілька ярусів [11, с. 36]. Згодом ця теза набула поширення в науково-популярних виданнях та на сайтах мережі Інтернет, присвячених мандрівкам та історичній спадщині. Ось як, наприклад, охарактеризовано початковий вигляд гусятинської синагоги на одному із Інтернет-ресурсів: «Перший ярус прорізали амбразури для гармат, другий і третій – для мушкетів, а четвертий (ренесансний аттик) – стрілчасті бійниці... В середині XVII ст. іудейський храм був капітально перебудований: амбразури першого ярусу замурували; бійниці другого і третього – розтесані у восьмиметрові готичні вікна; внутрішнє приміщення позбулось міжповерхового поділу і перетворилось в єдиний молитовний зал» [12].

Ми згодні з оцінкою О. Пламєницької нижнього (цокольного) ярусу синагоги, на північному боці якого розміщувалась артилерійська батарея із кількох гармат. Однак наведені дослідницею відомості щодо поділу приміщення синагоги на кілька поверхів та пізнього характеру високих вікон суперечать усім відомим на сьогодні відомостям про архітектуру оборонних синагог.

Вище вже було процитовано тезу Б. Хаймовича про розміщення гарматної батареї на даху сатанівської синагоги. На жаль, ця теза Б. Хаймовича нам відома лише за цитуванням А. Климчука. Можемо зазначити, що теза про гарматну батарею видається доволі сумнівною суто з технічного боку. Адже дах споруди напевно не витримав би важкі гармати, а розташування легких фальконетів не могло дати належного ефекту при артилерійському вогні. Дозволимо собі припущення, що при потребі гармати розташовувались всередині синагоги, підлога якої була нижче рівня навколишнього ґрунту. Таке розташування знімало проблему навантаження на конструкцію, при цьому специфіка розташування синагоги дозволяла вести ефективний артилерійський вогонь по силам ворога, наступаючого з боку річок Збруча або Шондрови.

Потребує детального вивчення питання підземних комунікацій оборонних синагог. На сьогоднішній день достовірно відомо про існування підземного ходу лише стосовно синагоги в Сатанові. Щоправда, вже у XVIII-XIX ст. цей хід не використовувався і став об'єктом активної міфотворчості – виникла легенда, що хід сполучає синагогу з Єрусалимом (у поєднанні з легендою про «віднайдення» синагоги, яку розкопали в ході земляних робіт, цей сюжет явно призначався для доведення давності й святості синагоги). Наразі дослідженими є лише кілька метрів підземного ходу, тож достовірно говорити про його розміри та призначення напевно не можливо. Однак можемо припустити, що хід призначався для зв'язку з іншими оборонними об'єктами містечка.

Слід відмітити також таку своєрідну рису подільських оборонних синагог як лаконічність і простота їх зовнішньої форми, особливо помітна при порівнянні з луцькою та білоруськими – биховською та пінською – синагогами (ми спеціально уникаємо порівняння з синагогою в Жовкві, спорудженою значно пізніше, за принципово інших умов). У трьох зазначених синагогах присутній такий елемент як башта, призначена для сторожової служби або фланкуючого вогню [8, с. 221; 15, с. 67], однак на Поділлі нічого подібного не відомо. Імовірно, це зумовлювалось різним характером бойових дій – прикордонний Подільський край регулярно ставав об'єктом татарських набігів, при цьому Шаргород та Меджибіж знаходились практично на Кучманському шляху, Сатанів і Гусятин – дещо південніше. Оскільки головним оперативним фактором, що забезпечував успішність набігів, завжди була швидкість, зрозуміло, що окремі чамбули не мали часу на облогу укріплених пунктів. Тому навіть примітивні за своєю формою укріплення були достатньо ефективними.

Водночас білоруські землі, які відносно рідко зазнавали татарських набігів, періодично ставали ареною боротьби Речі Посполитої та Московського царства. При цьому оборонні синагоги (як, власне, й інші укріплення) ставали об'єктом штурму піхоти, якому доводилось протиставляти складніші оборонну архітектуру і тактику.

Окремо слід торкнутись питання чисельності та рівня озброєння гарнізонів синагог. Відзначимо, що перша цифра була безпосередньо пов'язана з чисельністю єврейського населення певного міста чи містечка. Однак чисельність єврейських громад Поділля у XVI-XVII ст. достовірно невідома і вже тривалий час є предметом дискусій. Показово, що навіть провідні сучасні дослідники ранньомодерного єврейства опираються на теоретичні розрахунки, у переважній більшості засновані на напрацюваннях відомого українського історика 20-50-х рр. О. Барановича [1]. Саме О. Баранович, опрацювавши величезний масив

історичних документів, віднайшов відомості про чисельність єврейських домогосподарств у дванадцяти містах Волині. Професор Ш. Штампфер, екстраполюючи отримані Барановичем відомості на населені пункти Поділля, висловив припущення, що великі єврейські громади на кшталт Сатанова чи Меджибожа нараховували близько 150 домогосподарств кожна [18, р. 218]. Імовірно, у Гусятині та Шаргороді чисельність єврейського населення була практично такою ж – Ш. Штампфер спеціально наголошує, що розмір синагоги може слугувати показником чисельності громади. Зважаючи на той факт, що усі досліджувані синагоги практично однакові за розміром, можна говорити про подібну чисельність єврейських спільнот Гусятина, Сатанова, Меджибожа та Шаргорода – кожна з них нараховувала близько 150 сімейств.

Потрібно також звернути увагу на той факт, що тривалий час панував стереотип про середньовічних і ранньомодерних євреїв як про пригноблену та позбавлену будь-яких прав групу.

Слід зазначити, що норми Магдебурзького права передбачали залучення усіх громадян міста до його оборони. Подібні вимоги не були чимось винятковим для середньовічної й ранньомодерної Європи – так, Вестмінстерський статут 1285 р., запроваджений англійським королем Едуардом I, передбачав, що кожен чоловік у віці від 15 до 60 років повинен мати зброю для оборони і підтримання правопорядку [6, с. 64].

Кардинал Франческо Коммендоні, нунцій Святого Престолу в Польщі, який у 1564-1565 рр. об'їхав південні кордони Речі Посполитої, у листах до короля Сигізмунда Августа зазначав щодо місцевих євреїв, що «їм дозволяється навіть носити шаблю і бути озброєними» [17, с. 254].

С. Боровий наводив цікавий випадок з євреєм, «котрий на Волині, під час татарського сум'яття, буваючи в окружних містах, де всі були зобов'язані володіти зброєю і бути готовими за наказом головнокомандуючого і начальників до бойових дій», застрелив іншого єврея під час військових вправ. Дослідник підкреслив, що питання, пов'язані із застосуванням зброї, неодноразово піднімаються у респонсах – унікальному джерелі з історії середньовічного та ранньомодерного єврейства, відповідях відомих авторитетних рабинів на запити громад щодо тих чи інших актуальних питань побуту, культурного і соціально-економічного життя [4, с. 119-120].

Значний інтерес представляють також свідчення єврейських хронік часів Хмельниччини. Так, Н. Ганновер (добре обізнаний з подіями на Поділлі та Волині, оскільки був уродженцем Острога і тривалий час проживав у Заславі), описуючи осаду козацьким військом Тульчина, відзначає наявність серед захисників міста двотисячного єврейського загону, у складі якого були «навчені військовій справі» [7, с. 100], а щодо євреїв з гарнізону Полонного зазначає, що «серед них були також ті, хто знав військову справу» [7, с. 105].

Як бачимо, тенденція широкого поширення зброї серед міщан-євреїв була характерна для Волині та Поділля (як, імовірно, для всіх прикордонних регіонів Речі Посполитої). Тож можна припустити, що всі чи майже всі дорослі чоловіки (за винятком хворих, осіб похилого віку тощо) могли долучитись до оборони. Ш. Штампфер припустив, що одна родина нараховувала близько шести осіб і складалась з двох дорослих та чотирьох дітей [18, р. 221]. Виходячи з цього, можна припустити залучення до оборони синагоги біля 150 дорослих чоловіків і такої ж самої кількості молодих юнаків, здатних допомагати при обороні. Безумовно, ці цифри могли коливатись в залежності від конкретних умов певного містечка, однак навряд чи відхилення були значними.

Характеризуючи склад і чисельність гарнізонів синагог, потрібно відзначити ще один аспект – залучення до оборони іудейських культових споруд представників інших етнорелігійних груп. Вище вже було сказано про використання при обороні синагог артилерії, однак при цьому нічого не відомо про перебування в розпорядженні єврейських громад гармат чи фахівців-артилеристів. Найбільш логічним поясненням видається додання гарнізону синагоги артилерійських підрозділів із надвірних військ магнатів-власників містечка. У свою чергу це ставить питання про координацію різних підрозділів, існування планів оборони тощо.

Слід відзначити також важливу роль оборонних синагог у подальшому розвитку східноєвропейської синагогальної архітектури. Оскільки єврейські громади постійно зазнавали різноманітних утисків, зокрема, спроб виселення або обмеження прав на проживання, постійно робились спроби обґрунтування давності проживання євреїв у певному місті. Зовнішній вигляд оборонних синагог, який вже наприкінці XVII – XVIII ст. видавався архаїчним, служив наочним доказом давності єврейських громад. Тож не дивно, що подібну архітектурну форму повторювали і за часів, коли задачі оборони відходять в минуле. Скажімо, сліди оборонного стилю простежуються в синагогах Жванця, Зінькова, інших містечок.

Як бачимо, оборонні синагоги були важливим елементом захисту Подільського краю від татарських набігів та іноземних вторгнень. У поєднанні з іншими кам'яними міськими спорудами, насамперед, замками та християнськими храмами, синагоги відігравали вагомий роль в захисті міст регіону від ворожих нападів.

Список використаних джерел і літератури

1. Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. / Ол. Баранович. – К.: ВУАН; Комісія соціально-географічна, 1930. – 156 с.
2. Березіна І. В. Синагога як знакова складова старожитнього подільського зодчества / І. В. Березіна // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. – Т.15. – С. 327-333.
3. Бойко О. Синагоги України. Каталог / О. Бойко // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. – Ч. 9. Синагоги України. – Львів: Укрзахідпроектреставрація, 1998. – С. 35-169.
4. Боровой С. Я. Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины / С. Я. Боровой // Исторические записки. – М.: Изд-во АН СССР, 1940. – Вып. 9. – С. 81-124.
5. Боровой С. Я. Классовая борьба на Украине XVII в. в свете современных еврейских хроник / С. Я. Боровой // Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха «хмельничины») / иссл., перевод и коммент. С. Я. Борового. – М.-Иерусалим: Гешарим, 1997. – С. 11-80.
6. Вестминстерские статуты / пер. Е. В. Гутновой; предисл. З. Черниловского. – М.: Юридическое издательство, 1948. – 96 с.
7. Ганновер Н. Пучина бездонная / Натан Ганновер // Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха «хмельничины») / иссл., перевод и коммент. С. Я. Борового. – М.-Иерусалим: Гешарим, 1997. – С. 81-138.
8. Климчук А. Оборонні синагоги на Україні – зразки фортифікаційного мистецтва / А. Климчук // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я. – Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2014. – С. 218-224.
9. Кравцов С. Архитектура синагог Галиции, Волыни и Подолии / Юрий Сергеев // youtube.com/watch?v=9GEOx4TPf7I
10. Лукин В. Сто еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель / В. Лукин, А. Соколова, Б. Хаймович. – Вып. 2: Подолия. – СПб.: Изд. А. Гершт. – 704 с.
11. Пламеницька О. Оборонні храми Поділля / Ольга Пламеницька // Пам'ятки України. – 2001. – №1-2. – С. 30-39.
12. Сіцинський Ю. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. (Історико-археологічні нариси) / Ю. Сіцинський. – Кам'янець-Подільський: Подільське братство, 1994. – 96 с.
13. Синагога в Гусятині // <https://zabytki.in.ua/ru/392/sinagoga-v-gusyatine>
14. Тимофієнко В. І. Архітектура і монументальне мистецтво: Терміни та поняття / В. І. Тимофієнко. – К.: ІПСМ АМУ; Головкиївархітектура, 2002. – 472 с.
15. Ткачоў М. А. Замкі і людзі / М. А. Ткачоў. – Мн.: Навука і тэхніка, 1991. – 182 с.
16. Balaban M. Boznice obronnie na wshodnich kresach Rzeczypospolitej / Majer Balaban // Nowe zycie. – 1924. – Т. 1. – S. 197-203.
17. Pamiętniki o dawnej Polsce z czasów Zygmunta Augusta, obejmujące listy Jana Franciszka Commendoni do Karola Boromeusza / Z biblioteki Barberińskiej zebrał Jan Albrtrandi. – Włno: Drukem Jóavadskiego, 1851. – Т. I. – 576 s.
18. Stampfer Sh. What actually happened to the Jews of Ukraine in 1648? / Shaul Stampfer // Jewish History. – 2003. – №2. – P. 207-227.

Ольга Оконченко,
кандидат архітектури,
Інститут архітектури
НУ «Львівська політехніка»,
старший викладач кафедри
дизайну та основ архітектури

Ігор Оконченко,
Київський Університет Культури (Львівська філія),
завідувач кафедри Мистецтв ВП «ЛФ МіБ КУК»

ОБОРОННЕ ЗНАЧЕННЯ ФОРТИФІКАЦІЙ ЗАМКІВ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ КЛАСИФІКАЦІЙНОГО ПОДІЛУ ПРИЙНЯТОГО У XVII СТОЛІТТІ

У статті подано результати метрологічного аналізу оборонних укріплень замків на території сучасної Західної України¹ та прокласифіковано обрані фортифікації, опираючись на поділ фортець, запропонований Нароновичем-Нароньським [1]. Результати класифікації дозволили виділити різні рівні оборонності замків, пояснити принципи вибору певних типів укріплень та зробити припущення про існування не збережених до нашого часу ліній укріплень.

Ключові слова: замки, оборонна архітектура, фортифікації, оборонні споруди, бастіони.

Для періоду середини XVI ст. – кінця XVII ст. характерним є постійне впровадження удосконалень в оборонних спорудах, що пов'язано з швидким ростом потужності та можливостей вогнепальної артилерії і вдосконаленням тактики облоги. Більшість замків Західної України, які дійшли до нашого часу, були уфортифіковані або доуфортифіковані в цей період. На досліджуваній території замки з найновішими бастіонними фортифікаціями функціонували одночасно із замками уфортифікованими застарілими на той час оборонними системами – баштовою та бастейною. [2]

Причиною спорудження укріплень різного рівня оборонності була взаємодія різних чинників, які зумовлювали форму фортифікацій замку. На вибір доцільності спорудження певних оборонних укріплень у більшій чим меншій мірі впливали необхідність врахування загрози нападу ймовірного противника, підбір ефективної протидії тактиці військ і засобам ураження потенційних противників й одночасно бажання віднайти найбільш економне рішення, відповідне економічній спроможності власника замку та прогнозованому значенню замку.

Постійні удосконалення в оборонній архітектурі, пов'язані з швидким ростом потужності артилерії, призводили до того, що фортеці, які б могли протистояти нападу регулярної армії, потребували величезних витрат не тільки на спорудження укріплень, а й на їхнє постійне оновлення згідно з вимогами нових теоретичних розробок, які трансформувались згідно постійних змін у тактиці облоги. У той-же час, для захисту замку від нерегулярної армії (татарських загонів, повстанців і т. п.) не було необхідності зводити укріплення, розраховані на протидію регулярній армії озброєній вогнепальною артилерією.

Баштова і бастейна системи, які були актуальними у кінці XVI ст. для уфортифікування замків, у середині XVII ст. уже не були спроможними виконувати оборонні функції в потрібному обсязі для сучасної на той час оборони (навіть після численних модернізацій, як наприклад у замках у Ляшках Мурованих, у Поморянах, у Бережанах та інших).

Застосування принципів класичних шкіл бастіонної архітектури, вдосконалених на практиці, надавало можливість здійснювати якісну і повноцінну оборону. Бастіонні укріплення, спроможні протистояти вогнепальній артилерії (дальнобійність якої постійно зростала) потребували зведення додаткових зовнішніх укріплень, які віддаляли основну лінію оборони все далі від ядра замку. Вони не могли функціонувати без професійного гарнізону та достатньої кількості озброєння, особливо фортечної артилерії та її обслуги, утримання яких у необхідній кількості були під силу не всім власникам земельних латифундій.

Геометрична конструкція, яка стала показником досконалості бастіонної системи, була нерозривно пов'язана з ефективною дальністю на ураження вогнепальної зброї, що відобразилося у використанні

¹ Дослідження проведено в межах Львівської, Волинської, Рівненської, Тернопільської, Івано-Франківської областей.

модулів при розробці планів оборонних споруд [3, с. 107]. Тобто розрахунок габаритів ліній укріплень залежав від планованого значення укріплень та озброєння. Наприклад, Й. Наронович-Наронський у трактаті з фортифікації 1659 р. пише, що «що кожний пан має згідно заможності і достатку свого будувати собі фортецю. Велику фортецю може будувати багатий пан, можновладний князь, король або коштом Речі Посполитої. А пани нижчого рівня можуть замки або двори свої укріпити «півреалами або чвертьреалами» [1, с. 54.]. Згідно цього, Й. Наронович-Наронський поділяє фортеці за розміром залежно від віддалі між наріжниками бастионів на великі фортеці (віддаль між наріжниками яких більша за 45 прутів), вказуючи, що для оборони цих нарисів обов'язково необхідні гармати; малі фортеці (45-30 прутів), які можна захищати лише з мушкетів, і зазначає, що фортеці менші за 30 прутів повинні вважатися польовими шанцями¹.

Провівши метрологічний аналіз ряду замків Західної України, які функціонували як оборонні об'єкти в період від середини XVI ст. до кінця XVII ст., з'ясовано, що серед досліджених замків з лініями укріплень у баштовій і бастейній системах габарити прясла між сусідніми наріжниками не перевищують 120 метрів. У лініях укріплень замків, уфортифікованих згідно бастіонної системи організації оборонних споруд, габарити бастіонного фронту коливаються в межах від 60 до 350 метрів (рис. 1).

Опираючись на співставлення результатів проведеного нами метрологічного аналізу ряду замків Західної України з класифікаційним поділом фортець по габаритах за Й. Нароновичем-Наронським, приходимо до висновку, що до великих бастіонних фортець відносяться замки в Дубно, Бережанах, Буську – після реалізації в них бастіонних фортифікацій у другій половині XVII ст., до малих фортець – замки у Олиці, Золочеві, Бродах, а до типу шанців – укріплення ядра замків у Підгірцях, Збаражі, Чернелиці, Жовкві, Золотому Потоці. Отже, серед бастіонних замків, які функціонували на території Західної України у XVII ст. зустрічаємо значну кількість таких, які згідно із класифікацією Й. Нароновича-Наронського мають розміри нарисів не достатні для того, щоб їх вважати навіть малими фортецями. Також більшість замків, які функціонували згідно принципів баштової і бастейної систем організації оборонних споруд за габаритами не були більшими ніж бастіонні шанці (рис. 2).

Не виключено, що такі замки у XVII ст. мали додаткові лінії укріплень, які не збереглися до нашого часу, або функціонували в комплексі з укріпленнями міста. Адже характерною рисою замків, закладених або модернізованих із сер. XVI до кін. XVII ст., є сполучення периметра укріплень замку з міськими укріпленнями за таким принципом, що укріплення міста (внаслідок розташування замку замість одного з фронтів укріплень) отримували розімкнутий периметр укріплень. Приклади такого вирішення знаходимо в замках в Олиці, Бродах, Бережанах, Жовкві, Поморянах.

У XVII ст. оборона утримувалася зовнішніми укріпленнями на території передпілля, що не дозволяло противнику підійти до стін укріплень. Це добре ілюструє історичний план Збаража з XVII ст. [4, рис. 45], з якого дізнаємося, що замок у Збаражі був лише ядром складної глибокоешелонованої системи фортифікацій, яка складалася з фортифікацій міста та кількох бастіонних ліній укріплень, забезпечених значною кількістю зовнішніх оборонних споруд, які охоплювали території в десятки разів більші за площею від самого замку (рис. 3).

Замок у Чернелиці, ядро якого за розміром відповідає габариту бастіонних шанців, очевидно у XVII ст. був оточений другою лінією бастіонних укріплень, яка не збереглася до нашого часу, свідченням чого є те, що він за документом з 1659 р. [5, с. 75] вважався фортецею. Станом на другу половину XVII ст. збережені бастіонні укріплення шанцевих габаритів могли бути хіба що ядром фортеці, оточеної лініями валів і ровів. Окрім того, у планувальній структурі навколишніх ділянок частково прослідковується характерний нарис зовнішніх бастіонних укріплень. Розташування замку поряд з містом схиляє до думки, що укріплення міста і замку були пов'язані в спряжений уклад. Проте однозначно цього не можна стверджувати, оскільки відсутні дані про вигляд міських укріплень.

Є підстави вважати, що замок у Підгірцях, який зберігся до нашого часу, станом на XVII ст. теж становив ядро складної кількарівневої системи укріплень. Це підтверджує думка польського дослідника фортифікацій Яна Янчиковського, який аналізуючи Підгірці, зазначає: «поки що працює міф про виключно декоративний характер цих укріплень, що є абсурдним через політичну ситуацію в країні у першій половині XVII ст.» [6, с. 62].

Деякі замки, які спочатку не були розплановані в спряженому укладі і були відділені від міста внаслідок розташування на пануючій поряд височині, на певному етапі розвитку функціонували як елемент системи міських фортифікацій. Наприклад, бастейний замок у Бучачі, відділений від міста стрімкими

1 Т. Новак, який опрацював рукопис Й. Нароновича-Наронського подає, що прут польський – 4,467 м, прут ренський, часто вживаний автором, – 4,766 м, прут голландський – 4,623 м. Naronowicz-Narofiński Józef. Budownictwo wojenne ... – с. 69-71.

берегами і річкою, безсумнівно, функціонував у комплексі з укріпленнями міста, яке у II пол. XVII ст. згідно із описом д'Алейрака міста Бучача «...був таким важливим і оборонним містом, що султан Магомет IV, після взяття Кам'янця у 1672 році, власною персоною прибув сюди для облоги» [5, с. 72]. Високий замок у Львові з баштово-бастейними фортифікаціями, який ще у XVI ст. не був пов'язаний з фортифікаціями середмістя, у результаті масштабних робіт з уфортифікування міста новими бастіонними лініями у XVII ст. був уключений у спільний периметр міських фортифікацій і функціонував як невід'ємний елемент оборонної системи міста.

Проаналізувавши застосовані типи оборонних систем та габарити укріплень замків, з'ясовано, що на території Західної України у XVII ст. відбувся поділ замків згідно з вимогами, які ставилися до оборони замку залежно від його значення, що пояснює функціонування замків із різним рівнем уфортифікування в один період:

1) Замки, укріплення яких зведені у середині XVI ст. – на початку XVII ст. – муровані укріплення в баштовій, бастейній і ранніх формах бастіонної системи, які не здатні протистояти дії облогової артилерії, але продовжують функціонувати самостійно, з розрахунку на оборону від татарського війська, окремих загонів козаків, татар чи повсталого населення або функціонують у комплексі з міськими укріпленнями (замки у Свіржі, Кривче, Кудринцях, Бучачі, Тереховлі, Язловці, Микулинцях, Буданові, Львові).

2) Замки, у яких ефективність бастейних і бастіонних укріплень підтримується на рівні останніх досягнень західноєвропейського військового мистецтва, розраховані на активну протидію важкій артилерії. Вони будучи міцними фортецями (без зміни своєї соціальної суті) могли виконувати роль опорного пункту для активного ведення війни (замки в Дубно, Бережанах, Буську, Олиці, Золочеві, Бродах, Збаражі, Жовкві).

Аналізуючи архітектуру збережених залишків фортифікацій замків, важливо враховувати те, що ядро замку в минулому могло бути складовою оборонного комплексу, до якого входили як довготривалі фортифікаційні споруди, так і польові, зведені під час воєнних дій. Це пояснює, як невеликі шанцеві габарити укріплень протистояли нападу армії озброєної артилерією.

Недостатнє дослідження історичної планувальної структури поселень, у яких знаходяться замки, не дозволяє робити остаточних висновків про оборонне значення багатьох замків, оскільки достовірність результатів можлива лише за умови присутності даних про оточення замку, про наявність додаткових ліній укріплень, зовнішніх укріплень та зв'язку з міськими укріпленнями, що потребує подальших досліджень.

Список використаної літератури та джерел

1. Naronowicz-Naroński J. Budownictwo wojenne / Józef Naronowicz-Naroński. – Warszawa: Wydaw. Min. obrony narodowej, 1957. – 271 s.
2. Оконченко О. М. Архітектура фортифікацій замків Західної України середини XVI – кінця XVII століть: дис. канд. архітектури: 18.00.01. – Львів, 2015. – 336 с.
3. Bogdanowski J. Architektura obronna w krajobrazie Polski: Od Biskupina do Westerplatte / J. Bogdanowski. – Warszawa; Kraków: Wydaw. Nauk. PWN, 1996. – 612 s.
4. Dybas B. Fortece Rzeczypospolitey. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polskolitewskim w XVII wieku / Bogusław Dybas. – Toruń : Wydaw. T-wa naukowego, 1998. – 382 s.
5. Czolowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi halickiej / A. Czolowski // Teka konserwatorska. – Lwow, 1892. – S. 65-132.
6. Janczykowski J. Zarys historii badan i konserwacji zabytkow – architektury obronnej w Polsce / Jan Janczykowski // Ochrona Zabytkow. Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytkow. – Warszawa, 2004. – Nr 3/4. – S. 51-63.
7. Poliak Tadeusz. Zamki na kresach. Bialorus, Litwa, Ukraina. Warszawa, Pracownia Badan i Konserwacji Obiektow Zabytkowych / Tadeusz Poliak. – Sp. z o.o., Druk. nauk.-techn., wydaw. «Pagina». – 1997. – 224 s.
8. Adamczyk J. Fortyfikacje stałe na polskim przedmurzu od połowy XV do końca XVII wieku / J. Adamczyk. – Kielce: Wydaw. PŚ, 2004. – 250 s.: il. – (Monografie, studia, rozprawy / Politechniki Świętokrzyskiej; Nr 48).
9. Колосок Б. Оборонні комплекси XVI-XVIIст. Олики, Берестечка, Володимира-Волинського / Б. Колосок // Матеріали конференції з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 16.

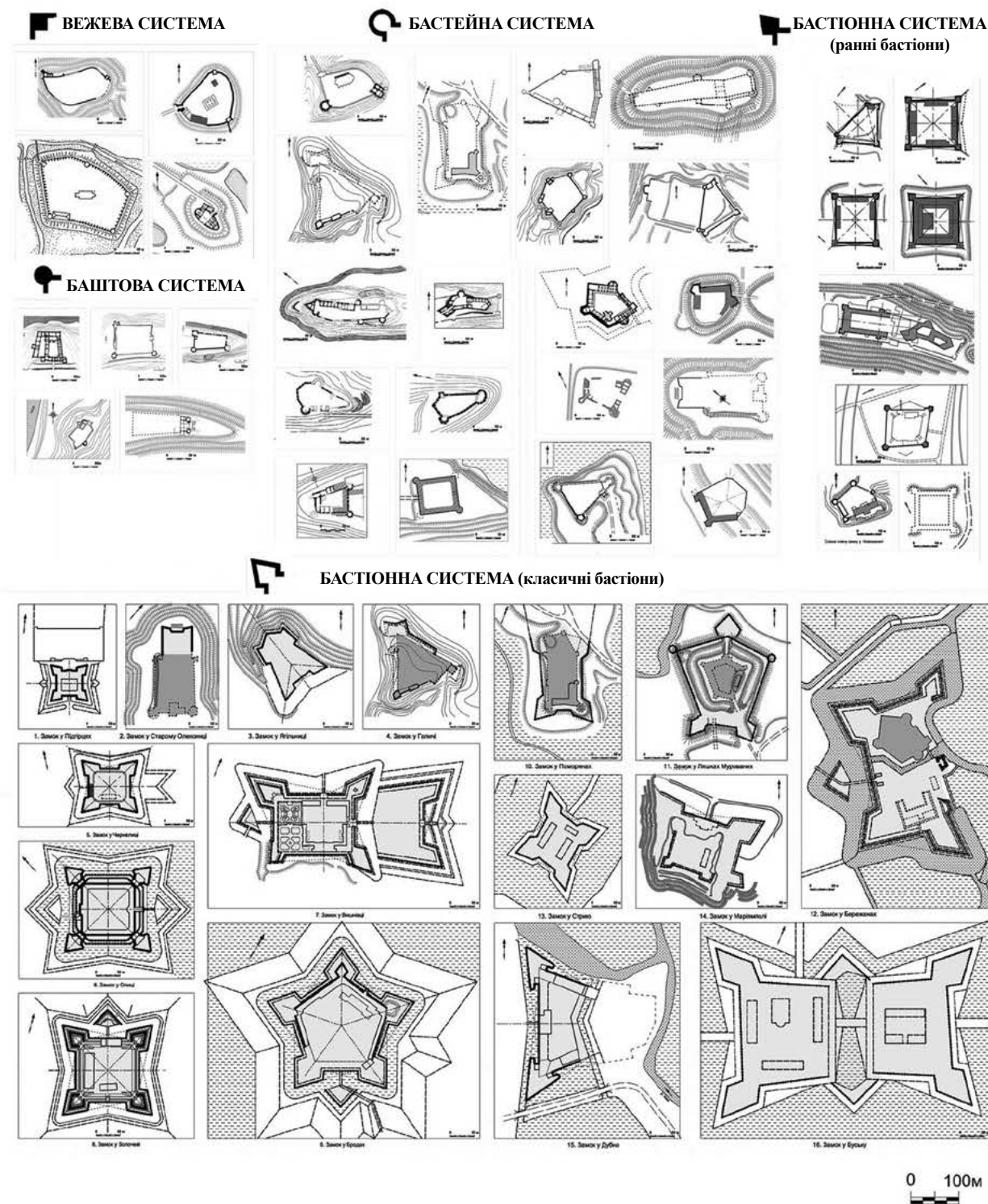

Рис. 1. Абриси замків, зведені до єдиного масштабу. (Схеми абрисів замків з праць Т. Поляка [7], А. Чоловського [5], Я. Адамчика [8], Б. Колоска [9] та згідно обмірів і креслень О. Оконченко [2]). Вежева оборонна система: укріплення ядра замків у Кременці, Луцьку, Володимирі Волинському, Олеську. Баштова ОС: укріплення ядра замків у Свіржі, Кривчому, Кудринцях, Раковці, Червоногороді, Скалі Подільській, Ляшках-Мурованих. Бастейна ОС: укріплення ядра замків у Острозі, Галичі, Поморянах, Старому Селі, Пнівці, Львові, Підзамочку, Сидорові, Язловці, Бучачі, Тереховлі, Буданові, Микулинцях, Бережанах, Клевани, Залізцях, Старому Олексинці, Токах, Чорткові; у другій лінії укріплень у замку у Ляшках-Мурованих. Бастіонна ОС (ранні бастіонні форми): укріплення замків у Золотому Поточі, Жовкві, Збаражі, Підтемному, Підзамочку, Новомалині, Скалаті, Язловці (друга лінія). Бастіонна ОС (класичні бастіонні школи): Замки у Підгірцях, Старому Олексинці (горнверк), Ягільниці, Галичі (друга лінія), Чернелиці, Вишнівці, Олиці, Золочеві, Бродах, Поморянах (друга лінія), Мурованому (друга лінія), Стрию, Маріямполі (перша і друга лінії), Бережанах (друга лінія), Дубно, Буську.

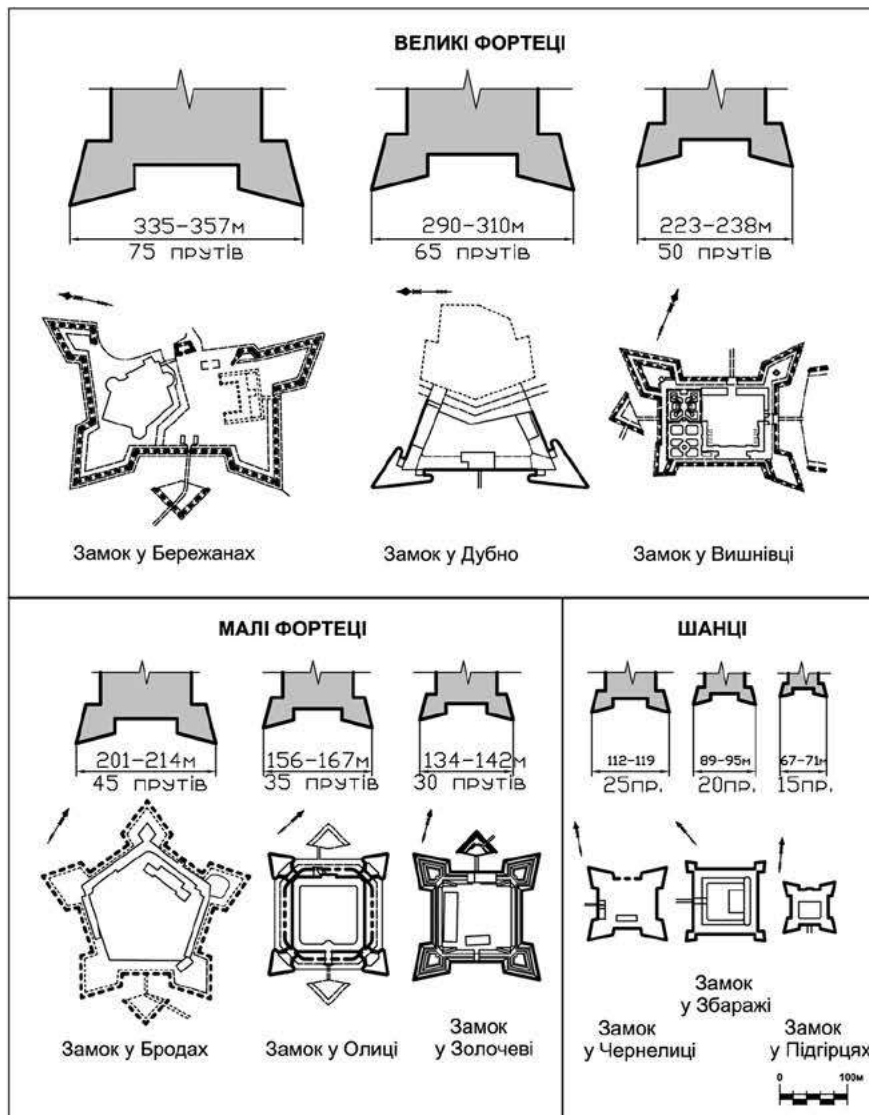

Рис. 2. Порівняльна схема абрисів бастионних замків Західної України, розподілених відповідно до класифікаційного поділу укріплень з трактату Й. Нароновіча-Нароньського.

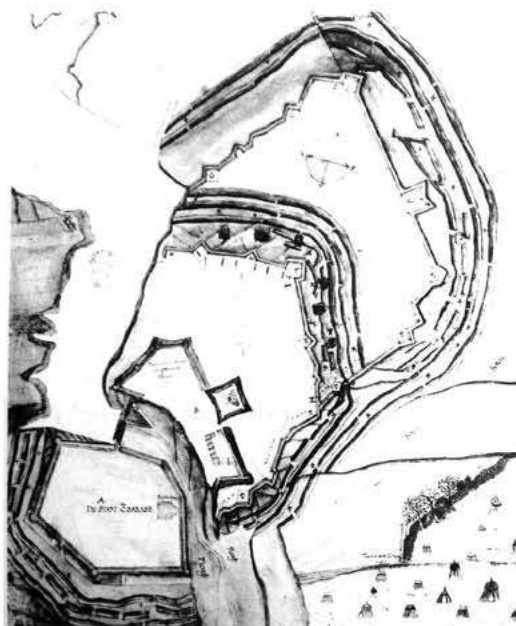

Рис. 3. Збаразька фортеця у середині XVII ст. Фрагмент плану [4, рис. 45].

Олексій Сокирко,
кандидат історичних наук, доцент
Київський національний університет
ім. Т. Г. Шевченка

ТАКТИКА АРТИЛЕРІЇ КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА ПРИ ОБЛОЗІ Й ОБОРОНІ МІСТ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – ПОЧАТКУ XVIII СТ.

Використання артилерії при облозі та обороні міст мало вирішальний вплив на розвиток фортифікації протягом XVII – початку XVIII ст. На цей процес впливали як зміни у підходах до стратегічного планування воєнних кампаній, формах тактичної боротьби, так і невпинне вдосконалення самих артилерійських систем, їх матеріальної частини. У статті подається аналіз основних практик застосування козацьким військом артилерії при обороні та облозі найбільших міст-фортець, їх зв'язок і взаємна обумовленість з фортифікаційними тенденціями та інженерними практиками тієї доби

Ключові слова: фортеці, гармати, артилерія, тактика, облога, Гетьманщина, Чигирин, Казикермен.

Ранній Новий час – період стрімкого розвитку артилерійських озброєнь в арміях Заходу і Сходу, коли вони вирішальним чином впливали на перебіг битв, кампаній, а артилерійський потенціал ставав невід'ємною складовою мілітарної потуги кожної держави. На жаль, до останнього часу історики практично не займалися вивченням артилерії в гетьманській армії, як власне роду війська, його матеріальної частини, принципів організації та забезпечення (більша увага зверталася на дослідження зразків гармат, технології литва, художньому оздобленню стволів). Зрештою, суцільною «білою плямою» лишається тактика артилерії (польової, фортечної та облогової), її еволюція, форми та характер у порівнянні з артилеріями сусідніх країн. Це питання набуває особливої ваги при вивченні артилерійської тактики в облогах та обороні міст, як зважити, що теперішня вітчизняна та зарубіжна історіографія накопичила величезний матеріал з історії розвитку фортифікації. Саме оборонні системи міст є необхідним «полем», на якому маркуються головні риси тактичних практик тогочасних полководців. У цій розвідці ми не ставимо перед собою завдання створити системну картину використання артилерії гетьманським військом при облогах та обороні уфортифікованих міст і населених пунктів. Мова йде наразі про постановку самого питання про облогово-штурмову тактику артилерії, як роду війська, її особливості в боротьбі з різними противниками та зумовленість фортифікаційними чинниками. Ми спробуємо зауважити на тому, як чинник театру воєнних дій з його урбаністичною мережею і характером фортифікацій впливав на використання артилерійського вогню. Фронтальний аналіз всіх оборон і облог у межах обраного періоду і території зайняв би надто багато місця, до того ж, наразі не всі вони однаково добре реконструйовані. Тому ми обмежимося своєрідною, але достатньо репрезентативною вибіркою облог/оборон великих фортець, котрі, на нашу думку, оприявнюють головні риси артилерійської тактики та прояви в ній як традиційних пізньосередньовічних практик, так і ранньомодерних новацій.

Бойове застосування артилерії було тісно пов'язане з тими тактичними реаліями, котрі виробилися в козацькому війську ще протягом першої половини XVII ст. Гармати застосовувалися, у першу чергу, для вогневого захисту рухомого табору, котрий перебував в обороні або наступі. З початком Козацької революції середини XVII ст. масштаби і характер бойових дій війська суттєво змінилися: у рази збільшилася площа театру воєнних дій, чисельність самої армії, котра могла діяти кількома великими оперативно-тактичними групами, що вирішували самостійні завдання, зросла інтенсивність бойових операцій, що мали наступальний характер. Опанування величезної території, яку козацькі війська ніколи не контролювали протягом попередніх повстань, спричинилася до необхідності взяти під контроль найбільші укріплені міста, фортеці й замки на теренах Правобережжя і Західної України, де протягом перших років Хмельниччини точилися найбільш запеклі зіткнення з коронним військом. Закони тогочасного військового мистецтва застерігали полководців від залишення в тилу потужних фортець противника, котрі могли загрожувати комунікаціям і тилу дієвої армії. Тож козацьке командування постало перед непростю справою вироблення тактики облог численних і потужних опорних пунктів, до яких практично не вдавалися їхні попередники.

Безумовно, все це вимагало не лише нових підходів до планування операцій, але й організації тривалих облог, з використанням інженерних і артилерійських засобів. Роль артилерії в цьому відношенні мала свою специфіку, адже XVII ст. внесло значні корективи в розвиток фортифікації [5; 9; 10, с.13-43]. Більшість невеликих міст і містечок мала дерев'яно-земляні укріплення, до яких вживати тактику

«правильних» облог не було необхідності [3, с. 65-68, 73-88]. Такі пункти захоплювалися раптовими ударами, лише при підтримці польової артилерії, здатної нанести втрати живій силі оборонців, а іноді й відчутно пошкодити оборонні споруди. Значно складнішим завданням було захоплення великих і потужно уфортифікованих міст типу Львова, Бара або Кам'янець-Подільського, чи то магнатських столиць на кшталт Збаража, Полонного або Підгірців. Ці об'єкти часто-густо мали не лише зручне для оборони розташування й природний захист, але й були опоряджені укріпленнями, влаштованими за останнім словом європейської фортифікації. Вони сполучали в собі кам'яні споруди (стіни, башти, вежі, бастей), так і дерев'яно-земляні елементи (палісади, вали, рови, бастіони), що дозволяли, з одного боку, тримати війська та артилерію обложників на значній відстані від фортечних стін, а з іншого, мати всі можливості для використання своєї вогневої сили, вільно обстрілюючи довколишній простір [3, с. 65-66; 5].

Що ж являла собою артилерія гетьманської армії й наскільки вона була придатною для вирішення таких завдань? Артилерія в армії Козацького Гетьманату була одним з небагатьох родів військ, що мав постійно існуючі форми організації та фінансування, зберігаючи їх як під час війни, так і в мирний період. У військово-адміністративному відношенні вона поділялася на «Генеральну армату», що перебувала в диспозиції вищого командування, та полкову й сотенну, що контролювалися й утримувалися місцевими владами (козацькою адміністрацією, а також магістратами й ратушами) [12].

З погляду тактико-технічних характеристик і призначення, гарматний парк складався з польової, облогової та фортечної артилерії, кожна з яких мала своє бойове застосування (вогневу підтримку військ на полі бою, знищення або захист фортифікаційних споруд). Втім, сталих формацій згідно тактико-технічного поділу в гетьманському війську не склалося: існуюча гарматна прислуга не мала чіткої спеціалізації, обслуговуючи різні типи артилерійських систем; фортечні й облогові гармати стаціонували в полкових і сотенних містах, рідко коли використовувались у далеких виправах.

Головним розпорядником артилерії був генеральний обозний, котрому в управлінні нею допомагала Канцелярія генеральної артилерії на чолі з гарматним писарем, котрому підпорядковувался штат канцеляристів та інших службовців. Власне штаб «артилерії головного командування» складали гарматні осавул, хорунжий і артилерійські отамани, котрі відповідали за адміністративне і стройове управління артилерійськими підрозділами. У XVIII ст. з'являються фахівці, що мали опікуватися технічним станом гармат і підготовкою прислуги – інженер та префект артилерії. Як свідчать документи, їм належало «всю артилерію тоєсть армати и протчіе до пироболіи или пушечной стрілбі належашіе инструмента чисто, сохранны и без всякого поврежденія содержати», а також вчити гармашів, «як с пушек стрелять до належитих целей и штурмовать и шире показивать пропорцію, за сколько сажень может куля досягнути и яким образом каждому з них пушку свою исправлять, чистить, вігашувать и протчая, такоже и картечи ділять».

Особовий склад рядових артилеристів («арматних слуг») поділявся на дві групи: *гармашів*, котрі ладували гармати для пострілу, розвертали та викатували їх на вогневі позиції, доглядали гарматне начиння, фури й коней, та *пушкарів*, що займалися наведенням і прицілюванням, ладуванням боєприпасів (бомб, картечей), здійснювали командування артилерійськими розрахунками. Цей поділ у загальних рисах відповідав європейській практиці, де існували рядові каноніри-артилеристи та бомбардири, що мали вищу кваліфікацію й більше жалування.

Штаб-квартирами артилерії, як правило, були гетьманські столиці та полкові центри. Там же розмішувалися склади, арсенали та ливарні. Найбільшими осередками гарматного лиття в Козацькій Україні були Чигирин, Короп, Полтава Чернігів, Батурин та Глухів. Виробництво боєприпасів і пороху носило здебільшого кустарний характер [15].

У конструктивному відношенні гармати поділялися на польові (картауни, фальконети) калібром від 36 до 3 фунтів та облогові (мортири) калібром від 32 до 6 пудів. Як свідчать пописи полкових артилерій, до 75% гармат були бронзовими а решта – чавунними. Це співвідношення відбивало загальноєвропейську тенденцію, за якою більшість польових короткоствольних гармат виготовлялася з бронзи, що підвищувало їх маневровість і скорострільність, тоді як важчі й малотранспортабельні чавунні стволи залишалися на озброєнні фортець.

Чисельність артилерійського парку гетьманату до початку XVIII ст., через фрагментарність джерельного ряду, встановити доволі важко (матеріали ревізій, що містять переліки гармат Генеральної та полкових артилерій збереглися починаючи лише з кінця 20-х рр.). Ці обставини дозволяють лише приблизно обчислювати сумарну кількість усіх гармат на 300-400 одиниць. Поступове відновлення гарматного парку, у першу чергу Генеральної артилерії, припало на 20-30-ті рр., коли здійснювалося переливання старих і ушкоджених стволів, а також з'явилися нові трофеї часів російсько-турецької війни 1735-1739 рр.

Упродовж цих років парк ГВА був майже стабільним: 1729 р. у ньому налічувалося 8 гармат і 10 мортир, 1738 р. – 12 гармат і 10 мортир, в 1760 р. – 35 гармат і 23 мортири [13].

Загалом, облогові гармати в генеральній та полкових артилеріях були представлені слабо. Згідно генерального інвентаря гетьманської артилерії з 1760 р., лише 4 з 10 полків мали в своєму парку мортири: Лубенський – 9, Ніжинський – 12, Переяславський – 8 та Стародубський – 9. Всі вони, так само, як і гармати ГВА, на постійно лишалися в полкових містах (як виняток, у Ніжинському полку по 1-2 мортири зберігалися в сотенних центрах), можливо, іноді використовуючись для салютації під час урочистостей.

Кожна артилерійська формація мала при собі транспортний парк, коней та волів. Малокаліберні гармати перевозилися упряжками з 2-х коней, а великокаліберні – від 4 до 6 коней, або волами; мортири транспортувалися на возах у розібраному стані. Боєприпаси зберігалися і транспортувалися в спеціальних зарядних ящиках, поставлених на вози або колісні пари. Речі артилеристів, необхідні витратні матеріали (залізо, дуги, голоблі, підкови, цвяхи, ланцюги, гніт тощо) а також артилерійське начиння (намети, банники, шуфли, скребла) перевозилися в довгих возах-палубах.

Друга половина-кінець XVII ст. змінили для гетьманської артилерії характер облоги й оборони фортець, продиктовані, головне, зміною геополітичної ситуації й головних противників. Ними стали, у першу чергу, турки, чиї війська ще в попередніх століттях мали славу вправних у технічному відношенні здобувачів і оборонців міст. На периферії кордонів Козацької держави османи мали потужні фортеці в пониззі Дніпра й Дністра, а також на Кримському півострові. Тип їхніх фортифікацій був доволі строка-тим, але всі вони мали сильні гарнізони й артилерію. Зрештою, власне терени Гетьманату неодноразово ставали метою походів османських військ і супроводжувалися кривавими й виснажливими облогами, як-от Ладижина та Умані (1674 р.), але звичайно ж, наймасштабнішими й найкраще задокументованими стали облоги турками Чигирин у 1677-1678 рр.

Чигирин – перша столиця Козацької України, мав добре захищене природне місце розташування і фортифікації [4, с. 123-144]. Турецький мандрівник Евлія Челебі, що відвідав його за десять років до облоги, зазначав, що «це міцна фортеця, що має три ряди стін... Цитадель стоїть на високій скелі. Навколо фортеці три ряди глибоких ровів» [16, с. 263]. У першій облозі 1677 р. турки явно недооцінили обороноздатність фортеці, привізши з собою всього 28 польових гармат, малопридатних для облоги. Натомість, московсько-козацький гарнізон володів 54 (за іншими даними – 45) гарматами, 18 (за іншими даними – 14) з яких були великокаліберними важкими картаунами й 5 мортир [11, с. 233-234, 237]. Особливості побудови стін і веж замку дозволяли вільно прострілювати довколишній простір; зокрема, у липні 1677 р. напередодні облоги з цитаделі до Нижнього міста, де розташовувалися головні сили української залоги, було передано 10 гармат.

Артилерійський обстріл міста обложники почали з двох батарей, спрямувавши вогонь одразу по цитаделі, котра за кілька місяців до того вигоріла внаслідок пожежі й, з погляду противника, була слабкою ланкою в системі оборони міста [11, с. 239]. Московська артилерія, що розташовувалася тут, не змогла придушити вогневі точки противника; вогонь турецьких гармат сильно ушкодив Спаський бастион і вежу, які в спішному порядку ремонтували, засипаючи проломи мішками із землею [11, с. 241]. Але обстріли і навальні штурми Нижнього міста, звідки українська залага відповідала контрвогнем і вилазками, провалилися, а разом із ними й надія на швидке взяття фортеці.

Після втягування в тривалу облогу, противник змінив тактику атаки: артилерійські батареї було влаштовано як навпроти цитаделі, так і Нижнього міста, а проти обох центрів оборони Чигирин розпочалося будівництво підкопів і мінних галерей. Оборонці своєю чергою, заклали кілька контрпідкопів та вихлопних ям, що мали б знищити мінні закладки турків й спрямувати вибухи у відкриті ділянки ґрунту, де не було фортечних укріплень. Важливо підкреслити, що застосування оборонцями артилерії мало не тільки самостійні задачі (знищення живої сили противника, підтримка вогнем вилазок і контратак гарнізону; колони атакуючих турків, що рухалися під захистом возів, вкритих повстяними запонами й соломою обстрілювали гранатами і запалювальними ядрами; іншого разу, з гармат обстріляли череди буйволів і корів, корті атакувальники гнали перед себе в якості живого захисту [11, с. 245-246], але і підтримку власних інженерних контрзаходів. Так, помітивши в турецьких траншеях відвали світлого ґрунту, що вказували на риття мінних підкопів, захисники міста почали обстрілювати місцевість, де мали пролягати імовірні мінні галереї, аби здетонувати їхні заряди ще до того, як вони досягнуть міських мурів [11, с. 244-245]. Зрештою, тривале й безуспішне протистояння гарнізону Чигирин, а також наближення московсько-української армії на чолі з гетьманом Іваном Самойловичем і воеводою Григорієм Ромодановським, змусило турків на початку вересня 1677 р. зняти облогу й відступити [6].

1678 р. турецька армія, вже значно чисельніша, забезпечена облоговою артилерією та іншими інженерно-штурмовими засобами вдруге облягла Чигирин. За деякими даними, противник володів 10-15-ма

великими мортирами, понад 60-ма великими картаунами й 130-ма польовими гарматами [11, с. 261-263]. Для посилення фортеці було проведено ремонт цитаделі та Нижнього міста (зокрема, їх зміцнили земляними реданами, поглибили вали, насипали вали й встановили нові частоколи), й прислано додаткове артилерійське озброєння – 2 великі мортири (120 та 80 фн), [11, с. 253]. Всього напередодні облоги в цитаделі нарахувалося 16 великокаліберних картаун калібром від 8 до 10 фн, 14 полкових, 33 гармати малих калібрів, а також 4 великих мортири; у Нижньому місті – 15 різнокаліберних гармат [11, с. 257].

Під час другої облоги система перевага була вже на боці противника: турки мали більше засобів для облоги й від початку розраховували вести її планомірно, концентруючи інженерні, артилерійські засоби й штурми одразу на кількох ділянках фортеці. У свою чергу, Чигирин так і лишився не до кінця відновленим після минулорічної облоги, йому бракувало живої сили, артилерії, боєприпасів і продовольства. Володіючи чисельною перевагою в бойовій силі та допоміжних підрозділах, османське командування протягом перших днів облоги встановило сім батарей з великими мортирами та картаунами й повело підкопи до міста. Контрвогонь, відкритий оборонцями, не мав дієвої сили. Самійло Величко причиною цього називає кількісну перевагу турків у гарматах: «що тільки з однієї гармати... стріляно з Чигирина на турків, а всі інші гармати, що були в чигиринських стінах, одні порозбивано з турецьких гармат, а інші цілком затамовано численною гарматною стріляниною з турецьких шанців, бо де з Чигирина вдарять із однієї гармати, на те місце вдарять із трьох і чотирьох турецьких гармат і чигиринську гармату поламають» [2, с. 240]. Внаслідок бомбардувань у Нижньому місті здійнялася сильна пожежа, котра винищила значну його частину, навіть перекинувшись на оборонні споруди. Турки зуміли майже повністю зруйнувати вали, що кількома кільцями опоясували фортецю й прокласти в них траншеї, якими їхні війська йшли на штурм проломів у стінах міста. Попри те, що армії Самойловича та Ромодановського було проведено блокаду Чигирина, його оборона вже не видавалася можливою: руйнування верхньої цитаделі та нижнього міста мали настільки серйозний характер, що захищати їх було нереально [6].

Як відомо, наступне десятиліття XVII ст. змінило баланс сил у протистоянні османській експансії в Європі. Після перемоги військ Священної ліги під Віднем у 1683 р. турки відмовилися від широко-масштабних наступальних операцій на теренах України, перейшовши тут до глухої оборони. Це, своєю чергою, передало ініціативу Московській державі та союзній їй Гетьманщині, котрі повели наступ у Північному Причорномор'ї. Особлива активність розгорнулася на дніпровському напрямку та Північно-Західному Причорномор'ї, котрі Іван Мазепа вважав найбільш актуальними з точки зору нанесення превентивних ударів по турецьких сферах впливу й стримування активності Кримського ханату [7, с. 160-177, 339-381]. Чи не головними подіями на цьому театрі воєнних дій стали рейди гетьманського війська на фортеці Очаків і Казикермен протягом 1688-1694 рр. Втім, варто зауважити, що в ході цих нападів не практикувалися власне облоги міст. Для походів виряджались відносно невеликі партії кінного та пішого війська чисельністю в 4000-6000 чоловік з 3-4 легкими польовими гарматами. Рейди мали на меті пограбування міського посаду й завдання шкоди укріпленням. Рейдова партія робила ставку на раптовість і стрімкість нападу, скритно підходячи до міста й вдираючись у відкриті брами з кількох напрямів. Гарнізон противника одразу ж ховався в цитаделі, до штурму котрої нападники навіть не намагалися вдаватися, або ж робив коротенькі вилазки малими силами. Захопивши здобич, козаки так само стрімко відходили в зворотньому напрямку, виставляючи позад себе ар'єргад, котрий вогнем гармат з рухомого табору стримував переслідування [14, с. 243-246].

Найбільш масштабними стаціонарними облогами із застосуванням всього спектру тогочасних її технік – повної блокади ворожої фортеці, інженерної підготовки, артилерійського обстрілу, десантної операції та навальних штурмів – стали облоги турецьких фортець в пониззі Дніпра: Казикермену, Мустріт-Кермену, Аслан-Кермену та Мебеурек-Кермену в липні 1695 р. Всі вони мали складну структуру фортифікацій (місто, що поділялося на окремі частини, оточені укріпленнями та цитадель) потужні кам'яні фортифікації і добре артилерійське забезпечення, являючи собою єдиний оборонний вузол, що дозволяв туркам контролювати пониззя Дніпра.

Найбільш глибокий і ґрунтовний аналіз облоги й штурму цих фортець московським військом Бориса Шереметєва та військами гетьманського реґіменту Івана Мазепи, проведених російським істориком Оленою Баґро, свідчить про тісне поєднання в ній прийомів інженерної та артилерійської атак [1; 8]. Спершу союзники оточили контрвалаційною лінією головну фортецю – Казикермен. Місто («посад»), що оточувало цитадель упродовж двох днів було спалено козацькою артилерією (очевидно, польовою); паралельно з цим відбувалися дрібні сутички обложників з гарнізоном, а також риття траншей і апрошів, що звузили кільце облоги довкола кам'яної фортеці (за словами Самійла Величка, «зо всех сторон з пушок, мортиров и орудья дробного»).

Ще за деякий час, після насипання батарей і валів, розпочався обстріл і бомбардування міста важкою облоговою артилерією (за тим же Величком, «з пушок и дробного оружия бито, бомбы з мортиров кидано»). На жаль, джерела не зберегли свідчень, скільки саме і яких гармат було задіяно в цьому поході. Виходячи з того, що військо під Казикерменом очолював сам гетьман, можна припустити, що сюди було доставлено принаймні частину парку Генеральної артилерії – важкі картауни і мортири, про що є опосередковані свідчення (як писав сам Іван Мазепа у своїй реляції Москви, він був «с снарядом войсковим»). Великокаліберні мортири і полкову артилерію використовували також і війська Шереметєва.

У результаті шестиденного бомбардування, Казикермену було завдано значної шкоди: обложники придушили вогнем батарейних гармат головні точки вогневої оборони турків, зруйнувавши «бои и тури», себто стінні бійниці, машикулі та настінні галереї, де знаходилися ворожі стрільці та гармати. Величко наводить цікаві деталі цієї тактики: «з Казикермена для стреления з пушки отворят Янчаре окно в стене каменной, тогда з армат наших двоих и троих в тоеж окно зараз вдарят и Янчарам с пушки Казикерменской вистрелити не допустят». Паралельно під мури фортеці було закладено кілька мінних галерей, але підкопи досягли лише валу оборонців і не зруйнували самих мурів. Втім, відсутність у союзників ломових гармат (їх не встигли довести з Києва), що мали б пробити в стінах проломи, через котрі можна було б вдертися до цитаделі, призвела до поступового затягування облоги.

У цій ситуації командування союзників прийняло рішення насипати вал (найшвидше, з північної чи західної сторони фортеці), з якого можна б було вести настільний вогонь з гармат по центру міста і розпочати штурм. Водночас під південно-західною в'їзною брамою середмістя, котра очевидно у своєму підніжжі мала мертву зону, було закладено ще один підкоп, вибух від якого повністю зруйнував її. Це стало початком нової серії масованих бомбардувань і штурмів, котрі завершилися взяттям Середнього міста. Після того, як московські та українські війська підійшли впритул під самі стіни цитаделі, вже достатньо сильно порушеної мортирним вогнем, казикерменський бей прийняв рішення про капітуляцію. Доля Казикермена, як центральної частини турецької оборонної системи, вирішила долю решти трьох фортець, які, будучи зусібіч блокованими, невдовзі капітулювали.

На жаль, відкритим залишається питання про роль козацької артилерії в облозі та взятті Азова в червні 1696 р. Відомо, що загальне керівництво другою облогою фортеці було зосереджено в руках московських воєначальників та особисто Петра I, а власне її інженерно-артилерійська частина – у спеціально найнятих з цієї нагоди європейських фахівців. Гетьманські війська брали участь в цих подіях в якості допоміжного корпусу й отже до походу, швидше за все, було виряджено лише полкові артилерії. Попри різного роду новації, впроваджені на час кампанії, котра мала стати реваншем за минулорічну поразку, власне сама тактика облоги не відрізнялася від взяття Казикермену: після широкої блокади фортеці з суші та моря, обложники збудували мережу земляних укріплень і батарей, поступово наближаючись до стін. У наступній фазі облоги великокаліберна артилерія розпочала обстріл та бомбардування Азова; царське військо цього разу мало у своєму розпорядженні не лише потужні мортири, але й важкі довгоствольні кулеврини, що дозволило запалити місто й зруйнувати частину башт і стін. Зрештою, фінал облоги вирішило будівництво високого валу, з якого артилерія обстрілювала місто, а українські й донські козаки вдерлися в середину фортеці.

Війни XVIII ст. за участю гетьманського війська остаточно змінили й до того не таку вже часту практику класичних облог фортець. У подіях Північної війни 1700-1721 рр. козацькі відділи задіявалися, головним чином, для вирішення допоміжних задач – розвідки, бойової охорони, рейдів – в яких застосування артилерії не мало вирішального значення. Ця практика стала постійною і в наступних воєнних конфліктах, до того ж змінився і характер самого війська – воно стало переважно кінним. Важка облогова «армата» тепер майже безвиїзно лишалася в гетьманській столиці й полкових арсеналах, а мортири використовували виключно для салютної стрільби та фейерверків.

Список використаних джерел та літератури

1. Багро (Игнатьева) А. В. К вопросу об артиллерии, принимавшей участие в осаде и штурме турецкой крепости Казикермен в 1695 г. / А. В. Багро // Глобальный научный потенциал: научно-практический журнал. – 2015. – № 3 (48). – С. 39-41.
2. Величко С. Літопис. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 2.
3. Вечерський В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини: Формування, дослідження, охорона / В. Вечерський. – К.: НДІТІАМ, 2001.
4. Вечерський В. Гетьманські столиці України / В. Вечерський. – К.: Наш час, 2008.
5. Глушок О. Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV-XVII ст.) / О. Глушок. – К.: Пульсари, 2009.

6. Гордон П. Дневник 1677-1678 / П. Гордон. – М.: Наука, 2005.
7. Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття / В. Заруба. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД – ЮА МВС, 2003.
8. Игнатъева А. В. Казикермен – турецкая крепость на границе Крымского ханства / А. В. Игнатъева // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2014. – № 10 (48). – С. 83-86.
9. Липа К. Під захистом мурів (З історії української фортифікації X-XVII ст.) / К. Липа. – К.: Наш час, 2007.
10. Липа К. Теорія архітектури, містика і війна / К. Липа. – К.: Laugus, 2016.
11. Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця / Ю. Мицик. – К., 2008.
12. Сокирко О. Артилерія козацької держави: створення, розвиток, внутрішня організація (1648–1781pp.) / О. Сокирко // Український історичний журнал. – 2012. – №4. – С. 35-51.
13. Сокирко О. Гарматний парк Лівобережної Гетьманщини першої половини – середини XVIII ст. / О. Сокирко // Історія давньої зброї: Дослідження. – К.: Ін-т іст. НАН України, 2017. – Т. 2. – С. 408-422.
14. Сокирко О. Лицарі другого сорту: Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1726 pp. / О. Сокирко. – К.: Темпора, 2006.
15. Сокирко О. Матеріальне забезпечення Генеральної артилерії Козацького Гетьманату в середині XVII-XVIII ст. / О. Сокирко // Запорозька Січ і українське козацтво: зб. наук. пр. – К.: НВЦ «Пріоритети», 2012. – С. 31-41.
16. Челеби Э. Книга путешествия: (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века): Перевод и комментарии / Институт народов Азии. АН.СССР. — М.:ИВЛ, 1961. - Вып. 1: Земли Молдавии и Украины.

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА ХАРАКТЕРИСТИКА ОКОПІВ СВЯТОЇ ТРІЙЦІ ЯК ВИДАТНОЇ ПАМ'ЯТКИ ФОРТИФІКАЦІЙНОГО ЗОДЧЕСТВА УКРАЇНИ

У дослідженні представлено історію виникнення та занепаду маловідомого фортифікаційного об'єкту «Окопи Святої Трійці», який був зведений у XVII ст. на території сучасного с. Окопи Борщівського району Тернопільської області. Унікальність об'єкта полягає в його розташуванні на вузькому перешийку зі стрімкими скелястими берегами, у межиріччі, недалеко від впадіння р. Збруч у р. Дністер. Метою будівництва була блокада доріг, що вели до захопленого турками Кам'янця.

Ключові слова: Окопи, фортифікаційна споруда, архітектурна пам'ятка, Річ Посполита, Буцацький мир.

«Окопи Святої Трійці» – фортифікаційна споруда, що знаходиться в с. Окопи Борщівського району Тернопільської області, яке розташувалось у віддаленому від обласного центру куточку на межі трьох областей (Тернопільської, Хмельницької і Чернівецької). Якщо подивитися на карту, то можна побачити, що село розташоване практично на півострові між річками Дністер та Збруч, поруч з місцем їхнього злиття. Саме географічне місце положення в парі з історичними подіями посприяли появі населення на цьому місці.

Фортеця «Окопи Святої Трійці» має важливе значення в історії України, а тому потребує більшої уваги та детального вивчення з боку науковців. Слід зазначити, що вона є прикладом фортифікаційних земляних укріплень голландського типу.

Після підписання Буцацького трактату у 1672 році, Річ Посполита була змушена віддати Туреччині практично усе Поділля разом з Кам'янцем, який був східним форпостом Речі Посполитої. Відповідно до ганебного для поляків Буцацького миру, Поділля перейшло під владу Оттоманської Порти. Однак, після цього, від початку окупації, поляків не покидала думка про те, щоб будь-якою ціною відвоювати Кам'янець у турків. Вже наступного року з'являється ідея побувати в найвіддаленішому південно-східному краї Речі Посполитої фортецю. Основною ціллю такого рішення було, насамперед, не дати туркам відчувати себе господарями в Кам'янці, а також – повернути назад столицю Поділля. Спочатку на роль форпосту в боротьбі за Кам'янець претендувало сусіднє місто Жванець. Однак в цьому були свої мінуси: замок знаходився на березі Дністра, що ускладнювало б контроль над головною артерією краю. До того ж, Жванецька фортеця на той час вже була достатньо поруйнованою і відновити її оборону здатність вимагало стільки ж зусиль, як побудувати нове укріплення [1, с. 189].

З ідеєю щодо побудови фортеці на скелястому півострові в міжріччі Дністра і Збруча виступив коронний гетьман Речі Посполитої Станіслав Ян Яблоновський.

Місцевість, самою природою створена для оборони, ще й з найдивовижнішим м'яким кліматом, здавна привертала увагу поселенців.

Як свідчать історичні джерела, перший камінь у будівництво фортеці заклав сам гетьман 25 березня 1692 року. Будівництвом керував генерал коронної артилерії Марцін Контський, а кошти виділив сам Яблоновський, не чекаючи на допомогу сейму [2, с. 8].

Згідно з польських джерел, автором проекту окопської фортеці був Тильман ван Гемерен – голландський інженер, що багато працював в Речі Посполитій. Будівництво йшло шаленими темпами і за 6 тижнів укріплення було вже готове. Щомісячно гетьман направляв королю Яну II Собеському листи про стан будівництва та використання фортеці. Так було до самої смерті короля у 1696 році. В одному з листів, датованому 26 вересня 1692 року, вибравши вдале місце під замок, Яблоновський писав королю наступне: «Зараз, Ваша королівська милість, знайшов місце, яке мав давно на приміті і яке подобається у всьому. Знаю, що і Ваша Величність його добре пам'ятає. Є це над Лашківцями шия скеляста, що її стискає з однієї сторони Дністер, а з іншої – Збруч, і тут же нижче впадає Збруч у Дністер від Жванця за чверть милі... Зі сторони Польщі місце захищене двома белюардами, і одним цілим всередині, бо від скали до скали є 470 ліктів. Вода є, бо існує схід до Дністра, добрий і безпечний для коней; є і схід до Збруча для піхоти, також дуже добрий. Брід хороший на Дністрі під самою фортецею і такий же виїзд на

волоську сторону і до Городенки. Отож виклав усі вигоди, які тут є. Вчора вже значну роботу зробили, бо люди не мало працювали» [11].

Метою будівництва була блокада доріг, що вели до захопленого турками Кам'янця. Фортеця стала тим опорним пунктом, де могли базуватися війська, які не дозволяли постачати їжу та боєприпаси туркам в обложеному Кам'янці і нищили турецькі загони, що діяли між фортецями Кам'янця і Хотина. З погляду військових стратегій, місце було вибрано дуже вдало. [4, с. 105]. Праворуч було видно стіни і мінарети Хотинської фортеці, ліворуч Жванець з замком Лянцкоронських, а за Жванцем – карби земельних валів. Через Жванець лежав шлях із тодішньої Бессарабії в Кам'янець. Отож, з висоти башти відкривався краєвид з двома фортецями, двома переправами через Дністер та стародавній шлях, по якому рухався турецький транспорт.

«Окопи. Гора Святої Трійці, або блокада Кам'янця». Саме таку назву отримала зведена 1692 року фортеця. Замок відомий в польській науковій та історичній літературі як Окопи Святої Трійці, збудований на місці давньоруського городища.

На сьогоднішній день, від фортеці лишилося 2 брами (Кам'янецька та Львівська), залишки дозорної вежі над Збручем та система земляних валів бастионної системи поблизу воріт. Брами збудовані з каменю. Це прямокутні 2-ярусні будівлі. На другому ярусі, де було колись кілька приміщень, збереглися квадратні бійниці. Довжина Кам'янецької брами – 12,3 м, а ширина – 8,0 м. Відповідно довжина Львівської – 10,4 м, ширина – 8,5 м. Висота обох брам становила 7,5 м. Дахи обох башт не збереглися. Відстань між брамами складає 480 м. Досить непогано вони збереглися завдяки проведеній 1905 р. польським товариством шанувальників старовини реставрації (про що нагадує таблиця на Кам'янецьких воротах) та завдяки тому, що тут довгий час була прикордонна митниця. У 1915 р. росіяни, намагаючись провести залізницю до Кам'янця, розрівняли частину валів.

Фортеця являла собою нерегулярний прямокутник, що складався з двох ліній бастионних земляних валів, які перетинали півострів від Дністра до Збруча. На валах розмістили брами, збудовані з пісковика та вапняку, відстань між якими складає 480 метрів. Брами отримали назви за напрямками, які вели до них: західна – Львівська (рис. 1), східна – Кам'янецька (рис. 2). Обидві брами збереглися до наших часів. Брами являють собою прямокутні в плані башти. Кам'янецька – більш витягнута, Львівська – майже квадратна. Обидві башти – двоярусні, на першому ярусі – наскрізні арокні проїзди, на другому – влаштовані бійниці.

Комендантом фортеці було призначено полковника аркебузирів Міхала Брандта, регіментарем гарнізону був Якуб Калиновський. Навіть взимку над укріпленням замкових споруд працювало 4000 піхотинців, продукти для яких доставляли поромами по Дністру. У будь-яку пору року, вдень і вночі захисники здійснювали напад на турецькі вози з продуктами та зброєю. Про рейди окопської залоги писала навіть французька газета «Gazete de France». Одного разу поляки захопили в турків обоз з екзотичною на той момент для них кавою, а в 1694 році ледве не вкрали турецького пашу під стінами Кам'янця.

Військові дії навколо Окопів продовжувалися ще кілька років. Польські загони в будь-якій порі року, вдень і вночі нападали на турецький транспорт і значна частина османських припасів осідала тут-таки, в Окопах. Турецький гарнізон від того, звичайно, не годував, але бейлербей Кам'янецького еялету Галіль-паша, а по його смерті – Кахріман-паша змушені були шукати інших, значно довших шляхів для доставки вантажів – зокрема, через Устя.

По смерті Яна III Собеського новий король Август II пообіцяв відвоювати Кам'янець в яничарів. У 1698 році гарнізон фортеці в Окопах додатково був укріплений козаками і німцями, збудований шпиталь на 1500 осіб. Похід на Кам'янець планувався досить серйозно, та турки самі віддали місто у 1699 році за Карловицьким миром [10, с. 361].

За Карловицьким трактатом османи повинні були повернути Поділля Польщі й покинути Кам'янець до травня 1699 р. Саме в той час до Кам'янця вирушило польське військо на чолі з комісарами, які мали прийняти в турків місто – Болеславом Сангушком, С. Потоцьким та М. Контським. Османи, однак, не квапилися виконувати умови договору ні навесні, ні влітку біля замку в Окопах.

У 1699 р., коли Кам'янець залишили війська Османської імперії, замок втратив своє оборонне значення. Утриманню оборонної споруди в належному стані з часом приділялось все менше уваги. 4 червня 1700 році Окопи одержують статус містечка: король Август II надає їм Магдебурзьке право і привілей на проведення ярмарків. Та після вигнання турків з Поділля значення форпосту значно підупало, перестало розвиватись і саме населення. Тільки у 1711 році, коли турецька та шведська армії на чолі з Карлом XII загрожували напасти на Польщу з боку Волощини (сучасної Молдови), Кам'янець і Окопи почали спішно готуватись до оборони. Укріплюються мури, гарнізон збільшено було до 1500 чол. і 19 гармат. В

інвентарі від 22 вересня 1712 р. згадується, що в Окопах на озброєнні було 4 мортири, 39 гармат різного калібру, 80 ц. пороху, 32 ц. куль для мушкетів, більше 4500 ядер до гармат. Тут також працювала кузня та токарський цех. У центрі твердині була столярня, яка обслуговувала і цивільне населення. Гарнізон розміщувався у 6 казармах, більше схожих на прості селянські хати.

Разом із замковими укріпленнями у 1693 році на території фортеці було зведено костел Святої Трійці в бароковому стилі, який зберігся до наших днів. Надписи на храмі «1693-1789-1903» свідчать про його реставрацію у 1789 та 1905 роках. Ще декілька років тому костел стояв у напівзруйнованому стані, дах був відсутній, в інтер'єрі залишилися рештки геральдичного стінопису, а на підлозі – уламки мозаїк. Біля храму стоїть скромна дзвіниця з двома арковими отворами [6, с. 253].

Протягом 1768-1769 рр. навколо Окопів розгортаються події, пов'язані з повстанням Барської конфедерації. У листопаді 1768 році загони конфедератів на чолі з братами Францишком, Казимиром і Антонієм Пуласькими перейшли Дністер і зайняли Жванець та Окопи, зробивши їх своїми форпостами. На допомогу польському королю в придушенні повстання прийшли російські війська, які 8 березня 1769 р. розпочали штурм Жванецької і Окопської фортець. Оборonoю Окопів командував Казимир Пуласький. Кожна будівля в Окопах перетворилася на бастион, а останнім оплотом конфедератів став костел Святої Трійці.

Коли бій було програний, частина конфедератів на чолі з Пулаським у сутінках спустилася до Дністра і переправилася на інший берег. З трьох братів врятуватися зміг лише Казимир, який втік на Захід, а пізніше, в Америку, де загинув у бою з британцями при Саванні, воюючи в лавах американської революційної армії. Двох інших братів росіяни вислали до Сибіру. Неначе пам'ять про ті події, над високим берегом Збруча стоять руїни сторожової башти фортеці, яку називають «баштою Пуласького».

Після першого поділу Польщі у 1772 році, Окопи переходять до монархії Габсбургів. Наступного року фортецю таємно відвідав австрійський цісар Йосиф II, щоб оглянути звідси Хотинську фортецю: тоді у Австрії і Росії були плани на війну з турками. Але війна не відбулася і у 1795 році австрійський уряд наказує розібрати фортечні мури. А у 1842 році були плани відбудувати фортецю на противагу Жванецькому замку, відбудову якого планували росіяни. Але обидві фортеці так і не були відновлені. У 1874 році на кошти, виділені крайовим сеймом, були відреставровані дахи над баштами, а у 1905 році коштом графа Мечислава Дуніна-Борковського Польським товариством шанувальників старовини здійснено реставрацію Кам'янецької брами, про що зберігся відповідний надпис на її верхньому ярусі.

До 1914 р. через Окопи пролягав кордон між Російською імперією й Австро-Угорщиною. Від 1921 р. по р. Збруч пролягав кордон між СРСР і Польщею, по р. Дністер – з Румунією [10, с. 257].

Під час Першої світової війни росіяни, що захопили Поділля, мали намір з'єднати залізницею Кам'янець і Борщів. Її будівництво розпочали у 1915 році, проте війна не дала можливості реалізувати плани. При цьому було розрівняно частину валів, а про плани будівництва залізниці сьогодні нагадують дві залізничні опори, що збереглися поблизу башти Пуласького.

В Окопах 27 лютого 1918 року УСС на чолі з комендантом Осипом Микиткою перейшли р. Збруч і вирушили в напрямку на Кам'янець на допомогу військам УНР.

У міжвоєнний період в Окопах розміщувалася прикордонна застава, а одна з брам слугувала митницею. Місцева легенда зберегла переказ про місцевого мешканця, який напередодні Другою світовою спорудив собі крила, задумавши перелетіти Збруч. Стрибок хлопець здійснив з вежі Пуласького. Як не підбадьорювали його радянські прикордонники, до протилежного берегу він так і не долетів: впав на острів посеред Збруча і розбився. Що одна легенда розповідає про корчму, яка в давні часи стояла біля впадіння Збруча у Дністер, і «півня, що на три держави піяв». Сьогодні місце злиття Збруча і Дністра є кордоном трьох областей України: Тернопільської, Хмельницької і Чернівецької, а знаменитого півня відновили у 2002 році при в'їзді на Тернопільщину з боку Жванця [7, с. 54].

Сучасні Окопи – це село з населенням 557 чол., підпорядковане Вигодській сільській раді. Воно є найсхіднішим населеним пунктом Тернопільської області. Розташоване на південному сході Борщівського району на межі між Тернопільською, Хмельницькою і Чернівецькою областями. Околиці Окопів – зона відпочинку, що належить до регіонального ландшафтного парку «Дністровський каньйон».

Список використаних джерел та літератури

1. Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури. Ч. I / ред. кол. Тронько П. Т., Горбик В. О., Піскова В. М.; відпов. ред. Горбик В. О., Піскова В. М. – К.: Ін-т іст. НАНУ, 1999. – 274 с.
2. Баженов Л. В. Становлення і розвиток історичного краєзнавства Правобережної України (кінець XVIII – перші десятиріччя XX ст.): автореф. дис. док. іст. наук: 07.00.01 / Лев Васильович Баженов. – Київ, 1996. – 32 с.

3. Вечерський В. В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць / В. В. Вечерський. – К., 2003. – 88 с.
4. Заболотний В. Перспективи реконструкції та розвитку історичного центру Володимира-Волинського / В. Заболотний, Н. Лещенко // Проблеми містобудування Західної України: тези Міжнар. конф. – Львів: Держ. ун-т «Львівська політехніка», 1994. – С. 105-106.
5. Кифяк В. Ф. Організація турдіяльності в Україні / В. Ф. Кифяк. – Чернівці: Книги-XXI, 2003. – 300 с.
6. Ковальчук М. Тербовлянський замок / М. Ковальчук // Тернопілля 96: районний річник. – Тернопіль: Збруч, 1997. – С. 253-254.
7. Кравців В. С. Науково-методичні засади реформування рекреаційної сфери: наук. вид. / В. С. Кравців, Л. С. Гринів, М. В. Копач, С. П. Кузик // Наукове видання. – Львів: ІРД НАН України. – 1999. – 78 с.
8. Лесик О. В. Замки та монастирі України / О. В. Лесик. – Львів: Світ, 1993. – 176 с.
9. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 2: Від середини XVIII століття до 1923 року // Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1992. – 606 с.
10. Рибалка І. К. Історія України. Частина 2. Від початку XIX ст. до лютого 1917 року. / І. К. Рибалка. – Основа, 1997. – 480 с.
11. «Окору» // Географічний словник Королівства Польського та інших земель слов'янських. – Варшава, 1886. – Т. VII (Netrebka – Perepiat).

Рис. 1. Збережений фрагмент історичної фортеці «Окопи Святої Трійці» XVII-XVIII ст.
Львівська брама

Рис. 2. Збережений фрагмент історичної фортеці «Окопи Святої Трійці» XVII-XVIII ст.
Кам'янецька брама

Рис. 3. Збережений фрагмент історичної фортеці «Окопи Святої Трійці» XVII – XVIII ст.
Башта Пуласького.

Віктор Сандуляк,
магістр історії,
завідувач науково-дослідного відділу
Державного історико-архітектурного заповідника
«Хотинська фортеця»

ПЕРЕДУМОВИ БУДІВНИЦТВА ТУРЕЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ В ХОТИНІ В 1713-1718 РОКАХ

Анотація: огляд передумов будівництва фортеці Хотин на початку XVIII ст. Значна увага приділяється особливостям будівництва фортеці на кордоні Османської імперії.

Ключові слова: Прутський похід 1711 року; Хотинська райя; фортифікація; турецька фортеця Хотин.

У 1710 році між Московським царством та Отаманською Портою розпочалась війна. Союзником Московії став молдавський господар Димітріє Кантемір (1710-1711), що у квітні 1711 року через представника уклав у м. Луцьку угоду з царем Петром I про перехід Молдавського князівства під протектування Московії.

Передумовою московсько-турецької війни 1710-1713 років було те, що після першого безславно-го походу на Азов 1695 року Петро I, за порадою свого старшого наставника-вчителя – українського гетьмана Івана Мазепи, створює в Воронежі адміралтейство, мобілізує близько трьох десятків тисяч суднобудівників і до весни 1696 року будує на верфях Воронежа, села Преображенського (під Москвою), Брянська, Сокольська та Козлова Азовський морський флот. «...Въ 10 почти месяцѣвъ на рекахъ, впадающихъ в Донъ, а изъ нѣго въ Азовское море, сооружена была такая флотилія, какая и у старыхъ при-морскихъ державъ вѣками только сооружается. Вдругъ покрыли Азовское море военные корабли, галеры, бригантины, галіоты и другія морскія суда, и ихъ считалось до 700, въ такой странѣ, которая о мореход-стве прежде и понятія не имѣла... (рис. 1).

Мастера же были выписаны изъ иностранныхъ морскихъ державъ, а паче изъ Голландіи. Походъ къ Азову открытъ весною 1696 года...

А Гетманъ Мазепа, со всѣмъ Малоросійскимъ войскомъ, составлялъ обсерваціонный корпусъ на степяхъ Крымскихъ и наблюдалъ, чтобы Ханъ Крымскій, съ своими Ордами, не напалъ въ тылъ арміи подъ Азовомъ, и онъ многія такіа покушенія Татарскія отвращалъ с успѣхомъ» [4].

Вже 27 травня 1696 цар вводить цей флот в Азовське море, блокує судами турецьку фортецю Азов поблизу гирла Дону і змушує 18 липня 1696 року її капітулювати.

Переговори в Константинополі про мир між Москвою і Османською Портою тривали дуже довго – з листопада 1699 по червень 1700 року. 3 (14) липня 1700 року було укладено мир на 30 років, за яким Азов і новозбудовані Петром містечка – Таганрог, Павловське місто, Міус – залишилися за Москвою. Від домагань на Керч Московія відмовилася. Договір забезпечив нейтралітет Туреччини і дозволив Петру I вступити в Північну війну.

Після перемоги Московії в Полтавській битві 1709 року Османська імперія була зорієнтована на збереження миру. Але небезпека подальшого швидкого зростання могутності Московського царства в ході Північної війни, з перспективою втручання в справи Високої Порти, а також сильний дипломатич-ний тиск з боку шведського короля Карла XII, короля Польщі Станіслава Лещинського та французького короля Людовіка XIV Бурбона, змусили Порту до початку воєнних дій проти Росії [7].

Ще однією передумовою початку війни було те, що після поразки в Полтавській битві 1709 року шведський король Карл XII сховався у володіннях Османської імперії – у м. Бендери [6]. Петро I уклав договір з Туреччиною про видворення Карла XII з турецької території, проте настрої при дворі султа-на змінилися – шведському королю дозволили залишитися і створювати загрозу південному кордоні Московії за допомогою частини українського козацтва і кримських татар. Домагаючись висилки Карла XII, Петро I став погрожувати війною Туреччині, але у відповідь 20 листопада 1710 року султан сам ого-лосив війну Московії [6]. Та слід припустити, що дійсною причиною війни було захоплення Московією Азова у 1696 році і поява її флоту в Азовському морі.

Війна з боку Туреччини обмежилася зимовим набігом кримських татар, васалів Османської імперії, на територію України. Петро I, спираючись на допомогу правителів Валахії і Молдавії, вирішив зробити похід до Дунаю (рис. 2), де сподівався підняти на боротьбу з турками християнських васалів Оттоман-

ської імперії. Військові дії почалися навесні 1711 року. Московські війська рушили в район Дністра і Пруту, Петро I сам перебував при діючій армії.

Прутський похід 1711 року став головною подією московсько-турецької війни 1710-1713 років. Московська армія, якою командував номінально Б. П. Шереметьєв, а фактично сам цар Петро, потрапила в скрутне становище на березі р. Прут в районі містечка Стенілешть, опинившись в оточенні турецько-татарського війська, що чисельно перевершувало її. Турками командував великий візир Балтаджи Мегмед-паша, татарське військо очолював кримський хан Девлет II Герай.

Війна закінчилася Прутським миром. 23 липня 1711 року договір був підписаний, скріплений печатками та відправлений з турецького табору до Петра I, і вже о 6 годині вечора московська армія в бойовому порядку з розпущеними прапорами і барабанним боєм виступила до Ясс. Турки навіть виділили свою кавалерію, нібито, для захисту московської армії від розбійницьких набігів татар, а швидше за все для того щоб мати повну впевненість у виконанні договору Москвою.

Головним підсумком невдалого Прутського походу стала втрата Московією виходу до Азовського моря і недавно побудованого південного флоту. Азов був зданий османам у повній цілості і навіть з 60 гарматами. Між Черкаськом і Азовом не можна було будувати нових фортець. Також Московія зобов'язалася вивести війська з території Речі Посполитої і не втручатися в її справи. Султан зажадав, щоб московські війська були виведені з Польщі в термін і щоб цар не в'їжджав туди навіть без війська.

Заборонялося будь-яке втручання Московії в справи правобережних козаків, що фактично, ставило Запорізьку Січ під юрисдикцію султана.

13 серпня 1711 року московська армія, виходячи з Молдавії, перетнула Дністер в Могилеві, закінчивши Прутський похід.

Зі спогадів датчанина Расмуса Ереба (секретаря Ю. Юля) про московські війська на підході до Дністра: «Солдати почорніли від спраги і голоду. Почорнілі і вмираючі від голоду люди лежали незліченними по дорозі, і ніхто не міг допомогти ближньому або врятувати його, так як у всіх було порівну, тобто ні в кого нічого не було» [6].

Так закінчився Прутський похід. Слід зауважити, що потрапивши в безвихідну ситуацію, оточений турецькими військами, Петро I перший здався туркам в полон, а потім принижений відкупився від нього. Цей історичний факт Росія сором'язливо приховує [6]. З того часу і аж до самої смерті Петра I відносини Москви з Османською Портою були мирними.

Також, відповідно до умов Прутського мирного договору фортеця Хотин та її територія була забрана в Богдана [8, с. 13] і повністю перейшла під владу османів. Це було зроблено, ймовірно, через зраду господаря Д. Кантеміра, який з 1000 молдавських бояр утік до Московії, де отримав княжий титул та великі наділи землі. Відтоді в Молдавському князівстві правили впливові константинопольські родини греків-фанаріотів, головною функцією яких був збір данини султану Османської імперії [6].

З огляду на те, що Поділля з Кам'янцем та іншими фортецями за Карловицьким миром 1699 року були повернуті Речі Посполитій, – турки змушені були відійти за Дністер. Тому турецьке командування вирішило перетворити Хотинську фортецю на головний стратегічний пункт Османської імперії на північно-східних рубежах [1, с. 111].

У 1712 році в Хотині дислокувався турецький гарнізон, а навесні 1713 року до Хотина прибув головнокомандуючий військом фортеці Аккерман Абді-паша, який тривалий час очолював військову адміністрацію названого міста [13, с. 13-14]. Тоді ж до Хотина з території Боснії було переведено дві турецькі дивізії, а з Бендер – липканський (татарський) охоронний полк [1, с. 111].

У липні 1713 р. «... більше 100 тис. людей, 200 гармат великих і малих, коні, спорядження та інструменти для укріплення фортеці просувалися в бік Хотина, позаяк потрібно було зміцнити і фортецю, і місто на Дністрі» [5, с. 10].

У 1715 р. турки цілковито перебрали владу на території Хотинщини, зробивши перепис сіл та населення, створили Хотинське нахіє. Через те, що османи називали місцеве немусульманське населення словом «райяти», Хотинське нахіє найчастіше називали Хотинською райєю.

Великі зони навколо фортець були закріплені за ними і перетворені в мілітаризовані регіони – райї, які отримали відповідні назви – Аккерманська райя, Кілійська райя та ін. Функціональне значення рай складалося в превентивного захисту фортець на випадок військових дій, забезпеченні їх гарнізонів провіантом, фуражем і необхідної робочою силою для будівництва укріплень, транспорту та ін. [3, с. 122].

Порта збудувала у Валахії і Молдавії ряд нових фортець з райями, вибираючи для них військово-стратегічні, економічні, торгово-транспортні центри – Хотин, Тігіна (Бендери), Білгород (Аккерман), Ізмаїл, Рені, Кілія, Оршова, Сілістрія, Северин, Турна, Журжа, Браїла та ін. [16, с. 7]. Таким чином,

ланцюг турецьких райя з фортецями тісним кільцем охопив дунайські князівства, виконуючи основну військово-політичну функцію – контроль над залежними територіями, захист кордонів від нападів з боку сусідніх держав, створення форпостів для агресії.

Будучи військовими територіально-адміністративними одиницями, райї перебували на військовому положенні як мілітаризовані прикордонні території і були безпосередньо підпорядковані військовим силам Туреччини. Комендантами фортець і райя назначались паші (генерали) з гарнізонами в 2-3 бунчуки яничарів і сіпаг, а також оборонною артилерією (близько 200 гармат). Паші були наділені необмеженою владою [3, с. 122].

Отож, у 1715 році Хотинський цинут був перетворений в райю, очолювану пашею. Хотинська райя була включена до складу Сілістрійського (Добруджа) пашалика (генералітету) і безпосередньо підпорядковувалася сілістрійському паші [10, с. 201-207].

Турецькі прикордонні фортеці, які входили в Сілістрійсько-Очаківський еялет Османської імперії (такі як Кілія, Азов, Перекоп, Очаків, Акерман, Бендери, Гаджібей, Кінбурн, Ізмаїл), використовувалися як місця розташування турецьких гарнізонів, військові склади і опорні пункти для подальших наступів [2, с. 84]. Відповідно Хотинська райя стала межувати з Польщею, Сороцьким, Яським, Дорогойським і Чернівецьким цинутами Молдавії. На території Хотинської райї від р. Кігур до р. Рокитна були проведені військово-демаркаційні і фортифікаційні роботи [11].

Отже, у 1715 році «...були вжиті заходи проти атак з півночі. З числа обраних яничар Мустафа-ага став першим турком-оборонцем Хотина. Він особисто під супроводом господаря М. Маврокордата, з допомогою молдован розпочав реконструкцію та розбудував Хотин» [8, с. 14]. У державному османському архіві зберігається реєстраційна книга, яка складається з 11 аркушів і датується 1715 р. У ній йдеться про надання матеріальної і фінансової допомоги, та про те, що за указом султана Ахмеда III для будівництва та реконструкції Хотина зі Стамбула були відряджені архітектори, майстри, каменярі, ковалі, водопровідники та ін. Крім будівничих до Хотина також були відправлені необхідні будівельні матеріали та техніка, визначено кількість коштів [8, с. 14].

Саме на цей час припадає чергова реконструкція Хотинського замку. Тоді відбулась відбудова деяких частин замку, втрачених, ймовірно, у 1674-1675 роках, коли він зазнав значних руйнувань через те, що турецька адміністрація видала наказ уряду Молдавського князівства про знищення фортець на своїй території. Воевода Димитрашку Кантакуціно отримав розпорядження знищити такі фортеці як «... Нямц, Сучава та Хотин» [9, с. 78]. Що стосується Хотинського замку, то наказ, відданий Кьопрюлю Фазил Ахмедом-пашею, було виконано. Як розповідає літописець Нікульче, мури було обкладено вибухівкою та обсипано порохом для рушниць, внаслідок чого «фортеця полетіла в повітря» [9, с. 79]. Вибухами було зруйновано частину східного та західного прясел фортечних мурів. Значного руйнування зазнала південна частина фортеці разом з південним пряслом мурів, майже повністю були знищені: Південно-східна, Південна та Південно-західна башти.

Мабуть у 1712-1715 роках, розширивши Хотинський замок знову в південному напрямку, турки збудували нову Південну башту, через яку здійснювався вхід до замку, та нове південне прясло оборонних мурів. Тоді вони відновили, на місці втраченої, Південно-західну башту, що збереглась до наших днів, залишивши Південно-східну в поруйнованому стані. Доля Південної башти до цього часу невідома.

Впродовж 1713-1718 років, одночасно з останньою значною реконструкцією Хотинського замку, турки збудували Нову фортецю бастионного типу, східна куртина якої мала спільний об'єм з південним пряслом оборонних мурів замку, перетворивши його в цитадель. Це було зроблено для значного підвищення обороноздатності укріпленого пункту й можливості використання далекобійної артилерії для його захисту. До 1718 року навколо Хотинського замку з'явилися нові зовнішні кам'яно-земляні укріплення – бастіони з куртинами та брамами, рови з кам'яними ескарпами, насипані гласіси та валганги. Прольоти між опорами колишнього кам'яного в'їзного мосту XV-XVI ст. було закладено і утворено ескарпову стіну нового укріплення, а замок (цитадель) став виконувати функції арсеналу та використовуватися для зберігання боєприпасів та провіанту.

Нова фортеця складалася з семи артилерійських бастионів, що мали земляні амбразури і турові мерлони та чотири укріплені брами: Константинопольську (Бендерську), Тимішоарську (Яську), Водяну (Подільську) і Потайну (Кам'янецьку) й башти: Східну та Башту над потоком. Бастіони, башти та брами були з'єднані між собою куртинами висотою 9-12 м. По всьому периметру з боку поля Нову фортецю оточував сухий ескарповий рів шириною біля 24 м. Константинопольська (Бендерська) та Тимішоарська (Яська) брами мали підйомні мости, які в час небезпеки закривали прорізи в'їзних воріт з напільного боку. Можливо, такий міст мала і Потайна (Кам'янецька) брама (рис. 3).

Нова турецька фортеця, споруджена на південь, захід та північ від замку (цитаделі), мала розміри 250×1200 м та розташована уздовж правого берега р. Дністер. Східна ескарпова стіна Нової фортеці між замком та Кам'янецькою брамою (відповідно до іконографічних джерел) була завершена кам'яними зубцями (мерлонами), що мали прорізи для бійниць. Кут цієї ділянки ескарпової стіни зі сторони замку був укріплений Східною круглою баштою, що, ймовірно, разом з береговою батареєю фланкувала своїм вогнем підступи до фортеці з боку р. Дністер. Башта над потоком була призначена для оборони підступів до Яської брами.

Таким чином, у 1713-1715 рр. відбулася остання реконструкція Хотинського замку, а до 1718 року навколо нього турки збудували Нову кам'яно-земляну фортецю бастионного типу.

Список використаних джерел та літератури

1. Добржанський О. В. Хотинщина. Історичний нарис / О. В. Добржанський, Ю. І. Макар, О. М. Масан. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – 463 с.
2. Игнатъева А. В. Казикермен – турецкая крепость второй половины XVII в. на границе крымского ханства / А. В. Игнатъев // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2014. – № 10 (48), ч. III. – С. 83-86. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gramota.net/editions/3.html>
3. Кожолянюк Г. Хотинщина и Хотинская крепость в войнах второй половины XVIII – начала XIX в. / Г. Кожолянюк // Русин. – 2012. – № 1 (27). – С. 122.
4. Конисский Г. История русовъ или Малой Россіи / Г. Конисский. – М.: Въ Университетской типографии, 1846 – 266 с.
5. Мисько Ю.В., Буйновська Є.В. Хотинська фортеця XIII-XIX ст. Історія та основні об'єкти – Харків: ТОВ «ПЕТ», 2011. – С. 10.
6. Прутський похід Петра I – 1711 [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.характерництво-спас.укр/ru/
7. Станіславський В. В. Прутський похід 1711 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Prutskyj_pokhid_1711
8. Туранли Ф. Османські архівні документи про відбудову Хотина (XVIII ст.) / Ф. Туранли // Ставчанська битва 1739 року в контексті європейської історії XVIII століття: матер. міжнар. наук. конф. – Чернівці: Прут, 2004. – С. 13-14.
9. Туранли Ф. Фортеця Хотин у творах іноземних мандрівників / Ф. Туранли // Роль націй і народів у формуванні історико-культурної спадщини Хотинщини: матер. міжнар. наук. конф. – Чернівці: Прут, 2003. – С. 74-83.
10. Nistor I. Istoria Basarabiei / I. Nistor. – Cernăuți, 1923. – P. 90-92; Războiul ruso-turc din 1806–1812 și pierderea Basarabiei. – Cernăuți, 1938. – P. 7.
11. Werenka D. Bukowinians Entstehen und Aufblühen, Maria Theresias Zeit. Bd.1. 1772-1775 / D. Werenka. – Wien, 1892. – S. 147; Hammer J. Geschichte des Osmanischen Reiches. Bd. 6. / J. Hammer. – Pesth, 1836. – S. 580.

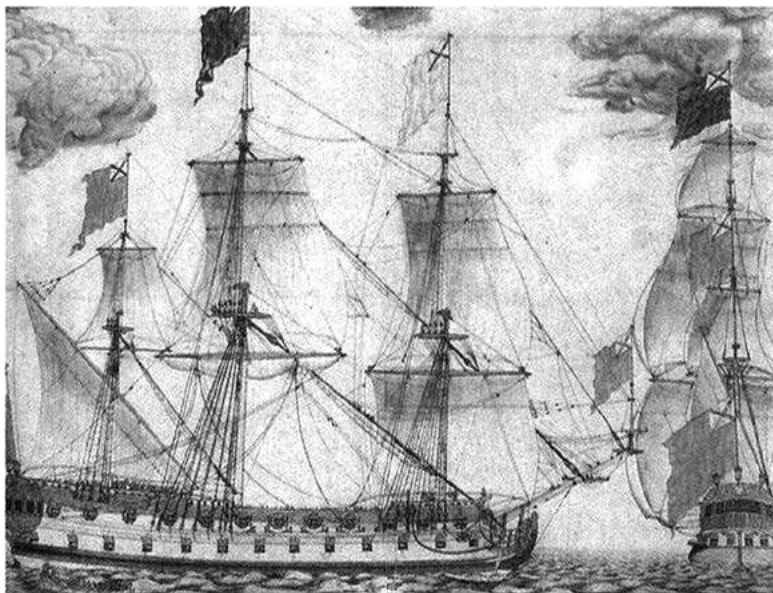

Рис. 1. 8-гарматний лінкор «Гото Предестинация» – «Gotto praedestinatio» (Божье предвидение) – флагман Азовского флоту. Спущенный на воду 27 квітня (8 травня) 1700 року на Воронежській верфі. Акварель картографа Пітера Бергмана 1700-го року.

Рис. 2. Карта Прутського походу Петра I.

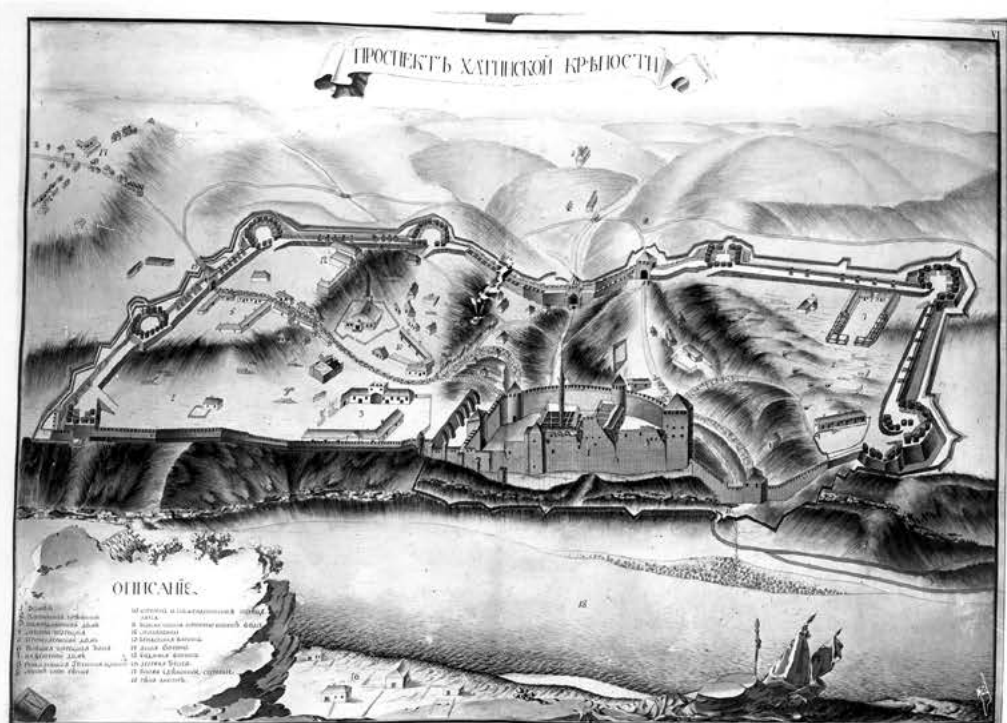

Рис. 3. Проспектъ Хатинской крѣпости.

Денис Позняков,
науковий співробітник
Державного історико-архітектурного
заповідника «Хотинська фортеця»

ХОТИН ТА ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ НА ПЛАНАХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КАРТОГРАФІВ XVIII СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена планам міста Хотина та Хотинської фортеці періоду османського панування у XVIII столітті. Проаналізовано уявлення європейських картографів про тогочасну фортифікаційну, військово-адміністративну та цивільну інфраструктуру Хотина та його передмість.

Ключові слова: Хотин, Хотинський замок, Нова бастионна фортеця, старе місто, нове місто, форштадт, ретраншемент, Хотинська нахія.

Картографічні джерела Хотина та Хотинської фортеці в науковій літературі досліджені недостатньо, зокрема період турецького панування 1711-1807 рр. Саме в цей час Хотин стає центром військово-адміністративної одиниці Османської імперії – Хотинської нахії. Дана територія займала значну частину Чернівецької області та частину сучасних північних районів Республіки Молдови.

Турки обрали саме цей регіон з декількох причин. Основною з них було те, що ця земля знаходилась на фронтиті (прикордонні) трьох держав: Московії, Речі Посполитої та Молдовського князівства. Останнє державне утворення було безпосередньо у васальній залежності від османів. Прямий контроль над цим регіоном посилив би позиції Османської імперії в Східній Європі, які похитнулись після підписання Карловицького договору 1699 року. У цей час ваги в міжнародних справах Центрально-Східної Європи починає набирати Московія. Вона крок за кроком робить зусилля для планомірного послаблення Речі Посполитої, намагається отримати вихід до Чорного моря. Кордони Московії з османами, крім Північного Причорномор'я, починають сходитись по течії річки Дністер.

Крім того османами був врахований досвід війн XVII століття, коли Хотин був воротами вторгнень польських військ у боротьбі за Молдовське князівство (Хотинські битви 1621 та 1673 рр.). Сама Молдова була ненадійним васалом, яка постійно намагалась грати на протиріччях османів, поляків та московитів.

Слід відзначити, що у XVIII столітті османи відчайдушно намагаються зберегти свої позиції в Європі. Вони переходять від політики завоювань до політики консервації, укріплення кордонів. І одним з таких кроків стає будівництво Нової фортеці навколо стін старого Хотинського замку.

Даний факт не залишився поза увагою європейської політики, особливо Московії, монархії Габсбургів, Речі Посполитої, Франції. Поступово починають з'являтися рукописні плани Нової бастионної фортеці: від найпростіших схематичних – до деталізованих у найменших дрібницях. Аналіз цих планів дасть можливість встановити географію околиць та наявність військово-адміністративної, громадської, транспортної, логістичної інфраструктури Хотина та Нової фортеці.

Рукописний план де Бонн Леве 1720 року [5]. Одним із перших планів фортеці, який з'явився у XVIII столітті Plan de Choczyn – /nouvellement fortifié par /Les Turcs sur La frontière /de Pologne. Levé par /Le Sr. de Bonne Levay, /Ingenieur en Chef / et major de L'artillerie / du Royaume de Pologne / en L'année 1720. Рукописний «План Хотина, недавно уфортифікованого турками на кордоні Польщі. Знято сером де Бонн Леве, головним // інженером і офіцером артилерії Польського Королівства, року 1720» (рис. 1). Оригінал зберігається в Іспанській Національній Бібліотеці в Мадриді.

План кольоровий, складений у військових цілях та для ведення бойових дій з ймовірним супротивником, яким тоді для Речі Посполитої були турки. Справа на карті розміщений орієнтир, стрілка якого направлена на схід. Креслення свідчить, що сер де Бонн Леве безпосередньо не був на території фортеці, а змалював її з лівого подільського берега р. Дністер. Автор доволі схематично зображає замок XV століття, Нову фортецю та прилеглі до неї околиці Хотина. На плані відсутні географічні назви, найменування бастионів, башт Нової фортеці. У внутрішньому просторі Нової фортеці майже відсутні умовні позначення, які би відображали цивільно-адміністративну, господарську та військову інфраструктуру, окрім самого старого замку, будинку паші та криниці (джерела).

Конттури валів досить сильно геометризовані. Фортеця має сім бастионів, які з'єднуються куртинами, перед якими розміщуються додаткові фортифікації у вигляді рavelінів. Внутрішній бік валів був зміцнений ймовірно додатково кам'яними стінами, що тягнуться по периметру. Сер де Бонн Леве розміщує шість виходів на вали навпроти кожного бастиона (крім Південно-західного і Південно-східного).

У валах розміщені три проходи: на місці теперішньої Бендерської (Стамбульської), Яської (Тімішоарської) башти та північної куртини. Крім того при детальному розгляді плану можна помітити і четвертий прохід, який розміщувався між замком та північно-східним бастионом над потоком.

Привертає увагу на карті і сам молдовський замок, який зображений у формі неправильного прямокутника. Замок має три круглих башти: очевидно, що це теперішні В'їзна (справжня геометрична конфігурація квадратна), Південно-західна, Західна. Сучасні Північна та Східна башти вписані в загальну геометрію стін замку. Цікава деталь, що на плані між Західною і Північною баштою розміщений прохід, який у графічному виконанні автора відповідає повноцінним проходом бастионної фортеці. План Бон Лева цікавий тим, що на ньому вперше зображене місто Хотин. Основна магістраль простягається з півдня на північ. Чотири додаткових шляхи напрямку схід-захід перетинають основну магістраль майже під кутом 90 градусів. Міська забудова зображена рожевим кольором, всередині яких зеленим кольором відзначені городи правильної форми, з садами.

Бастионна фортеця і місто оточене частоколом півфута в діаметрі (16 см.) та десять футів у висоту (приблизно 3,2 м.) (легенда «D»). Скрізь частокіл ведуть дві дороги. Одна з них позначена як шлях на Жванець (див. легенду «F»). Крім того на карті позначений шлях Кам'янець (легенда «G»), який починається безпосередньо від фортеці, переривається на правому березі ріки та знову тягнеться уже на подільському березі. Переправа відсутня, однак без сумнівів вона там існувала.

Легенда французькою мовою дає більш чітке уявлення про об'єкти та споруди фортеці та Хотина:

A. ancien chateau – Старий замок, B. nouvelle fortification – Нова фортифікація, C. ville de bois nouvellement / bastie ou sont Les / marchants – нещодавно збудоване дерев'яне місто, де живуть купці, D. palissades d'un pied de diametre et dix - /pieds d'hauteur, qui /enferment la – частоколи в півфута діаметром і десять футів висотою, які оточують місто, E. Ravins – яри, F. chemin de svaniets – шлях на Жванець, G. chemin de caminiak /distant du deux lieüs – дорога на Кам'янець, віддалений на два льє, H. hauteurs qui com[m]andent /dans [sic] la forteresse estant [étant] /située sur un penchant. / Les remparts du midi, / d'orient et d'occident estant /vus de[s] ravins – висоти, що домінують над фортецею, розміщеною на схилі. Південні, східні і західні земляні вали, як їх видно з ярів, I. Fontaines – джерела, K. maison du Bacha... – будинок паші.

План Хотинської фортеці з колекції планів Іоганна Максиміліана Георга фон Фюрстенгофа [4]. Наступним планом для розгляду пропонується план Хотинської фортеці / Plan de Chotzin з колекції військового інженера, архітектора Іоганна Максиміліана Георга фон Фюрстенгофа, яка знаходиться у фондах Саксонської державної бібліотеки (рис. 2). План створений між 1711 та 1732 рр. Більш точного датування встановити на жаль неможливо. З 1711 по 1732 року він графічно зобразив близько 500 фортифікованих об'єктів тогочасної Європи.

План Хотинської фортеці кольоровий. Масштаб представлений в одиницях виміру відстані туазах (toises). План неточно передає контури фортифікацій Нової фортеці, причому південна частина внутрішнього двору значно більша за північну, що не відповідає сучасному рельєфу.

Сама фортеця має шість бастионів. Навпроти кожного бастиону автор розміщує виходи. Внутрішній бік валів подібно плану де Бонн Лева був зміцнений додатково кам'яними стінами, що тягнуться по периметру та вздовж яру, який розділяє фортецю на дві частини. Башти відсутні, окрім Бендерської (Стамбульської), яка позначена двома паралельними рисками червоного кольору. Там же міститься виїзд. Також графічно зображені ще два проходи у валах. Один з них на місці теперішньої Яської (Тімішоарської) башти, інший на східному боці укріплень між замком та північно-східним бастионом.

Цікавою деталлю плану є наявність у південно-західній частині фортеці проходу, спрямованого в бік р. Дністер. Південна частина внутрішнього двору фортеці відділяється контуром червоного кольору, який, ймовірно, зображає невисоку стіну-підмурок. Серед об'єктів інфраструктури у фортеці схематично зображений лише замок, контури якого промальовані червоним кольором.

На плані також окреслені контури укріплень, які знаходяться нижче замку та бастионної фортеці, орієнтовно розташовані відповідно до сучасного рельєфу та фортифікацій між північно-східним бастионом та замком. Дані укріплення прикривали фортецю та замок від потенційної загрози з лівого берегу ріки. Примітно, що подібні укріплення відзначені і на плані де Бонн Лева, однак вони охоплюють значно більшу площу: від північно-східного бастиону вздовж течії ріки і огинають контури замку повністю до В'їзної башти. Можливо план де Бонн Лева має дещо пізніше походження відносно плану фон Фюрстенгофа. Або ж останній вирішив можливо не вдаватися в деталі, а де Бонн Лева більш деталізував наявні фортифікації.

Plan de la Ville de Chockzin prise sur les Turcs par les Russes sous les Ordres du Marechal Munnich l'An 1739 [6]. Далі розглянемо «План міста Хотина узятого від турків росіянами за наказом маршала Мініха в 1739 році» / «Plan de la Ville de Chockzin prise sur les Turcs par les Russes sous les Ordres du Marechal

Munnich l'An 1739» (рис. 3). Варто відзначити, що існує два варіанти пропонованого плану. Один з них зберігається в бібліотеці Університетського коледжу Лондона (University College London) та виконаний в чорно-білій компоновці. Датування 1739 роком. Інший зберігається в Державному архіві Швеції та виконаний у кольорі (рис. 4) [11]. Датований також 1739 роком. Автор невідомий. На планах відсутнє орієнтування за сторонами світу. Експлікації обох планів ідентичні та поданні французькою мовою. Лондонський план ніби писаний з подільського берега, а шведський є його дзеркальним відображенням.

Експлікація плану: A. La ville – місто, B. Le vieux Chateau – Старий замок, C. Le fauxbourg fortifie par un Retranchement – передмістя укріплене ретраншементом, D. Boutiques Marchands – магазини торговців, NB. Le Glacis etoit tout a fait contremine et pourtant les eminences marquees dans les Fauxbourgs commandent la Ville – гласис та збудовані контрміні галереї і позначенні висоти (що домінують над містом), де розміщене передмістя.

Замок зображений у двовимірній моделі червоного кольору, яка не відтворює його сучасні контури. Забудова у внутрішньому дворі цитаделі відсутня. Чітко можна встановити кількість башт – п'ять. Ідентифікувати можна лише три башти – В'їзну, Північну та Східну.

На плані бастионна фортеця відтворена у вигляді неправильного чотирикутника: стіни світло-коричневого кольору, рів – коричневого. Куртини прикриваються рavelінами сірого відтінку. Забудова фортеці позначена рожевим кольором, але не відзначена на експлікації. Особливо слід звернути увагу на розміщення укріплень з боку р. Дністер. Вздовж дністровських круч тягнеться кам'яна стіна, збудована з прямокутних блоків. Нижче штрих-пунктиром розміщується укріплення, що захищають фортецю з боку Поділля. Крім шести бастионів, які вписані в контур основних укріплень, з боку р. Дністер на місці теперішніх Кам'янецьких воріт зображений бастион, а на протилежному боці біля Потаїної брами ще один. Виїзди з фортеці на плані відсутні, окрім одного – південно-західного.

Автор власне подає внутрішній простір фортеці як місто, а передмістя розміщує на домінуючих висотах вище. Передмістя укріплене ретраншементом, опис якого на відміну від Бонн Лева він не подає. На плані видно, що місто має схематичну квартальну забудову як мінімум з двома головними вулицями. Експлікація подає лише одне умовне позначення – магазини торговців. З передмістя дугою в північно-східному напрямку до річки йде дорога.

На правому березі автор позначає три населених пункти. Один з них розташовується на північ від фортеці (позначений червоним кольором), інший трохи далі, до якого з міста й тягнеться дугою дорога. Це ймовірно сучасні Атаки. На північ від передмістя позначено ще одне поселення (ідентифікувати, яке можна по інших картах – це Румла).

План Хотина / Plan von Choczim [9]. Ще один кольоровий план Хотина та Хотинської фортеці зберігається в бібліотеці Технічного університету в Дармштадті (Technische Universitat Darmstadt) (рис. 5).

План не датований, однак в описі плану на сайті знаходимо відомості, що він був вперше опублікований 1750 року. Ймовірно, він з'явився на світ під час або після завершення російсько-турецької війни 1736-1739 рр. Експлікація відсутня. План, у першу чергу, складений для військових цілей. Автор плану жертвує деталями, однак передає фортифікаційні особливості фортеці. Нова фортеця має сім бастионів. З укріплень фортеця тягнуться п'ять доріг. Дві з яких захищаються додатковими фортифікаціями, можливо аванверками. Очевидно, що вони мали важливе значення, як логістичне та військове. Далі розташовується передмістя (vorstaedte), яке складається з шести окремих районів. Передмістя оточене зовнішніми укріпленнями, які на карті позначені як «Tartaris che Linien» ймовірно «татарська лінія» – система укріплень, які обороняли татари. На попередніх розглянутих планах ця лінія позначена як ретраншемент. Внутрішня забудова фортеці схематична і графічно позначена помаранчевими прямокутниками. Хотинський замок відсутній. Навпроти фортеці розміщений міст. У цілому план схематичний, але його цінність в тому, що він свідчить про існування турецького міста Хотина, яке півмісяцем оточувало укріплення Нової фортеці.

Атака на Хотин / Attaque de Chotzim [1]. Достатньо цікавим є виконаний у кольорі, без авторства план Атака на Хотин / Attaque de Chotzim, який зберігається в Національній бібліотеці Франції (рис. 6). При описі плану, що розміщується на сайті бібліотеки, ми знаходимо дату 1760 рік. На самому плані під легендою також присутня помітка «1760» і знак «?». Вочевидь фахівець бібліотеки, який його опрацював і зробив цю помітку, сумнівався в датуванні. Проведений аналіз дає підставу стверджувати, що на плані зображена схема облоги Хотинської фортеці 1769 року російською армією. На це вказує той факт, що бойових дій під Хотином у 1760 році не проводилось ніяких, а на карті зображені російські укріплення 1769 року. Масштабування відсутнє, легенда плану французькою мовою достатньо скупа і більше носить цінність географічну й дає можливість локалізувати населенні пункти навколо Хотинської фортеці.

Експлікація містить наступні відомості: 1. Chotzim – Хотин, 2. Rumla – Румла, 3. Otaki – Атаки, 4. Okopi – Окопи, 5. Shwanez – Жванець, 6. Braga – Брага, 7. Batteries – артилерійські батареї, 8. Tranchees – траншеї, 9. Dniester – Дністер. Під «І» позначена Хотинська фортеця та Хотин. У порівнянні з описаними вище планами, межі фортеці описані точніше і наближені до сучасних. Фортеця містить шість бастионів. Стіни відмічені червоним кольором, внутрішня підпорочна стіна світлішим рожевим. Коричневим автор зображає контрескарпову стіну, чорним – контури зовнішніх земляних укріплень, які з невідомих причин він розташовує лише з південного та південно-західного боку, хоча на попередніх планах подібні укріплення розташовані по всьому периметру оборонних споруд. Внутрішня забудова простору фортеці імітована щільно розміщеними червоними прямокутниками без умовних позначень. Замок XV століття зображений схематично. Башти фортеці не позначені, проте на місці Стамбульської, Тімішоарської та Кам'янецької розпочинаються дороги. Примітно, що на місці Потаїних воріт дорога відсутня. Вочевидь Потаїні ворота не мали ніякого транспортно-го значення.

Автор відтворює розташування населених пунктів навколо Хотина. Нас будуть цікавити пункти на правому березі Дністра. Отже, згідно поданої експлікації на захід від фортеці, одразу за Тімішоарськими воротами розпочиналось передмістя, яке ніби зрослося з фортецею. Фортеця та згадане передмістя оточене турецьким ретраншементом та ровом, який на карті позначений лінією сформованою з крапок сірого кольору. Рів відзначений жовтим кольором.

На північний-захід за передмістям розташовується поселення «Румла» (Rumla). Забудова Румли відзначена прямокутниками червоного кольору та зеленим, яким представлено ймовірно сади. З Кам'янецьких воріт на північ тягнеться дорога, яка веде до Атак (Otaki), які імітовані тими ж позначками, що й Румла. Автор із зовнішнього боку Стамбульських воріт розміщує одну споруду. На нашу думку автор плану не спроста її відзначив. Ця споруда мала явно важливе адміністративне, військове або суспільне значення.

Проаналізований план невідомого авторства має ряд переваг над попередніми: майже точно відтворює лінію фортифікацій Хотинської фортеці; дає уяву (хоча і схематичну) про внутрішню військово-адміністративну інфраструктуру Хотинської фортеці; зображає забудову Хотина та його околиць, транспортної інфраструктури міста.

План австро-польсько-турецького кордону [7]. У Національній бібліотеці Угорщини зберігається план австро-польсько-турецького кордону / ERRLAEBUNG DER GRANZ..., який сходився в районі Хотинської фортеці (рис. 7). План кольоровий, без масштабування. План був створений 1772 року, згідно даних поданих на сайті ресурсу. Легенда скупа і подає лише умовні позначення, що відображають кордони Австрійської імперії, Речі Посполитої та Османської імперії.

Хотинська фортеця вказана з 7-ма бастионами та стінами-куртинами, що не відповідають дійсній конфігурації. У фортеці рожевим кольором імітована забудова. Окремо червоним кольором зображена будівля у формі прямокутника з прибудованим півколом та півмісяцем – центральна мечеть валіде-султан, незначні руїни якої збереглися. Далі на північ дві червоні цятки з півмісяцем, які можуть позначати мінарети або також мечеті, але значно менших розмірів. Проте основна цінність плану в тому, що відтворена міська забудова Хотина. Цікава деталь, що згідно плану місто Хотин складається з двох частин Старе місто (Alte vor Stadt) та Нове місто (Neue vor Stadt). Старе місто розташовується на захід, Нове – на південний-захід від фортеці. Забудова вказана рожевим кольором. Старе містом можна ототожнити з передмістям, яке ідентифікуються на попередній карті «Атака на Хотин / Attaque de Chotzim». Крім того на плані чітко простежуються ще дві будівлі в межах міста, що позначені так само як і мечеть валіде-султан.

На північ від фортеці розташовуються Атаки. На Дністрі присутні три переправи у вигляді човнів: одна навпроти фортеці, інша в Атаках, третя проти Окопів. Загалом карта дає нам чітке уявлення про географію Хотина та його округи.

План фортеці Хотин і навколишньої округи / Plan von der Festung Choczim, und der umliegenden Gegend [10]. Інформацію про географію населених пунктів навколо Хотина можна віднайти на карті «Plan von der Festung Choczim, und der umliegenden Gegend 1788» авторства Крістіана Людвіга Томаса, який зберігається в Німецькій національній бібліотеці у Франкфурті-на-Майні (рис. 8). План без легенди, проте на ньому присутні географічні назви: Хотин (Choczim), Атаки (Otaku), Анадоли (Adolia), Дарабани (Daraban).

На карті Нова фортеця зображена з шістьма бастионами, відзначений форштадт (Vorstadte), який оточений ретраншементом. З передмістя ведуть дві дороги (на Чернівці та Ясси).

Карта Хотина і навколишньої округи у 1788 році / Carte von Chotim und der umliegenden gegend 1788 [2]. Далі для розгляду пропонується Carte von Chotim und der umliegenden gegend 1788 / Карта Хотина і навколишньої округи у 1788 році (рис. 9). Карта зображає бойові дії союзної австро-російської

армії проти османського гарнізону Хотинської фортеці у 1788 році. Оцифрований варіант знаходиться в Університетській бібліотеці Берна в Швейцарії (Universitätsbibliothek Bern). План був виданий Йоганом Томасом фон Тратнерном (Johann Thomas von Trattner) – віденським типографом та книговидавцем. У розпорядження автора потрапили два оцифрованих екземпляри даної карти. Обидві кольорові, проте одна з них з експлікацією, яка дає можливість проаналізувати географію місцевості та фортифікацію Нової фортеці (рис. 10) [8]. Території Габсбургів позначені жовтим кольором, Речі Посполитої – червоним, Османської імперії (Raia Chotim) – сірим.

Легенда подана німецькою мовою та містить наступну інформацію: A. Das Schlos – замок, B. Die obere Stadt – Верхнє місто, C. Die ausere Stadt Chotim – передмістя Хотина, D. Iassy Thor – Яська брама, E. Bender Thor – Бендерська брама, F. Das von den K: K: Truppen unter Com: des Pr.Coburg am 11 Mai 1788 bezogene Lager – розташування табору та військ під командування Принца Кобурга 11 травня 1788, G. Vorruckung derselben – теж саме, H. Batterien bei Braha – батарея в Бразі.

Нова фортеця з шістьма бастіонами, передмістя оточена ретраншементом. Від Бендерської та Яської брам (d. Iassy Thor) Нової фортеці ведуть дороги на Бендери та Чернівці, Ясси відповідно. Навколо Хотина можна розпізнати населені пункти: Атаки, Дарабани, Пригородок, Рукшин, Данківці. Крім того на південь від передмістя знаходиться не позначений населений пункт – Анадоли. На думку автора плану, південна межа міста проходила майже біля Анадол, а північна під Атаками.

Хотин та Хотинська фортеця в збірці топографічних карт й планів під умовною назвою «Війна між Росією і Туреччиною 1769 р.» / «Guerre entre la Russie et la Turquie 1769» Якоба ван дер Шлея [3]. Надзвичайно цікавим картографічним джерелом з історії Хотина та Хотинської фортеці є збірка топографічних карт й планів під умовною назвою «Війна між Росією і Туреччиною 1769 р.» («Guerre entre la Russie et la Turquie 1769») Якоба ван дер Шлея. Дана збірка зберігається в Бібліотеці Арсеналу в Парижі. Згідно поданої інформації в описі джерела на електронному ресурсі, збірка була видана в 1769 році та перевидана у 1830 р. «Guerre entre la Russie et la Turquie 1769» детально описує бойові операції під Хотином російської армії у 1769 році та складається з 9-ти окремих карт. Дві з них під порядковим номером VI. План фортеці Хотин у Молдавії, з околицями до 300 туахів навколо, знятий після взяття цього плацдарму у 1769 р. («Plan de la Forteresse de Choczim en Moldavie, avec les environs de 300 toises a la ronde leve après la prise de cette place en 1769») (рис. 11) та VIII. План фортеці Хотин у Молдавії, зі спаленими передмістями та околицями до 3 верст навколо, \...\ знятий після взяття цього плацдарму у 1769 р. («Plan de la Forteresse de Choczim en Moldavie, avec les Fauxbourg brule et les environs de 3 Werstes a la ronde leve, representant le Retranchement ennemi les tranches et les batteries des deux cotes du Dnester; leve après la prise de cette Forteresse en 1769») (рис. 12) дають можливість встановити транспортно-логістичну та військово-адміністративну інфраструктуру Хотина та Нової фортеці.

Про автора даної збірки Якоба ван дер Шлея відомо надзвичайно мало. Гравер, художник. Народився в Амстердамі 26 липня 1715 році. Був учнем відомого французького гравера Бернарда Пікарта, стиль гравірування якого намагався у своїх роботах продовжити. На жаль, відомостей про перебування Якоба ван дер Шлея у Хотині віднайти не вдалося. Однак аналізуючи збірку, поданий ландшафт місцевості бойових дій, деталізацію військово-адміністративної інфраструктури можна певною мірою стверджувати, що її автор безпосередньо перебував при російській армії Голіцина у 1769 року та мав доступ до документів військового характеру, планів місцевості російського командування. Про це свідчить те, що автор знав як використовувались споруди фортеці турками і після її захоплення росіянами. Варто припустити, що при створенні Збірки працювала ціла команда інженерів, креслярів, художників, граверів, оскільки вона вражає своєю якістю виконання та деталізацією.

Експлікація пропонованих для розгляду карт виконана французькою мовою. Карта під номером VIII. «Plan de la Forteresse de Choczim en Moldavie, avec les Fauxbourg brule et les environs de 3 Werstes a la ronde leve, representant le Retranchement ennemi les tranches et les batteries des deux cotes du Dnester; leve après la prise de cette Forteresse en 1769» (далі Карта VIII) більше зосереджується на бойових операціях російської та османської армії з квітня по серпень 1769 року та проведенні ворогуючими сторонами фортифікаційних робіт на підступах до Хотина та Нової фортеці [3, с. 9]. Карта під номером VI. «Plan de la Forteresse de Choczim en Moldavie, avec les environs de 300 toises a la ronde leve après la prise de cette place en 1769» (далі Карта VI) зосереджує увагу на деталізації інфраструктури самої фортеці [3, с. 11].

На Kartі VIII відзначена орієнтація за сторонами світу «Південь-Північ». Масштабування карти представлене в одиниці виміру відстані «туазах» (**toises**) у нижньому лівому кутку. Карта дає чітке уявлення про транспортно-логістичну інфраструктуру, фортифікації місцевості навколо Хотина та його околиць.

Фактично місто то його околиці турками було перетворено на укріплений район, серцем якого стала Нова бастионна фортеця. Місто мало розгалужену систему доріг, які на карті відзначенні двома типами позначок: тип перший формується за допомогою двох паралелей, що складаються з крапок, другий – це дві паралелі, одна з яких крапки інша суцільна лінія. Очевидно автор свідомо робив таке розділення. Перший тип ймовірно позначає шляхи в межах міста та передмістя. Другий тип за межами житлових кварталів. Можливо, таким чином автор намагався показати межі міста або показати якість дорожнього покриття. Частина сучасних доріг міста співпадає з дорогами на карті, а частина вулиць Старого міста по даний час зберегла стару турецьку бруківку. Ван дер Шлей не виокремлює міську забудову навколо фортеці, проте з розгалуженої мережі шляхів можна зробити висновок, що вони слугували деякою мірою межами кварталів. Про це свідчить позначка «К» на карті, якою представлені квартали міста, які були спалені під час бойових дій (*Fauxbourg brule*). Згідно поданого картографічного джерела можна відслідкувати внутрішню просторову забудову бастионної фортеці. Проте на цьому ми зупинимось дещо нижче при розгляді карти VI, яка детальніше її зображає. Згідно експлікації джерела фортеця мала четверо воріт: Кам'янецькі (D. *Porte de Kaminiec*), Яські (E. *Porte de Yassi*), Бендерські (F. *Porte de Bender*), Потайні (G. *Porte de Secours*) або запасні, для втечі. Згідно поданої інформації Кам'янецькі ворота знаходяться в північно-східній частині фортеці та виходили до Дністра, Яські розташувались у західному секторі між двома бастионами, Бендерські в південній частині фортеці, Потайні в південно-східному секторі оборонних споруд. З Бендерських воріт розпочинається шлях – напрямом на Бендери. З Кам'янецьких воріт лежить найкоротший шлях вздовж берега Дністра на Атаки (*Village Ataki*). З Яських воріт шлях відсутній, проте на карті VI він присутній. Примітно те, що ван дер Шлей використовує російську термінологію позначення воріт фортеці, а не турецьку. Це ще раз підтверджує, що він мав доступ до російських документів, інженерних планів, та карт місцевості. Згідно плану фортеця має розгалужену систему мінних галерей, ймовірно на найбільш небезпечних напрямках батареїної артилерійської дуелі (H. *Mines*)

З півдня та заходу місто оточене укріпленнями, які відмічені позначкою «L» – турецький ретраншемент (*Retranchement des Turcs*). На карті чітко видно, що його контури збігаються з рельєфом яру, який розташовується на південь та південний-захід від фортеці. Основна частина міської забудови («К») також оточені укріпленнями, ймовірно частоколом (в експлікації не відзначенні, але на карті представлені лінією, що формується послідовністю крапок). З північного-заходу та сходу (лівий берег Дністра, поблизу с. Брага) фортеця прикривалась редутом та флешами («М». *Vieille Redoute and fleche*). Турецький міст («Т». *Pont des Turcs*) слугував переправою. Для її прикриття від ворога позад мосту на домінуючій висоті турки збудували додаткові укріплення у вигляді ретраншемента («Q». *Retranchement des Turcs*). Розгалужена система доріг представлена на плані свідчить про те, що дороги мали як цивільне, так і військове значення, оскільки надавали можливість османам перекидати війська за потреби до тих ділянок збудованих ретраншементів, де була найбільша небезпека прориву оборони.

На північний-захід від фортеці, за межами частоколу, розташовуються окремі квартали, які очевидно формували передмістя Хотина – Румлу. За самим передмістям відзначена цікава позначка у вигляді неправильної п'ятикутної зірки. Ймовірно, це споруда також оборонного призначення, яка прикривала Хотин та фортецю з північного-заходу. На жаль, у легенді карти вона не згадується. Однак можна припустити, що це був невеликий бастионний форт на підступах до фортеці.

З даного плану можна зробити висновок, що фактично Хотин турками був перетворений у 1769 році на місто-фортецю, яка мала три лінії оборони. Перша формувалась з системи ретраншементів, що оточували Хотин на певній відстані від нього. Друга, яка безпосередньо прикривала саме місто (характер природи її фортифікації встановити згідно даного плану неможливо). І третя, власне сама Нова бастионна фортеця з її оборонними спорудами.

Карта VI Збірки деталізує наявну у 1769 році адміністративно-військову та цивільну інфраструктуру в переважній більшості самої фортеці, частково міста. Масштабування в «туазах» (*toises*). Орієнтування теж саме, що і на попередні карті. Обриси валів фортеці, розміщення бастионів, локація в'їзних брам, розташування замку, відповідає сучасним.

Для зручності аналізу карти автор пропонує умовно розділити фортецю на дві частини: південну (від замку і до Бендерських воріт) та північну, з умовною межею поділу, яким є струмок що протікає по території.

Отже розпочнемо з південної. Згідно поданої експлікації в середині молдовського замку (A. *La Citadelle*), на території теперішнього комендантського палацу і в його підвалах знаходились склади з порохом, різноманітним артилерійським спорядженням та припасами (C. *Maison ou l'on garde differens attirails pour l'usage de l'artillerie et du genie end contenant dans les souterrains un Magasin a poudre*). Також у

замку розміщувалась старовина православна (грецька) церква, яка турками використовувалась як мечеть (B. Une ancienne Eglise grecque maintenant la Cathedrale et qui avoit servie aux Turcs de Masquie).

Далі вище замку на південь знаходиться будинок паші, який після окупації фортеці, використовувався російським комендантом (D. La maison du Pacha, actuellement occupie par le Commandant). Будинок сформований з трьох окремих споруд, що формують по периметру прямокутник, який має три входи/виходи і великий внутрішній двір. За будинком паші (також на південь) зображена турецька лазня (R. Bains des Turcs). Варто відзначити, що згідно легенди на плані їх три – одна у фортеці, дві за її межами безпосередньо в самому місті (на плані їх можна локалізувати на півдні від Бендерських воріт).

З права від Бендерських воріт автор розміщує два комплекси казарм артилеристів, що складаються з прямокутних та квадратних споруд (кожна з казарм має їх по 6) (G. Casernes des artilleristes). При детальному розгляді казарм артилеристів помітно, що вони згруповані штрих пунктирною лінією від Бендерських воріт на схід майже до Потайних, яка включає до комплексу казарм ще один трапецеподібний об'єкт, що міг мати значення як артилерійського доку для зберігання або ремонту гармат, лафетів.

Через дорогу на захід від казарм артилеристів графічно відтворенні обриси трьох складів з продовольством (E. Magasin de vivres). Нижче них поки що не ідентифіковані споруди. За ними мечеть квадратної форми (F. Mosqui), яка відокремлюється від внутрішнього простору фортеці огорожею. Огорожа має два входи/виходи крізь, які можна було потрапити на територію самої мечеті. Один з них знаходиться з північно-західного боку, інший – зі сходу. Згідно плану вхід у мечеть розміщувався з півдня. Із західного боку мечеті проглядається добудова. Сьогодні там знаходяться руїни мінарету. Також на захід від фортеці розташовується об'єкт, який заслуговує уваги – стародавній грецький (православний) монастир, перетворений турками на мечеть (P. Ancien monastere grec. don't les Turcs avoient fait une Mosquie). Це сучасна Свято-Миколаївська церква, яку хотинчани називають «червоною». На схід від мечеті одразу біля огорожі відзначено літерою М. «Fontaines». Це умовне позначення можна трактувати по-різному: фонтани, криниці, резервуари для збирання/зберігання води та чешми. Їх на карті можна локалізувати 7. З них три у фортеці: поблизу Потайної брами, мечеті та на північний захід від замку. Найбільш вірогідно, що це були класичні турецькі чешми (çesma), будівництво яких було поширене в даній місцевості в османські часи. Одна з них по сьогодні збереглась в Хотині. Їхнє будівництво передбачало прокладання значної кількості підземних водопроводів від витоків джерел до місць призначення, враховуючи природний ландшафт місцевості. А оскільки на карті чітко видно, що місто Хотин мало терасовий характер зі значним перепадом місцевості в бік Дністра та враховуючи те, що на карті є струмки та джерела, найбільш вірогідним є, що більшість «Fontaines» були чешмами. В експлікації не відмічені, але позначені кам'яні сходи (частково збереглися), що ведуть до мосту.

Найбільш складним сектором для ідентифікації споруд за даним планом являє собою північна частина фортеці, оскільки можна визначити лише два типи споруд. Перший тип – будівлі зайняті двома полками, які були направлені в гарнізон (I. Batimens occupies par deux Regimens de garnison). Тобто, ідентифікувати ці споруди як казарми згідно плану не видається можливості, оскільки османи могли їх використовувати за іншим призначенням. Крім того значна частина споруд з позначкою «I» розташовується і в південній частині фортеці. Другий тип відзначений як квартири для інженерів, майстерня та кузня (H. Quartier des Ingenieurs, l'atelier et la forge). Мало б бути три об'єкти, проте позначено лише один – на північ від замку. Під квартири для інженерів та інженерні майстерні він не може підпадати у зв'язку зі своїми малими розмірами. Найбільш вірогідно, що там знаходилася кузня.

З Яської брами до Кам'янецької веде дорога, яка повністю відповідає контурам сучасної на території заповідника. Також варто відзначити, що головний шлях фортеці, який розпочинається від Бендерської брами і закінчується біля В'їзної башти замку, відрізняється від сучасного. Біля Бендерської брами на карті дорога не робить звивини майже під кутом 90 градусів, яка є сьогодні, а зміщується більш ліворуч. Міст, його опори, що з'єднують замок з фортецею сьогодні на плані відсутні. Дорога проходить попід сучасним мостом та заходить, повертаючи, у В'їзну башту замку зі сходу. За межами фортеці розташовуються три кладовища: грецьке (православне), турецьке, єврейське (Q. Cimetiere des Grecs, Turcs, Juifs).

Турецька фортеця має 18 контрмінних галерей (L. Mines) на найбільш небезпечних ділянках-підступах. На стіни фортеці ведуть 6 виходів (K. Sorties).

Отже, рукописні плани Хотина та Хотинської фортеці XVIII ст. представленні досить цікавими картографічними джерелами, що зберігаються в європейських бібліотеках. Карти та плани дають можливість проаналізувати географію околиць Хотина, фортифікацій, наявність військово-адміністративної інфраструктури тощо. Місто складалось з двох частин: старого та нового, мало передмістя – Румлу. Фортифікаційні укріплення склались з трьох ліній: власне Нової бастионної фортеці, укріплення що захищали саме місто, та оборонна система, що прикривала передмістя.

Аналіз картографічних джерел показав, що місто та фортеця мали розвинену транспортно-логістичну інфраструктуру (дороги), цивільну забудову (мечеті, лазні, палац, чешми) та військові об'єкти (казарми, інженерні споруди, кузні, артилерійські приміщення, порохові склади, магазини з провіантом тощо).

Список використаних джерел та літератури

1. Bibliothèque nationale de France. Attaque de Chotzim [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb406823819>.
2. Carte von Chotim und der umliegenden gegend 1788 [Електронний ресурс] / T. E. von Trattner // Universitätsbibliothek Bern – Режим доступу до ресурсу: http://biblio.unibe.ch/web-apps/maps/zoomify.php?col=ryh&pic=Ryh_6513_18_B.
3. Jacob van der Schley. Guerre entre la Russie et la Turquie 1769 / Jacob van der Schley. – Paris, 1830. – 15 с.
4. Johann Georg Maximilian von Fürstenhoff. Plan de Chotzin [Електронний ресурс] / Johann Georg Maximilian von Fürstenhoff // Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden (SLUB) – Режим доступу до ресурсу: http://www.deutschefotothek.de/documents/obj/70300002/df_dz_0000459.
5. Le Sr. de Bonne Levay. Plan de Choczim - /nouvellement fortifié par /Les Turcs sur La frontière /de Pologne. Levé par /Le Sr. de Bonne Levay, /Ingenieur en Chef /et major de L'artillerie /du Royaume de Pologne /en L'année 1720 [Електронний ресурс] / Le Sr. de Bonne Levay // BIBLIOTECA NACIONAL DE ESPAÑA – Режим доступу до ресурсу: <http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000070589>.
6. Library UCL (University College London). Plan de la Ville de Chockzin prise sur les Turcs par les Russes sous les Ordres du Marechal Munnich l'An 1739 [Електронний ресурс] / Library UCL (University College London) – Режим доступу до ресурсу: http://digitool-b.lib.ucl.ac.uk:1801/webclient/DeliveryManager?pid=528708&custom_att_2=simple_viewer.
7. National Széchényi Library. Hotin és környéke [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://maps.hungaricana.hu/en/OSZKTerkeptar/208/?list=eyJxdWVyeSI6ICJob3RpbjI9>.
8. T. E. von Trattner. Carte von Chotim und der umliegenden gegend 1788 [Електронний ресурс] / T. E. von Trattner // Universitätsbibliothek Bern – Режим доступу до ресурсу: http://biblio.unibe.ch/web-apps/maps/zoomify.php?col=ryh&pic=Ryh_6513_18_B.
9. Technische Universität Darmstadt. Plan von Choczim [Електронний ресурс] / Technische Universität Darmstadt – Режим доступу до ресурсу: <http://tukart.ulb.tu-darmstadt.de/1282/2/index.htm>.
10. Thomas, Christian Ludwig. Plan von der Festung Choczim, und der umliegenden Gegend 1788 [Електронний ресурс] / Thomas, Christian Ludwig – Режим доступу до ресурсу: http://aleph.unibas.ch/F/7V4AEQ44S2NIH R4YKCCCHK2E2UC5F3RHYYH5QYEP6SNBLVU8MTL-05366?func=find-b&find_code=WRD&request=Plan+von+der+Festung+Choczim%2C+und+der+umliegenden+Gegend&x=18&y=1&adjacent=N.
11. Utländska stads- och fästningsplaner. Plan de la Ville de Chockzin prise sur les Turcs par les Russes sous les Ordres du Marechal Munnich l'An 1739. [Електронний ресурс] / Utländska stads- och fästningsplaner, – Режим доступу до ресурсу: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/K0004758_00001.

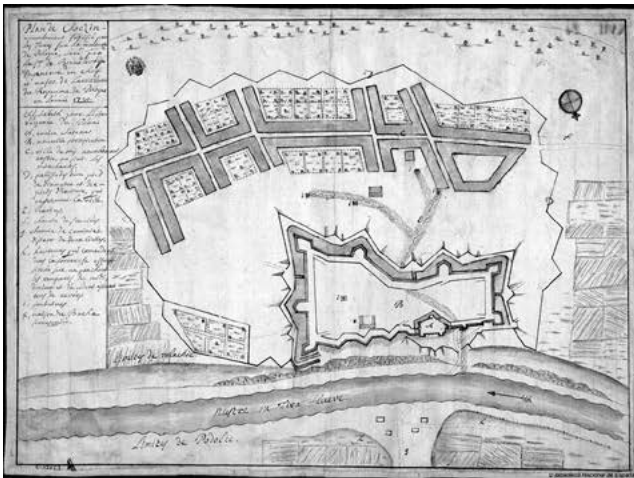

Рис. 1. Plan de Choczim - /nouvellement fortifié par / Les Turcs sur La frontière /de Pologne. Levé par / Le S^r. de Bonne Levay, /Ingenieur en Chef / et major de L'artillerie / du Royaume de Pologne / en L'année 1720.

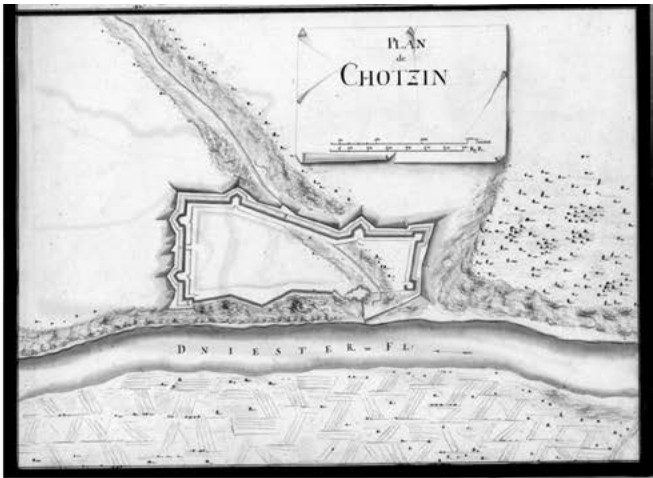

Рис. 2. Plan de Chotzin.

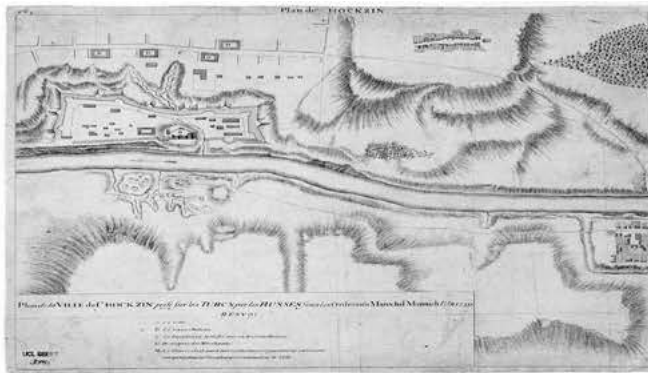

Рис. 3. Plan de la Ville de Chockzin prise sur les Turcs par les Russes sous les Ordres du Marechal Munnich l'An 1739.

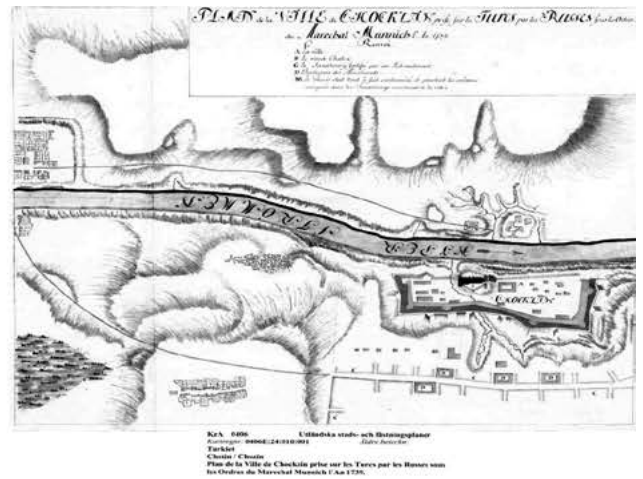

Рис. 4. Plan de la Ville de Chockzin prise sur les Turcs par les Russes sous les Ordres du Marechal Munnich l'An 1739.

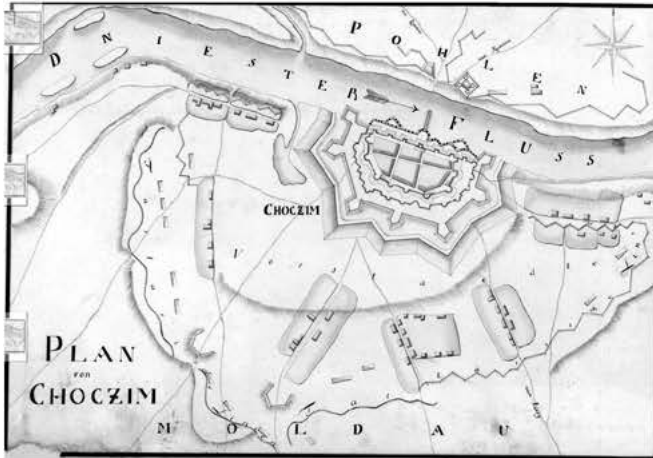

Рис. 5. Plan von Choczim.

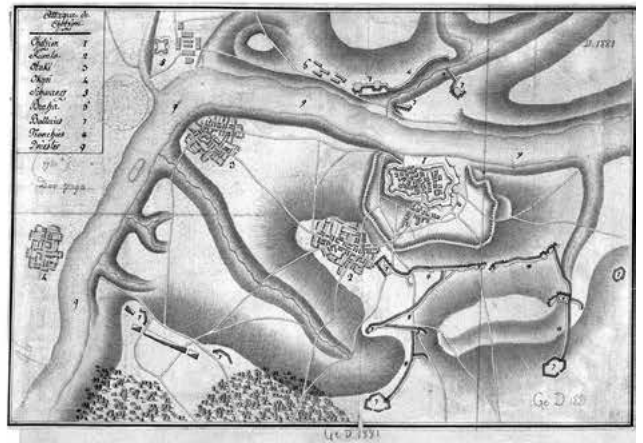

Рис. 6. Attaque de Chotzim.

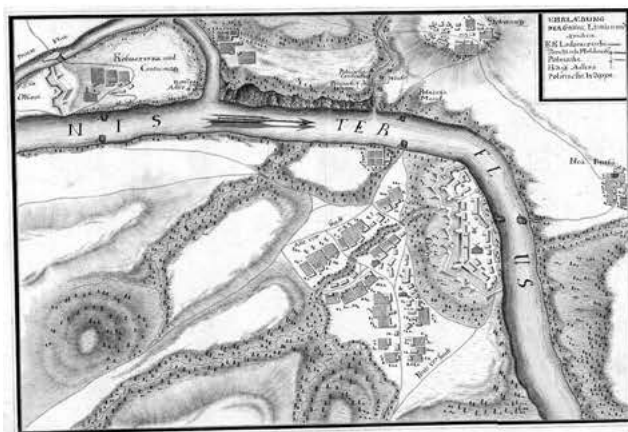

Рис. 7. Errlaebung der granz...

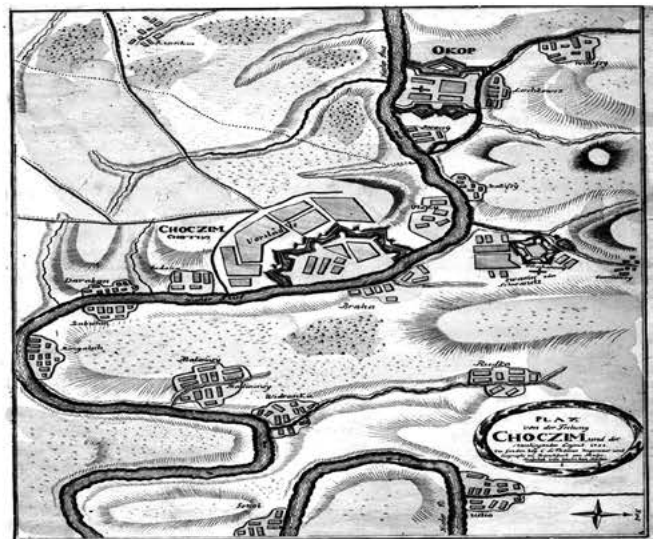

Рис. 8. Plan von der Festung Choczim, und der umliegenden Gegend 1788

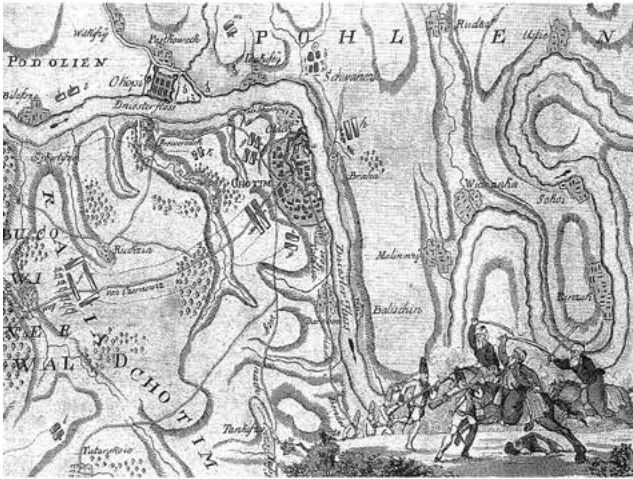

Рис. 9. Carte von Chotim und der umliegenden gegend 1788

Рис. 10. Carte von Chotim und der umliegenden gegend 1788

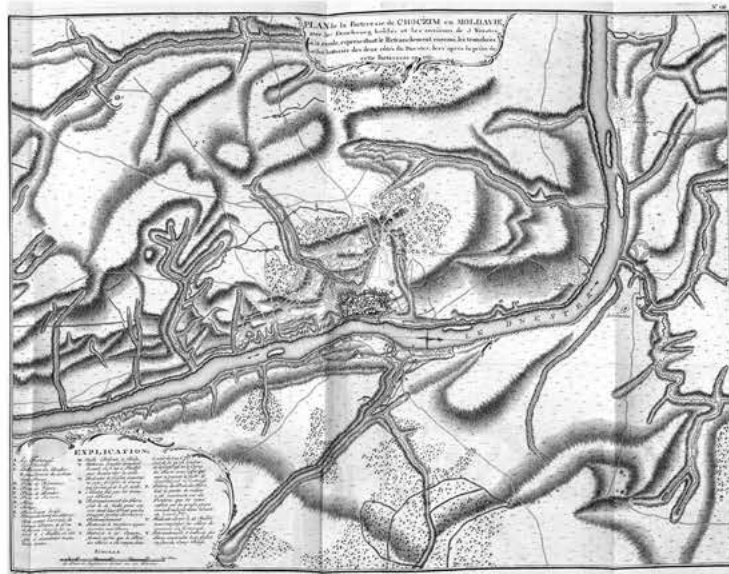

Рис. 11. VIII. «Plan de la Forteresse de Choczim en Moldavie, avec les Fauxbourg brule et les environs de 3 Werstes a la ronde leve, representant le Retranchement ennemi les tranches et les batteries des deux cotes du Dnester; leve après la prise de cette Forteresse en 1769»

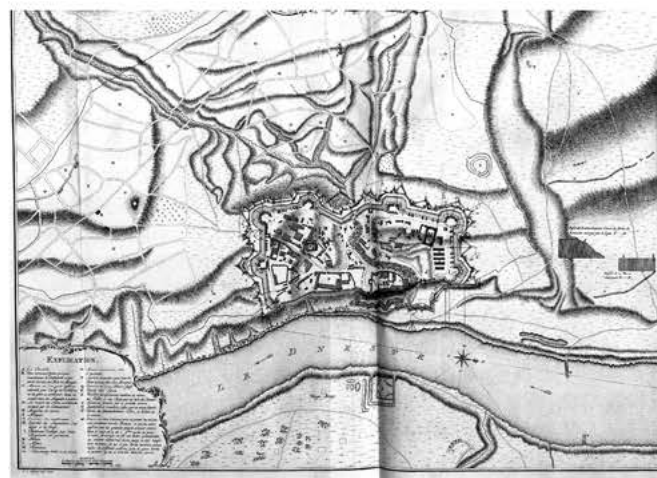

Рис. 12. VI. «Plan de la Forteresse de Choczim en Moldavie, avec les environs de 300 toises a la ronde leve après la prise de cette place en 1769»

Катерина Гурська,
спеціаліст відділу культури та туризму
Кам'янець-Подільської РДА

ЗАМКИ І ФОРТЕЦІ НА ТЕРИТОРІЇ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

У статті розповідається про замки на території Кам'янець-Подільського району, їх сучасний стан та потенціал використання.

Ключові слова: замок, фортифікація, Кам'янець-Подільський район, Чорнокозинці, Панівці, Жванець, Рихта, Китайгород.

Впродовж багатьох віків на теренах сьогоднішнього Кам'янець-Подільського району зосереджувалися найпотужніші фортифікаційні споруди не лише Поділля, а й усієї Східної Європи. У період Київської Русі та Галицько-Волинського князівства саме тут сформувався укріплений осередок давньої Бакоти – центру усього Пониззя. Матеріали археологічних досліджень засвідчують існування тут в ті далекі часи укріпленого городища та замку. За Іпатіївським літописом, у 1255 році містом заволоділи монголо-татари, які у 1258 році зруйнували Бакотський замок. Місто і увесь регіон залишилися без захисту, що зумовило занепад Бакоти як адміністративного центру краю. Після сторічного володіння краєм татарських отаманів, «отчичів і дідичів землі Подільської», Поділля, після битви на Синіх Водах 1362 р. потрапляє під владу литовських князів. Розуміючи особливість подільського краю, що знаходився на межі з Диким степом, литовці відразу взялися засновувати і укріплювати існуючі міста, дбаючи передусім про будівництво фортець і замків. У цей період відбувається піднесення Кам'янця, формування його, як адміністративного і фортифікаційного центру регіону. Упродовж наступних століть кам'янецька фортеця втілює найновіші досягнення фортифікаційного зодчества і стає справжнім оплотом християнського світу (рис.1, 1а).

Про фортецю в Кам'янці написані десятки книг і сотні статей. Поряд з тим замки на території сьогоднішніх малих сіл району залишаються маловідомими широкому загалу. На теренах району сьогодні можна знайти решти колишніх потужних фортифікацій у Жванці, Китайгороді, Панівцях, Рихті і Чорнокозинцях. В історичних джерелах існує інформація про існування фортифікаційних споруд в Студениці, Смотричі та Оринині. Усі ці фортеці постали у XIV-XVII ст. і давали захист населенню довколишніх сіл та містечок [8, с. 4-11].

До литовських часів відносять будівництво замку в **Чорнокозинцях**. Разом з тим, достовірних джерел про той період не збереглося. Відомо, що з середини XV до кінця XVIII ст. Чорнокозинці були власністю римо-католицької біскупської кафедри і тут розмістилася резиденція кам'янецьких біскупів. Поселення знаходилося на небезпечному татарському (Волоському) шляху, тому питання оборони стояло надзвичайно гостро. Писемні джерела засвідчують існування замку з початку XVI ст., тут часто перебували польські частини, завданням яких було боронити край на передових рубежах. Замок був невеликим, мав форму витягнутого чотирикутника із сторонами 80 на 50 м. (рис.2, 2а). З південного боку замок мав дві круглих башти, що охороняли в'їзну браму [11, с. 94-97]. Замок був збудований на природному високому мисі і добре вписувався у місцевість. Фортеця проіснувала до кінця XVIII ст., коли була перебудована у магнатську резиденцію або родовий маєток, знищений у буремні роки Революції 1917-1921 рр.

У наш час з усієї планувальної структури замку фрагментарно збереженими є два палацові корпуси, що утворювали північну частину замку, та залишки південно-західної оборонної вежі, що разом з втраченою південно-східною утворювали південну частину замку. Між цими частинами замку знаходилося досить велике, прямокутної форми подвір'я 55×45 м, яке було обмежене оборонними з східної і західної сторін. Замкові споруди – муровані з бутового каменю, потиньковані. З палацових корпусів збереглися лише стіни на рівні первісних 2-х ярусів. Плоскі перекриття по дерев'яних балках, а також дахові покриття втрачені повністю. Корпуси мають пивниці зі збереженим напівциркулярним склепінням з бутового каменю [6, с. 174].

На початку XVI ст. був збудований замок у **Рихті**. На той час поселенням володіли Лянцкоронські і воно називалося Новосілкою. Згодом Новосілка перейшла у власність Гумецьких і стало їх родовим гніздом.

Новітні дослідження дозволяють говорити, що поселення існувало ще у другій половині XV ст. Зокрема, у 1456 р. генеральний кам'янецький староста Бартош з Бучача, син Теодорика з Бучача, записав Миколаєві Свирчу з Нового двору (або Миколаю Бедриху) 50 кіп кам'янецької монети (monete et nummi in Samyeniecz currentis) на села Кузьмин та Новосілку, що розширювало чималий маєтковий комплекс Свирчів у північно-західній частині Поділля [6, с. 186].

Замок розташований у центрі села на високому правому березі річки Жванчик. На сьогодні від замку збереглися тільки башти зі слідами примикання до них кам'яних куртин. Навкруги чотирикутної площі замку йшли мури, які ще проглядалися в кінці 1920-х рр. Замок являв собою в плані нерівномірний прямокутник з бастеями по кутах. Довші сторони замку мали довжину до 64 м, а коротші – 57 м [9, с. 68]. Найкраще збереглася північна вежа. У плані вона п'ятикутна, сторони башти становлять 9,0×10,0 м. Горжа башти утворює незначний зріз з південної сторони. Башта має два яруси й покрита невисоким дахом. Перший ярус перекритий коробовим склепінням, другий ярус має перекриття з дерев'яних балок. У товщі стін першого та другого ярусів збереглися невеликі двокамерні бійниці з розширеними у дві сторони щоками. Перемички над бійницями лучкові. У західній стіні башти облаштовано камін. Товщина кам'яних мурів башти складає 1,5-1,65 м [6, с. 213].

Три інші вежі так само п'ятикутні в плані, проте, на відміну від першої, мають гострий висхідний кут. Розмір фланків башт, які примикають до куртин замку становить 4,5-5,5 м, а розміри зовнішніх стін – фасів, складає 8,6-9,3 м. З внутрішньої сторони замку вони об'єднувалися внутрішньою дерев'яною галереєю, яка кріпилася на консолях. По галереї здійснювався перехід на рівні другого ярусу по оборонним стінам. Башти збереглися на висоту двох ярусів й мають горизонтальні дерев'яні перекриття. Вхід на другий ярус башт здійснювався по зовнішнім кам'яним сходам вздовж оборонних стін. Бійниці башт мають квадратні внутрішні світові прорізи. Покриття башт шатрове з гонтовим покриттям [6, с. 214].

Замковий комплекс виник як укріплення для оборони від набігів татар та волохів. Окрім захисту від татар замок виступав як об'єкт з якого здійснювався контроль як військовий так і соціально-економічний порівняно значної території місцевості. Поряд з цим він будувався не тільки для захисту своїх мешканців, але й великої кількості жителів, що проживала за межами стін замку [2, с. 38].

Перебудова замку відбулася у 1596 році за часів Войцеха Гумецького. Придбавши цей замок і зробивши його своєю резиденцією, він змушений був провести його реконструкцію. Прикладом певних будівельних робіт цього часу може слугувати північна башта-бастея, яка відрізняється за формою й розмірами від інших. На користь цього свідчить й той факт, що в цей час феодалні військові традиції так сильно законсервувались у середовищі військових інженерів, що їх використання або пристосування до нових умов інженерної думки продовжується на протязі усього XVI ст. Військові інженери робили все, щоб пристосувати стару систему фортифікації до нових способів нападу та захисту. Замінюючи слабкі ділянки оборони, вони будували квадратні або круглі бастеї для гармат майже ідентичні попереднім.

Після турецького панування на Поділлі, твердиню в Рихті у 1699 році отримав Степан Гумецький, воевода подільський (з 1706 по 1735 рр.). Новий господар відновив замок та зміцнив його мури та башти [3, с. 66]. Замок в Рихті був невеликий, мав форму чотирикутника із сторонами 64 на 57 м, на усіх сторонах якого знаходилися невеликі башти (рис.3, 3а).

1762 року укріплення потерпіло від нападу хотинської турецької залоги. У результаті захоплення замку загинуло 54 особи, а Осінський, що керував обороною, потрапив у полон й пізніше був випущений.

На початку XIX ст. Рихта перейшла купівлею до Головинського, а потім до його зятя – Костянтина Подвисоцького. Саме в цей час мури замку поступово руйнуються, а на замковій площі будується палац у класичному стилі. На подвір'ї закладають парк. Саме у період 1848-1868 рр. Рихтецький палац являв собою вогнище літературного життя подільської шляхти. Власники палацу – Головинський та Подвисоцький були великими пошановувачами письменників, науки та мистецтва. Тут гостювали письменники Крашевський, Міхал Грабовський, Олександр Верига-Даровський та ін. У палаці були великі збірки картин, гравюр, рукописів, книг [8, с. 67].

На початку XX ст. замок та прилегла територія переходять до земського управління, яке влаштовує на його місці лікарню. Після 1917 року укріплення зазнає значних руйнувань, особливо первісний палацовий комплекс. У міжвоєнний період замок не відбудовується, а незаможні селяни пристосовують дві вежі під житло.

У повоєнні часи внутрішнє подвір'я твердині та прилегла територія забудовується селянськими садибами, а вежі використовуються як складські приміщення.

У другій половині XVI ст. потужний оборонний замок коштом кам'янецького старости Яна Потоцького був збудований у **Панівцях**. Твердиню закінчили зводити у 1590 році. Панівці на той час мали статус міста.

Ян Потоцький був кальвіністом, відомим реформатором, заклав при замку 1590 року двоповерхову школу з академією між двома південними баштами замку. Академія мала кілька класів: теософський, філософський, гуманістичний. На початку XVII ст. ректором був Бальцер Панкратіус, професорами Самуель Пельцель, Ян Маюс. Друкарня при академії була закладена у 1600 р. На сьогодні відомо 7 панівецьких видань, які становлять бібліографічну рідкість. Виходили з друку в Панівцях і твори викладачів кальвіністської академії, серед яких найбільш відомими були літературні віршовані твори магістра фі-

лософії Яна Зигровського (Зігровіуша). Серед видань виділяється «Рароротре» – чи не найгостріший антипапський памфлет з виданих у Речі Посполитій. Цей трактат (лютий 1611 р.) став не лише останнім панівецьким виданням, але й останнім протестантським твором, надрукованим в Україні у XVII ст. У 1611 р., через смерть Яна Потоцького, друкарня була закрита. Всі видання панівецької друкарні як єретичні були спалені на центральній площі у Кам'янці-Подільському [10, с. 284-287].

Замість південно-західної башти кальвіністи побудували кірху. Ю. Сіцінський залишив її опис: «Цей будинок за планом квадратний; на вершці чотиригранник переходив у восьмигранник, укритий низьким пірамідальним восьмигранним дахом. Згори чотиригранника кам'яний різьблений фриз, характерний для XVI ст., з тригліфами й розетками. У стінах тієї кірхи були вставлені мармурові таблиці з написами (10 старозавітних заповідей, символ віри, тощо)» У 1907 р. до колишньої кірхи прибудували костел. При чому з кірхи було знято верх до фриза, а сама колишня кірха слугувала вівтарної частиною костелу [3, с. 77].

Ян Потоцький загинув у Смоленській битві. Його дружина – католичка Вікторія Каменецька поховала прах чоловіка в каплиці замку. Панівці перейшли до його небожа Станіслава «Ревери» Потоцького. Він закрив академію та друкарню і помістив там стайні.

У 1621 р. султан Осман II під час Хотинської битви, роздратований невдалим боєм, послав окремих загін, щоб знищити та пограбувати Панівецький замок, але замок зумів оборонитися. 1633 року 50-тисячна турецька армія знову безуспішно намагалася здобути замок [3, с. 73].

19 травня 1651 року козацькі полки Філона Джеджалія рушили з-під Кам'янця до Панівців. Замок було взято внаслідок зради шляхтича Тржилатковського, який відчинив замкову браму: він надіявся, що козаки дадуть йому чин полковника. Але мораль козаків була суворою: не вірити зрадникам. Вступивши до замку, козаки повісили Тржилатковського за зраду.

1672 року за Бучацьким мирним договором, Панівецький замок відходив до Туреччини. Турки застали його вже зруйнованим. Пізніші власники мало дбали про замок, він почав занепадати. Станіслав Потоцький продав твердиню генерал-лейтенанту військ коронних Павлові Старжинському.

У кінці XVIII – на початку XIX століття поміщик Старжинський на території замку розбив сад й побудував палац, який також не зберігся до наших днів. Юхим Сіцінський у 1928 р. писав, що «рештки замку ще тепер стирчать на горі понад Смотричем. На площі замку міститься тепер сад, що одним боком торкається колишнього папського подвір'я, де був палац, тепер зруйнований. Можна гадати з руїн замку та з земляних насипів, план замку був квадратний, вся площа замку 2/3 гектара. З півночі над скелею понад Смотричем був великий двоповерховий будинок. На рогах замку були башти» [8, с. 73-77]. Згідно опису пам'яток містобудування, твердиня в плані являє собою прямокутник довжиною 54 і шириною 16 м. В його середній частині виступає трьохгранний ризаліт, який, відповідаючи осевій композиції плану, створює у двох нижніх ярусах восьмигранні зали. З обох їх сторін розміщені помешкання: у західній частині палацу – три великих, у східній – шість. Перекриття на першому поверсі – кам'яні коробові склепіння з розпалубками, на другому – пласкі по балках. У північній стіні першого поверху збереглися бійниці, які зі сторони інтер'єру закладені і утворюють ніші. Віконні отвори з перемичками трьохцентрового обрису. Товщина кам'яних стін 1,45-1,9 м. Фрагменти фасадних стін палацу зберегли штукатурний декор рубежу XVIII-XIX ст. – пілястри і русти» [6, с. 211].

У радянські часи в колишньому колегіумі розмістили сільський будинок культури, а за часів незалежності замкові споруди разом з колишньою кірхою займає сільська рада та інші сільські установи. Наприкінці 60-х років XX ст. західний корпус був повністю перебудований. Східний корпус довжиною 25 і шириною 7,7 м на торці скошений під кутом 45° зберіг ранню планувальну структуру. Поперечні стіни ділять його на 5 приміщень: у центрі – сіни з входом, по боках – більш широкі кімнати, за ними – допоміжні зі сходами на другий поверх. Стіни кам'яні, товщиною 1,2 м. Перекриття в підвалі і на першому поверсі – коробові склепіння з розпалубками, на другому – по балках. Всі віконні і дверні портали з архітравними перемичками. На північному фасаді вони знаходяться в місці, де розташовувались бійниці. Дах трьохсхилий із залізним накриттям, над надбрамною баштою – шатровий з гонтовим накриттям» [6, с. 212].

На сьогодні від замку збереглися північно-західна та південно-західна кутові башти і дві оборонні стіни – північна і південна з надбрамною баштою. Північно-західна башта в плані являє собою неправильний чотирикутник шириною 13,8 м. Довжина більшої сторони 18,8 м, меншої – 17,3. Стіни складені з каменю, їх товщина нарівні другого ярусу 1,45 м. Східна стіна башти включає кутову ділянку західної стіни давнього укріплення довжиною 5 м. Бійниці другого ярусу перекрыті кам'яними перемичками трьохцентрового обрису, світловий портал прямокутний, шириною 0,3-0,4 м та висотою 0,6 м. На південно-західній башті збереглися ренесансні білокам'яні фризи та карнизи. Північна оборонна стіна має довжину 54 м, збереглася на висоту давніх півтора яруси. Південна оборонна стіна має довжину 61 м,

разом з надбрамною баштою збереглася на ділянці довжиною 25 м. Двох'ярусні надбрамна башта поставлена по вісі південної оборонної стіни. У плані вона являє собою квадрат зі стороною 9,9 м, товщина кам'яних стін 1,2 м. Арочний проїзд шириною 3,6 м на північному та південному фасадах замурований. Приміщення першого ярусу перекрито коробовим склепінням. На другому ярусі перекриття пласкі. Два віконних портали облаштовані на місці бійниць [6, с. 211].

Отже, Панівецький замок відомий в регіоні як осередок кальвіністського руху в краї, а пізніше у другій половині XVIII ст. – як центр подільських конфедератів. Він був великим за площею і знаходився на домінуючій над навколишньою територією височині (рис.4, 4а).

Жванець вперше згадується під 1431 р., коли лицар Свічка з Лечина дістав від короля Владислава Ягайла це поселення. У 1469 р. Жванець як королівщина був у «держанню» Михайла Бучацького [5, с. 158].

Перші оборонні споруди на місці замку закладені у XV ст. Археологічні розкопки показали, що вона споруджена на фундаменті більш давньої – тристінної, відкритої з середини вежі. На зламах периметральних мурів замку було поставлено тристінні, відкриті зсередини вежі, які частково виступали за лице мурів. Розміщення таких веж на рогах мало одну своєрідну рису: всі три стіни були різної довжини (у північній вежі – 5,3 м, 9,9 м та 10,5 м) і сполучалися під прямим кутом. Висота веж і оборонних мурів, що їх з'єднували, на двох перших будівельних етапах залишалася однаковою – до 9 м. Стіни веж першого етапу мали зовні позитивний ухил (тобто потовщувалися до основи); товщина їх у верхній частині дорівнювала 2,0-2,1 м [7, с. 88].

Наступну перебудову замку здійснили Срочиські. Вони перебудували та укріпили всі вежі замку, обладнали їх новими ярусами та стрільницями.

Далі перебудова замку припала на час, коли ним володів Валентій-Олександр Калиновський. Між баштами, рівнобіжно до давніх мурів, споруджено ескарпові стіни (західну, південну, східну) над контрескарпами ровів. Було також повністю перероблено з напільного боку дві наріжні протобастіонні башти: їх засипано зсередини, обличковано ззовні на взір бастіонів, з фланками завдовжки 8-9 м та фасадами 18-20 м. Частково реконструйовано північно-західну й північно-східну башти. До них, щоб подовжити фланки, прибудовано одноярусні об'єми. Давню північну башту доповнено ще одним, четвертим ярусом зі стрільницями й замкнуто з боку двору п'ятою стіною [7, с. 92].

Жванецький замок було пошкоджено під час Хотинської війни. У замку перебував, повертаючись з Хотинського походу гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. Відбудував замок Станіслав Лянцкоронський, власник Жванця з 1626 року. Значних руйнувань замок зазнав в 1653 р., а також у період перебування Поділля в складі Османської імперії в 1672-1699 рр. Під час здобуття замку Яном III Собеським у 1673 та 1684 рр., його було зруйновано і спалено. На початку XVIII ст. Жванець втратив військово-стратегічне значення і Лянцкоронські пристосували його під житло. Турецько-татарський напад 1768 р. та захоплення Жванця барськими конфедератами 1769 р. спричинилися до нової руйнації укріплення.

З початку XIX століття власниками замку були Скоповські, Йордани, Комари. У 1844 р. російський уряд викупив замок з надією спорудити тут велику військову фортецю. Проте, згодом план будівництва фортеці був забутий і замок залишився пустою, його поступово розбирали на будівельний матеріал.

Нині замок зовсім утратив свою планувальну структуру. Збереглася тільки північна частина укріплення з північною баштою, а також рештками надбрамною та південно-східної башт. У найкращому стані п'ятикутна чотириярусна північна башта, що стоїть над стрімким схилом пагорба. Внаслідок перепаду рельєфу перший ярус її – напівпідвальний, зі склепінням. Цей ярус має бійниці з розширеними назовні щокими: в інтер'єрі ширина бойового отвору дорівнює 30 см, зовні – 118 (123) см. Стіна башти завтовшки 1,7-2,1 м.

Від надбрамної башти донині залишився напівзасипаний землею перший ярус зі склепінчастим проїздом і одним північним бічним приміщенням. Стан башти дає змогу скласти тільки загальне уявлення про габарити та архітектурні особливості її. Ширина прямокутного в плані обсягу – 14,8 м, довжина – близько 20,0 м. Первісно надбрамна башта не мала склепінчастого перекриття й бічних приміщень, а стіни її були завтовшки 1,27-1,3 м [7, с. 92].

В'їздів у замок було два – один головний, посередині західного боку, другий на південно-східному розі з боку містечка. Над головною брамою було зведено башту 10 на 15 м, двоповерхову. На другому поверсі були житлові приміщення. Ліворуч від головного входу був ще один житловий будинок з вікнами на другому поверсі.

На території замку біля північної вежі є добре збережений ДОТ, який спорудила радянська влада у 20-х роках XX століття. Ця кулеметна точка прострілювала долину Дністра, Жванця і Збруча на багато кілометрів.

Отже, Жванецький замок був кардинально перебудований у першій чверті XVII ст. на кошти кам'янецького старости Валентія Калиновського. Будівництво укріпленого замку зумовило швидкий розвиток поселення,

яке до цього часто спустошувалося. Замок мав форму п'ятикутника, кожен бік якого складав близько 85 м., а уся площа замку складала близько 1 га (рис.5, 5а). На усіх п'яти кутах знаходилися башти, а між ними високі мури. Замок мав два в'їзди – один головний із західного боку, другий з південно-східного боку вів до містечка. Історія замку простежується до середини XVIII ст., коли укріплення остаточно занепадає і руйнується. На сьогодні тут можна побачити залишки двох веж, що перебувають в аварійному стані.

Китайгород був заснований кам'янецьким каштеляном Анджеєм Потоцьким. У 1609 році село перейшло до Станіслава «Ревери» Потоцького, який і завершив будівництво замку у 1638 році. Укріплення було споруджено на скелястому плато над річкою Тернавою та її притокою. З двох боків не було річково-го яру, тому був викопаний рів. Укріплення, можливо, було чотирикутним з баштами по кутах і житловими та господарськими спорудами [9, с. 127].

Як і багато фортець у цій місцевості, кам'яні укріплення були підсилені земляними валами. Стіни було споруджено з вапняку, який добували неподалік. Особливістю Китайгорода було те, що саме місто мало хороші укріплення, і замок не відігравав ключової ролі в обороні. На карті Боплана Китайгород позначений як укріплене місто із замком, який розташовувався в південній частині поселення.

Наприкінці XVII століття замок дуже занепадав, що підтверджує Ульріх фон Вердум, який відвідав Китайгороду 13 січня 1672 р. У 1672-1699 рр. Китайгород був під владою Османської імперії. Твердиню відновили, але увагу надавали укріпленням міста, а не замку. Укріплення поступово розбирали на будівельний матеріал.

У XVIII ст. Китайгород перейшов у власність від Потоцьких до Кроковських, згодом до Поповських. Нові власники споруджують на місці замку двоповерховий палац у стилі класицизму, орієнтований по лінії південь-північ, з невеликим парком. Палац був зведений з цегли на кам'яних фундаментах, що можливо становили собою залишки замкового житлового комплексу. Довкола палацу простежувався вал з ровом, які очевидно виконували функцію паркана і залишки башти, яка стала частиною ландшафтного дизайну [9, с. 929-930].

До початку XX ст. містечком володіли Оржеховські, які підтримували палац у хорошому стані. Однак, у вирі революційних подій, а потім впродовж міжвоєнного періоду, палац був зруйнований і згодом розібраний на будівельний матеріал. До сьогодні від колишнього потужного укріплення збереглися лише сліди у вигляді валу, що оточував замок.

Таким чином, на теренах Кам'янець-Подільського району збереглися залишки багатьох замків. І якщо над зовнішнім виглядом фортеці в Кам'янці-Подільському десятки років працюють архітектори і реставратори, то більшість пам'яток оборонного зодчества на теренах району перебувають в аварійному стані і продовжують руйнуватися.

Список використаних джерел та літератури

1. Крылов А. Населенные места Подольской губернии / А. Крылов. – Каменец-Подольск, 1905. – 564 с.
2. Липа К. Малі міста Поділля XVI-XVII ст. Проблема стилю / К. Липа // Архітектурна спадщина України. Проблеми стильового розвитку архітектури України. – К.: Вид-во «Українознавство», 1997. – Т. 4. – С. 30-39.
3. Михайло Якимович Орловський (1807-1887). Вибрані праці. – Хмельницький; Кам'янець-Подільський, 2007. – Ч. 1 – 276 с.
4. Михайловський В. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. / Віталій Михайловський. – К.: Темпора, 2012. – XXII+450 с., іл.
5. Павловский А. Местечко Жванец Каменецкого уезда Подольской епархии. (Исторический очерк) / А. Павловский // Подольские епархиальные ведомости. – 1869. – №4. – С. 157-163.
6. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Сумская область; Тернопольская область; Харьковская область; Херсонская область; Хмельницкая область; Черкасская область; Черниговская область; Черновицкая область / редкол.: Г. Н. Логвин (отв. ред.) и др. – К.: Будівельник, 1986. – Т. 4. – 375 с., ил.
7. Пламеницька Є. М. Малодослідженні фортифікації містечка Жванця на Поділлі / Є. Пламеницька // Пам'ятки України. – 1997. – №3. – С. 88-95.
8. Сіцінський Ю. Й. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. (Історично-археологічні нариси) / упоряд. С. В. Трубочанінов. – Кам'янець-Подільський: Центр поділлязнавства, 1994. – 96 с.
9. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / под ред. Е. И. Сецинский. – Каменец-Подольск: Тип. Под. губ. правл., 1901. – Вып. IX. – 1267 с.
10. Яворовский Н. Историко-статистическое описание церкви и прихода с. Пановец Каменецкого уезда / Н. Яворовский // Подольские епархиальные ведомости. – 1877. – 1 мая (№9). – С. 283-288.
11. Dr. Antoni J. Zameczki Podolskie na kresach multańskich. – Warszawa-Krakow, 1880 – Т. I-III. – Т. III. – 290 s.

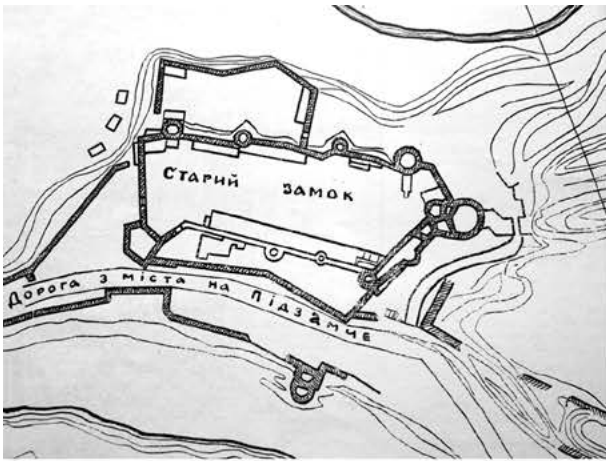

Рис. 1. План замку в Кам'янці-Подільському.

Рис. 1а. Кам'янецький замок на літографії Н. Орди.

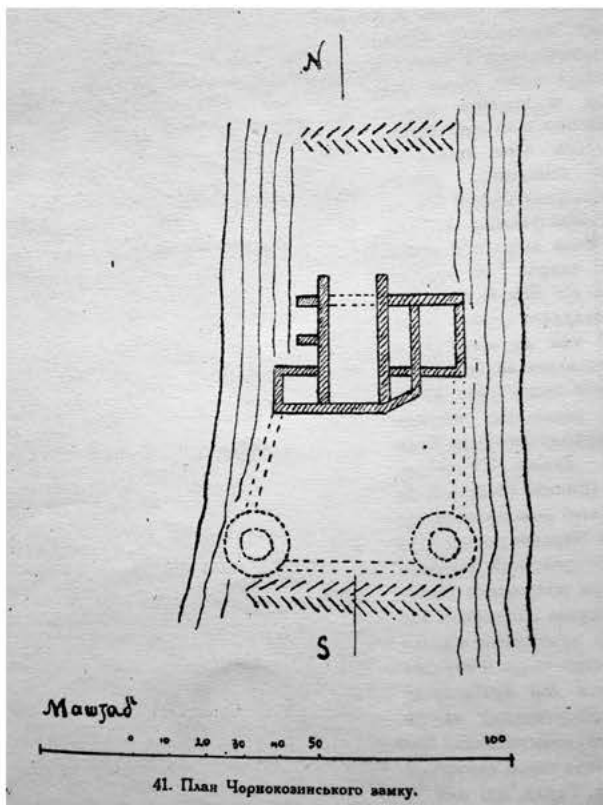

Рис. 2. План замку в с. Чернокозинці.

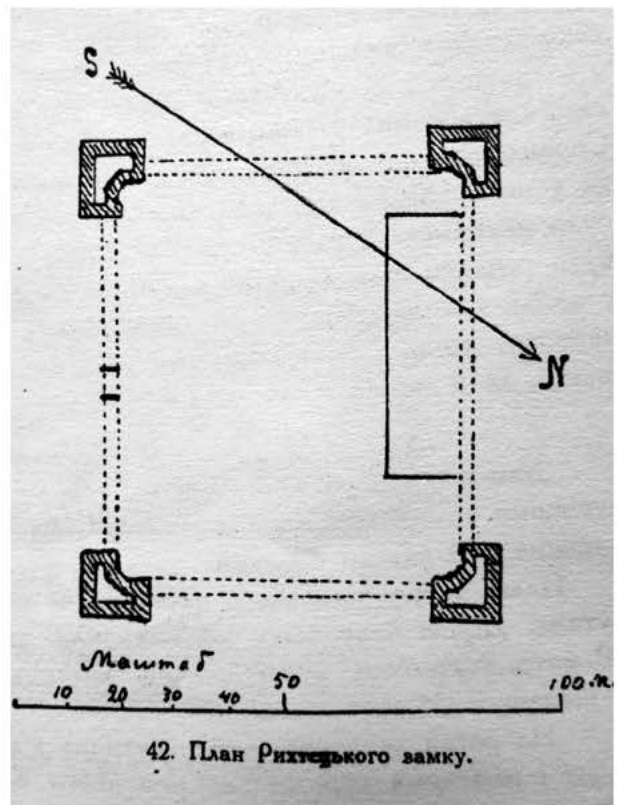

Рис. 3. План замку в с. Рихта.

Рис. 2а. Чернокозинці на літографії Н. Орди.

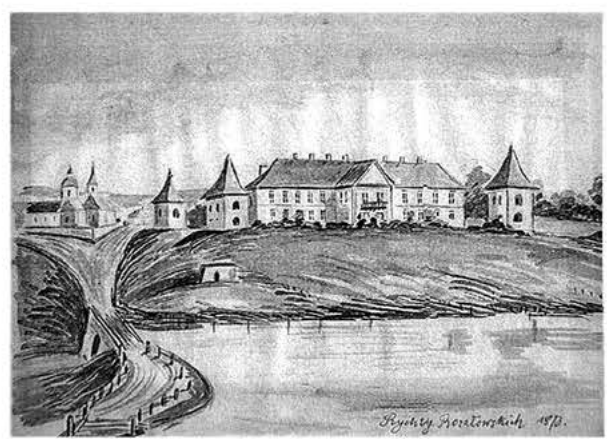

Рис. 3а. Рихта на літографії XIX ст.

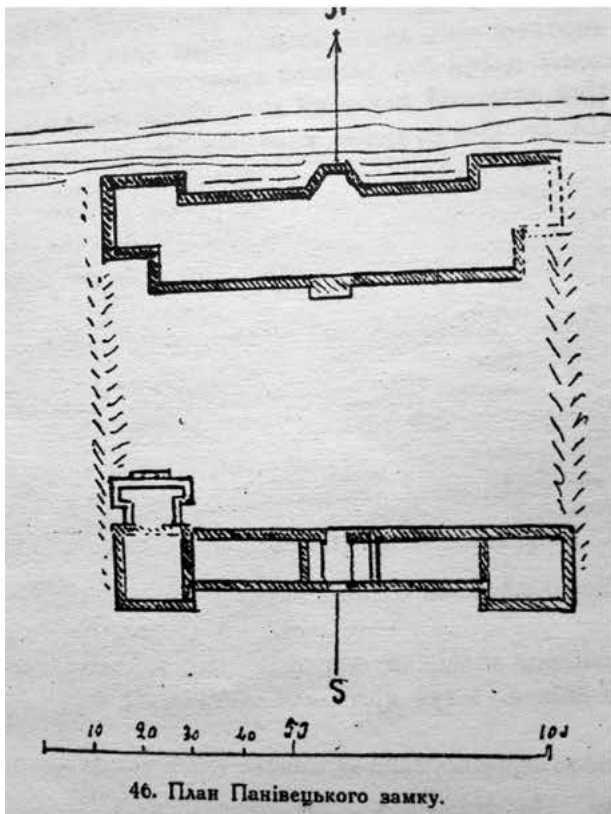

Рис. 4. План замку в с. Панівці.

Рис. 4а. Панівці на літографії XIX ст.

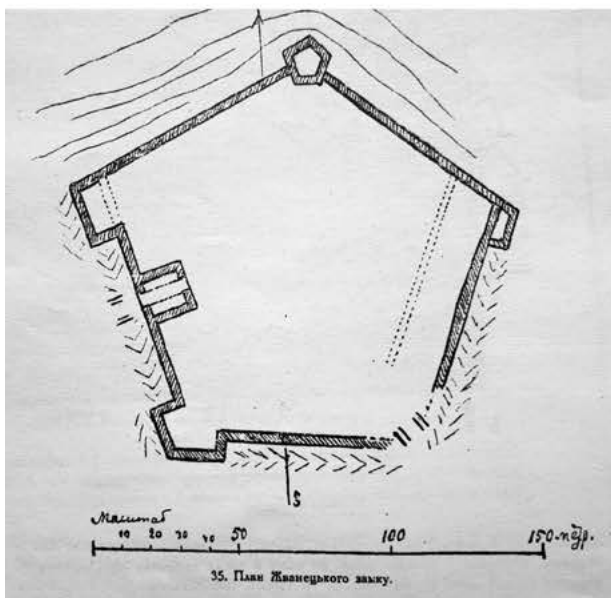

Рис. 5. План замку в с. Жванець.

Рис. 5а. Реконструкція Жванецького замку.

Марія Вельгій,

молодший науковий співробітник,
Національний заповідник «Замки Тернопілля»

ЧЕРВОНОГОРОДСЬКИЙ ЗАМОК – ВИДАТНА АРХІТЕКТУРНА ПАМ'ЯТКА УКРАЇНИ

У статті йдеться про Червоногородський замок як один з найвеличніших твердинь Галичини. Описується створення, заснування, власники замку.

Ключові слова: архітектура, замок, палац, фортеця, масток, пам'ятка.

На другу половину XVI – початок XVII століття припадає бурхливий розвиток будівництва оборонних споруд в Україні. Саме з цього часу залишилось у нас найбільше пам'яток оборонного будівництва. Якщо пам'ятки давньоруського, скіфського чи більш раннього часу є постійним об'єктом дослідження наших археологів, вони взяті на облік, описані і т. ін., то пам'ятками пізнішого часу цікавляться, як правило, лише архітектори та мистецтвознавці тоді, коли ці об'єкти (міста-фортеці, замки, храми, монастирі) збереглися [3, с. 6-7].

Досить важливим у дослідженні пам'яток оборонного будівництва є реконструкції замків. За останні роки в цьому напрямку зроблено багато.

Причинами, які обумовлюють тепер гостру потребу вивчення, охорони, раціонального використання пам'яток фортифікаційного мистецтва на території України є наступне. Історична спадщина України є невід'ємною частиною світової спадщини, у збереженні та вивченні якої зацікавлене все людство. У спадщині збережена історія України. Її збереження є передумовою відродження нації, обов'язком Української Держави перед своїм народом і перед людством. Охорона і регенерація пам'яток є фактором, спроможним створити основу для формування своєрідності та неповторної духовності сучасних міст і сіл. Збереження і належна експозиція пам'яток формує підставу індустрії туризму, для розвитку якої в Україні є всі потрібні передумови.

Перші достовірні відомості про Черлений Городок (відомий також як *Castrum Rubrum* – Червоний Замок) трапляються у литовсько-руських літописах XIV ст. Назва міста пов'язана з домінуючим довкола червоним кольором схилів каньйону, що сформовані переважно червоними пісковиками. У часи середньовіччя місто славилось на Поділлі нарівні з Кам'янцем і Скалою [1, с. 65].

Залишки фортеці, що відома під назвою Червоногород, біля сучасного села Нирків у Заліщицькому районі (за 105 км від Тернополя) розташована у глибокому каньйоні річки Джурин. Цей замок у крутосхилому котловані з червоною від оксидів заліза землею і зеленими лісами звели для оборони. Твердиня слугувала надійним захистом проти ворога, поки не винайшли вогнепальної зброї і не розпочали використовувати її у військовій справі (рис. 1).

Перші дерев'яні укріплення у «Червоному городі» існували, напевно, ще за часів княжої Русі. Місто належало до Галицько-Волинського князівства, і, коли держава занепадала, Поділля стало предметом тривалих суперечок між поляками і литовцями.

Першим у Польщі Червоногород та його околиці в управління отримав князь Теодор Буцацький-Язловецький, каштелян кам'янецький.

У 1448 р. Червоногород отримує магдебурське право [4, с. 238].

Червоногородський замок становить історико-архітектурний інтерес. Кам'яний замок мав вигляд правильного паралелепіпеда з високими оборонними мурами та чотирма баштами, оточений річкою Джурин. Даний замок за час свого існування неодноразово зазнавав пошкоджень, відбудовувався і по-новому височів. У XIX ст. на мурах напівзруйнованої часом та війнами твердині зведено розкішний палац. Він пережив не одну турецьку навалу, став наймальовничішим мастком Польщі (рис. 2).

Червоногород початку XX ст. – тихе подільське село, колишнє містечко, чий оборонний замок відіграв важливу роль в історії Русі.

У центрі згаданої котловини, з високого пагорба, який омиває срібляста стрічка річки Джурин, виростає понад селом серед буйної зелені розкішний палац, який належить княгині Марії Любомирській [2, с. 66].

Його розташування і архітектура, на перший погляд, вказують, що під оздобленнями і перебудовами новішої епохи в його основі – мури і башти давнішої оборонної будівлі. Так є насправді. Нинішній палац – це рештка давнього Червоногородського замку, початки якого губляться в глибокій старовині.

Через це не безпідставними є докази багатьох істориків, що загадкове місто Червень, яке надало Русі назву – Червенської чи Червоної, яке здобув у 981 р. «на Ляхах» київський князь Володимир Великий, а до кінця XI ст. було Ляхами, тобто Польщею, відвойованим – є ідентичним з наддністрянським Червоногородом.

Неприступне природне розташування, на узгір'ї, в котловині, захованій в глушині серед лісів та скель – полегшило заснування тут міста. Його оборону, як всіх інших укріплених городів того часу, доповнили також: вода, вали, рови та частокіл. Серед них розташувались житлові садиби та будівлі.

У період самостійності Галицького князівства (1141-1340) зникають – дивна річ – відомості про Червоний город, хоча хроніки говорять багато про Галич, який в недалекому сусідстві кипить життям і брязкотом зброї.

Лише в половині XIV ст., коли Поділлям, відвойованим від татар, заволоділи литовські князі Коріатовичі, внуки Гедиміна, а потім великий князь литовський Вітовт – Червоногород (Castum rubrum) знову виступає на сцену як важливий пограничний город Литви. Були то часи, коли Червоною Руссю заволоділа Польща за Казимира Великого.

Після смерті Вітовта (1430), завдяки енергії могутньої родини панів з Бучача, тобто Бучацьких гербу Абданк, частина Поділля з укріпленими містами: Кам'янцем, Скалою, Смотричем і Червоногородом переходить під постійне панування Польщі.

За цей чин посипались на Бучацьких королівські привілеї. Найстарший з трьох братів, Теодор (Теодорик), стає відразу кам'янецьким каштеляном, а надто отримує від Владислава Ягайла Червоногород з прилеглими селами, як окреме староство.

Відтоді Бучацькі до кінця XVI ст. тримають це місто, підписуються старостами або королівськими державцями на Червоногороді і творять для нього основи нового розвитку та статусу, як столиці нового Червоногородського повіту.

Лицарський рід панів з Бучача доходить в цей час до великого впливу і провідної ролі в краю, боронячи Русь та Поділля від татарських набігів. На кожному кроці зустрічається їх прізвище.

Побудова першого, дерев'яного замочка на місці давнього червоногородського городища – є, без сумніву, справою Теодора Бучацького. Він також заснував поблизу замку монастир оо. домініканців з костелом св. Миколая і щедро його обдарував. Документи з 1444 і 1445 рр. називають виразно замок, при ньому Старе місто, де стояв згадуваний монастир, і далі т. зв. Нове місто. Отже, був тоді Червоногород значним поселенням, яке король Казимир Ягеллончик грамотою від 18 серпня 1448 р. обдарував магдебурзьким правом, тобто повним самоврядуванням, а сини Теодора Міхал та Ян Бучацькі, також не меншою оточували опікою.

У XVI ст. після Бучацьких перейшов Червоногород у володіння – завжди як королівщина – до роду Язловецьких, які перейняли на себе роль і традиції Бучацьких, своїх попередників.

Татарські і волоські набіги, які часто охоплювали Наддніпрянщину наприкінці XV ст. і в першій половині XVI ст., відчув болісно й Червоногород. Зокрема велике нещастя завдав йому напад молдавського господаря Петра у 1538 р. Здобутий маєток було спалено. Така ж доля спіткала і монастир з костелом оо. домініканців, який після вбивства монахів був спалений і вщент зруйнований.

Після цього нещастя не відновив вже Червоногород колишньої величі, хоча Язловецькі відбудували замок і доклали усіляких зусиль для піднесення містечка, зокрема воєвода подільський Юрій, а після нього три його сини: Андрій, Миколай та Ієронім.

У 1609 р. Червоногородським старостою став підскарбій великий коронний Миколай на Журові Данилович. Після нього, по черзі, троє його синів Ян Миколай, Францішек і Миколай заповнюють майже все XVII ст. як володарі Червоногороду, його опікуни і оборонці.

З огляду на постійну небезпеку зі Сходу, Микола Данилович, власник староства, наказав відбудувати замок у Червоногороді і забезпечити його військовим спорядженням.

Завдяки цьому, вже у 1672 р., коли на Поділля вступило величезне турецько-татарське військо під особистим командуванням султана Мехмета IV і встало перед Бучачем – замок, який обороняло місцеве й околичне населення: селяни, міщани і шляхта, ставив мужній опір турецьким загонам, висланим для його здобуття.

Турки взяли в облогу фортецю і, щоб пришвидшити її капітуляцію, змінили течію потоку Джурина, який до того часу підковою обминав твердиню, створюючи їй додатковий захист. Османські вояки підірвали гирло в одному з місць, і вода відійшла від мурів [5, с. 131]. Замок був здобутий.

Так штучно був створений Джуринський 16-метровий водоспад у скелях – найвищий у рівнинній частині України.

У 1648 р., під час Національно-визвольної війни українського народу, замок здобули повстанські загони. У 1672 р. його захопило військо султана Магомета IV, і наступних 11 років фортеця перебувала під владою турків. Після їх вигнання замість міста Червоногорода залишилося невелике село, а замок, втративши стратегічне значення, перебував у руїнах понад. Лише у 1778 р. австрійський уряд продав фортецю князям Понінським.

Приблизно у 1820 р. стару пам'ятку переробив у розкішний замок-палац Кароль Понінський. Для цього будівельники розібрали дві вежі фортеці Даниловичів, відремонтували дві інші, а мури перетворили на стіни палацу [5, с. 132]. Тут були зібрані колекції меблі, порцеляни, творів живопису тощо [6, с. 136]. Ще більше змінив твердиню його син Каллікст, який взагалі наказав розібрати дві позostalі башти до фундаменту, а на їх місці збудувати нові: вищі та ширші [5, с. 132].

Башти збудовані в псевдоготичному стилі за проектом львівського архітектора Юліана Захаревича.

Востаннє ще відігравав Червогородський замок воєнну роль в 1698 р.

«В цьому році, дня 17 серпня, – говориться в тогочасних записках – прийшло кілька тисяч турків й татар під Червогород. Жодної потіхи за Божою ласкою не отримали, тільки захопили одного вельможного пана Курдвановського, підвоєводи брацлавського, кількадесят селян зарізали в полях, а вбито шістьох татарів».

Після стількох нещасть, обезлюднений і знищений Червогород, вже ніколи не піднявся, а втратив характер містечка і перемінився на село з прекрасними традиціями минувшини. Замок перестав бути фортецею. Недбало утримуваний, служив лише підстаростам та економам помешканням серед башт і мурів, що руйнувались.

Остання люстрація з 1765 р. описує його коротко: «Замок на скелі, мурований старосвітською структурою, облитий довкруги річкою Джурином й оточений мурами, в деяких місцях поруйнованими» [7, с. 40].

Палац завдяки зусиллям його наступної власниці Марії Любомирської утримували добре доглянутим, і він мав славу однієї з найгарніших сільських резиденцій. На жаль, на сьогодні збереглося досить мало іконографічного матеріалу, пов'язаного з палацом (рис. 3). Його окрасою була вишукана тераса в італійському стилі та колонада з 6 кам'яних колон. Оточував палац великий ландшафтний парк із фонтаном. Перша і Друга світові війни, особливо повоєнні роки колгоспного будівництва, призвели до цілковитого знищення будівлі палацу з усіма вишуканими прибудовами і ландшафтним парком. Від палацу залишилися тільки дві пошкоджені вежі, поряд – руїни Вознесенського костелу (1615 р.), перебудованого у XVIII ст. На протилежному схилі каньйону – залишки монастиря сестер милосердя та усипальниці Понінських. Від села Нирків можна дістатися до замку в селі Нагірянкa Чортківського району (відстань 24 км), замку в селі Висічка Борщівського району (відстань 36 км) та до міста Бучач (відстань 52 км).

У травні 2013 року обвалилася права вежа. Вздовж вежі тягнулася тріщина шириною 10 см, але проводилися консерваційні роботи. Причиною обвалу могло стати просідання землі, зумовлене затяжними дощами (Рис. 4).

Червогородський замок гостро потребує інвестора, який зумів би відновити його колишню велич [6, с. 136]. Відновлена садиба в селі Нирків могла б теж використовуватись як туристичний об'єкт.

Червогородський замок залишається привабливим для туристичної галузі, оскільки він розташований в ідеальному для розвитку туризму місці, яке створила сама природа. Тут чудові перспективи для розвитку екологічного туризму. Багато інших цікавих проектів може бути реалізовано на даній території.

Список використаних джерел та літератури

1. Бойко В. Замки Тернопілля / В. Бойко, О. Гаврилюк. – Тернопіль: ТОВ «Новий колір», 2009. – 80 с.
2. Бурма В. Привиди старих замків (Тернопільщина) / Василь Бурма. – Тернопіль: Видав. дім «Вільне життя», 2011. – 400 с.
3. Мацюк О. Я. Замки і фортеці Західної України / Орест Мацюк. – Львів: Центр Європи, 2005. – 200 с.
4. Мельник І. Подільський шлях / Ігор Мельник // Галичина – країна міст. Незалежний культурологічний часопис «І». – 2005. – №36. – С. 209-257.
5. Мороз В. Замки Тернопілля / Володимир Мороз. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 176 с.
6. Рутинський М. Й. Замковий туризм в Україні / Михайло Рутинський. – Київ: Центр учбової літератури, 2007. – 432 с.
7. Чоловський О. Червогород / Олександр Чоловський // Галицька брама. – 2007. – №5. – С. 39-41.

Рис. 1. Руїни Червоногородського замку.

Рис. 3. Інтер'єр палацу.

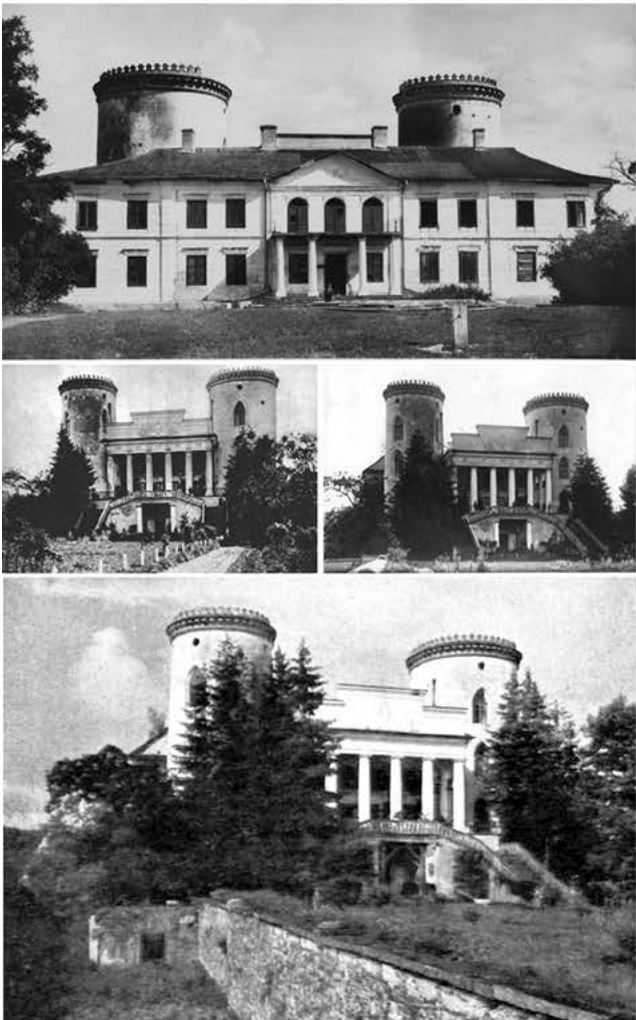

Рис. 2. Старі фото.

Рис. 4. Обвал вежі.

Секція 5. ЕВОЛЮЦІЯ ФОРТИФІКАЦІЇ XIX-XX СТ

Олена Дацюк,
науковий співробітник
НІАМ «Київська фортеця»

МОСТИ КИЇВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

У цій статті мова йтиме про мости, які знаходились у Старій Печерській та Новій Печерській фортецях. Спочатку буде описано влаштування мостів та воріт Старої Печерської фортеці та, відповідно до фортифікаційної еволюції Києва, викликаної різними чинниками, будівництво та перебудова мостів Нової Печерської фортеці. Також буде представлено види та механізми мостів.

Ключові слова: *Стара Печерська фортеця, міст, ворота, сортія, Нова Печерська фортеця.*

У зв'язку з загрозою вторгнення шведської армії в Україну, Петро I наказав будувати земляну бастіонну фортецю на Печерській горі, навколо застарілих укріплень. Автором проекту був сам імператор, нагляд за будівництвом був доручений гетьману І. Мазепі та полковнику Гейсену. Підготовка до оборони Києва була покладена на Д. М. Голіцина, також він був обраний воєводою Київським. Серед всіх фортифікаційних робіт наказано було бути в готовності проти неприятеля та підготувати мости на Дніпрі. На плані 1706 р. зображений тет-де-пон¹ для захисту наплавного мосту [9].

В анштальті про утримання фортець Російської імперії за 1725 рік повідомлялося, що в Києво-Печерській фортеці знаходиться 8 больверків, 2 равеліни, що навпроти куртини з 3 городовими та 3 палісадними воротами, з 5 поздовжніми та підйомними мостами [4, с. 9].

Потрапити на територію Печерської фортеці зі сторони Старого Києва можна було через Київські головні (рис. 1) та Київські равеліні ворота, а зі сторони Василькова – через Васильківські головні (рис. 2) та Васильківські равеліні ворота (рис. 3). Наводницька дорога з Лівобережжя виходила на Нижні та верхні Московські ворота, розміщені у валу ближнього ретраншементу [9].

Ворота в Києво-Печерській цитаделі влаштовували по середині куртини, для їхнього захисту з флангів ближніх бастіонів. Ширина воріт складала 9-10 футів. Такі ворота називали явними, а існували ще й потайні – сортії. Їх будівництву приділяли велику увагу. Сортії були вузькими, проходили через вал з міста до зовнішніх споруд, не відкриваючи себе противнику. Також через них можна було потрапити на теналь. Ширина сортії дозволяла провезти через неї гармату. У цитаделі з 1777 р. по 1786 р. всі дерев'яні сортії перебували в кам'яні або зводили нові. Потайних воріт в цитаделі нараховувалось шість, а явних – п'ять [9].

Київські ворота знаходились у куртині з теналью між Спаським та Петровським бастіонами, попереду куртини Київський равелін, у правому фасі якого Київські равеліні ворота. Біля Київських головних та равеліних воріт знаходилося по одному мосту [7, с. 97]. Київський головний міст спирався на 15 дерев'яних опор, равеліний на 4, опори обох мостів з підкосами [2].

Васильківські ворота знаходились у куртині з теналью, між Успенським та Кавалерським бастіонами. Перед куртиною Васильківський равелін. Під валом правого фасу равеліну Васильківські равеліні ворота. Біля головних Васильківських та равеліних воріт розташовувалось по одному посту [7, с. 97]. Головний Васильківський міст спирався на 15 дерев'яних опор, равеліний на 6, опори обох мостів з підкосами [2].

Верхні Московські ворота під валом куртини, що між Олексіївським та Семенівським бастіонами. Від Верхніх московських воріт йшов міст. Від мосту простягалась дорога до Нижніх Московських воріт, біля яких міст відсутній [7, с. 97].

Ворота являли собою дерев'яні склепінчасті тунелі, влаштовані в земляних валах. Архітектурні форми кам'яних воріт були характерними для стилів бароко та відрізнялись багатим оздобленням. Їх прикрашали

¹ Тет-де-пон – передмостове оборонне укріплення; позиція, обладнана для прикриття переправи через міст.

фронтона, багатопрофільні розвинені карнизи, пілястри та інші декоративні елементи. Фасади Нижніх Московських воріт були вирішені більш суворо, в стилі класицизму [6]. Спочатку ворота були дерев'яними. Першими на кам'яні були замінені Київські ворота. Вони зафіксовані на плані 1745 р., складеного Дебоскетом. Двоє інших воріт – Васильківські та П'ятницькі – у цей час все ще залишались дерев'яними [9, с. 57].

Перед воротам знаходились дерев'яні мости через кріпосні рови, які складались з нерухомих та підйомних частин [2]. Нерухома частина розбиралась тільки на час ремонту або нападу ворога. Будували мости на дерев'яних палях. На верхні кінці паль укладали поперечні бруски, на котрі зверху клали палі по довжині мосту, на них у свою чергу настиляли дошки. По обох сторонах проїзної частини мосту для пішоходів були влаштовані тротуари [6]. Всі мости цитаделі були з однаковою підйомною конструкцією – коромисло з противагою [2].

Наступні значні фортифікаційні роботи проводились перед війною з Наполеоном. У Києво-Печерській цитаделі дерев'яні сортії, які прийшли в непридатність, замінили на кам'яні. Навіть після того як наполеонівська армія покинула територію Російської імперії в 1812 р., фортифікаційні роботи продовжувались. Так, 26 січня 1813 р. К. І. Опперман у «Короткому описі прийнятих оборонних заходів по нинішньому Західному кордону імперії» повідомляв, що Києво-Печерська фортеця замкнута зі сторони ріки, виправлена у всіх частинах, озброєна, підведені контрміни та влаштовані від бомб бліндажі. На Звіринецькій горі, що височіє над Печерською фортецею, збудовано укріплення і долина між ним та фортецею зайнята редутами та батареями; також для безпеки дніпровського мосту побудований тимчасовий тет-де-пон [9]. Дніпровський міст також був тимчасовий, наплавний. Наплавний міст будується на плотях, судах або плашкоутах¹, понтонах, а іноді для тимчасової переправи під час воєнних дій – на бочках або надутих повітрях бурдюках. Вибір системи, розташування та розмір мостів визначався відповідно до ширини та глибини ріки, швидкості течії та об'єму води, форми берегів та ін. Розташовували як правило, перпендикулярно до перетину річки [8].

Наступні роботи на Звіринецькому укріпленні показані на плані проведених робіт за 1821 рік. На плані показаний міст, він йде від куртини, що між Видубицьким та Великим бастионами через рavelін, повертає до лунету та веде з укріплення. На профілі показано, що на виході з укріплення висота мосту знижується та переходить в дорогу [4]. Коли міст знесли – невідомо. Під час будівництва Головної Київської фортеці, Звіринецьке укріплення вже не враховувалось.

Що ж до будівництва постійних мостів, то вперше в Києві постійний міст споруджений лише у 1848-1853 роки за проектом і під керівництвом англійського інженера Чарльза де Віньоля, затверджений проект ланцюгового мосту був особисто Миколою І, на честь якого згодом отримав свою назву. Металеві конструкції ланцюгового мосту були виготовлені в Англії. Міст був довжиною 776 м і шириною 16 м, шестипролітний та мав п'ять опор.

9 червня 1920 року перший від правого берега проліт мосту був підірваний за наказом генерала Е. Ридз-Смігли відступаючими польськими військами. Розрив ланцюгів в місці вибуху спричинив за собою руйнування всього мосту. Протягом декількох років після цього сполучення з лівим берегом йшло через тимчасовий дерев'яний міст. У 1921 році залишки ланцюгів моста були підірвані, щоб не заважати навігації [10].

Що ж до мостів Нової Печерської фортеці, то спочатку звернемось до історії будівництва самої фортеці. Нова Печерська фортеця, збудована в середині XIX ст. за наказом Миколи І, складалась з Києво-Печерської цитаделі, новозбудованих Васильківського та Госпітального укріплень. Головним в'їздом до фортеці слугувала Микільська брама, яка складалась з двухарочного проїзду, розташована по центру казарми, що «на Перешийку». Збудовано у 1846-1850 рр. за проектом архітектора Таманського на вузькому перешийку, що відділяв Кловський яр від крутого схилу Дніпра, звідси казарма і отримала свою назву. Проїзд на територію фортеці був оздоблений колонами з бронзовими капітелями коринфського ордеру. Металева обшивка воріт була оздоблена литтям із зображенням лев'ячих масок, а перед пілонами воріт стояли художнього лиття ліхтарі. Перед в'їзними воротами знаходилось два дерев'яні мости насувної конструкції [9].

Механізм пересування мосту – лебідка, розміщувався з однієї сторони і приводився в рух однією або двома особами. Опори мосту – стійки з підкосами [5].

Васильківське укріплення складалось з редюїту №1, башт №2, 3, земляного валу тенального абрису, сухого рову із земляним ескарпом і контрескарпом, прикритого рavelіном одноповерхового капоніру. По дну рову проходила окрема ескарпова оборонна стіна аочної конструкції. На плані укріплення показані три постійні мости. В оборонній стіні, що з'єднує редюїт №1 з баштою №2 зображена арка проїзду, від неї через рів перекинутий дерев'яний міст. Так само розташований міст в оборонній стіні, що з'єднує

¹ Плашкоут – широке плоске мілке судно, яке використовують для перевезення важких вантажів по річках, а також для настилу по ним тимчасових мостів.

редюїт №1 з баштою №3. На профілі по лінії №2 мостів видно, що середня частина мосту спирається на опору, а два кінці на земляні насипи. Третій міст слугував проїздом на подвір'я редюїту. На профілі по лінії №1 видно, що міст довший за два попередні, має дві опори, а два кінці спираються на земляні насипи. Ще два місточки через рів знаходяться навпроти арки в оборонній стіні, що з'єднує капонір з ескарповою стіною [1]. Вони зовсім невеликі, оскільки на плані їх профіль не винесений.

Далі розглянемо мости Госпітального укріплення. Дане укріплення розташоване на Черепановій горі. Період його будівництва – 1836-1851 рр. Складалось з військового шпиталю, оборонних стін, валів, ровів, п'яти капонірів, Північної напівбашти та Північних воріт [9]. Укріплення поділялось на два фронти – Північний, Горжевий, та полігони – І, ІІ, ІІІ.

З північної сторони в головному валу знаходились так звані Північні ворота – проїзд в'їзної брами. До Північної брами вів дерев'яний міст, що складався з трьох прольотів. Міст опускався на дах центрального капоніру. Ширина мосту відповідала ширині в'їзної арки північної брами. Прогін мосту, що перед брамою був рухомим і при необхідності міг бути прибраним в середину проїзду брами. Для цього були влаштовані рельсові бруси, по яких пересувався рухомий прогін мосту [3].

На кресленнях планів 1843 р. видно, що частина проїзду, яка приймає насувну частину мосту, горизонтальна, а та, що веде далі в середину укріплення, має активний підйом.

Об'єкти північного в'їзного вузла (північна брама, центральний капонір, міст) були збудовані у 1843 році [3].

У середині ХХ століття замість деревинного мосту з'явився залізобетонний. Ширина його проїзної частини також дорівнювала ширині в'їзної арки.

Також у Госпітальному укріпленні мости показані на плані біля капонірів І, ІІ, та ІІІ полігонів. Всі три побудовані за єдиним проектом. В оборонних стінах, що примикали з однієї сторони до горжі капоніра, а з іншої до ескарпової стіни, один навпроти одного були розташовані дві арки. Таким чином перед капоніром з'явився внутрішній двір (або редюїт) (рис. 4). Арки під час оборонного стану зачинялись підйомними мостами, у мирний час мости опускали, щоб вони перекривали рів для проходу. Опускали та підіймали капонірні мости за допомогою канатів чи ланцюгів, біля арок, вгорі збереглися характерні отвори.

У горжевій частині Госпітального укріплення знаходився військовий шпиталь, що в плані мав П-подібну форму. Із зовні укріплення, вздовж оборонної стіни йшов рів, у горжі розташовувались три проїзди. У центрі фасаду проїзд, який розташовувався на першому поверсі шпиталю. Перед цим проїздом знаходився перекинутий через рів дерев'яний постійний міст. Ще два місточки через рів знаходились в лівому та правому крилі горжевого фронту, вони також були дерев'яні, постійні, спирались на три опори [3]. З плану 1912 року видно, що вони збережені, проіснували до моменту засипки рову, точних даних коли це сталося немає.

Отже, всі мости фортеці будували лише з дерева. Мости цитаделі після будівництва Нової Печерської фортеці з підйомних за принципом підйому лебідка стали нерухомими. Міст Микільської брами з рухомою частиною за принципом підйому – лебідка. П'ять мостів Васильківського укріплення – нерухомі. У Госпітальному укріпленні один міст насувної конструкції, три горжевих та шість капонірних – нерухомі. Нажаль, даних до якого року зберігався той чи інший фортечний міст немає, можна сказати лише приблизний період.

Список використаних джерел та літератури

1. РГВИА, ф. 349, оп. 18, спр. 3197
2. ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1, спр. 6, арк. 6.
3. ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1, спр. 10, арк. 11, 54.
4. ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1, спр. 11, арк. 48.
5. ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1, спр. 41, арк. 30.
6. ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1, спр. 64, арк. 5, 8, 16.
7. Беличко Ю. В. Київ в образотворчому мистецтві ХІІ-ХХ ст. / Ю. В. Беличко, В. П. Подгора. – К.: Мистецтво, 1982. – 336 с.
8. Брокгауз Ф. А. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб, 1897. – 480 с.
9. Ситкарева О. В. Киевская крепость / О. В. Ситкарева. – К.: Национальный Киево-Печерский историко-культурный заповедник, 1997. – 195 с.
10. Цепной мост (Николаевский, им. Евгении Бош) [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: www.oldkiev.ho.ua/mosty/cepnoy/cepnoy.html.

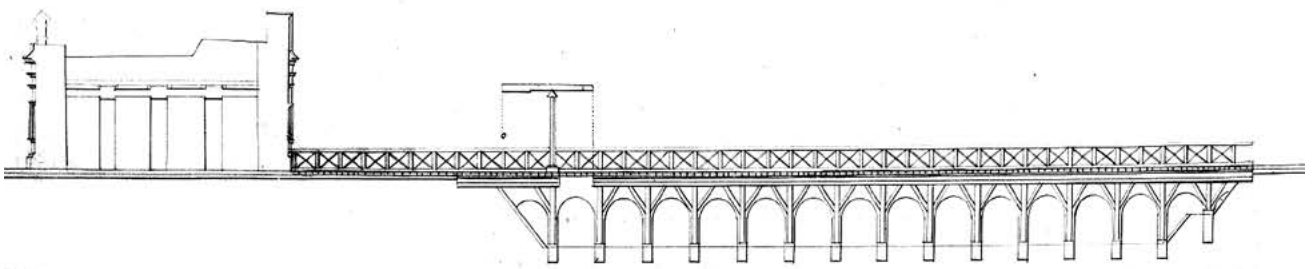

Рис. 1. Київський головний міст Печерської фортеці.

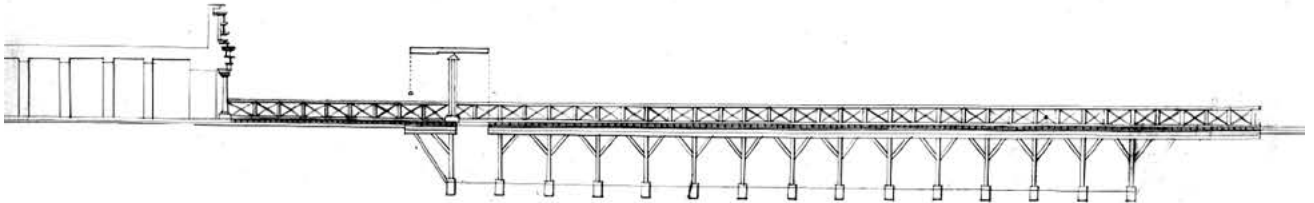

Рис. 2. Васильківський головний міст Печерської фортеці

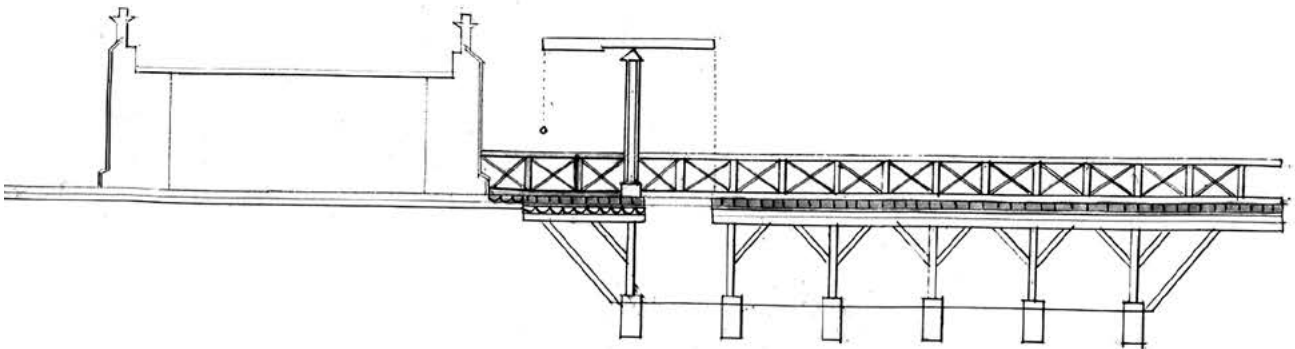

Рис. 3. Васильківський рavelінний міст Печерської фортеці

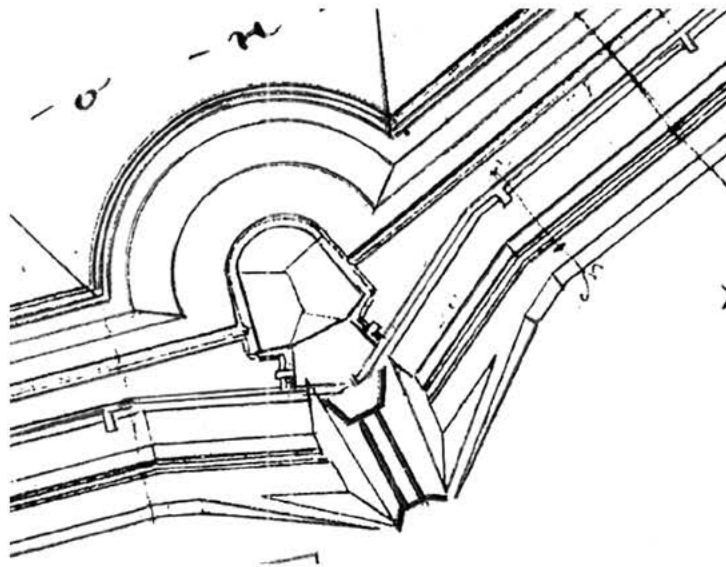

Рис. 4. План капоніру II полігону

КАПОНИРЫ БОБРУЙСКОЙ КРЕПОСТИ

В статье рассматриваются проекты капониров Бобруйской крепости, опубликованные Национальным историческим архивом Беларуси, а также хранящиеся в Центральном историческом архиве Украины. При возведении крепости были применены проекты капониров как использовавшиеся только в этой крепости, так и проекты, нашедшие применение и в иных крепостях. Ценность чертежей заключается еще и в том, что некоторые капониры, изображенных на них, ныне не существуют.

Ключевые слова: Бобруйская крепость, капонир, редюит.

В связи с обострением отношений с Францией сложившимся к 1810 г. и грозившим перерасти в войну, было принято решение не только об усилении крепостей Рига и Киев, но также и о строительстве между ними двух новых крепостей – Бобруйска и Динабурга.

Строительство крепости Бобруйск было начато в 1810 г. по проекту известного инженера-фортификатора К. И. Оппермана. Место расположения крепости также было лично выбрано Опперманом. Работы по возведению крепости быстро продвигались вперед и к началу Отечественной войны 1812 г. крепость обладала немалой оборонительной силой, хоть некоторая часть ее укреплений и не была доведена до надлежащей профили. При приведении крепости в оборонительное состояние в ней был размещен гарнизон, а вооружение верков составили 344 орудия. С началом боевых действий крепость сыграла важную роль в снабжении 2 армии Багратиона продовольствием и пополнением солдатами (6 батальонов гарнизона вошли в состав армии). В крепости были также оставлены больные и раненые солдаты 2 армии, да и сама армия получила возможность отдохнуть перед дальнейшим маршем на соединение с 1 армией Барклая де Толли. После ухода 2 армии гарнизон крепости состоял из 13 батальонов пехоты и сотни казаков. Подошедший к крепости противник не решился на штурм, а для бомбардирования крепости у французов не было осадной артиллерии, поэтому в конечном итоге для наблюдения за крепостью была выделена дивизия Я. Домбровского, насчитывавшая около 12 тысяч человек. Во второй половине сентября русские войска нанесли ряд поражений французам, и большая часть французских войск оставила окрестности Бобруйска. В начале декабря окрестности Бобруйска были полностью очищены от неприятеля.

Выявившееся большое значение Бобруйска способствовало дальнейшим работам по усилению крепости. По их окончанию крепость имела главную ограду, состоящую из 6 бастионов и 2 полубастионов с горжей полигонального начертания. Шесть фронтов главного вала были усилены рavelинами [1]. К югу за речкой Бобруйкой было возведено отдельное нагорное укрепление «Фридрих-Вильгельм», состоящее из долговременного люнета в его горжевой части, двух бастионов с теналью и вынесенного за гласис рavelина. Все укрепление было обнесено общим гласисом с прикрытым путем. На участке гласиса между главной крепостью и укреплением «Фридрих-Вильгельм» был устроен люнет, западнее которого размещалась трехэтажная башня Оппермана. В исходящих плацдармах главной крепости и нагорного укрепления были построены каменные редюиты, также каменными редюитами были усилены и входящие плацдармы главной крепости. У подошвы вала была устроена отдельная эскарповая стена с казематированными фланками, из которых велся огонь вдоль рва. Кроме того, фланговая оборона рвов обеспечивалась еще и с помощью капониров. С помощью капонира обеспечивалась и оборона с востока подошвы гласиса нагорного укрепления.

Капониры Бобруйской крепости отличались немалым разнообразием своего устройства, о чем можно судить по чертежам, опубликованным Национальным историческим архивом Беларуси (НИАБ) и чертежам, хранящимся в Центральном государственном историческом архиве Украины (ЦДІАК).

Часть капониров имела вид одноэтажных каменных люнетов – капонир перед теналью укрепления Фридрих-Вильгельм [2], капониры у плечных углов рavelина этого же укрепления [3]. Эти капониры имели казематированные фасы и фланки, и горжу в виде сомкнутой каменной стены. Казематы фасов оборудовались ружейными бойницами, а казематы фланков – орудийными амбразурами. В капонире, расположенном перед теналью нагорного укрепления (рис. 1), на каждом фланке имелось по два артиллерийских каземата, каждый был оборудован 1 амбразурой. На фланках капониров плечных углов рavelина (рис. 2) было по 1 артиллерийскому каземату, с 2 орудийными амбразурами каждый. При чем артиллерийские казематы у этих двух вариантов капониров были отделены от остальных казематов

сплошной стеной, и сообщение с ними осуществлялось только через внутренний дворик капонира. Для лучшей защиты от навесного (перекидного) огня оба варианта капониров должны были иметь земляную обсыпку сводов. Капониры в мирное время использовались как жилые и складские помещения. Можно отметить что капонир, расположенный перед теналью нагорного укрепления, имел немалую высоту [6]. Уровень его внутреннего дворика был поднят над дном рва на 3,6 м. Общая высота сооружения без земляной обсыпки составляла 7,2 м, высота линии огня над дном рва 4,65 м, а нижний край амбразуры находился на высоте 4,35 м. Это затрудняло близкую атаку сооружения, но создавало мертвые пространства вблизи капонира.

Также Центральным историческим архивом Беларуси опубликованы чертежи двухэтажных редюитов, построенных в горжах равелинов 3 и 2 полигонов главной крепости. Оба редюита по форме напоминают гриб, шляпка которого и является редюитом, а ножка представляет собой капонир, своим огнем дополняющий обстрел рва из казематированных флангов эскарповой стены.

Редюит равелина 3 полигона [4] в полукруглой части имеет на нижнем этаже только складские помещения (рис. 3). В наружных стенах оборудованы вентиляционные каналы, выходящие наружу. Каналы были устроены таким образом, что исключалась возможность попадания огня извне во внутреннюю часть сооружения. На верхнем этаже по внешней стороне расположены боевые казематы, причем крайние фланговые оборудованы только ружейными бойницами, как в напольной, так и в тыльной стенах. Остальные боевые казематы имеют по 2 ружейные бойницы и одному большому оконному проему между ними. Этот проем в случае мобилизации с помощью кирпичной кладки переделывался в артиллерийскую амбразуру. В глубине располагались казематы для хранения различного имущества. В прямоугольной пристройке, выполнявшей роль капонира, по внешней стороне располагались боевые казематы – на нижнем этаже для ружейной обороны, а на верхнем этаже – для ведения артиллерийского огня. Всего имелось по 3 боевых каземата на каждую сторону капонира. В глубине пристройки располагались складские помещения. По центру проходил коридор с лестницей, ведущей на верхний этаж. Оборонительные казематы, расположенные у тыльной стены, имели еще ружейные бойницы и в этой стене. Боевые казематы верхнего этажа, предназначенные для артиллерийской обороны, имели по 1 амбразуре в каземате, а казематы нижнего этажа – по 4 ружейных бойницы. Как и на нижнем этаже, боевые казематы, примыкающие к тыльной стене, были оборудованы ружейными бойницами, расположенными в этой стене. Тыльная стена имела входы, расположенные на двух этажах. Сообщение с верхним входом осуществлялось по подъемному мосту, который соединял сооружение с деревянным крепостным мостом, проходящим через ров. На крыше редюита имелась позиция открытой обороны, для чего там насыпался земляной бруствер.

Редюит равелина 2 полигона [5] имеет меньшие размеры, меньшее число помещений, но устройство его в основном аналогично предыдущему редюиту. Дополнительными отличиями от предыдущего сооружения являются:

- артиллерийские амбразуры вместо ружейных бойниц в напольной стене крайних фланговых казематов верхнего этажа полукруглой части;
- несколько иное устройство вентиляционных каналов нижнего этажа;
- наличие 2 боевых казематов с каждой стороны капонира. На нижнем этаже в боковых стенах казематов располагалось по 4 ружейных бойницы, а на верхнем этаже – по 2 артиллерийских амбразуры;
- в тыльной стене капонира имелся только один вход - на нижнем этаже сооружения.

Подобные редюиты, совмещенные с капонирами, возводились кроме Бобруйска еще в крепостях Динабург и Ивангород.

В Центральном государственном историческом архиве Украины находятся чертежи еще двух капониров этой крепости – «Капонир на набережной части» и «Капонир в укреплении Фридрих Вильгельм». Первый капонир располагался во рву, обращенном в сторону р. Березины, а на втором чертеже представлен, по-видимому, горжевой капонир долговременного люнета, расположенного в тыльной части укрепления Фридрих Вильгельм.

«Капонир на набережной части» [7] выполнен в виде одноэтажной постройки, состоящей из двух частей – входного блока (тамбура) и боевого каземата (рис. 4). Входной блок имеет значительно меньшую ширину, чем боевой каземат, и в его стенах устроены только ружейные бойницы (по 4 с каждой стороны). В левой боковой стене боевого каземата устроены 3 артиллерийские амбразуры, а в промежутках между ними 2 ружейные бойницы. В правой боковой стене имеется 5 артиллерийских амбразур. Голова капонира выполнена в виде сходящихся под прямым углом стен, в которых устроено по 3 ружейных

бойницы. Сортия (потерна), ведущая из крепости к капониру, не соединяется с ним непосредственно. Она заканчивается в дворике, образованном П-образной выемкой в вале крепости. В этой выемке, по обе стороны окончания сортии, расположены длинные казематированные помещения, во фронтальных стенах которых устроено по 9 ружейных бойниц. Пространство между сортией и входным блоком капонира служило для выхода в ров, а также для прохода за отдельную эскарповую оборонительную стену. Подступы к входам оборонялись перекрестным огнем из многочисленных ружейных бойниц входного блока капонира и помещений у окончания сортии.

Горжевой капонир долговременного люнета укрепления Фридриха Вильгельма [8] выполнен в виде двухэтажной постройки и предназначен только для ведения ружейного огня (рис. 5). По своему назначению он играет роль редюита укрепления, ибо расположен у горжевой стены внутри люнета, и все его бойницы направлены внутрь укрепления. В его тыльной части расположен вход, через который можно попасть внутрь люнета. Для этого в правой боковой стене сделан проход наружу. Подступы к входу в капонир простреливаются перекрестным ружейным огнем из-за горжевой стены люнета, которая сходится под прямым углом к входному блоку. Входная часть капонира имеет в левой стене 3 ружейные бойницы для ведения огня наружу. Эта часть отделена от остального капонира стеной, в которой имеется проход и 6 ружейных бойниц (по 3 с каждой стороны прохода) для обстрела из каземата капонира входа в сооружение. В боковых стенах каземата нижнего этажа устроено по 9 ружейных бойниц. Голова капонира отделена от каземата капитальной стеной с 2 проходами, в этом помещении размещена лестница на верхний этаж. Стены головы капонира сходятся под прямым углом, и в каждой из них устроено по 2 ружейных бойницы. План верхнего этажа на чертеже отсутствует, но, скорее всего, он отличается от плана нижнего этажа тем, что на месте проходов имеются ружейные бойницы. В мирное время капонир планировалось использовать как караульное помещение.

Чертежи сооружений Бобруйской крепости представляют интерес и с той точки зрения, что часть из них разработана еще в 1822-23 гг., т. е. до начала широкомасштабных работ по модернизации уже имевшихся крепостей и возведению новых, начавшихся при императоре Николае I. Некоторые из упомянутых чертежей утверждены им еще как генералом-инспектором инженеров, другие же утверждены императором Александром I. Поэтому некоторые решения, как упоминалось выше, были аналогичны тем, что нашли применение и в иных крепостях, а некоторые, видимо, были реализованы только в Бобруйской крепости (капониры-люнеты нагорного укрепления). Тем более, что ряд сооружений, судя по сообщениям коллег, уже не существует.

Источники

1. Яковлев В. В. История крепостей. Эволюция долговременной фортификации / В. В. Яковлев. – СПб: Полигон, 1995.
2. НИАБ, ф.1477, оп.1, д.136, л.1 [Электронный ресурс]/ Режим доступа к ресурсу: http://niab.by/wajna_1812/dokumenty/1477-1-136/NIAB_LA_1477_1_136_001d.jpg
3. НИАБ, ф.1477, оп.1, д.136, л.10 [Электронный ресурс]/ Режим доступа к ресурсу: http://niab.by/wajna_1812/dokumenty/1477-1-136/NIAB_LA_1477_1_136_010d.jpg
4. НИАБ, ф.1477, оп.1, д.136, л.3 [Электронный ресурс]/ Режим доступа к ресурсу: http://niab.by/wajna_1812/dokumenty/1477-1-136/NIAB_LA_1477_1_136_003d.jpg
5. НИАБ, ф.1477, оп.1, д.136, л.24 [Электронный ресурс]/ Режим доступа к ресурсу: http://niab.by/wajna_1812/dokumenty/1477-1-136/NIAB_LA_1477_1_136_024d.jpg
6. ЦДІАК, ф.1434, оп. 1, д. 89, л. 2
7. ЦДІАК, ф.1434, оп. 1, д. 89, л. 1
8. ЦДІАК, ф.1434, оп. 1, д. 89, л. 3

Список сокращений

НИАБ – Национальный исторический архив Беларуси

ЦДІАК - Центральний державний історичний архів України, м.Київ

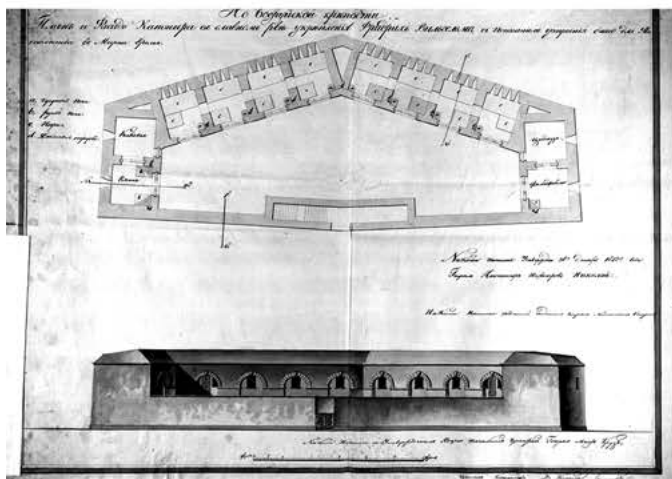

Рис.1. План и тыльный фасад капонира в главном рве укрепления Фридрих Вильгельм (НИАБ, ф.1477, оп.1, д.136, л.1)

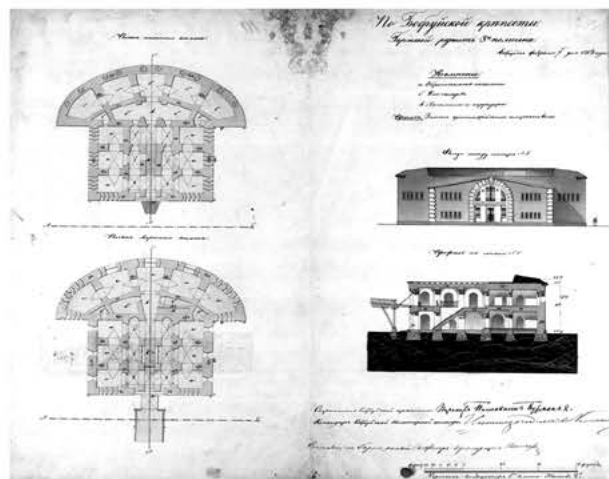

Рис.3. Горжевой редюит 3 полигона (НИАБ, ф.1477, оп.1, д.136, л. 3)

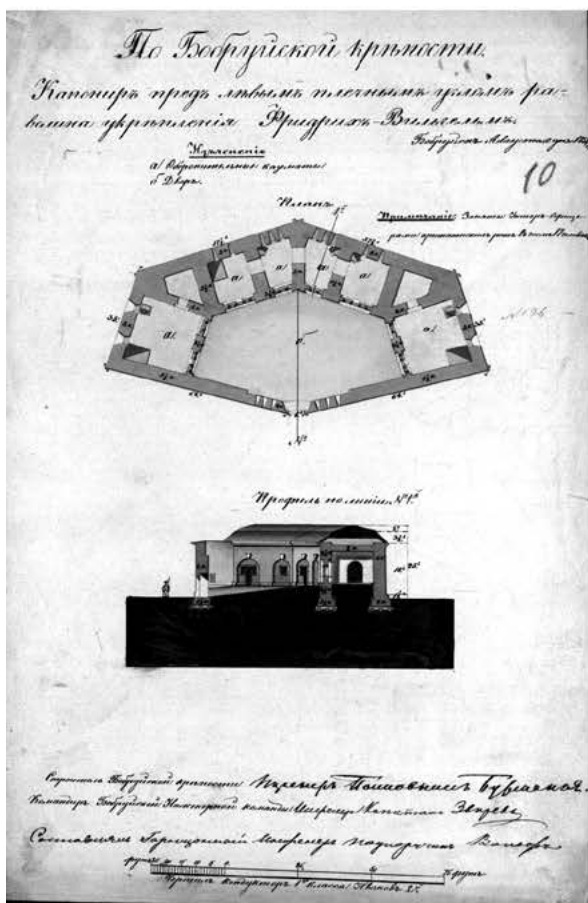

Рис.2. Капонира перед левым плечным углом рavelина укрепления Фридрих Вильгельм (НИАБ, ф.1477, оп.1, д.136, л. 10)

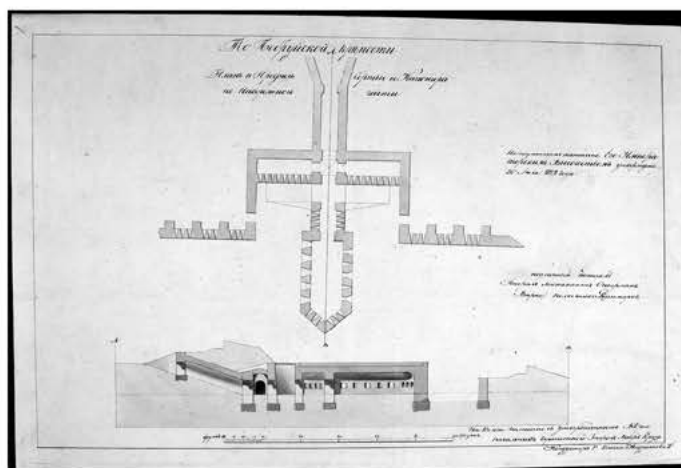

Рис.4. План и профиль сортии и капонира по набережной части (ЦДІАК, ф. 1434, оп.1, д. 89, л.1)

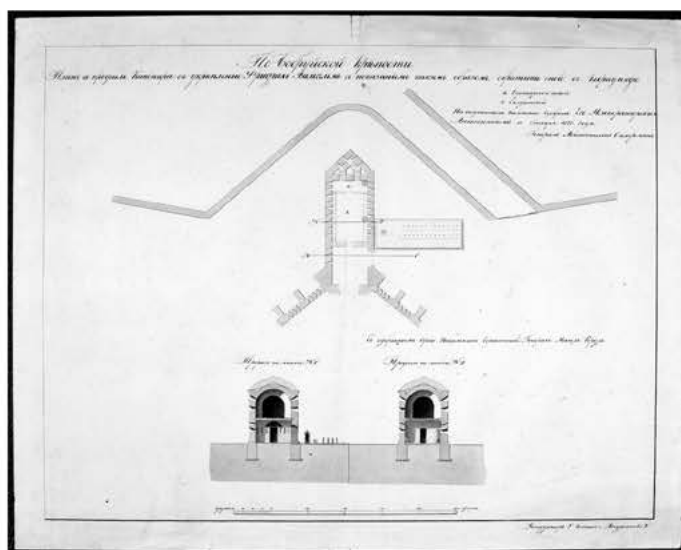

Рис.5. План и профиль капонира в укреплении Фридрих Вильгельм (ЦДІАК, ф.1434, оп. 1, д. 89, л. 3)

Артиллерия новой Печерской крепости

Статья посвящена артиллерийскому вооружению Новой Печерской крепости в 30–50-х годах XIX века. Работа написана на основе архивных планов и материалов, а также литературных источников.

Ключевые слова: фортификация, Новая Печерская крепость, крепостная, артиллерия, оборонительная башня, оборонительная казарма.

Годы царствования императора Николая I характеризовались широкомасштабными работами по укреплению границ Российской империи. Среди прочих работ по возведению новых и усилению уже существующих крепостей была проведена и кардинальная модернизация Киевской крепости. Первоначальный проект новой крепости был составлен К. И. Опперманом. Этот проект был утвержден 25 марта 1825 г. императором Николаем I, а 31 мая в присутствии императора состоялась разбивка крепости на местности. Первый камень в фундамент Редюита № 1 согласно записи, в летописи крепости был уложен 30 июля 1831 г. Строительство новых укреплений крепости продолжалось больше 25 лет, в ходе которого в первоначальный проект были внесены существенные изменения.

После окончания работ имевшаяся Печерская крепость была преобразована в цитадель. Основная часть новых укреплений располагалась к северу и западу от цитадели, с южной стороны вдоль Наводницкой дороги были возведены 4 земляных люнета, причем 2 из них на месте уже существовавших флешей.

В итоге Киевская крепость состояла из цитадели, Васильковского и Госпитального укреплений, отдельных оборонительных башен (№№ 4, 5, 6), трех оборонительных казарм (жандармского полка, военных кантонистов, казармы на перешейке), а также приспособленных к обороне арсенальных мастерских. Склоны Днепра со стороны Подола были усилены двумя оборонительными подпорными стенами, а на берегу был возведен набережный верк, в виде большого казематированного здания. Возведенные с южной стороны цитадели земляные люнеты должны были не только прикрыть ее от атаки с этой стороны, но и обеспечить связь с модернизированным Зверинецким укреплением. Однако ни один из проектов перестройки этого укрепления не был реализован, и в 1850 г. Зверинецкое укрепление было исключено из состава крепости. В цитадели была, наконец, сомкнута ее тыльная часть, обращенная к Днепру. С этой целью там была построена кирпичная оборонительная стена, оборудованная артиллерийскими амбразурами и ружейными бойницами. Эта стена также проходила внутри Лавры, охватывая территорию Ближних и Дальних пещер, образуя дополнительную внутреннюю оборонительную линию. Укрепления и отдельные каменные оборонительные постройки соединялись между собой участками земляных валов или кирпичными оборонительными стенами. Также в состав новых укреплений входил один земляной редут, расположенный на высоте южнее Наводницкой дороги, и земляные батареи между Госпитальным укреплением и башней № 5.

Особенностью новой крепости являлось то, что большое количество ее артиллерии размещалось не только на крепостных валах, но и в казематах открыто стоящих оборонительных башен и казарм. В этом сказалось сильное увлечение идеями Монталамбера, которое было воплощено при перестройке Киевской крепости в ярко выраженной форме. Считалось, что артиллерия, размещенная в многочисленных казематах каменных оборонительных построек, своим мощным огнем не позволит противнику успешно вести осадные работы. К тому же крепость изначально рассматривалась как важнейший пункт снабжения армии на этом направлении. Поэтому в ней хранились большие запасы имущества, продовольствия, снаряжения и боеприпасов. В Арсенале крепости хранились ружья для 100 000 армии и артиллерийские орудия для 24 батарей и двух отделений осадной артиллерии. Для хранения всего этого имущества и вооружения, а также проживания гарнизона, оборонительные постройки, не обсыпанные снаружи землей, подходили намного лучше, т. к. в них проще было поддерживать необходимую температуру и влажность.

Линия огня крепости, включая цитадель, составляла 3218 сажень по валам и 1982 сажени по казематированным сооружениям и оборонительным стенам между ними, всего 5200 сажень.

Казематов во всех оборонительных постройках имелось 1021, из них: жилых – 852, для хранения различных припасов – 169. В жилых казематах можно было разместить 7093 человека нижних чинов, 40 семей нижних чинов и 87 штаб- и обер-офицеров. Всего же во всех постройках на территории крепости можно было разместить более 17 тысяч человек гарнизона. Все крепостные сооружения предоставляли оборону на 1180 орудий и 3833 ружья. Понятие «предоставляли оборону» означало, что имелось 1180 позиций (мест) для размеще-

ния орудий и 3833 позиции для солдат с ружьями, которые занимались бы в зависимости от того, какой фронт крепости был бы подвержен атаке. В пороховых погребах крепости хранилось 45 тысяч пудов пороха [1].

Важным элементом, в значительной степени определявшим обороноспособность крепости, являлась артиллерия, состоявшая на ее вооружении.

Состав и численность артиллерии в Киевской крепости менялись по мере продвижения работ по возведению новых крепостных построек.

В 1831 г. во время подготовки цитадели к обороне во время Ноябрьского восстания в Польше имелось 91 орудие [21].

В 1846 г. численность гарнизона для обороны крепости определялась в 16 700 чел., а нормальное вооружение крепости в 670 орудий [22]. Нормальное вооружение – это то, что сейчас именуется штатным вооружением.

На 25 января 1851 г. указано «для временного ныне вооружения Киевской крепости» [1]:

В оборонительных зданиях установлено на лафетах 7 крепостных пушек, 7 крепостных единорогов и 42 карронады. Кроме крепостных орудий, там же установлены 3 осадных пушки и 1 осадный единорог, а также 2 полевых пушки и 2 полевых единорога.

На валах находилось тел, т.е. орудийных стволов без лафетов, крепостных пушек – 4, крепостных карронад – 4, крепостных мортир – 2, а также по 11 тел осадных пушек и единорогов. Кроме того, на валах имелось и 10 крепостных пушек на лафетах. Наличие на валах определенного количества одних орудийных стволов без лафетов было типичным примером сохранения деревянных лафетов орудий, относящихся к охранительному вооружению. Лафеты этих орудий, согласно существовавших тогда правил размещения крепостной артиллерии, хранились отдельно в закрытых помещениях. В наиболее же важных местах орудия охранительного вооружения были установлены на лафетах в немедленной готовности к действию.

В хранилищах имелось 8 осадных мортир, 48 полевых пушек и 26 полевых единорогов. Интересно отметить, что в архивном документе в итоге указано 197 орудий, хоть сумма указанных выше орудий равняется 188. Надо отметить, что такая ситуация встречалась и в иных документах. К сожалению, в документе не указаны калибры орудий.

В «Инженерном журнале» № 11-12 за 1885 г. был опубликован «Исторический очерк состояния крепости к 1855 г.», т.е. к году, когда была завершена не только основная масса ранее запланированных работ, но и окончены работы по приведению крепости из-за Крымской войны в оборонительное положение. В очерке указано, что вооружение крепости составляло 379 орудий стандартных калибров и 33 орудия нестандартных калибров.

Необходимо отметить, что во время строительства Новой Печерской крепости в русской артиллерии произошел переход от орудий «системы 1805 г.» к орудиям 1838 г. Поэтому в состав киевской крепостной артиллерии входили орудия обеих систем.

После введения в русской артиллерии «системы 1805 г.» (еще именуемой «аракчеевской») на вооружении крепостей состояли в основном те же орудия, что и в осадной артиллерии, но устанавливаемые на крепостные лафеты. В крепостную артиллерию этого периода входили - 6, 12, 18, 24, 30 и 36-фунтовые пушки (при этом 30 и 36-фунтовыми пушками вооружались приморские крепости для стрельбы по кораблям); полупудовые и пудовые единороги; полупудовые, 2 и 5-пудовые мортиры, а также 6-фунтовые Кегорновые мортиры [20]. Следует отметить, что согласно книги О. Резвого «Артиллерийские записки» в состав крепостной артиллерии входили еще и 3-фунтовые пушки. При этом они указаны в списке крепостной артиллерии, но отсутствуют в таблице размеров орудий. Кроме того, в крепостной артиллерии имелись 12, 24, 36, 68 и 96-фунтовые карронады. Однако, нередко в крепостях сохранялись имевшиеся в них орудия старых типов, если к ним имелось достаточное количество боеприпасов, и их техническое состояние было удовлетворительным.

При изготовлении орудий «системы 1805 г.» были установлены весьма жесткие требования по соблюдению размеров, разработаны подробные чертежи и руководства по изготовлению материальной части. Внешняя отделка орудийных стволов была сильно упрощена, с них была убрана большая часть украшений – оставлены фриз, которые еще использовались при прицеливании. Т.к. крепостные орудия не требовалось перемещать в укреплениях на значительные расстояния, и при этом они перемещались по хорошим крепостным дорогам, то допускалось значительное увеличение их веса. Это позволяло делать в лафетах деревянные детали более толстыми и прочными, что вело к уменьшению количества дорогостоящих металлических оковок. Стволы крепостных орудий для удешевления производства отливали из чугуна, в отличие от полевых и осадных орудий, где для этой цели служила более дорогая медь (использовался сплав меди и олова в соотношении 100 частей меди и 10 частей олова – т.н. «артиллерийский металл»). Т.к. стенки чугунных

орудийных стволов приходилось делать более толстыми, чем у медных орудий, то и вес их был значительно большим. Так же на весе крепостных орудий сказывалось и то, что длина стволов у них было больше, чем у полевых орудий. Это делалось для того чтобы они дальше выступали из амбразур и при выстреле меньше их повреждали. Преимуществом чугунных орудий перед медными была намного большая их долговечность. Это было связано с тем, что «по причине твердости металла, канал (канал ствола – А. К.) их не подвергается никаким почти повреждениям после весьма большого числа выстрелов».

Расстояние эффективного артиллерийского огня согласно артиллерийской литературы того времени определялось в 500 сажень (1065 м) [18]. На большие расстояния, в виду крайне малой эффективности, вести огонь не рекомендовалось, хоть характеристики орудий позволяли это делать (устройства вертикального наведения могли обеспечить примерно двукратно большую дальность стрельбы).

Артиллерийское вооружение крепости подразделялось на охранительное и оборонительное [19].

Охранительное вооружение служило для защиты крепости от внезапного нападения («нечаянного нападения» по терминологии того времени) или штурма, предпринятого без предварительных осадных работ. Этот вид вооружения устанавливалось на все укрепления крепости.

Оборонительное вооружение предназначалось для обороны против правильной осады. Поэтому оно предусматривалось только для тех частей крепости, которые могут быть непосредственно подвергнуты такой атаке, а также для частей крепости участвующих в обороне атакованного фронта.

Как уже отмечалось выше, в период перестройки Киевской крепости в русской артиллерии была проведена реформа 1838 года. Из тех преобразований, что были проведены, артиллерию сухопутных крепостей затронули следующие изменения [20]:

- были сделаны одинаковыми размеры калибров $\frac{1}{2}$ -пудового единорога и 24-фунтовой пушки, а также $\frac{1}{4}$ -пудового единорога и 12-фунтовой пушки. Это обеспечивало им возможность в случае необходимости вести огонь одними и теми же боеприпасами.
- выводились из употребления 6-фунтовая мортирка, короткие $\frac{1}{2}$ -пудовые и 1-пудовые единороги, 3-фунтовая чугунная пушка и все карронады.
- вместо 6-фунтовой мортирки (Кугорновой или Кегорновой) вводилась $\frac{1}{2}$ -пудовая, а вместо коротких единорогов вводились длинные.
- карронады 96 и 68-фунтовые заменялись 1-пудовыми единорогами, а карронады всех иных калибров заменялись $\frac{1}{2}$ -пудовыми единорогами.
- введены 3 и 5-пудовые медные мортиры «дальнего бросания», отличающиеся конструктивно от осадных.
- округлены значения калибров орудий.
- убраны все излишние наружные части.
- для измерений частей орудия принят английский дюйм, взамен калибра орудия, разделенного на части.

Орудия, выпущенные согласно новых требований, именовались орудиями новой конструкции, а выпущенные ранее – орудиями прежней конструкции. Поэтому на 1855 г. орудия стандартных калибров – это выпущенные согласно требований 1838 г., а орудия нестандартных калибров – выпущенные ранее.

После реформы 1838 г. в артиллерии русских сухопутных крепостей состояли пушки калибром 6, 12, 18 и 24 фунта; мортиры $\frac{1}{2}$ -пудовая медная (применялись в осадной и крепостной артиллерии), 2, 3 и 5-пудовые; единороги $\frac{1}{2}$ -пудовые и 1-пудовые [20]. Тем не менее, как и прежде, если в крепости имелись орудия старых образцов, но пригодные к употреблению, и имеющие достаточное количество боеприпасов, то они оставались на вооружении. Кроме того, согласно архивных планов, для вооружения крепости использовались и орудия, которые числились в полевой, а согласно указанного выше документа 1851 г. и осадной артиллерии. Следует также отметить, что уже в «Правилах для вооружения и снабжения сухопутных неприбрежных крепостей», изданных в 1844 г., перечисленный выше состав крепостной артиллерии был ограничен до следующих калибров: пушки – 6, 12 и 24-фунтовые; единороги – $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{2}$ и 1-пудовые длинные и короткие; мортиры – $\frac{1}{2}$, 2 и 5-пудовые, а также 6-фунтовые в тех крепостях, где они имелись [19]. Упомянутый в правилах единорог калибром в $\frac{1}{4}$ пуда относился к полевой артиллерии.

По имеющимся в фондах музея «Киевская крепость» и в Центральном государственном историческом архиве Украины (ЦДІАК) планам размещения артиллерии, можно определить типы и калибры киевской крепостной артиллерии, а также варианты ее размещения на крепостных верках во второй половине 40-х начале 50-х гг. 19 века.

Очень интересным в этом отношении представляется ряд архивных планов, имеющих общее название «По Киевской крепости. О предполагаемом временном вооружении крепости» за август 1847 г. На нем показано предполагаемое размещение артиллерийского вооружения на всех существующих на

тот момент крепостных верках. Характер размещения вооружения очень схож с тем, что полагался в то время для охранительного вооружения.

Вооружение цитадели составляли 6 и 12-фунтовые пушки, $\frac{1}{4}$ -пудовые и $\frac{1}{2}$ -пудовые единороги, $\frac{1}{2}$ -пудовые, а также 2 и 5-пудовые мортиры [2]. Причем для рavelинов вооружение не показано.

Люнеты вооружались $\frac{1}{4}$ -пудовыми единорогами на капитали и по 1 такому же единорогу и 6-фунтовой пушке на фланке. Причем одно из фланкирующих орудий размещалось в исходящем углу стыка фаса и фланка люнета.

Для организации фланкирования рвов были задействованы фланки теналей, которые планировалось вооружить парой орудий в составе 6-фунтовой пушки и $\frac{1}{4}$ -пудового единорога (рис. 1). Там, где тенали отсутствовали, вооружались фланки бастионов, причем состав вооружения мог быть иным. Каждый фланк Алексеевского бастиона планировалось вооружить двумя 6-фунтовыми пушками, причем на правом фланке имелась теналь, однако ту ее часть, которая прилежала к этому бастиону, не вооружали. В Спасском же бастионе кроме тенали планировалось вооружить 6-фунтовой пушкой и $\frac{1}{2}$ пудовым единорогом и его левый фланк. Причем единорог должен был устанавливаться в исходящем углу стыка фаса и фланка бастиона.

Капитали бастионов в большинстве случаев планировалось вооружить $\frac{1}{4}$ -пудовыми единорогами, но, например, Кавалерский бастион должен был в этом месте вооружаться $\frac{1}{2}$ -пудовым единорогом. В Рождественском бастионе при перестройке крепости земляной бруствер был заменен на кирпичную оборонительную стену, которая имела артиллерийские амбразуры и ружейные бойницы, и являлась частью оборонительной стены, охватывавшей территорию Ближних и Дальних пещер. Левый исходящий угол бастиона планировалось вооружить 6-фунтовой пушкой и $\frac{1}{4}$ -пудовым единорогом (по капитали), правый исходящий угол должен был вооружаться $\frac{1}{4}$ -пудовым единорогом (по капитали) и двумя 6-фунтовыми пушками. Правый фас должен был вооружаться двумя 6-фунтовыми пушками. Необходимо отметить, что Рождественский, Семеновский и Павловский бастионы не имели стандартной формы, поэтому понятия фас и фланк для них довольно условны. Причем Павловский бастион в документах временами именуется и полубастионом. Спасский бастион, хоть и подписан на документах как бастион, но по существу является полубастионом, ибо его правая часть не имеет фланка. Фас бастиона просто переходит в куртину между ним и Павловским бастионом. Левый исходящий угол Семеновского бастиона планировалось вооружить $\frac{1}{4}$ -пудовым единорогом, а правый угол – 6-фунтовой пушкой. Для левого фаса планировались две 6-фунтовые пушки, а для правого одна. В иных бастионах планировалось вооружить еще некоторые фасы. В Кавалерском бастионе на правом фасе планировалось иметь 6-фунтовую и пушку и еще одно орудие, тип которого не указан. Успенский бастион должен был иметь по одной 6-фунтовой пушке на каждом фасе. Также должны были вооружаться фасы Петровского бастиона. Левый фас Спасского бастиона должен был вооружаться одной 6-фунтовой пушкой.

Куртину между Спасским и Павловским бастионами планировалось вооружить двумя 5-пудовыми мортирами. Фланк и правый исходящий угол Павловского бастиона должны были иметь на вооружении по одной 12-фунтовой пушке. Дальше шел участок укреплений в виде прямого вала, идущего параллельно «мазепинской» стене Лавры, который чуть долее Онуфриевской башни поворачивал под прямым углом и примыкал к другому участку этой стены. Эта часть укреплений именовалась Александровским полубастионом. Его планировалось вооружить одной $\frac{1}{2}$ -пудовой мортирой, одной 6-фунтовой пушкой и двумя $\frac{1}{4}$ -пудовыми единорогами (один в исходящем углу).

Часть артиллерии планировалось разместить под прикрытием оборонительных стен. Ворота, располагавшиеся на стыке старой «мазепинской» оборонительной стены и новой, возведенной при модернизации крепости, планировалось прикрыть тремя орудиями. Два $\frac{1}{4}$ -пудовых единорога планировалось разместить за старой оборонительной стеной, откуда они могли вести огонь вдоль новой стены, а 6-фунтовую пушку разместить уже за новой стеной возле ворот. Новая оборонительная стена имела на стороне, обращенной к Днепру, две полукруглые оборонительные постройки, именовавшимися полубашнями, хоть они и не являлись казематированными сооружениями. Меньшее по размерам сооружение планировалось вооружить одним $\frac{1}{4}$ -пудовым единорогом и одной 6-фунтовой пушкой. Большее сооружение должно было иметь три 6-фунтовых пушки. В том месте, где оборонительная стена делает поворот к Рождественскому бастиону планировалось установить один $\frac{1}{4}$ -пудовый единорог и одну 6-фунтовую пушку (тип пушки подписан не очень разборчиво). На этом плане, кстати, имеются отдельные буквенные обозначения для 6-фунтовых пушек и 6-фунтовых крепостных пушек. При этом не крепостные 6-фунтовые пушки устанавливались на барбетты, а для крепостных пушек они не показаны.

Согласно планам 1847 г. вооружение башни № 5 составляло три 24-фунтовых пушки, два $\frac{1}{2}$ -пудовых единорога и две 24-фунтовых карронады [3]. Причем карронады устанавливались в окнах казематированных крыльев башни для стрельбы в тыл.

В казарме жандармского полка согласно плана артиллерийское вооружение устанавливалось на верхнем этаже и включало в себя два $\frac{1}{2}$ -пудовых единорога, три 12-фунтовых и одну 24-фунтовую пушки [3].

Казарма кантонистов вооружалась на верхнем этаже тремя $\frac{1}{4}$ -пудовыми единорогами и одним $\frac{1}{2}$ -пудовым [4].

Башня № 4 имела всего по одному $\frac{1}{2}$ -пудовому единорогу и одной 12-фунтовой пушке [4].

Размещение орудий согласно плана 1847 г. [4] в Васильковском и Госпитальном укреплениях соответствовало правилам размещения охранительного вооружения. Т. е. обязательно вооружались исходящие углы укреплений и все фланкирующие постройки. Причем в последних устанавливалось по два орудия для фланкирования каждого прилегающего к ним участка рва.

В состав артиллерийского вооружения Васильковского укрепления входили 12 и 24-фунтовые пушки, $\frac{1}{2}$ и 1-пудовые единороги, $\frac{1}{2}$ -пудовые мортиры и карронады. Все фланкирующие сооружения (капониры, казематированные фланки, открытые казематы для обстрела рва равелина) должны были вооружаться карронадами. Причем калибр карронад для укрепления на плане не указан. Для равелина предусматривалось вооружение из трех $\frac{1}{2}$ -пудовых единорогов – одного на капитали равелина и по одному на его фасах. Все исходящие углы вооружались 1-пудовым единорогом (на капитали) и двумя 24-фунтовыми пушками. На участках валов, расположенных по сторонам капонира, планировалось установить по две $\frac{1}{2}$ -пудовых мортиры. Вооружение башен № 2 и 3 должно было размещаться следующим образом – две карронады в казематах подвала для обстрела прилегающего к башне участка рва, по две карронады на нижнем этаже для обстрела местности за валом и тыльных подступов к казарме кантонистов (в башне № 2) и Госпитальному укреплению (в башне № 3), на верхнем этаже по две 12-фунтовых пушки и две карронады.

Вооружение Госпитального укрепления (рис. 2) должно было состоять из 12 и 18-фунтовых пушек, $\frac{1}{2}$ и 1-пудовых единорогов, $\frac{1}{2}$ -пудовых мортир и карронад. Как и в случае Васильковского укрепления, на этом плане калибр карронад не указан. Вооружение капониров, за исключением Косого, состояло из карронад. В Косом капонире планировалось установить один 1-пудовый единорог и две 12-фунтовых пушки. Исходящие углы укрепления планировалось вооружить одним 1-пудовым единорогом и двумя 18-фунтовыми пушками. Кроме того, на левом фланге 1 полигона планировалось установить одну 18-фунтовую пушку и один $\frac{1}{2}$ -пудовый единорог. Вооружение 3 полигона должно было состоять из одной 18-фунтовой пушки и одной $\frac{1}{2}$ -пудовой мортиры на левом фланге, а также одного $\frac{1}{2}$ -пудового единорога и одной $\frac{1}{2}$ -пудовой мортиры на правом. Надо отметить, что на плане размещения артиллерии делались исправления, и в случае 3 полигона обозначение нанесены недостаточно четко, что оставляет возможность по-иному интерпретировать обозначения мортир. Например, как обозначения карронад. В горжевой части укрепления для прикрытия подступов к южному фасаду госпитального здания планировалось установить по две карронады на фланках горжевой оборонительной стены. Вооружение Северной полубашни планировалось разместить на верхнем этаже в составе трех 18-фунтовых пушек и одного 1-пудового единорога. Однако, напротив одной позиции 18-фунтовой пушки сделана надпись карандашом «24-фу. пушка». Необходимо отметить, что, судя по приведенному на архивном чертеже сечению, амбразуры нижнего этажа Северной полубашни закрывались гласисом практически полностью.

Сразу можно отметить, что в этом проекте вооружения использованы артиллерийские орудия, не числящиеся в составе крепостной артиллерии. Это $\frac{1}{4}$ -пудовые единороги, которые относились к полевой артиллерии, и карронады, официально уже исключенные из состава крепостной артиллерии. И если $\frac{1}{4}$ -пудовые единороги на более поздних планах уже не встречаются, то карронады по-прежнему указаны в качестве вооружения фланкирующих построек.

На имеющихся в ЦДІАК более поздних планах размещения артиллерии в Госпитальном и Васильковском укреплениях показан вариант полного (оборонительного) вооружения укреплений. Указать точное время разработки планов на сегодня нельзя, т.к. на них отсутствуют даты разработки. Это же замечание относится и к планам размещения вооружения в казарме жандармского полка, казарме на перешейке и в набережном верке (Подольских воротах).

Вооружение Госпитального укрепления (рис. 3), согласно этого плана, должно было состоять из 18 и 24-фунтовых пушек, $\frac{1}{2}$ и 1-пудовых единорогов, 2 и 5-пудовых мортир и карронад [5]. Капониры, за исключением Косого капонира, по-прежнему вооружались четырьмя карронадами (по две на каждую сторону сооружения). Вооружение Косого капонира по сравнению с предыдущим планом изменилось, и состояло из трех $\frac{1}{2}$ -пудовых единорогов и 2 карронад. Левый фланг 1 полигона вооружался восемью 2-пудовыми мортирами, одним 1-пудовым единорогом и двумя 24-фунтовыми пушками. Также карандашом дорисован еще один $\frac{1}{2}$ -пудовый единорог. Правый фланг этого полигона планировалось вооружить двумя 1-пудовыми единорогами, тремя 2-пудовыми мортирами, одной 5-пудовой мортирой, одной 24-фунтовой пушкой. Карандашом

обозначена позиція ще і однієї 18-фунтової пушки. Исходящий угол 1 і 2 полігонів вооружався однією 18-фунтовою пушкою (на капіталі) і двома $\frac{1}{2}$ -пудовими єдинорогами. Левий фланг 2 полігона планувалося вооружити однією 24-фунтовою пушкою, однією 2-пудовою мортирою і одним $\frac{1}{2}$ -пудовим єдинорогом. Правий фланг цього полігона повинен був вооружатися двома 2-пудовими мортирами, однією 24-фунтовою пушкою і однією 18-фунтовою. На капіталі исходящего угла стыка 2 полігона і Северного фронту планувалося установити 1-пудовий єдинорог. Исходящий угол стыка Северного фронту і 3 полігона вооружався одним 1-пудовим єдинорогом (на капіталі) і однією 24-фунтовою пушкою. Вооруження левого флангу 3 полігона повинно було состоять из двух 2-пудовых мортир и одного 1-пудового єдинорога. Входящий угол полігона планувалося вооружити однією 5-пудовою мортирою. На правом фланге цього полігона планувалося розмістити два 1-пудових єдинорога, одну 2-пудову мортиру і одну 24-фунтову пушку. Вооруження Северной полубашни на цьому плані не вказано. На левому фланге гласиса, прикривающего башню, оборудованы позиции для двух $\frac{1}{2}$ -пудовых єдинорогов. Кроме того, вдоль этого гласиса насыпан банкет «для штуцерной обороны». Защита подступов к горжевой части осталась такой же, как и на предыдущем плане.

Вооруження Васильковского укріплення згідно аналогічного плану повинно було состоять из 12 і 24-фунтових пушек, $\frac{1}{2}$ і 1-пудових єдинорогов, 2 і 5-пудових мортир і карронад [6]. Капонир, казематированные фланки і відкриті каземати для обстрілу рва рavelина, як і раніше вооружалися карронадами (по дві на кожен обстрілюваний ділянку рва). На левому фасі крайньої лівий теналі передполагалося розмістити три 2-пудових мортири і одну 24-фунтову пушку. Исходящий угол вооружався однією 24-фунтовою пушкою. Правий фас цієї теналі планувалося вооружити двома 2-пудовими мортирами, двома 5-пудовими мортирами і однією 24-фунтовою пушкою. Входящий угол между теналами вооружався однією 5-пудовою мортирою. Левий фас наступоючої теналі повинен був мати наступоюче вооруження – дві 5-пудові мортири і один 1-пудовий єдинорог. Исходящий угол теналі планувалося вооружити одним $\frac{1}{2}$ -пудовим єдинорогом (на капіталі) і однією 24-фунтовою пушкою (зліва від єдинорога). Для правого фаса теналі передувалися дві 5-пудові мортири, один 1-пудовий єдинорог і одна 24-фунтова пушка. Левий фас правої теналі вооружався двома 24-фунтовими пушками і одним 1-пудовим єдинорогом, а исходящий угол теналі – одним $\frac{1}{2}$ -пудовим єдинорогом. Правий фас теналі планувалося вооружити однією 5-пудовою мортирою і двома 2-пудовими, а також однією 24-фунтовою пушкою. Левий фас крайньої правої теналі по плану повинен був вооружатися однією 2-пудовою мортирою, двома 5-пудовими мортирами і одним 1-пудовим єдинорогом. Исходящий угол этой теналі вооружався однією 12-фунтовою пушкою (на капіталі) і одним $\frac{1}{2}$ -пудовим єдинорогом (зліва від пушки). Вооруження правого фаса теналі состояло из одних мортир – пяти 2-пудовых. Вооруження башен № 2 і № 3 на плані не вказано. О редюите № 1 написано «Редюит № 1 не имеет вооружения, поэтому и чертеж ему не приложен». Однак каземати верхнього етaжу редюита були пристосовані для розміщення в них артилерії і, згідно чертежа от 17 апреля 1836 г., было проведено 13 февраля испытание сводов на прочность стрельбой из 24-фунтовой пушки «20% выстрелов полными боевыми зарядами» [17].

Можно сразу заметить, что на флангах Васильковского укріплення значительную часть вооружения составляли мортиры. Это связано с тем, что по его флангам располагались овраги, обстреливать которые лучше всего было навесным огнем. По этой же причине первый полигон Госпитального укріплення также имел сильное мортирное вооружение.

На схеме вооружения казармы на переходе показано размещение орудий только на нижнем и верхнем этажах [9]. Артиллерийские казематы подвального этажа не вооружены. В кофре, несмотря на наличие 11 артиллерийских амбразур на каждой стороне, предусматривалась установка только двух 24-фунтовых карронад с каждой стороны. На нижнем этаже планувалося розмістити на левому фланге, развернутом в сторону передполья арсенальных мастерских, по две 18-фунтовых пушки. В центральной части казармы предусматривалося установити одну 24-фунтову пушку левее проезда Николаевских ворот, і два 1-пудовых єдинорога правее проезда. На правом фланге, развернутом к Днепру, должны были быть установлены два 1-пудовых єдинорога. На верхнем этаже в месте поворота напольной стены влево планировался к установке один 1-пудовый єдинорог, и еще один в каземате, расположенном в центральной части казармы, левее проезда Николаевских ворот. В казематах, расположенных в самом центре казармы, должны были устанавливаться одна 24-фунтовая пушка (левый каземат) і одна 18-фунтовая пушка (правый каземат). Еще одна 18-фунтовая пушка планировалась к размещению на правом фланге центральной части.

На новом плане вооружения казармы жандармского полка (рис. 4) видно значительное увеличение количества артиллерийских орудий [13]. Как и на более раннем варианте, все они планировались к установке только на верхнем этаже. Согласно этого плана вооруження повинно було состоять из пяти 18-фунтовых пушек, шести $\frac{1}{2}$ і чотирьох 1-пудовых єдинорогов. Кроме того, на плані вказано, что часть

артиллерий должна быть установлена в понтонном сарае и конюшне. Для этих целей предназначались две 18-фунтовых пушки и четыре карронады. Распределение по типам орудий не указано, только написано, что в каждое из этих сооружений должно быть установлено по 3 орудия.

Можно сразу заметить, что такое вооружение не соответствует тем требованиям к вооружению казематированных батарей, приведенным выше, в которых указано, что нижний этаж вооружается полнотью, а верхний мог вооружаться либо на половину, либо на треть, а мог и не вооружаться. Поэтому можно предположить, что это снова вариант охранительного вооружения.

В Набережном верке, согласно плана [14], вооружались все его этажи (рис. 5). Причем расположение артиллерийских амбразур обеспечивало укреплению почти круговую оборону. Вооружение веерка составляли 17 орудий: две 12 и три 18-фунтовые пушки, а также двенадцать 1-пудовых единорогов. Подвальный этаж вооружался тремя единорогами, которые располагались у амбразур, обращенных к Днепру. Нижний этаж вооружался одной 12-фунтовой пушкой для огня в тыл, двумя 18-фунтовыми пушками для фронтальной обороны и двумя единорогами (один для огня в тыл и один для косого огня по урезу воды). Верхний этаж вооружался для ведения фронтального огня одной 18-фунтовой пушкой и тремя единорогами. Огонь в тыл с этого этажа вели одна 12-фунтовая пушка и четыре единорога (один для косого огня по урезу воды).

В связи с началом войны против России коалиции государств, 30 мая 1854 г. императором было от дано указание о приведении Киевской крепости в оборонительное положение. Как указывалось, выше, в ходе работ по выполнению этого указания были возведено немалое количество земляных батарей, предмостное укрепление на левом берегу Днепра [10] и ряд блокгаузов. На вооружении предмостного укрепления, судя по надписи на архивном плане, планировалось иметь 38 орудий [12], но их тип и калибры в документе не указаны. Блокгаузы были разных типов. В архиве есть планы двух из них.

Возле Прозоровской башни стены блокгауза возведены из двойного ряда брусьев, прилегающих вплотную друг к другу [7]. В плане сооружение имело форму трапеции. В передней стене имелась 1 артиллерийская амбразура и 6 ружейных бойниц. В боковых стенах было устроено по 8 ружейных бойниц. В тыльной стене имелся только широкий вход в блокгауз. На покрытии было уложено либо два ряда мешков с землей, либо два слоя камней. Все это сверху было обсыпано толстым слоем земли. Причем покрытие достаточно далеко выступало за края стен, что усиливало их защиту от навесного огня. Передняя стена до уровня амбразуры также была усилена земляной обсыпкой.

Блокгаузы, возведенные в районе Цепного моста, имели стены в виде двух разнесенных срубов, либо бревенчатых, либо из брусьев. Промежуток между срубами заполнялся землей [11]. В плане сооружение имело форму вытянутого по фронту прямоугольника. В передней стене имелось 2 артиллерийских амбразуры и 6 ружейных бойниц, в левой стене была устроена 1 артиллерийская амбразура и 6 ружейных бойниц. Тыльная стена была оборудована широким входом и 7 ружейными бойницами. Правая стена никаких амбразур и бойниц не имела. Сверху покрытие блокгауза обсыпалось толстым слоем земли. Как и в предыдущем случае, покрытие также сильно выступало за края стен, а стены с амбразурами были усилены внешней земляной обсыпкой.

Земляные батареи, возведенные в этот период, сильно различались количеством орудий, установленных в них. Батарея № 1 имела 13 орудий, батарея № 2 – 10 орудий, батарея № 3 – 2 орудия, батарея № 4 – 3 орудия, батарея № 5 – 2 орудия, батарея № 8 – всего 1 орудие, батарея № 11 – 2 орудия. Наиболее сильно вооруженные из этого перечня батареи № 1 и 2 располагались между Госпитальным укреплением и башней № 5. Батарея № 11 на бонитированном гласисе перед казармой на перешейке. Батареи № 3, 4, 5, 8, 9, 10 располагались на склонах, обращенных в сторону Днепра.

В зависимости от необходимости вести огонь поверх бруствера или через амбразуру, а также в зависимости от высоты расположения амбразуры, крепостные пушки и единороги в это время устанавливались на высоких или низких (казематных) лафетах [20]. Высокие лафеты размещались на поворотных или настильных платформах, а низкие на поворотных платформах. Для мортир имелись собственные лафеты. Судя по имеющимся в архиве чертежам, в Киевской крепости в казематах использовались высокие лафеты [8].

Окончание Крымской войны совпало с радикальными изменениями, происходящими в артиллерии. Появление нарезных орудий резко увеличило дальность и точность ведения артиллерийского огня. Изменение формы снарядов позволило увеличить их размеры, а следовательно – и их вес и величину разрывного заряда, что привело к существенному росту их воздействия как на живую силу, так и на укрепления противоборствующих сторон. Все это привело к тому, что только что законченные постройкой крепости оказались в значительной степени устаревшими, не способными уже достаточно эффективно сопротивляться возросшим возможностям осадной артиллерии. В силу указанных выше особенностей Киевской крепости, именно она оказалась в наиболее невыгодном положении. И если проекты ее модернизации

оказались реализованы только в очень незначительной степени, путем строительства Лысогорского форта, то артиллерия Киевской крепости была заменена согласно существовавшим в то время взглядам.

Источники

1. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 800, д. 322, л. 60-73 об.
2. ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1, д. 2, л. 7.
3. ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1, д. 2, л. 8.
4. ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1, д. 2, л. 9.
5. ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1, д. 10, л. 55.
6. ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1, д. 13, л. 41.
7. ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1, д. 20, л. 21.
8. ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1, д. 22, л. 16.
9. ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1, д. 33, л. 41.
10. ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1, д. 52, л. 9.
11. ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1, д. 52, л. 13.
12. ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1, д. 52, л. 14.
13. ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1, д. 77, л. 56.
14. ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1, д. 64, л. 18.
15. ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, д. 19, л. 38 об.-39 об.
16. ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, д. 59.
17. РГВИА, ф. 349, оп. 18, д. 3233.
18. Вессель Начальныя основания артиллерийскаго искусства / Вессель. – СПб: тип. Штаба Отдельнаго Корпуса Внутренней Стражи, 1831.
19. Правила для вооружения крепостей и укреплений: А) Сухопутных неприбрежных; Б) Прибрежных приморских. – СПб: тип. Артиллерийскаго Департамента Военнаго Министерства, 1844.
20. Резвой О. Артиллерийские записки, часть первая / О. Резвой. – СПб: тип. Фишера, 1844.
21. Ситкарева О. В. Киевская крепость XVIII-XIX вв. / О. В. Ситкарева. – К.: Национальный Киево-Печерский историко-культурный заповедник, 1997
22. Сытин Военная энциклопедия, т. 12 / Сытин. – СПб, 1913.

Список сокращений

РГВИА – Российский государственный военно-исторический архив

ЦДІАК України - Центральний державний історичний архів України, м. Київ

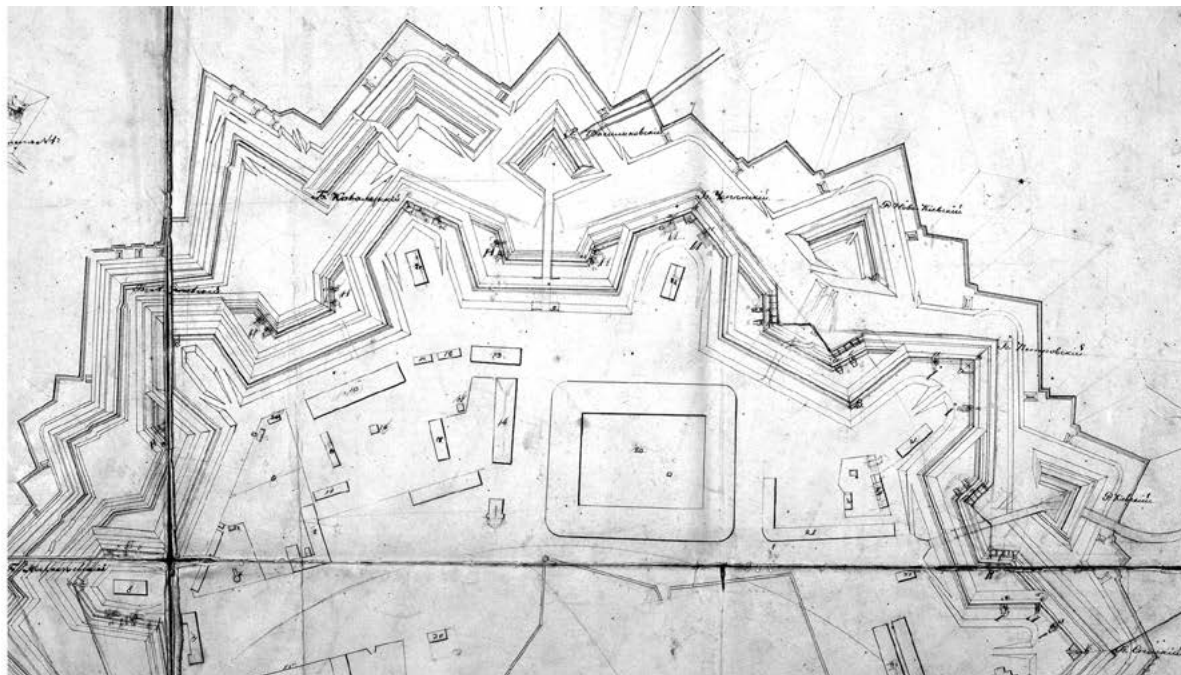

Рис. 1. Часть плана предполагаемого вооружения Киевской крепости в 1847 с размещением артиллерии в цитадели. (ЦДІАК, ф. 1434, оп. 1, д. 2, л. 7)

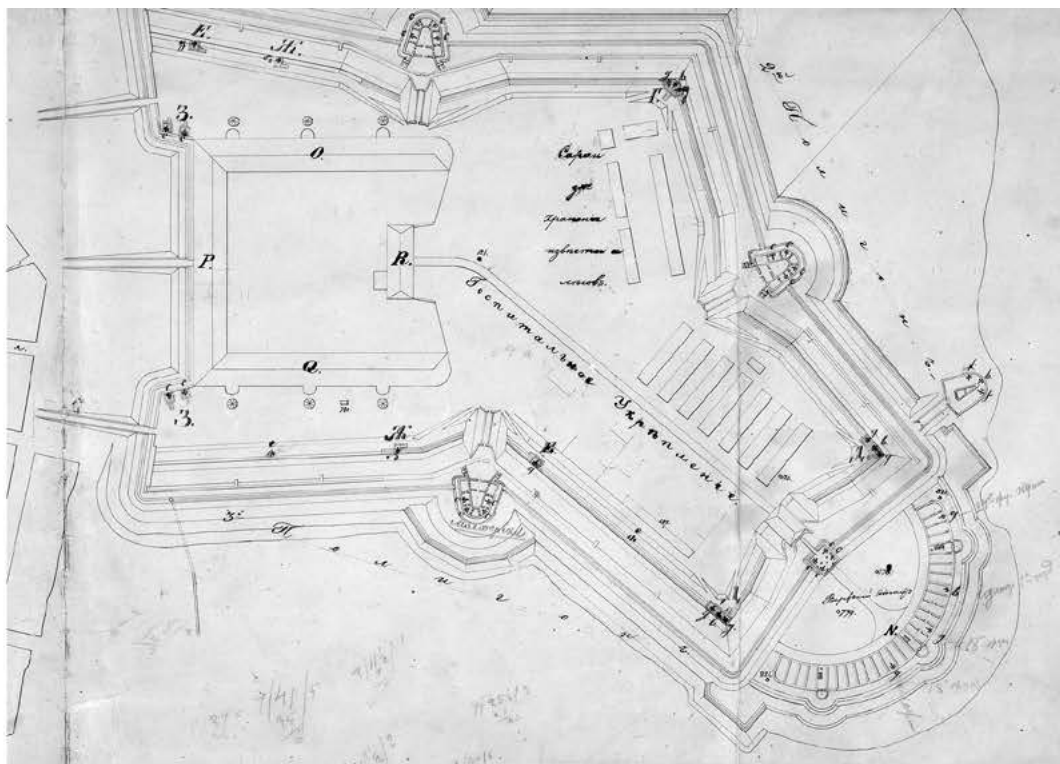

Рис. 2. Часть плана предполагаемого вооружения Киевской крепости в 1847 с размещением артиллерии в Госпитальном укреплении. (ЦДІАК, ф. 1434, оп. 1, д. 2, л. 9)

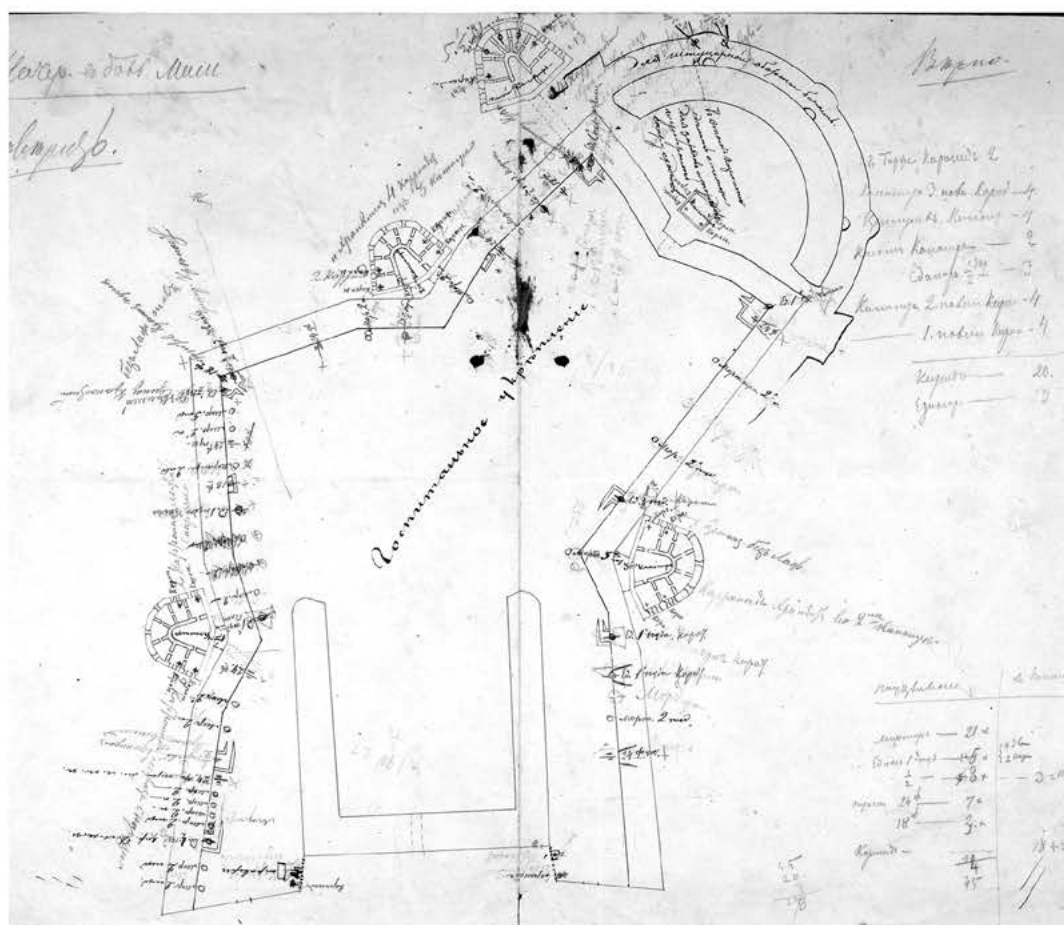

Рис. 3. Размещение артиллерии в Госпитальном укреплении, предположительно в 1850-х гг. (ЦДІАК, ф. 1434, оп. 1, д. 10, л. 55)

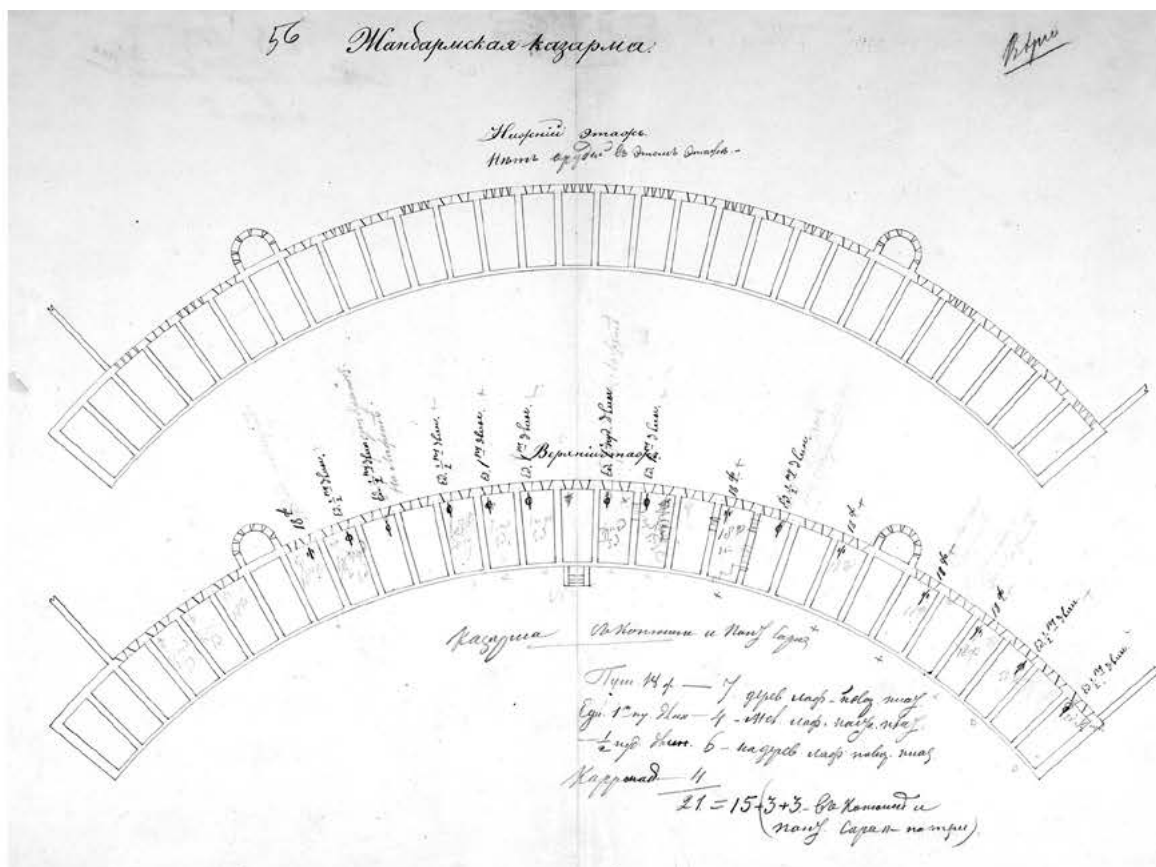

Рис. 4. Размещение артиллерии в казарме жандармского полка, предположительно в 1850-х гг. (ЦДІАК, ф. 1434, оп. 1, д. 77, л. 56)

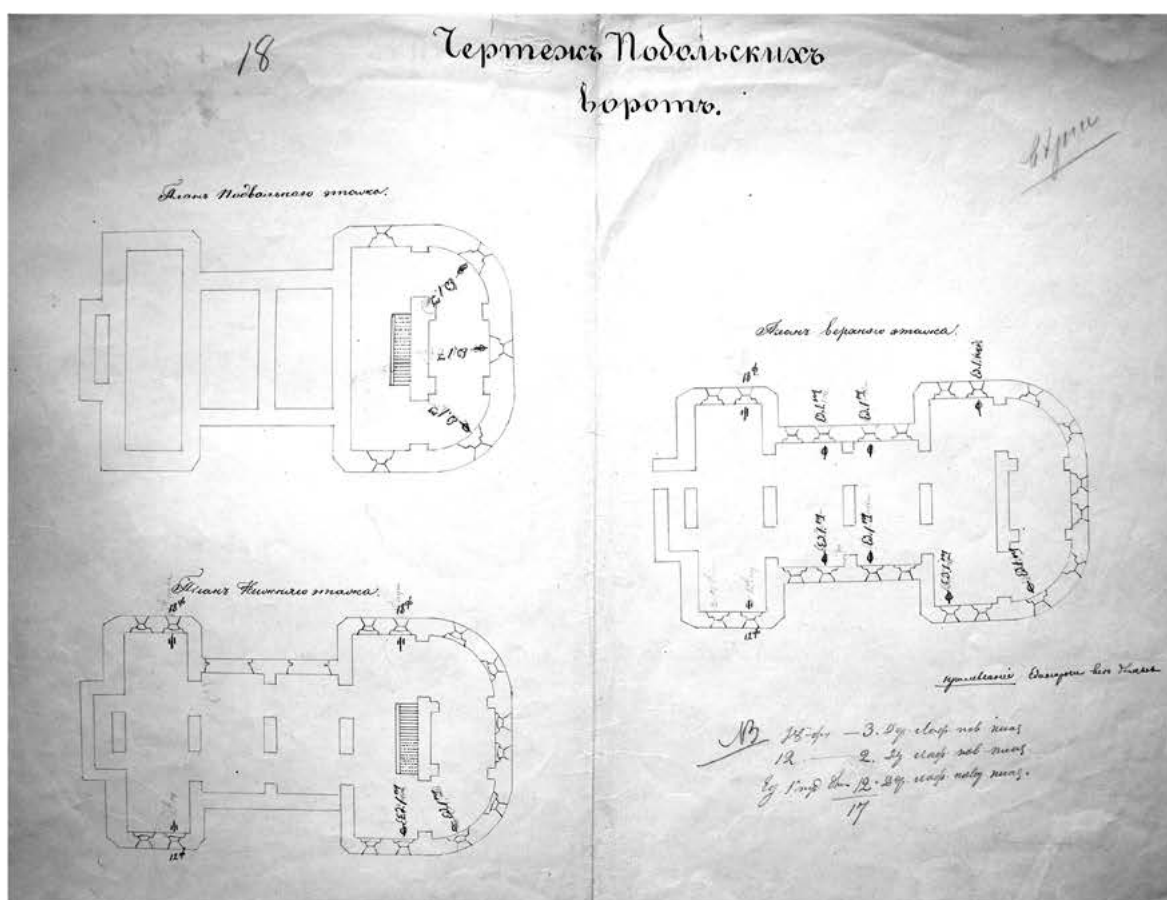

Рис. 5. Размещение артиллерии в Подольских воротах (Набережном верке), предположительно в 1850-х гг. (ЦДІАК, ф. 1434, оп. 1, д. 64, л. 18)

Дмитрий Сезин,
аспирант кафедры украиноведения
КрНУ им. Остроградского

Сергей Сезин,
соискатель кафедры украиноведения
КрНУ им. Остроградского

ИСТОРИЯ КРЕМЕНЧУГСКОГО АРТИЛЛЕРИЙСКОГО СКЛАДА

В статье воспроизведена история Кременчугского артиллерийского склада со дня основания до ликвидации. Подчеркнута опасность соседства подобных объектов с жилой застройкой на примере пожара хранилища пороха на складе, бывшем в 1925 г. Приведены ранее неизвестные документы по истории репрессий среди командно-политического состава РККА в 30-е годы.

Ключевые слова: артиллерийский склад, репрессии в РККА, взрывы артиллерийских складов, артиллерийские снаряды, оборона Кременчуга в 1941 г.

Целью написания этой работы является краткое описание истории Кременчугского артиллерийского склада в контексте истории города, а также введение в оборот новых документов об истории 1930-х гг., полученных в ходе работы со следственными делами того периода. История Кременчугского артиллерийского склада укладывается в хронологические рамки между появлением «Положения про окружные артиллерийские склады», утвержденного императором Александром Вторым 29.06.1872 г. и ликвидацией склада в начале XXI века, когда боеприпасы были из него вывезены, а территория передана местным властям. При этом термин «артиллерийский склад» используется не только как фактическое место складирования, но и как организационная структура, занимающаяся сбережением боеприпасов и вооружения, а также их ремонтом и выдачей потребителю. Боеприпасы и оружие хранились в городе и ранее, но подобная организационная структура появилась именно в период 1872-1873 гг. [10, с. 144].

К сожалению, доступ к архивным материалам по истории склада ограничен, поэтому широко приходится использовать косвенные источники. История склада в 1930-е гг. была покрыта тайной, пока не удалось ознакомиться с следственными делами НКВД периода 1937-38 гг. на ряд его сотрудников. Последующие годы документально освещены еще хуже. Строительство склада началось в 1873 г. на участке между Киевской дамбой, рекой Кагамлык и центральным городским кладбищем. Но довольно скоро было принято решение о его расширении, в результате чего была дополнительно создана так называемая Новая Территория на Песчаной горе (иногда назывался Новый Опасный Городок).

На 1905 год на старой территории имелось два каменных сооружения для хранения запасов и ручного оружия, 12 одноэтажных каменных сараев, четыре каменных пороховых погреба и вспомогательные сооружения.

В составе артиллерийской лаборатории имелось 9 деревянных одноэтажных сараев, деревянный погреб и вспомогательные постройки.

На новой территории – кирпичные сараи для хранения конской сбруи, здание мастерской, дом для мастеровых, флигель для офицеров и трехэтажная казарма [10, с. 146].

С 1915 г. на Новой территории была размещена часть мастерских Варшавского снарядного завода, работавшего на оборону-АО «Лильпоп, Рау, Левенштейн». На склад же поступала и продукция остальных цехов завода [5].

События революций и гражданских войн для запасов склада прошли благополучно, хотя город не раз переходил из рук в руки.

В 1921 году артсклад носил номер 65, хотя чаще он просто назывался Кременчугский артсклад, или даже склад смешанного имущества, поскольку тогда была принята терминология, согласно которой артиллерийским складом называли склад, содержащий в основном артиллерийское имущество, а складом огнеприпасов – хранивший преимущественно боеприпасы. Кременчугский склад был универсальным в смысле наличия на нем запасов.

14 марта 1921 г. на складе вступило в силу новое штатное расписание (правда, его вскоре переименовали, объединив некоторые службы).

Согласно новому расписанию, штат склада состоял из 962 человек. Имелся начальник склада, два его помощника (по технической части и по хозяйственной части), комиссар, 5 ответственных де-

журных, 2 человека для поручений. составлявшие управление склада. Далее имелось отделение по личному составу из 48 человек (в основном делопроизводители), состоявшее из 4-х «столов» (подразделений). Амбулатория – 5 человек (в том числе 1 врач), артиллерийско-статистический отдел (11 чел.), нарядно-транспортный отдел (67 чел.), хозяйственная часть – 327 человек (в т. ч. 300 рабочих, 3 шофера и 3 помощника шофера), обоз, имеющий 2 грузовых автомобиля и повозки, отдел огнеприпасов (39 чел.), пороховой отдел (17 чел.), отдел ВВ (17 чел.), артотдел (29 чел.), отдел ручного оружия (26 чел.), ремонтная мастерская (20 чел.), лабораторная мастерская (29 чел.), хим. лаборатория (3 чел.), отдел гужевого транспорта (15 чел., в том числе ветфельдшер); лошадей по штату было 38, пожарный обоз (80 чел.).

Фактически работало около 900 человек, в том числе на новом участке 450.

После окончания гражданской войны началась частичная разгрузка артсклада. Например, с 27 января 1921 г. начался вывоз более 100 вагонов пороха в Шостку на пороховой завод партиями по 30 вагонов.

Несколько слов об тогдашних условиях труда на складе.

Согласно приказу №7 «О надбавках к окладу за работу в опасных условиях», подрывной команде полагалось 500% зарплаты и по 2 пуда обломков ящиков (увы, с дровами в городе было напряженно), снаряжательной мастерской – 300 %, огнеприпасному отделу – 200% и щепу от ящиков. Оружейно-пулеметной мастерской, – поскольку при пристрелке пулеметов случается прорыв газов и возможно ранение и гибель мастеровых, – тоже полагалась надбавка.

Проценты за опасность платили не напрасно: за период с 1 января по 1 июня 1920 г. подрывная команда из десяти человек состава потеряла убитыми на работе 1 человека и 7 ранеными.

Пожар на артскладе

Событие очень неординарное, но освещено в имеющихся документах противоречиво. В мемуарах С. Лемешко (на тот период директора механического завода №1 (бывший «Лильпоп, Рау, Левенштейн») он описывается так: событие произошло приблизительно в начале 1921 г. в Новом городке. С. Лемешко и секретарь губкома Д. Косых, жившие неподалеку, увидели пожар и довольно быстро прибежали. Горел ленточный порох в одном из хранилищ.

Хранилище, наверное, было каменным, дым шел из одного вентиляционного отверстия, но упоминаний о горящих стенах нет. Они и те, кто был в наличии, стали кидать землю в вентиляционное отверстие, все время ожидая взрыва. Вскоре прибыло губернское руководство, которое и организовало полную ликвидацию пожара. Взрыва не произошло.

Дата у автора не указана, по содержанию – датируется временем до лета 1921 г. Автор считает виновным инженера, развалившего работу.

Но в приказах артиллерийского склада не отражено такое происшествие в первой половине 1921 г. Загадка слегка приоткрылась только недавно. Оказывается, пожар порохохранилища был в 1925 г.

В 1930-е гг. старая территория артсклада была расширена за счет прилегающих к нему старых кладбищ. Увы, это сопровождалось варварским уничтожением могил и в том числе укладкой могильных плит в фундаменты построек. В период между 1921 и 1937 гг. склад получил номер 27.

Ранее про период до 1941 г. об истории склада не было почти ничего известно. Положение изменилось с появлением доступа к следственным делам периода 1937-1938 гг.

В архиве СБУ имеются дела на ряд сотрудников склада. Это начальник политотдела Амчиславский, начальник первого отдела склада Фостий, начальник операционного отдела Трахтенберг, начальник мастерской Б. Кузьмин. Кроме того, в этих делах есть выписка из протокола допроса бывшего начальника артсклада Булгакова, арестованного позднее в Куйбышеве. Поиск дел сотрудников склада продолжается.

Ниже приведена выписка из протокола допроса в качестве свидетеля начальника склада Дмитрия Гавриловича Власова, 1898 года рождения, уроженца Воронежской области, происходящего из рабочих, члена ВКП(б) с 1919 г. Дела большинства арестованных вел сержант госбезопасности Гравель.

Первая часть показаний, касающаяся трений Власова с Амчиславским, здесь не приводится, так как имеет скорее личный характер.

«– Что вам известно о контрреволюционной и вредительской деятельности начальника первого отдела хранилищ склада Фостия?»

– За один год работы с Фостием Ф.Д. я убедился лично, что вся его деятельность до ареста в апреле 1937 года была целиком и полностью вредительской. При всех приемах боеприпасов на ремонт в мастерской «Б» – проходил мимо их вредительского качества, никому об этом не рассказывал, стремясь прикрыть вредительскую подрывную работу группы врагов народа, орудовавших в мастерской склада.

а) принял вредительски изготовленные 107 мм заряды к пушке образца 10/30 года в количестве 5983 штуки – все без тесмы на крышке obturatora и выделил все эти заряды в мобзапасы склада;

б) принял от мастерской вредительски запутанные по дополнительному детонатору 152 мм гранаты, из коих в часть не завинчивается вовсе взрыватель на 10–12 мм после ввертывания взрывателя образуется «воздушная пробка» 10–15 мм и есть серьезные опасения, что произойдет взрыв, если даже подействует взрыватель.

Этот факт Фостий попытался скрыть от всех и попытался втереть очки представителю группы контроля при НКО СССО майору Эрн, хорошо зная, что гранаты выделены в мобзапасы склада. Как система задерживал отправку образчиков порохов на физико-химические исследования в ЦКИХЛ, стремясь повторить пожар и взрыв в складе наподобие 1925 г. и в то же время самому остаться незамеченным в этом диверсионном акте. За 1936 г. было отправлено с запозданием до восьми месяцев 150 образчиков порохов.

Все эти вредительские боеприпасы были отправлены в воинские части КВО, и опять же никому не сигнализировал про вредительское качество и непригодность к боевому применению.

Приняв объединенный отдел с боеприпасами, в свое время принятыми от Трахтенберга (свыше 500 тысяч 76 мм выстрелов), изготовленных и отремонтированных также вредительски, Фостий попытался замаскировать, скрыть этот факт, очевидно войдя в контакт с Трахтенбергом и остальной группой на военскладе.

Попытался сорвать заложение мобзапасов согласно новому предписанию АУ РККА, под всяким предлогом тянул с этим вплоть до трех месяцев и только лишь под прямым и крепким нажимом выполнил эту работу и здесь напутав правильность количественного подсчета отдельных выделений. Затягивая прием вновь поступивших боеприпасов от воинских частей, складов, заводов до 5 и более месяцев, укладывая эти боеприпасы вместе с годными и выделенными в запасы боеприпасы 3–4 категории, отдельные запрещенные виды боеприпасов также укладывая их в одни и те же хранилища, добиваясь настоящей путаницы в учете и отчетности по боеприпасам, так что склад не смог по итогам всего года и вынужден пойти на списание недостающих боеприпасов и оприходование излишествующих целыми вагонами. Чтобы разобраться в этом, нужна серьезная работа целой комиссии в 3–5 человек, которые, возможно, сумели бы разобраться за полгода с подъемом всех архивов за пять лет. Характерно отметить, что такое состояние характерно для мастерских «Б» и «М», где подвизались его единомышленники. Все недостатки и излишки занесены в специальную книгу. Никакого совершенно участия в разоблачении врагов народа Фостий не принимал, хотя проработал на складе 18 лет, знал очень многое и при желании мог много раскрыть, но боязнь одновременно раскрыть вместе с единомышленниками и себя заставила Фостия упорно молчать и все скрывать. Остался верен своим руководителям из банды заговорщиков до конца, используя все малейшие возможности для торможения и саботажа всех мероприятий, направленных на ликвидацию последствий вредительства.

В марте подает в мастерскую 122мм снаряды на ремонт не из числа утвержденных на ремонт в порядке (25 партия вместо 29й). Такое же предательское отношение проявил со скрытием последствий подачи в мастерскую «Б» 76мм снарядов, то есть остался последовательным и активным врагом народа до конца.

– Что вам известно о контрреволюционной и вредительской деятельности бывшего начальника операционного отделения склада Трахтенберга З.М.?

– Вредительская деятельность Трахтенберга сливается с деятельностью бывшего начальника отдела №1 Фостия, так как они вместе работали в одном отделе хранения. Трахтенберг – старшим пиротехником, то есть заместителем Фостия. А до первого января 1937 г. порознь в двух разных отделах, но родственных по хранению, так как в обоих отделах хранились боеприпасы.

Трахтенберг хорошо знал о вредительском ремонте боеприпасов в мастерской склада, так как привлекался Поповым и Булгаковым к контрольным обследованиям в составе группы экспертов из состава мастерской «Б» бывшим начальником Кузьминым, к тому же уже в 1936 г. отдельные сигналы отдельных товарищей о вредительском ремонте уже подавали, но тем не менее Трахтенбергом было принято отремонтированных 76мм выстрелов свыше 500 тысяч штук, явно вредительских, из них 30–40 процентов негодных к боевому использованию. Одновременно Трахтенберг эти вредительски отремонтированные выстрелы принял и направил в мобилизационный запас склада и части КВО.

Хорошо знал о запрещении сбора выстрелов из американских порохов «СП», а также и запрещении сборки выстрелов в мобилизационный запас из порохов с индексом «М», но тем не менее принимал эти выстрелы от мастерской, отправлял их в отдел хранения, мобзапас и части КВО. Зная хорошо, что мастерская собирает заряды №1 к 122 мм гаубице образца 1910/30 года со старой гранатой, он эти заряды закомплектовал к той же гаубице, но с гранатой повышенной дальности, что категорически и всегда

запрещалось, о чем он никому не сигнализировал, а все эти заряды выделил в мобзапас и в такой же вредительской комплектации направил в части КВО.

Новые, заводского снаряжения 33-34 года 122 мм снаряды перевозил из хранилища №4 в хранилище №9 во время дождя, чем достиг их большого оржавления, о чем скрывал до 1937 г., когда при проверке качества и количества боеприпасов этот факт был обнаружен. Эти гранаты были выделены в мобзапас склада, но фактически они без ремонта для стрельбы не годились.

В числе 300 152 мм гранат, направленных на завод на отстрел, отправил две гранаты с ввинченными взрывателями, не укрепив их надлежащим образом, что можно считать прямой диверсией, в пути следования. При разгрузке вагона только случайно не произошло взрыва этих гранат, а, следовательно, и всего вагона.

Ничем другим, как подготовкой диверсионных актов, следует счесть систематическое запаздывание в отборе и отправке образчиков порохов на испытание в ЦКИХЛ, в частности случай самовозгорания пороха и взрыва хранилища был в 1925 г. Эти запаздывания в отсылке в 1936 г. достигали 10 месяцев, а в 1937 г. при большем контроле за этим-двух месяцев, что следует считать прямым саботажем вопроса техники безопасности склада.

Так же, как Фостий, разоблачений врагов народа не вел, а, наоборот, старался скрыть от парторганизации свою связь с врагами народа, разоблаченными еще в 1936 г. (Попов и Спивак со склада №29), старался сам лично замаскироваться под маской активиста-рационализатора, и этой своей кажущейся активностью и инициативой способствовал лучше маскироваться и остальной группе вредителей на складе. Вся практическая деятельность Трахтенберга является вредительской от начала и до конца его работы» [1, с. 71-79].

Орфография и пунктуация авторами не правились, убраны несколько абзацев с чисто политическими обвинениями.

Вышеупомянутый склад №29 – это печально известный артсклад в городе Балаклея Харьковской области.

Степень виновности упомянутых лиц не является темой данной статьи, поэтому данные приведены больше для демонстрации объемов работы и хранения артсклада. Для справки следует сказать, что вышеперечисленные обвинения содержат упоминания о ряде грубых нарушений техники безопасности, чреватых пожарами и взрывами, с учетом близкого расположения склада к жилым массивам города.

В делах содержится довольно много документов о состоянии дел на артскладе. К сожалению, объем статьи препятствует их размещению здесь. Поэтому авторы ограничились только немногими сведениями из них.

Начальником артснабжения Киевского военного округа в 1935 г. был интендант второго ранга Евгений Яковлевич Киселев (впоследствии арестован, поскольку в делах имеются ссылки на его показания о вовлечении здешних военнослужащих в заговор) [5, с. 79-80].

Начальником артиллерийского склада № 27 до Власова был Булгаков Нестор Иванович, 1889 года рождения, уроженец города Тамбов. После перевода в ПРИВО – помощник начальника 2 отделения Артотдела округа. Арестован в конце 1937 г., поскольку имеется выписка и его показаний, датированная 7 декабря этого года.

Согласно показаниям Булгакова, он по вовлечении в заговор был приглашен на узкое совещание, на котором присутствовали сам И. Э. Якир, бывший начальник ПУ округа Амелин, бывший начальник артиллерии округа Бобров, бывший начальник артснабжения округа Е. Я. Киселев, начальник артсклада № 29 Бабинский, начальник артсклада № 63 Петрунин, начальник артсклада № 64 Кискин, начальник артсклада № 72 Царьков и сам Н. И. Булгаков.

Н. И. Булгаков сообщил, что у него создалось впечатление, что все присутствующие тут являются членами заговора. хотя наверняка он знал о троих, включая и себя. Мнение это создалось от того, что И. Э. Якиром было предписано прекратить испытания малостойких порохов, что было нарушением правил хранения и могло привести к серьезным последствиям [5, с. 70-78].

Дата этого совещания неизвестна («на следующий день после того, как я подал записку о состоянии артсклада Киселеву», по обстоятельствам это может быть с лета 1935 года до мая 1937 года).

На станции Селещина имелся склад № 276, тогда называвшийся складом химического имущества (ранее был артиллерийским). Возможно, там имелись и запасы ОВ, поскольку известно распоряжение о подготовке к приему их на складе после разгрома Врангеля.

Летом 1941 г. в городе была организована Кременчугская дивизия народного ополчения, часть вооружения и боеприпасов для которой выдавалась с артсклада. Ввиду нехватки противотанковых средств

по предложению инженера 75 авиадивизии С. Д. Тронза началось производство импровизированных противотанковых гранат из имевшихся на складе некомплектных 82 мм мин [11].

9 августа 1941 г. немецкая армия заняла правобережную часть города, и весь центр его оказался под регулярным артиллерийским обстрелом. Сам артсклад обстрелам не подвергался, но обстрел его и взрыв запасов не исключался, потому началась разгрузка запасов. Вагоны на старой территории грузились, а потом ночью вручную по одному перетаскивались до железнодорожного переезда, где они были вне поля зрения немецких артоблюдателей. Так было эвакуировано около 800 вагонов боеприпасов. Кроме того, через территорию Старого городка производилась эвакуация запасов топлива (до 7000 тонн) из судов, стоящих в затоне неподалеку. Склад же был эвакуирован в Сталинградскую область, потом вернулся в город.

После войны произошли некоторые изменения. Новая территория была выведена из состава склада и постепенно застроена. А согласно Распоряжению СМ УССР №1890-021 от 10.1.1953 г. складу было выделено 16 га земли за счет колхозных земель села Песчаного. Согласно фонду главного архитектора города, артсклад в 1950-х годах имел название «воинская часть № 33577», или же «военная база № 527». Возможно, что на его территории имелось сразу несколько частей.

Артсклад существовал приблизительно до 2005 г., когда был ликвидирован. Территория старой части до сих пор не окультурена и представляет собой развалины прежних построек и остатки старых кладбищ. Существовали планы постройки там жилого микрорайона Озерный, но они не увенчались успехом. Часть старых могил спасена энтузиастами-краеоведами. Но большая часть территории – это смесь кладбища и свалки.

В заключение стоит добавить о опасности подобных заведений для местных жителей. Пожар порохохранилища в народной памяти изгладился. Постепенно к жизни рядом привыкли, а многие годы без ЧП приучили к мысли, что склады безопасны и ничего страшного не будет. В начале 1990-х годов руководство местных «зеленых» было уверено, что на складах нет боеприпасов, раз неподалеку от них строит свои виллы городская верхушка. Как оказалось, это был самообман. Хранение боеприпасов вблизи городской застройки всегда чревато бедствием, вероятность которого возрастает с падением порядка в армии.

Примером этого служат резкое увеличение случаев пожаров и взрывов на складах боеприпасов как в 20-е гг. XX в., так и в наше время. Последний случай: пожары и взрывы на складе в Балаклее Харьковской области в марте 2017 г. Потому, чтобы не происходило подобное, надо принимать меры заранее и не окружать потенциально опасный объект жилой застройкой.

Авторы планируют продолжить исследование следственных дел работников артсклада в 1930-х годах и написать монографию по данной тематике.

Список использованных источников

1. Архив Управления СБУ в Полтавской области, д. 4163-С.
2. Архив Управления СБУ в Полтавской области, д. 12045-С.
3. Архив Управления СБУ в Полтавской области, д. 105814.
4. Архив Управления СБУ в Полтавской области, д. 53164.
5. Балтфорт. – 2010. – № 4. – С. 57-67.
6. ДАПО, ф. 1855, оп. 2, д. 177.
7. ДАПО, ф. 1855, оп. 2, д. 235.
8. ДАПО, ф. 1275, оп. 1.
9. ДАПО, ф. 2210, оп. 1.
10. Історичні, культурні та соціально-економічні аспекти регіонального розвитку: матер. І Всеукр. на-ук.-практ. конф. – Кременчук: ПП Щербатих, 2016.
11. Материалы сайта <http://kremenchug.ua/forum/history-and-geography/topic-6270-page-27.html>.

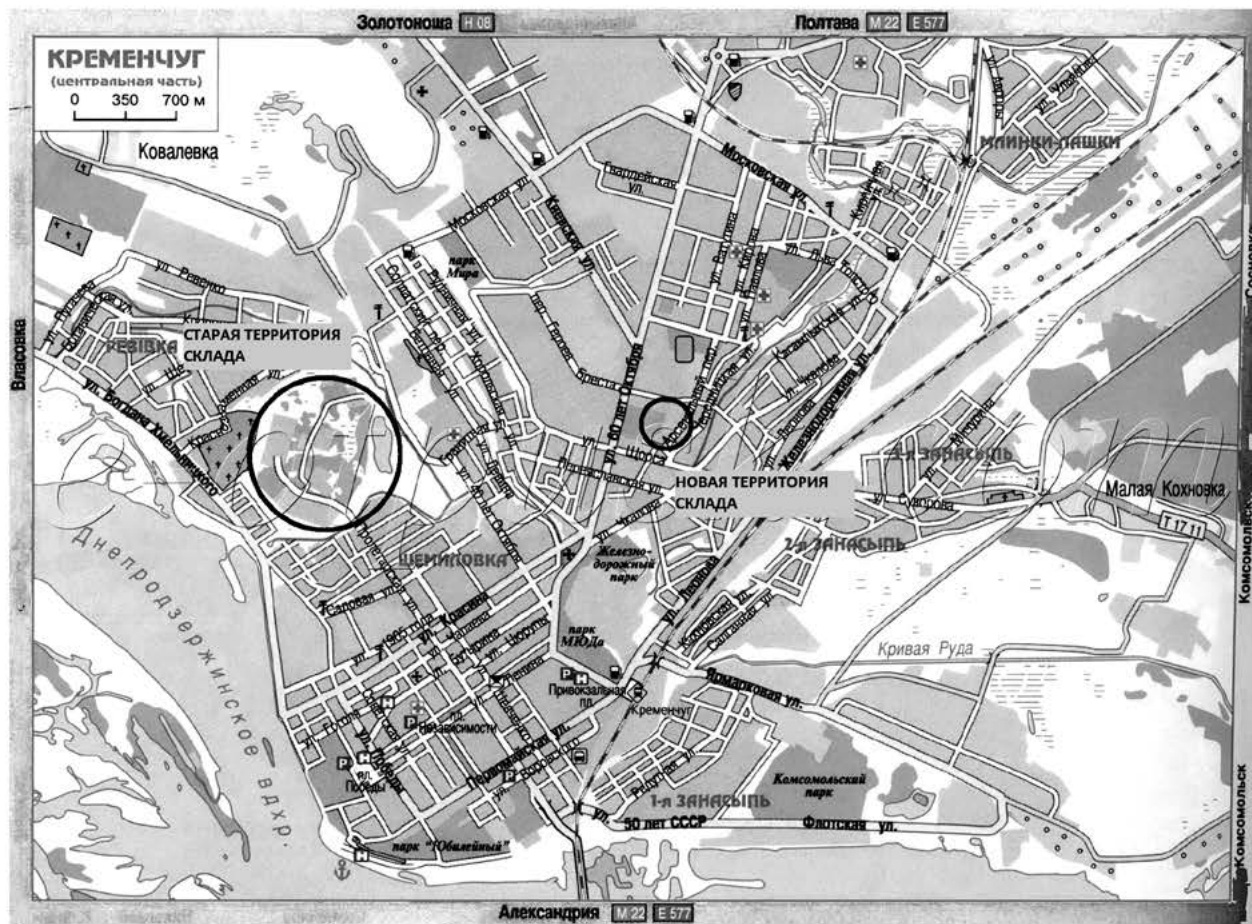

Рис. 1. План г.Кременчуга с обозначением мест Старой и Новой территорий артсклада

Рис. 2. Здание на Старой территории

Рис. 3. Жилой дом на Новой территории.

ЕВОЛЮЦІЯ СТРУКТУРИ УКРІПЛЕНИХ РАЙОНІВ СРСР НА ПРИКЛАДІ УР-ІВ КОВО В 1928-1941РР.

Стаття присвячена історії змін системи побудови оборони укріплених районів СРСР на прикладі укріплених районів Київського Особливого Військового Округу. Наведено особливості структури УРів першого та другого періодів будівництва з описом змін, які відбувалися у вказаний історичний проміжок.

Ключові слова: укріплений район, смуга оборони, батальйонний район оборони, вузол оборони, опорний пункт, довгочасна фортифікаційна споруда.

У 1927 році в СРСР була прийнята концепція «укріплених районів» як форми завчасного укріплення майбутнього театру бойових дій, запропонована начальником штабу РСЧА М. М. Тухачевським. Укріпленим районом (скорочено – УР) називалася лінія оборони довжиною кілька десятків або понад сто кілометрів, глибиною від двох до шести кілометрів, яка складалася з системи побудованих у мирний час довгочасних залізобетонних фортифікаційних споруд різного типу та призначення [2, с. 106]. Укріплені райони не були витвором М. М. Тухачевського – у різних варіаціях вони пропонувалися в теоретичних розробках військових інженерів протягом всіх 1920-х рр., враховуючи досвід Першої світової війни, будівництва польових укріплених районів у роки Громадянської війни та після неї. Оскільки політ фантазії розробників цих проектів майже завжди був несумісний з економічними можливостями СРСР того періоду, на практиці було використано лише певну частину запропонованих ідей та проектів фортифікаційних споруд. Зокрема, це стосувалося і структури УРу – системи побудови його оборони [3, с. 30-35].

У межах Українського воєнного округу (далі – УВО) з 1928 до 1933 рр. було побудовано Київський, Коростенський, Летичівський, Могилів-Ямпільський, Рибницький, Тираспольський та Новоград-Волинський УРи. Доведення їх до бойового стану розтяглося до 1937-го року і навіть довше [2, с. 23-24; 4, с. 36-69; 8, с. 5-24; 7, с. 9-16].

В УРах першого періоду будівництва (1928-1937 рр.) була прийнята наступна структура оборони: смуга забезпечення (передпілля); головна смуга оборони УРу; тилові та відсічні смуги оборони.

Смуга забезпечення охоплювала місцевість на підступах до головної смуги оборони УРу, мала глибину від кількох кілометрів до кількох десятків кілометрів. У ній передбачалося створення мінних полів, завалів на дорогах та в лісистій місцевості, протипіхотних та протитанкових перешкод, системи польових укріплень. Призначення – затримка сил ворога на підходах до УРу, примушення його до розгортання в бойові порядки та виснаження в боях ще до виходу до переднього краю УРу. Але з економічних міркувань, розбудова смуги забезпечення передбачалася лише в мобілізаційний період. Оскільки деякі УРи були винесені буквально впритул до кордону (наприклад, в Українському військовому окрузі це були Тираспольський, Рибницький та більша частина Могилів-Ямпільського УРів), смуга забезпечення у них була відсутня [4, с. 50-55].

Основним структурним елементом головної смуги оборони УРу став батальйонний район оборони (скорочено – БРО). Один БРО організаційно-тактично об'єднував у середньому 15-20 довгочасних фортифікаційних споруд (ДФС) різного призначення, які були найменшими тактичними одиницями УРу. Як правило, ДФС одного БРО займала рота кулеметно-артилерійського батальйону постійного гарнізону УРу. Батальйон займав своїми ротами від двох до п'яти БРО. Відповідно, під «батальйонним районом оборони» розумілася ділянка смуги УРу, яку займатиме стрілецький батальйон зі складу дивізії, що повинні зайняти УР в якості «польового заповнення» [3, с. 33].

Але оскільки БРО часто мали дуже різні розміри, зокрема і через реорганізацію, відомі випадки БРО з 9 та 56 ДФС. Також в деяких УРах існували ротні райони оборони (РРО), в яких було до 10 ДФС. РРО не були структурною частиною БРО, а застосовувалися окремо як самостійний елемент системи оборони, якщо проектувальниками УРу було вирішено, що в цих конкретних умовах недоцільно будувати повноцінний БРО, або необхідно підсилити проміжок між існуючими БРО. В УРах Українського військового округу РРО були в Коростенському, Рибницькому та Тираспольському УРах [4, с. 46-47, 52-55].

Розташовувалися БРО лінійно, або окремими групами, якщо УР був у заболоченій місцевості, але це було більш характерно для УРів в Білорусі та Росії [2, с. 26-29; 4, с. 60]. Типовий БРО укрі-

пленого району першого періоду будівництва займав по фронту 5-10, інколи до 20 кілометрів, в глибину до 2-5 кілометрів. Межі між БРО встановлювали як по природних та штучних рубежах, що розрізали смугу оборони (ручаї, рельєф, дороги), так і без прив'язки до подібних елементів. У більшості випадків між собою БРО стикалися флангами, маючи вогневий зв'язок флангових кулеметних споруд, але інколи мали й проміжок у декілька кілометрів. На найбільш важливих напрямках БРО могли побудувати в дві лінії, але це було досить рідкісне явище. В УРах УВО подвійна лінія БРО була лише в Летичівському (два тилові БРО), Коростенському (один БРО та один РРО) та Київському УРах (один передовий БРО, див. рис. 1.) [4, с. 46-49; 5, с. 93-94].

В УРах першого періоду будівництва від 80 до 90% споруд становили кулеметні ДФС фронтально-косоприцільної дії з широким сектором обстрілу. Типовий БРО мав у своєму складі 2 артилерійські напівкапоніри, 14-16 кулеметних ДФС фронтально-косоприцільного вогню, 1-2 кулеметні напівкапоніри (часто взагалі жодного) та 1 артилерійсько-, або командно-спостережний пункт, причому останні теж не завжди могли бути в БРО. В УРах УВО склад споруд в БРО Київського УРу помітно відрізнявся від інших, оскільки він першим будувався і певні стандарти щодо набору споруд у БРО були вироблені пізніше [5, с. 40-88; 7, с. 16-52; 8, с. 25-29].

У більшості випадків ДФС на місцевості мали лінійно-шахове розташування на певну глибину, рідше – виражене лінійне. Найтиповішим прикладом побудови оборони в БРО можна вважати такий:

- 1) Передній край БРО утворений суцільною лінією найпотужніших (типи Б та М1) фронтально-косоприцільних ДФС, розташованих у середньому на дистанції в один кілометр. Проміжки між ними деінде (за умовами місцевості) підсилені фланкуючими спорудами (кулеметними напівкапонірами типу М1 та М2, або малими спорудами з однією амбразурою, тип МС), при цьому можуть утворюватися групи з близько розташованих споруд. Під прикриттям кулеметних споруд розташовувалися артилерійські споруди з 76 мм гарматами. АСП/КСП розташовані або під прикриттям кулеметних ДФС, або мають кулеметні чи суміщені амбразури. Перед переднім краєм першої лінії ДФС утворювалася суцільна зона враження перехресним вогнем.
- 2) У глибині БРО, на відстані 500-1500 метрів від першої лінії ДФС, розташована «друга лінія» ДФС, переважно слабшого типу М2 та деінде М1. Залежно від місцевості, ця «друга лінія» може бути невираженою і складатися з кількох ДФС, розташованих у шаховому порядку на глибину до кількох кілометрів. У багатьох випадках, друга лінія цілком виражена, та навіть могла бути розрідженою до поодиноких споруд на кілька кілометрів (переважно в лісистій та заболоченій місцевості). У більшості випадків перехресний вогонь в глибині оборони БРО утворювався лише між ДФС, розташованими на полях. У залісненій місцевості сектор обстрілу окремих споруд був часто обмежений до кількох сотень метрів, та навіть інколи кількох десятків метрів.

Найхарактернішою ознакою всіх БРО була відсутність кругової оборони. В усіх УРах першого періоду будівництва БРО мали виражену «фронтальну» орієнтацію своїх ДФС. Лише на флангах БРО окремі ДФС могли бути розташовані так, щоб оборона була дещо «загнута на флангах» для часткового убезпечення їх обходу, але це було не завжди виражено. Фактично, БРО не розраховували на утримання кругової оборони у випадку його оточення. В УРах УВО того періоду лише один БРО мав повністю кругову оборону – Емільчинський БРО Коростенського УРу, і то лише через його окреме розташування для прикриття проміжку між Коростенським та Новоград-Волинським УРах [4, с. 46-47; 6, с. 4-6].

У мобілізаційний період у кожному БРО силами військ польового заповнення, саперних частин та залученого до праці місцевого населення, повинні були створити мережу протитанкових і протипіхотних перешкод на передньому краї та в глибині, систему польових укріплень для піхоти та артилерії, провести інші потрібні роботи. Тилові та відсічні позиції інколи були створені заздалегідь, з ротних районів оборони (РРО) з ДФС, але в більшості випадків їх будівництво або розвиток до потрібного рівня, був віднесений також на мобілізаційний період.

Вже в лютому 1933 року, ще до завершення будівництва частини УРів, було проведено нараду Штабом РСЧА з комендантами УРів, де серед інших питань були озвучені і пропозиції щодо посилення УРів. Зокрема, було запропоновано посилити глибину оборони УРів на найважливіших напрямках до 15-20 км шляхом розбудови БРО та РРО другої смуги, ввести протитанкові ДФС, посилити слабкі фланги УРів та ін. Реалізовані ці та інші пропозиції були лише частково і в незначній кількості [4, с. 45].

Таким чином, у середині 1930-х рр. на західних кордонах СРСР, зокрема в УВО, існувала лінія оборони у вигляді УРів з тисячами залізобетонних ДФС, які поступово доводили до повної готовності по мірі надходження обладнання. Інші-ж рубежі, як-то смуга забезпечення та більша частина тилівих смуг, існували лише в планах.

До початку 1938-го року ситуація змінилася – як економічна в країні, так і у поглядах військових на фортифікацію. Значну роль тут відіграв стрімкий розвиток військової техніки протягом 1930-х рр. та масове фортифікаційне будівництво в Європі. Ігнорувати всі ці зміни не можна було, адже стало зрозуміло, що побудовані в 1928-1933 роках УРи вже частково не відповідають новим умовам. Наслідком аналізу досвіду будівництва укріплених районів в країнах Європи та врахування нових досягнень військової техніки, стала програма будівництва нових укріплених районів, прийнята навесні 1938 року. Пізніше в офіційних документах це будівництво стали називати як «другий період будівництва УРів».

Основні засади розбудови нових УРів були обговорені на засіданні Головної Військової Ради РСЧА, яке відбулося 21 травня 1938 року і на якій були присутні Й. Сталін, В. Молотов та верхівка армії. Вони викладені в Протоколі №7 під назвою «Про розвиток існуючих та будівництво нових укріплених районів» і основні аспекти, що стосуються структури нових УРів, звучать так:

«І. При будівництві укріплених районів керуватися наступним:

1) Укріплений район складається з кількох (5-8) вузлів оборони.

Система організації укріпленого району має відповідати наступним вимогам:

- а) взаємним розташуванням вузлів оборони та маскуванням їх створити для супротивника вогневі мішки;
- б) на найважливіших операційних напрямках вузли оборони, як правило, розташовуються в шаховому та уступному порядку на глибину до 8-15 км;
- в) між укріпленими районами допускаються оперативні розриви протяжністю 12-20 км;
- г) оперативні розриви в загрозованих напрямках закриваються вузлами оборони, розташованими в глибині уступом на 10-15-20 км від вузлів оборони 1-ї лінії. Оперативні розриви повинні перекриватися артилерійським вогнем флангових та розташованих в глибині вузлів оборони;
- д) між вузлами оборони допускаються проміжки від 5 до 8 км, які повинні надійно перекриватися вогнем артилерійських довгочасних споруд та польової артилерії з вузлів оборони. Проміжки між вузлами оборони можуть заповнюватися засобами польової фортифікації та оборонятися польовими військами;
- е) укріплені райони мають свої спеціальні гарнізони, чисельність яких визначається для кожного укріпленого району окремо.

2) Вузол оборони є основою укріпленого району і повинен в усіх випадках мати кругову оборону як вузла в цілому, так і опорних пунктів, що його складають.

При розташуванні вузлів оборони враховувати не лише тактичне значення напрямків, що перекриваються, але й особливості характеру місцевості, що повинна відігравати вирішальну роль у визначенні кількості опорних пунктів, розмірів розривів, типу споруд та їх кількості.

Вузол оборони складається з кількох (3-5) розчленованих по фронту та в глибину опорних пунктів, що розташовуються в шаховому та уступному порядку.

Проміжки між опорними пунктами можуть бути до 1,5 км і повинні перекриватися артилерійським та суцільним кулеметним та протитанковим вогнем.

В окремих випадках на горбистій місцевості в проміжках між опорними пунктами необхідно зводити окремі бойові споруди для обстрілу підходів та мертві ділянки. Такі споруди мають бути пристосовані до тривалої самостійної оборони.

Вузол оборони займає по фронту 6-10 км та в глибину до 5-10 км. Основу вогневого захисту вузла оборони складає суцільний вогонь кулеметів та гармат протитанкової оборони, вогонь артилерії з капонірних та напівкапонірних споруд і польової важкої артилерії (107, 122 та 152-мм гармати) з задалегідь підготовлених позицій або казематів.

Вузол оборони повинен мати надійну кругову систему протипіхотних та протитанкових перепон, збудованих на найважливіших напрямках в мирний час, а на інших – в мобілізаційний період, для чого має бути складений детальний план та заготовлені в мирний час всі необхідні будівельні матеріали, дріт, міни та ін.

Перед переднім краєм вузлів оборони в 1-3 км створюється позиція бойової охорони, яка складається з окремих опорних пунктів (на два відділення – взвод), що знаходяться у взаємному вогневому зв'язку між собою. Окремі найважливіші ділянки позиції бойової охорони задалегідь обладнуються засобами довгочасної фортифікації.

При будівництві нових та для розвитку існуючих укріплених районів прийняти три наступні типи вузлів оборони:

I-й тип – фронт 10-12 км, глибина 8-10 км; будується на найбільш важливих напрямках і має приблизно наступні споруди:

- артилерійсько-кулеметних капонірів (45-мм гармати, спарені з кулеметами) – 6;
- кулеметних напівкапонірів – 20;
- залізобетонних споруд з фронтальним обстрілом (на 2-3 станкові кулемети) – 14;
- артилерійських напівкапонірів (по дві 76-мм гармати) – 6-8;
- казематованих важких батарей (по 4 гармати) 107 або 122-мм гармат – 3, або підготовлених майданчиків для важких батарей зі сховищами та льохами для снарядів – 4-5;
- броньових вогневих споруд ПТО (45-мм гармати) – 10-15;
- підготовлених позицій та спостережних пунктів для одного зенітного артдивізіону – 1-2;
- командно-спостережних пунктів – 12-15;
- прожекторних сховищ – 8;
- підземних сховищ для військ вузла оборони та польових військ – не більше загальною місткістю на чотири роти – 4;
- підземних ходів сполучень – в залежності від місцевості;
- протитанкових та протипіхотних перепон по 3-4 км на один кілометр фронту.

Зенітні артдивізіони мають призначення прикрити вузол оборони та, в першу чергу, артилерійські позиції важких батарей, розташованих у вузлах оборони першого типу, маневр польових військ всередині вузла оборони, у проміжках між ними та в проміжках між укріпленими районами як по фронту, так і з глибини. Зенітні дивізіони є рухомим засобом; позиції та спостережні пункти для них мають бути вибрані та обладнані як всередині вузла оборони, так і поза ним.

II-й тип – фронт до 6 км, глибина – до 6 км. Має, приблизно, наступні споруди:

- артилерійсько-кулеметних капонірів (45-мм гармати, спарені з кулеметами) – 3-4;
- кулеметних напівкапонірів – 12-16;
- залізобетонних споруд з фронтальним обстрілом (на 2-3 станкові кулемети) – 10-15;
- артилерійських напівкапонірів (по дві 76-мм гармати) – 3-4;
- казематованих важких батарей (по 4 гармати) 107 або 122-мм гармат – 2, або підготовлених майданчиків для важких батарей зі сховищами та льохами для снарядів – 3-4;
- броньових вогневих споруд ПТО (45-мм гармати) – 8-10;
- командно-спостережних пунктів – 10-12;
- підземних сховищ для військ вузла оборони та польових військ, загальною місткістю на три роти, не більше 3;
- прожекторних сховищ – 5;
- підземних ходів сполучень – в залежності від місцевості;
- протитанкових та протипіхотних перепон по 3-4 км на один кілометр фронту.

III-й тип – будується на другорядних напрямках, уступах або в глибині. Фронт – 6 км, глибина – 6 км. Має, приблизно, наступні споруди:

- артилерійсько-кулеметних капонірів (45-мм гармати, спарені з кулеметами) – 3;
- кулеметних напівкапонірів – 12-16;
- залізобетонних споруд з фронтальним обстрілом (на 2-3 станкові кулемети) – 8-10;
- броньових вогневих споруд ПТО (45-мм гармати) – 8-10;
- командно-спостережних пунктів – 10-12;
- підготовлених майданчиків для важких батарей (по 4 гармати) 107 або 122-мм гармат зі сховищами та льохами для снарядів – 2-3;
- прожекторних сховищ – 3-4;
- підземних сховищ для військ вузла оборони та польових військ – 2, загальною місткістю на дві роти;
- підземних ходів сполучень – в залежності від місцевості;
- протитанкових та протипіхотних перепон по 3-4 км на один кілометр фронту.

В артилерійських напівкапонірах встановлюються 76-мм гармати; вогневі споруди ПТО озброюються 45-мм гарматами; в казематах встановлюються батареї (по 4 гармати) 107 або 122-мм гармат; майданчики та сховища готуються для батарей 107 або 122-мм гармат.

3) Опорні пункти складають основу вузла оборони і повинні бути здатними чинити спротив всім засобам враження супротивника та самостійно вести бій в оточенні. Опорний пункт може займати район до 1,5×1,5 км та складається приблизно з наступних споруд.

Типи споруд	У вузлах оборони		
	I тип	II тип	III тип
Артилерійсько-кулеметних капонірів	1-2	1	1
Кулеметних напівкапонірів	5	4-5	4-5
Артилерійських напівкапонірів	2	1	-
Залізобетонних вогневих споруд фронтального обстрілу	3-4	3	3
Броньових вогневих споруд ПТО	2	2	1-2
Командних та спостережних пунктів	2	2	1
Підземних сховищ	1	1	1
Прожекторних споруд	1	1	1
Критих ходів сполучень та потерн	Залежно від місцевості		

Опорні пункти повинні мати міцний взаємний кулеметний вогневий зв'язок. Система оборони опорного пункту повинна будуватися на фланговому, косопріцільному та фронтальному з глибини вогні довготривалих споруд для обстрілу мертвих просторів повинні бути передбачені спеціальні споруди з відповідним озброєнням.

- 4) На передньому краї, приблизно по дві на 1 км фронту, розташовувати найбільш потужні по силі вогню бойові споруди витривалістю від прямого влучання одного 203-мм бетонобійного снаряду; загальна кількість таких споруд повинна складати 20% всіх бойових споруд вузла оборони; у глибині витривалість споруд повинна бути не менше, ніж проти одного прямого влучання 203-мм бетонобійного снаряду, таких споруд має бути 40% від загальної кількості споруд вузла оборони; тиліві споруди не менше, ніж проти одного прямого влучання 155-мм снаряду; загальна кількість таких споруд має складати 40% від усіх споруд вузла оборони. Броньові ковпаки для гармат ПТО (45-мм гармата) мають бути розраховані на витривалість від одного прямого влучання 76-мм бронебійного снаряду».

Подальші пункти Протоколу стосувалися пропозицій щодо облаштування загороджень, деталей загального зовнішнього облаштування та внутрішнього обладнання фортифікаційних споруд, питань щодо їх озброєння, зв'язку та ін. Зокрема, начальнику Інженерного управління РСЧА вже до 15 липня 1938 року було поставлено завдання надати Головній військовій раді РСЧА проекти нових типів фортифікаційних споруд, передбачених цим протоколом [9].

Протягом 1938-1939 рр. відбулася значна і напружена робота по розробці та впровадженню нових типів фортифікаційних споруд та озброєння для них. Традиційно для радянської дійсності того періоду, роботи відбувалися із запізненням і значними відставаннями від планів будівництва УРів нового типу та посилення старих УРів. Тим не менше, у 1938-1939 рр. відбувся значний еволюційний стрибок у радянській фортифікації, коли одночасно кардинально змінилися як типи споруд і їх озброєння, так і структура побудови УРів (див. рис. 2) [10, с. 292-305]. На початку 1941 року на нову структуру (вузол оборони/опорні пункти) перевели старі УРи першого періоду будівництва, але поділ старих БРО на нові ВО та ОП мав суто формальний характер у вигляді малюнків на картах. Фактична структура оборони лишалася старою.

Нові укріплені райони повинні були доповнити раніше побудовані, закриваючи собою залишені при попередньому будівництві проміжки в лінії УРів. У межах Київського особливого воєнного округу (УВО у 1935 році розділили на Київський та Харківський ВО, з 1938-го року – Київський особливий воєнний округ (КОВО)) на 50-км проміжку між Летичівським та Новоград-Волинським УРами будувалися Остропольський УР, та розпочали будівництво Шепетівського, Ізяславського, Старокостянтинівського, Проскурівського та Кам'янець-Подільського УРів. Вони були винесені до лінії кордону з Польщею, прикриваючи значну територію південного Полісся та Поділля. У раніше побудованих УРах мали бути побудовані нові споруди для підсилення існуючої системи оборони, а в Новоград-Волинському УРі розпочали будівництво передового вузла оборони нового типу [7, с. 71; 8, с. 235, 238].

Одночасно йшло відпрацювання найбільш оптимальних проектів фортифікаційних споруд. Для УРів першого періоду будівництва було характерним індивідуальне проектування більшої частини ДФС залежно від умов конкретної місцевості, коли типові зразки ДФС, розроблені Головним інженерним управлінням РСЧА, мали загально рекомендаційний характер і на місцях майже завжди перероблялися.

Ця практика продовжувалася і в нових УРах, що почали будувати з 1938-го року, але значну частину споруд почали складати вже універсальні проекти, які не потребували змін. До 1941 року взагалі відбувся перехід до застосування лише типових зразків споруд. Індивідуальне проектування застосовувалося лише в окремих випадках. Існували «Альбоми типових споруд» з кількома десятками різних проектів всіх типів ДФС і під час рекогносцировки майбутніх позицій комісія просто обирала з «Альбому...» проект, який найбільш відповідав тактичній задачі та умовам місцевості.

Запропоновані в «Протоколі...» не всі нові типи споруд встигли реалізувати до початку війни. Так, до початку війни не будували броньові вогневі споруди ПТО, оскільки передбачені для їх озброєння броньові ковпаки з 45-мм та 76-мм гарматами не пройшли випробування, вимагали доробок і тому не були прийняті на озброєння. Через відсутність цих споруд, для посилення протитанкової оборони ОП, 45-мм гарматами (спареними з кулеметом, казематна установка ДОТ-4) стали озброювати і фронтальні ДФС. Лише споруди командних пунктів, які теж передбачали озброїти такими баштами з гарматами, були деінде збудовані, але через відсутність башт вони лишалися недообладнаними. Взагалі, до початку війни в СРСР не встигли прийняти і новий зразок броньового ковпака для спостережних пунктів, тому всі СП побудови 1938-1939 рр. лишилися недообладнаними. Через це у 1940-1941 рр. застосовувався вже новий тип СП без броньового ковпака, з двома перископами. Не будувалися прожекторні споруди, сховища для піхотного заповнення (відомо лише одне в Карельському УРі), казематні батареї (єдина збудована – також у Карельському УРі) та підготовлені майданчики і сховища для польових батарей. Всі ці споруди мали будувати в останню чергу.

Також до 1940-го року було приведено в порядок класифікацію типів нових ДФС, оскільки існувала певна плутанина з артилерійськими спорудами, якими за програмою 1938-го року називали як озброєні 76-мм гарматами, так і 45-мм гарматами ПТО. Так, споруди з 76-мм гарматами стали називати «артилерійські», а ті, що мали 45-мм гармати ПТО – «гарматними». Основні типи споруд за плануванням та озброєнням були наступні: артилерійський капонір (застосовувався дуже рідко); артилерійський напівкапонір, артилерійська ДФС фронтальної дії (застосовувалася дуже рідко); гарматно-кулеметний капонір (застосовувався рідко), гарматно-кулеметний напівкапонір; гарматно-кулеметна ДФС фронтально-косопріцільної дії; кулеметний напівкапонір; кулеметна ДФС фронтально-косопріцільної дії; одно-амбразурні кулеметні споруди спрощеного типу; командні пункти; спостережні пункти. Категорії стійкості Б, М1, М2, М3 та МС більше не застосовувалися, тепер у проектах споруд вказувалась стійкість проти певного калібру, яка залежала лише від товщини покриття та стін.

Влітку 1940-го року було прийнято Додаток №1 до вищенаведеного «Протоколу...», в якому двома першими пунктами йшли пропозиції по зміні структури УРу:

«І. По системі УР

- 1) УР повинен мати загальну глибину оборони до 15-20 км, яка складається з двох смуг оборони, між якими створюються польові позиції (в тому числі й відсічні) та загородження. За протоколом №7 ГВР ЧА глибина вузлів оборони була 5-10 км, а вузли оборони в УР розташовувалися в одну смугу.
- 2) УР попереду основної смуги вузлів оборони може мати передпілля (смугу забезпечення), глибина якої залежить від віддалення переднього краю основної смуги УРу від державного кордону, оперативних міркувань та характеру місцевості».

Наступні пункти стосувалися деталей облаштування передпілля (смуги забезпечення) та загороджень. Зокрема, передбачалося будівництво в батраїонах передпілля окремих залізобетонних ДФС спрощеного типу [9].

Таким чином, перед початком війни на західному кордоні СРСР УР мав вже складну структуру з кількох смуг розвинутої оборони, на відміну від досить простої системи УРів першого періоду будівництва. Передовою смугою оборони було передпілля, що складалося з ротних опорних пунктів, які об'єднувалися в батальйонні райони оборони і займалися військами прикриття. Головною смугою оборони були опорні пункти укріпленого району, об'єднані у вузли оборони. Вони займалися батальйонами постійного гарнізону УРу та військами польового заповнення. Другою смугою оборони була друга лінія вузлів оборони УРу, що також складалася з опорних пунктів. Між всіма цими лініями оборони повинні були бути побудовані ще й суто польові додаткові позиції, а також тилловий польовий рубіж (див. рис. 3) [12, с. 45-48; 11, с. 31-34].

Величезні обсяги запланованого будівництва були розділені на етапи першої, другої та наступних черг. Фактично до початку бойових дій 22.06.1941-го року була збудована більша частина БРО передпілля, у тому числі з окремими залізобетонними ДФС, опорні пункти I-ї черги головної смуги оборони (зазвичай, 1-2 ОП з 3-5 у вузлі оборони), та велися будівельні роботи в опорних пунктах другої смуги

оборони, де також деінде встигли побудувати окремі залізобетонні ДФС. Останню в «Записці по плану оборони на період відмобілізування, скупчення та розгортання військ КОВО на 1941-й рік» називали «Тактичний тилловий оборонний рубіж» [1, с. 213–218]. Тобто повноцінної системи оборони на західному кордоні СРСР, зокрема і в межах КОВО, не існувало, що мало найтрагічніші наслідки для військ Червоної армії в перших же боях.

Список використаних джерел та літератури

1. Ириархов Р. С. Киевский особый... / Р. С. Ириархов. – М.: АСТ; Мн.: Харвест, 2006. – 624 с.
2. Каминский В. В. Долговременный сухопутный фронт СССР (1927-1939) / В. В. Каминский // Редут. – 2006. – №1. – С. 16-30.
3. Каминский В. В. Краткий очерк оборонительного строительства на западе СССР в 1921-1927 гг.: планы и действительность / В. В. Каминский // Фортивед. – 2012. – №5. – С. 30-35.
4. Каминский В. В. Долговременный сухопутный фронт СССР (1927-1939). Часть II. Большой скачок 1931-1932 гг. / В. В. Каминский // Фортивед. – 2012. – №5. – С. 36-70.
5. Киевский укрепленный район 1928-1941 / А. В. Кайнаран, А. Л. Крещанов, А. Г. Кузьяк, М. В. Ющенко. – Житомир: Издательство Волянь, 2011. – 356 с.
6. Коростенский укрепрайон №5 / А. Л. Крещанов, С. А. Гераймович. – Коростень, 2008. – 32 с.: ил.
7. Кузьяк А. Г. Железобетонные сооружения укрепленных районов СССР на территории Украины. 1928-1936 гг. / А. Г. Кузьяк, В. В. Каминский // Крепость Россия. – 2005. – Вып. 2. – С. 6-75.
8. Новоград-Волынский укрепленный район: 1932-1941: (История. Довоенная служба. Боевое применение) / А. Л. Крещанов и др. – Житомир: Изд-во «Волянь», 2017. – 360 с. – 476 ил.; 17 таб.
9. Протокол главного военного совета. http://zwiahel.ucoz.ru/vojna/protokol_10-07_11.html
10. Ющенко М. В. Амбразурні вузли та казематні установки вогневих споруд укріплених районів СРСР в 1927-1941 роках / М. В. Ющенко // Археологія і фортифікація України: матер. VI Міжнар. наук.-пр. акт. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2016. – С. 292-305.
11. Denkschrift uber die Russische Landesbefestigung. Berlin, 1942. – 477 s.
12. Wesolowski T. „Linia Molotowa” Sowietckie fortyfikacje graniczne z lat 1940-1941 na przykladzie 62 Brzeskiego rejonu umocnionego. – Bialystok, 2001. – 243 s.

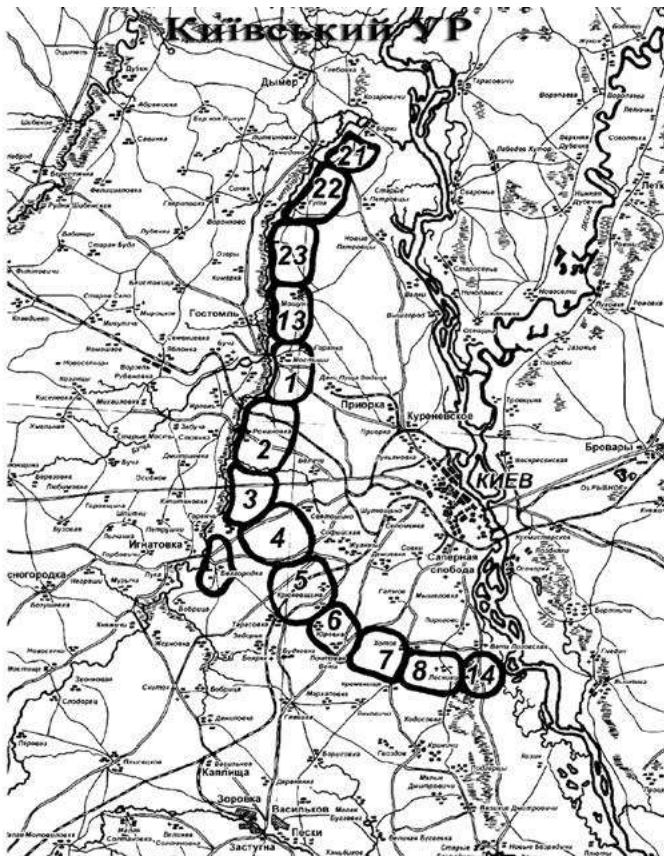

Рис. 1. Структура УРу першого періоду будівництва на прикладі Київського укріпленого району.

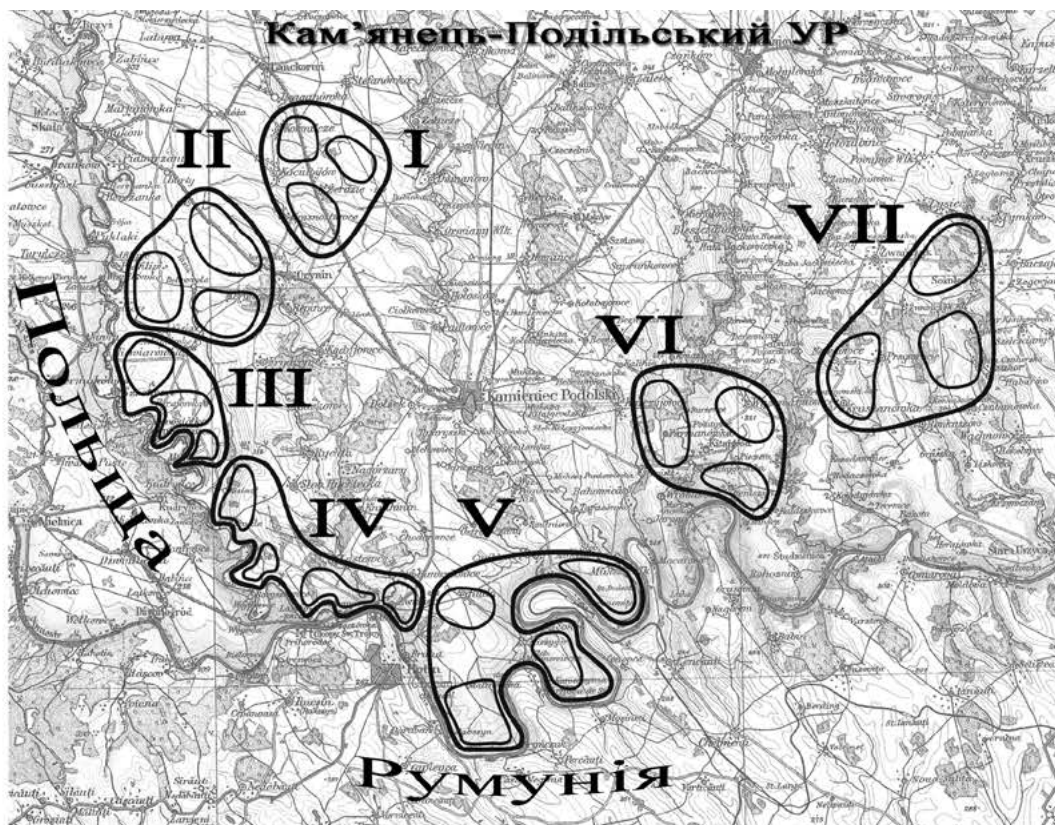

Рис. 2. Структура УРу періоду 1938-1939 рр. на прикладі Кам'янець-Подільського укріпленого району.

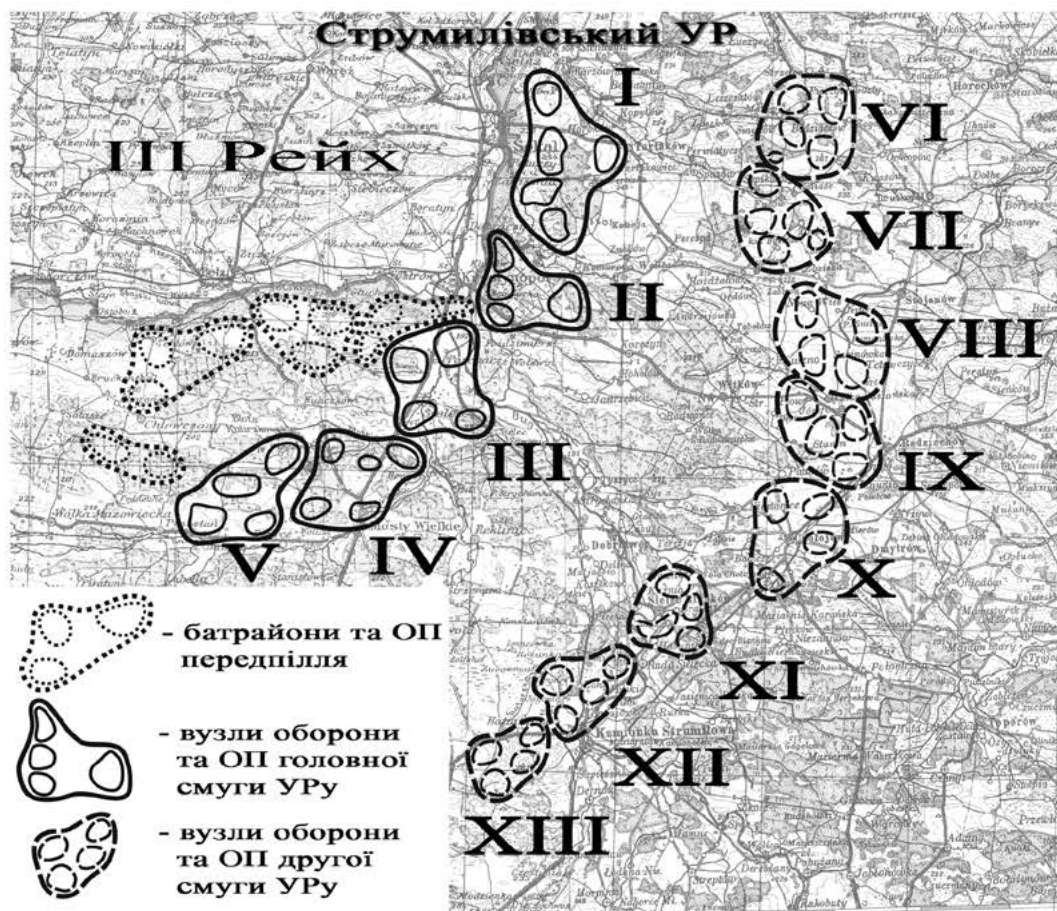

Рис. 3. Структура УРу періоду 1940-1941 рр. на прикладі Струмилівського укріпленого району.

Андрій В'ялець,
заступник генерального директора
Національного історико-архітектурного музею
«Київська фортеця»

МІННІ СПОРУДИ МОГИЛІВ-ЯМПІЛЬСЬКОГО УКРІПЛЕНОГО РАЙОНУ

У статті проаналізовані деякі аспекти будівництва Могилів-Ямпільського укріпленого району. Дана характеристика мінним спорудам, історії їх будівництва та бойового використання. Окремо розглянуті легенди, пов'язані з цими мінними спорудами.

Ключові слова: Могилів-Ямпільський укріплений район, лінія Сталіна, Дністер, довгочасна фортифікація, мінна споруда, гарнізон, укріплення, кордон.

Захист власних кордонів є невід'ємним і чи не головним обов'язком кожної держави. Сьогодні, коли на сході нашої держави не перший рік йде повноцінна війна, особливо актуальним постає питання зміцнення власних кордонів засобами довгочасної фортифікації. Нажаль, у повоєнні роки, а особливо за часів незалежності України, мало хто переймався питаннями укріплення кордонів саме засобами довгочасної фортифікації. Вважалося, що це надто затратна та малоефективна робота. Але реальність виявилась іншою. Для того щоб зрозуміти, якими саме засобами необхідно укріплювати кордони в сучасних умовах, необхідно згадати про те, як це робили попередники, що було прогресивним, а яких припустились помилок. Тому в цій статті буде розглянуто питання спорудження мінних споруд в Могилів-Ямпільському укріпленому районі (далі – МЯУР), що став залізобетонним щитом на берегах Дністра проти навали окупантів у 1941 році.

Історія будівництва МЯУР

Могилів-Ямпільський УР, протяжністю по фронту 180 км, розташований на подільській ділянці Південно-Західного оперативного напрямку. Сусідом на правому фланзі був Летичівський УР, на лівому Рибницький УР. Разом ці та інші укріплені райони, побудовані на початку 30-х рр., утворювали так звану «Лінію Сталіна», що простягалась вдовж західного кордону СРСР від Балтійського до Чорного моря. Передній край головної смуги оборони МЯУР проходив по річкам Дністер та Жван, вдало використовуючи унікальний рельєф місцевості. З одного боку, це позбавляло можливості влаштувати перед переднім краєм УР смугу забезпечення, але надавало іншу перевагу – танко-небезпечні ділянки були практично відсутніми.

16 квітня 1931 року директивою Начальника штабу РСЧА №053171 командуючому військами Українського військового округу Якіру було наказано на протязі 1931–32 років збудувати п'ять укріплених районів (Коростенський, Летичівський, Могилів-Ямпільський, Рибницький і Тираспольський), в тому числі і Могилів-Подільськ-Ямпільський. Задача – «Могилів-Подільськ-Ямпільський укріплений район замикає шляхи з Північної Бессарабії на фланг і тил польської дільниці Південно-Західного фронту» [1, арк. 3]. Наказом РВР СРСР №007 від 23 квітня 1931 г. рекогносцировка укріпрайону, тактичне і інженерне оформлення покладено на комендантів укріпрайонів. Оборонна комісія при РВР СРСР, оглянувши Могилів-Ямпільський район, встановила передній край по річці Дністер від с. Лядова до с. Грушка (протокол №4 від 18.5.1931). А вже 27 травня 1931 року РВР СРСР затвердила запропоновану комісією конфігурацію МЯУР, але з деякими змінами. 31 травня, директивою №Ц/3001 Якіра, тодішньому коменданту МЯУР Давидовському надані вказівки по складанню остаточного тактико-інженерного рішення. На підставі цих вказівок комендантом Давидовським було представлено на карті тактико-інженерне рішення: правий фланг у с. Бернашівка, лівий у с. Велика Косниця. Відсічна позиція довгочасними спорудами по р. Жван. Це рішення було затверджено Директивою від 30 червня №053232/СС, за спільними підписами Начальника штабу РСЧА Єгорова і Якіра з невеликими змінами і скороченнями. Таким чином, директива Начальника штабу РККА №053232/СС що визначила конфігурацію УР з переднім краєм по р. Дністер від с. Бернашівка до с. В. Косниця, відсічною позицією довгочасних споруд по східному берегу р. Жван в районі Муровані Курилівці, є документом, що остаточно затвердив тактико-інженерне рішення. [1, арк. 5].

Основні роботи зі зведення Могилів-Ямпільського УР поділялися на чотири періоди: підготовчий – рекогносцировка, відчуження земель, заготівля матеріалів, будівництво складів, житла для робочих, доставка матеріалів на ділянки і до місця робіт; початковий – викопування котлованів, обладнання бетонних заводів, обладнання каркасів та підготовка арматури; виконавчий – набивка залізобетонних споруд; оздоблювальний (поділявся на 7–8 циклів і більше, відповідно до окремих технологічних процесів, що дозволяло більш

раціонально організувати роботу з будівництва довгочасних вогневих споруд). Під час проведення циклів здійснювалися розпалубка, обсіпка ґрунтом, дренаж, внутрішні оздоблювальні роботи, встановлення допоміжного обладнання, монтаж озброєння.

З урахуванням того, що головна смуга укріплень МЯУР проходила вздовж лінії державного кордону, будівництво оборонних споруд планувалось і здійснювалось у суворій державній таємниці. Роботи проводилися за спеціальним графіком, як правило уночі. Працювати на оборонних спорудах дозволяли винятково працівникам управління будівництва, військовослужбовцям-саперам і мобілізованому на будівельні роботи та добре перевіреному місцевому партійному і комсомольському активу. Суворо заборонялось голосно розмовляти, палити цигарки або іншим чином порушувати світло та шумо-маскування. Навкруги будівельного майданчика виставлялись наряди прикордонників [2].

Основний план 1931 р. та додатковий план 1932 р. передбачав будівництво 300 довгочасних споруд загальною кубатурою 36185 м³ і 2420 погонних метрів мінних споруд (директива інспектора інженерних військ РСЧА Петіна від 12.07.1931 №0267, директива Лапіна від 29.07.1932 №300356/в). Фактично побудовано 299 споруд (включаючи і оголовки мінних систем), в які укладено 38225 м³ залізобетону та 24 міни з загальною довжиною галерей і карманів 3421 пог. м. Всього витрачено на міни 1725475 руб. (станом на 1.1.1937 р.) [1, арк. 10]. Загальна вартість УР складала на той період 14274126 руб. 42 коп. [3]. Слід зазначити, що починаючи з 1933 по 1936 рр. витрати на будівництво були вкрай обмежені, тому воно було майже законсервоване. Не проводились в необхідних обсягах навіть роботи, безпосередньо пов'язані з бойовою спроможністю УР (особливо це стосувалось мінних систем) [1, арк. 10].

Будівництво окремих вогневих споруд та вдосконалення існуючих продовжувалось аж до 1941 року, коли УР прийняв на себе ворожий удар. Нових мінних споруд у цей період не будувалось, тому споруди проектів кінця 30-х – початку 40-х років не є предметом дослідження цієї статті.

Отже, з 299 довгочасних вогневих споруд, побудованих протягом 1931-1933 рр., 24 – це мінні споруди, що мали в своєму складі 16 (з 18) артилерійських напівкапонірів. Слід зазначити, що деякі споруди бетонувались ще до затвердження їх проектів. Це стало можливим через відсутність чітко продуманої системи виконання, проходження та затвердження ескізних проектів. [1, арк. 7]. Згідно висновків комісії 1937 року, що ознайомлювалась зі станом проектних робіт при будівництві УР, така постановка технічного проектування створювались умови для низької якості проектного матеріалу. [1, арк. 8]. Для складних мінних систем («Серебря» (№86а-г), «Островецька група» №112а-в), «Шпіль» (№136)) тактико-технічних вимог у справах комісії взагалі не знайдено й проекти (плани) цих систем ніким не підписані. По доповіді начальника інженерів МЯУР Іванова, «накреслення в плані мін, було дуже часто випадковим й нічим не обумовленим. Як наслідок відсутності тактико-технічних вимог, підземне господарства до теперішнього часу (1937 р.) не приведено в бойову готовність» [1, арк. 8].

Головні особливості МЯУР:

- найбільша з усіх радянських УР кількість мінних споруд – 24 шт.;
- майже повна відсутність передпілля, що зумовлене розташуванням головної лінії оборони по берегу річок Дністер та Жван;
- наявність найбільшої на Європейській території СРСР мінної групи («Серебряська міна» №86 а-г має загальну довжину потерн і карманів 905,5 м) (рис. 1);
- до сьогодення цілими дійшли лічені споруди, бо переважна кількість знищена радянськими, німецькими та румунськими військами.

Типи мінних споруд

Головним завданням військових інженерів у той період було максимально зменшити габарити бойових споруд. Але для тривалої та ефективної оборони, крім зброї, була потрібна велика кількість допоміжного устаткування, що забезпечувало умови для ведення такої оборони. Ідея залишити на поверхні тільки бойові каземати, а все інше сховати під землею, і лягла в основу концепції будівництва мінних споруд. Цей шлях значно здорожував споруду, але давав можливість створити більші запаси боєприпасів та харчів, забезпечити гарнізону вищий ступінь безпеки та створити йому більш комфортні умови для відпочинку і бойової роботи. Все це у свою чергу значно підвищувало автономність та стійкість ведення оборони гарнізоном споруди.

Отже, що таке мінна система. Міна – це один або декілька поєднаних між собою бойових оголовків, що мають підземну частину, заглиблену на 8-12 м (рис. 2). Назва «міна» вказує на спосіб спорудження – викопування підземних галерей, які так історично називались. За призначенням міни поділяються на бойові та командно-спостережні (№84 д, 138, 250 в). За типами поділяються на:

- малі, що мають тільки один бойовий оголовок, поєднаний шахтою з підземною частиною (№№84, 86-д, 100, 110, 138, 200, 208 а, 250 в, 266 а, 268 а, 400 а, 416 а, 450 а, 450 б, 464, 475, 484, 500, 502, 606). Цей тип найбільш поширений в МЯУР;
- середні, до складу яких входять не більше двох оголовків, як правило артилерійський та кулеметний (№№208 а, б; 266 а, в);
- складні, або великі мінні групи, до складу яких входять більше, ніж 2 бойових оголовків (три 112 а, б, в (Будьонівська гірка, або Острівецька група); чотири 86 а, б, в, г (Серебрійська міна). Остання має загальну довжину коридорів і карманів близько 1 км, і є найбільшою мінною системою на Європейській території колишнього Радянського Союзу).

Будівництво мін велось закритим, шахтним способом, після чого здійснювалось укріплення та облицювання внутрішніх об'ємів залізобетоном. На цьому-ж етапі здійснювалось встановлення і монтаж великогабаритного устаткування всередині міни. Після спорудження міни будувалась її оголовок, технологічні пройми та шахти закривались. При цьому внутрішні оздоблювальні роботи могли тривати.

Конструктивно міна складалась з бойового оголовку, підземної частини та шахти, що їх поєднувала. Єдиний виняток – це бойовий оголовок №112-В Бронницької міни, поєднаний з підземною частиною поточною в одному рівні (рис. 2). Середні та великі, а в деяких випадках і малі мінні системи мали вхідні блоки. Вхідні блоки складались з основного та запасного входу. Основний вхід прикривався протиштурмовою ґратчастою решіткою та оснащувався амбразурою захисту входу для стрільби з ручного кулемету (РЗ-31). Запасний вихід прикривався тільки протиштурмовою ґратчастою решіткою. У деяких випадках вхідний блок мав тільки один вхід. Артилерійські напівкапоніри мали вхід через бойовий оголовок. У середніх та великих мінних системах, крім вхідного блоку, існувала можливість потрапити всередину також через бойовий оголовок (Серебрійська, Бронницька та Ямпільська міни).

Підземна частина (рис. 3) являє собою галерею (у випадку малих мін, з одним оголовком) чи мережу галерей, по обидві боки яких розташовані кармани (кімнати) відповідного цільового призначення. У деяких мінних системах ці галереї планувалось використовувати як укриття для польового заповнення. У залежності від типу мінної системи була і кількість та призначення окремих казематів.

У підземній частині мін першого типу розмішувались:

- приміщення силової установки, яке вміщало: силовий бензиновий агрегат АЛ-12/2 з генератором; вентилятори КП-4В для відсосу СО і СО₂ продуктивністю 75 м³/год.; верстак; ящик з набором слюсарного інструменту та майна; комплект інженерного майна: лопати, кіркомотиґи, сокира, лом;
- приміщення для фільтрів і вентиляції, в якому розташовувались фільтрові колонки ФПУ-360, продуктивністю до 360 м³/год. очищеного повітря, та вентилятори системи Фарко (продуктивністю кожен до 3600 м³/год.) з електромотором та ін. системи;
- кімната зв'язку;
- приміщення для відпочинку особового складу, які оснащувались двоповерховими нарами, системою опалення, вентиляції та освітлення;
- складські приміщення (продуктовий, центральний та розхідний для боєприпасів, речового майна та ін.);
- санвузол, який розміщувався в кінці центрального коридору, мав умивальник, унітаз та пісуар. В ОПК №450 а з санвузла був влаштований аварійний вихід, що вів у тил і закінчувався окремою шахтою (рис. 3).

У деяких спорудах, крім того, були влаштовані окремі приміщення для водозабірних свердловин.

В якості аварійних виходів з нижнього рівня використовувались шахти для забору повітря, які оснащувались скоб-трапом.

Зв'язок з оголовком здійснювався через спеціальну шахту, в якій розташовувався підйомник для боєприпасів та скоб-трап для особового складу. Також всередині цієї шахти проходили інші комунікації (електричні та кабелі зв'язку, повітряні коробки тощо).

Освітлення та електричне живлення здійснювалось від генераторів електричного струму ПН-45, що приводився в дію двигуном АЛ-12/2. Освітлення було двох видів: постійне та чергове.

Опалення приміщень здійснювалось за рахунок відбору тепла з системи охолодження двигуна генератора та наступної подачі теплоносія в систему опалення міни (у батареї).

У мінних системах більших типів, крім зазначених вище приміщень, розташовувались:

- приміщення санітарної частини;
- приміщення кухні;
- приміщення столової;

- приміщення котельної, адже потужності тільки двигуна генератора для опалення великого об'єму повітря було вже недостатньо;
- санвузли в таких мінах, це окремі кімнати на декілька унітазів та декілька умивальників. У Серебрійській міській групі їх декілька.

Також слід зазначити, що приміщення фільтрів та кімната для боєприпасів (розхідний склад) були влаштовані біля кожного оголовку великих міських систем.

Головною ударною чи вогневою силою міських груп були бойові оголовки, артилерійські чи кулеметні.

Артилерійський оголовок (рис. 4) – це напівкапонір, побудований в категорії стійкості М1, мав на озброєнні дві 76,2 мм казематні гармати зразка 1902 р., встановлених на казематних лафетах зразка 1932 р. виробництва Путилівського заводу. Гармата, через кульову маску, кріпилась у вертикальній броньованій плиті, що складалася з двох скріплених між собою половин товщиною 30 мм. При цьому за межами каземату залишались жерло ствола та відкатник, які жодним чином не прикривались від ураження осколками та снарядами під час ведення вогню. З метою запобігання пошкодження цих елементів при обстрілі, амбразура закривалась 20-мм броньованим щитом, який з середини піднімався й опускався за допомогою спеціального пристрою та сталевих тросів, пропущених через спеціальні трубки та два металеві блоки Модерса, що розташовувались по обидва боки від амбразури, трохи вище неї. Саме ці троси та місця їх кріплення до броньованого щита були дуже вразливими елементами конструкції та нерідко відігравали фатальну роль при штурмі ДОТ. Кожна гармата мала боєкомплект, що складався з 300 снарядів. Снаряди були двох типів: фугасні та шрапнельні.

Внутрішнє устаткування приміщення напівкапоніру складали (рис. 5):

Два бойових каземати (1). У кожному казематі розташовувались (крім гармат на лафетах): стелажі для 100-120 снарядів, що мають зберігатись при гарматі; поглинальний колодязь для стріляних гільз з відсосу вентиляцією та металевою корзиною; прилади вентиляції, опалення, освітлення, боротьби з ОР, переговорні труби, сигналізація та ін. Приміщення коменданта (2) з перископом, телефоном, радіостанцією, переговорними трубками, відкидним столиком та стільцем. Вхід у шахту здійснювався, як правило, також з цього приміщення. За бойовими казематами та приміщенням коменданта існували окремі невеликі приміщення-склади (3). Частина оголовків мала вхід (4), прикритий колінчастим «сквозником». Вхід у «сквозник» закривався протиштурмовою решіткою, а всередині знаходились відкидні стільці для вартових. З боку входу, відразу за вхідними бронедверима, розташовувався дегазаційний тамбур (5), що слугував одночасно складом боєприпасів. Оборона входу здійснювалась через спеціальну амбразуру (6) з приміщення бойового каземату або дегазаційного тамбуру. Ззовні вхід додатково прикривався бетонованим двориком з галереєю (7), що вела до найближчої гарматної амбразури. З дворика та галереї на поверхню виходили невеликі бетоновані шахти для спостереження (8), обладнані скоб-трапом.

Кулеметні оголовки розраховувались на встановлення трьох кулеметів «Максим», або для ведення спостереження. В останньому випадку оголовки відрізнялись розміром амбразур та, відповідно, амбразурних вузлів (у спостережних вони ширше – 52 см проти 38 см стандартної). У таких спорудах у фронтальній стіні, по праву сторону від амбразури, не влаштовувались ніші для коробки з патронами та не встановлювався штир для кріплення кулеметного станка.

Внутрішнє устаткування кулеметного оголовку складалось з двох бойових казематів, в яких на дерев'яних кулеметних станках конструкції Горносталева (ПС-31) встановлювались 3 станкові кулемети Максим. При цьому в одному з казематів, більшому за розміром, встановлювалось два кулемети. У бойових казематах також монтувались системи охолодження кулеметів та відсосу газів, які утворювались при стрільбі (CO₂ та CO). Амбразури закривались амбразурними вузлами П-31. З метою недопущення потрапляння через амбразури всередину приміщення ОР, вони закривались спеціальними герметизуючими заслінками (ГПП). Це дозволяло вести вогонь навіть в умовах застосування ворогом хімічної зброї, не використовуючи засоби індивідуального захисту. У середній частині оголовку розташовувались приміщення коменданта, оснащене засобами спостереження, зв'язку та переговорними трубками. Вхід до шахти, що вела на нижній рівень міни, розташовувався також у цьому приміщенні та закривався металевим люком. Деякі оголовки мали також вхідний блок, аналогічний за конструкцією до описаного вище.

Перед війною та на війні

Що собою являв МЯУР і зокрема його міські системи, досить докладно викладено в доповідній записці заступника народного комісара внутрішніх справ УРСР, майора Державної безпеки Кобулова на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Хрущева М. С. «Про стан Могильов-Ямпільського укріпленого району» від 16 січня 1939 р.: «У теперішній час військові частини Могильов-Ямпільського укріпрайону та Управління інженерів безпосередньо підпорядковані в/с 4685, що знаходиться в м. Тульчин в 120 км від УР.

На території Могилів-Ямпільського укріпленого району знаходиться 297 вогневих споруд, з яких 279 дотів і 18 артилерійських напівкапонірів. Весь укріплений район розбитий на два сектори: 1-й сектор знаходиться на правому фланзі УР і розташований на території Муровано-Куриловицького, Ново-Ушицького, Яришівського і частково Могильов-Подільського районів, і 2-й сектор розташований на лівому фланзі УР на території Ямпіль-Подільського і частково Могильов-Подільського районів.

Правий фланг УР підпорядкований 50-му окремому кульбату і лівий фланг – 40-му окремому кульбату.

Перевіркою вогневих споруд та їх матеріальної частини УР особливим відділенням в/с 4685 встановлено наступне.

Матеріальна частина вогневих споруд знаходиться в незадовільному стані.

На території 2-го сектору знаходиться 9 вогневих артилерійських напівкапонірів. З них 3 споруди – «Скеля», «Партизан» і «МЮД» – не мають фільтро-вентиляційного обладнання, яке за повідомленням ВІВ КОВО, надійдуть тільки в 1 кварталі 1939 р.

В ОПК «Сталін», «Єжов» та «Дімітров» фільтри встановлені, але нема вентиляторів потужністю 5 тис. куб. м. на годину. Повітрязабірне устаткування до теперішнього часу в цих спорудах не встановлено через відсутність до нього креслень, не висланих інженерним відділом КОВО.

У зв'язку з триваючим переобладнанням вогневих споруд, артилерійських напівкапонірів на території УР в казематах панують хаос та безладдя. Устаткування не обтирається від води, мастилом не змащується, покривається пилом та іржею і, в кінці кінців, від такої експлуатації приходиться в несправність. Електропроводка в багатьох ОПК переплутана і зовсім не забезпечує їх електроосвітлення.

Мотори внутрішнього згоряння марки АЛ-6-12 та АЛ-12-2, що знаходяться в ОПК та призначені для приведення в дію фільтро-вентиляційного обладнання та освітлення, для мінних споруд мало придатні, так як не мають ізоляції проти сирості, що ускладнює їх запуск, й вони через відсутність належного догляду іржавіють.

Мінні споруди типу «Б» повинні мати всередині колодязі, але з 15 мінних споруд 2-го сектора колодязі є тільки в 2-х. У 1-му секторі УР викопані колодязі зовсім не працюють, через несправність устаткування і насосів.

[...]

Артилерійські мінні споруди до теперішнього часу не забезпечені підйомниками для подачі снарядів з казематів безпосередньо до гармат на висоту 9-10 м й снаряди подаються примітивним способом (мотузкою), що може призвести до нещасних випадків.

Споруди, що знаходяться на передньому краї (на березі р. Дністер) не мають взагалі закритих підступів для гарнізонів, тому бійці вимушені підходити до споруд по відкритій місцевості.

[...]

Про відзначені недоліки по Могильов-Ямпільському УР Особливим відділом КОВО неодноразово інформувався командуючий військами Київського Особливого військового округу командарм 2 рангу тов. Тимошенко, однак ніяких заходів до ліквідації наслідків шкідництва по Могильов-Ямпільському укріпленому району не прийнято» [7].

Зрозуміло, чому така увага приділялась укріпленим районам, адже в 1939 році планувалась низка «визвольних походів», у тому числі і на протилежний берег Дністра. Однак, вогонь, розпалений у вересні 1939 року, повернувся до «рідної хати» вже 1941 року. Інспектуючи в кінці 1940 року МЯУР, комісія КОВО зазначає, що недоліки, викладені в звіті комісії 1937 року, (до речі, саме на матеріалах якої була в основному написана цитована вище доповідна записка) у спорудах ліквідовано. Висновок комісії – всі споруди УР приведені в повну бойову готовність, за виключенням ОПК №100, устаткування якого не закінчено через ґрунтові води, які у великій кількості з'явилися у 1940 році. УР знаходиться в стані повної бойової готовності. І це в січні 1941! До речі, при відбитті штурму Могилів-Подільського в липні 1941 року, саме ОПК №100 проявив себе з найкращого боку, вогнем своїх гармат неодноразово зриваючи спроби німецько-румунських військ форсувати Дністер у секторі його дії. У боях відзначились також гарнізони Серебрійської міни, Будьонівської горки, Ямпільської міни, які в більшості своїй загинули у своїх казематах. Однак, історія бойової роботи МЯУР значно виходить за рамки цієї статті.

На початку Другої світової війни МЯУР входив до складу 12-ї армії Південно-Західного фронту, але потім був перепідпорядкований 18-й армії Південного фронту. 22 червня 1941 року УР приведено в стан бойової готовності. На базі 40 ОКБ розгорнуто 41 та 51 ОКБ, на базі 50 ОКБ – 6 та 53 ОКБ відповідно. Польове заповнення складав особовий склад 130 СД. Перше спроба штурму МЯУР відбулась 7.07.1941, коли противник намагався з ходу завладіти мостом через р. Дністер, перемішавшись з відступаючими частинами РСЧА. Є відомості про участь у цій операції спецпідрозділу «Бранденбург».

Головний штурм позицій МЯУР розпочався о 4.30 ранку 17.07.1941 у районі с. Бронниця (22, 76 піхотні дивізії (Infanterie-Division) вермахту), с. Козлів (8 Румунський кавкорпус), с. Нагоряни, с. Ляшеві. Утворилося 2 плацдарми. А вже 18.07.1941 лінію оборони МЯУР в районі Ямполя за підтримки 198 піхотної дивізії прорвала 170 піхотна дивізія. Утворився ще один плацдарм – від с. Флемінда (сучасна Оксанівка) до м. Ямпіль.

Не зважаючи на те, що на вищезгаданих плацдармах тривали запеклі бої, вранці 19 липня штаб фронту видав директиву № 20/ОП, згідно з якою все озброєння і майно МЯУР мало бути зняте і вивезене, а оборонні споруди підірвані, а вже ввечері 19.07.1941р. від штабу 55 стрілецького корпусу надійшов наказ про відхід підрозділів МЯУР із займаних позицій. Причиною такого рішення стала ситуація, що склалась на південно-західному стратегічному напрямку через прорив німецькими частинами лінії Летичівського УР, їх швидкому просуванню у південному і південно-східному напрямках і виникненням загрози потрапляння частин 55 СК разом з підрозділами МЯУР у стратегічне оточення. Почався відхід з боями у східному напрямку, що тривав до кінця серпня. 25 серпня 1941 р. у селищі (тепер смт) Михайлівка Запорізької області МЯУР як бойова одиниця був розформований, документи, що лишились в частинах були направлені в архів (ЦАМО, фонд 2300, опис 1).

Легенди, пов'язані з мінами МЯУР

Всі мінні споруди МЯУР розташовані в першій лінії оборони, на високому березі Дністра і мають чудові умови для огляду та ведення вогню. Саме собою виникає бажання поєднати всі бойові оголовки переднього краю в єдину систему, створивши такий собі аналог лінії Мажіно. На це вказують:

- спільна нумерація об'єктів не поєднаних між собою фізично. Наприклад НП з підземною частиною 86 д, не пов'язаний з Серебрійською міною, що має нумерацію 86 а, б, в, г; Бронницька міна 112 а, б, в не поєднана з ДОТ 112 г.; Яружанська міна 266 а, б не поєднана з 266 в; ОПК 268 а не поєднаний з 268 б, а 400 а з 400 б та ін.
- наявність в деяких мінах галерей, незрозумілого призначення (№84, 86 а, б, в).
- невідповідність затрачених на будівництво міни коштів її бойовій силі (№84).

Що-ж відбувалось насправді. Архівні джерела, що підтверджують або спростовують ту чи іншу версію, на сьогодні невідомі, тому це лише особиста точка зору автора. Спільна нумерація ввела в оману навіть поважних дослідників історії фортифікації стосовно кількості та розмірів мінних груп [2]. Чому в архівних джерелах використана така нумерація, пояснити дуже важко, адже наприклад 86-д розташований від Серебрійської міни аж за 2,8 км. Деякі кулеметні оголовки (112 г, 266 в, 268 б) розташовані так близько до берегової лінії, що через близькість ґрунтових та повеневих вод до них неможливо підвести потурни, не кажучи вже про влаштування шахт. Можливо саме ця обставина і вплинула на прийняття остаточного рішення по ним, коли вийшло як в половині: «Гладко было на бумаге, да забыли про овраги», тому поєднувати їх в міни не стали, а нумерацію залишили стару.

Стосовно незрозумілого призначення галерей в деяких мінних спорудах, то на думку автора це наслідки відсутності тактико-технічних вимог та затверджених проектів будівництва мінних споруд, коли накреслення в плані мін було дуже часто випадковим й нічим не обумовленим, про що вже згадувалось вище (доповідь начальника інженерів МЯУР Іванова) [1, арк. 8].

Щодо невідповідності затрачених на будівництво міни коштів, то тут слід зазначити, що споруда №84 розташована якраз на ділянці Лядова – Серебрія, де, як зазначалось у директиві від 31 травня №Ц/3001 Якіра коменданту УР Давидовському, запроєктована надто велика кількість споруд, у тому числі великих. У директиві зазначалось, що їх кількість необхідно зменшити, а великі споруди замінити малими [1]. Тобто, можливо там мала бути збудована більш велика міна, але через зменшення кількості і розмірів споруд, довелося відмовитись від спорудження повноцінної міни, будівництво (проходка) підземної частини якої вже велось.

Інша легенда, розтиражована у 1983 р. радянськими ЗМІ (газети «Червона зірка» та «Комсомольська правда») розповідає про те, що гарнізон Ворошилівської гірки (Бронницька міна №112 а, б, в) стримував до 2 батальйонів піхоти, танки і артилерію аж до 28 липня 1941 р. Ця дата зафіксована також на меморіалі, встановленому біля міни, і продовжує поширюватись через ЗМІ деякими сучасними «дослідниками». Ні в якому разі не піддаючи сумніву мужність та стійкість гарнізону, який мав можливість припинити опір і здатись у полон, проте вибрав для себе інший шлях, є бажання зняти з них нагар ідеологічної пропаганди та коротко показати події, які дійсно розгорнулись навколо цієї міни.

Як зазначалось, штурм позицій МЯУР на цій ділянці розпочався о 3.45 17 липня 1941 р. з шаленого артилерійського і авіаційно-бомбового удару по виявленим об'єктам, адже з 7 по 17 липня німецькі розвідники часу дарма не витрачали і мали досить об'єктивну інформацію щодо розташування наших вогневих

точок (рис. 5). О 4.30 дві німецькі піхотні дивізії, 22 та 76, розпочали форсування Дністра. Через задимленість місцевості та димові завіси, які встановлювались для прикриття переправи передових частин, а можливо і через інші причини, гарнізон Бронницької міни вогонь не відкривав. Початок бойової роботи міни о 6.30 був суцільною несподіванкою для ворога і завдав йому чималого клопоту. Тільки о 8.00 нова штурмова група змогла переправитись на протилежний берег, і тільки о 12.00 здійснити підлив гармат оголовку 112 б. Всі спроби потрапити всередину споруди, навіть з використанням вогнемету, зустрічали шалений опір гарнізону і з огляду на втрати, які понесли штурмуючі, змусив їх відмовитись від подальших спроб потрапити всередину. Німцями було здійснено два потужні підриви вхідного блоку та бойового оголовку 112 а, о 18.00 та 22.00. Тільки після останнього підриву припинилось корегування вогню артилерії, яке велось з середини міни. Після цього всі виявлені отвори були засипані землею (без будь-якого каміння та бетонування). Потрапити всередину міни німці змогли тільки на світанку 19 липня, коли всі захисники були вже мертві.

Таким чином, активна бойова робота міни складає близько п'яти з половиною годин, а враховуючи корегування вогню, яке не давало можливості ворогу наводити заплановані переправи та безпосередньо штурмувати міну, близько 15 з половиною годин. При цьому слід враховувати, що командир 2-ї роти 744-го інженерного полку лейтенант Зендер, який керував штурмовою групою, мав досвід штурму «лінії Мажіно» у Франції та лінії Метаксас» у Греції. Через відсутність військ польового заповнення та деякі конструктивні особливості, питання взяття міни було лише питанням часу.

Описані вище відомості взяті з доповідей та описів учасників штурму міни і знайшли своє повне підтвердження при проведенні польових досліджень. Так, при розчищенні сіток гільзоскидів оголовку №112 а, у кожному було знайдено більш, ніж по 80 стріляних гільз, що свідчить про дуже активну бойову роботу оголовку. Також на цьому прикладі добре видно, що для успішної і результативної роботи має працювати весь комплекс: міна – війська польового заповнення – засоби підтримки (артилерія, авіація та ін.) – маневровий резерв. У разі відсутності одного з елементів (а в даному випадку це не заслуга штурмуючих), на поразку приречена вся система.

Таким чином, не принципово 19 чи 27 липня помер від задухи останній захисник міни, від того його смерть не стала більше чи менше героїчною. Головні оті години бойової роботи, які потрапляючи піском у відпрацьований механізм німецької бойової машини, вкінці кінців спинив і зруйнував його.

Величезні кошти, затрачені на будівництво потужного укріпленого валу, «лінії Сталіна», не дали очікуваного результату через стратегічні помилки керівництва армії та країни. Досить досконали з технічного боку міни споруди, побудовані, у тому числі, за рахунок смертей від голоду десятків, а то й сотень тисяч українців, не втримали ворога, але дали йому зрозуміти, що легкої прогулянки тут не буде саме через стійкість захисників цих споруд. Тому створюючи нові укріплення на нових кордонах, слід враховувати цю істину і не допускати стратегічних прорахунків.

Список використаних джерел та літератури

1. Акт обстеження МЯУР // РДВА, ф. 36967, оп. 1, спр. 58.
2. Коваль М. В. Могилів-Ямпільський укріплений район – фортеця над Дністром / М. В. Коваль // Вісник Черкаського університету – 2014 – №19 (312) – С. 109.
3. РДВА, ф. 36967, оп. 1, спр. 76, арк. 1об.
4. ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 50, арк. 25-35.

Список скорочень

ВІВ – відділ військових інженерів.
 ДОТ – довгочасна оборонна точка.
 КОВО – Київський особливий військовий округ.
 МЯУР – Могильов-Ямпільський укріплений район.
 ОКБ – окремих кулеметний батальйон.
 ОПК – орудійний напівкапонір.
 ОР – отруйні речовини.
 РВР – Революційна військова рада.
 РСЧА – Робітниче-селянська червона армія.
 130 СД – стрілецька дивізія.
 55 СК – 55 стрілецький корпус.
 УР – укріплений район.
 ЦАМО – Центральний архів Міністерства оборони (Радянського Союзу, тепер Росії).

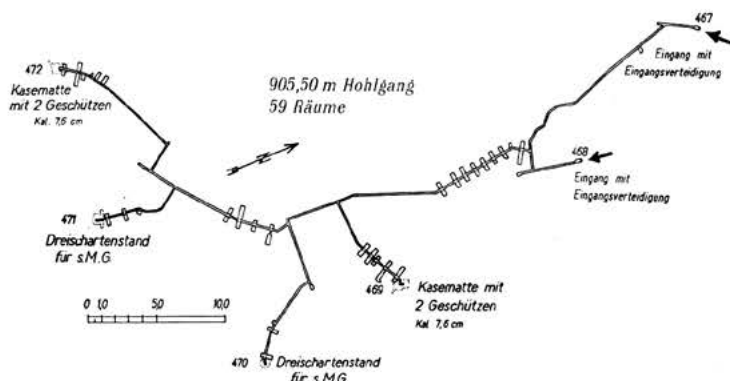

Рис. 1. Схема Серебрійської міни №86 а-г (Denkschrift über die russische Landesbefestigung. Berlin: Gedruckt in der Reichsdruckerei, 1942)

Рис. 2. Бронницька міна №112 а, б, в.

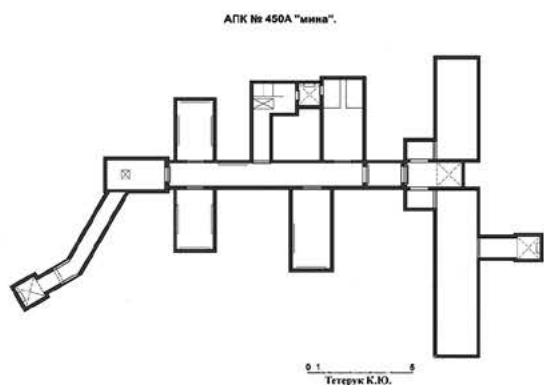

Рис. 3. Підземна частина ОПК №450 а.

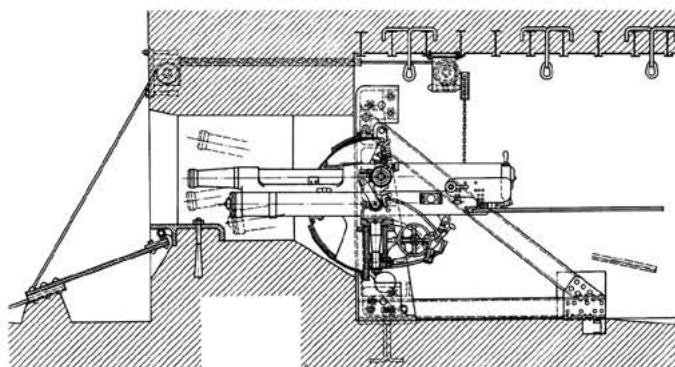

Рис. 4. Кріплення гармати в бойовому артилерійському оголовку.

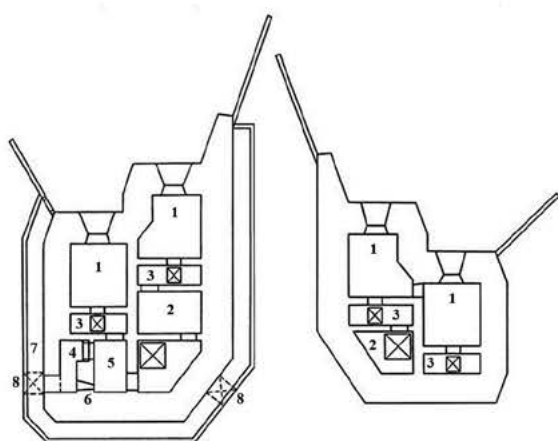

Рис. 5. Внутрішнє устаткування приміщення півкапоніру. Бойові оголовки «Будьонівської горки» ОПК №112 Б (зліва) та А.

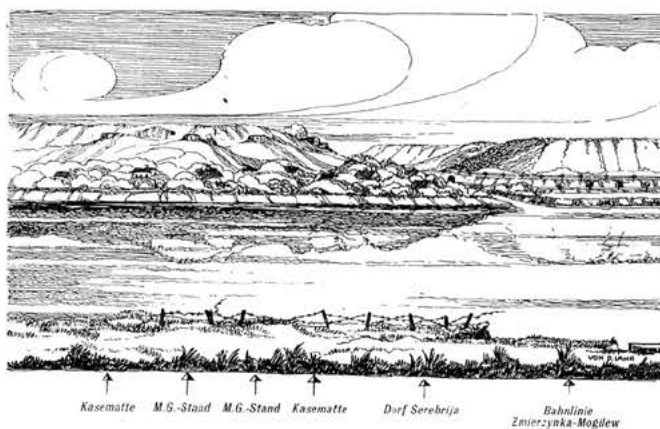

Рис. 6. Німецька розвідувальна схема з позначенням виявлених бойових казематів Серебрійської міни №86 а-г. (Denkschrift über die russische Landesbefestigung. Berlin : Gedruckt in der Reichsdruckerei, 1942).

ЛЕГКІ СПОРУДИ ЛІНІЇ АРПАДА

У статті висвітлено типи угорських легких споруд лінії Арпада, дана їх класифікація, розглянуто особливості їх конструкцій та розташування на місцевості.

Ключові слова: лінія Арпада, залізобетонна вогнева споруда, залізобетонний ковпак, спостережний пункт, сховище, вузол оборони, опорний пункт, Карпати.

Під час Другої світової війни армійське командування Королівства Угорщина розробило концепцію оборони своєї території на східному кордоні, яка полягала у системі вузлів оборони та опорних пунктів, максимально прилаштованих до рельєфу сильно пересіченої місцевості Карпатських гір. Низка цих гірських районів оборони отримала назву «лінія Арпада». З метою посилення польової фортифікації, що складалася з системи окопів та ходів сполучення, у більшості випадків обмежилися побудовою економічних довготривалих фортифікаційних споруд. За ступенем захисту від вогню супротивника такі споруди відносять до категорії легких. Вони мають захищати від куль малого й середнього калібру та дрібних уламків від мін та снарядів [4, с. 5].

Легкі споруди лінії Арпада можна класифікувати за типом захисту – відкриті чи закриті конструкції. Закриті легкі споруди захищають від навісного та настільного вогню. Вони розраховані на захист від куль малого й середнього калібру, вибухової хвилі й дрібних уламків від мін та снарядів. Відкриті легкі споруди – бетонні кулеметні гнізда – захищали від настільного вогню та застосовували для запобігання завалення ґрунту в окопи, а також як фундамент і основу для залізобетонного ковпака.

У свою чергу закриті легкі споруди можна виокремити за такими ознаками:

1. за призначенням – бойові та спостережні;
2. за конструкцією – монолітні, де покриття, стіни й фундамент складають одне ціле, та окремі верхні частини – ковпаки;
3. за кількістю амбразур – шести-, двох- та одноамбразурні споруди;
4. за типом амбразури:
  - розтруб амбразури зі скосом за вертикаллю (фото 1) чи прямий (фото 3);
  - амбразури, що передбачають встановлення додаткових конструкцій або які конструктивно самодостатні;
5. за розташуванням амбразури – розміщена на ребрі споруди або на прямій ділянці стіни;
6. за формою у плані – круглі чи шестикутні.

Бетонні кулеметні гнізда повторюють в плані форму шестикутного залізобетонного ковпака (фото 2), але часто зустрічаються й такі, що не мають чіткої геометричної форми правильного шестикутника і в яких грані мають різну довжину. Ця конструкція з наступними габаритами: висота – 100 см, довжини граней – 60–90 см, а товщина стінок – 17 см.

Бетонні кулеметні гнізда встановлювали в другій лінії оборони біля більш потужних фортифікаційних споруд з метою їх прикриття чи на флангах опорних пунктів для забезпечення захисту від обходу супротивником.

Такі відкриті вогневі споруди знайдені в Яблунівському, Синевирському та Усть-Чорнянському вузлах оборони. Найбільша їх кількість і щільність на місцевості виявлена в Яблунівському вузлі оборони, де три споруди розташовані на правому фланзі одного з опорних пунктів і прикривають його зі сторони полонини Боржава [2, с. 354]. В Усть-Чорній бетонне кулеметне гніздо сполучається траншеєю зі сховищем для гармати і прикриває його з напрямку Брустуриянського вузла оборони.

На лінії Арпада легкі споруди в більшості випадків представлені залізобетонними ковпаками різноманітних конструкцій. Серед загальної кількості бункерів восьми вузлів оборони, які оглянули радянські військові інженери, 47% належали до типу залізобетонних ковпаків [1, с. 30]. У Рахівському вузлі оборони, що за фронтом завширшки 2 кілометри, було встановлено біля 70 залізобетонних ковпаків [3, с. 32].

Найбільшого поширення серед залізобетонних ковпаків лінії Арпада набув шестикутний ковпак (рис. 1) з однією амбразурою (фото 3). Ковпак висотою 70 см та амбразурою 70×24 см встановлювали на: бетонну основу, бутову кладку (фото 4), шість дерев'яних паль висотою 100 см або безпосередньо на ґрунт [3, с. 34]. Іноді амбразуру закривали бронешитом зі спостережними щілинами [1, с. 28]. Деякі

ковпаки мають обвалування ґрунтом та залишки опалубки – дерев'яні дошки товщиною 2,5 см., які залишали задля їх функціонування в якості протидіючого захисту. Для дотримання гідроізоляції на споруду наносили шар гудрону. З метою посилення міцності конструкції для армування використовувалась металева сітка. Залізобетонні ковпаки виготовляли безпосередньо на місцях їх розташування або на заводах.

Нині найбільша щільність і кількість шестикутних одноамбразурних залізобетонних ковпаків виявлена на околиці села Підполоззя. Десять таких споруд, що мають відмінності у розмірах і за типом амбразур (рис. 2), розташовані в долині річки Латориця для блокування дороги Львів-Мукачево.

В Уличському вузлі оборони виявлено шестикутний залізобетонний ковпак з двома амбразурами (фото 5). Такий проект може бути пояснений вільною інтерпретацією типового проекту інженерами, які безпосередньо брали участь у будівництві фортифікаційних об'єктів на тій місцевості.

У Солянському вузлі оборони, на правому березі річки Уж, існує шестикутний (за формою в горизонтальному перерізі) залізобетонний ковпак, в якому амбразура розміщена не на прямій ділянці стінки споруди, а на її ребрі (фото 6). Таке компонування ковпака, найімовірніше, зумовлено намаганням збільшити стійкість до обстрілу двадцятисантиметрових стін завдяки наданню їм раціонального куту нахилу до фронту (рис. 3). Цей залізобетонний ковпак блокує дорогу між селищами Сіль та Стричава.

Існують ковпаки зі збільшеними розмірами як самої споруди, так і амбразури, яка має чотири пази для додаткових конструкційних елементів (фото 7). Ця додаткова конструкція могла бути дерев'яним розтрубом, який обвалювався ґрунтом або бронешитом чи металевими віконницями. Відсутність у більшості випадків залишків обвалування ґрунтом (фото 8) робить більш вірогідним другий варіант. У такого ковпака грані довжиною 90 см та заввишки 100 см, стінки – товщиною 15 см, а розміри амбразури 66×40 см. Два таких ковпаки розташовані на схилі гори над селищем Руська Мокра. У Рахівському вузлі оборони сім подібних споруд. Серед них виявлено ковпак, в якого амбразура розміром 77×50 см розташована на двох суміжних гранях (фото 9). Амбразура має пази 20×5 см для монтажу додаткових конструктивних елементів (фото 10).

У Військово-інженерному журналі №5-6 за 1945 рік присутня схема угорського бронеконвпака циліндричної форми (рис. 4), в якому товщина покриття і стінки становить 20 см [1, с. 28]. Досі такий ковпак на місцевості не виявлено.

Недоліком залізобетонних ковпаків є відсутність будь-яких конструктивних елементів для їх фіксації з основами та поверхнею землі. Через легку вагу споруди може бути зсунуто вибуховою хвилею з початкового положення зі всіма негативними наслідками для гарнізону опорного пункту.

У радянській фортифікації схожі за габаритами та вагою об'єкти мали назву ЖБОТ (железо-бетонная огневая точка). ЖБОТ-и були за планом круглої форми, діаметром 140 см, висотою 90-100 см та вагою біля 1700 кг [4, с. 30-31]. Цілковито ймовірно, що угорські військові інженери запозичили ідею залізобетонного ковпака в супротивника на Східному фронті.

Залізобетонні ковпаки розташовували за переднім краєм оборони опорного пункту, зазвичай на краю крутого схилу гори та з'єднували траншеєю з основною вогневою позицією. Також у багатьох випадках залізобетонні ковпаки встановлювали поодиночі без з'єднання траншеями в єдину систему опорного пункту, що може бути наслідком відсутності достатнього часу для створення повноцінної оборони. Так, у Підполоззянському вузлі оборони ковпаки розташовані на схилі гори і не з'єднані між собою траншеями, що робило неможливим безпечне переміщення між спорудами під час бою та, у разі необхідності, відступ з них.

У деяких вузлах оборони трапляються ковпаки з орієнтуванням амбразури в напрямку схилу гори або в мертві для обстрілу зони, що свідчить про використання цих споруд в якості легких сховищ (фото 11).

Спостережні легкі споруди за планом такої ж форми як і залізобетонні ковпаки, проте це монолітні конструкції, що мають з основою одне ціле (фото 12). Ці об'єкти висотою 182 см, з довжиною грані 58 см та відстанню між протилежними гранями в 101 см. Внутрішній простір споруди заввишки 170 см з довжиною між гранями 69 см. Товщина стінок 16 см, а покриття – 24 см. Вхід до спостережного пункту розміром 42×110 см. Амбразури виготовлено грубо, з низькою культурою виробництва, неправильної форми та із запліванням бетону. Розмір амбразури в інтер'єрній частині споруди біля 17×6 см, а ззовні – 32×9 см (рис. 5). У спостережних пунктах виявлено рештки опалубки, яка, скоріше за все, виконувала роль протидіючого захисту. На сьогодні чотири об'єкти такого типу знайдені в Русько-Мокринському вузлі оборони. Дві такі споруди сполучаються траншеєю зі сховищем для кулеметного розрахунку, а інші поєднуються з мережею окопів опорного пункту.

Легкі споруди лінії Арпада набули великого поширення завдяки дешевизні, швидкості й легкості виготовлення, а також високим маскувальним властивостям через свої невеликі розміри (фото 13).

Нині залізобетонні кулеметні гнізда, залізобетонні ковпаки та спостережні пункти є пам'ятками фортифікації часів Другої світової війни. Вони цікаві дослідникам фортифікації, історикам, туристам і краєзнавцям та потребують дбайливого ставлення до себе з боку місцевого населення, підприємців та влади.

Список використаних джерел

1. Богданов С. Оборона противника в горных условиях (По опыту боев в Карпатах) / С. Богданов // Военно-инженерный журнал. – 1945. – №5-6. – С. 28-31.
2. Зимницький П. Яблунівський вузол оборони лінії Арпада / П. Зимницький, А. Ткачов // Воєнна історія України. Галичина та Закарпаття: зб. наук. пр. за матер. всеукр. наук. військ.-іст. заочної конф. – К., 2014. – 504 с.
3. Игнатов О. Инженерное оборудование местности на линии «Арпада» / О. Игнатов, А. Кузнецов // Военно-инженерный журнал. – 1945. – №5-6. – С. 32-39.
4. Наставление для инженерных войск: Полевая фортификация (ПФ-43). – М.: Военное издательство Народного Комиссариата обороны, 1946. – Ч. II: Фортификационные сооружения. – 364 с.

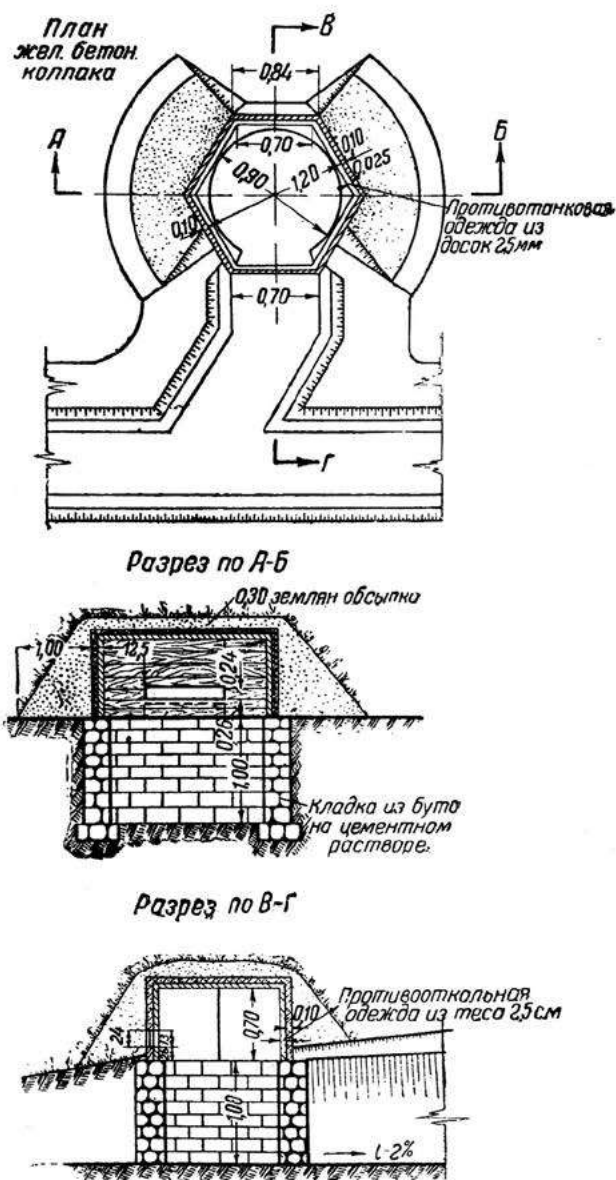

Рис. 1. Найпоширеніший тип залізобетонного ковпака лінії Арпада (ВІЖ № 5–6 за 1945 р.).

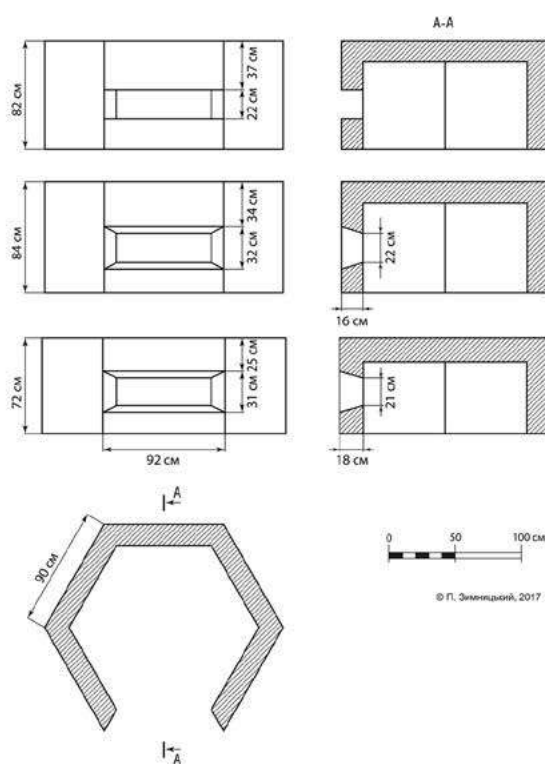

Рис. 2. Залізобетонні ковпаки Підполозянського вузла оборони.

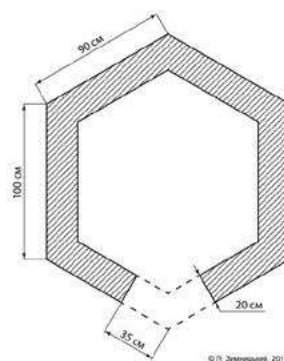

Рис. 3. Залізобетонний ковпак Сольського вузла оборони.

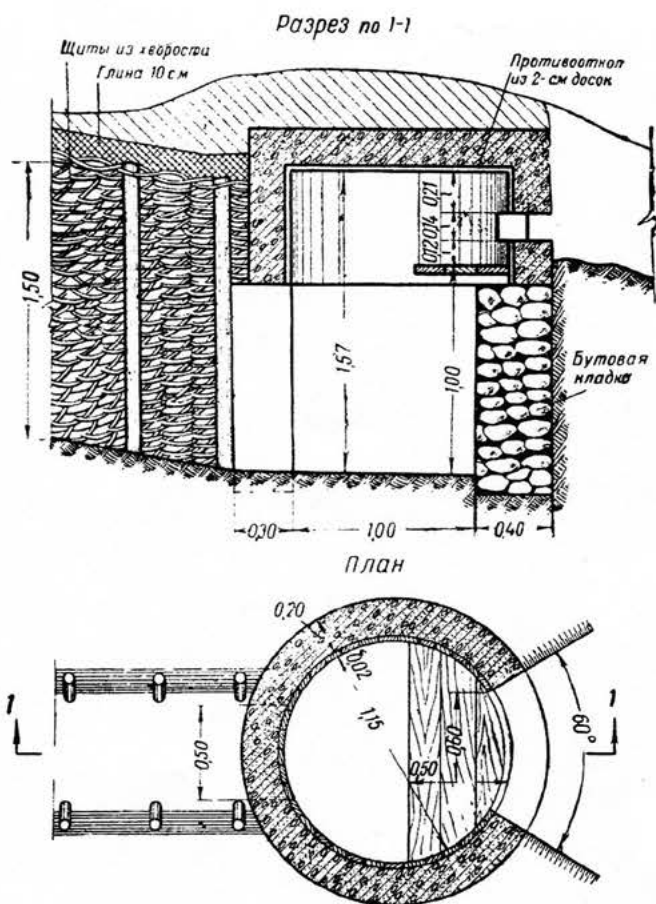

Рис. 4. Залізобетонний ковпак циліндричної форми (ВІЖ № 5–6 за 1945 р.).

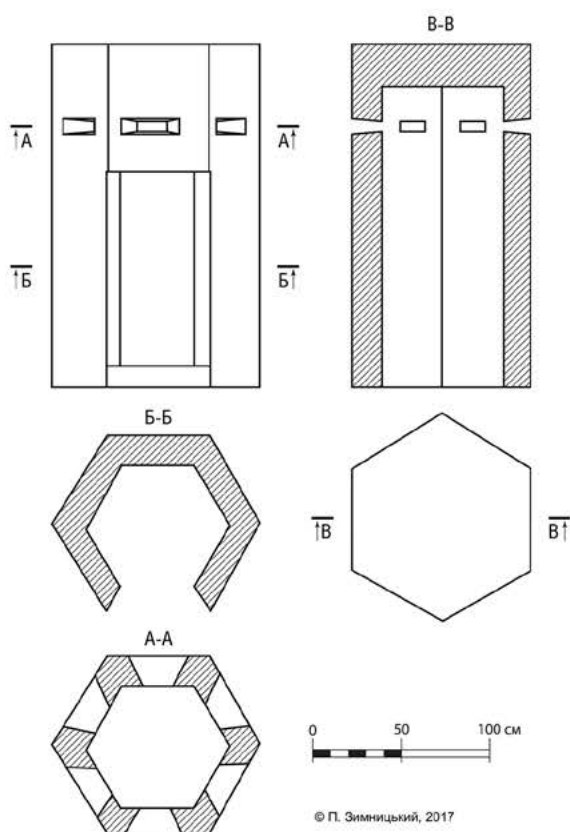

Рис. 5. Спостережний пункт на околицях села Руська Мокра.

Фото 1. Залізобетонний ковпак з амбразурою зі скосом за вертикаллю (фотографія Максима Ющенко, м. Київ).

Фото 2. Бетонне кулеметне гніздо в Яблунівському вузлі оборони.

Фото 3. Залізобетонний ковпак у Синевирському вузлі оборони.

Фото 4. Бутова кладка під залізобетонним ковпаком у Підполозянському вузлі оборони (фотографія Максима Юценка, м. Київ).

Фото 5. Двоамбразурний залізобетонний ковпак Уличського вузла оборони (фотографія Олексія Слободського, смт. Великий Березний).

Фото 6. Залізобетонний ковпак Солянського вузла оборони.

Фото 7.

Фото 8.

Фото 9.

Фото 7, 8, 9. Залізобетонні ковпаки зі збільшеними розмірами амбразур у Рахівському вузлі оборони.

Фото 10. Пази для кріплення додаткових конструктивних елементів.

Фото 12. Залізобетонний спостережний пункт у Русько-Мокринському вузлі оборони (фотографія Максима Юценка, м. Київ).

Фото 11. Залізобетонний ковпак у Синевирському вузлі оборони.

Фото 13. Залізобетонний ковпак у Синевирському вузлі оборони

ЗАЛІЗОБЕТОННІ УКРИТТЯ СТАВКИ ГІТЛЕРА «ВЕРВОЛЬФ» В УКРАЇНІ

У статті висвітлюється питання щодо надземних залізобетонних укриттів, які знаходяться на території колишньої польової ставки керівника 3 Райху Адольфа Гітлера «Вервольф» у смт Стрижавка Вінницького району Вінницької області.

Ключеві слова: ставка Гітлера «Вервольф», укриття, бомбосховище, бункер, смт Стрижавка.

Польову ставку «Вервольф» (FHQu «Wehrwolf») було побудовано в дуже в стислі часові терміни, найбільш важливі об'єкти будувались з грудня 1941 по квітень 1942 року.

Загалом було побудовано близько 80-ти дерев'яні збірні будинки різного призначення (житлові, складські та побутові), а також 3 невеликі надземні залізобетонні укриття бомбосховища (бункери) [9 с. 113]. Будівництвом об'єкту займалась Організація Тодта (нім. Organisation Todt, OT) – військово-будівельна організація нацистської Німеччини [5, с. 14].

Головним інженером будівельником був Фрідріх Классен (Friedrich Klassen). До «Вервольфа» він приймав участь у будівництві інших штаб-квартир Гітлера: «Фельзеннест», «Вольфшлюхт», «Вольфшанце» [5, с. 14].

За наказом Гітлера, ставка «Вервольф» була знищена в березні 1944 року [5, с. 33], перед самим приходом Червоної армії.

Як було зазначено, на території ставки було 3 залізобетонні бункери, типові для німецької фортифікації періоду Другої Світової війни. Для ідентифікації споруд, було надано особисті назви: бункер № 1 (особистий бункер Гітлера), бункер № 2 (Генеральський) і бункер № 3 (Комендантський). Перші два бункери знаходяться в центральній зоні (Sperrkreis 1), а бункер № 3 – у другій зоні ставки (Sperrkreis 1).

Труднощі в первісній ідентифікації бункерів та їх вигляді було те, що вони були сильно зруйновані, креслень та схем по сьогодняшній день не виявлено, та дуже мала кількість фото, на яких зображені ці бомбосховища. Крім цього деякі руйнування будівель вводили в оману дослідників (так, довгий час дослідники вважали, що на місті бункеру №2 знаходяться залишки покриття, а насправді це фундамент бункеру).

Великою допомогою у вивченні та ідентифікації бункерів стало те, що до сьогодняшнього дня збереглися бомбосховища на колишніх польових тимчасових ставках: «Хегевальд» (Гуйва, Житомирський район Житомирської області, Україна) [5, с. 117], «Вольфшлюхт» (Брюли-Де-Пеш, Бельгія) [5, с. 125] та «Беренхалле» (Гньоздово, Смоленський район Смоленської області РФ) [10] та дані бухгалтерського звіту щодо будівельних робіт. Так, у звіті зазначено, що три бункери мали об'єм 9900 м³, заброньована площа приміщень трьох бомбосховищ – 81,5 м² [9, с. 113].

Бункер № 1, особистий бункер Гітлера для короткочасного перебування під час гіпотетичного авіаційного нальоту. За німецькою термінологією – regelbau Nr. 101 [11].

Залізобетонний бункер довжиною 10,6 метрів, шириною – 10 м, мав загальну висоту 7,6 м. Покриття посилене двотавровими балками з вмонтованими між ними смугами заліза в якості проти уламкового захисту, мало товщину 2,5 метрів. Стіни – 2 м. Вхідний коридор мав вигляд англійської літери S шириною 1,1 м. Внутрішнє приміщення мало в плані вигляд української літери – Г, з найбільшими вимірами 6,2 м та 3,3 м. Згідно типовим німецьким бункерам, для такої конструкції використовувалось двоє подвійних герметичних дверей. До бункеру була підведена електрика для освітлення та фільтровентиляційної установки й прокладено телефонну лінію. Нажаль, залишків внутрішнього обладнання не виявлено, воно було зруйновано під час підривів німецькими піонерами (інженерні частини вермахту) бункерів у березні 1944 року [1].

Підлога бункеру знаходилась нижче рівня землі приблизно на 1 м. Особливістю бункеру Гітлера було те, що він був прибудований до дерев'яного житлового будинку, де мешкав фюрер, а вхід до укриття знаходився в його робочому кабінеті.

Бункер № 2, так званий «Генеральський», розташований в центральній зоні і міг слугувати укриттям від авіанальотів німецьким генералам з оточення Гітлера, які проживали та мешкали неподалік. За німецькою термінологією – regelbau Nr. 101 [11].

Залізобетонний бункер довжиною 14,5 метрів, шириною – 12 м, мав висоту від підлоги 4,8 м. Покриття посилене двотавровими балками з вмонтованими між ними смугами заліза в якості проти уламкового захисту, мало товщину 2,5 метрів. Товщина стін – 2 м. Вхідний коридор мав вигляд англійської літе-

ри S шириною 1,1 м. Внутрішнє приміщення могло мати розділяючі стіну з цегли товщиною 0,8 метрів, що характерно для німецьких бункерів. Внутрішні приміщення мали розміри: 6×4,5×2,3 м та 5×8×2,3 м. До бункеру була підведена електрика для освітлення та фільтровентиляційної установки й прокладено телефонну лінію. Нажаль, залишків внутрішнього обладнання не виявлено, воно було зруйновано під час підривів німецькими піонерами (інженерні частини вермахту) бункерів у березні 1944 року. Підлога бункеру знаходилась нижче рівня землі приблизно на 1 м. Особливістю бункеру № 2 було те, що фундамент будівлі не був пов'язаний зі стінами. Спочатку будівельники викопали котлован, встановили опалубку, змонтували внутрішнє армування фундаменту, все це забетонували, а потім вже на плоскому фундаменті без зв'язку з ним надбудували стіни та покриття. Це зменшує стійкість споруди від влучення вражаючими елементами боєприпасів та свідчить, що німецькі інженери не вірили, що бункер буде використовуватись по своєму прямому призначенню. Після підриву бункеру, стіни та покриття було зруйновано, залізобетонні брили відлетіли на велику відстань, а фундамент в двох частинах розколовся вздовж стін, крім цього на фундаменті залишилась частина залізобетонної внутрішньої стіни товщиною 0,8 м.

Бункер № 3, так званий «Комендантський», розташований в другій зоні біля залишків залізобетонного фундаменту дерев'яного будинку, який ймовірно належав коменданту ставки «Вервольф». За німецькою термінологією – regelbau Nr. 102 [12].

Залізобетонний бункер довжиною 14 метрів, шириною – 11,5 м, мав загальну висоту 7,3 м. Покриття посилене двотавровими балками з вмонтованими між ними смугами заліза в якості проти уламкового захисту, мало товщину 2,5 м. Товщина стін – від 2-х до 2,5 м. Вхідний коридор шириною 1,1 м. Внутрішнє приміщення могло мати розділяючі стіну з цегли товщиною 0,8 м, що характерно для німецьких бункерів. Два внутрішні приміщення мали однакові розміри – 4,5×4×2,3 м. Нажаль, залишків внутрішнього обладнання не виявлено, воно було зруйновано під час підривів німецькими піонерами (інженерні частини вермахту) бункерів у березні 1944 року [1]. Підлога бункеру знаходилась нижче рівня землі приблизно на 1 м.

Отже, залізобетонні бункери колишньої ставки «Вервольф» являють собою типові німецькі укриття-бомбосховища періоду Другої світової війни 1939-1945 рр.

Список використаної літератури та джерел

1. Держархів Вінницької області, ф. П-425, оп. 1, спр. 110, арк. 2-18.
2. Гальчак С. У лещатах «нового порядку»: населення Вінниччини під нацистським окупаційним режимом: Збірник документів і матеріалів / авт.-упоряд.: С. Д. Гальчак, В. М. Чеховський. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2013. – 336 с.
3. Кауфман Д. Фортификация Второй мировой войны 1939-1945. 3 Рейх. Крепости, доты, бункеры, блиндажи, линии обороны / Д. Э. Кауфман, Г. У. Кауфман. – М.: Эксмо, 2006. – 352 с.
4. Загородний И. Ставка Гитлера «Вервольф» в пространстве и времени / И. М. Загородний. – Винница: Консоль, 2008. – 320 с.
5. Швачко А. Ставка Гитлера на Украине / А. Швачко, Мартин М Богарт. – Киев: Агат-принт, 2013. – 128 с.
6. Швачко А. Приоткрывая завесу таинственности: ставка Гитлера «Вервольф» под Винницей / А. Швачко, Мартин М Богарт // Военно-исторический вестник «Наша Спадщина». – 2013. – С. 94-99.
7. Яровой А. Ф. Волчья логова: Адольф Гитлер на войне, в политике, в быту / А. Ф. Яровой. – М.: Детектив-Пресс, 2002. – 252 с.
8. Shvachko Andrew. Fuhrerhauptquartier «Werhrwolf» / Andrew Shvachko, Martin Bogaert // After the battle. – 2016 – № 171 – С. 38-55.
9. Franz W. Seidler. Hitler's Secret Headquarters / Franz W. Seidler, Dieter Zeigert // Greenhill Books, 2004. – 256 с.
10. Форум Smol Battle, Немецкий бункер Bärenhöhle [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://smolbattle.ru>
11. Regelbau.dk, Regelbau 101 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.regelbau.dk/regelbau_visbunker.asp?id=434
12. Regelbau.dk, Regelbau 102 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.regelbau.dk/regelbau_visbunker.asp?id=435

Рис. 1. Бункер в ставці «Беренхолле». Фото 1942 р.

Рис. 2. Автор на фундаменті бункеру №1, який належав Гітлеру. Фото 2015 р.

Рис. 3. Бункер № 3 (Комендантський). Фото 1942 р.

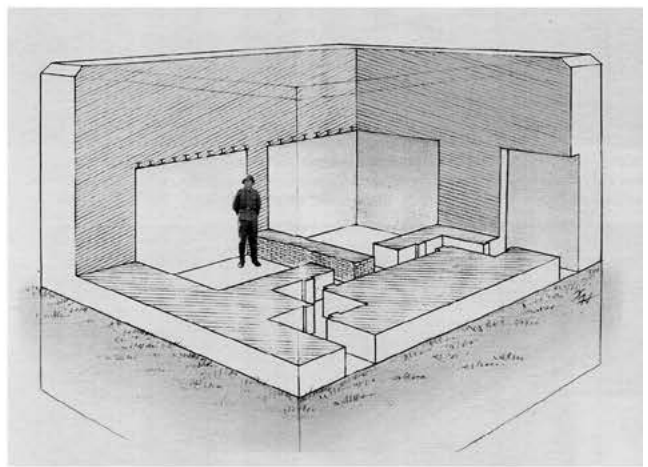

Рис. 4. Бункер № 3, аксонометричний розріз (А.Швачко, Н.Хмель), 2013 р.

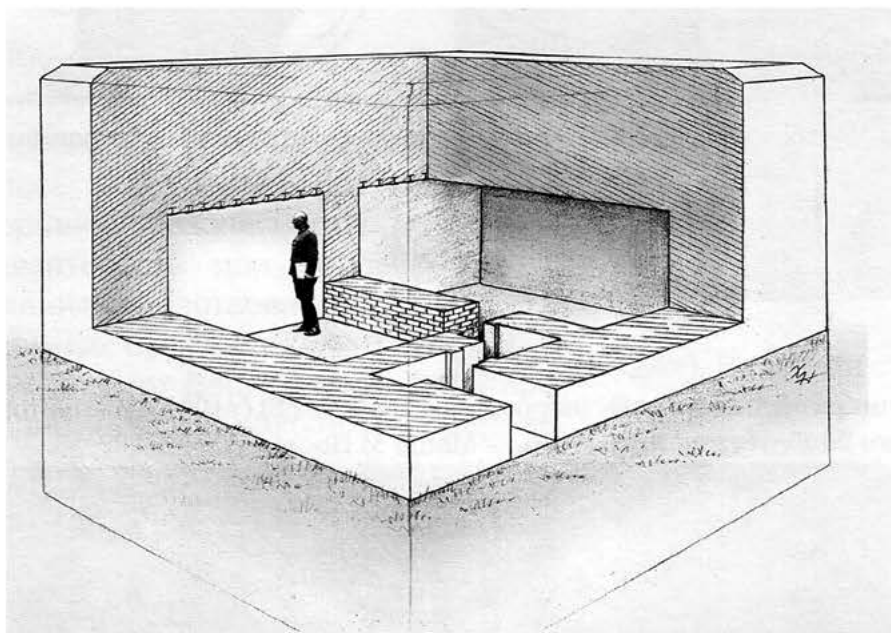

Рис. 5. Бункер № 2, аксонометричний розріз (А.Швачко, Н.Хмель), 2013 р.

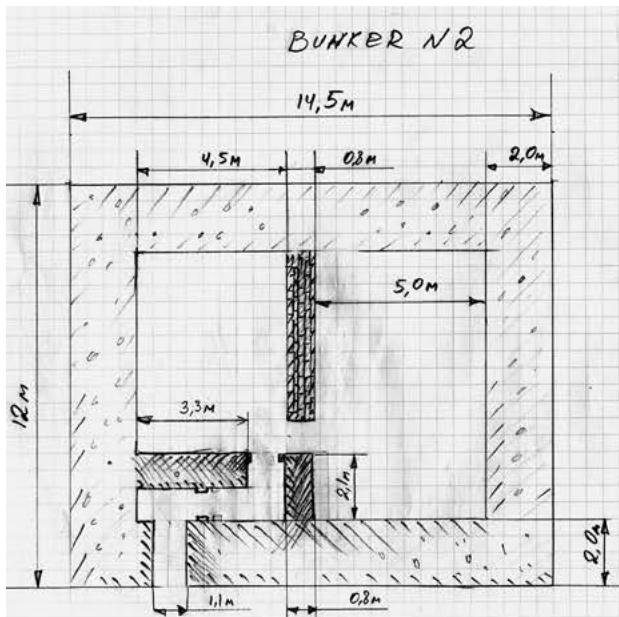

Рис. 6. Бункер № 2, план-схема виконана автором, 2013 р.

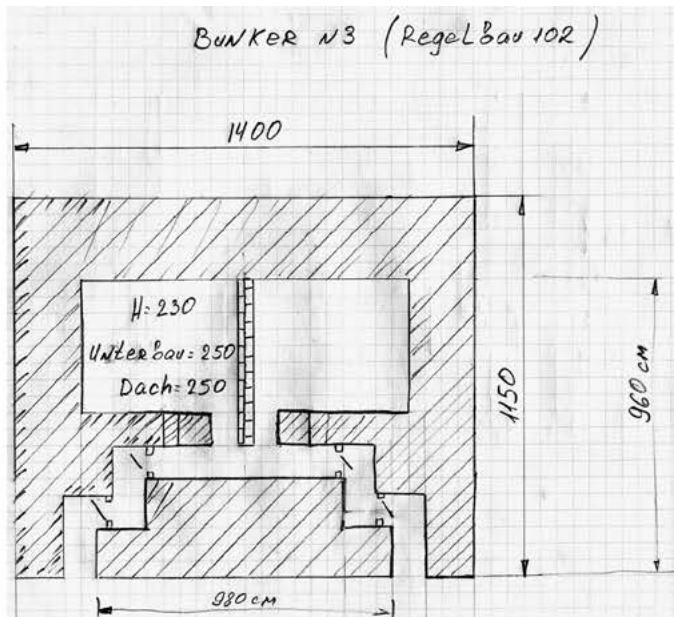

Рис. 7. Бункер № 3, план-схема виконана автором, 2013 р.

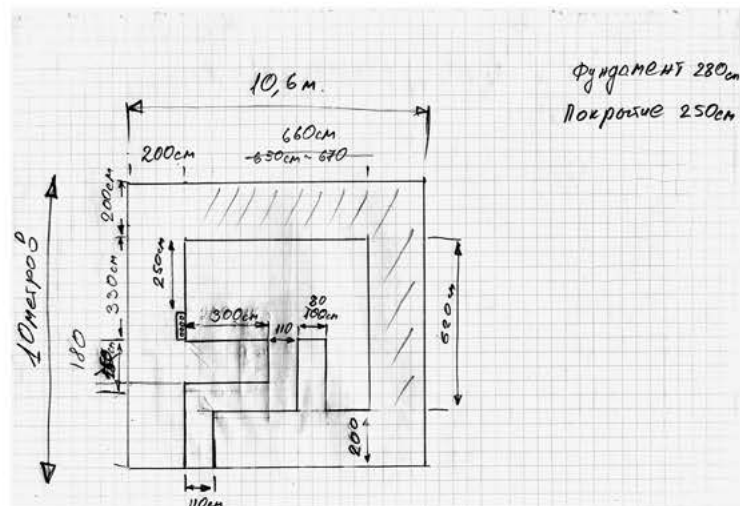

Рис. 8. Бункер №1, план-схема виконана автором, 2013 р.

Рис. 9. Бункер Гімлера, колишня ставка «Хегевальд». Фото автора, 2017 р.

Секція 6. ПАМ'ЯТКИ ВІЙСЬКОВОГО ЗОДЧЕСТВА СЬОГОДНІ. ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ, РЕСТАВРАЦІЇ ТА МУЗЕЄФІКАЦІЇ ФОРТИФІКАЦІЙНИХ СПОРУД. ВИКОРИСТАННЯ В ТУРИСТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ОБ'ЄКТІВ ФОРТИФІКАЦІЇ

Анна Кулішова,
зав. відділом реставрації та реабілітації
пам'яток НІАЗ «Кам'янець»

Валентин Пагор,
науковий співробітник НІАЗ «Кам'янець»

ДОСЛІДЖЕННЯ ТА РЕСТАВРАЦІЯ КОМПЛЕКСУ СПОРУД ПОЛЬСЬКОЇ БРАМИ XV-XVI СТ. В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ

У статті розглядається порядок проведення науково-дослідних, археологічних і реставраційних робіт з виявлення і відновлення оборонних споруд Польської брами (XV-XVI ст.) в Кам'янці-Подільському. Подано відомості про роботи проведені на Надбрамній (Ковальська №1), Настінній (Ковальська №2) і Наскельній (Ковальська №3) баштах. Окреслено роль Українського спеціального науково-реставраційного виробничого управління (УСНРВУ) та Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» у вивчення пам'яток і розробки концепції реставрації укріплень Польської брами. Згадуються реставраційні роботи, що здійснювалися на об'єкті у 2009 р. та охарактеризовано сучасний технічний стан.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, башти, археологія, пам'ятка, реставрація.

Реставрація пам'яток архітектури невід'ємно пов'язана з їх вивченням. Власне реставрації передують ґрунтовні історичні, історико-бібліографічні, іконографічні, а також археологічні дослідження. Такий порядок наукового студіювання було застосовано в повоєнні роки для пам'яток архітектури Кам'янця-Подільського, більшість з яких в той час були малодослідженими. Доводилося в архівах та рідкісній літературі відшукувати фрагментарні відомості про оборонні укріплення Кам'янця-Подільського. Це дало можливість скласти перший перелік пам'яток архітектури міста і розпочати реставрацію пам'яток Старого міста.

Комплекс Польської брами розташований з північно-західного боку Старого міста і входив у систему оборонних гідротехнічних споруд, захищав в'їзд у місто з боку Польських фільварків. Будівництво комплексу розпочалось у XV ст., а у 40-50-х рр. XVI ст. у процесі ремонтно-будівельних робіт було сформовано потужний оборонний комплекс, що складався із башт, мурів та шлюзі, які перетинали русло річки Смотрич та формували лінію нижніх укріплень північно-західного боку. Споруди брами неодноразово пошкоджувались повенями у XVII-XVIII ст. Значний обсяг ремонтних робіт було виконано у 1710-1715 рр.: відремонтовано дахи на баштах, добудовано мур довжиною близько 45 м на правому березі, збудовано новий підйомний міст, конструкції якого одночасно служили шлюзами. У 1721-1725 рр. виконано роботи по захисту брами від повені. Оборонну функцію брама втратила на початку XIX ст. У 1862 р. ділянка на правому березі біля руїн Польської брами була відведена Міською управою для ковалів, кузня була влаштована і в самій Надбрамній башті. Так виникла назва укріплень «Ковальські башти».

У 1963 р. в перелік пам'яток архітектури України, що перебувають під охороною держави, були занесені три Ковальські башти в Кам'янці-Подільському [6]. Згодом, на I Подільській історико-краєзнавчій конференції Є. Пламеницька представила попередні висновки за результатами дослідження комплексу, які були здійснені Науково-дослідним проектним сектором Республіканських спеціальних науково-реставраційних виробничих майстерень в м. Києві [3, с. 89-90]. Зокрема, у 1961 р.

під час перших досліджень Ковальських башт було встановлено, що вони є частиною оборонної гідротехнічної системи XVI ст. – Польської брами [5]. Тоді ж були виявлені залишки двох башт, які знаходилися з обох берегів біля самої річки [7, арк. 6]. Вся оборонна система складалася з 5-ти башт [3, с. 89-92]. Це дозволило зробити висновок, що ансамбль Польської брами формував унікальну оборонно-гідротехнічну систему, яка не мала аналогів в Східній Європі. Вона складалася із з'єднаних між собою оборонних мурів башт із шлюзами, що перекривали річку для затоплення каньйону на випадок підступу ворогів.

За результатами проведених натурних та історичних пошуків, вирішено перейти до розчистки башт від землі. Авторський нагляд за виробничими роботами здійснювала Є. Лопушанська. Виявилось, що Надбрамна башта з Передукріпленнями на висоту половини першого ярусу була засипана землею. Наскельна башта зберегла лише перший ярус. Для звільнення старої дороги, яка пролягала через Польську браму, довелося зняти шар ґрунту товщиною 1,5-2 м [10, арк. 2]. Пам'ятку було фактично заново відкрито, адже в деяких місцях довелося розчистити її від 4-метрового шару ґрунту [4]. Вдалося встановити, що змін в архітектурі Польської брами впродовж 1865-1960 рр. майже не відбулося, вони були пов'язані лише з підняттям рівня землі навколо башт, адже прилегла територія з початку XX ст. перетворилася на міське сміттєзвалище [8, арк. 14]. У проектній документації на відновлення пам'ятки за 1962 р. вказано, що територія, де знаходяться башти, «представляла собою звалище сміття» [12, арк. 5].

У ході розкриття Передукріплення Польської брами було виявлено білокам'яну різьблену плиту із зображенням герба Речі Посполитої [1, арк. 1] (див. рис. 1). Вказана плита збережена і сьогодні й знаходиться в Кафедральному костелі.

У 1962 р. за погодженням головного архітектора міста І. Медведовського розроблено планові завдання на проведення консерваційних робіт на трьох баштах Польської брами, а також Башти на броді, Різницькій, Кравецькій і Казематській баштах [11, арк. 3]. Покладалися великі надії на реставрацію пам'ятки. Доктор мистецтвознавства Г. Логвин вказував: «відновлені обидві башти і барбакан – захаб Польської брами являтимуть надзвичайно оригінальний ансамбль неповторний як за устроєм усієї оборонної системи, так і за архітектурно-мистецькими якостями» [10, арк. 2]. Концепція Є. Пламеницької передбачала повне відтворення всього комплексу оборонної системи (див. рис. 2).

Реставраційні роботи на Польській брамі проходили в декілька черг. У ході першої черги передбачалося здійснити основні консерваційні роботи (автор проекту – Є. Пламеницька). Паралельно проводилася археологічна і науково-дослідна робота. Основні консерваційні роботи Ковальських башт було реалізовано впродовж 1963-1966 рр. Підрядні роботи здійснювала Львівська міжобласна майстерня №2. Згідно проекту Українського спеціального науково-реставраційного виробничого управління на Надбрамній башті було укріплено деформовану кам'яну кладку, здійснено консервацію верху стін та ін'єктування тріщин. Аналогічні роботи були проведені на Настінній башті (влаштовано тимчасове гонтове покриття). На Прибережній башті, від якої залишилися лише руїни першого ярусу, укріпили перемичками бійниці.

Значні роботи були проведені в Наскельній башті. На той час в неї був відсутній верхній ярус, а всередині весь простір був засипаний землею. У ході проведення розчистки виявили, що в башті раніше було встановлено телефонний стовп, що служив частиною лінії телефонного зв'язку, яка проходила зі Старого міста на Польські фільварки. Башту очистили від землі та укріпили верхній ряд кладки [8, арк. 17].

Друга черга консерваційно-реставраційних робіт Польської брами стосувалася лише Надбрамної і Наскельної башт з примикаючими до них оборонними стінами. Проектна документація на вказану чергу була підготовлена в 1967 р. Ескізний проект виконано на основі додаткових архівних і натурних досліджень, в якому цілком доцільно розкрито наявні споруди Польської брами на висоті 3-х і навіть 4-х метрів. Протрасували руїни оборонної стіни від Настінної башти в напрямку скелі та річки, де колись знаходилася Прибережна башта лівого берега, а також оборонну стіну з воротами, котра утворює перед південним фасадом Надбрамної башти внутрішній дворик типу захabu. Проте відсутність натурних даних про характер і становище засипаних перших ярусів, не давало можливості розробити робочі креслення [8, арк. 18].

Впродовж 1968-1969 рр. проводилося відновлення даху Надбрамної башти. У 1970 р. виконано топозйомку всієї території Польської брами. На її основі розроблено проект благоустрою території Надбрамної башти [9], реалізацію якого розпочато у 1972 р. Було здійснено закріплення берегової полоси на випадок підняття рівня води в річці, щоб вберегти від затоплення пам'ятку. Комплекс споруд планували відновити як екскурсійний об'єкт. З цією метою на верхній площадці передбачалася автостоянка на 2-3 автобуси для туристів [8, арк. 19].

На початку 1970-х рр. УСНРВУ проведені додаткові архівні та натурні дослідження башт. У 1972 році підготовлено проект реставрації, в якому «поставлено питання необхідності підготовки генеральної програми реставрації оборонно-гідротехнічної системи XVI ст. Старого міста – Польської та Руської брам» [8, арк. 16]. У 1973 р. УСНРВУ підготовлено проект реставрації третьої черги на комплекс Польської брами (передукріплення і Надбрамна башта) [8, арк. 7, 31-33]. Згідно проекту рекомендувалося очистити від землі та відновити фрагменти втрачених стін, провести ін'єктування тріщин кам'яної кладки. Було визначено необхідність відновлення стін, включаючи бійниці, влаштування покриття башт в первинному вигляді, благоустрій навколишньої території [10, арк. 5]. Проте, проект реставрації комплексу було реалізовано лише частково. Причиною цього стало незадовільне фінансування [4]. У 1978 р. вдалося провести реставрацію Ковальської башти №3 [2, с. 144-147].

У 1994 р. склалася прикра ситуація, у результаті якої згорів відреставрований на Надбрамній башті дах. Державний історико-архітектурний заповідник неодноразово звертався до влади для виділення коштів і отримання дозволу для здійснення ремонтно-реставраційних робіт. У січні 2008 р. Заповіднику надано дозвіл на використання проекту 1962 р., який погодила Державна служба з питань національної культурної спадщини. Проте, виконати роботи не встигли. У січні 2009 р. внаслідок тривалої дії атмосферних опадів обрушилася розшарована тріщинами північна стіна башти, яка вище першого ярусу була завтовшки 0,7 м.

У березні 2009 р. спеціалізованою організацією «Науково-проектний та інформаційно-консультативний «Донжон» виконано інженерне обстеження всього комплексу Польської брами. В акті, стан Надбрамної башти (Ковальської №1) було визнано гостроаварійним, що вимагає термінового проведення першочергових протиаварійних робіт. Комісією з питань надзвичайних ситуацій Хмельницької облдержадміністрації обрушення стіни Надбрамної башти було визнано як надзвичайна подія. На виконання доручення Кабінету Міністрів України про виділення коштів з резервного фонду України на виконання протиаварійних ремонтно-реставраційних робіт на Надбрамній башті Державний історико-архітектурний заповідник підготував пакет документації, використавши наявний в архіві Заповідника проект консервації 1962 р.

Для проведення першочергових протиаварійних і ремонтно-реставраційних робіт на комплексі Польської брами Кабінет Міністрів України розпорядженням №1323-р від 29 жовтня 2009 р. виділив необхідні кошти Міністерству регіонального розвитку і будівництва України. Замовником робіт визначено КП «Служба єдиного замовника» Кам'янець-Подільської міської ради.

Роботи з ліквідації аварійного стану виконувалися за проектною документацією розробленою в листопаді 2009 р. НППКЦ «Донжон», а також на підставі виконаного в березні 2009 р. інженерного обстеження, матеріалів досліджень 1970-х рр. і додаткових архітектурних досліджень, проведених у березні-жовтні 2009 р. (науковий керівник, автор проекту О. Пламєницька). У процесі досліджень 2009 р. було проведено додатковий обсяг науково-дослідних робіт, які разом з матеріалами 1970-х рр. дозволили уточнити попереднє реставраційне рішення, покладене в основу ескізного проекту.

Наукове керівництво та авторський нагляд за протиаварійними і ремонтно-реставраційними роботами здійснювала головний архітектор НППКЦ «Донжон» О. Пламєницька, технічний нагляд проведено КП «Служба єдиного замовника» (виконавець В. Федоренко), підрядні роботи виконано спеціалізованою будівельною організацією ПП «Євробілдінг». У результаті було проведено протиаварійні роботи на Ковальській башті №1 (Надбрамній) башті та Барбакані, у перебігу яких виконано першу чергу реставраційних робіт (нажаль, не завершено відновлення лицьової кладки північної стіни). Передукріплення і Ковальська башта №3 потребують проведення ремонтно-реставраційних робіт. У задовільному стані перебувають Прибережна башта і Ковальська башта №2.

На даний час у комплексі Польської брами збережено оборонні споруди, зокрема: Ковальська башта №1 (Надбрамна башта, Польської брами) XV-XVI ст. – чотириярусна, перший ярус у плані прямокутник зі сторонами 9,3 та 10,5 м. Його об'єм за допомогою тропів на рівні другого ярусу переходить в семерик і на четвертому ярусі – у восьмерик. Товщина стін 1,45-1,75 м. У північній та південній стінах першого ярусу розташовані арокні, стрілчаті пройми для проїзду, в східній стіні – проріз внутрішньостінних сходів на другий ярус. В'їзну браму обрамлено рамкою, втопленою по відношенню до поверхні муру. Проріз в'їзної брами на південному фасаді втоплений в площину фасаду прямокутною рамкою для влаштування підйомного мосту. У відкосах прорізу для проїзду вимуровано внутрішньостінний паз завширшки 24 см, що піднімається до рівня третього ярусу. На зовнішніх площинах стін башти з півночі є рештки мурованого внутрішньостінного бойового ходу. Стіни поярусово прорізані 30-ма бійницями з виходами на оборонні галереї. Дах башти шатровий з заломом. Покрівля з

гонту по дерев'яних кроквах та латинах. Ступінь капітальності – змішана (мурована споруда з невогнетривким перекриттями). Башта розташована на правому березі р. Смотрич на рівній площадці завдовжки близько 20 м між скелею та берегом р. Смотрич. Зі східного боку від башти на відстані близько 2 м знаходиться скеля, вкрита самосійною рослинністю (деревами і чагарниками), з півночі – на відстані близько 4 м підпірна стіна зі сходами, із заходу та півдня – рівнинна ділянка з невеликим ухилом до річки.

Ковальська башта №2 (Настінна башта, Польської брами) XV-XVI ст. – кам'яна, двохярусна, кругла в плані, діаметром 5 м. Розміщена на оборонному мурі завтовшки 3 м, що примикає торцем до скелі каньйону. Основа башти білокам'яна плита, що консольно виступає та підтримується п'ятьма білокам'яними профільованими кронштейнами з півночі та трьома з півдня. На зовнішніх площинах стін башти зі сходу є рештки мурованого внутрішньостінного бойового ходу. Стіни поярусово прорізані 9-ма отворами бійниць. Вхід до башти розташований на східному фасаді. Дах башти шатровий з заломом. Покрівля з дерев'яної щепи по дерев'яних кроквах та латинах. Ступінь капітальності – змішана мурована споруда з невогнетривким перекриттям. Розташована на лівому березі р. Смотрич на рівній площадці завдовжки близько 20 м між скелею та берегом р. Смотрич. Біля башти впритул розташований заклад готельного типу. З півдня влаштовано проїзд, вимощений каменем плитняком. В'їзд здійснюється через металеві двополотні ворота на двох кам'яних мурованих стовпах. З півночі двір огорожений кам'яним муром, з металевою брамою. Територія прилегла до пам'ятки з півдня впорядкована. Частина двору вимощена бетонними плитками ФЕМ, частина газони, влаштовані квітники, лавки. стан двору з півдня – добрий. З півночі прибудовані господарські споруди, територія потребує виконання робіт з благоустрою.

Ковальська башта №3 (Наскельна башта, Польської брами) XV-XVI ст. – кам'яна, двохярусна, овальна в плані, розміром по більшому діаметру 7,7 м, по меншому діаметру – 6,5 м. Товщина стін – 1,15-1,35 м. Вхід у башту здійснюється зі сходу з боку схилу. Стіни башти прорізані двома ярусами бійниць. З південної сторони до башти примикає ділянка однарусного оборонного муру. Дах башти наметовий із заломом. Покрівля з гонту по дерев'яних кроквах та латинах. Ступінь капітальності – змішана (мурована споруда з невогнетривким перекриттям). Пам'ятка розташована на кромці скелястої тераси каньйону правого берега р. Смотрич. Масив вапнякової скелі вкритий чагарниками, має численні тріщини між окремими брилами і є в незадовільному стані.

Передукріплення XV-XVI ст. складаються з оборонних стін, в'їзної брами, прискельного каземату. Примикає з півдня до башти, а зі сходу до скелі. Ламане в плані укріплення з внутрішнім двором і в'їздом з півдня. Ширина та довжина двору перемінна. Двоярусні кам'яні оборонні стіни збереглися на висоту 2-6 м. Стіни по периметру завершувала консольна бойова галерея з гонтовим покриттям (втрачена). По осі проїзду до башти влаштовано в'їзд зі стрілачкою аркою. В'їзну браму з аркового отвором обрамлено рамкою, западаючою по відношенню до зовнішньої стіни муру. В об'ємі внутрішнього двору є рештки кам'яних споруд караульних приміщень площею 15,5 м. Прискельний каземат споруджено вздовж скелі. У плані становить прямокутник неправильної форми 9,3×2,5 м. Стіни збереглися на висоту 6 м із залишками бійниць. Ступінь капітальності – мурована споруда. Споруда розташована на правому березі р. Смотрич на рівній площадці завдовжки близько 20 м між скелею та берегом р. Смотрич.

Прибережна башта XVI ст. – кам'яна, кругла в плані, діаметром до 15 м, і прямим кутом на північній стороні. З трьох ярусів зберігся лише перший ярус на висоту 2-5 м, товщиною стін до 2,5 м. З заходу збережено бійницю. З південної сторони до башти примикає оборонний мур з бійницями, розміром 42,9×2,3 м. Висота оборонного муру 2,3 м. Південно-східна частина башти, зі сторони дороги, втрачена до основи. Пам'ятка розташована в каньйоні річки Смотрич над берегом. Територія пам'ятки не огорожена. З південно-східної сторони обмежена вул. Руською, а з північно-західної р. Смотрич. Прилегла територія потребує проведення археологічних досліджень для виявлення втраченої частини фундаментів та робіт з благоустрою.

На основі історичних планів здійснено детальне вивчення комплексу пам'ятки. У 2017 р. в НІАЗ «Кам'янець» підготовлено «План розміщення оборонних споруд які пропонуються для вивчення та взяття на облік, як об'єкти культурної спадщини м. Кам'янця-Подільського». Сьогодні в переліку пам'яток окрім трьох Ковальських башт числяться Прибережна башта (з 1979 р.) і Передукріплення (з 2013 р.), як складові комплексу споруд брами. Окрім вже включених споруд, занесених у перелік пам'яток, пропонуються для дослідження наступні: 1) Бастіонні укріплення з прикритим шляхом та водяним ровом на обох берегах річки, вул. Онуфріївська, вул. Руська; 2) Передмостове укріплення (тот-де-понт) та міст, вул. Онуфріївська; 3) Передмостова башта св. Анни, вул. Старопоштовий узвіз; 3) Дамба з шлюзами,

вул. Онуфріївська; 4) Шлюзова (мала Прибережна) башта, вул. Онуфріївська; 5) Мури, вул. Онуфріївська, вул. Руська, вул. Старопоштовий узвіз та рондель (фундаменти); 6) Кордегардія Нижньої Польської брами, вул. Старопоштовий узвіз; 7) Мур з Дозорною вежею (від брами св. Анни), вул. Старопоштовий узвіз; 8) Прискельні каземати біля Барбакану та переходи до башт, вул. Руська 2 «б»; 9) Прискельний каземат біля Ковальської башти №3, вул. Руська 2 «б»; 10) Прискельний каземат біля контрескарпової скелі, вул. Онуфріївська; 11) Дамба з льодоламами.

Таким чином, в історії реставрації пам'яток архітектури Кам'янця-Подільського комплекс споруд Польської брами став першим важливим об'єктом на якому було проведено значні науково-дослідні роботи [4, с. 144-147]. У 1960-1970-х рр. було здійснено декілька черг реставрації. Сьогодні Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець», на балансі якого знаходиться пам'ятка, докладає зусиль для належного збереження об'єкту. Періодично здійснюється благоустрій території і моніторинг технічного стану пам'ятки.

Список використаних джерел та літератури

1. Держархів Хмельницької області, ф. 227, оп. 2, спр. 11279, 1 арк.
2. Памятки градостроительства и архитектуры Украинской ССР / гл. редкол.: Н. Л. Жариков (гл. ред.) и др. – Київ: Будивельник, 1986. – Т.4. – 375 с.
3. Пламаницкая Е. М. К исследованию оборонительных сооружений в городе Каменце-Подольском. Польские ворота / Е. М. Пламаницкая // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1965. – С. 89-92.
4. Пламаницька Є. Дослідження і реставрація архітектурної спадщини Кам'янця-Подільського / Є. Пламаницька, О. Пламаницька // 3 історії української реставрації: зб. ст. – К.: Українознавство, 1996. – С. 122-134.
5. Пламаницька О. Забудова Кам'янця-Подільського за мідьйоритом К. Томашевича 1673-1679 рр.: до проблеми дослідження української ведуги / О. Пламаницька // Архітектурна спадщина України. Вип.1, част.1: Питання історіографії та джерелознавства української архітектури. – Київ: Українознавство, 1996. – С. 82-105.
6. Постанова Ради Міністрів УРСР від 24 серпня 1963 р. №970 «Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури та території Української РСР» // Законодавство про пам'ятки історії та культури. – Київ: Видавництво політичної літератури України, 1970. – С. 288-289.
7. Фонди НІАЗ «Кам'янець». Науково-технічний архів. Інв.№1010. Польские ворота – памятник архитектуры XVI в. в г. Каменце-Подольском. Наскальная башня (Ковальская №3). Обмер и исследование. – Київ, 1978.
8. Фонди НІАЗ «Кам'янець». Науково-технічний архів. Інв.№1011. Польские ворота – памятник архитектуры XVI в. в г. Каменце-Подольском. Надвратная башня (Ковальская №1) и предукрепление: проект реставрации. – Київ, 1973.
9. Фонди НІАЗ «Кам'янець». Науково-технічний архів. Інв.№1013, Памятник архитектуры XVI в. в г. Каменце-Подольском, Хмельницкой области. Ковальские башни №1 и №3. Проект благоустройства. – Київ, 1971.
10. Фонди НІАЗ «Кам'янець». Науково-технічний архів. Інв.№1015. Польские ворота Памятник архитектуры XVI в. в г. Каменец-Подольском. Надвратная и Наскальная башни. Рецензии к проекту реставрации (ноябрь 1973).
11. Фонди НІАЗ «Кам'янець». Науково-технічний архів. Інв.№1017. Проект консервации памятника архитектуры XVI в. – Польских ворот в г. Каменец-Подольском, Хмельницкой области. Башни Ковальские №2, 3, входящие в оборонительную систему Польских ворот (I раздел). – Киев, 1962.
12. Фонди НІАЗ «Кам'янець». Науково-технічний архів. Інв.№1018. Проект консервации памятника архитектуры XVI века Ковальской башни №1, входящие в бывшую оборонительную систему г. Каменец-Подольского, Польские ворота. Раздел II. – Київ, 1962.

Рис. 1. Передукріплення і Надбрамна башта (1972 р.) та герб Речі Посполитої.

Рис. 2. Графічна частина проекту Є. М. Пламеницької з відновлення комплексу Польської брами (малюнок П. Крісоченка)

Катерина Мельничук,
магістр історії,
молодший науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного історичного
музею-заповідника

СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЗАМКІВ УКРАЇНИ, ЯК ТУРИСТИЧНИХ ОБ'ЄКТІВ (НА ПРИКЛАДІ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ЗАМКУ)

*«Подорожі і туризм – це наука відпочинку.
Вони мають бути запрошенням відкривати
щось нове, прилучатися і поділяти.
Це те, що мандрівник отримує при
контакті з новими горизонтами».*
Генрі Кейман

У роботі розглянуто сучасний стан і перспективи розвитку фортець і замків, України як туристичних об'єктів. Розкрито механізми, засоби для урізноманітнення та покращення туристичного продукту на території замків, на прикладі Кам'янець-Подільського замку.

Ключові слова: замок, туризм, туристична діяльність, фортифікація, інтерактивна локація, рекреаційна зона.

Туризм впливає на економічний розвиток регіону, видозмінюючи інфраструктуру, споживчий ринок. Одним з пріоритетних напрямів розвитку туристичної індустрії в Україні є замковий туризм. Від стану збереженості замку, фортеці, якості туристичних послуг, які надаються в цих об'єктах, залежить рівень відвідуваності пам'ятки архітектури, а отже туристичний потік до регіону в цілому.

Найбільша кількість замків/фортець збереглися до нашого часу на заході України. За підрахунками експертів приблизно 90% всіх замків та палаців держави розташовані на Львівщині, Івано-Франківщині, Тернопільщині, Волині, Закарпатті та Хмельниччині [7, с. 132]. Україна має всі перспективи, щоб займати конкурентоспроможну позицію на прибутковому європейському ринку замкового туризму.

Метою дослідження є аналіз сучасного стану замкового туризму в Україні та визначення методів покращення сфери туристичних послуг в замках на прикладі Кам'янець-Подільського замку.

Основні аспекти замкового туризму досліджували такі вітчизняні науковці як І. Білецька [6], Н. Аніпко [5], О. Колесник [15], В. Петранівський [20], О. Мацюк [17]. Зокрема, роботи дослідниці Н. Аніпко присвячені темі розвитку фестивального туризму на базі замкових комплексів, створення рекреаційних зон. Н. Аніпко наводила приклади використання в туристичній індустрії в Польщі середньовічних замків Мальборгу, Фромборку, Бранув Сандомирському, замку у Варшаві та Кракові [4].

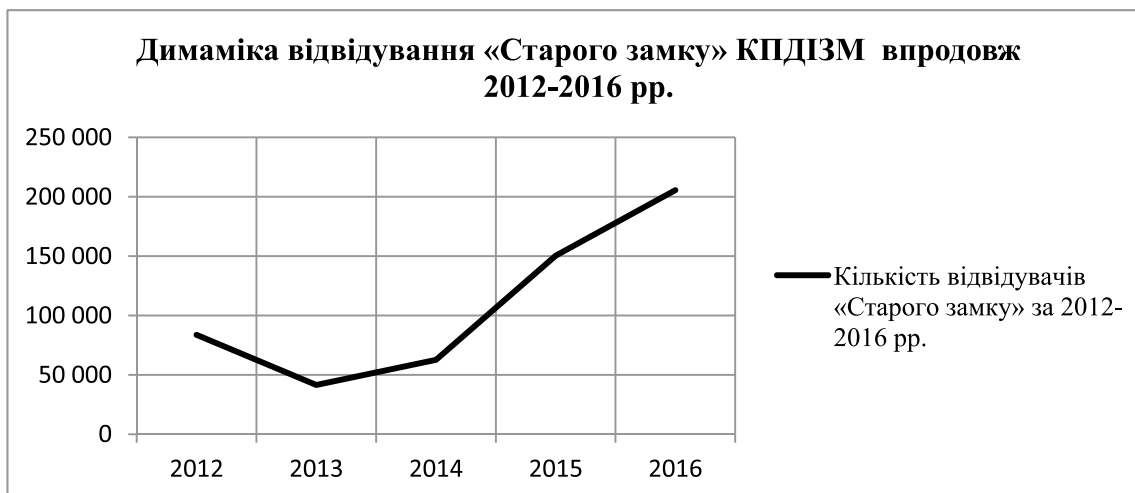
І. Білецька у своїх роботах наголошувала на перспективності розвитку в Україні замкового туризму. Дослідниця підкреслювала на необхідності розширення сфер послуг для відвідувачів замків, переймаючи досвід європейських замків [7].

О. Колесник, Л. Кирилюк і Д. Басюк у контексті дослідження перспектив створення туристичних кластерів в Україні, зокрема на Поділлі, наголошували на важливій ролі замків у цьому процесі. Зокрема, Л. Кирилюк вказувала, що «найбільш потужним туристичним кластером регіону Поділля має бути Кам'янець-Подільський, фортеця якого приймає щорічно понад 200 тисяч іноземних та внутрішніх туристів» [13].

Замки й фортеці в минулому відігравали важливу оборонну роль. В Україні збереглося більше ста середньовічних замків і фортець. Але багато з них сьогодні не використовуються в туризмі та є маловідомими громадськості. Головна причина цього – більшість пам'яток потребують реставрації, відновлення та консервації, а також розвитку інфраструктури, логістики [2, с. 55].

Що стосується великих замкових та фортифікаційних комплексів, які збереглися в кращому стані, то до таких надбань прикута увага і чиновників, і туристичної індустрії, і пересічних українців, про що свідчать державні програми, створення відповідних заповідників, охоплення замків туристичними маршрутами, розвиток самостійного туризму [8, с. 39].

Кам'янець-Подільський замок – це зразок оборонного укріплення впродовж XIV – початку XIX століть. На сьогоднішній день «Старий замок» Кам'янця-Подільського – це найбільш відвідуваний туристичний об'єкт на Поділлі. «Старий замок» К-ПДІЗ-М має позитивну динаміку [14].

Щодо популярності об'єкту серед мешканців Хмельницької області, то замок у Кам'янці-Подільському переконливо посідає перше місце. Це підтверджують результати соціологічного опитування, проведені дослідницею Н. Аніпко у 2009 році. За результатами опитування, беззаперечним лідером серед замків Хмельницької області, є Кам'янець-Подільський замок, який назвали 74,31 % усіх опитаних респондентів [2, с. 56]. Такі данні свідчать, що увага туристів до «Старого замку» К-ПДІМ-3 переконливо зростає.

Відвідування замків та фортець, зокрема і Кам'янець-Подільського «Старого замку», це послуга, яка користується попитом у багатьох туристичних фірмах. Аналізуючи послуги таких відомих тур фірм України, як «Країна ЮА» [16], «Anga Travel» [1], «Перше екскурсійне бюро» [19] помічаємо низку турів, пов'язаних з Кам'янцем-Подільським. Наприклад, тур фірма «Країна ЮА» пропонує 2-х денні та 4-х денні тури, де Кам'янець-Подільський і Хотинський замки – перлини туру [16]. Тури вихідного дня до Кам'янця-Подільського та Хотина пропонують «Anga Travel», «Перше екскурсійне бюро» та низка інших тур фірм.

Зважаючи на популярність об'єкту серед туристів, Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, до якого належить «Старий замок», розширює асортимент послуг на об'єкті, створює можливості для співпраці з туристичними фірмами, громадськими організаціями, приватними підприємцями та освітніми закладами. У 2017 році в музеї прийняли програму розвитку замку «Жива фортеця» [21]. Основна ідея програми ґрунтується на принципі – «музей не статичний, музей у русі» [21]. Програма «Жива фортеця» – це послідовність завдань, виконання яких сприяє покращенню сучасного стану замку, урізноманітнює його наповненість, надає тематичного змісту його внутрішнім заходам.

До основних проблемних моментів, які покликані розв'язати програмою «Жива фортеця», належать: вузький асортимент послуг, створення атмосфери занурення в епоху. Здебільшого, пропозиції, які надають замки України відвідувачу, обмежуються виключно екскурсійними послугами. Іншим складним питанням, з яким зіштовхуються замки в Україні, є брак атмосфери, здатної створити в туриста відчуття занурення в епоху. Через це гість не затримується на території замку, а оглянувши його – одразу покидає. Кожен турист мріє відчувати себе в атмосфері замкового жителя, упродовж короткого періоду зрозуміти як жили тут люди, що вони їли, у чому були одягнуті, чим займалися.

На прикладі програми розвитку Кам'янець-Подільського замку «Жива фортеця», ми спостерігаємо шляхи вирішення вище згаданих проблем. Серед важливих завдань програми «Жива фортеця» зроблено акцент саме на розширенні асортименту туристичних послуг на території «Старого замку» [21]. Для цього на об'єкті запроваджено наскрізний оглядовий екскурсійний маршрут та тематичні екскурсії. Серед диференційованих екскурсій музей пропонує: нічні театралізовані екскурсії від перших осіб (жителів замку XVII століття) «Легенди старого замку», «Середньовічна казка», «Таємниці старого замку» [10], квест-екскурсії «Історія старого замку» для школярів [10], де у вигляді гри учні ознайомлюються з історією замку, стають безпосередніми учасниками дослідження об'єкту. Обов'язковим на території замку є наявність сувенірної продукції, але за умови, що сувеніри є оригінальні, стилізовано відповідають концепції «Старого замку».

На території об'єкту представлена експозиція «Поділля в XX столітті» [22], створена у 2009 році, та нова експозиція «Замкова артилерія» [22], створена у 2017 році. Окремим завданням, яке за умовами програми «Жива фортеця» передбачено виконати, – це створення експозиції «Старий замок» XII-XIX ст.

Вагоме значення для створення атмосфери занурення в епоху мають історичні реконструкції та фестивалі, які посезонно відбуваються на території Кам'янець-Подільського замку. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник спільно з Кам'янець-подільським Військово-історичним товариством та іншими об'єднаннями реконструкторів щороку проводять фестивалі «Археологічний пікнік» [11], міжнародний лучний турнір «Кам'яна стріла» [18], всеукраїнський фестиваль «Остання столиця» [11], фестиваль живої історії «Shcola militaria» [11].

Для створення анімаційного середовища, формування в гостей замку кращого сприйняття подій з історичного минулого «Старого замку», Кам'янець-Подільський музей у 2017 році розробив проект «Ремісничче містечко» [21]. Його стратегічна мета – створення на території замку нових ремісничих майстерень та активних зон. Для реалізації проекту Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник співпрацює з народними майстрами та ремісниками, приватними підприємцями на чітко окреслених умовах. Бажаючи долучитись до проекту «Ремісничче містечко» [21] подавали мотиваційні листи та історичні довідки про власне ремесло. У історичних довідках майстри обґрунтовували, що їхнім видом діяльності займались у Кам'янці-Подільському у XVI-XVIII ст. У результаті реалізації проекту на території замку створено тематичні ремісниччі локації: гончарська майстерня, пекарня, замкова кухня, локація з карбуванням монет та лучний тир. Туристи мають можливість як спостерігати за процесом виготовлення ремісниччої продукції, так і безпосередньо долучитись до виготовлення продукту, замовивши майстер клас.

У рамках проекту «Ремісничче містечко» існує можливість розвитку інших видів ремесел на території замку, створення нових інтерактивних локацій. Природніми тут були б ковальські, ливарські, бондарські та ткацькі майстерні. Пріоритетним завданням має стати створення на території замку відповідного стилізованого дитячого майданчику, де найменші відвідувачі зможуть пізнавально проводити дозвілля.

Отже, увага туристів прикута до добре збережених замків, популярністю серед яких користується Кам'янець-Подільський «Старий замок». Для створення якісного туристичного продукту на об'єкті Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник урізноманітнює туристичні послуги. Запроваджені програми та проекти працюють та дають позитивні результати. Серед основних здобутків, які були отримані в результаті реалізації програми «Жива фортеця» є:

- створення експозиції «Замкова артилерія»;
- відкриття ремісниччих локацій, де відвідувач долучається до інтерактивних заходів;
- збереження та популяризація народних традиційних ремесел;
- розширення спектру та якості туристичних послуг, через залучення підприємців, митців, аніматорів, реконструкторів до співпраці з замком;
- збільшився час перебування туриста на території замку;

Використання нових ідей для урізноманітнення дозвілля туриста в замку потребує відкритості до співпраці з громадськими організаціями, закладами освіти, туристичними фірмами та приватними підприємцями. Саме гнучка політика музею, як туристичного об'єкту, гарантуватиме замку популярність, а отже й конкурентоспроможність на світовому та вітчизняному туристичних ринках.

Список використаних джерел і літератури

1. Anga Travel. Тур вихідного дня «Кам'янець-Подільський-Хотин». [Електронний ресурс]. <http://angatravel.com.ua/ua/avtobusny-tur-v-kamyanyets.html>
2. Аніпко Н. Думка громадськості щодо туристичного використання середньовічних замків і фортець в Україні / Н. Аніпко, О. Мельник, К. Мельничук // Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича. – Вип. 483. – Сер. Географія. – С. 55-60.
3. Аніпко Н. Розвиток фестивального туризму в середньовічних замках та фортецях України / Н. Аніпко // Теоретичні та прикладні аспекти рекреаційного природокористування в Україні: монографія. – Чернівці: ЧНУ ім. Ю. Федьковича, 2010. – С. 188-199.
4. Аніпко Н. Середньовічні замки Польщі та їх використання в туристичній індустрії / Н. Аніпко // Замковий туризм Тернопільської області: проблеми та перспективи розвитку: матер. міжнар. наук.-пр. акт. конф. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – С. 132-136.
5. Аніпко Н. Сучасний стан рекреаційно-туристичного використання середньовічних замків та фортець Карпато-Подільського регіону України / Н. Аніпко // Наукові записки Тернопільського педагогічного університету. – 2010. – Вип. 28. – Сер. Географія. – С. 120-125.

6. Басюк Д. Кластерна модель як фактор підвищення конкурентоспроможності туристичного продукту міста Кам'янця-Подільського / Д. Басюк // Економіст. – 2008. – № 10. – С. 40-42.
7. Білецька І. Сучасний стан і перспективи розвитку замкового туризму в Україні / І. Білецька // Збірник наукових праць: Проблеми підвищення ефективності інфраструктури. – 2011. – № 31. – [Електронний ресурс]. – http://tourlib.net/statti_ukr/bilecka.htm
8. Жукова О. Створення ансамблевих музеїв на основі фортифікаційних споруд в Україні як метод їх музеєфікації / О. Жукова // Археологія & Фортифікація України: зб. матер. V Всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2015. – 324 с.
9. Іващенко А. Сучасний стан та перспективи розвитку замкового туризму в Україні / А. Іващенко, А. Маценко // Молодий вчений. – 2017. – № 3 (43). [Електронний ресурс]. <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2017/3/32.pdf>
10. Інтерактивні послуги музею / Кам'янець-подільський державний історичний музей-заповідник. [Електронний ресурс]. – <http://muzeum.in.ua/index/poslugi/>
11. Календар заходів на 2017 рік / Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. [Електронний ресурс]. – <http://muzeum.in.ua/nash%D1%96-zaxodi/kalendar/>
12. Кеймен Г. Шаленство масового туризму / Г. Кеймен // Збруч. – 2017. – 14 серп. [Електронний ресурс]. – <https://zbruc.eu/node/69643>
13. Кирилюк Л. Перспективи створення туристичних кластерів на території Поділля / Л. Кирилюк // Геополітика, 2014. – Т. 10. [Електронний ресурс]. – <http://geopolitika.crimea.edu/arhiv/2014/tom10>
14. Кількість туристів у місті зростає / Офіційний веб-сайт Кам'янець-Подільської міської ради. [Електронний ресурс]. – <http://www.kam-pod.gov.ua/novini/town-news/item/10578-killist>
15. Колесник О. Кластерна модель розвитку туризму в Україні / О. Колесник // Економіка. Управління. Інновації, 2009. – № 1. [Електронний ресурс]. – http://tourlib.net/statti_ukr/kolesnyk.htm
16. Країна–UA. Тур «Чернівці-Кам'янець-Подільський-Хотин» <https://kraina-ua.com/ru/tour/chernovtsy-ikamenets-podolskiy-hotin>
17. Мацюк О. Замки і фортеці Західної України. Історичні мандрівки / О. Мацюк. – Львів: Центр Європи, 1997. – 200 с.
18. Міжнародний лучний турнір «Кам'яна стріла» / Офіційний веб-сайт Кам'янець-Подільської міської ради. [Електронний ресурс]. – <http://www.kam-pod.gov.ua/component/search/>
19. Перше екскурсійне бюро. Тур в Кам'янець-Подільський-Бакоту-Хотин-Кривче. [Електронний ресурс]. – <http://www.primetour.ua/uk/excursions/weekend/tur-v-kamenec>
20. Петранівський В. Туристичне краєзнавство / В. Петранівський, М. Рутинський. – К.: Знання, 2012. – 575 с.
21. Проект Жива Фортеця / Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. [Електронний ресурс]. – <http://muzeum.in.ua/proekti>
22. Старий замок / Кам'янець-подільський державний історичний музей-заповідник. [Електронний ресурс]. – <http://muzeum.in.ua/obkti>

Тетяна Федорів,
молодший науковий співробітник
Національний заповідник
«Замки Тернопілля»

ЧОРТКІВСЬКИЙ ЗАМОК У КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПОДІЛЬСЬКОГО ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧОГО ТОВАРИСТВА

Історія чортківського замку в міжвоєнний період тісно пов'язана з діяльністю Подільського туристично-краєзнавчого товариства під керівництвом Юзефа Опацького. Саме тому, у цій статті розглядатиметься історія замку в Чорткові в рамках діяльності даного товариства.

Ключові слова: товариство, путівник, замок, реставрація, музей.

З-поміж різноманітних організацій та товариств, які діяли в міжвоєнний період у Чорткові, особливо активну громадську діяльність провадило Подільське туристично-краєзнавче товариство (далі – ПТКТ). Керівництво Товариством здійснював вчитель гімназії ім. Юліуша Словацького, професор Юзеф Опацький [4, с. 43].

Юзеф Опацький народився в Чорткові 30 січня 1902 року. У червні 1922 року склав іспит на атестат зрілості в класичній державній гімназії в Чорткові. У 1922-1926 роках навчався на філософському і математично-природничому відділенні університету Яна Казимира у Львові. Закінчивши навчання в університеті, Ю. Опацький опублікував дві наукові праці (одна була видана у Парижі, друга – у Львові). Після цього відбув дворічну вчительську практику і отримав диплом вчителя середніх шкіл. Працював вчителем у гімназії в Чорткові (наприкінці 30-х років, по реорганізації школи – вчитель гімназії та ліцею ім. Ю. Словацького в Чорткові). З особливим захопленням Юзеф Опацький працював у краєзнавчих організаціях, був автором путівників по Тернопільському воєводстві [2].

Варто відзначити, що Юзеф Опацький також став автором краєзнавчого путівника «Przewodnik po Czortkowie i okolicy», який вийшов друком у 1931 році. На жаль, на сьогоднішній день оригінальне видання даного путівника є рідкістю. У 1991 році в Польщі відбулося перевидання «Przewodnik po Czortkowie i okolicy». Це не репринтне видання, а укладений по-новому текст, замінені ілюстрації, а також додана карта околиць. Видання побачило світ у м. Березів (Brzozów) Підкарпатського воєводства (РП) накладом Регіонального музею ПТКТ. Путівник надав для опрацювання Олександр Степаненко (м. Чортків) з власної бібліотеки.

У цьому путівнику зібрана досить цікава і детальна інформація про місто Чортків, його пам'ятки, вулиці, про його околиці. Цікаво, що попри заміну ілюстрацій, текст залишився у своєму первісному варіанті. А тому є надзвичайно цінним.

Особливий інтерес у контексті даної розвідки становить інформація по історії замку та опис його руїн.

Стосовно історії замку, яка подана в «Путівнику», то вона досить коротенька та містить багато неточностей. І це закономірно, бо Юзеф Опацький міг послуговуватися тільки тим матеріалом, який був наявний на той час. Після історичної довідки в дужках вміщено, що в найближчому майбутньому Відділ Подільського туристично-краєзнавчого товариства в Чорткові приступить до часткової реставрації замку, з метою запобігання подальшому нищенню. Проектовані тут є туристична база, чортківський музей і бюро відділу [3, с. 23]. Відомо, що даний проект згодом був втілений у життя.

Надзвичайно цікавим є матеріал, котрий стосується опису руїн замку станом на 1931 рік. У силу того, що путівник є рідкістю, далі пропонується текст опису руїн замку без скорочень.

«Після входу до замку з боку церкви [сучасний в'їзд до замку], з лівого боку побачимо величезний мур з численними отворами бійниць у ньому. Цей оборонний мур, як бачимо, з огляду на схил, до якого він звернений, не відповідав повністю своєму призначенню [3, с. 23], оскільки достатньо сказати, що камінь кинутий з гори [Вигнанки], що височіє над замком, падає майже на середину просторого замкового дитинця [це твердження зустрічається в багатьох сучасних публікаціях]. Ідучи вздовж цього оборонного валу, доходимо до прориву, в якому була в'їзна брама до замку. Дещо збоку під проривом, видніються рештки мурів – давніх помешкань замкової служби. Далі, за проривом знаходиться трикутна башта, з численними отворами бійниць Ця башта боронила замок зі східного боку і брами. Від башти тягнуться руїни частини помешкань, призначених для замкової служби. З віконних отворів відкривається чудовий вид на яр Серету і гору «Юрчинського», яка замикає Чортків із південного сходу.

Далі переходимо до палацової частини замку від сторони міста. З боку дитинця вздовж [колишнього палацу] тягнулися аркові кружганки, від яких сьогодні немає жодного сліду. Єдине, фотографії [зроблені] перед 30-ми роками дозволяють дещо детальніше ознайомитися з існуючими раніше іншими мурами.

Після переходу від службових офіцин до, власне, палацу, спочатку бачимо кімнату зі слідами склепінь, а по кутах залишки давніх камінів. Звідти входимо до високої наріжної чотирикутної башти. Після ґрунтовнішого огляду стверджуємо, що вона складається з двох різних частин, побудованих одна на одній. Нижня частина, яка сягає в глибину майже до рівня дороги, що біжить попід замком, з численними бійницями, становила потужну «форталіцію» з південної сторони. Від рівня замкового дитинця піднімається друга частина башти, помешкання, до якої провадили сходи на висоту одного поверху. Сходовий кружганонок зберіг склепіння дотепер. З одного із залів башти відкривається чудовий вид на Чортків, його околиці і річку Серет, яка в'ється біля підніжжя міста.

Від башти тягнеться ряд кімнат давнього замкового палацу. Перед палацом між двома баштами (однією попередньо описаною, другою – протилежною) знаходиться замкова тераса з виглядом на місто. Тераса була відгороджена від міста парканом, про що свідчать отвори, які біжать вздовж краю, і в які були закопані стовпи, що підтримували паркан.

У кімнатах, прилеглих до тераси залишилися сліди камінів. Деякі зали зберегли склепіння дотепер.

Звідти переходимо до третьої башти, з нечисленними отворами бійниць, яка боронила замок з південно-західної сторони. Окрім оборонної частини, у цій башті знаходилися два великі зали палацу. Судячи із збережених слідів кутової «штукатурії» [молдингу – декоративної деталі у вигляді накладної випуклої планки], це були репрезентативні зали. З одного [залу] вихід на зовнішній балкон. Біля цих залів, зразу ж при теперішньому вході до замку, розміщувалася замкова каплиця. Сьогодні від неї не залишилося жодного сліду, однак деякі старші люди пам'ятають ще з 80-х років [XIX століття] розписи на стінах і зображення святих.

З боку дитинця під палацовою частиною знаходяться замкові льохи [підземелля]. Один з них тягнеться під самим замком і, правдоподібно, слугував під склади різноманітних речей. Натомість другий – був оборонний і слугував сховищем для оборонців замку, а також був дорогою для втечі [у разі небезпек]. Ці льохи біжать у двох напрямках: у бік міста і в бік існуючої залізничної станції [можливо, до колишнього палацу, т. зв. «Старого двору» Садовських-Борковських]. Серед місцевих мешканців побутує легенда, що нібито один [хід] провадив під [3, с. 24-25] Серетом до костелу [домініканського], який колись теж був оборонним, а другий – мав сполучатись із теребовлянським замком. Скільки у цьому правди – невідомо, однак, у будь-якому випадку, кільканадцять років перед великою світовою війною [Першою світовою], під час копання криниці за 400 м від замку, натрапили на льох, правдоподібно, замковий. На сьогодні ці льохи повністю засипані.

З боку міста, під терасою знаходяться великі зали, які сьогодні слугують під склади місцевих купців, які орендуються купцями у теперішніх власників замку Сестер Милосердя [3, с. 26]. (Переклад з польської та уточнення у квадратних дужках, виділені курсивом, зроблені автором статті).

Ось таким чином подається опис руїн чортківського замку в «Путівнику по Чорткові та околиці» автора Юзефа Опацького. Тут можна отримати ряд цікавих відомостей. По-перше, про розташування головної в'їзної брами у східному відрізку оборонних мурів, під горою Вигнанка. По-друге, про наявність поряд з палацом замкової каплиці з розписами. По-третє, про систему підземних переходів під самим замком та поза його межами. Натомість відсутні будь-які відомості, про замкову криницю. Імовірно, що станом на 30-ті роки XX століття, від неї не залишилось жодного сліду.

Для ПТКТ, на чолі з Ю. Опацьким, важливими для вирішення були проблеми, пов'язані з розвитком міста. З-посеред іншого, Товариство ставило собі за мету: збирання описових та етнографічних матеріалів, організацію народознавчого курсу і навчання екскурсів по Чорткові та околицях, видання нового путівника по Чортківському повіті, і, що найголовніше для нашого теоретичного дослідження, це часткова відбудова замку для розширення туристичної бази і розміщення тут відділу, а також створення Наукової Станції у відбудованій частині замку [4, с. 43].

З ініціативи місцевого керівника Товариства Юзефа Опацького в Чорткові почали видавати ілюстрований часопис «Znich Podola» (орган Подільського туристично-краєзнавчого товариства), який діяв на користь реставрації чортківського замку [2].

Це видання, головним чином, скероване до молоді, заклиало до пізнання рідної землі, піклування про її культурну спадщину, ініціювало ряд акцій культурного та туристично-краєзнавчого характеру, розповідало про історію Поділля, життя і звичаї подільського люду, розвивало знання про регіон [4, с. 45].

Керівництво відділу організовувало екскурсії, постійні та мандрівні табори, також двотижневі етнографічні табори для старших учнів.

З ініціативи керівництва ПТКТ 12 травня 1935 року відбулося відкриття туристичної бази, котра містилася у двох реставрованих замкових залах. Також тут розмістились музейні збірки, інформаційне бюро, бібліотека і фотоательє [4, с. 45].

Станом на 1935 рік відділ ПТКТ у Чорткові нараховував 109 членів і чинив значний вплив на життя міста та ініціативи його влади – починаючи від вибору герба міста (герб Роля) і до звернення про фінансову підтримку для консервації пам'яток міста [4, с. 45].

На початку 1936 року ПТКТ у Чорткові було створено Секцію краєзнавчих кіл молоді. Вона мала за мету попри організацію схожих кіл у школах, заохотити до діяльності шкільну молодь. Саме завдяки діяльності даної секції почав виходити друком вищезгаданий часопис «Znicz Podola».

Одним з найбільш палких і відданих туризму діячів був Ян Костка (пом. 15 вересня 1936 р.), багаторічний замковий екскурсовод у Чорткові. Руїни замку вже тоді викликали інтерес туристичних екскурсій з цілої країни, приваблюючи відвідувачів історичним минулим. Інвестиційні праці відділ ПТКТ провадив завдяки підтримці міського старости Єжи Мушинського, який на ці потреби виділяв кошти з повітового бюджету.

3-4 листопада 1936 року в Чорткові відбувся Краєзнавчий з'їзд, який закінчився Загальним з'їздом ПТКТ у залі засідань Міської ради. Керував зборами чортківський староста Єжи Мушинський [2].

3 червня 1937 року професор Юзеф Опацький підписав від імені та з уповноваження Центрального відділу ПТКТ нотаріальний акт купівлі руїн чортківського замку, які перейшли від Фундації ім. І. Садовського у власність Подільського туристично-краєзнавчого товариства [4, с. 45].

У міжвоєнний період на території фортеці було розташоване місцеве відділення Подільського туристично-краєзнавчого товариства, яке, провівши консервацію і часткову відбудову замку, використовувала його як туристичний об'єкт [1, с. 70].

Завдяки активній діяльності ПТКТ були проведені роботи по відбудові замку в Чорткові. Відновлено половину правого крила, де було 13 кімнат, призначених для розміщення туристичної бази, інформаційного бюро, світлиці та музею. Загальний кошт відбудови оцінено на 16 тис. злотих, з яких до 1938 року 9800 злотих (у тому числі, дотація Міністерства комунікації у розмірі 2 тис. злотих) [2].

Додатково, з комерційною метою, у 1938 році видано 18 тис. листівок, у тому числі і для Чорткова. На жаль, видавнича діяльність з огляду на фінансові причини, а також через брак зацікавлення громадськості, зuboжила через занедбання видавництва «Znicz Podola». У цей же період Товариство проводило роботи, в яких поєднувалися ідея охорони пам'яток з розвитком туристичної бази регіону, попри безперервні ремонти замків у Чорткові, Кривчі та Кудринцях.

У 1938 році покращилась фінансова ситуація Товариства. Головним чином, кошти використовувалися на розвиток туристичних баз і опіку над пам'ятками. Серед іншого, ці кошти були також використані на перебудову замкового крила в Чорткові.

Цілий період своєї діяльності Подільське туристично-краєзнавче товариство завершило, володіючи наступними об'єктами нерухомості: туристичні бази і замки у Чорткові, Кудринцях, Заліщиках, Кривчі, парцелями у Більчі Золотому та Великих Бірках [2].

З вибухом Другої світової війни, Товариство припинило свою діяльність. На жаль, на сьогодні небагато залишилось з того, що у своєму часі було зроблено членами та активістами Подільського туристично-краєзнавчого товариства для громадськості.

Отож, зібравши такі короткі відомості, можна окреслити історію замку у контексті діяльності Подільського туристично-краєзнавчого товариства. Варто вказати, що робота товариства була надзвичайно важливою для замку, у силу того, що було відновлено частину замку, проведено його консервацію та часткове пристосування. Однак, з початком II Світової війни усі кроки, зроблені товариством у напрямку відновлення замку та розвитку туристичної галузі регіону, були знівельовані.

Список використаних джерел та літератури

1. Бойко В. Замки Тернопілля / В. Бойко, О. Гаврилюк. – Тернопіль: ТОВ: Новий колір, 2009. – 80 с.
2. Kapłan J. Podolskie Towarzystwo Turystyczne – Krajoznawcze. Zarys dziejów. [Електронний ресурс] / Jerzy Kapłan – Режим доступу до ресурсу: https://khit.pttk.pl/index.php?co=tx_podole_3.
3. Opacki J. Przewodnik po Czortkowie i okolicy / Józef Opacki. – Brzozów: Nakładem Muzeum Regionalnego PTTK w Brzozowie, 1991. – 88 s.
4. Ściślak M. Czortków w latach 1522-1946. / Marek Ściślak. – Wrocław, 1993. – 243 s.

Секція 7. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА АРХЕОЛОГІЧНИХ ТА АРХІТЕКТУРНО-ФОРТИФІКАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Лев Баженов,
академік Української академії наук,
доктор історичних наук,
професор Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка,
директор Центру дослідження історії Поділля
Інституту історії України НАН України,
голова Хмельницької обласної спілки краєзнавців України,
Почесний краєзнавець України

Олександр Баженов,
докторант, кандидат історичних наук,
доцент кафедри спеціальних і правничих дисциплін
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка, член НСКУ

ЕТАПИ СКЛАДАННЯ І ВИДАННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ КАРТ ПОДІЛЛЯ І ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ВОЛИНИ (XIX – ПОЧАТОК XXI СТ.)

Поетапно розглядається та аналізується розвиток археологічних досліджень та процес створення археологічних довідників і карт на території сучасних Хмельницької і Вінницької областей від початку XIX ст. до сучасності.

Ключові слова: Поділля, Південно-Східна Волинь, Вінниччина, Хмельниччина, археологічні дослідження, археологічні карти, довідники, експедиція, розкопки.

У системі картології України особливе місце займають археологічні карти України та її регіонів, які акумулюють в собі важливу інформацію про розміщення на обширі території археологічних, історико-культурних і архітектурних пам'яток, інших слідів-залишків життя і діяльності населення від початків первісного суспільства до нового часу (від 1 млн. років тому – до XVII ст. включно), дають змогу брати їх на облік для паспортизації, заповідання, збереження і реставрації, встановлення охоронних пам'ятних знаків, використання в туристично-екскурсійній сфері. Водночас археологічні карти є важливим джерелом для наукових досліджень на сьогодення і перспективу, відображають стан і досягнення археології на час їх створення та видання. Метою нашої статті є узагальнення етапів процесу складання археологічних карт у XIX – на початку XX ст. у територіальних межах колишніх Подільської і Волинської губернії, на яких сьогодні розташовані Вінницька і Хмельницька області, або в межах річчї басейну рік Дністра і Південного Бугу, Случі і Горині.

На першому етапі, який припадає на першу половину XIX ст., на Поділлі та Волині лише зароджувалася і обґрунтовувалася ідея доцільності взяття на облік старожитностей та накопичувалася інформація про їх місце знаходження і стан збереження. Першість в цьому процесі належить відомому польському історичному – досліднику Скіфії і Сарматії, письменнику-класику, мандрівникові, політичному діячеві, подільянину графу Яну Непомуцену Потоцькому (1861-1815) [1]. Перебуваючи на державній службі в Петербурзі, він у 1805 р. тут підготував і видав французькою мовою невеликі за обсягом, але важливі за змістом, раритетні книги «Давня історія Подільської губернії», «Давня історія Волинської губернії» [2], в яких не тільки спробував схематично узагальнити відомості про цей регіон від первісного суспільства до пізнього середньовіччя, але й наголосив про важливість археологічних досліджень і взяття на облік

важливих пам'яток старовини для їх збереження та вивчення. У цьому ж році Я. Потоцький видав французькою мовою книгу «Археологічний атлас Європейської Росії» [1, с. 453]. В ньому були позначені і описані головні пам'ятки давнини також у рідному для нього волино-подільському регіоні. Фактично це була перша археологічна карта, що відображала рівень формування археології як науки, виокремлювала лише відомі на той час старожитності й мала чимало недоліків в їх описі, хронології, у визначенні культурно-історичної приналежності. Проте видання «Атласу» тоді випередило час, але на разі поставило проблему в історичній науці щодо необхідності складання археологічних карт.

Від ідеї до реалізації проекту складання археологічної карти Поділля пройшло майже 80 років, а Волині – понад 90 років, тобто припало на кінець XIX – початок XX ст., що визначило другий етап цього процесу. Об'єктивною передумовою необхідності взяття на облік всіх відомих пам'яток давнини, без чого історична наука не могла далі розвиватися, стало створення історико-статистичних описів Волинської, Подільської та інших єпархій України та в їх складі міст, містечок і сіл. Створений 1865 року Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет за 20 років від початку діяльності переконувався, що без археологічних досліджень і складання археологічної карти було не можливо в описах населених місць з'ясувати їх історичні коріння. Тому на своєму засіданні 30 серпня 1883 р. Комітет ухвалив рішення про взяття на облік та публікацію для загального користування реєстру історико-культурної спадщини Подільської губернії [3]. Один з керівників Комітету, ректор Подільської духовної семінарії, професор М. В. Сіماشкевич (1845-1932) [4] вже у 1884 р. видав «Вказівник історико-археологічних вартісних пам'яток» [5]. Це був фактично перелік пам'яток старожитностей, що були відомі на той час, в якому не було детального опису і характеристики пам'яток. Проте «Вказівник» став своєрідним планом створення повноцінної археологічної карти Поділля.

Провідну роль у створення археологічної карти Подільської губернії відіграв відомий український вчений, керівник Київської історичної школи, археолог, багаторічний почесний член Подільського єпархіального історико-статистичного комітету та церковного історико-археологічного товариства, професор університету св. Володимира В. Б. Антонович (1834-1908) [6]. Він разом з дружиною К. М. Мельник влітку 1883 р. здійснив наукову подорож по Дністру від Жванця, тепер Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, до с. Рашків Ямпільського району, що на Вінниччині. Вдалося зібрати відомості про 30 скельних печер Товтровою кряжу, виявити низку городищ, давніх поселень, курганів різних епох, інші старожитності, які стали цінним надбанням для майбутньої археологічної карти [7]. Ще більший науковий інтерес до археологічного дослідження Середнього Подністров'я і Поділля загалом викликали стаціонарні розкопки експедицією у 1889-1892 рр. під керівництвом В. Б. Антоновича і Ю. Й. Сіцинського залишків давньоруського печерного монастиря в літописній Бакоті над Дністром, які пришвидшили ідею складання археологічної карти [8]. Нарешті, вирішальну роль у здійсненні цього проекту стали видання В. Б. Антоновичем у 1895 р. «Археологічної карти Київської губернії», першої в тодішній Україні, та проведення у 1899 р. у Києві XI всеросійського Археологічного з'їзду, присвяченого історичному та археологічному дослідженню Волинської губернії. Оргкомітет з'їзду зобов'язав В. Б. Антоновича провести фронтальне археологічне обстеження цього краю і взяти на облік наявні і нововідкриті пам'ятки. Упродовж 1896-1898 рр. експедиції під керівництвом В. Б. Антоновича, С. С. Гамченка та інших відомих археологів провели розвідки і розкопки по всіх повітах Волині з належною фіксацією пам'яток [9, с. 123-124]. Водночас В. Б. Антонович наполіг на тому, щоб таке ж обстеження провів по повітах Подільської губернії керівник Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, відомий історик, археолог, мистецтвознавець Ю. Й. Сіцинський (1859-1937) [10] і став його наставником. До цієї ж справи взявся також секретар Подільського губернського статичного комітету, талановитий дослідник Поділля В. К. Гульдман (1853-1907). Вони працювали роздільно, але доповнювали один одного в описах пам'яток. Під час роботи XI Археологічного з'їзду відбулася знаменна подія для історичної науки. Тут оприлюднили свої доповіді В. Б. Антонович «Археологічна карта Волинської губернії» [11] та Ю. Й. Сіцинський «Археологічна карта Подільської губернії» [12]. Перша доповідь вийшла книгою у Москві в 1900 р. [13], а в наступному році обидві археологічні карти були опубліковані в «Трудах» з'їзду. В 1901 р. році в Кам'янці-Подільському була видрукувана капітальна книга В. К. Гульдмана «Пам'ятки старовини на Поділлі (До складання археологічної карти Подільської губернії)» [14].

Ю. Й. Сіцинський вніс до своєї «Археологічної карти» 272 городищ і поселень, 3202 курганів, 67 знайдених великих скарбів та численні старожитності різних епох і археологічних культур кам'яної, мідної, бронзової та залізної доби [12]. Розширив опис значної частини цих пам'яток і додав чимало своїх знахідок у книзі В. К. Гульдман. До «Археологічної карти Волинської губернії» подано до 5 тисяч різночасових пам'яток старовини. Наприклад, тільки в Новоград-Волинському, Заславському і Староко-

стянтинівському повітах цієї губернії, які відносяться до Південно-Східної Волині й з 1920-х років до сьогодні її більшість території складають північні райони Хмельниччини (Білогірський, Полонський, Шепетівський, Ізяславський, Старокостянтинівський, Красилівський, Теофіпольський), показано місцезнаходження і подано опис 69 раніше виявлених і нововідкритих городищ і поселень, з яких 11 досліджував особисто В. Б. Антонович [10, с. 125].

Археологічні карти В. Б. Антоновича, Ю. Й. Сіцинського та книга В. К. Гульдмана є фундаментальними працями, які акумулюють кілька тисяч знахідок старожитностей на території сучасних Хмельницької і Вінницької областей у межах річки Дністра, Південного Бугу, Случі і Горині та їх приток. На початок XX ст. вони стали значним досягненням археологічної та історичної науки, підвищили наукову ефективність дослідження минувшини цього регіону. За понад 115 років після оприлюднення цих карт вони не тільки не застаріли, навпаки зросла їх наукова значимість. Унікальність цих карт полягає в тому, що більшість позначених на них археологічних об'єктів станом на перші десятиліття XXI ст. з-за різних обставин пограбовані, знищені або, наприклад, затоплені водами Дністра, а чимало тих, які збереглися, залишаються ще не дослідженими. Водночас ці карти мають суттєві недоліки: при описі більшості пам'яток відсутня їх хронологія, приналежність до визначеної археологічної культури, немає чіткої фіксації, які важливі для наукової паспортизації старожитностей. У такому контексті археологічні карти спонукають до подальших досліджень, уточнень таких пам'яток, сприяють подальшим внесенням корекцій і доповнень в їх зміст, у складанні нових археологічних карт згідно з новими досягненнями археологічної та історичної науки.

Значним внеском в оновлення археологічних карт Поділля і Волині стали 20-30-ті роки XX ст., як черговий етап цього процесу. Він пов'язаний з бурхливим розвитком у 1920-ті роки краєзнавчого руху та регіональних досліджень. У цей час зробили чимало нових відкриттів на терені Поділля археологічні експедиції під керівництвом М. Я. Рудинського від Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК), ректора Кам'янець-Подільського інституту народної освіти, професора В. О. Гериновича, від Кам'янець-Подільського наукового товариства при УАН та музею Ю. Й. Сіцинського. Зокрема, ВУАК 9 червня 1925 р. виписав мандат № 2516 такого змісту: «Видано цього мандата від Всеукраїнського археологічного комітету УАН Юхимові Йосиповичу Сіцинському в тому, що йому доручається робити археологічні та етнографічні розвідки, розкопки, оглядати пам'ятки старовини і мистецтва, робити фотографічні знімки й зарисовки з розмірами пам'яток старовини, мистецтва й побуту на території Подільської губернії. ВУАК просить усі державні установи, партійні і громадські об'єднання та окремих осіб всіляко допомагати Сіцинському Ю. Й. в дорученій праці по вивченню краю. Неодмінний секретар УАН – академік А. Кримський, голова ВУАКа – академік Новицький» [15, арк. 65]. Ю. Й. Сіцинський спільно з В. О. Гериновичем тільки у межах річки приток лівого Дністра (від Збруча до Студениці) відкрили у 1925-1926 рр. 52 неолітичних (трипільських) поселень, а М. Я. Руданський у Бакотському мікрорегіоні Подністров'я ще 21 пам'ятку трипільської культури, а 1927-1931 рр. він виявив і дослідив низку стійбищ і пам'яток доби палеоліту і мезоліту [16, с. 46], які стали надбанням для складання нової археологічної карти.

Така ж дослідницька робота проводилася на території Південно-Східної Волині й була пов'язана з діяльністю Шепетівського наукового товариства при УАН та місцевого музею. Зокрема, керівник товариства, відомий краєзнавець В. Кочубей спільно з колегами археологами і геологами М. Савицьким, М. Рафальським, М. Круліковським, П. Росіневичем та знаним археологом С. Гамченком від ВУАКу здійснили у 1927-1929 рр. системні стаціонарні і розвідницькі дослідження вздовж берегів ріки Горинь, Случ та їх приток і виявили численні нові старожитності різних історичних епох. Результатом цієї праці стало видання книг і путівників «Археологічне обстеження берегів р. Горинь» (1928), «До реєстрації археологічних джерел Шепетівщини» (1929), «Досліди археологічні 1927 р. на Шепетівщині» (1929), «Довідник Шепетівщини» (1929) та ін. [10, с. 125-126], які стали суттєвим доповненням до нових археологічних карт Волині, а пізніше Хмельниччини.

Справжній археологічний бум на Хмельниччині й Вінниччині розпочався в рік закінчення Другої світової війни, починаючи з літа 1945 р., причиною якого був план радянської держави спорудити в Могилів-Подільському районі Дністровську ГЕС, який був реалізований у 1980 р. За цим планом передбачалося перекрити греблею з шлюзами Дністер і створити своєрідне «море» вверх по середній течії ріки, яке мало затопити прибережні села й відповідно численні історичні пам'ятки різних періодів. Тому від 1945 по 1980 рр. у цьому регіоні працювала Середньодністровська комплексна археологічна експедиція у складі палеолітичного, трипільського і слов'янського загонів Інститутів археології АН СРСР у Москві і Ленінграді, Інституту археології АН УРСР, Київського державного історичного музею України, місцевих Кам'янець-Подільського та Вінницького педагогічних інститутів, обласних краєзнавчих музеїв, історич-

ного музею-заповідника у місті над Смотричем тощо. Ці заgonи, чергуючись, очолювали відомі археологи С. М. Бібіков, М. Я. Рудницький, П. І. Борисковський, М. О. Тиханова, Т. С. Пасек, М. І. Артамонов, Т. Г. Мовша та ін. Середньодністровською експедицією Інституту археології АН УРСР у 1964-1980 рр. керували С. І. Бібіков, В. С. Збеневич, М. П. Кучера, П. А. Горішній, Р. О. Юра, О. М. Приходнюк й ін.; експедицією Кам'янець-Подільського педінституту в Бакотському мікрорегіоні з 1965 по 1980 рр. керував І. С. Винокур, експедицією Вінницького педінституту – І. І. Заєць, палеолітичною експедицією Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника – Л. І. Кучугура тощо [16, с. 46-48]. Результатами роботи комплексної археологічної експедиції було виявлено і досліджено Лука-Врублівецьку палеолітичну стоянку первісних людей, яка датується часом 300-150 тис. років тому й була на той час найдавнішою в Україні, багатощарове Бакотське поселення від палеоліту до давньоруського часу, відкрито десятки нових городищ, тисячі інших старожитніх пам'яток.

Водночас у 1950-1965 рр. експедиційний загін ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР під керівництвом П. А. Раппопорта провів детальні обстеження і розвідки на Волині та Поділлі з дослідження наявних та відкриття нових давньоруських городищ і фортифікаційних споруд, які знайшли відображення в книгах П. А. Раппопорта «Міста Болохівської землі» Південно-Східної Волині [17] та «Зодчество Західно-Руських земель X-XIV ст.» (1967) [18]. У 1957, 1959-1960 рр. Дністровсько-Волинська експедиція з Ленінграду, очолювана М. О. Тихановою, здійснила розвідки вздовж верхів'я рік Горинь та Ікви, провела стаціонарні роботи по вивченню черняхівського поселення біля с. Лепесівки Білогпського району на Хмельниччині [10, с. 127]. У 1957-1964 рр. Галицько-Волинська експедиція ленінградських археологів під керівництвом М. К. Каргера стаціонарно досліджувала залишки великого давньоруського Городища, спаленого монголо-татарами, що в Ізяславському районі [10, с. 127]. Правда, М. К. Каргер помилково вважав поселення Городище давньоруським містом Ізяславлем (нині Ізяслав).

Отже, впродовж другої половини 1940-х – 80-ті роки у Хмельницькій та Вінницькій областях, у Середньому Подністров'ї було відкрито стільки різночасових пам'яток від давнини до середньовіччя, що «Археологічні карти» Волині й Поділля В. Б. Антоновича і Ю. Й. Сіцинського вимагали докорінного перегляду і кардинального доповнення, а фактично на порядок денний постало питання про створення нових сучасних археологічних мап і довідників, які б відповідали рівню досягнень археологічної та історичної науки на кінець ХХ ст. У першій половині 1980-х рр. Інститут археології АН УРСР взявся узагальнити всю археологічну спадщину і нові відкриття та видати по кожній області України довідники археології, як підґрунтя в майбутньому для складання новітніх масштабних археологічних мап. Зокрема, було доручено укласти такий довідник по Хмельницькій області професору Кам'янець-Подільського педінституту (тепер національний університет імені Івана Огієнка), відомому знавцю і досліднику волино-подільських старожитностей, керівнику експедицій від 1963 по 2006 рр., професору, згодом академіку І. С. Винокуру (1930-2006), який мав досвід у цій справі. Він був автором монографії «Старожитності Східної Волині» (1960) [19], довідника «Археологічні пам'ятки Хмельниччини» (1965) [20] та ін. Залучивши своїх колег по експедиціях науковців А. Ф. Гуцала, В. І. Якубовського, В. П. Мегея та інших, він зумів підготувати необхідні матеріали і взяти участь у виданні «Довідника з археології України: Хмельницька область» (1984) [21], який є дороговказом для вчених, краєзнавців й всіх зацікавлених у знаннях про давнину і старожитності регіону до сьогодення. В «Довіднику» вся археологічна спадщина на середину 1980-х років була розподілена по всіх 20 районах і містах Хмельниччини й прив'язана до населених пунктів, річок, урочищ з описом місцезнаходження, датуванням, визначенням приналежності до культурних нашарувань та історичних періодів, з доданням з окремих пам'яток топографічних схем і планів, тобто всього того, чого часто бракувало в «Археологічних картах» Поділля і Волині 1901 року.

Заключним періодом складання археологічних мап і довідників стали роки незалежності України, під час яких темпи археологічних досліджень продовжують зростати, не зважаючи на тимчасові економічні труднощі держави та навіть військову агресію Росії в Крим і на Донбас з 2014 року. Знаковими подіями в археологічних дослідженнях Хмельниччини й Вінниччини на початку 1990-х рр. стала рятувально-розвідувальна експедиція Національного історичного музею України та Хмельницького обласного краєзнавчого музею для обстеження відомих археологічних об'єктів після створення у 1980-1981 рр. Дністровського водосховища і виявлення нових пам'яток та їх паспортизації. Загальна протяжність маршруту від Дністровської ГАЕС (від Могилева-Подільського) до р. Збруч лівого берега Дністра, а також включаючи інші притоки, становила 400 км. На цьому маршруті обстежено 242 пам'ятки від доби палеоліту до середньовіччя, з'ясовано вплив на них водосховища й вироблено відповідні рекомендації» [22]. У 1992-1993 рр. експедиція під керівництвом І. С. Винокура здійснила дослідження на території Полонного, в гніні ріки Хомори, давньоруське городище XII-XIII ст., у 1994-1995 рр. – в урочищі «Рогне-

да» в найдавнішій частині Ізяслава давньоруського культурного шару XI-XII ст. і з'ясувати та уточнити датування початків цього міста і відзначити його 900-річчя [10, с. 133], у 1995-1997 рр. – провела стаціонарні роботи на багат шаровому (від трипілля до давньоруського часу) поселення на території с. Бернашівка Могилів-Подільського району, що поряд з Новодністровською ГАЕС, за результатами якої видано І. С. Винокуром книгу «Ювеліри Середнього Подністров'я VI-VII ст. н. е.» (1997). Проте найголовнішим здобутком експедиції Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка є щорічні розкопки болохівського міста XII-XIII ст. на р. Случ, у с. Губин Старокостянтинівського району впродовж 1997-2016 рр. (керівники – до 2006 р. І. С. Винокур, потім – В. І. Якубовський), наслідком якої стало видання книги «Літописний Губин XII-XIII ст. Болохівська земля» [23] та численні публікації в наукових збірниках.

Важлива наукова інформація про сучасні дослідження відомих і нововідкритих археологічних об'єктів у Хмельницькій, Вінницькій і суміжних областях вздовж межиріччя Дністра – Південного Бугу – Случі і Горині та їх приток міститься в опублікованих у томах збірників матеріалів I-V всеукраїнських (2011-2015) та VI-ої міжнародної науково-практичних конференцій «Археологія&Фортифікація України», які організовує Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник та Національний університет імені Івана Огієнка і скликає археологів, краєзнавців, музейників зі всіх куточків України та зарубіжжя (Польща, Молдова, Румунія, Білорусь та ін.). Таке саме вагоме значення мають томи збірників матеріалів за результатами роботи всеукраїнських I-V «Археологічних читань» (2012-2016), які щороку проводяться на початку грудня в Державному історико-культурному заповіднику «Межибіж», що в Летичівському районі Хмельницької області, а також збірних статей та повідомлень «Старожитності культури кулястих амфор на Поділлі» (2015), який упорядкував В. А. Захар'єв [24].

Головним наслідком названих археологічних наукових збірань стало видання відомими пам'яткознавцями Хмельниччини І. Р. Михальчишиним і С. М. Шпаковським книги «Археологічна карта межиріччя Південного Бугу, Случі і Збруча» (2016) [25]. Видання містить відомості про археологічні об'єкти відкриті і досліджені за результатами суцільного обстеження авторами раніше недостатньо вивченої ділянки території Хмельниччини, а також акумулює, уточнює й доповнює вже виявлені пам'ятки у XIX-XX ст., подає ілюстрації, карти, схеми, текстовий опис старожитностей. Зокрема, в книзі зазначені в басейні верхів'їв р. Збруч культурні шари пізнього палеоліту (2), мезоліту (3), неоліту (4), раннього заліза (понад 40), черняхівських поселень (38), а всього 120 об'єктів, у басейні верхів'їв Південного Бугу авторами описано 50 таких пам'яток, у верхів'ях р. Случ – 12 поселень від палеоліту до черняхівської культури тощо. Сюди варто додати книгу В. А. Захар'єва і С. М. Шпаковського «Замки і фортеці з-понад Кучманського шляху» (2015) [26], в якій на основі авторських археологічних розвідок і досліджень описані середньовічні фортифікаційні споруди в межиріччі Південного Бугу і Дністра, подані їх графічні реконструкції, фотокопії мап, планів, художніх історичних полотен, дереворитів і гравюр, супутникові знімки, що підсилює наукове значення вивчення і фіксації пам'яток оборонного зодчества на Поділлі. Таким чином, книги містять важливу інформацію для майбутньої нової узагальнюючої археологічної Хмельницької області.

В Україні від 2001 р. виконується державна програма про створення серійного документального видання «Звід пам'яток історії та культури України» у 28 томах (по кожній області окремі томи). Станом на сьогодні більша половина областей завершила виконання цієї програми виданнями фундаментальних томів, в кожному з яких найперше представлені археологічні об'єкти від давнини до середньовіччя з належним їх описом та ілюстраціями. Фактично це нові обласні археологічні карти складені за новітніми вимогами історичної науки, що відіграють важливу наукову, пам'яткоохоронну, екскурсійно-туристичну роль. Хоча вже до 2005 р. вся археологічна спадщина в гаслах, довідках та ілюстраціях науковцями Хмельниччини була підготовлена і подана до створеного рукопису «Звід пам'яток історії та культури України. Хмельницька область» у двох томах (знаходиться на зберіганні в управлінні культури, національностей і релігій Хмельницької облдержадміністрації), проте який й досі не виданий. У Вінницькій області на сьогодні державна програма «Зводу пам'яток» також ще не завершена, однак у цій справі є позитивні результати. Зокрема, вже видано 5 книг-зошитів «Каталогу-довідника. Пам'ятки історії та культури України. Вінницька область» [27], здійснюється поетапний вихід у світ окремих книг, присвячених окремим районам і містам області, наприклад, видання «Пам'ятки історії та культури України. Вінниця» (2016) [28, с. 12-18], в яких належно представлені археологічні пам'ятки.

Нарешті, вшановуючи значення «Археологічної карти Подільської губернії» Ю. Й. Сіцинського, як першооснови новітніх створень таких мап, та для того, щоб вона була доступнішою для науковців і краєзнавців, у 2001 та 2004 рр. О. Л. Баженовим у Кам'янці-Подільському було здійснено двічі перевидання цієї карти.

Отже, від археологічного довідника І. С. Винокура 1984 р. і до наших днів накопичився такий величезний масив відкриттів археологічних старожитностей усіх періодів на Хмельниччині та Вінниччині, що назріли об'єктивні умови для укладання нової сучасної археологічної карти Поділля та Південно-Східної Волині або, швидше за все, роздільно по Хмельницькій і Вінницькій областях, яка б відповідала вимогам часу XXI століття. Правда, один відомий археолог нашого регіону, дізнавшись про перевидання «Археологічної карти» Ю. Й. Сіцинського, вигукнув: «Що ми робимо! Ми озброюємо точними даними про місцезнаходження старожитностей, в першу чергу «чорних» археологів, які заради наживи руйнують нашу археологічну спадщину та підвалини науки, що вивчає нашу давнину». Дійсно, творці археологічних карт XIX і більшої частини XX ст. й гадки не мали, що вони дають підставу для нищення археологічних об'єктів нечесними «романтиками» від археології, які з початку XXI ст. стали пошестю таких масштабів, що перетворилася в трагедію національного масштабу, з якою, на жаль, сьогодні безсила боротися наша держава. То може не доцільно поспішати з виданням сучасних археологічних довідників і мап й чекати для цього кращих часів?

Джерела та література:

1. Баженов Л. В. Історик Поділля і Волині граф Ян Потоцький (кінець XVIII – початок XIX ст.) / Л. В. Баженов, О. М. Кошель // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: зб. наук. пр. за матеріалами Міжнар. наук. конф. – Хмельницький, 1999. – С.452-455.
2. Древняя история Волынской губернии, служащая продолжением первобытной истории народов Российского государства, сочиненная графом Иоанном Потоцким. – Изд 2-е. – СПб, 1829. – I-XII, 32 с.
3. Яворовский Н. Несколько слов о деятельности Комитета для историко-статистического описания Подольской губернии / Н. И. Яворовский // Подольские епархиальные ведомости (ПЕВ). – 1883. – № 44. – С. 839-840.
4. Баженов Л. В. До 170-річчя визначного релігійного та освітнього діяча, історика-краєзнавця Митрофана Васильовича Сімашкевича / Л. В. Баженов // Перша Хмельницька наукова історико-краєзнавча конференція: матеріали. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2015. – С. 280-285.
5. Симашкевич М. В. Указатель историко-археологических достопримечательностей Подолии / М. В. Симашкевич. – Каменец-Подольск, 1884. – 46 с.
6. Баженов Л. В. Володимир Антонович та його учні – дослідники волино-подільського краю / Л. В. Баженов // Дивокрай. Південно-Східна Волинь. Науково-краєзн. альманах. – Хмельницький, 1995. – Вип. 1. – С. 90-93.
7. Антонович В. Б. О скальных пещерах на берегу Днестра / В. Б. Антонович // Труды VI Археологического съезда. – Одесса, 1886. – Т. 1. – С.86-112.
8. Сецинский Е. И. Бакота, древняя столица Понизья / Е. И. Сецинский // ПЕВ. – 1899. – № 46-49.
9. Трембіцький А. М. Євфимій Сіцинський (1859-1937 рр.) / А. М. Трембіцький. – Хмельницький, 2009. – 300 с.
10. Баженов Л. В. Етапи археологічних досліджень Південно-Східної Волині (кінець XIX – початок XXI ст.) / Л. В. Баженов, О. Л. Баженов // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин; Київ, 2002. – С. 123-134.
11. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии / В. Б. Антонович // Труды XI Археологического съезда в Киеве. – М., 1901. – Т. 1. – С. 1-132.
12. Сецинский Е. И. Археологическая карта Подольской губернии / Е. И. Сецинский // Труды XI Археологического съезда в Киеве. – М., 1901. – Т. 1. – С. 197-395.
13. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии / В. Б. Антонович. – М., 1900. – 135 с.
14. Гульдман В. К. Памятники старины в Подолии (К составлению Археологической карты Подольской губернии) / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольск, 1901. – 405 с.
15. Держархів Вінницької області, ф. Р-489, оп. 3, спр. 95.
16. Баженов Л. В. Хроніка археологічних досліджень Кам'янецьчини (80-ті роки XIX – середина 90-х років XX ст.) / Л. В. Баженов, О. Л. Баженов // Кам'янецьчина в контексті історії Поділля: наук. зб. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 1997. – Т. 1. – С. 44-52.
17. Раппопорт П. А. Города Болоховской земли / П. А. Раппопорт // Краткие сообщения исследований Института материальной культуры АН СССР. – М., 1955. – Вып. 54. – С. 54-59.
18. Раппопорт П. А. Военное зодчество Западно-Русских земель X-XIV вв. / П. А. Раппопорт. – М., 1967. – 241 с.
19. Винокур І. С. Старожитності Східної Волині / І. С. Винокур. – Чернівці, 1960. – 130 с.

20. Винокур І. С. Археологічні пам'ятки Хмельниччини / І. С. Винокур, С. К. Гуменюк. – Хмельницький, 1965. – 68 с.
21. Довідник з археології України. Хмельницька, Закарпатська, Чернівецька області / І. С. Винокур та ін. – К.: Наука, 1984. – 221 с.
22. Кучугура Л. І. Нові палеолітичні пам'ятки Дністровського водосховища та їхній стан / Л. І. Кучугура // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 85-87.
23. Винокур І. С. Літописний Губин XII-XIII ст. Болохівська земля (за матеріалами археологічних досліджень 1997-2003 рр.) / І. С. Винокур, О. І. Журко, В. П. Мегей, В. І. Якубовський. – Кам'янець-Подільський; Хмельницький; Старокостянтинів, 2004. – 206 с.: іл.
24. Старожитності культури кулястих амфор на Поділлі: збірник статей та повідомлень. Пам'яті Ю. Малєєва / упоряд.: В. А. Захар'єв. – Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2015. – 296 с.: іл.
25. Михальчишин І. Р. Археологічна карта межиріччя Південного Бугу, Случі і Збруча / І. Р. Михальчишин, С. М. Шпаковський. – Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2016. – 208 с.: іл.
26. Захар'єв В. А. Замки і фортеці з-понад Кучманського шляху / В. А. Захар'єв, С. М. Шпаковський. – Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2015. – 104 с.: іл.
27. Каталог-довідник. Пам'ятки історії та культури України. Вінницька область. – К., 2015. – Зош. 5. – 282 с.
28. Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Вінниця / [редкол. тому Зводу пам'яток історії та культури України у Вінниц. обл.: Ю. А. Зінько (голова) та ін.; упоряд.: Ю. А. Зінько, А. М. Подолинний. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. – 224 с.: іл.

Зоряна Мазуранчик,
молодший науковий співробітник
Національного заповідника «Замки Тернопілля»

РОЛЬ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ВИВЧЕННІ ІСТОРІЇ ЛІТОПИСНОГО ЗБАРАЖА

У статті подається огляд результатів археологічних досліджень літописного Збаражя, що проводилися у XIX-XX ст. й на початку XXI ст., проаналізовано їх значення для історичної реконструкції архітектурного середовища, політичного, економічного, культурно-релігійного розвитку літописного Збаражя.

Ключові слова: літописний Збараж, археологічні розкопки, городище, вал, кераміка, артефакти.

Північним форпостом Західного Поділля з поміж давньоруських літописних міст та безіменних городищ є літописне місто Збараж. Рання історія міста залишається слабо вивченою через фрагментарність та лаконічність писемних джерел. Більш ґрунтовні археологічні дослідження території літописного Збаражя дали б змогу розширити і поглибити наші знання по цій темі.

На превеликий жаль, на даному етапі ґрунтовних сучасних археологічних досліджень літописного Збаражя немає. Згадки про нього містяться здебільшого в довідкових виданнях.

Літописний Збараж локалізувався чотирма горами: Княжою, Веселою, Бабиною та Чернечою (Монастирком). Археологічні знахідки свідчать про давнє заселення території. Перша писемна згадка про місто зустрічається в «Галицько-Волинському літописі» під 1211 р. [5]. Це було укріплене поселення, основу оборонної системи якого становили вали та рови. Зрозуміло, що такий цікавий історичний об'єкт як Збараж привертає увагу дослідників віддавна. Цікаво, що біля витоків археологічного вивчення Збаражчини стояли вчені-археологи Львівського університету: М. Смішко, Т. Сулімирський, К. Маєвський.

Ще в кінці XIX ст. в урочищі Бабина Гора (с. Залужжя) було виявлено давньоруське городище [8, с. 8-9]. Розкопками і дослідженням даної території займався археолог Кіркор. Ось як він описує цю територію: «Біля підніжжя Бабиної гори тече річка Гнізна, відділяючи її зі сходу від протилежної гори, на котрій стоять руїни старого замку. З північної сторони яр, за яким рівнина, покрита лісами. З півдня село Старий Збараж, на місці стародавнього поселення, коли ще сучасного Збаражя не було. За селом – інша гора, яка називається Василянська. Тільки із західної сторони Бабина гора з'єднується з високою розміщеною, хоча і нижчою від неї рівниною. Ту гору оточують два вали, з яких один оточує її докола, з довгими раменами від півночі і півдня, які спадають на долину. Перед тим валом є глибокий рів, а на відстані 28 метрів, наближуючись до вершини гори, є другий широкий вал»... [1, с. 53].

Вершина гори продовгувата і разом з валом займає 80 м довжини і 47 ширини. На схилах гори, особливо східної і південної сторони, лежали великі валуни (камені). Сама середина вершини гори представляє ряд незначних нерівностей, закиданих камінням або присипаних сміттям. Ті нерівності вважаються фундаментами монастиря. Але, найімовірніше, що Бабина гора не могла бути місцем людської осілості [7].

На думку Кіркора, згадані вали, з погляду на їх розташування, не мають оборонних рис, можна припустити, що за язичницьких часів ця гора була обрядовим місцем, а вали служили до його обмеження і відокремлення того місця. У ході вивчення території не було знайдено слідів будівлі і тому було розпочато дослідження.

У східній частині гори закладено траншею довжиною 24 м, шириною 2 м, глибиною 70 см., місцями до півтора метра. Насип до глибини 70 см. складався з чорнозему перемішаного з дрібним каменем, нижче 70 см. – велике і грубе каміння, подібне до фундаменту. У ході розкопок було виявлено велику кількість фрагментів глиняної кераміки і багато кісток тварин, а за межами зовнішньої сторони валу знайдено згарище з попелом. У такому стані й були знайдені перепалені людські кістки. Окремо від кераміки і кісток на дослідженій ділянці ще було знайдено: гарно виготовлена мала глиняна намистинка правильної форми, пряслице, наприкінці знайшли фрагмент браслета. Крім цих предметів були ще залізні стріли, котрі було передано бургомістрові Збаражя пану Юліану Опольському для зберігання, як пам'ятку в магістраті [1, с. 53].

Отже, було знайдено сліди обрядового місця, яке говорить про те, що власне на Бабиній гора було тілопальне кладовище. У виявлених могилах, зокрема в 7-ми з них, знайдено скелети на глибині 55-70 см. Голови повернуті на захід, руки витягнуті вздовж тіла. Деякі скелети пошкоджені в результаті засипан-

ня каменем. Обміри 4-х скелетів наступні: довжина 162, 165, 171, 174. У двох випадках голови скелетів нахилені на бік до південної сторони. У кожній могилі були черепки від посуду й іншого начиння, грубо-зернисті, такі самі, як при розкопках валу. У могилах немає жодного сліду деревини. На одному з скелетів знайдено на пальці срібний перстень і бронзову сережку. Перстень невеликий, досить товстий, не спаяний, зі зведеними кінцями, що заходили один на один, оздоблений цікавим і добре виробленим тисненим орнаментом у вигляді крапочок і хрестиків. Подібні орнаменти спостерігаються і в кераміці, але більших розмірів. Сережка дуже поширений на Поділлі, кільце з грубого бронзового дроту. Всього на Бабиній горі розкопано 12 могил [1, с. 54].

Результати розкопок дозволили зробити Адаму Кіркору вмотивований висновок, що на Бабиній горі існувало язичницьке кладовище. Імовірно, ці могили були прикриті могильними плитами, як це поширено на Поділлі. А, отже, поховання належали до так званих плитових гробів.

Археологічні розкопки в районі Старозбаразької фортеці були проведені ще в 30-х роках ХХ ст. Організувала і очолила роботу польський археолог Ірена Сівковна, яка залишила для нас свідчення про їх проведення. Під час земляних робіт було знайдено срібний скарб вагою 0,5 кілограма.

Скарб складався з двадцяти срібних предметів. До складу вищезгаданого скарбу входили наступні вироби: три гривні (нашийні прикраси), сім намистин, шість напівкруглих фібул з нанизаними на них кульками, дві підвіски у формі трикутника і два круглі орнаментовані браслети [1, с. 359-361]. Датується цей скарб ХІІ-ХІІІ століттям і зараз знаходиться в одному з музеїв Варшави.

Після цих розкопок в історії досліджень Старозбаразького замку настає довга пауза, яка продовжується до 90-х рр. ХХ ст. За цей час твердиня ще більше занепала. Каміння, що колись було частиною замкових стін у 40-х рр., було використано на будівництво господарських будівель новоствореного колгоспу. Ґрунтовні роботи по вивченню Старозбаразької фортеці було розпочато у 1998 р. експедицією Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ (керівник М. Филипчук). Як результат, було виготовлено інструментальний план пам'ятки, що у свою чергу дало змогу нанести на карту залишки збережених фортифікаційних споруд, компактне розташування слов'янських та давньоруських пам'яток.

У липні того ж року розпочався другий етап археологічного вивчення Замкової гори. Ним керувала археолог Тернопільського краєзнавчого музею Марина Ягодинська. Було розпочато розкопки в урочищі Замкова гора. Розкопки були проведені на давньоруському городищі літописного Збаража. На цьому місці у ХV ст. був побудований замок. На початку ХХ століття ще збереглися рештки стін, складені з рваного каменя.

Залишки замку розміщені на верхів'ї Замкової гори на висоті 400 м над рівнем моря, яка знаходиться на лівому березі р. Гнізна, на східних околицях с. Старий Збараж. З напільної сторони від замку на південний схід розміщувалися три дугоподібні вали. На одному з них для вивчення конструкції валу та рову закладений розкоп. Для вивчення культурного шару на території замку був закладений другий розкоп. У літературі є відомості, що до побудови замку у ХV ст. на Замковій горі існувало давньоруське городище. Дійсно, на згаданій території можна знайти залізні речі давньоруського часу. Крім того, у культурному шарі знайдено ліпну кераміку VIII-IX ст., кружальні фрагменти горщиків X-XI ст. [10, с. 92-94]. Стверджують, що у VIII-IX ст. на цьому місці було слов'янське поселення культури типу Лука-Райковецька. Поруч з поселенням знаходився слов'янський ґрунтовий могильник з тілополенням в урнах. Нажаль, територія городища сильно зруйнована пізніми перекопами [12, с. 137-153].

Перший розкоп було закладено в південній частині гори, який охопив частину оборонного валу та рову перед ним. Знахідки які були виявленні в ході дослідження 2,5-метрового культурного шару свідчать про те, що в цьому районі і в IX столітті вирувало життя. Відбувалися тут збройні сутички і в пізніші віки. Про це свідчать численні знахідки наконечників стріл. Можна з впевненістю припустити, що вони були залишені під час численних набігів кочовиків. Тут же зустрічалося вугілля, кальциновані кісточки, фрагменти обмазки. Цей шар утворився в результаті викопування ровів з обох сторін валу [9, с. 2]. Пізніше цей вал реконструювався у ХV-ХVI ст., про що свідчить верхній жовто-коричневий шар, в якому поряд з керамікою ХІІ-ХІІІ ст., VIII-IX ст., скляними браслетами були знайдені фрагменти горщиків ХV-ХVI ст. Тут також знайдено велику кількість кісток свійських тварин.

По-своєму цікавий виявився другий розкоп, закладений вже на території самої фортеці. З метою перевірки культурного шару на предмет залишків давньоруського дитинця городища княжої доби. Загальна площа розкопу 59,4 м². У результаті розкопок була досліджена вся запланована площа. Весь культурний шар був перекопаний. На глибині 30 см. від денної поверхні в північній частині розкопу зафіксовані залишки наземної будівлі. Споруда повністю не розкопана, одна із стін виходила за межі розкопу. Досліджена частина мала вигляд п'ятикутника. На глибині 75 см. з'явилися кам'яні стіни споруди, яка

мала вигляд неширокого коридору, що потім переходив у прямокутну камеру. Обидві паралельні стіни були зроблені з каменю-вапняку прямокутної форми. Під час будівництва цього приміщення використовувалися і виходи природного каменю. Каміні скріплювалися між собою вапняковим розчином. Частина будівлі являла собою склепіння у вигляді арки. Можливо, ця споруда являла собою підвал замку. У склепінні разом з каменем використовувалась цегла. Під завалом склепіння, на кам'яній підлозі, знайдені залишки обгорілих дошок, вугілля та перепалена глина. Все це свідчить про пожежу. Під час зачистки підлоги знайдені фрагменти середньовічної кераміки та бронзовий перстень з шестигранною прозорою кришталевою вставкою. Під вставку підкладена пластинка, на якій нанесено зображення «рози вітрів», або як казали раніше «громового знаку». Цей перстень мав охоронне магичне значення і повинен був захистити свого господаря чи господиню від блискавки та грому [9, с. 3-4].

Було закладено ще і третій розкоп загальною площею 12 м² з ціллю віднайти в'їзд у замок, проте культурного шару знайдено не було.

Значно скромніше виглядає історія археологічного дослідження зруйнованого монастиря св. Онуфрія. Протягом 2003 р., під час будівельно-земляних робіт на подвір'ї церкви, тобто в безпосередній близькості від описаних поверхневих слідів, у траншеї для газової труби було виявлено інгумаційні поховання та культурний шар, насичений різночасовими знахідками. Об'єктом дослідження стали залишки поверхневих слідів ймовірного давнього монастиря святого Онуфрія поблизу церкви Спаса. Саме там було закладено розкоп площею 60 м². Залишки фундаменту стін монастиря мають Г-подібну форму шириною 10 м і довжиною 25 та 25 м. Слід зауважити, що по периметру, а також всередині простору поверхневих слідів проступали чітко виражені руїни стін [3, с. 15]. Фіксація рухомих знахідок і залишків об'єкту велася по квадратах. Це дозволило детально вивчити характер культурного шару як над кладкою кам'яних стін, так і в заповненнях виявлених приміщень монастиря.

У результаті дослідження на місці поверхневих слідів було виявлено залишки фундаментів та стін ймовірної монастирської будівлі. Ширина стін: 1,0 м (східна), 1,1 м (західна) та 1,2 м (південна); ширина споруди в цілому становить 8 м. В окремих місцях з внутрішньої сторони виявлено залишки вапнякової штукатурки. Над розвалом південної стіни на глибині 0,1 м від рівня сучасної поверхні з фрагментами кружального редукованого горщика знайдено мідну монету – литовський солід (1666 р.). Ці знахідки дозволяють висловити припущення, що дана частина будівлі в кінці XVII ст. вже була зруйнована і не відбудовувалася. У дослідженій частині були виявлені приміщення, можливо підвального типу. Ширина фундаменту східної стіни – 1,3 м. Внутрішня стіна має фундамент 0,95-1,0 м. У стінах прослідковано внутрішні віконні і дверні отвори. У заповненні приміщень на різних глибинах виявлено рухомий матеріал, серед якого переважають: вироби з кераміки, скла (передусім, віконне скло), металу. Кераміка представлена уламками і фрагментами тонкостінного кружального посуду, кахлів, цегли. На даному об'єкті рухомі знахідки є різночасовими. Досить часто і в значній кількості траплявся давньоруський посуд сер. XII – сер. XIII ст. [4, с. 25].

Таким чином, рухомий матеріал з розкопу, який був закладений на місці давнього монастиря, слід віднести до широкого хронологічного періоду: XII-XVIII ст. Різночасовість знахідок простежується як у всіх шарах і прошарках, які перекривали залишки стін, так і у заповненні приміщень будівлі. Верхні хронологічні межі рухомого матеріалу встановлює мідна монета 1817 р. випуску.

Результати археологічних досліджень дозволяють сформулювати деякі висновки, щодо особливостей розвитку літописного Збаражу.

Згідно методики визначення міст серед відомих на той час давньоруських городищ, розробленої А. В. Кузою, місто є адміністративно-господарським, військово-політичним центром, центром розвитку ремісництва, торгівлі, культури, одним словом, багатофункціональним укріпленим поселенням [4, с. 42]. Для того, щоб городище було визнано містом, необхідно мати ряд умов: 1. площа має складати не менше 2,5 га; 2. наявність укріплень, садибно-дворова забудова; 3. монументальне зодчество; 4. знахідки, що свідчать про адміністративний устрій (пломби, печатки), військову справу (зброя, спорядження коня і вершника), сільськогосподарську, ремісничу, торговельну діяльність населення, розвиток культури. Сюди можна додати ще наявність могильників, як один з факторів визначення міста [4, с. 168].

Якщо розглядати давньоруські пам'ятки біля Старого Збаражу по методиці А. В. Кузи, можна виділити наступні моменти: площа городища в урочищі Замкова гора складає 4,6 га, городища в урочищі Бабина гора – 0,95 га, обидва городища мають оборонну систему, що складається з оборонних валів та ровів і захищають заселену частину з напільної сторони; на відстані до 500 м на північ від Замкової гори існує старовинна церква в урочищі Монастирок, що свідчить про давню традицію будівництва церков

саме тут і, скоріш за все, на місті старої дерев'яної церкви у XVI ст. була побудована кам'яна в комплексі з будівництвом кам'яного замку; з північної сторони городища на Замковій горі досліджено слов'янський урновий тілопальний могильник, що датується пізньою фазою лука-райковецької культури [12, с. 137-153]; із західної сторони городища, на якому Адам Кіркор досліджував давньоруські язичницькі поховання [2, с. 161; 6, с. 649]. Знахідки скарбу, що складався зі срібних нашійних гривен, браслетів свідчать про те, що на території городища перебували представники боярсько-князівської знаті; крім того тут знайдений хрест-енколпійон 1240 р. [11, с. 175-181], скляні намистини, прясло, наконечник спису, наральник, сокиру, кручені та гладкі кольорові скляні браслети тощо.

Всі вище перераховані складові середньовічного міста свідчать про безумовно міський статус літописного Збаража. Таким чином, дане дослідження підтверджує думку про більш ранню дату заснування літописного Збаража – у першій половині X століття. У 1211 році літописець згадує Збараж місто, яке з огляду на місцезнаходження носило адміністративно-фіскально-сторожові функції і було прикордонним містом. У XII-XIII ст. основна частина міста знаходилась на лівому березі р. Гнізна – тут був адміністративний, ремісничо-торговий та культурний центр. На Бабиній горі перебувала сторожа та був цвинтар. Стосовно будівництва кам'яного замку в Збаражі, який знаходився на місці зруйнованої у XIII ст. фортеці-городища, необхідно відмітити, що безпосереднього автора будівництва чи власника встановити не вдалося через брак історичних джерел.

Можна припустити, що Збараський замок споруджено в середині – наприкінці XIV ст. у межах літописного Збаража, правдоподібно князями Коріатовичами, з метою укріплення кордонів Поділля, а занепад замку в Старому Збаражі та спорудження укріплення на новому місці можна віднести до початку – середини XVI ст.

Таким чином, археологічні джерела відіграли значну роль для пояснення багатьох питань історії літописного міста. На основі археологічних джерел можна визначити приблизний період існування міста, його культурно-історичне, господарське значення та місце серед інших міст Поділля в княжу добу. Багато чудових тасмниць зберігає ще збараська земля.

Список використаних джерел та літератури

1. Wiadomości archeologiczne. – Warszawa, 1939. – Т. XVI. – S. 359-361.
2. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 160.
3. Білас Н. Звіт про археологічні розкопки на території Державного історико-архітектурного заповідника в місті Збаражі Тернопільської області у 2004 році / Наталія Білас. – Львів, 2004.
4. Куза А. В. Малые города Древней Руси / А. В. Куза. – М.: Наука, 1989. – С. 49.
5. ПСРЛ. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб, 1908. – Стлб. 715-736. – [Електронний ресурс]. Точка доступу: <http://litopys.org.ua/ipatlet/ipat31.htm>
6. Ратич О. І. Давньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей України / О. І. Ратич. – К.: Наукова думка, 1957. – С. 649.
7. Чайка В. Археологічні розкопки в урочищі Бабина гора., с. Старий Збараж / В. Чайка // ВІК. – 2008. – трав. (№5(32)).
8. Чайка В. Збараський замок: науково-популярне видання / В. Чайка. – Тернопіль: Астон, 2011. – С. 8-9.
9. Ягодинська М. Звіт про археологічні розкопки в урочищі Замкова Гора біля с. Старий Збараж Збараського району Тернопільської області у 1997 році / М. Ягодинська – Тернопіль 1997 – С. 2.
10. Ягодинська М. Літописний Збараж (Збираж) (за матеріалами археологічних досліджень) / М. Ягодинська // Наукові записки. – Збараж, 2010. – С. 92-94.
11. Ягодинська М. Нові культові речі з давньоруських пам'яток Західного Поділля / М. Ягодинська // Старожитності Верхнього Придністров'я. Ювілейний збірник на честь 60-річчя Юрія Миколайовича Малєєва. – К.: Стилос, 2008. – С. 175-181.
12. Ягодинська М. Слов'янський могильник біля Старого Збаража / М. Ягодинська // Джерело. – 1994. – Вип.1. – С. 137-153.

ВИСВІТЛЕННЯ АРХЕОЛОГІЇ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ У ЦЕНТРАЛЬНИХ НАУКОВИХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАННЯХ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Праця продовжує цикл публікацій з висвітлення археології Хмельницької області в науковій періодиці. Присвячена узагальненню інформації щодо висвітлення результатів археологічних досліджень на Хмельниччині в центральних часописах у галузі археології України періоду незалежності (до 2015 р. включно).

Ключові слова: Хмельницька область, Україна, періодичні видання, «Археологія», «Археологічні дослідження в Україні», «Археологічні відкриття в Україні».

Частина 1. Археологія Хмельниччини в журналі «Археологія»

З розпадом СРСР у журналі Інституту археології НАН України «Археологія», як і в радянський період, з'являлися публікації, що безпосередньо стосуються Хмельницької області. Розглянемо їх нижче.

Стаття Н. Б. Бурдо присвячена кременевій індустрії населення трипільської культури Середнього Подністров'я, значна кількість артефактів якої в 1960-1970-х рр. була отримана в ході роботи Середньодністровської експедиції, а тепер зберігається в наукових фондах Інституту археології НАНУ. У праці йдеться також про знахідки на об'єктах півдня Хмельниччини [4].

Під час рятівних археологічних робіт на місці утворення Дністровського водосховища у 1977-1984 рр. співробітник Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника Л. І. Кучугура досліджувала, у числі інших, старожитності в ур. Монастирисько біля с. Врублівці на Дністрі. На території її розкопу був виявлений знівельований курган скіфського періоду, його публікація була здійснена у часописі 1997 р. [14].

Експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом М. П. Кучери у 1988-1990 рр. проводила дослідження (переважно розвідкового характеру) так званих «Траянових» валів Середнього Подністров'я на території Тернопільської, Чернівецької й Хмельницької областей. Унаслідок були картографовані окремі ділянки цих давніх оборонних ліній, в окремих місцях зроблені їх перерізи. Встановлений їх різнотипний характер і різний час побудови, про що інформувала публікація 1992 р. керівника експедиції [13].

У 1990-1991 рр. на чолі з співробітником Інституту археології АН УРСР Л. І. Виногородською були проведені дослідження з метою археологічної локалізації раніше відомої передусім за історичними джерелами Пилявецької битви 1648 р. між козацькими і польськими військами. Унаслідок дослідниці дійшла висновку про локалізацію битви між сучасними селами Кантівкою та Пилявою, на межі Старокостянтинівського і Старосинявського районів. Стаціонарно досліджувалися зруйновані залишки Пилявецького замку, там було знайдено археологічний матеріал починаючи з XIII ст. Стаття про результати досліджень на місці битви з'явилася в часописі в №1 за 1997 рік [5].

2000 р. співробітник Нетішинського міського краєзнавчого музею В. О. Самолюк розкопав у межах міста курган (№VIII, – загалом тут було виявлено і досліджено кілька груп курганів), котрому загрожувала руйнація кар'єром. З-поміж інших цей насип вирізнявся наявністю двох пар поховань і численним поховальним інвентарем. Отримані матеріали вивчалися фізичними, антропологічними та іншими методами, що дало змогу реконструювати багато аспектів минулого людності Погориння доби бронзи. Публікація матеріалів досліджень VIII Нетішинського кургану, залишеного носіями тшинецької культури XVI-XII ст. до н. е., була здійснена спільно С. С. Березанською, Т. Ю. Гошко та В. О. Самолюком [2].

З початку у 1997 р. стаціонарних робіт експедицією Кам'янець-Подільського педуніверситету на городищі XII-XIII ст. у с. Губин Старокостянтинівського району, до цього часу вже знайдено декілька речових скарбів. Публікації одного з них, 2001 р., що складався з двох гарнітурів жіночих прикрас (усього – 40 виробів), присвячена спільна стаття дослідників городища [6].

Починаючи з 2008 р. на одному з найдавніших ранньопалеолітичних місцезнаходжень в Україні (300-400 тисяч років тому), біля смт Меджибіж Летичівського району, працює об'єднана експедиція Інституту археології НАНУ та Київського національного університету ім. Т. Шевченка, за підтримки місцевого Державного історико-культурного заповідника. Місцезнаходження давно відоме спеціалістам, але досі вивчене недостатньо. Систематичні комплексні (археологічні, палеонтологічні, фауністичні тощо) його дослідження продемонстрували великий потенціал для з'ясування важливих питань давнього минулого не лише України, але й Європи загалом. Про це йдеться у статті «Меджибіж: нижньопалеолітична пам'ятка на схід від Карпат» [28]. У липні 2012 р. на базі Державного історико-культурного

заповідника «Межибіж» відбулися польовий семінар і конференція з дослідження цієї пам'ятки, про що є відповідне повідомлення в журналі [29].

У публікації Б. О. Моці та Ю. І. Толкачова оповідається про історичні події, пов'язані з фортецею в Меджибожі, історію її археологічних досліджень, висловлюються міркування про історичний розвиток оборонних споруд на її території [19].

Критичному аналізу поглядів О. А. Пламеницької щодо походження та розвитку скельної церковної архітектури басейну Дністра, а також історичної реконструкції Бакотського скельного монастиря, присвячена стаття П. О. Нечитайла [20].

Узагальненню результатів досліджень поховань і аналізу розвитку поховального обряду в давньоруського населення Середньодністровського Лівобережжя на матеріалах Хмельниччини присвячена стаття С. П. Маярчака [15]. Ще одна його стаття присвячена з'ясуванню питань, пов'язаних з розвитком літописних Пониззя та Бакоти [16].

В узагальнюючій праці О. Л. Позіховського й К. П. Бунятян про пам'ятки культури кулястих амфор у регіоні м. Острог Рівненської області, згадуються такі й поблизу м. Нетішин на території Хмельниччини [24, с. 62-65].

Рідкісній на території України знахідці фрагментів римського військового диплому 207 р. н. е. з околиць с. Зарічанка Чемеровецького району присвячена спільна стаття І. І. Іванчика, О. Г. Погорільця та Р. В. Саввова [9].

У публікації Т. О. Рудич оприлюднено результати вивчення антропологічного матеріалу з черняхівського могильника Лісові Гринівці на околиці м. Хмельницький (рятувальні розкопки Б. С. Строцена 2010 р.) [27].

Г. А. Козубовський у двох своїх статтях з проблематики середньовічної нумізматики зокрема використав інформацію О. Г. Погорільця про знахідки на Хмельниччині. Так, на поселенні XIV ст. біля с. Пільний Мукарів Дунаєвського району були знайдені срібні каблучки, обрізані празькі гроші Яна I Люксембурзького (2 екз.) та золотоординський пул з двоголовим орлом Узбека (1312-1342 рр.) [12, с. 76]. Для одного зі знайдених празьких грошей було проведено рентгеноспектральний флуоресцентний аналіз, що дало змогу уточнити його датування [11, с. 62]. Ще у трьох статтях «Археології» побіжно згадуються знахідки предметів кінської упряжі скіфського часу [1, с. 90-91; 17, с. 76; 18, с. 47], в одній – знахідки керамічних посудин городоцько-здовбицької культури [3, с. 23, 25], в одній – знахідки фібул празької культури [7, с. 96, 99], і ще в одній – знахідка вістря дротика цієї ж культури [21, с. 40-42] з території Хмельниччини.

До 65-, 70- та 75-річного ювілеїв корифея української археології І. С. Винокура, що реалізувався як учений і викладач передусім у роки праці на історичному факультеті в Кам'янці-Подільському, у журналі вийшли присвячені цим подіям повідомлення [8; 22; 23].

У 4 номері за 2013 рік вийшло дві рецензії на посмертну монографію дослідника з Хмельницького О. В. Глушка «Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV-XVII ст.)» [25; 26]. Книга, по суті, являє собою блискуче захищену 2007 р. магістерську роботу Олексія, котру він планував розвинути в кандидатську дисертацію, вступивши до аспірантури. Та доля розпорядилася інакше: дуже здібний і перспективний дослідник 2008 р. відійшов у вічність унаслідок автокатастрофи, проживши короткі 23 роки.

Отже, у журналі «Археологія» періоду незалежної України виходили різнопланові (хронологічно, тематично й територіально) публікації, що безпосередньо стосуються Хмельницької області. Відносно немало їх базуються на матеріалах польових досліджень ще радянської епохи. Порівняно з радянським періодом спостерігається більше зацікавлення об'єктами й артефактами часів козацтва.

Список використаних джерел та літератури

1. Бандрівський М. С. Подільсько-Карпатський тип кінської упряжі VII ст. до Р. Х. / М. С. Бандрівський // Археологія. – 2005. – №4. – С. 90-93.
2. Березанська С. С. Колективне поховання тшинецької культури на р. Горинь / С. С. Березанська, Т. Ю. Гошко, В. О. Самолюк // Археологія. – 2004. – №1. – С. 111-125.
3. Бунятян К. П. Час формування городоцько-здовбицької культури / К. П. Бунятян // Археологія. – 2014. – №4. – С. 18-30.
4. Бурдо Н. Б. Кременова індустрія пам'яток трипільської культури на Середньому Дністрі (за матеріалами колекцій Наукових фондів із розвідок Середньодністровської експедиції 1964-1970 рр.) / Н. Б. Бурдо // Археологія. – 2008. – №4. – С. 3-8.

5. Виногородська Л. І. Історико-археологічні дослідження поблизу с. Пилява Хмельницької області (до локалізації місця Пилявецької битви) / Л. І. Виногородська // Археологія. – 1997. – №1. – С. 89-106.
6. Винокур І. С. Речовий скарб із літописного Губина / І. С. Винокур, В. І. Якубовський, О. І. Журко, В. П. Мегей // Археологія. – 2003. – №1. – С. 54-65.
7. Володарець-Урбанович Я. В. Фібули V – першої половини VIII ст. з Полтавщини (знахідки від початку 2000-х років) / Я. В. Володарець-Урбанович // Археологія. – 2015. – №3. – С. 87-106.
8. До 70-річчя Іона Ізраїлевича Винокура // Археологія. – 2000. – №4. – С. 147-148.
9. Іванчик А. І. Новий римський військовий диплом із території України / А. І. Іванчик, О. Г. Погорілець, Р. В. Саввов // Археологія. – 2006. – №4. – С. 45-54.
10. Іон Ізраїлевич Винокур // Археологія. – 2006. – №4. – С. 109-110.
11. Козубовський Г. А. Празькі гроші XIV-XV ст. з археологічних пам'яток України / Г. А. Козубовський // Археологія. – 2010. – №4. – С. 60-69.
12. Козубовський Г. А. Дані нумізматики про торгівельні шляхи в Україні в середині XIV ст. / Г. А. Козубовський // Археологія. – 2012. – №3. – С. 75-82.
13. Кучера М. П. «Траянові» вали Середнього Подністров'я / М. А. Кучера // Археологія. – 1992. – №4. – С. 43-55.
14. Кучугура Л. І. Ранньоскіфський комплекс з кургану поблизу с. Врублівці в Подністров'ї / Л. І. Кучугура // Археологія. – 1995. – №2. – С. 131-135.
15. Маярчак С. П. Поховання і розвиток поховального обряду в давньоруського населення Лівобережжя Середнього Подністров'я / С. П. Маярчак // Археологія. – 2008. – №2. – С. 30-39.
16. Маярчак С. П. Літописні Бакота і Пониззя у Середньому Подністров'ї / С. П. Маярчак // Археологія. – 2009. – №2. – С. 23-33.
17. Могилов О. Д. Деталі кінського спорядження у пам'ятках Західноподільської групи скіфського часу / О. Д. Могилов // Археологія. – 2003. – №2. – С. 74-83.
18. Могилов О. Д. Про один із різновидів ранньоскіфських зооморфних вуздечкових прикрас / О. Д. Могилов, А. Ф. Гуцал // Археологія. – 2008. – №4. – С. 44-48.
19. Моця Б. О. Меджибізька фортеця / Б. О. Моця, Ю. І. Толкачов // Археологія. – 2000. – №3. – С. 72-83.
20. Нечитайло П. О. Погляд на початки християнської архітектури України (до концепції О.А. Пламеницької) / П. О. Нечитайло // Археологія. – 2006. – №3. – С. 87-94.
21. Панікарський А. В. Списи та дротики ранніх слов'ян: функціональна класифікація / А. В. Панікарський // Археологія. – 2015. – №1. – С. 39-50.
22. Петров М. Б. До ювілею І. С. Винокура // Археологія. – 1997. – №2. – С. 141-142.
23. Петров М. Б. Життя в науці та освіті / М. Б. Петров // Археологія. – 2006. – №2. – С. 105-107.
24. Позіховський О. Л. Пам'ятки культури кулястих амфор в околицях Острога / О. Л. Позіховська, К. П. Бунятян // Археологія. – 2012. – №2. – С. 54-67.
25. Панишко С. Д. Глушок О. В. Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV-XVII ст.) [Рецензія] / С. Д. Панишко // Археологія. – 2013. – №4. – С. 134-135.
26. Пламеницька О. А. Глушок О. В. Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV-XVII ст.) [Рецензія] / О. А. Пламеницька // Археологія. – 2013. – №4. – С. 131-133.
27. Рудич Т. О. Антропологічний матеріал з могильника Черняхівської культури Лісові Гринівці / Т. О. Рудич // Археологія. – 2014. – №3. – С. 79-91.
28. Степанчук В. М. Меджибіж: нижньопалеолітична пам'ятка на схід від Карпат / В. М. Степанчук, С. М. Рижов, О. Г. Погорілець // Археологія. – 2012. – №4. – С. 5-13.
29. Степанчук В. М. Міжнародний польовий семінар і конференція з дослідження ранньопалеолітичної пам'ятки Меджибіж / В. М. Степанчук, Д. В. Кепін // Археологія. – 2014. – №1. – С. 134-137.

Частина 2. Археологія Хмельниччини в «АВУ» / «АДУ»

Часопис зі схожими назвами – «Археологічні дослідження на Україні», «Археологічні відкриття в Україні», «Археологічні дослідження в Україні» являє собою збірки з короткою інформацією про здійснені на території держави різними установами та організаціями археологічні дослідження. Видається Інститутом Археології НАН України. Частина випусків присвячена одному польовому сезону, частина – двом (є навіть трьом).

Починаючи з 1990 р. кілька археологічних експедицій на території Хмельниччини, передусім спрямованих на вивчення об'єктів з культурними нашаруваннями козацької епохи, очолювала співробітник ІА НАНУ Л. І. Виногородська. Так, у 1990 р. була проведена спільна з обласним краєзнавчим музеєм

експедиція на місці Пилявецької битви [3]. У 2001, 2002, 2005 рр. на замовлення місцевої влади проводилися розкопки в районі середньовічних монастиря і фортеці в м. Старокостянтинів [4–6]. 2010 р. дослідниця очолювала експедицію, що працювала на Північному бастіоні Кам'янець-Подільського замку, про що є повідомлення на сторінках видання [7].

В. А. Захар'єв у 1990-х рр. очолював спільну експедицію Хмельницького обласного краєзнавчого музею і Дунаєвецької районної станції туристів-краєзнавців, котра досліджувала головню непогано збережені могильники давньоруського періоду в мікрореєоні с. Сокилець Дунаєвецького району. Стислі результати цих досліджень за 1993, 1994, 1996, 1997, 2000 рр. опубліковані у часопису [28–31; 33].

1992 р. у м. Полонному в рамках підготовки до святкування 1000-ліття міста на замовлення місцевої влади експедиція Кам'янець-Подільського педінституту під керівництвом І. С. Винокура здійснила невеликі стаціонарні дослідження двох середньовічних городищ, унаслідок чого виявлено давньоруський і пізньосередньовічний археологічний матеріал [8].

У 1996 р. біля с. Стуфчинці Хмельницького району при обстеженні траси нафтопроводу НПК «Південний» – Західна Україна працівниками Інституту археології НАНУ було виявлено, а вже наступного року частково стаціонарно досліджено поселення раннього залізного віку [14].

Повідомлення «Розкопки курганів тшинецької культури на р. Горинь» присвячене пам'яткам доби бронзи біля м. Нетішин. Роботи проводилися спільною експедицією Інституту археології НАНУ та Нетішинського краєзнавчого музею у 1998 р. [1].

Починаючи з 1997 р. на давньоруському городищі в с. Губин Старокостянтинівського району планомірно працювала експедиція Кам'янець-Подільського педуніверситету. Спочатку Губинська експедиція очолювалася І. С. Винокуром, а після його смерті у 2008 р. керівником експедиції став В. І. Якубовський. Крім власне городища, досліджувалася його периферія. У різних напрямках від городища виявлено та досліджено давньоруські могильник і залізоборобну майстерню, трипільські й скіфського часу об'єкти тощо. Сумарні масштаби виконаних земляних робіт є дуже значними, як і отримані результати, що висвітлювалися в повідомленнях часопису [9–13; 70–74].

Значний вклад у вивчення епохи раннього залізного віку на Хмельниччині, передусім курганів передскіфського і ранньоскіфського періодів, зробила ще одна експедиція Кам'янець-Подільського університету, на чолі з А. Ф. Гуцалом. На сторінках «АВУ»/«АДУ» можна знайти повідомлення про результати розкопок цієї експедицією курганів біля сіл: Шутнівці, Чабанівка, Теклівка, Колодіївка Кам'янець-Подільського району, Спасівка та Іванківці Городецького району [15–23].

В окремих повідомленнях часопису розповідається про здійснювані у Меджибізькій фортеці в 1999–2004 рр. розкопки експедицією під керівництвом працівника Обласного центру з охорони пам'яток історії, археології та мистецтва Київської області Ю. І. Толкачова. У ході розкопок, зокрема, були виявлені залишки давніх будівельних елементів початкового ядра замку та кладовище XIV–XVI ст. Антропологічний матеріал опрацьовувався співробітником ІА НАНУ Т. О. Рудич, результати його вивчення стисло висвітлено в трьох окремих публікаціях. З'ясовано, що для померлих був характерний високий зріст і міцна будова тіла, більшість з них належала до балтського антропологічного типу [50–52; 66–68]. Згодом археологічні роботи на території фортеці продовжилися [2].

У 2001 й 2003 рр. експедиція громадської організації «Меджибіж-2000» під керівництвом О. Г. Погорільця здійснила стаціонарні дослідження на пізньосередньовічному укріпленні бастейного типу «Замок Ракочі» неподалік Меджибожа. На думку дослідників цієї невеликої фортеці, вона водночас з оборонними виконувала функції митниці, була споруджена в першій половині XVI ст. й контролювала річкову переправу [25; 49].

Декілька повідомлень інформують про розкопки спільної експедиції кількох організацій та установ (головню Інституту археології НАНУ та Київського національного університету ім. Т. Шевченка, під загальним керівництвом В. М. Степанчука), що у 2008–2013 рр. здійснювали на Меджибізьких ранньопалеолітичних місцезнаходженнях. Учасники експедиції схиляються до думки, що їм вперше в Україні для території на схід від Карпат вдалося дослідити сліди перебування людини можливим віком в 1 млн років, а також найдавніші відомі в Україні вогнища [53–58].

2009 р. розвідкові археологічні роботи проводилися працівниками ІА НАНУ на виявлених співробітником Нетішинського краєзнавчого музею О. М. Романчуком середньо- і пізньопалеолітичних пунктах біля сіл Білотин і Комини Ізяславського району. Унаслідок шурфування на пункті Комини 1 було з'ясовано, що він являє собою залишки майстерні на виходах сировини [35].

В 2010 і 2012 рр. спільними зусиллями співробітників ІА НАНУ, ДІКЗ «Межибіж», гуртківців Міжнародного центру дитячо-юнацького туризму м. Києва та студентів-практикантів Уманського державного педуніверситету Меджибізькою експедицією під керівництвом Е. В. Овчинникова проводилися

розкопки на поселенні трипільської культури і давньоруського часу Русанівці 1 у Летичівському районі. Крім того, експедиція у 2010 р. здійснила розвідкові дослідження у мікрореєоні Меджибожа – на багаточаровому поселенні Меджибіж-Рибгосп і трипільському поселенні Меджибіж-Пристань [45–48].

У 2008-2013 рр. на території Хмельниччини активно здійснювалися археологічні розвідки працівниками Державного підприємства ОАСУ «Подільська археологія» (під керівництвом Б. С. Строєня) [59; 60; 63]. Неподалік м. Хмельницький у 2010 р. відбулися рятівні розкопки могильника черняхівської культури [61; 62]. У 2011 р. біля с. Ілятка Старосинявського та Зайчики Волочиського районів здійснювалися невеликі рятівні розкопки виявлених поховань доби бронзи [34]. З 2012 р., з утворенням експедиції «Кам'янець», зазначеним підприємством ведуться стаціонарні роботи на території Старого міста у Кам'янці-Подільському [64; 65].

Низка повідомлень часопису стосувалися різноманітних розвідкових досліджень на території Хмельницької області, що дало змогу доповнити й уточнити її археологічну карту. Так, про розвідки 1991 р. і 1997 рр. у Дунаєвському й Новоушицькому районах інформували В. А. Захар'єв і Б. Т. Рідуш [27; 32]. Про обстеження 2007 р. у Шепетівському районі мікрореєону давньоруського городища біля с. Городище, а також – у басейні р. Вовк розповідається у повідомленнях С. Ю. Демидко [24]. У 2009 р. він здійснив обстеження низки археологічних об'єктів біля кількох сіл у басейні р. Вовк у центральній частині області, про що також є відповідне повідомлення [26]. Численні обстеження археологічних об'єктів на Хмельниччині, передусім у своєму рідному Волочиському районі, проводив І. Р. Михальчишин, що відбито у декількох повідомленнях часопису за різні роки [37–43]. У 1992 і 1993 рр. Хмельницький загін рятувально-розвідувальної археологічної експедиції при Національному музеї історії України (на чолі з Л. І. Кучугурою) серед інших [36] обстежував багаточарове поселення біля с. Шебутинці Новоушицького району. Знайдені на поселенні пізньотрипільські старожитності ввела в науковий обіг учасниця розвідки О. О. Якубенко [69]. Про розвідкові спелеоархеологічні роботи на Лівобережжі Дністра в 2002-2003 рр. розповідається у повідомленні П. О. Нечитайла, Р. В. Забашти і Б. Т. Рідуша [44].

Підсумуємо. Збірки «АВУ»/«АДУ» містять стислу інформацію про переважну більшість археологічних досліджень, проведених на території області. Щодо Хмельниччини, то більшість повідомлень про стаціонарні дослідження на її теренах присвячені вивченню об'єктів різних епох у мікрореєоні селища Меджибіж Летичівського району, городища давньоруського часу в с. Губин Старокостянтинівського району, замку з прилеглою до нього територією у м. Старокостянтиніві, а також курганів раннього залізного віку у Кам'янець-Подільському і Городецькому районах.

Список використаних джерел та літератури

1. Березанська С. С. Розкопки курганів тшинецької культури на р. Горинь / С. С. Березанська, Я. П. Гершкович, В. О. Самолюк // Археологічні відкриття в Україні (АВУ) 1997-1998 рр. – К.: ІА НАНУ, 1998. – С. 53-54.
2. Ветров В. С. Роботи історико-культурного заповідника «Межибіж» / В. С. Ветров, В. М. Степанчук, С. П. Кармазиненко // Археологічні дослідження в Україні (АДУ) 2015. – К.: ІА НАНУ, 2016. – С. 196-197.
3. Виногородська Л. І. Археологические исследования у с. Пилява Хмельницкой обл. / Л. І. Виногородська // АДУ у 1990 р. – К.: АН УРСР, Інститут археології, 1991. – Ч. 1. – С. 12-13.
4. Виногородська Л. І. Розвідувальні археологічні роботи у м. Старокостянтинів в 2001 році / Л. І. Виногородська // АВУ 2000-2001 рр. – К.: ІА НАНУ, 2002. – С. 105-108.
5. Виногородська Л. І. Археологічні дослідження у м. Старокостянтинів в 2002 році / Л. І. Виногородська // АВУ 2001-2002 рр. – К.: ІА НАНУ; Шлях, 2003. – С. 68-71.
6. Виногородська Л. І. Археологічні дослідження у м. Старокостянтинів Хмельницької обл. в 2005 р. / Л. І. Виногородська // АДУ 2004-2005 рр. – К.: ІА НАН України; Запоріжжя: Дике Поле, 2006. – С. 86-89.
7. Виногородська Л. І. Дослідження Північного бастіону Кам'янець-Подільського замку / Л. І. Виногородська, П. А. Болтанюк // АДУ-2010. – К.; Полтава: ІА НАН України, 2011. – С. 62-63.
8. Винокур І. С. Археологічні дослідження в Полонному / І. С. Винокур, В. П. Мегей // АДУ 1992 р. – К.: ІА НАН України, 1993. – С. 33-34.
9. Винокур І. С. Дослідження літописного Губина / І. С. Винокур, В. І. Якубовський, О. І. Журко, В. П. Мегей // АВУ 1997-1998 рр. – К.: ІА НАНУ, 1998. – С. 63-65.
10. Винокур І. С. Дослідження північної площадки літописного Губина / І. С. Винокур, В. І. Якубовський, О. І. Журко, В. П. Мегей // АВУ 1999-2000 рр. – К.: ІА НАНУ, 2001. – С. 89-90.

11. Винокур І. С. Дослідження літописного Губина у 2001-2002 роках / І. С. Винокур, О. І. Журко, В. П. Мегей, В. І. Якубовський // АБУ 2001-2002 рр. – К.: ІА НАНУ; Шлях, 2003. – С. 72-74.
12. Винокур І. С. Археологічні дослідження літописного Губина у 2004 р. / І. С. Винокур, О. І. Журко, В. П. Мегей, В. І. Якубовський // АДУ 2003-2004 рр. – К.: ІА НАН України; Запоріжжя: Дике Поле, 2005. – С. 86-87.
13. Винокур І. С. Про археологічні роботи 2006 р. у північній частині Губинського літописного городища / І. С. Винокур, В. І. Якубовський, В. П. Мегей // АДУ 2005-2007 рр. – К.: ІА НАН України; Запоріжжя: Дике Поле, 2007. – С. 119-125.
14. Гершкович Я. П. Поселення ранньоскіфського часу Стуфчинці-9 на Поділлі / Я. П. Гершкович, С. М. Рижов // АБУ 1997-1998 рр. – К.: ІА НАНУ, 1998. – С. 13-14.
15. Гуцал А. Ф. Дослідження курганів скіфського часу у Середньому Подністров'ї / А. Ф. Гуцал, В. А. Гуцал, В. П. Мегей // АБУ 1997-1998 рр. – К.: ІА НАНУ, 1998. – С. 74-75.
16. Гуцал А. Ф. Розкопки курганів скіфського часу на Кам'яничині / А. Ф. Гуцал, В. А. Гуцал, В. П. Мегей // АБУ 1999-2000 рр. – К.: ІА НАНУ, 2001. – С. 17-18.
17. Гуцал А. Ф. Результати досліджень курганів скіфського часу біля с. Теклівка на Поділлі / А. Ф. Гуцал, В. А. Гуцал, В. П. Мегей, О. Д. Могилов // АБУ 2001-2002 рр. – К.: ІА НАНУ; Шлях, 2003. – С. 90-92.
18. Гуцал А. Ф. Кургани ранньоскіфської доби біля села Колодіївка на середньому Дністрі / А. Ф. Гуцал, В. А. Гуцал, В. П. Мегей, О. Д. Могилов // АДУ 2003-2004 рр. – К.: ІА НАН України; Запоріжжя: Дике Поле, 2005. – С. 118-119.
19. Гуцал А. Ф. Розкопки курганів ранньоскіфської доби біля села Колодіївка у Середньому Подністров'ї / А. Ф. Гуцал, В. А. Гуцал, В. П. Мегей, О. Д. Могилов // АДУ 2004-2005 рр. – К.: ІА НАН України; Запоріжжя: Дике Поле. – С. 157-159.
20. Гуцал А. Ф. Дослідження курганів ранньоскіфського часу в районі середньої течії р. Збруч / А. Ф. Гуцал, В. А. Гуцал, В. П. Мегей, О. Д. Могилов, О. Л. Баженов, П. А. Болтанюк // АДУ 2006-2007 рр. – К.: ІА НАНУ, Академперіодика, 2009. – С. 91-93.
21. Гуцал А. Ф. Дослідження курганної групи Спасівка-Іванківці у Позбруччі / А. Ф. Гуцал, В. А. Гуцал, О. Д. Могилов, П. А. Болтанюк // АДУ 2009 р. – К.: ІА НАН України, 2010. – С. 101-103.
22. Гуцал А. Ф. Дослідження курганного некрополя Спасівка-Іванківці на Хмельниччині / А. Ф. Гуцал, В. А. Гуцал, О. Д. Могилов // АДУ-2010. – К.; Полтава: ІА НАН України, 2011. – С. 93-94.
23. Гуцал А. Ф. Дослідження у Городоцькому р-ні на Хмельниччині / А. Ф. Гуцал, В. А. Гуцал, О. Д. Могилов, П. А. Болтанюк // АДУ-2011. – К.; Луцьк: ІА НАНУ, 2012. – С. 452-453.
24. Демидко С. Ю. Давньоруський «Ізяславський» мікрорегіон / С. Ю. Демидко // АДУ 2006-2007 рр. – К.: ІА НАНУ, Академперіодика, 2009. – С. 94-95.
25. Демидко С. Ю. Дослідження залишків пізньосередньовічного укріплення XVI ст. поблизу смт Меджибіж Летичівського району Хмельницької області / С. Ю. Демидко, О. Г. Погорілець, С. М. Стопенчук // АДУ 2004-2005 рр. – К.: ІА НАН України; Запоріжжя: Дике Поле, 2006. – С. 8-10.
26. Демидко С. Ю. Результати обстеження басейну р. Вовк 2009 р. / С. Ю. Демидко // АДУ 2009 р. – К.: ІА НАН України, 2010. – С. 116-117.
27. Захар'єв В. А. Нові археологічні об'єкти на території Дунаєвеччини / В. А. Захар'єв // АДУ 1991 року. – Луцьк: Надстир'я, 1993. – С. 34-35.
28. Захар'єв В. А. Дослідження на Дунаєвеччині / В. А. Захар'єв // АДУ 1992 р. – К.: ІА НАН України, 1993. – С. 64-65.
29. Захар'єв В. А. Нові матеріали з давньоруських могильників поблизу с. Сокілець на Поділлі / В. А. Захар'єв // АДУ 1993 р. – К.: ІА НАН України, 1997. – С. 58-60.
30. Захар'єв В. А. Третій сезон досліджень у Соکیلці / В. А. Захар'єв // АДУ 1994-1996 рр. – К.: ІА НАН України, ПРАЙМ, 2000. – С. 46.
31. Захар'єв В. А. П'ятий сезон досліджень у Соکیلці / В. А. Захар'єв // АДУ 1994-1996 рр. – К.: ІА НАН України, ПРАЙМ, 2000. – С. 46-47.
32. Захар'єв В. А. Археологічні та археоспелеологічні роботи у середній течії р. Ушиці на Поділлі / В. А. Захар'єв, Б. Т. Рідуш // АБУ 1997-1998 рр. – К.: ІА НАНУ, 1998. – С. 16.
33. Захар'єв В. А. Черговий етап дослідження Сокілецького давньоруського підплитового могильника XII-XIII ст. / В. А. Захар'єв // АБУ 2000-2001 рр. – К.: ІА НАНУ, 2002. – С. 126-127.
34. Захар'єв В. А. Поховання енеоліту-бронзи на Хмельниччині / В. А. Захар'єв, Б. С. Строцький // АДУ-2011. – К.; Луцьк: ІА НАНУ, 2012. – С. 454.

35. Кухарчук Ю. В. Розвідки в районі Хмельницької АЕС / Ю. В. Кухарчук, О. М. Романчук // АДУ 2009 р. – К.: ІА НАНУ, 2010. – С. 255-258.
36. Кучугура Л. І. Розвідки на Вінниччині і Хмельниччині / Л. І. Кучугура // АДУ 1992 року. – К.: ІА НАН України, 1993. – С. 86-88.
37. Михальчишин І. Р. Розвідки у Волочиському районі Хмельницької області / І. Р. Михальчишин // АБУ 1998-1999 рр. – К.: ІА НАНУ, 1999. – С. 123-124.
38. Михальчишин І. Р. Розвідки у Волочиському районі Хмельницької області / І. Р. Михальчишин // АБУ 1999-2000 рр. – К.: ІА НАНУ, 2001. – С. 163-164.
39. Михальчишин І. Р. Розвідки в межириччі верхів'їв Збруча і Південного Буга / І. Р. Михальчишин, О. В. Семенюк // АБУ 2000-2001 рр. – К.: ІА НАНУ, 2002. – С. 187-189.
40. Михальчишин І. Р. Пам'яткоохоронні археологічні розвідки у Волочиському р-ні / І. Р. Михальчишин // АБУ 2001-2002 рр. – К.: ІА НАНУ; Шлях, 2003. – С. 186-187.
41. Михальчишин І. Р. Пам'яткоохоронні розвідки у Хмельницькій області / І. Р. Михальчишин // АБУ 2002-2003 рр. – К.: ІА НАН України; Шлях, 2004. – С. 224-225.
42. Михальчишин І. Р. Пам'яткоохоронні археологічні розвідки у Волочиському р-ні Хмельницької обл. / І. Р. Михальчишин // АДУ 2003-2004 рр. – К.: ІА НАН України; Запоріжжя: Дике Поле, 2005. – С. 222-224.
43. Михальчишин І. Р. Розвідки в межириччі верхів'їв р. Південний Буг і Збруч у 2005 р. / І. Р. Михальчишин // АДУ 2004-2005 рр. – К.: ІА НАН України; Запоріжжя: Дике Поле, 2006. – С. 284-285.
44. Нечитайло П. О. Спелеоархеологічні роботи на лівобережжі Дністра в 2002-2003 рр. / П. О. Нечитайло, Р. В. Забашта, Б. Т. Ридуш // АБУ 2002-2003 рр. – К.: ІА НАН України; Шлях, 2004. – С. 237-242.
45. Овчинников Е. В. Розкопки на трипільському поселенні Русанівці у Верхньому Побужжі / Е. В. Овчинников, О. Г. Погорілець // АДУ-2010. – К.; Полтава: ІА НАН України, 2011. – С. 249-250.
46. Овчинников Е. В. Дослідження на пам'ятках в околицях Меджибожа / Е. В. Овчинников, О. Г. Погорілець, А. В. Панікарський // АДУ-2010. – К.; Полтава: ІА НАН України, 2011. – С. 251-252.
47. Овчинников Е. В. Дослідження Меджибізької трипільської експедиції / Е. В. Овчинников, О. Г. Погорілець, А. В. Панікарський, Є. В. Пічкур // АДУ-2011. – К.; Луцьк: ІА НАНУ, 2012. – С. 455-457.
48. Овчинников Е. В. Роботи Меджибізької трипільської експедиції / Е. В. Овчинников, О. Г. Погорілець, Є. В. Пічкур // АДУ-2012. – К.: ІА НАНУ, 2013. – С. 349-350.
49. Погорілець О. Г. Дослідження залишків укріплення періоду пізнього середньовіччя поблизу смт Меджибіж Летичівського району Хмельницької області / О. Г. Погорілець, С. М. Стопенчук // АБУ 2000-2001 рр. – К.: ІА НАНУ, 2002. – С. 216-219.
50. Рудич Т. О. Антропологічний матеріал з Меджибожа / Т. О. Рудич, Ю. І. Толкачов // АБУ 1999-2000 рр. – К.: ІА НАНУ, 2001. – С. 211-212.
51. Рудич Т. О. Антропологічні матеріали з Меджибожа / Т. О. Рудич, Ю. І. Толкачов // АБУ 2001-2002 рр. – К.: ІА НАНУ; Шлях, 2003. – С. 245-246.
52. Рудич Т. О. Антропологічні матеріали з розкопок у Меджибожі / Т. О. Рудич, Ю. І. Толкачов // АДУ 2004-2005 рр. – К.: ІА НАН України; Запоріжжя: Дике Поле, 2006. – С. 446-448.
53. Степанчук В. Н. Рекогносцировка местонахождения Меджибож в 2008-2009 гг. / Степанчук В. Н., С. Н. Рыжов // АДУ 2009 р. – К.: ІА НАНУ, 2010. – С. 385-386.
54. Степанчук В. М. Розкопки на місцезнаходженні Меджибіж / В. М. Степанчук, С. М. Рижов // АДУ-2011. – К.; Луцьк: ІА НАНУ, 2012. – С. 458-459.
55. Степанчук В. М. Дослідження нижньопалеолітичних місцезнаходжень біля смт Меджибіж / В. М. Степанчук, С. М. Рижов, О. Г. Погорілець // АДУ-2012. – К.: ІА НАНУ, 2013. – С. 350-352.
56. Степанчук В. М. Роботи Нижньопалеолітичної експедиції (НПЕ) / В. М. Степанчук, С. М. Рижов, П. О. Левчук, В. С. Ветров, М. Ямада, Й. Суда // АДУ 2013 р. – К.: ІА НАНУ, 2014. – С. 260-261.
57. Степанчук В. М. Дослідження нижньопалеолітичних місцезнаходжень біля смт Меджибіж / В. М. Степанчук, С. М. Рижов, Ж. М. Матвіїшина, С. П. Кармазиненко, О. Г. Погорілець // АДУ 2013 р. – К.: ІА НАНУ, 2014. – С. 261-262.
58. Степанчук В. М. Роботи Нижньопалеолітичної експедиції ІА НАН України / В. М. Степанчук, В. С. Ветров, С. П. Кармазиненко, О. Г. Погорілець // АДУ 2015. – К.: ІА НАНУ, 2016. – С. 197-198.
59. Строць Б. С. Дослідження на Поділлі у 2009 р. / Б. С. Строць // АДУ 2009 р. – К.: ІА НАНУ, 2010. – С. 387-388.
60. Строць Б. С. Дослідження ДП ОАСУ «Подільська археологія» / Б. С. Строць // АДУ-2010. – К.; Полтава: ІА НАН України, 2011. – С. 318.

61. Строць Б. С. Рятувальні розкопки черняхівського могильника в с. Лісові Гринівці на Хмельниччині / Б. С. Строць, С. Ю. Демидко // АДУ-2010. – К.; Полтава: ІА НАН України, 2011. – С. 319.
62. Строць Б. С. Завершення дослідження черняхівського могильника у Лісових Гринівцях на Хмельниччині / Б. С. Строць, С. Ю. Демидко, М. Б. Строць // АДУ-2011. – К.; Луцьк: ІА НАНУ, 2012. – С. 460.
63. Строць Б. С. Дослідження ДП ОАСУ «Подільська археологія» на Хмельниччині / Б. С. Строць // АДУ-2012. – К.: ІА НАНУ, 2013. – С. 352-353.
64. Строць Б. С. Дослідження м. Кам'янець-Подільський / Б. С. Строць, П. А. Болтанюк, А. Ф. Гуцал, В. А. Гуцал, В. П. Мегей // АДУ-2012. – К.: ІА НАНУ, 2013. – С. 354-355.
65. Строць Б. С. Охоронні дослідження на території Кам'янця-Подільського / Б. С. Строць, П. О. Нечитайло, І. О. Старенький, А. А. Кулішова // АДУ 2015. – К.: ІА НАНУ, 2016. – С. 198-200.
66. Толкачов Ю. І. Архітектурно-археологічні дослідження в Меджибожі 1999-2000 рр. / Ю. І. Толкачов, Б. О. Моця, Р. І. Радченко, С. М. Степанчук, С. Ю. Демідко // АБУ 1999-2000 рр. – К.: ІА НАНУ, 2001. – С. 58-60.
67. Толкачов Ю. І. Археологічні дослідження в Меджибожі 2000-2002 рр. / Ю. І. Толкачов, Б. О. Моця, Р. І. Радченко, С. В. Чакір, М. В. Пінчак // АБУ 2001-2002 рр. – К.: ІА НАНУ; Шлях, 2003. – С. 276-278.
68. Толкачов Ю. І. Археологічні дослідження в смт Меджибіж у 2003-2004 рр. / Ю. І. Толкачов // АДУ 2004-2005 рр. – К.: ІА НАН України; Запоріжжя: Дике Поле, 2006. – С. 49-52.
69. Якубенко О. О. Нове пізньотрипільське поселення Шебутинці в Середньому Подністров'ї / О. О. Якубенко // АДУ 1994-1996 років. – К.: ІА НАН України, ПРАЙМ, 2000. – С. 185-188.
70. Якубовський В. І. Дослідження середньовічного м. Губин та його околиць у 2009 р. / В. І. Якубовський // АДУ 2009 р. – К.: ІА НАНУ, 2010. – С. 492-494.
71. Якубовський В. І. Основні результати розкопок на території середньовічного м. Губин і його округи в 2010-2011 рр. / В. І. Якубовський // АДУ 2011 р. – К.; Луцьк: ІА НАНУ, 2012. – С. 461-463.
72. Якубовський В. І. Розкопки Губинського городища / В. І. Якубовський // АДУ-2012. – К.: ІА НАНУ, 2013. – С. 355-357.
73. Якубовський В. І. Дослідження середньовічного м. Губина / В. І. Якубовський // АДУ 2013 р. – К.: ІА НАНУ, 2014. – С. 262-263.
74. Якубовський В. І. Дослідження літописного Губина та його округи / В. І. Якубовський, І. П. Русий, С. А. Тимків // АДУ 2014. – К.: ІА НАН України, Стародавній Світ, 2015. – С. 247-249.

Світлана Смірнова,
 молодший науковий співробітник
 Кам'янець-Подільського державного
 історичного музею-заповідника

КОЛЕКЦІЯ ІДОЛІВ МУЗЕЮ СТАРОЖИТНОСТЕЙ. ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті здійснюється огляд історіографії досліджень колекції ідолів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Автор робить спробу систематизувати наявний доробок дослідників стосовно ідолів, які представлені в колекції. Метою цієї роботи є звести в одне ціле напрацьований на сьогодні в цьому напрямку матеріал.

Ключові слова: ідоли, язичництво, Середнє Подністров'я, Музей старожитностей, Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник.

У будинку Вірменського торгового дому з 2001 року розташовується Музей старожитностей, котрий складається з 4 залів та дворика, в якому створено лапідарій – колекцію кам'яних язичницьких ідолів. На сьогоднішній день колекція складається з 10 оригінальних скульптур (один ідол – Лоївецький – знаходиться в експозиції, присвяченій ранньому залізному віку) та однієї копії (Збруцький ідол). Назви ідолів походять від місця, де їх знайшли. Всі ідоли, представлені в колекції, знайдені на території Середнього Подністров'я. Дослідження цих скульптур дає нам важливу інформацію про язичницькі вірування слов'ян.

Вагомий внесок у дослідження язичницьких старожитностей Поділля належить відомому подільському краєзнавцеві та церковному діячеві Ю. Сіцинському, який на основі систематизації та картографування здобутих даних підготував й опублікував працю «Археологическая карта Подольской губернии», що вийшла у світ у 1901 р. у «Працях XI археологічного з'їзду» [29]. Вчений зафіксував і систематизував близько 2 тисяч археологічних пам'яток від кам'яного віку до періоду Київської Русі включно. Цим ґрунтовним дослідженням науковці активно користуються і на сучасному етапі [26]. Також, варто згадати відомого дослідника старожитностей Поділля В. Гульдмана, який у тому ж 1901 р. опублікував «Памятники Подольской старины (материалы к составлению археологической карты Подольской губернии)» [12; 29].

Великий внесок в історію вивчення язичництва Подністров'я зробив археолог І. Винокур. Матеріали його досліджень знайшли висвітлення в монографічних роботах «Історія та культура черняхівських племен» (1972 р.), «Давні слов'яни на Дністрі» (1977 р.), «Черняхівська культура: витоки і доля» (2000 р.). На сторінках цих праць систематизовано велетенський матеріал про духовність населення першої половини I тис. н. е. в Подністров'ї [9, с. 107]. На карті зображено розміщення антропоморфних ідолів II-IX ст. н. е. між Дністром та Південним Бугом. Сюди входить і Збруцький ідол, проте, левову частку становлять пам'ятки черняхівського часу.

На лівобережній частині Середнього Подністров'я археологами досліджено залишки язичницьких святилищ: І. Винокуром та Г. Хотюном – у с. Ставчани [8, с. 109], В. Довженком і М. Брайчевським – у с. Іванківці [3; 4; 16].

1984 року археологи І. Русанова та Б. Тимошук дослідили городище-святилище на горі Богит, де колись встановлено було Збруцький ідол. Про це дослідження йдеться в їхній спільній монографії «Языческие святилища древних славян» (1993 р.). Язичництву присвячено також монографію російського археолога Б. Рибакіна – «Язычество древних славян» (1981 р.).

У 1989 р. у науковому журналі «Археологія» опубліковано статтю І. Винокура та Р. Забашти «Монументальна скульптура слов'ян», в якій вперше поділено черняхівські скульптури на кілька типів за іконографією та стилістикою [11].

Варто відзначити вклад С. Семенчука в дослідження язичницьких ідолів Середнього Подністров'я. Зокрема ряд статей таких як: «Язичницька скульптура з Археологічної карти Ю. Сіцинського в Середньому Подністров'ї», «Археологічні свідчення про ранньослов'янський язичницький комплекс в с. Іванківці на Середньому Дністрі», «Сакральні місця язичницьких ритуальних церемоній на лівобережжі Середнього Подністров'я», «Язичницькі святилища ранньосередньовічної доби в Середньому Подністров'ї», «Про язичницькі старожитності лівобережної частини Середнього Подністров'я: історія та археологія» містять цінну інформацію про дохристиянські божества нашого регіону. Серед ідолів, представлених у нашій колекції, у згаданих статтях міститься інформація про Пижівського, Лосевського, Іванковецьких та Ставчанських ідолів.

У спільній статті В. Гуцала та С. Семенчука «Кам'яна статуя із Лоївець на Середньому Дністрі» подається детальний опис скульптури скіфського часу, яку у 1999 р. виявив один з авторів у дворі жителя с. Березівка [15].

Короткий огляд історіографії та джерел по вказаному регіоні подано в статті С. Семенчука «Історіографічний огляд та джерельна база досліджень язичницької культури населення лівобережної частини Середнього Подністров'я в I тис. до н. е. – першій половині I тис. н.е.», де висвітлюється стан досліджень язичницьких ідолів. Автор багато уваги приділяє Збруцькому ідолу [24]. І не даремно, адже саме про Збруцького ідола написана чи не найбільша кількість наукових досліджень, та до нашого часу ведуться дискусії стосовно його походження.

Збруцький ідол знайдений 1848 року поблизу м. Гусятин у р. Збруч, оригінал зберігається в музеї м. Кракова (Польща). Ідол виконаний у формі чотирьохгранного стовпа висотою 2,54 м зі сторонами по 0,29 та 0,32 м. Кожна сторона ідола заповнена зображеннями, розділеними на три яруси, що відображає уявлення давніх слов'ян про триярусність Всесвіту. Голова ідола покрита круглою шапкою з полями й має чотири обличчя, повернуті на чотири сторони. На верхньому ярусі зображено два жіночих рельєфи, що тримають кільце та ріг достатку й два чоловічих, один з яких зображений з конем та шаблею. У середньому ярусі розташовані дві чоловічі та дві жіночі постаті, які взяли за руки. Біля однієї з них зображено дитину. У нижньому ярусі ідола на трьох сторонах зображено чоловічі фігури, на двох в профіль і на одній в анфас. Четверта сторона нижнього ярусу зайнята зображенням сонячного диска.

З часу відкриття ідола з'явилася велика кількість матеріалу, що стосується виявлення та дослідження Збруцького ідола яку з 1848 і до 1930-х років ХХ ст., зібрав та систематизував у своїй статті Ф. Д. Гуревич [13].

С. Семенчук виокремлює дві точки зору стосовно трактування Збруцького ідола: «В одній відстоюється приналежність Збруцького ідола до слов'янського бога, може Святовита; в іншій є спроби пов'язати цю пам'ятку з кочовими тюркськими народами і побачити в ній свого роду кам'яну бабу» [24, с. 48].

Представниками першої точки зору є переважна кількість дослідників – П. Батюшков, Б. Рибаків, А. Кірко, Й. Лелевель та ін.

Наприкінці ХІХ ст. П. Батюшков у своїй праці зазначає, що ідол знайдено в р. Збруч поміщиком м. Гусятин Мечиславом Потоцьким. Трактуює Збруцького ідола, як бога Святовита (слов'янський бог). У своїй праці він трактує чотири голови ідола, як чотири сторони світу та прослідковує зв'язок з чотирма порами року. За автором, борода в ідола – це емблема хмар, меч – блискавка, поїздки на коні та битви з ворожими силами – картина грози. Як володар небесних громів, Святовит у переказах слов'ян виїздить вночі, у темряві хмар, боротися з демонами темряви, яких він вбиває блискавкою, проливаючи на землю дощ. Також при храмі Святовита тримали коня, на якому, вважалося, бог їздив щоночі. Автор також робить припущення, що «ідол був повалений в річку, коли подолани були осяяні світлом християнської віри» [1].

Б. Рибаків у монографії «Язычество древних славян» датує Збруцького ідола ІХ ст. Він припускає, що оскільки Перун – бог-воїн був зображений не на головній лицьовій стороні, а на боковій, то він не зміг витіснити культ бога Рода, бо є лише ровесником Київської Русі [23, с. 19-20].

Б. Рибаків же зображення на Збруцькому ідолі трактує так: «Чотири божества знаходяться, як відомо, у верхній небесній сфері. Це два жіночих божества (Мокоша зображена з рогом достатку – на лицьовій стороні ідола, а Лада з обручкою – праворуч Мокоші), Перун – ліворуч Мокоші та невідоме чоловіче божество на задній стороні ідола. Площину землі з хороводом людей підтримує ще одне чоловіче божество, що зображене на колінах. З цим божеством нижнього світу природно ототожнити Велеса. Суттєва відмінність збруцької композиції від раніше відкритих ідолів полягає в тому, що символ достатку – ріг тут належить не чоловічому божеству, а жіночому, що очолює всю композицію» [23, с. 427]. Дослідник вважає, що обізнаний скульптор вирішив дати всю систему уявлень про богів, і на перше місце він поставив чоловіче начало (загальна фалічна форма скульптури), а на друге – жіноче (богиня на лицьовій стороні). Озброєний Перун витіснений на третій план. В одній площині з головною жіночою фігурою знаходиться бог, що тримає на собі землю з людьми. Ця лицьова центральна грань становить продуману єдність богині-матері та епіхтонічного бога-чоловіка, прихильного до людства, яким міг бути Велес [23, с. 427].

Б. Рибаків також зазначає, що справжність Збруцького Святовита не викликала сумнівів на той час. Він вважає, що Святовит втілює в собі давнє уявлення про поділ всесвіту на три зони: небо, землю та підземний світ. Верхній ярус – світ богів, середній ярус – земля, люди, які водять хоровод; статі людини відповідає стать божества. На лицьовій стороні біля плеча жінки є зображення дитини, що підкреслює ідею плодючості [23, с. 463]. Дослідник задається питанням про об'єднуючу ідею трьох зон та чотирьох сторін багатоплігурного Збруцького ідола. Він вважає, що вся композиція підпорядкована образу фалоса

(ідол був викрашений у свій час в червоний колір), як виразнику ідеї життя, розмноження, плодovitості [23, с. 463]. М. Вивраженецький також дотримується думки, що чотириохгранна форма ідола, заокруглена доверху, пов'язана з фалічними фігурами Японії, Китаю, Монголії, Тибету. Таке положення рук ідола є поширеним серед богів Азії. Шапка на голові ідола є також і в індійського бога. Тип обличчя в ідола, за Вивраженецьким, – монгольський [24, с. 49].

Представником другої теорії (тюркського походження) є В. Деметрикевич, який відносить всі кам'яні фігури до кам'яних «баб» тюркських народів. Серед кам'яних «баб» В. Деметрикевич виділяє групу так званих загадкових пам'яток, серед яких числиться ідол зі Збруча. Він вважав, що ідол пов'язаний з тюркськими народами і являє собою пережиток шаманізму, що сягає своїми коріннями в Тибет [24, с. 48-49]. Тюркської версії походження Збруцького ідола дотримується і Л. Захаров, який писав: «Ми не можемо сказати конкретно, якому народові ця (пам'ятка) належить, але ми можемо стверджувати, що це якийсь тюркський народ, який прийшов зі Сходу, можуть бути печеніги або мадари, бо в цей час два цих народи були жителями південної Росії» [23, с. 282-283].

Питання локації Збруцького ідола до повалення його в річку цікавило багатьох дослідників. П. Батюшков зазначає, що ніхто з археологів на кінець XIX ст. не міг припустити, де на Поділлі міг бути храм чи жертовник Святовита, але оскільки ідол був знайдений біля Гусятини то, ймовірно, що саме тут відбувались ідолослужіння [1, с. 80-81]. Т. Жебравський припускав, що можливим місцем розташування ідола була гора Замчисько. А. Кіркор вважав, що можливим місцем святилища була гора Соколиха, біля якої тече р. Збруч [24, с. 49].

У 1984-1989 роках це питання вдалося вирішити І. Русановій та Б. Тимошуку. Вони виявили святилище, де стояв у давнину Збруцький ідол (святилище на горі Богит). Дослідники з'ясували, що святилище функціонувало аж до середини XIII ст. [22, с. 35].

Серед невіршених питань, час від часу, постає питання справжності даного ідола, оскільки на ньому збереглися залишки червоної фарби, за хімічними аналізами якої можна встановити до якого хронологічного періоду він належить. Але це – питання майбутніх досліджень.

Іванковецькі ідоли. 1951 рр. в с. Іванківці Новоушицького р-ну Хмельницької області, за зверненням місцевого жителя І. Старинського, під керівництвом археолога М. Брайчевського було досліджено залишки язичницького капища. В експедиції також взяли участь: А. Брайчевська, І. Заїздний. Роботи тривали з 20 вересня по 10 жовтня, але через дощ були проведені розвідкові розкопки, ціль яких була з'ясування археологічної стратиграфії пам'ятки в районі розташування кам'яних ідолів, характеру культурного шару, а також зв'язку ідолів з культурними шарами.

Наступного року на місці знахідки ідолів були проведені масштабніші роботи. В експедиції взяли участь В. Довженок, М. Брайчевський, Б. Тимошук та Н. Лінка. Внаслідок проведених робіт були відкриті три антропоморфні кам'яні ідоли. Центром був триликий антропоморфний бог.

Ідол №1. Висота близько 4 м, ширина – 0,4 м, товщина – 0,57 м. Складається з семи великих уламків. Являє собою чотиригранний, грубо обтесаний кам'яний стовп призматичної форми із зображенням у верхній частині людського обличчя.

Ідол №2. Висота – 2,3 м, ширина – 0,4 м, товщина – 0,47 м. Чотириохгранний стовп з трьома обличчями.

Ідол №3. Висота – 2,35 м, ширина – 0,52 м, товщина – 0,38 м. Бородатий чоловік зі схрещеними на грудях руками. У лівій руці тримає меч, який розміщений від руки навскоси через тулуб. Внизу з правого боку – насічки у виді тризуба.

Керівник археологічних досліджень Іванковецьких ідолів В. Довженок у статті «Древнеславянские языческие идола из с. Иванковцы в Поднестровье» (1952) детально описує зображення на ідолах, їх місце розташування. Стосовно триголового бога, автор припускає, що «художник у цьому зображенні намагався зобразити риси жіночого обличчя» (найкраще збережена сторона). Інше обличчя – це чоловіче, оскільки більших розмірів та масивніше; третє обличчя погано збережене, тому стаття розібрати важко [16, с. 138]. З четвертого боку не збереглося ніякого зображення, проте В. Довженок припускає, що тут могло бути людське зображення, можливо воно було рельєфним. «Ті частини, що виступали, зруйнувались швидше і перетворилися в незрозумілі нерівності» [16, с. 139]. Ідола №3 В. Довженок відносить до скульптури слов'янського типу [16, с. 140]. Датує часом II-VII ст. н. е. [16, с. 142].

М. Брайчевський та В. Довженок опублікували результати своїх археологічних досліджень 1952 р. у статті «Поселение и святилище в селе Иванковцы в Среднем Поднестровье», яка була опублікована 1967 р. У своїй роботі вони зазначають, що розкопали святилище, центром якого був кам'яний ідол чотириохликого або трьохликого божества, що стояв у центрі вільної площадки. З півночі, заходу і сходу на відстані 17-20 м розташовувались три невеликі споруди зі стінами, обмащеними глиною. Всередині західної та східної споруд знаходились вогнища, у північній вогнища не було, а було кам'яне мощення, яке, ймовірно, слугу-

вало вівтарем [4, с. 247]. Невеликі розкопки, проведені там, де були знайдені другий та третій ідол, показали наявність господарських та виробничих об'єктів, однак не було виявлено ніякого зв'язку між ними. Дослідники вважають, що обидва ідоли лежали не на тому місці, яке для них призначалось [4, с. 250].

Проблеми ідентифікації Іванковецьких ідолів торкався П. Болтанюк. Він зауважує, що ідол №1 – це Велес, ідол №2 – це Триглава, ідол №3 – це Перун. Дослідник аргументує це тим, що в давніх литовців в пошані були три божества: Перкун, Потримпос і Поклюс, на честь яких було облаштоване головне святилище «Ромове». Він спирається на те, що як слов'янські, так і балтські народи відносяться до індоєвропейської мовної сім'ї, то ж і їхні вірування мають загальне походження та мають подібних богів [2].

Іванковецького триликого ідола М. Брайчевський та В. Довженок пов'язують зі Збруцьким чотирьохликим ідолом. Вони вважають, що на них зображене одне і те ж божество, яке займало почесне місце в слов'янському язичницькому пантеоні. З ними погоджується Б. Рибаків. На його думку, на них зображено одне і те ж божество – Святовид-Род [4; 23].

Щодо Ідола №3, то Р. Забашта висловився так: «статуя-півфігура бородатого персонажа, озброєного палицею, постає аналогічним випадком «варварсько»-античного симбіозу образних систем одного з місцевих богів та римського Геркулеса» [19, с. 25]. Датує дослідник цих ідолів у «межах пізньоримського-раньосередньовічного періодів» [19, с. 24-25].

М. Брайчевський та В. Довженок припускають, що Іванковецьке святилище виникнуло в період розквіту черняхівської культури (близько III-IV ст. н. е.) і продовжувало існувати значно пізніше – можливо й тоді, коли саме поселення вже перестало існувати. Про це свідчать знахідки кераміки середини та другої половини I тис. н. е. До епохи християнізації воно, очевидно, не дожило і, можливо, саме тому ідоли збереглися до наших днів [4, с. 261-262].

І. Русанова та Б. Тимошук піддають сумніву, що «Ідол в Іванківцях на Дністрі міг зберегтися на черняхівському поселенні та простояти на своєму місці у вертикальному положенні півтори тисячі років, як вважають дослідники (М. Брайчевський, В. Довженок – прим. авт.). Два інших ідоли, знайдені поблизу, були явно перевідкладені – один розбитий селянами і закопаний, інший був покладений на межі городу» [22, с. 13]. Вони вважають, що оскільки «при розкопках поряд з ідолами ніяких споруд, окрім кількох ям, звичних для поселень, відкрито не було і немає доказів зв'язку стоячого ідола з черняхівським шаром. На цьому поселенні є знахідки кераміки кінця I тис. н. е. Підстав для датування ідолів у селі Іванківці II-V ст. н. е. недостатньо, скоріш можна думати, що ідоли в пізніший час були звезені сюди з різних місць та покладені біля кладовища» [22, с. 13].

Ставчанські ідоли. У 1963 р. в селі Ставчани Новоушицького р-ну Хмельницької області археологами Г. Хотюном та І. Винокуром проведено дослідження язичницького жертovníка-капища з антропоморфним кам'яним ідолом і кам'яною стелою, на місці присадибної ділянки жителя села С. І. Гром'яка [5].

При розчистці розкопу навколо ідола і конусовидної стели були відкриті рештки давніх кам'яних вимосток-кострищ, де розпалювалися вогнища і в жертву приносився посуд, м'ясо тварин, птахів. Діаметр кострищ від 1 до 1,2 метра.

Ідол №1. Одноликий антропоморфний ідол – це постать бородатого чоловіка з головним убором конічної форми. Волосся підстрижено до рівня потилиці. З тильної сторони добре показані спина і плечі, підкреслені ввігнутою до площини каменю лінією. У нижній частині спини вибито силуетне зображення коня. На спині з правого боку, вище зображення коня, видніється вибите зображення дитячої долоні. Можливо, використовувалась для обряду ініціації (посвяти дітей в дорослі члени громади). У руках ідола – ріг достатку. Висота ідола – 1,9 м, ширина основи – 0,52 м, товщина – 0,28 м. [6, с. 210]

Ідол №2. Кам'яна стела конічної форми з вибитим на ній солярним знаком діаметром 0,24 м. У нижній частині стели вибито знак у виді змія. Висота стели – 1,2 м, ширина в основі – 0,7 м [6, с. 210].

Навколо ідолів на глибині 0,6-0,7 м були виявлені залишки древніх вогнищ, розташування яких складається в певну систему. Від вогнищ залишились скупчення обпаленого каміння, попелу та деревного вугілля. Тут траплялись кістки тварин та черепки від посуду черняхівської культури. І. Винокур та Г. Хотюн у своїй роботі зазначають, що жертovníк з кам'яними ідолами розташовувались на місці поселення черняхівської культури [6, с. 213].

Вище згадані дослідники ідолів «за технікою обробки каменю та за семантикою зображуваного пов'язували їх з язичницькими культами населення Подністров'я першої половини I тис. н. е.». І. Винокур також припускав, що Ставчанський антропоморфний ідол, можливо, є прототипом Збруцького ідола IX-XI ст. [6, с. 213-214].

І. Русанова та Б. Тимошук, щодо вказаного ідола висловлюються так: «Незважаючи на ту обставину, що ідол у с. Ставчани був знайдений на черняхівському поселенні, проте, невеликий розкоп закладений

біля нього, не дав остаточної відповіді на зв'язок ідола з цим селищем. Навколо ідола виявлені вогнища, але це звичайні явища на поселеннях і не доводять існування тут святилища. Ям у материк для укріплення ідолів виявлено не було, видно ідоли були вкопані в культурний шар поселення, і, відповідно, мають бути віднесені до більш пізнього часу, ніж черняхівський». Дослідники також трактують зображення на спині ідола як довгу косу (опираються на публікації І. Винокура) і тому вбачають в Ставчанському ідолі «скульптуру тюркомовних народів» [22, с. 14]. На підтвердження своєї східної версії про походження ідола, І. Русанова та Б. Тимошук зсилаються на Плетньову: «...Зближує з тюркськими зображеннями і наявність на Ставчанському антропоморфі круглої шапочки, дуже схожої на сферичний шолом, нехарактерний для руських воїнів, проте поширений у степах» [22, с. 14]. Вище згадані дослідники відмічають також, що Ставчанський ідол відрізняється від половецьких положенням рук – у половецьких статуй руки складені разом під животом і тримають посудину, тоді як ідол зі Ставчан у правій зігнутій руці тримає ріг для пиття, а ліва рука в нього опущена. Таке положення рук характерне для багатьох зображень в слов'янських землях (Калюський, Збручський ідол та ін.), але зустрічається і на кипчацьких скульптурах IX-XI ст., поширених у Поволжі та південно-руських степах. Ймовірно, Ставчанський ідол був зроблений під сильним впливом кочовиків. Кочові елементи свідчать про час його створення не раніше кінця I тис. н. е. [22, с. 14]. Сумніви про приналежність Ставчанського ідола слов'янам висловив і Б. Рибаків [23, с. 132].

Найдавніше в колекції музею перебуває **Калюський** ідол. Висота скульптури 2,32 м, ширина основи 0,60 м, товщина – 0,26 м. Знайдена вона наприкінці XIX століття в с. Калюс в Середньому Подністров'ї на території великого поселення черняхівської культури. Скульптура зображує чоловіка з добре модельованою головою, рогом тура (рогом достатку) в правій руці та коржем – у лівій. Ідол нагадує Святовита-Рода, хоча обличчя й не має. Воно відбите, залишилась лише борода. Датування ідола – II-VI ст. н. е.

І. Винокур зазначає, що «калюський ідол потрапив у музей ще до Великої Вітчизняної війни, проте, ніяких детальних свідчень про цю знахідку не збереглося, оскільки вся документація була знищена під час війни» [6, с. 140].

Про той факт, що це Святовит, свідчить опис святкування днів Святовита Саксоном Граматиком. Він детально описує, як у балтійських слов'ян на острові Рюгені у святилищі Святовита відбувався обряд на честь божества. Перший день йшов на впорядкування дерев'яного храму. На другий день народ збирався перед входом у храм і жрець приносив у жертву ріг з вином (припускають, що правильніше вважати – з медом) та просив примноження багатства та нових перемог. Ріг він вкладав у праву руку ідола Святовита. Далі приносили в жертву круглий медовий пиріг висотою майже в людський ріст. Жрець ставив пиріг між собою та народом й запитував, чи видно його за пирогом. Якщо відповідали, що його видно, то жрець висловлював побажання, щоб наступного року ті ж самі люди не змогли би його бачити (за пирогом). Однак це не означало, що він бажав смерті собі чи своїм землякам, було лиш побажанням ще більшого врожаю наступного року [23, с. 260].

За матеріалом, з якого виготовлено статую, за технікою зображення в камені та за семантикою того, що зображується, цю скульптуру можна об'єднати в середньодністровську групу (ідоли в Іванківцях, Ставчанах, Пиживці), яка датується матеріалами черняхівської культури III-IV ст. н. е. [20].

Юрковецький ідол. У 1972 р. під час земляних робіт поблизу с. Юрківці Чемеровецького району Хмельницької області (15 км від місця знахідки Збручанського ідола) виявлено антропоморфну кам'яну скульптуру. Збереглася верхня частина скульптури, яка зображує чоловічу постать. На голові – шапка, на бородатому обличчі помітні очі, ніс та рот. Добре модельовані плечі, шия, обличчя та конічна шапка. Ідол датується V-VII ст. н. е. Висота скульптури – 0,85 м, ширина основи – 0,5 м, товщина – 0,26 м. Про знахідку цього ідола зафіксовано в статті І. Винокура, А. Гуцала та С. Баженової «Роботи в Хмельницькій області». Дослідники датують скульптуру серединою I тис. н. е. Вони спираються на знахідки біля ідола (методом шурфування) кераміки черняхівської культури, а також кераміки VI-VII ст. н. е. [10].

Пиживський ідол. Скульптура має антропоморфну форму, голова відбита. Висота знайденої частини (без голови) становить 3,48 м, ширина в плечах 0,47, товщина 0,17. У нижній частині стела звужується до 0,31×0,20 м [14, с. 162]. На лицевій стороні горизонтальні округлі виїмки. По середині скульптури по вертикальній осі представлено ромб, овальна виїмка на півколо. У нижній частині вибито ромб більших розмірів. Ідол датується VII-III ст. до н. е. [14].

Скульптура знайдена біля с. Пиживка Новоушицького району Хмельницької області. Вперше ідол згадується в «Археологічній карті Подільської губернії» Ю. Січинського у 1901 році. У тексті зазначається, що біля села Пиживка, на кордоні з селом Лоївці, є кам'яний стовп, іменований «бабою» [29].

1999 року його знайшов С. Семенчук під час обстеження урочища Пиживська Дубина. У 2000 році було проведено обстеження місцезнаходження скульптури експедицією на чолі з І. Винокуром. За результатами попереднього обстеження, І. Винокур відніс дану стелу до пам'яток черняхівської культури II-V ст. [9, с. 128].

Для збереження пам'ятки, за ініціативи доцента Кам'янця-Подільського національного університету ім. І. Огієнка А. Гуцала та наукового працівника Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника Р. Йолтуховського, 2010 року вдалося організувати археологічну експедицію. В експедиції прийняли участь викладачі університету А. Гуцал (керівник) й В. Гуцал, наукові співробітники музею-заповідника Р. Йолтуховський та П. Болтанюк. Експедицією було проведено археологічні розкопки на місці розташування ідола, а сам ідол був перевезений у відділ старожитностей музею-заповідника [14, с. 161-162].

Дослідженнями на площі шурфа розміром 5×5 м виявлено розтирач сферичної форми, одна зі сторін якого фіксується робочою. З'ясовано також остаточні розміри ідола та стратиграфію шурфа. Спираючись на знахідки та семантичні ознаки, Пиживську скульптуру В. Гуцал та П. Болтанюк датують початком раннього залізного віку. У своєму дослідженні автори подають інформацію про археологічне дослідження ділянки навколо ідола.

Вони подають опис та атрибуують зображення на ідолі. Ромб у верхній частині ідола дослідники трактують як ромбічні деталі ритуального одягу, про що свідчить асиметричність зображення та деяка нерівність ліній. Трактують інші ромби дослідники не подають. Вони відзначають асиметричність верхнього та нижнього ромбів, пояснюючи це тим, що антропоморфна плита була розрахована на фронтально-бічне споглядання (тобто могла стояти в півоберта до глядача) [14, с. 163].

Стосовно датування ідола, то вказані дослідники відносять його до скіфського періоду, спираючись на дослідження В. Ольховського та Г. Євдокімова, за якими така ознака як відсутність моделювання шиї, рук, ніг та інших можливих атрибутів є характерною ознакою для ранніх скіфів. Дослідники припускають, що можливо Пиживська статуя є сучасницею Лоевецької [14, с. 163-164].

Лоевецький ідол. Він був виявлений під час археологічної розвідки в Новоушицькому р-ні у дворі жителя с. Березівка В. Стадницького. Статуя виготовлена з пісковика. Це кам'яна брила завтовшки не менше 25 см. Нижня частина статуї не збереглась. Розміри знайденого фрагмента становлять: висота – 54 см., ширина в плечах – 40 см., товщина – 18-20 см. Розміри та форми говорять про те, що майстер намагався реалістично повторити натуральні пропорції людської статури. Чітко виділяються очі, ніс, рот. Ши́я немовби посаджена на плечі, на ній зображена прикраса – гривна. Також на статуї простежуються елементи одягу. Дослідники Лоевецької статуї В. Гуцал та С. Семенчук припускають, що одяг, зображений на статуї – це каптан, оскільки показано подвійні шви вздовж борта і нашиті металеві оздобы. Вони відносять аналогії такому одягу на скіфській торевтиці (мистецтво рельєфної обробки скульптурних художніх виробів з металу). Лоевецька статуя має ознаки ранньоскіфських кам'яних баб: відсутність моделювання шиї, рук, наявність гладкої одновиткової гривни. Дослідники датують статую VII ст. до н. е. [15, с. 116-118].

Суржинецький ідол. Виявлений ідол на початку 70-х років XX століття і введений до наукового обігу І. Винокуром та А. Гуцалом. У ході розвідки на терасі лівого берега р. Тернавки праворуч від траси на Стару Ушицю дослідники зафіксували поселення черняхівської культури II-V століть нашої ери, празько-корчацької культури VI-VII століть та періоду Київської Русі XI-XIII століть.

У 2000-х роках дослідження ідола провів кандидат історичних наук П. Нечитайло, який нині очолює Кам'янець-Подільську архітектурно-археологічну експедицію.

25-27 липня 2016 р. працювала українсько-польська археологічна експедиція, яка займалася дослідженням та перевезенням ідола до дворику Музею старожитностей. Ініціатором події став Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, який і профінансував акцію. Від музею участь взяли співробітники І. Старенький, Д. Кондратюк, К. Мельничук. З Польщі прибули відомий польський археолог, професор Жешувського університету М. Парчевський, професор цього ж університету Я. Теслік, професор Ягеллонського університету з Кракова Е. Теслік, львів'яни – науковий співробітник НДЦ «Рятівна археологічна служба» Н. Войцешук, Л. Вовк та О. Теліщак. Долучилися також до експедиції Р. Кондров, В. Орищук, Я. Зайшлюк [30, с. 6].

На думку П. Нечитайла, «Суржинецький ідол являється нічим іншим як менгіром – доісторичною пам'яткою мегалітичної культури, що є вертикально поставленим кам'яним блоком (стовпом, брилою). Такі скульптури характерні переважно для пізнього неоліту. Найближче до Поділля менгіри розташовані на території Криму та Кіровоградщини» [21, с. 37]. Також П. Нечитайло виділяє 2 етапи його використання. Перший – менгір – це стовп з чотирикутною основою та заокругленою, розширеною вершиною, відділеною від основи борозенкою; другий – йому надали восьмикутної форми, пошкодивши роздільний ровик. Дослідник вбачає в даному ідолі фалоподібні риси: заглиблення, що розмежовує стовп та округла розширена верхня частина [21, с. 39].

Важливою є хронологічна приналежність ідола. У ході археологічного дослідження з'ясувалося, що він розташовувався не на місці капища і був сюди перевезений та встановлений, найімовірніше, як межо-

вий знак. Відбулося це в другій половині XIX століття, адже матеріал із впускної ями датується саме цим періодом. Цікаво також, що з північної сторони знаходилося заглиблення, яке було заповнене скляним та керамічним матеріалом першої половини – середини XX століття. Окрім того, неподалік ідола виявлено матеріал трипільської культури та Київської Русі. Отже, на сьогодні достеменно невідомо, де саме знаходилося капище, на якому стояв ідол.

Ідол має заокруглене навершя та основу у формі восьмикутника з розмірами $0,24 \times 0,1 \times 0,23 \times 0,14 \times 0,28 \times 0,1 \times 0,27 \times 0,1$ м. Південна сторона навершя пошкоджена, саме в цій частині й могло бути обличчя ідола. У місці переходу від основної частини стовпа до навершя чітко читається заглиблений ровик, який і розділяв їх. На Суржинецькому ідолі можна побачити значну кількість хрестоподібних зображень. На думку Н. Хамайко та О. Комара, завдяки набиттю хрестів на язичницьких зображеннях відбувалася процедура «вигнання біса з каменю», що дозволяло християнам не сприймати язичницької семантики ідолів, а останнім успішно пережити християнізацію земель [19]. На стовпі прослідковуються зображення латинських, рівнораменних хрестів, рівнораменного «корсунського» хреста з символічної «голкофою» та хрест з отворами (лунками) на кінцях рамен.

П. Нечитайло та І. Старенький виділяють два етапи використання ідола: «язичницький» та «християнський». Що ж до з'ясування дати та історичної приналежності ідола, то на сьогодні це питання залишається відкритим і потребує дослідження. Насамперед, ідол не знаходився на місці капища, будучи вирваним із середовища, перевезеним та встановленим як межовий знак. Зафіксований біля нього матеріал не може бути датуючим, а тільки вказувати на час його встановлення як знаку. Ще одним нюансом є те, що на сьогодні не знайдено більш-менш точних аналогій Суржинецького ідола, які були би чітко датовані та атрибутовані [30].

І. Винокур в одній зі своїх праць зазначає: «антропоморфні язичеські статуї Середнього Подністр'я за матеріалом, технікою, манерою й семантикою зображень безсумнівно становлять єдине ціле. Всі вони в перетині квадратні або прямокутні. Загальні зовнішні ознаки скульптур також досить одноманітні. Вони являють собою чоловічі бородаті фігури. Деякі з них відрізняються тим, що тримають у руках ріг (Ставчани, Іванківці, Калюс). Цікаво, що статуї без рогу, як правило, більш високі. Високі ідоли без рогу бувають одноликими і з декількома ликами. Всі зображення з рогом у руках одноликі. Ідоли, виявлені в районі Дністра, виготовлені з місцевого каменю-вапняку. Таким чином, якщо говорити про типологію антропоморфних статуй Середнього Подністр'я, можна відзначити два основних композиційних рішення: бородаті чоловічі фігури з рогом у руках і бородаті чоловічі фігури без рогу. Характерною рисою язичницьких статуй без рогу є наявність серед них як одноликих зображень, так і фігур з декількома ликами. Відзначимо також сполучення зображення рогу й коня, що наявні на Ставчанському ідолі. Це зближає зазначену скульптуру зі Збруцьким ідолем» [6, с. 141].

Якщо проаналізувати ідоли, представлені в колекції, то всі вони в основі чотирьохгранні. Дослідники відзначають їх схожість між собою. Можливо, це пов'язано з середньо-дністровським язичницьким центром, про існування якого припускають І. Винокур та С. Семенчук. Якщо Іванковецькі та Ставчанські ідоли були знайдені на місці капищ, то Пижівський, Суржинецький були забрані з капищ та поставлені як межові стовпи, що ускладнює їх дослідження. Досить мало інформації ми маємо про Калюського та Юрковецького ідолів, але ці питання вартують окремого дослідження.

Список використаних джерел та літератури

1. Батюшков П. Н. Каменный идол древне-славянского бога Световита / П. Н. Батюшков // Подолия. Историческое описание. – СПб, 1891. – С. 80-81.
2. Болтанюк П. А. Іванковецькі ідоли: спроба ідентифікації / П.А. Болтанюк // Археологічні студії «Меджибіж»: наук. щорічн. 1'2012. – Хмельницький: ІРД, 2013. С. 7-15.
3. Брайчевский М. Ю. Древнеславянское святилище в с. Иванковцы на Днестре / М. Ю. Брайчевский // КСИИМК. – 1953. – Вып. 52. – С.43-53.
4. Брайчевский М. Ю. Поселение и святилище в селе Иванковцы в Среднем Поднестровье / М. Ю. Брайчевский, В. И. Довженко // Материалы и исследования по археологии. – 1967. – № 139. – С. 238-262.
5. Винокур И. С. Языческие изваяния из с. Ставчаны в Поднестровье / И. С. Винокур, Г. Н. Хотюн // СА. – 1964. – № 4. – С. 210-214.
6. Винокур И. С. Языческие изваяния Среднего Поднестровья / И. С. Винокур // Материалы и исследования по археологии. – 1967. – № 139. – С. 136-143.
7. Винокур И. С. Работы Подольской экспедиции / И. С. Винокур, А. Ф. Гуцал // Археологические открытия 1973 года. – М.: Наука, 1974. – С.255-256.

8. Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II-V ст. н. е. / І. С. Винокур. – К., 1972. – 109 с.
9. Винокур І. С. Черняхівська культура: витоки і доля / І. С. Винокур. – Кам'янець-Подільський: Абетка; Оіюм, 2000. – 376 с.
10. Винокур І. С. Работы в Хмельницкой области / И. С. Винокур, А. Ф. Гуцал, С. Э. Баженова // Археологические открытия 1972 года. – М.: Наука, 1973. – С.264-265.
11. Винокур І. С. Монументальна скульптура слов'ян / І. С. Винокур, Р. В. Забашта // Археологія. – 1989. – № 1. – С. 65-77.
12. Гульдман В. К. Памятники старины в Подолии / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1901. – С. 292-294.
13. Гуревич Ф. Д. Збручский идол / Ф. Д. Гуревич // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.; Ленинград, 1941. – Вып. VI. – С. 283-285.
14. Гуцал В. А. Ідол із села Пиживка / В. А. Гуцал, П. А. Болтанюк // Матеріали XIII Подільської іст.-краєзн. конф. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – С. 161-164.
15. Гуцал В. А. Кам'яна статуя із Лоївець на Середньому Дністрі / В. А. Гуцал, С. О. Семенчук // Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 рр.: зб. наук. пр. – К.: ІА НАНУ, 2004. – Вип. 6. – С. 116-118.
16. Довженко В. И. Древнеславянские языческие идола из с. Иванковцы в Поднестровье / В. И. Довженко // КСИИМК. – 1952. – Вып. XLVIII. – С. 136-142.
17. Забашта Р. До генези багатоголових/багатоличинних сакральних зображень слов'ян-язичників / Р. Забашта // Третій Міжнародний конгрес українців. Філософія, історія культури, освіта: доп. та повідомл. – Х., 1996. – С. 192-197.
18. Забашта Р. До питання атрибуції язичницької монументальної скульптури теренів Середньої Наддністрянщини (за архівними матеріалами) / Р. Забашта // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян: матер. наук. конф. – Л., 1998. – С. 134-146.
19. Забашта Р. Скульптура слов'ян-язичників і художня традиція античного світу (до проблеми історико-культурної сув'язі) / Р. Забашта ... К.: ІМФЕ НАН України, 2009. – № 3(27). – С. 20-39.
20. Калюський ідол. – Електронний ресурс. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki>.
21. Нечитайло П. Менгір із с. Сурженці / П. Нечитайло // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – С. 37-40.
22. Русанова И. П. Языческие святилища древних славян / И. П. Русанова, Б. А. Тимошук. – М.: Изд-во «Ладога-100», 2007. – 304 с.
23. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М.: Наука, 1981. – 606 с.
24. Семенчук С. О. Історіографічний огляд та джерельна база досліджень язичницької культури населення лівобережної частини Середнього Подністров'я в I тис. до н. е. – першій половині I тис. н. е. / С. О. Семенчук // Матеріали XIII Подільської іст.-краєзн. конф. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – С. 46-50.
25. Семенчук С. О. Про язичницькі старожитності лівобережної частини Середнього Подністров'я: історія та археологія / С. О. Семенчук // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2016. – Вип.9. – С. 167-175.
26. Семенчук С. О. Археологічні свідчення про ранньослов'янський язичницький комплекс в с. Іванківці на Середньому Дністрі / С. О. Семенчук // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам.-Поділ. держ. іст. музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. – С. 31-35.
27. Семенчук С. О. Язичницькі святилища ранньосередньовічної доби в Середньому Подністров'ї / С. О. Семенчук // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2012. – Т.19. – С.390-397.
28. Семенчук С. О. Язичницькі скульптури епохи бронзи лівобережної частини Середнього Подністров'я / С. О. Семенчук // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. – Вип. 3. – С. 172-177.
29. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии / Е. Сецинский // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – С. 133-197.
30. Старенький І. Таємничий Суржинецький ідол / Ігор Старенький // Ключ. – 2016. – 12 серп. (№32(235)). – С. 6.

Рис. 1.

Рис. 2.

Рис. 3.

Рис. 4.

Рис. 5.

Рис. 6.

Рис. 7.

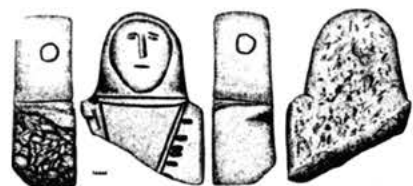

Рис. 8.

Рис. 9.

Світлана Сорокіна,
завідувач сектору
Національного музею історії України

Юлія Безкоровайна,
завідувач сектору
Національного музею історії України

АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПОЗИЦІЯ ЦЕНТРАЛЬНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА В КИЄВІ (1938-1941 РР.)

У 1938 рр. у Центральному історичному музеї ім. Т. Г. Шевченка (тепер Національний музей історії України) в Києві була відкрита археологічна експозиція, яка проіснувала до грудня 1941 р.

Ключові слова: Всеукраїнський історичний музей, Центральний історичний музей, Національний музей історії України, археологічна експозиція.

Центральний історичний музей ім. Т. Г. Шевченка (ЦІМ) отримав свою назву у 11 вересня 1935 р.¹, археологічна частина зібрання була розміщена на території Києво-Печерської лаври. Відразу після переїзду перед співробітниками музею постало завдання побудови нової експозиції, яка б охоплювала історію України від найдавніших часів до сучасності. На жаль, цей період історії музею ще й досі залишається недостатньо вивченим. Короткий перелік експозиційних залів був наведений у публікаціях Г. М. Шовкопляс і Н. Г. Ковтанюк [21, с. 76-77; 22, с. 17, 18]. У нарисі з історії експозиції слов'янського періоду та Київської Русі НМІУ, поданому М. О. Стрельник, надано характеристику археологічній експозиції ЦІМу [33, с. 30]. Частину експозиції, а саме, виставковий зал відділу докласового суспільства, докладно розглянуто в статті С. А. Сорокіної, Т. М. Радієвської, О. М. Завальної [31, с. 320-329].

Джерельна база, яка дозволяє скласти уявлення про експозицію 1938-1941 рр., на жаль, дуже обмежена. Найбільш вичерпним джерелом залишається короткий путівник по музею, виданий у 1941 р. [37], проте він відрізняється дуже стислим викладом і незначною увагою до конкретних експонатів. Розширюють наше уявлення про експозицію документи з архіву НМІУ, де в планах і звітах відображена підготовка роботи, яка проводилася перед відкриттям експозиційних залів. Серед документів також зберігся тематико-експозиційний план (ТЕП) експозиції Київської Русі, складений І. В. Бондарем у квітні 1939 р. [3, арк. 1-16]. Проте згаданий ТЕП дуже короткий, сконцентрований навколо текстів анотацій і цитат, і містить дуже мало згадок про конкретні пам'ятки, що мали виставлятися². Часткові дані про експозицію ЦІМу містяться в роботах співробітників Оперативного штабу райхслайтера Розенберга, які займалися її пакуванням і перевезенням наприкінці 1941 р. – на початку 1942 р. Докладний опис усіх залів наведено в статті Р. Штампфуса «Крайовий музей до- і ранньої історії України в Києві»³. Стаття значною мірою повторює путівник 1941 р., але розставляє акценти, характерні для тенденційного погляду німецького автора [1, арк. 17-20; 38, с. 252-255], проте вона залишається цінним історичним джерелом, адже Р. Штампфус мав можливість особисто спостерігати залишки експозиції ЦІМу у грудні 1941 р. Крім того, значна обізнаність автора з концепцією експозиції та точність в описах свідчить, що німецького автора консультували місцеві наукові співробітники. Яскравий опис стану експозиції на момент, коли до неї долучилися співробітники Оперативного штабу, залишені у спогадах угорського археолога Н. Феттіха [34]. Важливим додатком до перелічених вище матеріалів стали скляні негативи, що зберігаються серед документації археологічних фондів НМІУ [32, с. 129-130]. Частина цих негативів, ймовірно, була відзнята для короткого путівника ЦІМу. Деякі фотографії також були застосовані для ілюстрування статті Р. Штампфуса⁴. Існують також фотографії, що збереглися у негативах і досі не публікувалися.

1 До цього часу він носив назву Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Г. Шевченка (ВІМ) і розташовувався за адресою вул. Кірова, 29.

2 Пильний розгляд документу показав, що він не є ТЕП-ом експозиції ЦІМ, а представляє собою методичні рекомендації для побудови аналогічних експозицій в інших музеях. Відомо, що в розглядуваний період ЦІМ займався методичними розробками для краєзнавчих музеїв. У березні 1939 р. до музею прийшло розпорядження НКО: «Вам доручена тема і настанови для розробки експозиційного плану історичного відділу краєзнавчих музеїв, який Ви повинні надіслати 5/IV-1939 року, на розгляд історичної секції наукової Ради при Управлінні музеїв НКО УРСР» [5, арк. 6]. Крім того у архіві НМІУ збереглася подібна розробка для докласового суспільства [5, арк. 7-15]. Найвірогідніше, ТЕП експозиції Київської Русі був написаний з тією ж метою. Проте часті посилання на матеріали, які можна взяти в експозиції ЦІМ, роблять ТЕП І. В. Бондаря цілком прийнятним джерелом для вивчення експозиції музею.

3 Штампфус Рудольф (1904-1978) – з грудня 1941 р. уповноважений з питань до- і ранньої історії при райхскомісарі України, з листопада 1942 р. голова Крайового інституту до- і ранньої історії [16, с. 66]. Його стаття (Stampfuss R. Das Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte der Ukraine in Kiew) готувалася для часопису «Mannus», але так і не була видана.

4 Негативи фотографій, що були опубліковані у двох вищезазначених джерелах, мають набагато кращу якість, ніж їхні друковані відбитки, тому сканування негативів із великою розподільною здатністю дозволяє розібрати дрібні деталі знімків, а в деяких випадках навіть прочитати етикетки на вітринах.

У розглядуваний період у структурі музею існувало три археологічні експозиційні відділи. У положенні про музей, що датується II половиною 1930-х рр., зазначається: «Музей у своїй експозиції показує історичний процес від виникнення людини й доводить його до сьогодення. Встановлюються такі відділи: 1. Докласового суспільства. 2. Скіфії й грецько-причорноморських колоній. 3. Київська Русь і феодальні князівства XI-XV ст. [...] На чолі відділу стоїть завідувач, який організує й керує науковою та господарчою роботою у відділі. Фонди музею концентровані, але розкріплені за відділами» [4, арк. 38]. Кожний відділ мав власні виставкові зали. Згідно путівника археологічна частина експозиції ділилася на три розділи: 1 – докласове суспільство; 2 – Скіфія та грецькі міста Північного Причорномор'я; 3 – Київська Русь [37, с. 6-24]. Немає спільної думки дослідників про час відкриття окремих її частин. Так, у статтях Г. М. Шовкопляс і Н. Г. Ковтанюк, за якими слідує і М. О. Стрельник, стверджується, що експозиція відділу Київської Русі була відкрита першою, ще у 1937 р. Т. М. Себта вважає, що більша частина експозиції була відкрита 1.05.1938 р., а Київська Русь – у 1939 р. [17, с. 179], ідучи в цьому питанні за датою, що надається Р. Штампфусом, який вірогідно отримав цю інформацію безпосередньо від співробітників ЦІМу. Принаймні зрозуміло, що говорити про одночасність відкриття окремих експозиційних залів навряд чи можливо. Спочатку відкриття всієї експозиції планувалося на кінець 1937 р. Так, резолюція зібрання колективу ЦІМу від 14.08.1937 р. ухвалила: «1. Закінчити експозицію відділу феодалізму «Київська Русь» до I/IX-37 р. Відповідає за роботу т. Бондарь та колектив від[ділу]. 2. Закінчити експозицію відділу історії монети до I/IX-37 р. Відпов. т. Коршенко. 3. Закінчити експозицію Рабовласницького Суспільства до I/IX-37 р. Відпов. т. Гринченко. 4. Закінчити експозицію докласового суспільства до I/IX-37 р. Відпов. т. Тесля». 5. Відкрити виставку зброї на кінець 1937 р. Відпов. т. Маєвський» [4, арк. 31]. Проте перелічені експозиції не відкрилися у вказаний строк. У вищенаведеному документі відразу привертають увагу імена В. А. Грінченка та Т. Т. Теслі. В. А. Грінченко¹ перейшов на роботу до ЦІМу у 1936 р., працював завідувачем відділу рабовласницького суспільства та вченим секретарем. У лютому 1937 р. його було призначено виконуючим обов'язки директора музею, але у серпні-вересні 1937 р. піддано нищівній критиці на сторінках газет і 5.10.1937 р. звільнено з роботи [25, с. 206]. Т. Т. Тесля² працював у ЦІМі [31, с. 327], входив до складу комісії по прийому колекції колишнього археологічного музею ВУАН. Його заарештували 29.10.1937 р. за звинуваченням в участі в антирадянській націоналістичній організації. Зокрема, йому закидали зрив побудови експозиції [13]. Таким чином, внаслідок репресій ЦІМ позбувся фахових кадрів з числа професійних археологів, які мали достатні знання та досвід для побудови археологічної експозиції. Ці події не могли не відобразитись на термінах і якості роботи по побудові експозицій відповідних відділів. Після арешту Т. Т. Теслі місце завідувача відділу докласового суспільства зайняв І. В. Іваненко³. Враховуючи його освіту та досвід роботи (спеціальність – викладач історії, навчався у Інституті профосвіти, а потім в Університеті марксизму-ленінізму [8, арк. 1]), можна припустити, що на роботу до ЦІМу він потрапив по партійній лінії. Оскільки новий завідувач не був фаховим археологом, він не міг побудувати якісну експозицію доби первісності. Дещо краща ситуація склалася у відділі «Скіфія та Грецькі міста Північного Причорномор'я», куди замість В. А. Грінченка на місце завідувача було переведено С. В. Коршенка⁴, який до того був завідувачем відділу нумізматики. Останній мав необхідну фахову підготовку та досвід участі в археологічних експедиціях. Відділом «Київська Русь» так і продовжував керувати І. В. Бондар. Враховуючи призначення двох нових завідувачів, музей мав нагальну необхідність в участі фахових археологів у побудові експозиції. Тому не дивно, що вже у 1938 р. у документах музею починає фігурувати ім'я П. П. Курінного, який спочатку був науковим консультантом при відділі докласового суспільства, а у 1939 р. був зарахований на посаду старшого наукового співробітника того ж відділу [8, арк. 12; 5, арк. 27]. Найвірогідніше, саме йому можна завдячувати високою якістю побудови залу доби первісності [31, с. 326]. Новопризначений С. В. Коршенко теж не залишився без допомоги. У звітах відділу в якості консультанта згадується І. В. Фабриціус⁵ [6, арк. 20].

На жаль, конкретна робота по побудові експозицій різних відділів висвітлена в джерелах неоднаково. Найбільш повно відображена робота скіфо-античного відділу. Плани та звіти досить добре висвітлюють складнощі, з якими зіткнувся новий завідувач відділу. Звіт відділу за I півріччя 1938 р. (від 28.06.1938 р.) повідомляв, що приймання відділу було закінчене 29.12.1937 р., і вже під час проведення

1 Грінченко Володимир Автономович (1900-1948) – український археолог і музейник, працював у Катеринославському історико-археологічному музеї, Харківському історичному музеї, а також, у ПІМКі. У 1928-1930 рр. був заступником голови Дніпрогесівської археологічної експедиції.

2 Тесля Трохим Трохимович (1903-1937) – розпочав археологічну діяльність у 1929 р. Брав участь в роботі Дніпрогесівської експедиції. У 1933 р. захистив дисертацію, працював в Дніпропетровському історичному музеї. З 1934 р. переведений до Всеукраїнського музейного городка, згодом обіймав посаду завідувача відділу докласового суспільства ЦІМу. 17 жовтня 1937 р. засуджений до розстрілу, через 10 днів вирок був виконаний.

3 Іваненко Іван Васильович народився у 1907 р. у с. Липки Житомирської обл. Отримав освіту за спеціальністю – викладач історії. З 1929 р. член ВКПб. У 1933-1936 рр. працював у Всеукраїнському музейному городку. З 1938 р. – завідувач відділу докласового суспільства ЦІМ [8, арк. 1-2].

4 Коршенко Сергій Васильович (народ. у 1902 р.) працював у ЦІМі з 1936 р. Розпочав працювати у відділі нумізматики, 06.08.1937 р. був переведений на посаду старшого наукового співробітника, а пізніше став завідувачем відділу нумізматики. У листопаді 1937 р. був переведений на посаду завідувача відділу «Скіфія і грецькі колонії» [8, арк. 28-29зв].

5 Фабриціус Ірина Василівна (1882-1966) – відомий український археолог, фахівець з археології скіфського часу, працювала у Херсоні і Санкт-Петербурзі. У 1937 р. розпочала роботу в Інституті археології в Києві. У 1938-1940 рр. працювала у ЦІМі за сумісництвом [7, арк. 39].

приймання була розпочата робота над схемою експозиції [6, арк. 40]. У плані на 1938 р. С. В. Коршенко зазначає: «Відділу рабовласницького суспільства зараз фактично не існує. Всю роботу треба починати з комплектування штату, засвоєння наявного матеріалу, організації експозиції і лише в межах експозиційних потреб – концентрування матеріалів з інших музеїв» [6, арк. 1]. Проблему штату було доволі швидко вирішено. Штат був укомплектований, так, посаду молодшого наукового співробітника зайняла Фірштейн, лаборантами стали Письменна та Рудь, екскурсоводом – Ф. М. Штительман [6, арк. 20].

Згідно плану на 1938 р. для експозиції планувалося: розробка схеми відділу, відбір експозиційного матеріалу (до 2000-2500 експонатів), розробка ілюстративного матеріалу, виготовлення етикетажу, розробка проектів макетів і муляжів та їх виготовлення, розробка екскурсійних лекцій, сам процес побудови експозиції, розробка путівника по експозиції [6, арк. 2]. Подібний план говорить про те, що на початок 1938 р. побудова експозиції взагалі не починалася.

Звіти відділу «Скіфії та грецьких міст» за 1938 р. найбільш повно висвітлюють подальший перебіг подій. Вони зазначають, що основним завданням відділу було відкриття експозиції. Створення схеми експозиції було завершено до 1.02.1938 р., вона була проконтрольована Інститутом археології АН УРСР. За початковою ідеєю показ відділу закінчувався кінцем IV ст. н. е. – часом занепаду грецьких колоній Північного Причорномор'я. Згідно постанови наради від 20 лютого було вирішено продовжити експозицію відділу до VIII ст., щоб надати безпосередній перехід до історії Київської Русі, хоча на той момент матеріалу IV-VIII ст. не було. Протягом 3-х місяців проводилися підбір та обробка експонатів, ілюстративного та текстового матеріалів. Для експозиції було відібрано та виставлено 2744 експонати. В якості додаткового ілюстративного матеріалу було підібрано та виготовлено 48 фотографій (використано 38), 2 акварелі, 1 креслення скіфського поховання з дерев'яною конструкцією, 41 текст (використано 33), 250 етикеток. У художньому оформленні виконано декрет Протогена, громадянську присягу жителів Херсонеса, грошовий декрет. Для створення скіфської експозиції відмовилися від ідеї виставлення комплексів матеріалу, адже старі колекції музею, отримані до революції, не зберегли окремі комплекси, речі виставлялися за типологічним принципом [6, арк. 18]. Одночасно з відбором археологічного матеріалу підбиралося й устаткування залу, в якому планувалося встановити: 20 вітрин-шаф, 10 тумб-підставок, 15 триножників для посуду, 100 м доріжок, 6 порт'єр. [6, арк. 1]. Лише у 1-х числах квітня було вирішене питання з приміщенням для відділу (корпус № 2), після чого приступили до монтажу експозиції. 28 квітня, коли робота була закінчена, крім незначних недоробок господарчого характеру, відбувся офіційний перегляд відділу, і Наказом дирекції від 30.04.1938 р. до 1 травня він був відкритий для відвідування. За іншою версією, також поданою С. В. Коршенком, відкриття відбулося 2 травня [6, арк. 17, 40].

У документах відділу того часу часто зустрічається опис тих чи інших проблем, що виникали при побудові виставкового залу. Зокрема, С. В. Коршенко писав: «Найслабшим місцем підготовки експозиції є цілковита відсутність у фондах музею скульптур. Разом з тим експозиція Відділу Рабовласницького суспільства без скульптурних пам'яток не мислиться. Відсутність скульптур доведеться розв'язувати двома лініями: як через концентрацію скульптур з інших музеїв /Одеса, Дніпропетровськ/ так і через виготовлення копій скульптур на місці» [6, арк. 2].

Навіть після офіційного відкриття експозиція продовжувала вдосконалюватися. У Ленінграді був замовлений додатковий ілюстративний матеріал, перероблено вітрини доби великого переселення народів. [6, арк. 40]. Була розроблена карта поширення основних скіфо-сарматських пам'яток і замовлена картина ринку рабів в Ольвії [6, арк. 18]. Протягом травня був узгоджений приблизний текст екскурсії. З метою подальшого покращення експозиції був поповнений розділ «полів поховань», переглянутий і значною мірою перебудований розділ історії кочових народів [6, арк. 17].

Якщо скіфо-античний відділ досить добре відображений в офіційних документах ЦІМу, то іншим відділам так не пощастило. Набагато менше відомо про відділ докласового суспільства. Зокрема ми знаємо, що він не відкрився до травневих свят, і його відкриття було перенесене на 1.07.1938 р. [5, арк. 52]. Після завершення всіх робіт відділи «Докласового суспільства» та «Скіфія та Грецькі міста Північного Причорномор'я» відкрилися у виставкових залах корпусу № 2, а експозиція Київської Русі – у корпусі № 8 (приміщення колишньої друкарні).

На 1941 р. була запланована часткова реекспозиція археологічних відділів, а також відділів зброї та нумізматики [2, арк. 69]. Для відділу «Скіфія та Грецькі міста Північного Причорномор'я» планувалося доповнення вже наявної експозиції додатковими археологічними матеріалами¹. Оскільки частина з цих завдань була запланована на жовтень-листопад 1941 р., вірогідно, вони не були виконані. Більш складна ситуація склалася з відділом «Київська Русь», адже для цієї експозиції на травень планувало-

¹ Предметами канівської групи скіфського часу, матеріалами з могильників Бобриця, Бересняги, Синявка; матеріалами з Пастирського та Шарпівського городищ; матеріалами з Ольвії, зокрема комплексом з пекарні. Також планувалося додати ілюстративні матеріали: виготовити макет міста Ольвії, макет стін Херсонесу, замовити статуетку «Скіф» за мотивами золоті гривни з кургану Куль-Оба, замовити картину «Похід Дарія на скіфів» [2, арк. 70-71].

ся переміщення¹. Також передбачалося створення короткого путівника по оновленій експозиції Київської Русі [2, арк. 75].

У наступній таблиці за всіма відомими джерелами представлено приблизну схему експозиції двох відділів – «Скіфії та грецьких міст» та «Київської Русі»².

Відділ II (корпус 2, зал 2)	
Розділ I.	Скіфо-сарматські племена у Північному Причорномор'ї у VII-III ст. до н. е.
Вітрини 1-4.	Основні заняття: землеробство, скотарство, гончарство, обробка металів, ткацтво, рибальство.
Вітрини 5-8.	Соціальний лад – розклад родового устрою, майнове розшарування.
Вітрина 9.	Зброя.
Вітрини 10-13.	Торгівельні відносини з грецькими містами, релігійні вірування, типи поховань.
Розділ II.	Грецькі міста. Історія м. Ольвії (VI ст. до н. е. – III ст. н. е.)
Вітрини 14-18.	Імпортні речі (чорно- та червонофігурний посуд, амфори, монети).
Вітрини 19-21.	Господарство м. Ольвії.
Ілюстративний матеріал поза вітринами.	Декрет на честь Протогена, громадянська присяга жителів Херсонесу.
Вітрина 22.	Речі з Херсонеса, Пантікапея, звістка про повстання рабів у Пантікапеї наприкінці II ст. до н. е.
	Речі з ольвійської хлібопекарні, включаючи велетенський піфос для зберігання зерна.
Вітрини 25-28.	Культура та мистецтво грецького та тубільного населення.
Розділ III. Поля поховань.	Культура «варварського» населення Середнього Подніпров'я (II ст. до н. е. – III-IV ст. н. е.), пам'ятки ототожнювалися з народом венедів. Кераміка, деталі вбрання, скарби римських монет.
Розділ IV.	Племена і народи Північного Причорномор'я в III-IV ст. н. е.
	Розвиток венедів, антів та їхніх сусідів у IV-VII ст.
Вітрини 34-36	Знахідки срібних речей з с. Пастирське та с. Мартинівки.
Відділ III (корпус 6) Київська Русь у VIII-XIII ст.	
Розділ I.	Стародавні слов'яни у VIII-X ст.
Вітрина 1.	Сільське господарство слов'ян. Знаряддя праці: мотики, серп, коса, сокири з Київщини і Волині. Цитата з К. Маркса про важливість знарядь праці для вивчення суспільно-економічних формацій.
Вітрина 2.	Макет «Підсічне хліборобство», побутові речі, глиняний посуд, виготовлений без гончарного круга. Кістки тварин, кістяні та металеві вироби, фрагменти шерстяної тканини з розкопок на горі Киселівці.
Вітрина 3.	Матеріали городищ біля с. Петрівського Харківської обл. та біля озера Буромка Чернігівської обл.

¹ Також, під час реекспозиції планувалося поповнення матеріалами з археологічних розкопок у Києві, отриманими від Інституту археології. Планувалося встановлення землянки, знайденої в садибі колишнього Михайлівського монастиря. Передбачалося поповнення новим матеріалом розділів «Сусіди слов'ян», «Галицько-волинське князівство», створення розділу «Московське князівство XII-XIII ст.». Ставилися вимоги до заміни старого етикетажу та фотоілюстрацій. Планувалося виготовлення макетів: рельєфного плану Києва, стародавнього слов'янського городища та сиродутного горна [2, арк. 71]. Також планувалося виготовлення нових вітрин, кубиків-підставок під експонати, закупівля меблів для відпочинку відвідувачів і доріжок для експозиційних залів [2, арк. 85-86].

² Оскільки експозиція докласового суспільства докладно розглянута в окремій статті [31], немає необхідності до неї повертатися.

Вітрини 4-5.	Анотація, що розповідає про поховальні звичаї слов'ян. Прикраси з розкопок могильників та курганів IX-X ст. на Волині, Полтавщині, Чернігівщині та Київщині. Фото з поховання біля с. Броварки на Полтавщині.
Вітрина 6.	Вирізки поховання з могильника біля с. Броварки Полтавської обл. Рештки стовбура дубу із вставленими іклами дикого кабана, знайденого в р. Десні. Муляж Збруцького ідола. Цитата з Енгельса про релігію. Цитата з літопису про язичницькі ігрища. Мініатюра з літопису із зображенням язичницьких ігрищ.
Розділ II.	Сусіди стародавніх слов'ян (хазари і булгари).
Вітрина 7.	Зразки хазарського посуду з могильника в с. Салтово Харківської обл.
Щит 2.	Карта Хазарії та Булгарії. Ілюстрація «Поляни дають данину хазарам по мечу від дому».
Розділ III.	Київська держава X-XI ст. (зали 2-3).
Вітрини 8-9, щити 3-6.	Часи князювання Олега, Ігоря, Ольги, Святослава, Володимира. Розвиток сільського господарства, ремесла, торгівлі, суспільних відносин. Запровадження християнства, культурний розвиток. Карта «Київська держава IX-XI ст. та її сусіди». Цитата з літопису про данину, яку слов'яни платили варягам. Карта «Походи і володіння Київських князів». Цитата з літопису: похід Ігоря на древлян. Мініатюра з літопису: похід Олега на греків. Цитата з Костянтина Багрянородного про полюддя. Карта «Походи Святослава». Цитата з літопису про встановлення язичницьких ідолів Володимиром. Портрет Ярослава Мудрого. Фото першої сторінки «Руської Правди».
Вітрина 8.	Зброя дружинників, дорогоцінні прикраси князівського побуту.
Вітрини 12-15.	Знаряддя праці (коси, серпи, наральники, молотки, замки, ключі) з розкопок «Княжої Гори», Київської обл. Цитата з Ф. Енгельса про розподіл праці – відділення ремесла від землеробства. Макет сиродутного горна. Фотографія гончарної печі.
Вітрина 16.	Розвиток торгівлі. Імпортні речі – шовкова тканина, парча, срібні прикраси, візантійський посуд. Монети візантійські та арабські, місцеві гривни. Цитата з Ф. Енгельса про виникнення торгівлі. Карта: «Торгові шляхи X-XII ст.». Картина: переправа купців і дружинників через Дніпровські пороги.
Вітрина 17.	Речі християнського культу: кам'яні, мідні та срібні хрестики, іконки, церковне начиння. Анотація про запровадження Володимиром християнства. Цитата з В. І. Леніна про віру експлуатованих у краще загробне життя. Мініатюра з літопису: хрещення Володимира. Малюнок: хрещення новгородців.
Вітрина 18, щит 7.	Рештки будівельного матеріалу, фрагменти фресок, мозаїки. Фото: Золоті Ворота. Собор св. Софії, мозаїки, фрески. Фото: Софія Новгородська. Фото: Храм Спаса у Чернігові.

Щит 8.	Мініатюра з літопису: боротьба князя Ярослава за Київ і його перемога над Святополком на р. Альті 1019 р.
Щит 9–10.	Класова боротьба XI ст. Цитати з В. І. Леніна та Й. В. Сталіна про класову боротьбу. Анотація: повстання 1068 р. Малюнок: повстання 1068 р. Мініатюри з літопису: повстання 1068 р. Малюнок: повстання 1071 р. на Білоозері. Анотація: повстання у Києві 1113 р. Мініатюра з літопису: повстання у Києві 1147 р.
Щит 11.	Розквіт культури і письменства.
Розділ IV.	Київ XI-XIII ст.
Вітрини 19-26.	Історія зростання Києва та розвиток окремих ремісничих центрів на Киселівці та коло Десятинної церкви. Кам'яні формочки для відливу прикрас, тиглі. Піч з комплексом речей із землянки XII-XIII ст., з розкопок на території Михайлівського монастиря у 1938 р.
Розділ V.	Розвиток феодальних відносин у Київській Русі XI-XII ст.
Вітрини 28-29.	Розклад «Імперії Рюриковичів» на окремі феодальні князівства. Карта феодальних земель. Вислі печатки князів. Цитата з К. Маркса про розпад держави Рюриковичів. Анотація: розподіл земель між онуками Володимира Мономаха. Боротьба з половцями – зброя руських воїнів та кочовиків. Анотація про боротьбу з половцями. Фото: половецькі баби. Мініатюра з літопису: половці гонять полонених і худобу. Фото: обладунки кочовиків. Цитати про половців з літописів і «Слова о полку Ігореве».
Розділи VI, VII, VIII.	Історія окремих князівств.
Вітрини 30-32.	Галицько-Волинське князівство.
Вітрини 33-35.	Ростово-Суздальське князівство.
Вітрини 36-37.	Новгородське князівство.
Розділ X.	Татаро-монгольська навала.
Вітрини 38-42.	Татарська зброя та побутові речі. Василицький скарб. Ілюстративні матеріали, що ілюструють перебування під татарським ігом. Анотація про татарське іго. Ілюстративні матеріали: хан Батий, битва на р. Калці, татарська кіннота, руйнування Десятинної церкви, руїни городища Райки.

Цікавим додатком до вищенаведеного є стаття Р. Штамфуса, де він багато уваги приділив опису довоєнної експозиції. Автор, на жаль, більше уваги приділяє критиці концепції, яка була покладена в основу радянського музею, і замало місця виділяє на характеристику конкретних пам'яток, що були представлені. Про відділи від скіфо-античного періоду до Київської Русі Р. Штамфус писав: «Відділ скіфів і сарматів зображав у першу чергу господарську діяльність і спосіб життя населення. Це було наочно показано на прикладі землеробства і скотарства, посуду і знаряддях. До цього додано багато цитат з Геродота. Різка різниця між господарями і шаром рабів була показана через протиставлення багатих могил і бідних поховань. Культурний розвиток і проникнення грецького впливу одночасно підтверджувалися завдяки хронологічному розташуванню поховань. Подібним же чином також була показана культура грецьких колоній Причорномор'я, через показ господарства, класового розшарування і культурного розвитку. Контраст між господарями і рабами був тут показаний завдяки протиставленню всередині всього культурного комплексу, наприклад, красивий грецький посуд багатих і прості горщики бідних рабів.

Дуже своєрідним для нас і особливо повчальним було виставлення епохи Великого переселення народів і готського матеріалу. Обидва терміни «Епоха Великого переселення народів» і «Готи» ніде не були знайдені. У парі невеличких вітрин знаходилися матеріали з ранньогерманських могил пізнього латену¹, готська кераміка², фібули та подібні доповнення. Все тут описувалося як культура «полів поховань»³ без посилання на звичні для нас етнічні визначення⁴. Ці культурні залишки були визначені як місцеві, від населення, що залишилося після розпаду скіфо-сарматського царства і підпало під сильний римський вплив. Також тут був показаний розкіш шару господарів на протигагу простоті пригнічених класів. Вмілий підбір невеликої кількості виставлених на огляд знахідок мусив викликати враження у зарубіжних фахівців ніби готський культурний вплив був дуже незначний. Огляд фондів дозволив узнати, що кількість цього культурного матеріалу не була такою вже незначною.

За цим були показані ще кілька скарбів 7 ст., які приписувалися праслов'янам, так званим антам.

Князівський час (або Київська імперія) в першу чергу приніс ранніх слов'ян. Тут були представлені відомі з літописів слов'янські племена з України: поляни, древляни, сіверяни, кривичі, радимичі з їхніми поселеннями, господарством, похованнями і культурною спадщиною. На різниці між похованнями бідних і багатих був показаний процес появи класів. Велика кількість срібних скарбів 10 ст. мала доводити, що тоді на вершині класового суспільства стояв багатий шар господ.

Київське князівство 10-12 ст. почалося з пограбування слов'янської території і підкорення племен варязькими князями. Це було продемонстровано за допомогою історичних карт, цитат з літопису Нестора, зброї і обладунку з поховань варягів. Введення християнства було показане завдяки багатим знахідкам з розкопок Десятинної церкви. Про значення релігії повідомляли цитати з Маркса, Енгельса і Леніна.

«Руська правда», книга законів Ярослава, була долучена для висвітлення класових відносин. З її допомогою була підкреслена різниця між господами (князями, боярами і воїнами) і селянами, які поступово ставали кріпосними. Після цього була наведена цитата з Леніна про кріпацтво. Тут також золоті і срібні прикраси пануючого прошарку були протиставлені спадку бідних. З самого Києва була виставлена велика кількість знахідок з майстерень, які надавали чудове уявлення про ремесло того часу.

Розпад Київської імперії принесли 12 і 13 ст. Послаблення центральної влади і роздроблення на окремі князювання несли зародок розпаду імперії. Через це послаблення вона вже не впоралась з могутніми силами, що атакували зовні. Культурний розквіт тепер відбувався в окремих містах, а час розквіту Києва минув. Цей стан речей очевидно доводився багатими знахідками того часу з фортець Княжа Гора, Білгород, Сахнівка та ін. Боротьба проти відкритого степу (кочових народів половців і татар) наочно представлялася за допомогою знахідок з поховань цих народів, цитат з пісні про Ігоря⁵ та цитат Маркса про татарське панування. З пограбуванням і знищенням Києва татарами у 1240 р. Київська імперія знайшла свій безславний кінець. Зброя 13-14 ст. і картинки з Царської хроніки, які демонструють боротьбу русів проти татар, закінчують хронологічні межі зібрання»⁶ [1, арк. 19, 20; 38, s. 254, 255].

Крім згаданого опису, Р. Штампфус повідомляє про ще одне переміщення експозиції Київської Русі: «У корпусі 2 колишньої Митрополичої церкви були виставлені матеріали від палеоліту до Великого переселення народів, у той час, як в корпусі 8 старої Лаврської друкарні було розміщено Київську імперію або Князівський час. Останній відділ часто переводили. У 1939 р. він переїхав до корпусу 6, будинку Лаврських хористів. У травні 1941 р. відбулося переселення у корпус 2, до приміщення колишньої монастирської кухні. Новий директор Бондар планував відкриття цього відділу на 22 червня, що пішло прахом через початок війни» [1, арк. 14, 15; 38, с. 249, 250]. У плані музею на 1941 р. вказується на запланований переїзд експозиції, але місцем розміщення вказується корпус № 8 [2, арк. 71]. Т. М. Себта вважає, що експозиція була переведена до корпусу № 29, який примикав до корпусу № 2 [17, с. 179]. Поєднання всієї археологічної експозиції підтверджується довідкою про музеї та збірки на території Печерської Лаври, написаною у грудні 1941 р., де зазначається, що первісність і Київська Русь були виставлені разом [17, с. 560]. Проте, на схематичному плані частини Верхньої Лаври Г. В. Малакова від 04.08.1941 р. експозиція Київської Русі позначена у корпусі № 6 [17, с. II, рис. 3]. Згідно схеми екскурсійного маршруту по території Лаври, намальованої директором ЦІМу В. А. Маєвським у жовтні 1941 р., експозиції музею розташовані у всіх трьох згаданих корпусах [17, с. XVI, рис. 38]. Тому можна погодитися з Т. М. Себтою, що експозиція могла бути переведена частково.

1 Мається на увазі зарубинецька культура.

2 Мається на увазі черняхівська культура.

3 «Культура полів поховань» – термін, під яким у I половині XX ст. поєднували зарубинецьку і черняхівську культури.

4 Носіїв зарубинецької культури німецькі вчені ототожнювали з відомим з писемних джерел народом «бастарнів», носіїв черняхівської культури – з готами.

5 Слово о полку Ігоревім.

6 Переклад Сорокіної С. А.

Цінним додатком до вищезгаданих документів є негативи експозиції, які збереглися в НМІУ. Значна кількість негативів представляє окремі ділянки виставкового залу доби первісності (рис. 1, 1). Для скіфо-античного періоду, на жаль, був знайдений лише один негатив (рис. 1, 2). У вітринах на фотографії, присвячених ремеслам і заняттям скіфо-сарматських племен, було виставлено експонати, які й сьогодні складають основу фондової групи НМІУ «Ранній залізний вік». Це бронзові вуздечкові бляхи, вудила та псалії передскіфського періоду з курганів біля сіл Яблунівка Київської обл. та Жаботин Черкаської обл. (НМІУ, інв. №№ Б 1275, 1276, 1795); різноманітні бронзові та залізні деталі скіфської вузди з курганів біля сіл Вовківці, Турія та Бересняги Черкаської обл. (НМІУ, колекції №№ Б 32, 33, 38, 46); кістяні псалії, пронизки та ремінні розподільники з ряду курганів Посулля (НМІУ, колекція № Б 33) та курганної групи біля с. Пруси Черкаської обл. (НМІУ, колекція № Б 34).

Найбільший інтерес викликають фотографії періоду Київської Русі, особливо враховуючи той факт, що вони відображають різні періоди в існуванні експозиції. Частина фотографій показує експозицію у корпусі № 8 (рис. 2; 3,1). Одна з них (рис. 2, 2) була використана в статті Р. Штампфуса, де вона датована 1939 р. [1, арк. 37; 38, s. 265]. Як видно на фото, у центрі залу стоїть бронзова скульптура князя Володимира, за нею висить мапа «Торговые пути Восточной Европы в X-XIII вв.», у вітрині зліва від мапи представлені імпортовані речі на території Київської Русі, у вітрині справа – предмети християнського культу [37, с. 22, вітрина 16-17]. Візуально можливо визначити деякі експонати, що і зараз перебувають в археологічній експозиції. У бічних вітринах на передньому плані фотографії (рис. 2, 1) знаходяться численні та різноманітні знаряддя праці (НМІУ, колекція № В 25) з давньоруського городища Княжа Гора (с. Пекарі Черкаської обл.) з розкопок М. Ф. Біляшівського 1891-1892 рр. та з інших місць України [37, с. 22, вітрини 12-15.]. Скульптура (НМІУ, інв. № Ск 132) зараз прикрашає інтер'єр залу № 8. Це проект пам'ятника князю Володимиру в м. Києві роботи скульптора М. С. Піменова середини XIX ст. Проект не був затверджений під час конкурсу та згодом скульптуру передали до Київського художньо-промислового і наукового музею. Вона належала до відділу «Старий Київ» та є одним з найперших експонатів музейного зібрання [37, с. 21]. У 1943 р. скульптура була підготовлена німцями до вивезення, але після звільнення міста її знайшли пошкодженою в поламаних речах з кольорового металу (інформація з інвентарної книги).

На задньому плані фотографії в лівій від мапи вітрині на першій полиці лежать срібні монетні гривні. Визначити їх інвентарні номери неможливо, але, найвірогідніше, всі вони збереглися, оскільки у 1941 р. були евакуйовані з іншими срібними та золотими предметами з експозиції ЦІМу до м. Уфі. Виконуюча обов'язки завідувача відділу «Київська Русь» Н. В. Лінка-Геппенер здійснювала пакування та складання опису цінностей відділу, опис датується 1-м липня (машинопис). Загалом було спаковано 8 ящиків з найбільш цінними археологічними матеріалами експозиції відділу, переважно срібними та золотими, серед них – понад 50 срібних монетних гривен [37, с. 22, вітрина 16.; 10, с. 311-312.]. На другій полиці зліва в цій же вітрині знаходиться металевий кубок. Це срібний золотоординський орнаментований кубок (МІКУ, інв. № АЗС-865) кінця XIII – першої половини XIV ст. з випадкових знахідок у м. Києві. Подібні кубки були характерними для парадного посуду монгольського часу [36, с. 25, табл. XXV, № 405; 37, с. 22, вітрина 16; 24, с. 141, 401, кат. № 104]. Поряд з цим експонатом на полиці знаходились інші археологічні предмети доби Візантії та Золотої Орди, ідентифікувати їх неможливо через низьку якість фотографії. На третій полиці зліва в цій же вітрині знаходиться бронзовий акваманіл у вигляді кентавра (НМІУ, інв. № В 2013) нижньосаксонської роботи першої половини XIII ст. зі знахідок у м. Чернігів із зібрання Ханенків [36, табл. XXXIX, 594; 14, с. 18, табл. 5, 8-10]. Поряд з ним стоїть фрагментований келих, найвірогідніше, це скляний розписний келих (НМІУ, інв. № В 4108) сирійської роботи XII – першої половини XIII ст. зі скарбу 1914 р., знайденого у м. Києві, пров. Десятинний, 6¹ [23, с. 111, клад № 78; 11, с. 49-52, рис. 1].

У правій від мапи вітрині на фотографії представлені, як вже зазначалось, предмети християнського культу². Ліва сторона вітрини закрита скульптурою Володимира, лише видно декілька маленьких хрестиків, на правій стороні на щиту закріплений процесійний хрест. Якість зображення дуже погана, найвірогідніше, це відома пам'ятка – візантійський процесійний хрест із зображенням св. Феодора у срібному медальйоні (НМІУ, інв. № В 4553/81) кінця X ст. з розкопок В. В. Хвойки 1907 р. братської могили поблизу Десятинної церкви. До ЦІМу його передали у 1937 р. з Музею мистецтв Ханенків [26, с. 94-100; 27, с. 160-165, кат. 67]. На нижній полиці вітрини знаходиться бронзова курільниця-триножник з поховання X-XI ст. зі спаленням у садибі Софійського собору (поховання 119 за М. К. Каргером) (НМІУ,

1 У короткому довіднику по ЦІМу зазначається, що «...Розвиток торгівлі показаний довгими речами, знайденими в Києві при розкопках на території колишньої Десятинної церкви та в інших місцях України, а саме – шовкова тканина (поволока), парча, прикраси срібні, посуд візантійський і велика кількість монет, візантійських, арабських, також місцеві гривні різного типу (вітрина 16)» [37, с. 22].

2 Короткий довідник по ЦІМу подає перелік експонатів у цій вітрині: «...Речі християнського культу – кам'яні, мідні та срібні хрестики, іконки, церковна утвар – все це характеризує християнство на Русі X – XI ст. (вітрина 17)» [37, с. 22].

інв. № Б 8335) [15, с. 195-196, рис. 41]. Поряд стоїть бронзовий акваманіл у вигляді лева (НМІУ, інв. № В 2001) першої половини XIII ст. з Північної Германії, знайдений у м. Чернігів (із зібрання Ханенків) [35, с. 32, табл. X, 255; 14, с. 17, табл. 5, 1-3.]. Зараз ці експонати представлені в залах № 6-8 археологічної експозиції музею.

У вітрині (рис. 3, 1) експонувався різноманітний глиняний посуд давньоруського часу. На першій полиці по центру серед інших амфорок «київського типу» стоїть велика амфорка, яку можливо визначити як таку, що була знайдена на городищі Княжа Гора (НМІУ, інв. № В 2595). На третій полиці справа в другому ряду ідентифікується світильник-«півник» з тулубом у формі човника кінця XII ст. з м. Києва (НМІУ, інв. № В 4552/140) [29, с. 11, табл. 3, 32]. На четвертій полиці визначається велика посудина-корчага XII-XIII ст. із залишками дьогтю (друга зліва в першому ряду, забруднена дьогтем) з городища Княжа Гора з розкопок М. Ф. Біляшівського (НМІУ, інв. № В 4861).

Інші фото (рис. 4, 1; 5) відображають експозицію у корпусі № 6, два з них (рис. 4, 1; 5, 1) були опубліковані у путівнику [37, с. 19, 21]. У вітрині № 8 експозиції – зліва та по центру на фотографії (рис. 4, 1) ідентифікуються матеріали з поховання воїна X ст. поблизу Золотих воріт у м. Києві, знайденого в 1900 р.: залізний меч (МКУ, інв. № АЗС-329); великі та малі срібні орнаментовані бляшки (МКУ, інв. №№ АЗС 297-324), срібна скандинавська кільцевидна фібула з довгою голкою, орнаментована в стилі «Борре» (МКУ, інв. № АЗС-339); срібний умбон щита (МКУ, інв. № АЗС-328); залізна сокира (НМІУ, інв. № В 4625/751) [35, с. 21-23, табл. XVIII, 603; XX, № 2, 602; 37, с. 21.; 18, с. 17, ящ. 8; 15, с. 169-172, 218-219, рис. 23, XIV; табл. XV (поховання 108); 24, с. 147, 403, кат. № 111; 9, с. 96, рис. 61, № 55; 98, рис. 62, № 56; 10, с. 311-312].

У цій же вітрині в нижньому правому кутку над сокирою експонувались дві скандинавські овальні бронзові фібули X ст. Ймовірно, одна з них – це фібула з поховання 125 (за М. К. Каргером) у м. Києві по вул. Кирилівській, 53-59 (колишня садиба Марра), 1876 р. Фібула не збереглась, під час війни пропала, але її старий інв. № с. 68157 свідчить про те, що вона пройшла інвентаризацію ЦІМу в 1938-1940-му рр. і могла знаходитись у вітрині [15, с. 210-211, табл. XXIX; 9, с. 51-52, № 9, рис. 16]. Другою фібулою могла бути фібула з випадкових знахідок у 1913 р. на розі вулиць Володимирської та Великої Житомирської в м. Києві. Вона надійшла до ЦІМу у 1936 р. у складі зібрання Музею старожитностей університету св. Володимира та також могла бути використана при побудові нової експозиції. На відміну від першої фібули, друга – збереглась (НМІУ, інв. № В 4552/1147). До того ж, у М. К. Каргера вказаний старий інв. № с. 68156, що також вказує на її інвентаризацію в той же час [15, с. 218, табл. XXX; 9, с. 79, № 36, рис. 45]. У вітрині справа на цій же фотографії (на середньому плані) був представлений захисний обладунок воїнів-кочовиків доби середньовіччя. Наразі ідентифікуються залізні кольчуга (НМІУ, інв. №№ Вд 2761, Вд 2909, Вд 3318, Вд 3319) та маска (НМІУ, інв. № В 4790) з кургану № 53 біля с. Ковалі Черкаської обл. [12, с. 122, табл. XXI; 19, с. 61, рис. 7, 1; 28, с. 3-6, табл. VI, VII; 20, с. 29, табл. III (№ 53), XIV, 1 (№ 22)].

Загалом при побудові експозиції був витриманий той же принцип, що й в залі докласового суспільства. Вітрини заповнювалися оригінальними експонатами, у той же час ілюстративний матеріал (рис. 3, 2)¹, тексти, цитати виносилися на окремі щити або простінки між вітринами і не займали експозиційних площ, призначених для оригінальних експонатів.

Експозиція ЦІМу проіснувала недовго. Після початку війни найцінніші експонати були вивезені до м. Уфі. У період окупації Києва уже з 19.10.1941 р. вхід до Києво-Печерської лаври співробітникам був заборонений [30, с. 77, 78; 17, с. 381-383]. Музей сильно постраждав від мародерства та вибуху Успенського собору [17, с. 364, 365]. Про стан музею на початку окупації повідомляє довідка про музейні зібрання на території Києво-Печерської лаври. У документі, зокрема, перелічуються виставкові зали ЦІМу [17, с. 559]. Про стан експозиції довідка повідомляє, що відділи первісності і Київської Русі майже повністю збереглися, проте вони дуже забруднені та повністю засипані сміттям. Все це оцінюється як цінний матеріал з історії краю. Наголошується, що під час пакування разом з предметами необхідно старанно зберігати пояснювальні тексти [17, с. 560].

Вже у грудні 1941 р. до музею прибули співробітники Оперативного штабу райхслайтера Розенберга [30, с. 79, 80]. Один з них угорський археолог Н. Феттіх², який був у складі групи, що пакувала експози-

¹ У НМІУ збереглися окремі ілюстрації з експозиції ЦІМ. На фото представлено ілюстрацію у вигляді вставленої в широку рамку фотографії поховання з с. Дідівщина Київської обл., урочище «Дальня Панора» (розкопки В. Є. Козловської, 1929 р., некрополь та поселення черняхівської культури). Було розкопано 19 поховань з труполокладеннями північної та західної орієнтації. Виявлений поховальний інвентар був нечислений.

² Феттіх Нандор (1900-1971) – угорський археолог, який був направлений Оперативним штабом до м. Києва для розбору і пакування археологічних колекцій ЦІМу. Вчений працював у музеї з 13 грудня 1941 р. до 14 січня 1942 р. Яскравим прикладом стану експозиції на час його роботи є опис залів скіфського періоду: «Найкрасивіші фігурки тварин, зроблені з сплаву бронзи та якогось іншого металу, які належали до скіфського періоду, бронзові брязкальця з подобою тварин, оригінальні вази, жіночі прикраси, оздоблені розмаїтими фігурками звірів, велика кількість бронзових та срібних фібул доби переселення народів – за кожен з них різні музеї світу платили б сотні, тисячі силу-силенну грошей, були залишені. Мабуть, їм передовсім подобалися кольорові намиста з мастики. Зразки намиста, нанизаного на нитки, були зірвані і винесені цілими купами» [34, с. 49].

цію та фонди ЦІМу для перевезення до будівлі колишнього Педагогічного музею, описав стан експозиції на момент його появи на території Лаври¹. У цілому він підтвердив картину руйнування, описану у вищезазначеній довідці. Він описує розбиті шибки, зламані двері, відсутність дверних ручок, потрошені шафи, засміченість всіляким мотлохом – «такі руїни, про які людина, що звикла до порядку, навіть уявити собі не могла» [34, с. 37].

Зважаючи на всі вищевикладені факти, наведені в дослідженні, можливо зробити висновок, що археологічна експозиція ЦІМу передвоєнних років доволі ґрунтовно висвітлювала археологічні матеріали з території України та систематично представляла історичний процес. Кількість виставлених оригінальних експонатів була дуже великою, а розташування ілюстративного матеріалу та цитат не забирало місця в археологічних знахідок. Ідеологічна складова звичайно була присутня, але, за невеликими виключеннями, не заважала сприйняттю унікальних археологічних матеріалів, якими славилася збірання Центрального історичного музею ім. Т. Г. Шевченка.

Автори висловлюють щире подяку зав. сектору «Археологія доби раннього заліза» НМІУ С. В. Діденку та ст. наук. співробітнику Інституту української археографії та джерелознавства к. і. н. Т. М. Себті за всебічну допомогу.

Список використаних джерел і літератури

1. НА ІА НАНУ, ф. 12, спр. 204.
2. НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1-д, спр. 24.
3. НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1-д, спр. 25-б.
4. НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1-д, спр. 33.
5. НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1-д, спр. 38.
6. НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1-д, спр. 40а.
7. НА НМІУ, ф. р-1260, оп. 1-л, спр. 4.
8. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 395.
9. Андрощук Ф. Скандинавские древности Южной Руси: Каталог / Ф. Андрощук, В. Зоценко. – Париж, 2012. – 367 с.
10. Безкоровайна Ю. Г. Доля археологічних коштовностей Центрального історичного музею (1930 – 1940-ві рр.) мовою документів / Ю. Г. Безкоровайна // Археологія і фортифікація України: зб. матер. VI Міжнар. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський, 2016. – С. 309-316.
11. Безкоровайна Ю. Г. Музей Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва (1913-1914 рр.) / Ю. Г. Безкоровайна // Національний музей історії України: тем. зб. наук. пр. – К., 2011. – С. 49-52.
12. Бобринский А. А. Курганы и случайные находки близ местечка Смелы / А. А. Бобринский. – СПб, 1901. – Т. 3. – 174 с.
13. Григоренко Т. О. Археолог Трохим Тесля: розтоптана доля / Т. О. Григоренко. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://museum.dp.ua/article_2015_46.html.
14. Даркевич В. П. Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X-XIV вв.) / В. П. Даркевич // САИ. – М., 1966. – Вып. Е 1-57. – 148 с.
15. Каргер М. К. Древний Киев / М. К. Каргер. – М.; Л., 1958. – Т. 1. – 564 с.
16. Кашеварова Н. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940-1945). – Ч. I: Джерелознавче дослідження / Н. Кашеварова. – К., 2014. – 552 с.
17. Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: дослідження, документи, спогади / упоряд. Т. М. Себта, Р. І. Качан. – К.: Філюк О. В., 2016. – С. 13-92.
18. Київський центральний історичний музей. Опис цінностей відділу «Київська Русь». 1/VII 1941 р. – Науково-дослідний відділ археологічних фондів НМІУ. – 17 с.
19. Кирпичников А. Н. Русские шлемы X-XIII вв. / А. Н. Кирпичников // СА. – 1958. – № 4. – С. 47-69.
20. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие / А. Н. Кирпичников // САИ. – М., 1971. – Вып. Е1-36, т. 3. – 92 с.
21. Ковтанюк Н. Скарбниця історичної пам'яті України / Н. Ковтанюк, Г. Шовкопляс // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 63-80.

¹ Про стан експозиції Н. Феттх писав: «Останнім часом археологічна виставка розміщувалася в митрополичому будинку. Старожитності кам'яної доби, скіфських, грецьких та давньослов'янських часів, вітрини та шафи також дуже постраждали. Комунисти забрали золото і срібло. У тому, що залишилося, хазяйнували різні люди, дехто з солдатів. Німецькі солдати узяли із зламаних шаф кілька «сувенірів». А втім, достатня кількість красивих виробів з бронзи лишилися на своїх місцях, на двох дошках висіли срібні та позолочені комплекти поясних прикрас, з часів, коли уторці заснували державу. У двох складських приміщеннях музею ми побачили коштовні предмети з бронзи та срібла. В одній залі виставки у великих вітринах лежать абсолютно непошкоджені, у великій кількості бронзові та срібні фібули доби переселення народів. Більша частина їх не опублікована» [34, с. 37].

22. Ковтанюк Н. Г. Сторінки історії музею (20-50-ті роки ХХ ст.) / Н. Г. Ковтанюк, Г. М. Шовкопляс // Національний музей історії України: його фундатори та колекції. – К., 1999. – С. 3-24.
23. Корзухина Г. Ф. Русские клады IX-XIII вв. / Г. Ф. Корзухина. – М.; Л., 1954. – 157 с.
24. Музей історичних коштовностей України: Альбом. – К., 2004. – 464 с.
25. Нестуля О. О. Сплундрована доля (В. А. Грінченко) / О. О. Нестуля // Репресоване краєзнавство (20-30-ті рр.). – К., 1991. – С. 204-209.
26. Пекарська Л. В. Процесійний хрест із Київського дитинця / Л. В. Пекарська, В. В. Павлова // Археологія. – № 4. – 2004. – С. 94-100.
27. Пескова А. А. Христианские древности Византии в «сирийской коллекции» Б. И. и В. Н. Ханенко / А. А. Пескова, Л. В. Строкова. – СПб; К., 2012. – 220 с.
28. Пятышева Н. В. Железная маска из Херсонеса. – М., 1964. – 40 с.
29. Розенфельдт Р. Л. Осветительные приборы / Р. Л. Розенфельд // Древняя Русь. Быт и культура: Археология. – М., 1997. – С. 10-12.
30. Себта Т. М. Києво-Печерська Лавра на початку Німецько-радянської війни та під час нацистської окупації (1942-1943) // Києво-Печерська Лавра в часи Другої світової війни: дослідження, документи, спогади / упоряд. Т. М. Себта, Р. І. Качан. – К.: Філюк О. В., 2016. – С. 13-92.
31. Сорокіна С. Експозиція відділу докласового суспільства Центрального історичного музею ім. Т. Г. Шевченка в Києві (1938-1941 рр.) / С. Сорокіна, Т. Радієвська, О. Завальна // Археологія і фортифікація України. – Кам'янець-Подільський, 2016. – С. 320-329.
32. Сорокіна С. А. Фотофіксація музейних предметів доби первісності археологічного відділу Історичного музею в Києві / С. А. Сорокіна, Т. М. Радієвська, О. М. Завальна // Праці центру пам'яткознавства. – К., 2016. – Вип. 30. – С. 121-136.
33. Стрельник М. О. Історичний досвід експозиційної роботи Національного музею історії України (на матеріалах розділу «Східні слов'яни та давньоруська держава Київська Русь») / М. О. Стрельник // Український музей. – К., 2003. – С. 29-36.
34. Феттіх Н. Київський щоденник (3.XII.1941 – 19.I.1942) / Н. Феттіх. – К., 2004. – 168 с.
35. Ханенко Б. И. Древности Приднепровья. Эпоха славянская (VI-XIII вв.) / Б. И. Ханенко, В. Н. Ханенко. – К., 1902. – Вып. V. – 64 с.
36. Ханенко Б. И. Древности Приднепровья / Б. И. Ханенко, В. Н. Ханенко. – К., 1907. – Вып. 6. – 44 с.
37. Центральный історичний музей ім. Т. Шевченка в м. Києві. Короткий довідник. – К., 1941. – 56 с.
38. Seitz R. H. Das Fürstliche Renaissanceschloß zu Höchstädt a. d. Donau – seine Baugeschichte und seine (ost)europäischen Bezüge. – 2009.

Список скорочень

НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України.

НА НМІУ – Науковий архів Національного музею історії України.

ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

Рис. 1. Експозиція ЦІМ (корпус № 2 Києво-Печерської лаври): 1. – відділ докласового суспільства; 2. – відділ Скіфії і грецьких колоній Північного Причорномор'я.

Рис. 2. Експозиція відділу Київської Русі (корпус № 8 Києво-Печерської лаври).

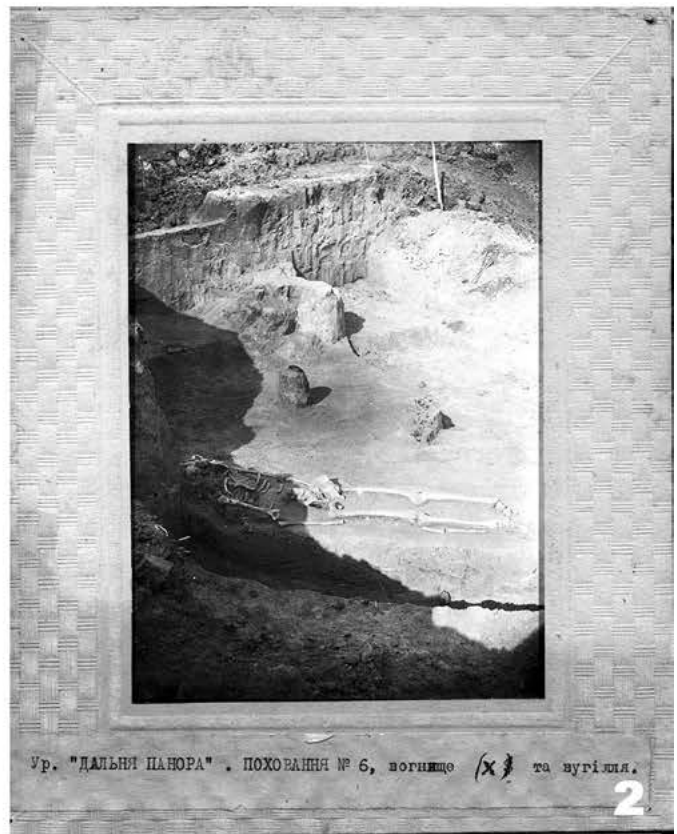

Рис. 3. Експозиція відділу Київської Русі: 1 – вітрина з керамічними виробами (корпус № 8 Києво-Печерської лаври; 2 – ілюстративний матеріал до експозиції (фото: ур. «Дальня Панора», поховання № 6).

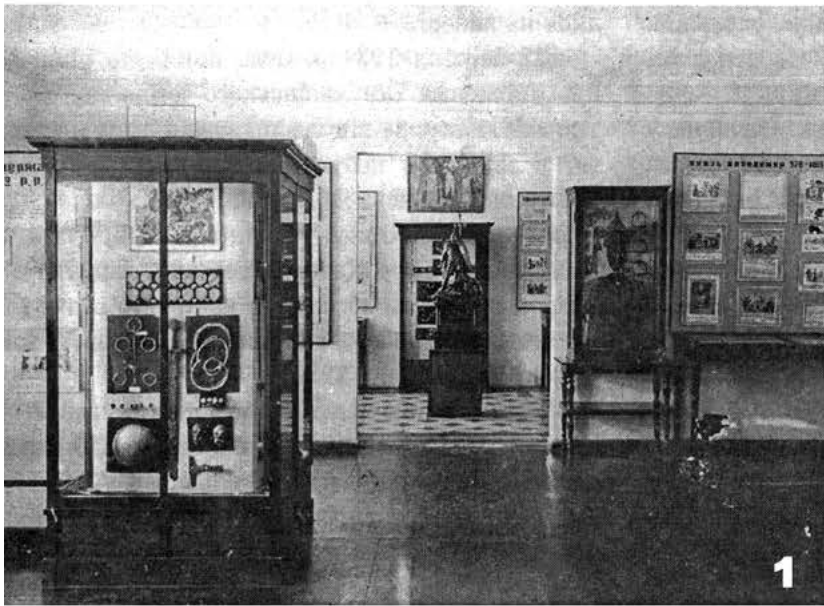

Рис. 4. Експозиція відділу Київської Русі (корпус № 6 Києво-Печерської лаври).

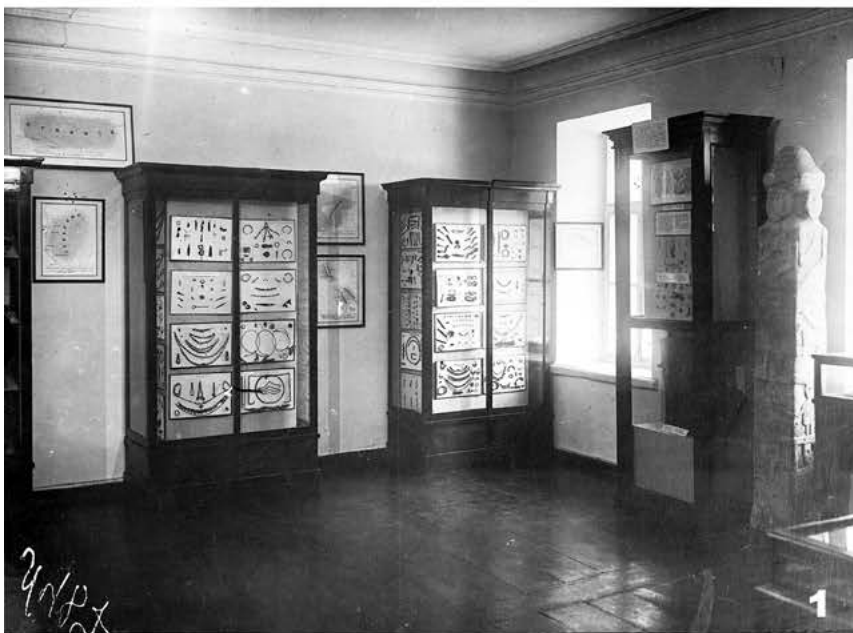

Рис. 5. Експозиція відділу Київської Русі (корпус № 6 Києво-Печерської лаври).

Світлана Сорокіна,
завідувач сектору
Національного музею історії України

Оксана Завальна,
старший науковий співробітник
Національного музею історії України

Тетяна Радієвська,
старший науковий співробітник
Національного музею історії України

КАТАЛОГИ ГРАФА О. О. БОБРИНСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОХОДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ КОЛЕКЦІЙ У ЗІБРАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У науковому архіві Національного музею історії України зберігається добірка зошитів, написаних рукою графа О. О. Бобринського (1852-1927), яка тривалий час носила назву «щоденників розкопок». Проте згадані документи виявилися каталогами археологічного зібрання, подарованого О. О. Бобринським до музею.

Ключові слова: Київський художньо-промисловий і науковий музей, Національний музей історії України, гр. О. О. Бобринський, археологічні колекції, каталоги музейних зібрань.

Серед фундаторів і меценатів Київського художньо-промислового і наукового музею важливе місце посідає граф Олексій Олександрович Бобринський (1852-1927), який передав значну колекцію археологічних артефактів з власних розкопок поблизу його маєтку біля містечка Сміли на Черкащині. У радянський період роль О. О. Бобринського в становленні музею не підкреслювалась. Вперше його внесок як одного з фундаторів музею був охарактеризований Г. М. Шовкопляс, яка у своїй статті висвітлила археологічну діяльність О. О. Бобринського та наголошувала на необхідності відзначити заслуги дослідника, «не зважаючи на його графський титул і імператорський родовід» [22, с. 10].

У науковому архіві Національного музею історії України зберігається добірка зошитів, написаних рукою графа О. О. Бобринського, яка з легкої руки Г. М. Шовкопляс отримала назву «щоденників» [22, с. 9]. Підставою для такої назви могли стати детальні описи умов знахідок, наведені в одному із зошитів, і численні хаотично розташовані малюнки (рис. 1). Проте при більш ретельному перегляді виявилось, що згадані документи – це каталог археологічного зібрання, переданого О. О. Бобринським до музею.

Як відомо, з 1886 р. до 1917 р. О. О. Бобринський очолював Археологічну комісію, що здійснювала охорону та реставрацію старожитностей. Крім того, на території власного маєтку поблизу м. Сміли О. О. Бобринський займався археологічними розкопками курганних пам'яток. Розкопки проводилися протягом тривалого періоду у 1881-1914 рр. Результатом досліджень став тритомний ілюстрований щоденник розкопок [8], а окремі повідомлення друкувалися у звітних доповідях ІАК [7; 8; 9]. Частина матеріалів, розкопаних О. О. Бобринським, була передана до Київського художньо-промислового і наукового музею, адже музей був побудований на кошти громадськості й меценатів, котрі здійснювали грошові пожертви, а також передавали свої колекції. В архіві НМІУ зберігається «Список лиц, пожертвовавших денежные суммы на устройство и оборудование Киевского Городского Музея им. Императора Николая II», де зазначається, що гр. О. О. Бобринський подарував 200 рублів [4, арк. 32].

У листі від 1895 р. граф писав, що з великим задоволенням передасть музею все своє зібрання українських старожитностей, як куплених, так і зібраних під час особистих розкопок. Він також зазначав, що його колекція історичних старожитностей знаходиться в м. Смілі і займає кілька шаф. Надіслані колекції можуть супроводжуватися докладним переліком [18, с. 362].

Як повідомляють «Известия ИАК» від 26 грудня 1901 р., археологічний відділ музею був відкритий для громадськості. Крім старих колекцій, що експонувалися у 1900 р., світ побачили й нові надходження, серед яких була колекція «старожитностей кам'яного віку»¹, подарована музею О. О. Бобринським [7, с. 20].

1 До старожитностей «кам'яного віку» на початку XX ст. часто відносили матеріали, які у сучасній науці датуються добою бронзи.

Подальша інформація про передачу колекцій міститься в листуванні між графом і В. В. Хвойкою. Три листи, написані В. Хвойкою у 1902 р., зберігаються в архіві НМІУ. Два з них були опубліковані за чернетками, що знаходяться в архіві Інституту археології НАНУ [21, с. 14, 15]. Три листи з архіву НМІУ є оригіналами, які дійшли до адресату і були повернуті до музею разом з каталогами. Листи написані на бланках Київського товариства старожитностей та мистецтв і містять у правому верхньому куті помітки почерком графа. Так, наприклад, на листі від 9.02.1902 р. написано: «1е приложение к стр. 9 тетради о перевозке коллекции в Киев». А на листі від 25.10.1902 р. зазначається: «2е приложение к стр. 10 тетради об отправлении моего собрания в Киев». Один з листів, опублікованих за чернетками, дещо відрізняється від остаточного тексту. Крім того, на відміну від чернетки, він датований [3]:

«Ваше Сиятельство
Глубокоуважаемый
Граф Алексей Александрович!

Сим честь имею известить Ваше Сиятельство, что ящик с сосудами и черепками древних типов, а также и подставками для последних, мною для Киевского городского музея Древностей и Искусств получены.

Что касается лично меня, то я в особенности заинтересован черепками из Юрьевой горы, составляющие, по моему мнению, наиболее древнюю керамику нашей местности, и, насколько я имею право определять, я считаю их предшественными остродонным сосудам, находимым при скорченных и крашенных скелетах.

Позвольте также Ваше Сиятельство, за подставки, принести Вам глубокую благодарность, так как они, по своей практичности, будут служить для нас образцом. Прошу Вас, глубокоуважаемый граф, принять выражения моего глубочайшего почтения и неизменной преданности, с которыми имею честь пребывать

Вашим покорнейшим слугой.

В. Хвойка

Киев, 25.10. 1902 г.».

Другий лист від 9.02.1902 р. розповідає про експонування пожертвованих колекцій в експозиції музею [2]:

«Ваше Сиятельство
Глубокоуважаемый
Граф Алексей Александрович!

Прошу Ваше Сиятельство принять мои усерднейшие извинения за то, что я так долго принужден был задержать в музее список пожертвованных Вами предметов, причиной этому было переустройство зал.

Коллекция Вашего Сиятельства помещена теперь в особой витрине и представляет среди прочих предметов каменного века, самостоятельный отдел, носящее известное каждому археологу имя просвещенного жертвователя, что придает ей, независимо от ее научных достоинств, еще большую ценность.

Список же при сем имею честь приложить и прошу Вас, глубокоуважаемый граф, принять еще раз выражения искренней благодарности от лица музея, хранителем которого я являюсь в данном случае, и всегда одушевляющих меня чувств исполненных уважения и преданности, с которыми имею честь пребывать

Вашим покорнейшим слугой

В. Хвойка».

Як повідомляє лист, передані матеріали виставлялися в експозиції музею. Часто на окремих ділянках експонати групувалися за дарувальником, хоча в цілому ці блоки були вписані в хронологічний принцип. Так у провіднику по музею за 1905 р. зазначається: «К коллекции эпохи неолита, составленном из раскопок г. Хвойко, присоединяются также большой подбор предметов той же эпохи из раскопок гр. А. А. Бобринского» [14, с. 11]. У Короткому покажчику предметів археологічного відділу музею за 1908 р. надається більш докладний перелік предметів, який розміщено у шафі Х (мабуть, це вітрина, яку згадає В. В. Хвойка) серед матеріалів бронзової доби [15, с. 21, 22]. Аналогічна інформація подається у покажчиках за 1910 та 1911 рр. [16, с. 20; 17 с. 19, 20]. Серед документації НМІУ зберігається табличка з експозиції того часу з ім'ям О. О. Бобринського (рис. 2, 1).

Листування графа з В. В. Хвойкою також безперечно вказує, що археологічні матеріали, які висилалися до Києва, супроводжувалися каталогами предметів. Так, у листі від 5.09.1902 р. О. О. Бобринський повідомляє, що разом з 3 ящиками експонатів надсилає каталог 6-го відділу своєї колекції, а в листі від

5.10.1902 р. пише про пересилання ящика з «найбільш первісним» гостродонним посудом і обіцяє вислати каталог за кілька днів [21, с. 13, 14]. Зошити з переліком археологічних колекцій, написані почерком графа, що зберігаються в науковому архіві НМІУ, безперечно, є тими самими каталогами, що згадуються в листуванні, і потрапили до музею разом з колекціями.

Подальша доля каталогів з'ясовується з документів музею. На початку 1930-х рр. їх передали до новоствореного Археологічного музею ВУАН разом з археологічними колекціями та іншою документацією [20]. В акті від 23.07.1936 р. повідомляється, що при огляді сховища фондів колишнього археологічного музею у 19 корпусі (Лаври) були знайдені каталоги графа: «У другій підвальній кімнаті зберігається велика дерев'яна скриня. При розборці її там виявлено: щоденники дослідів Бобринського, план трьохверстового масштабу, фотонегативи, плакати, ілюстрації та різні папери. Все це було вогке, майже мокре» [5, арк. 112, 113; 20, с. 198]. У 1936 р. каталоги повернули до ЦІМ. В. Є. Козловська в коротких відомостях про основні комплекси експонатів колишнього Археологічного музею ВУАН, які передавалися до Центрального історичного музею, зазначає, що «прийнято й каталоги смілянських збірок, писані рукою Бобринського» [6, арк. 47]. Каталоги надійшли до ЦІМ за актом № 1 від 7.06.1936 р., в якому вони значилися під номерами 8-17 [5, арк. 33, 34]. Пізніше їх передали до наукового архіву НМІУ.

Каталоги представляють собою тонкі учнівські зошити з переліком речей, що передаються, і численними малюнками [1]. Деякі зошити містять вказівки на походження з типографій м. Сміли. Загалом, нараховується десять зошитів: 1) Перевезення колекцій до Києва; 2) Сміла. Каталог № 2; 3) Сміла. Каталог № 3; 4) Сміла. Каталог № 4; 5) Старий каталог № 1; 6) Зібрання гр. Бобринського. Каталог № 2 (Продовження); 7) Зібрання гр. О. О. Бобринського. Каталог № 3 (Продовження); 8) Зібрання гр. Бобринського. Зошит X. (Продовження); 9) Малюнки з розкопок знахідок I. 1892-1898; 10) Малюнки з розкопок і знахідки II. Щоденники. 1899, 1900, 1901, 1902, 1903, 1904.

Найбільш узагальнюючим є зошит «Перевезення колекцій до Києва», де зазначено план перевезення і перелік речей, запакованих в коробки. План написаний на стор. 9-12 (за нумерацією О. О. Бобринського) і повторений на окремому аркуші. Дати перевезень вказані як у плані, так і в окремих каталогах.

У зібранні виділяються такі відділи: I – кам'яні предмети найдавніших епох (молоти, відбійники, долота, вироби з кременю); II – кістяні предмети; III – бурштин, олово, скло, глина; IV – пряслиця; V – кам'яні предмети скіфської епохи. Про перевезення відділів I–V написано: «6 вересня 1901 р. привезені до Києва всі три ящики з наступними каталогами». Помітка внизу сторінки повідомляє, що додатком до неї є лист В. В. Хвойки від 9.02.1902 р.

Відділ VI – громіздкі кам'яні предмети (жорна та ін.); надісланий В. В. Хвойці 6 вересня 1902 р. Відправлення цього відділу описується в листі від 5 вересня того ж року, також там наведено малюнок можливого закріплення важких предметів на залізній жердині [21, с. 13, рис. 1].

Відділ VII – найбільш давні черепки і глина від житл; відправлений з м. Сміли на ім'я В. В. Хвойки. Каталог надісланий М. О. Біляшівському 8.10.1902 р. Відправлення цього відділу з підставками для гостродонного посуду описується в листі від 5.10.1902 р. [21, с. 14]. Знахідки описуються в зошиті «Зібрання гр. О. О. Бобринського. Каталог № 2».

Відділ VIII – бронзова доба, знаряддя з бронзи, особисто перевезені до Києва і здані в музей у вересні 1903 р. Зміст описується в зошиті «Зібрання гр. Бобринського. Каталог № 2» і дублюється у «Зібранні гр. О. О. Бобринського. Каталог № 3».

Відділ IX – ранньозалізна епоха, скіфський час, бронзові вироби; зданий до музею у серпні 1905 р. Зміст описується в зошиті «Зібрання гр. Бобринського. Каталог № 2» і дублюється в «Зібранні гр. О. О. Бобринського. Каталог № 3».

Відділ X – скіфська епоха, бронзові вироби. Передавався двома етапами у серпні 1905 р. і 6 вересня 1907 р. Описується в каталозі «Зібрання гр. Бобринського. Зошит X» та «Сміла. Каталог № 3».

Відділ XI – скіфський посуд, величезна посудина; переданий 10.07.1906 р. Перелік предметів міститься у зошиті «Сміла. Каталог № 3».

Відділ XII – скіфська зброя; переданий у серпні 1910 р. Перелік предметів міститься в зошиті «Сміла. Каталог № 3».

Відділ XIII – залізні предмети; передані у військово-історичний відділ музею у 7.08.1911 р. Перелік предметів міститься в зошиті «Сміла. Каталог № 3».

Відділ XIV – скіфські бунчуки; опис предметів міститься в зошиті «Сміла. Каталог № 3».

Відділ XV – скіфські жезли; доставлені в Київ 31.08.1913 р. Перелік предметів – у зошиті «Сміла. Каталог № 3».

У каталогах надається перелік предметів з номерами зібрання О. О. Бобринського, які згруповані за типами матеріалу. Також вказується місце знахідки і номер кургану, іноді надається більш детальний опис. На деяких предметах з НМІУ збереглися етикетки зібрання О. О. Бобринського, номери на яких відповідають нумерації з каталогів. Етикетки мають овальну форму, виготовлені зі шкіри, номери нанесені золотим тисненням (рис. 2, 2). Для опублікованих предметів наведені посилання на сторінки публікації і таблиці. Деякі переліки супроводжуються малюнками, хоча більшість зображень зосереджена у двох останніх зошитах, де вони розміщені за роками знахідок. На сторінках малюнки розташовані хаотично, іноді перекривають один одного, проте супроводжуються вказівками на місце і час знахідки та масштабом. Малюнки доволі схематичні, але речі на них легко впізнати (рис. 3).

Передані матеріали зібрання О. О. Бобринського поступово записувалися в інвентарну книгу археологічного відділу. Проте інвентаризація нових надходжень відбувалась не відразу. Деякі частини зібрання були записані до каталогу археологічного відділу через десять років після того як надходження припинилися. Більше того, акт огляду приміщень, в яких зберігалися колекції, повідомляв про наявність ящиків з розкопок О. О. Бобринського, які не були розпаковані з моменту надходження [5, арк. 112, 113; 20, с. 197, 198].

Через численні переїзди та війни, переформування музею інформацію про окремі предмети було загублено. Втративши зв'язок з базовим джерелом – «Рукописним каталогом», окремі предмети стали депаспартизованими. Аналіз каталогів у зошитах дає можливість відновити загублену інформацію.

Серед археологічних матеріалів, які надійшли від гр. О. О. Бобринського, більшість належить до скіфського часу, проте значна кількість відноситься до епохи бронзи. У каталогах матеріали доби бронзи розкидані по різних розділах, адже на момент передачі речей до музею відносна хронологія знаходилася в процесі формування. Зазвичай, такі категорії, як «кам'яна доба», «доба бронзи», використовувалися в класифікаційному значенні і ця система покладалася в основу створення каталогів старожитностей. Наприклад, у каталозі виставки XI Археологічного з'їзду до кам'яної доби віднесені всі крем'яні та кам'яні шліфовані вироби (зрідка – кераміка), а до бронзової доби зараховано виключно вироби з бронзи [13]. Цікавий приклад уявлень про археологічну періодизацію знаходимо у вступних статтях до публікації зібрання старожитностей В. і Б. Ханенків [12, с. 3-6, табл. III], де трипільська кераміка віднесена до кінця неоліту – початку бронзового віку, а більш пізні кам'яні шліфовані вироби (серед яких кам'яна кругла булава та сокира середньодніпровської культури) визначаються як неолітичні, тобто більш ранні, ніж трипільські. Приблизно такого ж підходу дотримувався О. О. Бобринський: всі крем'яні та кам'яні шліфовані знаряддя він відносив до кам'яної доби, тоді як до відділу бронзового віку – виключно вироби з бронзи. Звичайно, весь цей масив знахідок різночасовий. Значна частина бронзових виробів (мечі, кинджали) належить до раннього залізного віку, а кам'яні знаряддя датуються від енеоліту до бронзової доби.

До доби бронзи у зібранні О. О. Бобринського належить частина виробів з кременю, кам'яних знарядь, бронзи, та кераміки (рис. 4). Серед кам'яних знарядь найбільша кількість припадає на сокири різноманітних форм (рис. 5). В одному зошиті з малюнками зображений цікавий округлий предмет з кількома рубчастими вступами (рис. 2, 2). На малюнку він названий кам'яним кастетом (або палицею). На даний момент подібні предмети визначаються як канельовані булави. Оскільки на самому предметі номер «Рукописного каталогу» не зберігся, його співвіднесення з записом у цьому каталозі викликало певні сумніви. Таким чином, малюнок став остаточною доказом належності даного предмету до зібрання О. О. Бобринського.

Каталоги надають цікаву інформацію, але їх використання ускладнюється певними перешкодами. Різні зошити писалися в різний час, і на момент написання кожного наступного зошиту, попередній уже був надісланий до Києва, а тому недоступний авторові. Через це дослідники стикаються з такими проблемами, як повтори окремих масивів матеріалу та подвійна нумерація. Крім того, групування колекції за типами матеріалу призводила до того, що номери перераховувалися хаотично, без помітної системи. Тому виникла необхідність реконструкції каталогу в зручному для користування вигляді. Для його відновлення було обрано формат бази даних Access, яка надає значні можливості для сортування і швидкого пошуку необхідної інформації, такі як можливість виставити номери каталогу в порядку зростання, відновити сортування за зошитами і відділами або виокремити матеріал з конкретних географічних пунктів. Крім того, такий формат дозволив провести підрахунки кількості переданих археологічних знахідок. З'ясувалося, що в наявних каталогах зафіксовано понад 5800 предметів, що набагато перевищує попередні оцінки [19, с. 67] обсягів переданого археологічного матеріалу.

Таким чином, каталоги графа О. О. Бобринського є цінним джерелом дослідження походження археологічних колекцій у зібранні Національного музею історії України. Вони надають інформацію про

археологічну діяльність графа, уточнюють час надходження матеріалів його зібрання до музею, допомагають у визначенні окремих депаспортизованих музейних предметів.

Список використаних джерел і літератури

1. НА НМІУ, ф. № 3а, оп. 1, спр. 1-5.
2. НА НМІУ, ф. № 3а, оп. 1, спр. 1а.
3. НА НМІУ, ф. № 3а, оп. 1, спр. 1с.
4. НА НМІУ, ф. № 3а, оп. 1, спр. 1.
5. НА НМІУ, ф. 1260, оп. 1, спр. 17-б.
6. НА НМІУ, ф. 1260, оп. 1, спр. 28-а.
7. Археологическая хроника (за последнюю треть 1901 года) // Известия ИАК. Прибавление к выпуску 2-му. – СПб, 1902. – С. 20.
8. Бобринский А. А. Курганы и случайные находки близ м. Смела. – Т. I–III / А. А. Бобринский. – СПб, 1887-1901.
9. Бобринский А. А. Отчет о раскопках в Черкасском и Чигиринском уездах Киевской губернии в 1901 году / А. А. Бобринский // Известия ИАК. – СПб, 1902. – Вып. 4. – С. 24-50.
10. Бобринский А. А. Отчет о раскопках вблизи с. Журовки и Капитоновки (Чигиринского у. Киевской губ.). в 1904 г. // Известия ИАК. – СПб, 1905. – Вып. 17 – С. 77-98.
11. Бобринский А. А. Отчет о раскопках, произведенных в 1903 г. в Чигиринском уезде Киевской губ. / А. А. Бобринский // Известия ИАК. – СПб, 1905. – Вып. 14. – С. 1-43.
12. Древности Приднепровья. Каменный и бронзовый век. Собрание Б. Н. и В. И. Ханенко. – К., 1899. – Вып. I.
13. Каталог выставки XI Археологического съезда в Киеве (В здании Университета св. Владимира). – К., 1989.
14. Киевский художественно-промышленный и научный музей Императора Николая Александровича. – К., 1905. – 16 с.
15. Киевский художественно-промышленный и научный музей имени Его Величества Государя Императора Николая Александровича. Отдел археологии. Краткий указатель предметов – К., 1908. – 61 с.
16. Киевский художественно-промышленный и научный музей имени Его Величества Государя Императора Николая Александровича. Отдел археологии. Краткий указатель предметов – К., 1910. – 59 с.
17. Киевский художественно-промышленный и научный музей имени Его Величества Государя Императора Николая Александровича. Отдел археологии. Краткий указатель предметов – К., 1911. – 49 с.
18. Ковалинский В. Меценаты Киева / В. Ковалинский. – К.: Кий, 1998.
19. Ковтанюк Н. Г. Скарбниця історичної пам'яті / Н. Г. Ковтанюк, Г. М. Шовкопляс // Київська старовина. – 1999. – липень-серпень (№ 4 (328)). – С. 63-79.
20. Радієвська Т. М. Мандри археологічних колекцій Національного музею історії України в 1930-ті роки / Т. М. Радієвська, С. А. Сорокіна, О. М. Завальна // Праці Центру пам'яткознавства: зб. наук. пр. – К., 2016. – Вип. 29. – С. 183-200.
21. Станіцина Г. О. Листування В. В. Хвойки з графом О. О. Бобринським, яке зберігається у науковому архіві Інституту археології НАН України / Г. О. Станіцина // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у дослідження давньої історії України: темат. зб. наук. пр. (до 160-річчя від дня народження). – К., 2010. – С. 8-29.
22. Шовкопляс Г. М. Бобринський О. О. і його археологічні колекції в Києві / Г. М. Шовкопляс // Музейні читання. – К., 1995. – С. 6-10.

Список скорочень

ИАК – Императорская археологическая комиссия

НА НМІУ – Науковий архів Національного музею історії України

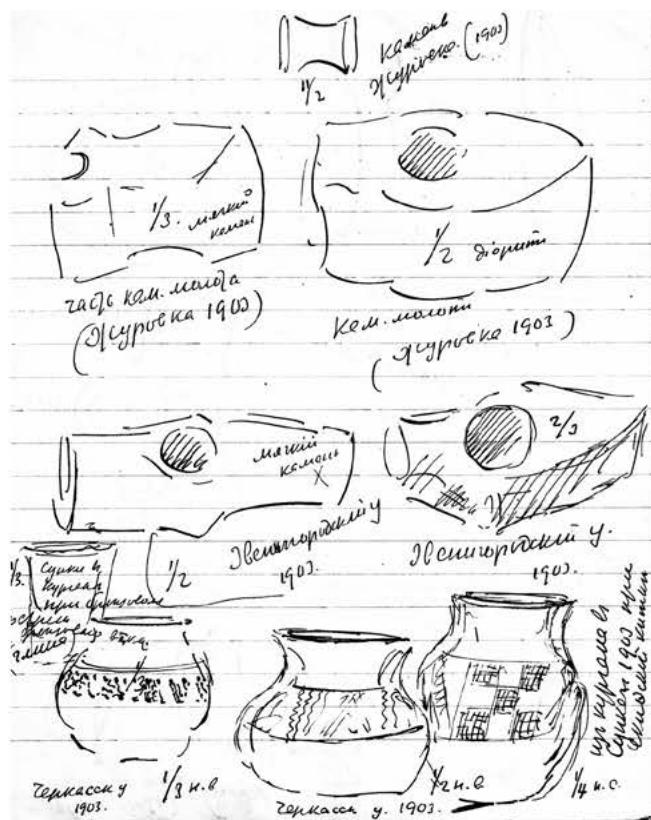
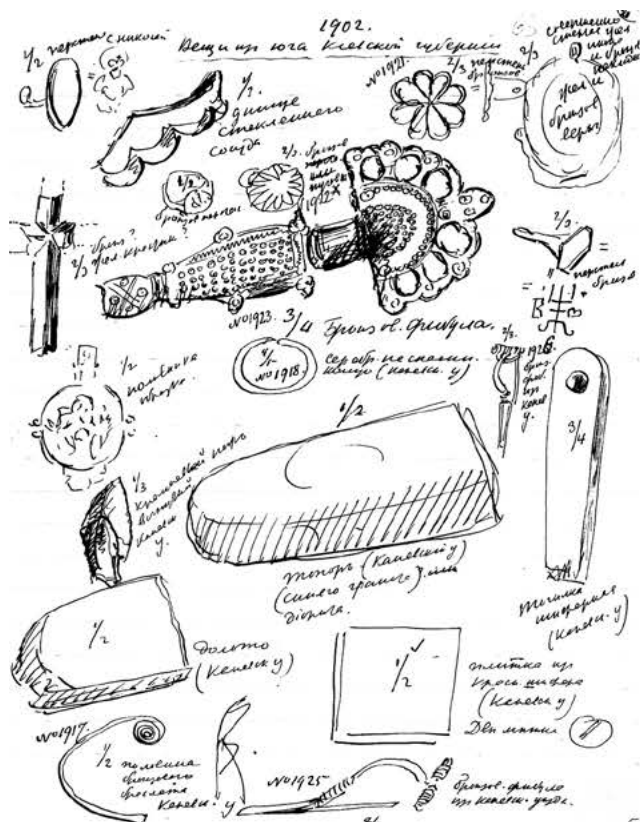

Рис. 1. Сторінка із зошиту О. О. Бобринського «Малюнки».

Рис. 2. Колекції, пожертвовані
гр. О. О. Бобринським: 1 – табличка з експозиції
1900-х рр.; 2 – горщик з етикеткою.

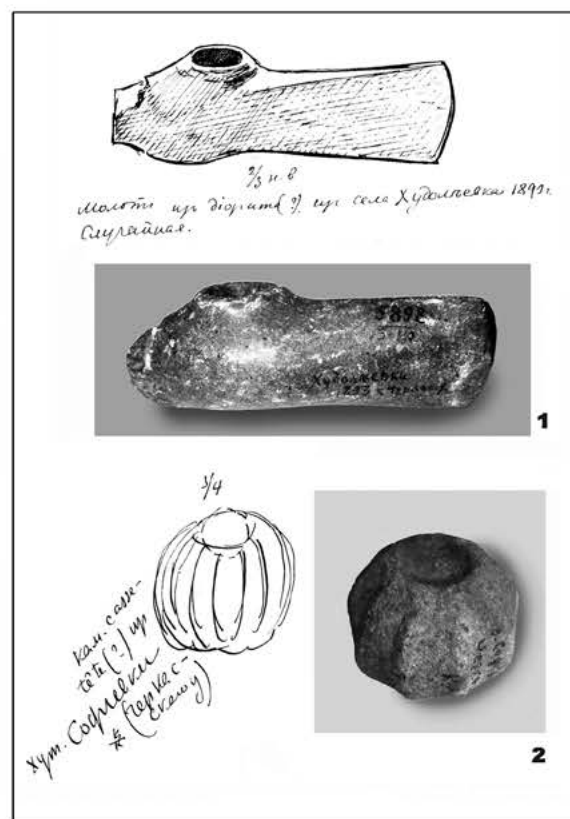

Рис. 3. Малюнки О. О. Бобринського і предмети з його колекції.

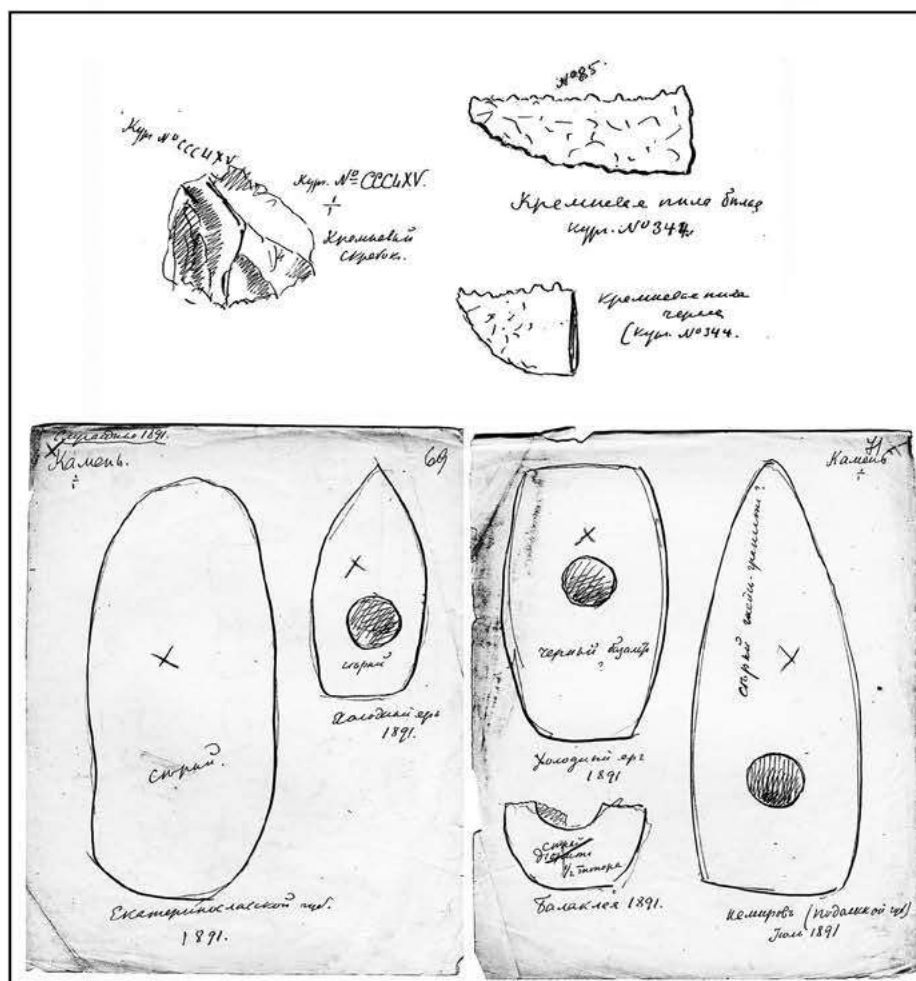

Рис. 4. Матеріали доби бронзи з колекції О. О. Бобринського: 1 – малюнки крем'яних виробів; 2 – малюнки виробів з каменю.

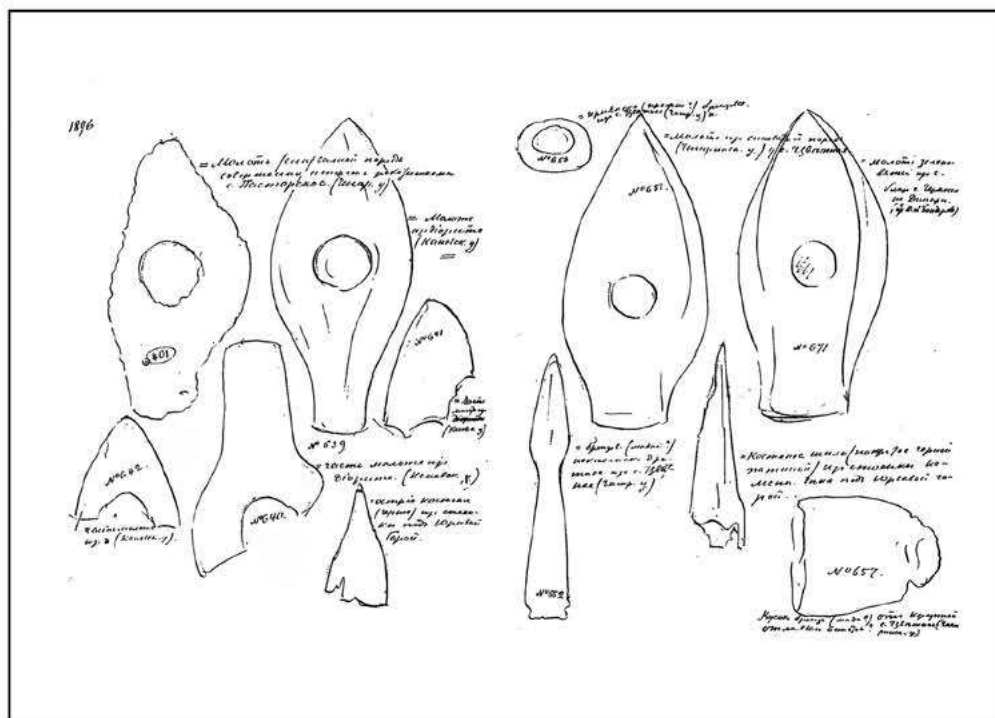

Рис. 5. Знаряддя з каменю. Малюнки О. О. Бобринського.

Святослав Терський,
 доктор історичних наук, професор
 Інституту гуманітарних та соціальних наук
 НУ «Львівська політехніка»,
 провідний науковий працівник
 Львівського історичного музею

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЬВІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ У ЛЬВОВІ ТА ОКОЛИЦІ (РОБОТИ 1995-2006 РР.)

Стаття присвячена публікації результатів польових досліджень археологічної експедиції Львівського історичного музею протягом 1996–2006 рр. на тлі загальної картини вивчення княжого міста на сучасному етапі. Обґрунтовується висновок про значне поширення культурних напластунків X ст. на лівобережжі р. Полтви.

Ключові слова: *раннє середньовіччя, археологічні знахідки, Львів, сокири, тесла.*

Археологія Львова та околиці традиційно перебуває в полі зору працівників одного з найдавніших музейних осередків Львова. Відділ археології Львівського історичного музею безперервно працює з 1940 р. – від моменту створення музею. У фондах музею зберігаються знахідки з досліджень XIX – початку XX ст. у Львові та околиці, які потрапили в новосформовані археологічні фонди протягом 1939-1940 рр. з колекцій Музею імені князів Любомирських та Культурно-історичного музею Наукового товариства імені Шевченка. Вже через десять років, у 1950 р. Львівський історичний музей (далі – ЛІМ) проводив власні невеликі розкопки та збір археологічного матеріалу на плато Високого замку та в Саду Бенедиктинок [1, с. 453-456: III-3875-3926]. Однак, науковий звіт про ці дослідження досі не виявлено. Враховуючи одночасну інвентаризацію в даній книзі також середньовічних матеріалів з Ужгородського замку, можна припустити певне відношення до даних робіт К. В. Берняковича, що офіційно працював у відділі історії первісного суспільства музею лише з 1955 р.

Згодом наукові працівники відділу археології музею (І. К. Свешніков, В. С. Терський, Р. С. Багрій та інші) приймали активну участь в дослідженнях, які протягом 1957-1975 рр. проводилися експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом О. О. Ратича на Високому замку та в межах середмістя [4]. Значна частина колекцій, здобутих цими експедиціями зараз також зберігається у фондах ЛІМ.

Одночасно, починаючи з 1953 рр., археологи музею (І. К. Свешніков, Г. М. Власова, В. С. Терський, В. П. Савич) регулярно проводили археологічні розкопки в літописному Звенигороді та на інших пам'ятках околиць м. Львова. Дещо спала наукова активність музею у т. зв. «застійний» період.

Проте, вже з 1987 р. експедиції музею відновили активні польові дослідження Львова та його околиць, наслідком чого стало поповнення фондів ЛІМу та новоствореного Винниківського історико-краєзнавчого музею новими археологічними знахідками [7-10].

Влітку 1992 р. силами музею відбувся демонтаж слов'янської печі VI ст., виявленої під час розкопок [5] на території давнішого Краківського передмістя (територія сучасного ринку «Добробут») з метою її подальшої реконструкції в приміщенні відділу історії первісного суспільства (щоправда, за відсутності фінансування проекту, цього досі не зроблено).

У 1997-2000 рр. у співпраці із НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України музеєм проводилися дослідження в будівельних котлованах на пл. Старий Ринок, пл. Міцкевича, 10 (вул. Валова, 1) та в підвальному приміщенні по вул. Друкарській, 9 [13, 15]. У 2001 р. експедиція музею досліджувала культурні напластунки в місці нового будівництва по вул. П. Римлянина, 3 [5]. Матеріали всіх цих досліджень зараз також частково передані у фонди музею (фондова група «Археологія Нової доби»).

Одночасно, у цей період низку експедицій по дослідженню культурних напластунків у межах запланованого будівництва організував відділ охорони археологічних пам'яток музею (завідувач – П. В. Конопля). Певні польові роботи виконувались в рамках повноважень Волинської археологічної експедиції музею, яка в цей період отримала низку грантів Державного фонду фундаментальних досліджень Міністерства освіти та науки України. Результати цих робіт вже частково публікувались. Однак, результати низки проведених тоді польових робіт досі залишаються за рамками наукових публікацій.

Так, зокрема, влітку 1996 р. по вул. Базарній, на давній надзаплавній терасі лівого берега р. Полтви обстежувався відкопаний будівельниками котлован, площею до 300 м² під торговий центр. Обстеження котловану проводилось за участю архітектора Р. Могитича. Слідів поховань та фундаментів капітальних

огорож або будівель виявлено не було. Було встановлено, що культурний шар потужністю до 0,5-0,7 м насичений фрагментами керамічного посуду та кахель XVII-XVIII ст.

У травні-липні 2002 р. на проїжджій частині вул. Ставропігійській за 7-8 м від кута будинку Бандіnellі (пл. Ринок, 2) при його фундаментах будівельниками впоперек прокопано траншею з метою облаштування каналізації на гл. 6 м від сучасної поверхні, як цього вимагає глибина закладення цоколя. Під час зачистки стінок траншеї встановлено знищення раніших культурних напластувань на відстань 1,0-1,1 м від фундаментів кам'яниці Бандіnellі та по центру вулиці: під час прокладання колектора у XIX ст. була викопана траншея на ширину до 3 м. Верх колектора тут знаходиться на гл. 1,3 м нижче бруківки.

Потужність культурного шару досягає 1,6-1,7 м, нижче залягає мергелястий материк, який стає коричневим у північній частині траншеї. Найбільш насичена артефактами південна частина траншеї, де натраплено на гл. 0,5-0,7 м за 2 м від фундаментів кам'яниці паралельно їм струхлявілий дерев'яний трубопровід зовнішнім діаметром 18-20 см. На гл. 1,2-1,25 м зафіксовано пласт, насичений фрагментами гончарної кераміки (переважно, тришарової: середина сіра, облямована червоною поверхнею, за аналогією зі Старим Ринком (розкопки С. Терського, 1997 р.) датується XV ст.). Тут же зібрано велику кількість вугликів та дерев'яної щепи. Можливо, цей шар слід пов'язувати із відбудовою Львова після відомої пожежі 1527 р. Чорні пласти на глибині 1,2-1,7 м розмежовані мергелистими напластуваннями, можливо, як наслідок копання льохів і фундаментів на сусідній парцелі.

У північній частині траншеї на гл. 1,35-1,45 м від сучасної поверхні простежено пласт потовченого вапняку, можливо, слід закладання кам'яних фундаментів будинку-попередника теперішньої «Аптеки-музею».

Перетнута траншеєю вул. Божого Тіла (з XVII ст. – Дорога до домініканців), що вела з Ринку до монастиря Домініканців, відома перед 1405 р. [6, с. 130].

Документи свідчать, що монастир домініканців з храмом Божого Тіла (з пресвітерієм св. Петра і Павла, що, мабуть, зберіг посвячення первісного дерев'яного храму 1353 р.) отримав ділянку під час локації середмістя у 1353-1356 рр. Цегляні будівлі монастиря зведені наприкінці XIV ст. [19, с. 440-448].

У березні 2004 р. по вул. Мстислава Удатного, 6 (Підзамча) перед входом у будівлю під час проведення каналізації будівельниками було порушено культурні напластування до гл. 1,5-2,2 м. У стратиграфічному перетині зафіксовано темний ґрунт слабо насичений будівельним сміттям (до поч. XX ст. забудова цього району була, переважно, дерев'яною). Зібрано шматки кахлів, покритих коричневою поливою, формованого скляного посуду, червоноглиняних мисок з вертикальним бортом (аналогія з розкопок на пл. Міцкевича у 1999 р.) та сіроглиняних горщиків, вкритих штамповим орнаментом, як по вул. Друкарській (розкопки 2001 р.) у Винниках [3, с. 9, рис. 8]. Датування зібраного матеріалу вкладається в рамки XVIII – початку XIX ст.

Влітку 2005 р. у співпраці із НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України музеєм проводилися дослідження в котловані розібраного раніше будинку 1839 р. на пл. Міцкевича, 9. Серед зібраної в культурних напластуваннях житлової забудови поруч Високого муру чисельної колекції місцевої кераміки у фрагментах привертає увагу рідкісна відміна імпортного чорнолощеного посуду з відмуленої глини XIV ст. (подібний відомий також у Володимирі [17, с. 227, 239-240] та на околиці Кракова – усне повідомлення Радослава Лівоха), а також т. зв. «кам'яний товар» – очевидно, фрагменти горнятка з штампованими зображеннями XVIII ст.

У Перемишлянському р-ні 23.10.2006 р. проведено розвідку в околицях с. Романів. На західній околиці села при дорозі до с. Підгородище, в ур. «Вали» на схилі пагорба, підрізаного екскаватором влітку під час забору землі на греблю сусіднього ставка на глибині до 1,5 м зібрано кераміку кінця XVII-XVIII ст. (полив'яну та оздоблену штамповим орнаментом), кахлі з рельєфним орнаментом та уламки цегли – рештки поміщицької садиби. За легендою з льоху, розташованого на сусідній ділянці лісництва підземний хід вів до Звенигорода. На території села збереглося три кам'яні придорожні хрести: на присілку Тернава (вул. Лісна), на Щурисі (біля витоків р. Білки), на роздоріжжі навпроти старого цвинтаря. Ще один хрест з зображенням чаші та написом стоїть на пагорбі східніше церкви св. Михаїла. Він є рештками давнішого цвинтаря. Такі ж два кам'яні придорожні хрести, аналогічні звенигородським та романівським, обстежено в с. Підгородище.

На південний-схід від села на східній частині вершини Лисої гори обстежено скелі з печерами. Не виключене штучне походження окремих пазів та гротів. На найвищій точці скелі колись була шановане місцевим населенням заглиблення, відоме, як слід «ступні Пресвятої Богородиці». У це заглиблення по традиції вкидувалися монети, а взамін виступала вода. Поміж горами Лиса та Камула (найвища точка Волино-Подільської височини) знаходиться вертикально стоячий камінь в ур. Стіжок. За легендою – це скам'янілий стіг сіна, бо люди косили на свято. На схилах г. Камули зафіксовано три курганоподібні останці діаметром близько 14-18 м та висотою 3-5 м.

Дещо південніше, на околиці с. Лани Перемишлянського р-ну внаслідок руйнування культурних напластунків поселення XI-XII ст. оранкою зібрано ряд залізних предметів: уламки вістря сокири довжиною 8,5 см та калачикоподібного кресала (рис. 1: 6, 8, ЛІМ КР-45706-45707). Чотири вістря стріл з цієї колекції публікувались раніше [16, рис. 1: 21-24: ЛІМ КР-45702-45705].

Із поселення на східній околиці с. Шоломия, неподалік від ур. Монастир, походить втульчате тесло збереженою довжиною близько 6 см. (рис. 1: 1, ЛІМ КР-45713) та уламок раніше опублікованого наконечника стріли [16, с. 69]. З розкопок у сусідньому літописному Звенигороді походить ціла серія подібних знарядь (рис. 2), що мали багатофункціональне призначення.

Серед предметів, які пропонували Львівському історичному музею для закупівлі нелегальні пошуковці, було чотиригранне вістря залізного списа (рис. 1: 3), виявлене за 80 м від церкви у с. Підгородище. У селі є два кам'яні придорожні хрести, аналогічні звенигородським та романівським.

З пагорба висотою 15 м південніше озера (через дорогу) при шляху з с. Зашків Жовківського р-ну до с. Завадова «красзнавцями» на гл. 0,4-1,0 м зібрано дві металеві сокири (рис. 1: 5) та листоподібне вістря стріли (втрачене). Аналогічну сокиру, тесло та ніж (рис. 1: 4, 9) ними також було зібрано на околиці с. Крехів. Сокири належать до типу IVc за М. Глошеком [18, s. 34, tabl. IX].

В околицях с. Комарів Сокальського р-ну, або сусідніх Волиці та Зубкова випадково знайдено залізну сокиру з відтягнутим донизу лезом (рис. 1: 2), що зберігалася у вчительки історії місцевої СШ п. Солдат Марії Йосипівни (перша публікація, див. [13, с. 22-23]), близьку за формою до типу Іе [18, s. 28, tabl. V].

Таким чином, навіть за умови повної відсутності фінансування польових робіт протягом описаного періоду завдяки ентузіазму працівників відділу археології Львівського історичного музею вдалося провести певні дослідження.

Список використаних джерел та літератури

1. Державний архів Львівської області, ф. р-2591, оп. 3, Інвентарна книга експонатів фондової групи «Київська Русь», Т. 5 (1950-1972 pp.), 127 с.
2. Архів Львівського історичного музею, Інвентарна книга експонатів фондової групи «Київська Русь», Т. 5 (1986-2016 pp.), 199 с.
3. Терський С. В. Звіт про роботу Волинської рятівної археологічної експедиції у 2001 році. – Львів, 2002. – 28 с. // Архів Львівського історичного музею.
4. Багрий Р. С. Львов / Р. С. Багрий // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (реннеславянский и древнерусский периоды). – К.: Наукова думка, 1990. – С. 116-119.
5. Івановський В. І. Археологічні дослідження Львова у 1992 році / В. І. Івановський // Studia arhaeologica, 1. – Львів, 1993. – С. 74-75.
6. Вулицями старовинного Львова / Б. В. Мельник. – Львів: Світ, 2001. – 272 с., іл.
7. Терський С. В. З історії міста Винники (IX-XIV ст.) / С. В. Терський // Міжнародна археологічна конференція «Еволюція розвитку слов'янських градів VIII-XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр»: тези доп. і повідомл. – Львів, 1994. – С. 39-40.
8. Терський С. В. Многослойное поселение на территории исторического центра г. Винники близ Львова / С. В. Терський // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э. – V в. н. э.: матер. междунар. арх. конф. – Тирасполь, 1994. – С. 19-22.
9. Терський С. В. З далекого минулого княжих Винник під Львовом / С. В. Терський // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 1994. – Вип. 2-3. – С. 22-38.
10. Терський С. В. Розвідкові роботи Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею / С. В. Терський // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 році. – Львів: Істор. музей, 1996. – С. 73-75.
11. Терський С. В. Старий Ринок у Львові (за даними археологічних досліджень) / С. В. Терський // Галич і Галицька земля у державотворчих процесах України: матер. Міжнар. ювілейної наук. конф. – Івано-Франківськ; Галич: Плай, 1998. – С. 61-64.
12. Терський С. В. Рятівні дослідження у містах Західної України / С. В. Терський // Археологічні відкриття в Україні 2001-2002 pp. – К.: Ін-т арх. НАН України, 2003. – С. 44-46.
13. Терський С. В. Старий Ринок у Львові (деякі підсумки археологічного вивчення) / С. В. Терський // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів: ЛДУ, 2004. – Вип. 7. – С. 332-338.
14. Терський С. В. З історії української зброї XIII-XVIII ст.: сокири-бердиші та алебарди / С. В. Терський // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – № 528: Держава та армія. – 2005. – С. 16-27.

15. Терський С. В. Кахлі з «килимовим» орнаментом з розкопок українських міст Прикарпаття та Волині / С. В. Терський // *Gotické a renesančné kachlice v Karpatoch.* – Trebišov, 2005. – S. 221-229.
16. Терський С. В. Знахідки предметів озброєння X-XIII ст. на галицько-волинському пограниччі / С. В. Терський // *Археологія & фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. II всеукр. наук.-практ. конф.* – Кам'янець-Подільський, 2012. – С. 68-72.
17. Терський С. В. Торгівля у галицько-волинських містах (за матеріалами Львівського історичного музею – вибрані приклади) / С. В. Терський // *Handel w miastach południowo-wschodniej Polski, wschodniej Słowacji, północno-wschodnich Węgier i zachodniej Ukrainy w średniowieczu w świetle badań archeologicznych i historycznych / pod red. J. Gancarskiego.* – Krosno, 2016. – S. 225-250.
18. Głosek Marian. Późnośredniowieczna broń obuchowa w zbiorach polskich / M. Głosek. – Warszawa; Łódź, 1996. – 143 s.
19. Trajdos T. Dominikanie i franciszkanie we Lwowie do 1370 r. / T. Trajdos // *Dzieje Podkarpacia.* – T. 5. Początki chrześcijaństwa w Małopolsce. – Krosno, 2001. – S. 423-448.

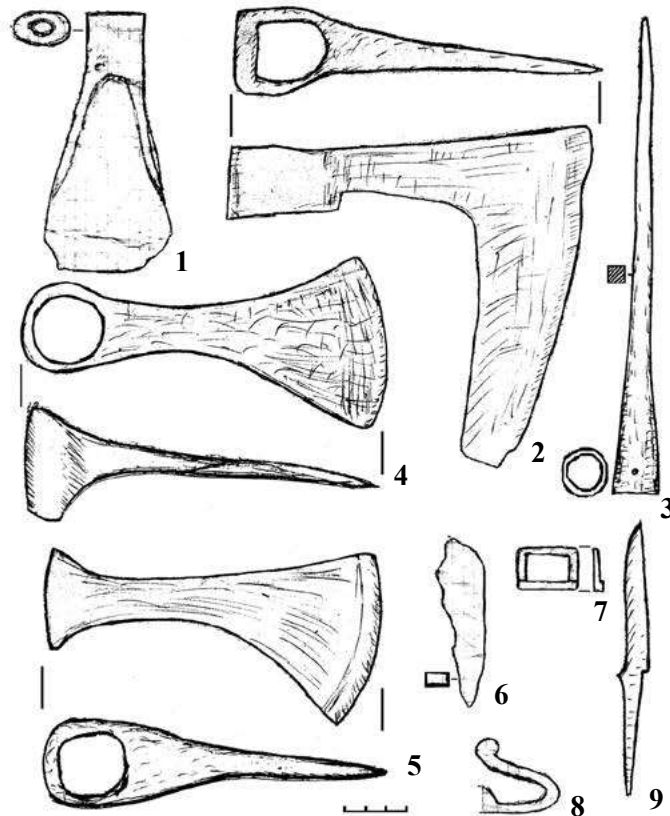

Рис. 1. Залізні предмети XII-XVI ст.: 1 – Шоломия; 2 – Комарів; 3 – Підгородище; 4, 9 – Крехів; 5 – Зашиків; 6-8 – Лани.

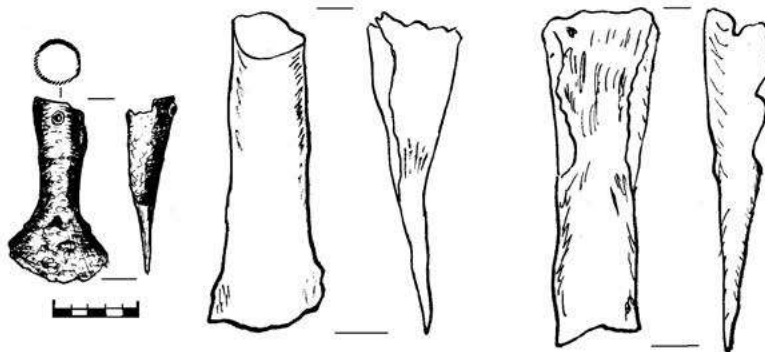

Рис. 2. Залізні тесла XII-XIII ст. Звенигород (з неопублікованої монографії В. С. Терського «Літописний Звенигород Галицький»).

Святослав Терський,
доктор історичних наук, професор
Інституту гуманітарних та соціальних наук
Національного університету «Львівська політехніка»,
провідний науковий працівник Львівського історичного музею

Ольга Савченко,
кандидат історичних наук, старший викладач
кафедри історії України, музеєзнавства і культурної спадщини
Національного університету «Львівська політехніка»

ПАМ'ЯТКИ ДОБИ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА: ПРОБЛЕМИ КОНСЕРВАЦІЇ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Аналізується сучасний стан охорони, реставрації та музеєфікації культурної спадщини доби Галицько-Волинського князівства. Обґрунтовується актуальність науково виваженої музеєфікації цих пам'яток та поглибленого їх вивчення з метою посилення патріотично-виховної складової державної гуманітарної політики.

Ключові слова: пам'ятки, Галицько-Волинське князівство, реставрація, музеєфікація.

Доба Галицько-Волинського князівства є важливим етапом формування Української державності. Тому популяризація державницьких досягнень цього періоду української історії традиційно є важливою складовою в діяльності місцевих історичних та краєзнавчих музеїв Заходу України. Так було навіть у 1920-1930-і рр., коли діяв Культурно-історичний музей у Львові, а в структурі Львівського історичного музею у 1950-1960 роки діяв сектор «історії Староруського періоду» [2, с. 55].

Однак, питання музеєфікації виявлених нерухомих пам'яток, зокрема, монументальної архітектури державні чинники злочинно обходили увагою. Внаслідок такої недбалості у 1960-1980-х рр. було передано під щільну садибну забудову, наприклад, територію літописного монастиря св. Михайла у Володимирі, де у 1956-57 рр. було досліджено добре збережені фундаменти монументальних споруд середини XIII ст. [5, с. 26]. А щойно відкриті археологами одні з перших християнських святинь Галичини [1] у важливому центрі Галицько-Волинської держави – літописному Звенигороді біля Львова наприкінці 1960-х рр. прогнозовано були забудовані колгоспними корівниками.

Вперше в Україні питання музеєфікації нерухомих археологічних пам'яток Галицько-Волинського князівства постало лише в середині 1980-х рр., коли одночасно із створенням Луцького державного історико-культурного заповідника «Старе місто» стала очевидною необхідність консервації щойно відкритих археологами з Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР руїн храму Івана Богослова XII ст. у Верхньому замку Лучеська [4]. Це був перший музейний заклад Волині, перед яким одним із основних завдань була поставлена музеєфікація та дослідження пам'яток княжої доби. Хоча, перший археологічний заповідник, що мав би зберігати рештки дослідженого М. Древком великого поселення волинян біля с. Городок на р. Устя [3, с. 55] планувалося створити на площі, 2,5 га ще у 1930-х рр.

За роки Незалежності створено принаймні ще щонайменше п'ять історико-культурних заповідників, в яких культурна спадщина Галицько-Волинського князівства займає, якщо не головне, то помітне місце.

Найпотужніший серед них – Національний заповідник «Давній Галич», створений відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 8.02.1994 р. за № 81, з метою збереження та раціонального використання комплексу пам'яток історії та культури давнього Галича. Указом Президента України від 11.10.1994 р. за № 587/94 заповіднику було надано статус національного. Ейфорія періоду становлення української державності на початку 1990-х продиктувала й унікальну для закладів цього типу площу – 76,8 км². Це дало можливість впевнено регулювати забудову території округи літописного міста Галича, як столиці Галицько-Волинського князівства. І хоча, окрім давнього ландшафту та решток земляних валів там збереглася лише єдина повністю вціліла пам'ятка галицької архітектурної школи – церква св. Пантелеймона (XII ст.) у с. Шевченкове, проте заповідник впевнено наращує колекцію рухомих пам'яток, насамперед, археології. Чекають на належну музеєфікацію фундаменти 14 літописних церков (XII-XIII ст.), серед яких відповідно законсервовані та музеєфіковані лише унікальні руїни найбільшого храму Галичини Успенського собору, зведеного у середині XII ст. Галицьким князем Ярославом Осмомислом.

Однак тут виникають проблеми, пов'язані з патріотичними, на перший погляд, ідеями відновлення первісних споруд княжої доби. Спершу за проектом заслуженого архітектора І. Могитича всупереч рекомен-

даціям ЮНЕСКО було знищено добудови XV ст. у храмі Св. Пантелеймона. Слідом за цим серед влади форсувалася ідея відбудови літописного кафедрального собору Успіння Пресвятої Богородиці (XII ст.). Тут ще у 1999 р. з ініціативи місцевої виконавчої і законодавчої влади Івано-Франківщини розпочинали незаконні будівельно-реставраційні роботи, якими пошкоджено оригінальні фундаменти XII ст., а благодійний фонд, створений тоді для акумулювання коштів на це будівництво, не виконав своїх зобов'язань і безслідно зник з юридичного поля зору. Однак, сьогодні до реалізації цієї ідеї створення «духовно-культурного центру» знову залучені фахівці ДП «Український регіональний спеціалізований інститут «Укрзахідпроектреставрація» (м. Львів) та «Благодійна організація «Міжнародний благодійний фонд відновлення Галицького Успенського Собору» (засновник – голова Івано-Франківської облдержадміністрації О. Гончарук).

І знову ці роботи планується проводити не зважаючи на чинне пам'яткоохоронне законодавство України і міжнародні пам'яткоохоронні хартії, ратифіковані Україною. Як відомо, будь-які спроби відбудовувати первісний Успенський кафедральний собор в с. Крилос Галицького району Івано-Франківської області категорично неприпустимі, оскільки проведені на пам'ятці історико-архітектурні дослідження не дають достатньо інформації для відтворення цієї пам'ятки в натурному вигляді.

Окрім цього, з юридично-правових підстав відбудова згаданого собору була б кричущим порушенням міжнародних пам'яткоохоронних хартії, починаючи від Венеційської (1967) і закінчуючи Ризькою (2000), які ратифіковані Україною. Останнє археологічне розкриття літописного Успенського собору в с. Крилос проведене науковим співробітником відділу археології Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України кандидатом архітектури Ю. Лукомським у другій половині 1990-х рр. вдру-ге (після розкопок директором Музею НТШ Ярославом Пастернаком у 1936-1937 рр.) вже на якісно науковому рівні представило світові цю унікальну давньоукраїнську святиню, передбачало лише повну консервацію і музеєфікування розкритих фундаментів.

Спеціалісти Кафедри реставрації архітектурної та мистецької спадщини Національного університету «Львівська політехніка» неодноразово вказували, що відбудовувати Успенський собор в с. Крилос поблизу Галича не можливо і з ансамблевих причин, оскільки спотворення існуючого на сьогодні оточуючого історико-архітектурного ансамблю (який сформувався впродовж XVI-XIX ст. і який творять каплиця Св. Василя на фундаментах літописного собору, Успенська церква поруч з цими фундаментами та прилеглі митрополичі палати) є порушенням не лише вищеназваних пам'яткоохоронних конвенцій, але й чинного законодавства України.

Окрім цього, приклад запізненого накриття захисним павільйоном руїн собору Св. Івана Богослова у замку в Луцьку, показує, що сучасні будівельні технології не дозволяють без нанесення шкоди давнім фундаментам здійснити їхню музеєфікацію «під скляним саркофагом для загального огляду, а вже сам Собор спорудити над ним, як надбудову». Тривала епопея з «відбудовою» собору в с. Крилос у 1999 р. та нереалізація проекту консервації решток його фундаментів значно ослабила їх. Як, відомо, накриття їх павільйоном з бутафорним важким верхом так чи інакше призведе до руйнування автентики у процесі будівництва (вібрації, навантаження суміжних ділянок, динамічні навантаження від будівельних робіт), а згодом до пересихання в павільйоні.

Таким чином, для збереження комплексу автентичних пам'яток X-XVIII ст. у с. Крилос важливим є дотримання норм міжнародного і українського пам'яткоохоронного законодавства. Лише за цих оставин вказані безцінні пам'ятки доби Галицько-Волинської держави будуть представляти великий інтерес для туристів, зокрема, і з Європи.

Натомість у Львівській області зависло в повітрі питання порятунку унікально збережених на момент розкопок решток житлових кварталів XII ст. літописного міста Звенигорода, розкопаних у 1980-х рр. Їх не встигли зберегти навіть на початкових стадіях консервування, а невпинне падіння рівня ґрунтових вод робить знахідки середньовічного дерев'яного будівництва в майбутньому малореальним.

Досі зводяться з створенням тут історико-культурного заповідника, не кажучи вже про музеєфікацію княжих руїн чи порятунку колись добре облаштованого до 900-ліття першої писемної згадки Музею давньоруського Звенигорода. І це за 20 км від великого туристичного центру України – Львова.

До честі адміністраторів сусіднього з Львівщиною обласного центру Волині, хоча й з небувалими зволіканнями (аж через 10 років після завершення розкопок, коли архітектурні рештки виявились суттєво порушеними) були законсервовані та накриті павільйоном вищезгадані руїни храму Івана Богослова XII ст. у Верхньому замку Лучеська, досліджені свого часу експедицією під керівництвом М. В. Малевич-Малевської.

Причину певного успіху в залученні пам'яток Галицько-Волинської держави до туристичної інфраструктури слід шукати у відсутності у волинських властей подібного до галицького «стажу» боротьби з українською культурною спадщиною.

Щоправда, по відношенню до збереження давнього ландшафту на Волині прямо протилежна практика. Так, протягом 2000-х рр. в Луцьку віддано під суцільну забудову район т. зв. Гнідавської гірки – просто навпроти замку Любарта, а Державний історико-культурний заповідник «Стародавній Володимир», створений відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 17.11.2001 р. за № 1509, взяв під свою відповідальність доволі незначну площу давнього міста – лише в 14,5 га – це чи не найменший за площею заповідник Західного регіону.

Значні території центральної частини колись найбільшого міста Східної Європи, яке було визнано столицею Волинського удільного князівства, а від 1199 р., коли волинський князь Роман Мстиславович захопив Галич, — столицею об'єднаної Галицько-Волинської держави, важливим політичним і економічним центром Київської Русі, були віддані місцевою владою під, переважно, приватну забудову. Забудовників не зупинило навіть те, що ця територія у XVII-XVIII ст. була гігантським некрополем повітового центру.

Оскільки розміри міста були дуже значними навіть за європейськими мірками того часу, а його розпланувальна структура визначалася особливостями давньоруського містобудування, з метою збереження давнього ландшафту межі заповідника мали б бути значно розширеними та мали б включати територію прилеглих обширних передмість, таких як Федорівка, Завалля, Іллінщина, Острівок та інші [5].

За останні півтора десятиліття повністю зупинені планомірні польові дослідження культурної спадщини доби Галицько-Волинського князівства не лише у Волинській області. Відділ археології Львівського історичного музею, відновлений 2007 р., сучасною дирекцією запланований до ліквідації. Уже звільнено частину високопрофесійних науковців. І це не дивлячись не те, що за відділом закріплено близько 110 тис. впорядкованих одиниць зберігання, майже половина з яких – пам'ятки Галицько-Волинської держави.

Під надуманими приводами державними чинниками (насамперед, Мінкультури) вкупі з Інститутом археології НАН України обмежено пошукову діяльність працівників чисельних місцевих українських краєзнавчих музеїв. Як результат – шалене зростання нелегального пошукацтва, яке завдає найбільшої шкоди цілісності археологічних комплексів, насамперед, середньовічної доби.

Отже, в останні десятиліття в державній політиці ігноруються здавна закладені засади національно-патріотичної діяльності та, загалом, гуманітарної політики. Як приклад, маємо окупацію Криму та Донбасу. Не дивлячись на певну самоокупність пам'яток культурної спадщини, на їх вивчення, збереження та музеєфікацію практично не виділяються кошти з державного бюджету. Як наслідок, ініціатива «втікає» з рук української держави. Натомість у переддень вступу України до ЄС спадщині по Галицько-Волинській державі намагаються надати інтернаціонального змісту.

Кволо ведеться науково-дослідна, фондова та експозиційна робота у новостворених на Львівщині історико-культурних заповідниках, які оберігають насамперед пам'ятки доби Галицько-Волинської держави. Особливо це помітно на прикладі заповідника «Стільське городище», головна пам'ятка якого, хоч і досліджувалось протягом 1980-х рр. на достатньо значній площі, проте на ній досі не виявлено елітарного кварталу, чи навіть якихось знахідок, які б дозволили ідентифікувати, безумовно, присутню тут племінну еліту. Проте, за умови масштабності всього комплексу укріплень, подібні елітарні пам'ятки повинні ефектно проявлятися в результатах археологічних досліджень. І їх локація дозволить чітко вказати на етно-політичну особливість регіону Галицького Опілля напередодні та в період включення його до складу Київської держави.

Очевидно, недалекий той час, коли в зарубіжній історіографії кимось з дослідників буде поставлене питання: князь і король Данило Галицький – це історично український державний діяч чи володар якогось наднаціонального утворення. Схожий результат уже давно маємо з особистостями багатьох великих київських князів, які міцно увійшли в пантеон видатних історичних діячів сусідньої держави.

Список використаних джерел та літератури

1. Терський В. С. Археологічні пам'ятки – здобутки народу / В. С. Терський // Вільна Україна. – 1971. – 2 лют. (№ 23).
2. Терський С. В. З історії експонування та виставок археологічних пам'яток Галицько-Волинської держави у Львівському історичному музеї / С.В. Терський // Наукові записки (Львівський історичний музей). – Львів, 2006. – Вип. XI. – С. 52-70.
3. Терський С. В. Історія археології та історичного краєзнавства Волині / С. В. Терський. – Львів: Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2010.
4. Терський С. В. Історія Луцька у 3-х томах. Т. 1: Лучеськ X-XV ст. / С. В. Терський. – Львів: Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2007. – 252 с., іл.
5. Терський С. В. Княже місто Володимир / С. В. Терський. – Львів: Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2010. – 320 с., іл.

Анатолій Трембіцький,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри комерційного
та трудового права ХІ МАУП

ЯРОСЛАВ ПАСТЕРНАК (*1892 – †1969) – АВТОР МОНУМЕНТАЛЬНОЇ ПРАЦІ «АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ» (ДО 125 РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

У статті розглядаються життєві шляхи й діяльність знаного українського археолога, доктора філософії, професора, автора більше 300 праць, серед яких монументальна «Археологія України», асистента Державного археологічного інституту в Празі, директора Музею НТШ у Львові, професора Богословської академії, Львівського університету ім. І. Франка, Боннського університету, Українського вільного університету, Українського католицького університету Ярослава Пастернака.

Ключові слова: Ярослав Пастернак, археолог, професор, «Археологія України».

2 січня 2017 р. виповнилося 125 років від дня народження визначного українського археолога, відданого патріота України Ярослава Івановича Пастернака (*02.01.1892 – †30.11.1969), інтерес до життя та діяльності якого в українській історіографії ХХ ст. обмежувався оприлюдненням нечисленних розвідок такими дослідниками з української діаспори, як: М. Дольницький (*Детройт*, 1962) [7], В. Верига (*Нью-Йорк*, 1970) [2], Л. Винар (*Нью-Йорк*, 1976) [3]. Короткі відомості подано в некролозі (*Нью-Йорк*, 1969) [29].

У незалежній Україні також з'явилися нечисленні публікації, присвячені Я. Пастернаку, серед яких варто відзначити статті таких науковців, як В. Петегірич (1993) [28], С. Терський (1997) [35], Т. Романюк (2005) [31], О. Ситник (2013) [33] та ін. Однак, першою спробою в українській історіографії дослідити біографію та наукову спадщину видатного археолога стало науково-історичне видання І. Ковалю «Дослідник підземного архіву України» (1999) [8]. Наступним значним внеском у дослідження цієї проблеми стала кандидатська дисертація І. Ковалю «Наукова та громадська діяльність Ярослава Пастернака (1913-1969 рр.)» (2007) [9]. Крім того, йому присвячені статті-гасла в енциклопедично-довідкових виданнях [1; 36; 37] та Інтернет-сайтах [23; 24; 25] тощо.

Один із найвидатніших українських археологів у міжвоєнний період і після Другої світової війни, доктор філософії, професор Ярослав Іванович Пастернак народився 2 січня 1892 р. у галицькому містечку Хирів (нині – *Старосамбірський р-н, Львівська обл.*) у родині греко-католицького священика [2, с. 90; 23; 24; 26; 33, с. 12]. Дитячі роки Ярослава пройшли в с. Тростянець [33, с. 12], де «бігаючи по залісених піскових дюнах на парохії свого діда в Яворівщині, знаходив різного роду знаряддоподібні куски кременю» і «старі ікони на сховищах церкви, що давало перший посмак мандрівки у глибину віків» [2, с. 91].

Після закінчення початкової школи, він у 1902 р. вступив до Української класичної гімназії в Перемишлі (нині – *Пшемисль, Республіка Польща*), яку у 1910 р. закінчив з відзнакою [2, с. 90; 23; 24; 33, с. 12]. Ще будучи гімназистом, познайомився з секретарем НТШ, відомим етнографом Володимиром Гнатюком, якому передавав записані ним під час гімназійних вакацій народні пісні й приповідки, що були опубліковані в Етнографічному збірнику НТШ (1914, Т. 35) [2, с. 91; 8, с. 17].

У 1910-1914 рр. студіював археологію на філософському факультеті Львівського університету у професора класичної археології та праісторії Карла Гадачека [2, с. 90; 23; 24; 26; 33, с. 12]. Опановував також класичну філологію, іноземні мови (*грецьку, латинь*), слухав лекції видатного українського історика М. Грушевського [26]. Під час університетських студій у 1912 р. познайомився з директором Українського Національного музею у Львові Іларіоном Свенціцьким [8, с. 17], а впродовж 1913-1914 рр. працював асистентом у Національному музеї, де завідував збіркою церковної старовини (*вів інвентарні книги*) і збирав для музею вартісні експонати. З 1913 р. проводив краєзнавчі експедиції на Львівщині [2, с. 91; 26]. У 1913 р. відбулося його знайомство з митрополитом Андреем Шептицьким, яке переросло в тісну співпрацю на ниві праісторії. Не менше значення для студента мав авторитет завідувача кафедри антропології молодого професора поляка Яна Чекановського, під впливом якого збирався посвятити своє життя антропології. Початком його наукової праці стали польова практика з антропометричних досліджень українського населення Жовківщини та університетська археологічна експедиція з дослідження черепів культури мальованої кераміки в печері «Вертеба» поблизу Більче-Золотого (нині – *Борищівського р-ну*) (1914) [2, с. 91; 12; 33, с. 12]. Його співпраця з відомими діячами науки В. Гнатюком та І. Свенціцьким, поглибили його краєзнавчу, музеєзнавчу, фольклорно-етнографічну і мистецтвознавчу освіту. Під впливом провідних учених С. Вітовського, К. Гадачека, М. Грушевського,

Б. Кручковича формуються його наукові погляди [23] та остаточно визначилося коло його наукових інтересів – вивчення давнього минулого Карпатського регіону і сусідніх територій [26].

З початком Першої світової війни у 1914 р., молодий дослідник одразу по закінченню університету примусово одягнув мундир вояка австрійської армії й дослужився до поручника. У складі 41-го піхотного полку воював на італійському фронті, де над річкою Сожа зазнав важкого поранення. Довго лікувався в моравському місті Брні й лише наприкінці 1917 р. повернувся до Львова, де відновив працю в Національному музеї. Однак у 1918 р., уже як австрійський офіцер, знову потрапляє до армії й опиняється аж під Катеринославом (нині – Дніпро), проте невдовзі знову у Львові. Після проголошення в листопаді 1918 р. Західноукраїнської Народної Республіки Ярослав Пастернак записується добровольцем у ряди VII Стрийської бригади Української Галицької Армії й у січні 1919 р. бере участь у боях за місто Жовкву. Як вояк УГА відбув усю її воєнну кампанію в Галичині та Наддніпрянщині. Влітку 1920 р. з останками УГА перейшов у Чехословаччину, де був інтернований. Збройна боротьба за українську державу закінчилась і поручник Я. Пастернак, перебуваючи в таборах інтернованих у Ліберці, а згодом у Йозефові, серйозно вивчає історію, археологію та музейну справу. Стає керівником архіву матеріалів Визвольних Змагань, які пізніше були передані до Музею Визвольної Боротьби України в Празі [2, с. 91; 8, с. 18-20; 24; 26]. Отже, «8 років молодого активного життя відібрало лихоліття війни і повоєнного неспокою» [8, с. 20].

Врешті наступив час для «великої науки» і у 1922 р. Ярослав Пастернак переїздить до Праги й увесь подальший його життєвий шлях (20-ті рр. XX ст.) нерозривно пов'язаний з Чехословаччиною, де він сформувався як фахівець у галузі археології. Тут він вступає до Карлового університету й упродовж 1922-1925 рр. спеціалізується в «доісторичній археології» [2, с. 91; 7; 8, с. 19; 26; 28, с. 7] у відомого дослідника слов'янської старовини Любора Нідерле. Водночас пробує свої сили і на викладацькій ниві, передаючи знання і вміння студентській молоді. Зокрема, читає курс середньовічної археології на кафедрі археології Українського Вільного Університету [8, с. 20; 26]. З 1924 р. молодий учений розпочинає польові археологічні дослідження на Підкарпатській Русі (*під такою назвою Закарпаття входило до складу Чехословаччини*) і в околицях Перечина виявив могильник енеолітичної доби – ґрунтові тілопальні поховання, які не супроводжувалися могильними насипами. Завдяки проведеним розкопкам вдалося встановити, що урни, в яких знаходилися перепалені кістки, розміщалися правильними рядами на відстані 0,5-1 м одна від одної [26]. Доводячи приналежність місцевого населення Закарпаття до українського народу ще з доби слов'янських городищ, він робив свій внесок у справу політичної та культурної консолідації української нації [23].

У багатьох районах Праги він проводить археологічні розкопки, де у Височанах виявив поселення уне-тицької культури (*археологічна культура раннього бронзового віку, 2300-1600 рр. до н.е.*), у Гробцях – поховання культури шнурової кераміки (*археологічна культура мідного і бронзового віків, 3200-1800 р. до н.е.*), рештки житлових будівель XII-XIII ст. на старому Ринку, залишки поселення в районі Стржешовіце. Він пише багато наукових статей і вже у 1925 р. захистив у Карловому університеті дисертацію «*Ruske Karpaty v archeologii*» («Руські Карпати в археології») [2, с. 91; 24; 26; 38]. 26 березня 1926 р. він одержав диплом доктора філософії і обирається дійсним членом Чеського археологічного товариства. Це був історичний крок, оскільки Я. Пастернак був першим українцем, який одержав докторат, як археолог. А той факт, що він «написав свою дисертацію на підставі наукових дослідів в українських Карпатах вказує на те, що для молодого науковця важливою була не тільки наукова кар'єра, але в першу чергу дослідна праця минулого України». На здібності молодого археолога звернув увагу проф. Л. Нідерле, який сприяв тому, щоб він став асистентом Археологічного відділу Чеського народного музею в Празі (1922-1923) [26]. А у 1923 р., його, ще студентом, за підтримки Л. Нідерле, було призначено асистентом Державного археологічного інституту в Празі (1923-1928) і завідувачем археологічних розкопів на теренах старої Праги [2, с. 91-92; 24].

Археологічні розкопи під його керівництвом на території колишнього королівського району старої Праги – Градчанах з 4 червня 1925 р. до 31 березня 1928 р. дали дуже важливі висліди для історії Чехії, адже «підтвердили на основі археологічних матеріалів припущення, що Градчани заснував чеський король св. Вацлав, як свою столицю». Під час розкопів на одному з подвір'їв замку, яке розглядалося державними інституціями як майбутня резиденція Томаша Гарріка Масарика, було виявлено «фундаменти двох романських костелів з XI-XII ст. та укріплення княжого «дідинця» з того часу» та відкопано «фундаменти костелу на Страгові» та декілька житлових і господарських споруд княжої доби. Комісія наукових дослідів Празького городища 16 червня 1928 р. висловила йому, як керівнику розкопів, за виявлену «ерудицію, професійне знання, необхідну енергію та цілковиту точність» «подяку за висліди його праці, якою він спричинився до того, що дотепер найбільший науковий дослід у Чехословацькій Республіці оправдав надії, які на нього ми покладали». За успішне проведення цих розкопів він одержав

подяки особисто від президента Чехословацької Республіки Т. Масарика та Державного археологічного інституту. Консервативний збір міста Праги обрав його своїм членом і запропонував прийняти чеське громадянство, і як перший крок до цього вшанували почесним громадянином міста Праги [2, с. 92; 26]. Відкриття базиліки і ротонди на місці катедри Святого Віта та єпископської палати XI ст. в центрі Праги принесли йому заслужене визнання серед провідних європейських археологів [23]. Перед ним відкривалися солідні перспективи наукової кар'єри, «світле майбутнє і слава, і кар'єра та матеріальне забезпечення» [1; 2, с. 92; 7; 8; 28; 31].

Проте Ярослав Іванович сумує за рідним краєм, за Львовом і родиною. Його манить українська старина і він присвячує себе українській археології і насамперед вивченню пам'яток давньоруської доби. Тому, не дивлячись на гірші умови наукової діяльності у Львові, влітку 1928 р. він повернувся, а в 1929 р. був обраний дійсним членом НТШ, вникає в проблеми і суть діяльності Товариства, «активно проводить просвітницьку та публікаційну роботу». Впродовж 1928-1939 рр., очолюючи Культурно-історичний музей НТШ у Львові, проводить «широко-закроєну археологічну діяльність» [1; 2, с. 93; 7; 8; 23; 24; 26; 28; 31]. Зокрема, у музеї НТШ були утворені окремі відділи «доісторичної і протоісторичної археології», різні лабораторії (*консерваційну, реставраційну, фотофіксації*) [33, с. 12]. 15 грудня 1935 р. він прочитав в НТШ доповідь «Підземні скарби України» [33, с. 14].

У 1930 р. відбуваються зміни в особистому житті. Він одружився з учителькою Рідної школи ім. Шевченка у Львові Марією Стечик, яка стала «необхідним товаришем життя і дорадником у його праці, бо й сама цікавилась українським культурним життям та брала в ньому активну участь». Він виправдав сподівання українських наукових кіл Галичини, де він негайно розпочав археологічні дослідження, адже досліджувати було що, «бо Україна, – як ствердив проф. Я. Пастернак, – незвичайно багата на пам'ятки старовини від палеоліту по всі праісторичні, ранньоісторичні та середньовічні часи» [2, с. 93].

У 1932 р. Я. Пастернак був обраний дійсним членом Українського богословського наукового товариства у Львові, впродовж 1932-1935 рр. займав посаду доцента, у 1935-1939 рр. – надзвичайного професора, а у 1939-1941 рр. – професора археології Української греко-католицької Богословської академії у Львові та заснував при ній музей. У 1935 р. він габілітувався на доцента Українського вільного університету в Празі, однак й надалі залишався директором Музею НТШ та професором археології Богословської Академії, де викладав біблійну археологію та археологію України. Після окупації советами Західної України, він 3 листопада 1939 р. був номінований професором і призначений завідувачем кафедри археології Львівського державного університету (1939-1941), 20 січня 1940 р. – директором Львівського державного археологічного музею (*колишнього Музею НТШ*) [2, с. 93-94; 23; 24; 26; 29], одночасно у 1940-1941 рр. працює ще й старшим науковим співробітником новоствореного Львівського відділу Інституту археології АН УРСР [24; 26]. У 1939 р. декан історичного факультету А. Бригинець та відомий підсоветський український історик ректор Львівського державного університету М. Марченко, у поданій на нього характеристиці писали: «Пастернак являється великим спеціалістом археологом і заслуговує на призначення йому на основі проведених розкопів і надрукованих праць науковий ступінь доктора історичних наук і професора на кафедрі археології» [2, с. 98].

У цей же період Я. Пастернак розпочав системне вивчення пам'яток давньоруської доби на теренах Галичини. Він проводить зі студентами практичні археологічні вправи та веде активну польову роботу, здійснивши у 1932-1940 рр. понад сорок археологічних розкопів у таких літописних містах Галицько-Волинського князівства, як: Львів (1930, 1938), Терембів (1931), Белз (1936, 1938), Звенигород (1937), Пліснеськ (1940) [23; 26; 33, с. 13]. Досліджує літописні городища Щекотин біля с. Глинське (*Жовківський р-н*), Нижній Струтинь (*Івано-Франківщина*), Страдч (*Яворівщина*), могильники в с. Валява біля Перемишля. Розкопує в сс. Гринів, Делів, Дусанів, Кульчиці Почапи, Якторів, Янчин та ін. пам'ятки бронзової [15; 20; 21; 22; 23], ранньозалізної та римської доби [19]. «Відкрив дві невідомі до того часу в Галичині культури: а) Унетицьку (*судетську*) з ранньо-бронзової доби (1800-1500 рр. до Хр.), яка вказує на товарообмінні зв'язки українських земель із західними краями через Шльонськ», і «б) Черняхівську або ранньослов'янську культуру, яка характеризується неукріпленими поселеннями та безкурганними могильниками II-VII ст. типовими для антів», що дало можливість підтвердити приналежність західноукраїнських земель до держави антів [2, с. 93-94].

У 1934 р. Я. Пастернак, відчуваючи дух часу і патріотичні настрої української громадськості, зосереджує головну увагу на вивченні Галицько-Волинської держави та впродовж 1934-1941 рр. проводить свої найважливіші археологічні розкопки в Крилосі, якими остаточно розв'язав столітню проблему локалізації княжого Галича, завдячуючи епохальному відкриттю у 1936 р. фундаментів (37,5×32,5 м) з тесаних кам'яних блоків головної святині князівства – Катедрального Успенського собору (*перша згадка*

в літописі про цей собор – Храм Святої Богородиці – відноситься до 1187 р., часу захоронення в ньому Ярослава Осмомисла, однак точні дати спорудження і зруйнування святині невідомі й досі). За розмірами фундамент собору лише на 1,5 м (за шириною і довжиною) був меншим від знаменитої Софії Київської – найбільшого храму в тодішній Русі. У 1937 р. всередині храму було знайдено кам'яний саркофаг з похованням засновника собору, як вважають дослідники, князя Ярослава Осмомисла. Крім того, у самому Галичі і в його околицях було відкрито й рештки господарських та виробничих будівель, які служать доказом, що княжий Галич знаходився на місці сучасного села Крилос (Галицький р-н). Розкопи відбувались при фінансовій допомозі митрополита А. Шептицького, який планував зробити тут окремий історичний заповідник, але цьому перешкодила війна [2, с. 94; 23; 24; 26; 33, с. 13]. Своїми археологічними розкопами різного масштабу він збагатив наше знання про минуле нашого народу, допоміг розв'язати ряд питань, над якими історики тривалий час ламали голови. Так, у 1935 р. він відкрив дві старо-мадярські (угорські) могили IX-X ст. у Підгороддю (ліс «Діброва» біля Крилоса), які вказують на шлях переходу угрів у середньовіччі через Україну, Карпати в Паннонську долину. Він довів безперервну тривалість автохтонів України від трипільської культури через антив аж до нових часів, чим підтвердив тезу свого славного попередника Вікентія Хвойки [2, с. 94; 26; 33, с. 13].

З приходом більшовиків до Львова у 1939 р. Я. Пастернак, як знаний і досвідчений працівник, опинився в гущі перетворень радянської адміністрації, зокрема, організації мережі музеїв і бібліотек та формування філії Інституту археології Академії наук УРСР, Львівського історичного музею та кафедри археології Львівського університету [31, с. 170]. Так, вже 17 листопада 1939 р. було прийнято рішення про націоналізацію львівських музеїв і бібліотек [10, с. 94]. Спеціальна робоча комісія з охорони пам'яток історії та культури в складі П. Панча (голова), І. Крип'якевича і М. Возняка, сприяли тому, щоб «найкраща і найбагатша археологічна і етнографічна збірки Музею НТШ» були «розформовані й розподілені між новопосталими музейними установами Історичного, Етнографічного, Природничого музеїв та Картинної галереї» [31, с. 170; 33, с. 16].

9 грудня 1939 р. Президія АН УРСР ухвалила реформувати НТШ. Останні надзвичайні загальні збори НТШ, які відбулися 14 січня 1940 р., прийняли рішення «про неможливість існування Товариства в умовах академічних приписів» та передати усе його рухоме й нерухоме майно АН УРСР [40]. Однак прізвище Я. Пастернака в протоколі зборів відсутнє [31, с. 175], можливо це пов'язано з тим, що вже 20 січня 1940 р. він був призначений директором Львівського історичного музею та «активно підключився до передачі майна та експонатів музею новому власнику» [3, с. 115; 33, с. 16]. Зокрема, «археологічна колекція колишнього Культурно-історичного музею НТШ, майже в цілості, разом з габльотами, була перенесена у нове приміщення» [16, с. 37], хоча «чимало вартісних пам'яток пропало» [31, с. 170]. Проте він залишався директором доволі короткий термін, адже вже в травні 1940 р. директором призначено С. Ліньова, а Я. Пастернак став науковим консультантом археологічного відділу музею [3, с. 115; 31, с. 176]. Об'єднання за принципом однорідності та обмін між музейними інституціями набрало загрозливих форм. І в цьому, на жаль, чимала заслуга Я. Пастернака, який в супроводі «бригади» київських музейників «прибув до директора Національного музею Іларіона Свенціцького з офіційною вимогою видачі срібного скарбу візантійської роботи, що походив з села Крилоса» [31, с. 171]. Цей срібний скарб ранньосередньовічних старожитностей, який вперше описав Ярослав Пастернак і датував VI ст. н. е., був знайдений у 1908 р. на правому березі р. Залукви в Крилосі й складався з 5-ти браслетів, срібної візантійської тарілки-дискос, прикрашеної тиснутим орнаментом, масивної крученої срібної гривни, срібного кільця та двох частин срібної візантійської посудини [17, с. 56]. 1940 р. за рішенням АН України, на базі Секцій НТШ були утворенні філіали Археологічного інституту та Інституту історії України. Я. Пастернак увійшов до складу філіалу Археологічного інституту (директор М. Смішко) [16, с. 38; 33, с. 14]. Колективи обох інститутів розпочали підготовку нового підручника з археології України для вищої школи [32], зокрема С. Круковський писав розділ «палеоліт»; К. Маєвський – «трипільська культура»; М. Смішко – «неоліт, римська та латенська доба»; І. Старчук – «скитська культура»; Я. Пастернак – «бронзова і гальштатська доба, ранні слов'яни і княжа доба» [18, с. 10]. Однак виданню підручника завадила війна. 10 червня 1940 р. на базі Львівського університету відбулася сесія АН УРСР, на якій Я. Пастернак виступив із доповіддю «До проблеми Києво-Галицької культурної єдності», де на підставі розкопок у Крилосі «доводив єднання візантійських та романських стилів у архітектурі княжого Галича» [4]. У липні 1940 р. Я. Пастернак, як керівник археологічної експедиції студентів, проводив розкопки в Крилосі, під час яких в урочищі Золотий Тік знайдено в землі «рідкісний золотий емальований колт-кульчик, прикрашений стилізованим геометричним орнаментом, що не мав аналогії на всіх українських землях» [31, с. 172; 33, с. 16; 35]. Крім того, влітку 1940 р. учений проводив розкопи на городищі «Пліснесько» в Підгірцях біля Золочева, де було знайдено унікальний фрагмент кістяної іконки-складня

із зображенням давньоруського воїна [14, с. 539; 18, с. 10]. Про розкопки в Крилосі (1.VI. – 30.VI. 1941 р.) зберігся цікавий щоденник, який вів Тадеуш Журовський. Він пише: «Кожен артефакт після знаходження залишався на своєму місці і далі обкопувався так, як ніби лежить на лавочці. При ньому вбивається кілок з черговим номером – римською цифрою, що позначала номер ділянки, і арабською – порядковий номер знахідки. Кілки ті стоять вбиті біля знахідок доти, доки артефакти не будуть виміряні, описані, зазначені на плані і сфотографовані. Потім за розпорядженням керівника знахідки виймаються і пакуються, «лавочки» під ними прокопуються і лише після того витягуються кілки і починається дослідження наступного шару, документуючи матеріали так само» [33, с. 17].

29 червня 1941 р. до Львова увійшли передові частини гітлерівського вермахту, було репресовано значну частину львівської професури, закрито університет, спроби відновити діяльність НТШ не принесли бажаного успіху, а дозвіл на створення «Інституту Шевченка» так і не увійшов у силу. Єдиною легальною формою інтелектуального життя Львова стали публічні зустрічі й відчити в Літературно-Мистецькому Клубі (ЛМК) [31, с. 173], який діяв при Українському центральному комітеті від літа 1941 р. до червня 1944 р. 4 вересня 1941 р. у Генерал-губернаторстві дистрикту Галичина були закриті всі без винятку публічні музеї та збірки [10, с. 151]. Упродовж 1941-1942 рр. сотні антикварних речей і мистецьких творів були вилучені з фондів і призначені для умеблювання помешкань бургомістра Грунерта, губернатора Отто Вехтера та інших високих військових чинів [31, с. 174]. У непростих умовах воєнного часу Я. Пастернак продовжував опікуватися музейними збірками, читав лекції в Богословській академії. У 1941-1942 рр. продовжив незначні польові дослідження (*короткочасові виїзди*) стародавнього Галича в межах сучасного с. Крилоса [33, с. 13], а також здійснив декілька спорадичних поїздок на археологічні розкопки. Зокрема, у жовтні 1942 р. експедиція Львівського історичного музею під керівництвом Я. Пастернака провела розкопки неолітичного поселення культури лінійно-стрічкової кераміки в ур. Запуст на правому березі р. Бистриці, 650 м на південь від с. Котоване поблизу Самбора [5, с. 153; 13; 25, с. 99; 34, с. 9]. Тут, було знайдено «досить презентабельну колекцію: кам'яні сокири з наскрізним сверленим отвором, крем'яні ножі, скребки, різці, уламки глиняного посуду з орнаментом у вигляді заглиблених ліній і ямок та наліпних гудзів із заглибленням в центрі». Відкрито сліди двох жителів – заглиблені в ґрунт землянки неправильної видовженої форми. Серед великої кількості знайдених фрагментів посуду вдалося реконструювати кілька цілих посудин, переважно миски із заокругленим, або рівним дном, інколи прикрашені заглибленим стрічковим орнаментом, чи горщики з опуклим тілом і порівняно вузьким горлом, уламки кам'яних зернотерок, крем'яні та обсидіанові вкладні до серпів зі слідами полови та зерна пшениці (чи ячменю) [6]. Дослідження поселення мало велике наукове значення, оскільки це одне з небагатьох поселень культури стрічкової кераміки, досліджених стаціонарними розкопками. Це були останні розкопки вченого на українській землі [13]. 21 жовтня 1943 р. він виступив у ЛМК з доповіддю «До галицької етногенези», в якій подав «виразний антропологічний зріз етнічної структури населення західноукраїнських земель» [30]. Колишні члени НТШ використовували всі можливості для своїх наукових зібрань. Так, члени Археологічної комісії (*голова Я. Пастернак*) О. Кандиба, В. Козловська, М. Смішко, Ю. Полянський і Л. Чикаленко на своїх сходинах обговорювали поточні наукові праці (*проблеми історії культури старого Галича й бронзові нашішники бастарнів латенської доби – Пастернак*), виступали з доповідями [18; 31, с. 173; 33, с. 18].

Таким чином, з іменем Я. Пастернака, який в міжвоєнному та воєнному Львові став «безперечним авторитетом наукових досліджень» та «національним лідером, до якого тяглися усі свідомі патріотичні сили українців» [33, с. 12], пов'язано багато славних сторінок відродження української стародавньої історії [27].

Влітку 1944 р. Ярослав Пастернак у розквіті творчих сил був змушений залишити активну наукову діяльність і назавжди з родиною покинути Україну. Спочатку доля закинула вченого до Відня, де вже в липні 1944 р. працює в Інституті опіки над пам'ятниками (*Institut für Denkmalpflege*) у Відні, а восени 1944 р. разом із студентами Віденського університету провів розкопки тілопального погребіща бронзової доби в м. Лінц на півночі Австрії [3, с. 120; 23]. Згодом переїхав у Західну Німеччину в американську зону окупації [23; 24; 26; 29; 33, с. 19]. Спроби вченого потрапити до німецьких університетів не принесли бажаного результату. Однак, вже у травні 1945 р. він стає науковим співробітником при семінарі з праісторії в Гетінгенському університеті. 18 березня 1946 р. – призначений професором археології Українського вільного університету (*Мюнхен*). 25 червня 1947 р. – гостем-професором (*почесним професором*) філософського факультету університету Фрідріха-Вільгельма (*Бонн*), де читає лекції з археології, праісторії та ранньої історії Східної Європи в 1947-1949 рр. [1, с. 115; 2, с. 95; 23; 24; 29].

30 березня 1947 р. у напівзруйнованому Мюнхені зібралися 52 дійсних члени НТШ, які вирішили відновити на чужині діяльність Товариства. На загальних зборах головою було обрано проф. І. Раков-

ського. Я. Пастернак активно долучився до роботи відновленого НТШ й виступив з доповідями на наукових з'їздах в Міттенвальді (1946) й Берхтесгадені (1948), на засіданні Української Вільної Академії Наук в Ашафенбурзі (1947). 18 березня 1946 р. він став професором археології УВУ [31, с. 175].

У травні 1949 р. Я. Пастернак з дружиною прибув до Торонто (*Канада*), де й провів решту свого життя, ґрунтовно працюючи над різними проблемами української археології [2, с. 95; 23; 24; 26; 31, с. 175; 33, с. 19]. Повсякчас працює для національної справи, проводить лекційну пропаганду історичних знань в середовищі української діаспори Канади (1949-1969) [35]. Активно співпрацює з відділенням НТШ в Торонто. У 1963 р. був обраний професором Українського католицького університету в Римі, у 1964 р. стає членом ініціативної групи Українського історичного товариства, а у 1965 р. — членом Управи УІТ і Редакційної колегії часопису «Український історик» [2, с. 97; 26; 29].

На початку липня 1949 р. канадська англомовна преса повідомила, що «відомий археолог з України допомагає при розкопках у форті св. Марії, куди його порекомендував колишній його студент із Богословської академії у Львові єпископ І. Борецький». «Але це вже була зовсім інша праця, базована на інших принципах і професор Я. Пастернак, не зважаючи на свої непересічні кваліфікації, був змушений піти на зовсім звичайного робітника, щоб заробити працею рук на прожиток». Він, як і його дружина, не впали в зневіру, не загубилися серед емігрантів у «погоні за хлібом щоденним». Він з дружиною «знайшли себе у дальшій праці для свого народу» [2, с. 95]. Я. Пастернак «узявся із незменшеною енергією» узагальнювати та підсумовувати свої довоєнні археологічні дослідження та «слідкувати за новими працями з ділянки археології України» [2, с. 96]. Це вказує на те, що він був «людиною праці для свого рідного народу, для української визвольної справи, яку він скріпляв науковими доказами й аргументами. Тому, мабуть, і уболював він так дуже над безділлям тих, які мали всі необхідні дані, так під оглядом інтелектуальним, як і під матеріальним, але для свого народу нічого конкретного не зробили». Він «відчував велику відразу до псевдонауки, а зокрема «науки», яка мала б іти назустріч різним політичним махінаціям». Я. Пастернак був великим ученим, але водночас «незвичайно скромною людиною, до нікого не ставив ніяких вимог і працював, не очікуючи жодних похвал». Свої знання він, як постійний член педагогічного складу Курсів Українознавства (*ім. Г. Сковороди, 1950-1968; ім. Ю. Липи, з 1956; при церкві св. Миколая, з 1963*), на літніх вакаційних Вищих освітніх курсах Осередку української культури й освіти при Крайовій Екзекутиві УНО (1965-1968), доносив у доступній та цікавій формі. Завдяки цим курсам понад тисяча українців з різних міст Канади дістала елементарне знання з археології України [2, с. 97]. Він жив під девізом: «Розумійте землю і читайте в ній історію України» і під ним намагався вщепити українській молоді в Канаді любов до свого народу, історія якого сягає далеко в глибину віків [2, с. 98]. Лише у 1948-1961 рр., коли українська еміграція «переходила велику кризу і переставлялась на новий спосіб життя», Я. Пастернак, працюючи для національної справи, опублікував 19 наукових і 16 популярно-наукових статей, виголосив 18 доповідей на різні археологічні теми в 23 різних аудиторіях 8-ми місцевостях східної Канади [2, с. 97; 23].

Резюмуючи наукову творчість Я. Пастернака, з повною об'єктивністю можна ствердити, що вона досить велика і важлива своїми наслідками та охоплює антропологію, етнологію, етнографію, музеєзнавство, історичне краєзнавство, практично всі спеціальні історичні дисципліни. Займаючись в основному вивченням старожитностей Карпатського регіону, матеріальної і духовної культури місцевих мешканців, Я. Пастернак не зацілювався на цих проблемах, а розглядав їх на фоні найдавніших європейських цивілізацій. Про це свідчать його виступи на багатьох міжнародних наукових форумах у Кракові (1933), Відні (1934), Варшаві (1933, 1935), Братиславі, Будапешті, Бухаресті, Мукачеві, Ужгороді, Чернівцях (1936), Бреславі, Давидгородку, Дрездені, Луцьку, Пінську (1938) [2, с. 95], Вроцлаві, де представляв українську археологію [33, с. 13]. До речі, у Берліні (1939) [2, с. 95] він читав доповідь про пам'ятки культури карпатських курганів [26]. На Всесоюзному Конгресі дослідників неоліту і бронзової доби (*Київ, 1940*) виступив з доповіддю «Культура лінійно-стрічкової кераміки в Галичині й на Волині та її відношення до трипільської культури». А з доповіддю на українській мові «Княжий город Галич» виступив на Всесоюзному Конгресі дослідників старих руських городів (*Ленінград, 1941*) і в Московському університеті (1941) [2, с. 94; 23; 28, с. 9], це був нечуваний для тих часів акт [3, с. 115]. Також він виступав з лекціями більше як у 20-ти місцевостях Галичини перед населенням самих різних верств [9, с. 12].

Я. Пастернак, як археолог, робив розкопи різного масштабу в 72 місцевостях Австрії, Канади, Чехії, України (*Волині, Закарпаття, Галичини*) [42]. Водночас проводив аналіз усіх знайдених археологічних матеріалів, «синтезував їх і остаточні висновки публікував» книжками чи статтями українською, англійською, німецькою, польською, чеською мовами у різних часописах («Діло», «Життя і знання», «Записки НТШ», «Наша Батьківщина», «Новий час», «Свобода», «Український історик» та ін.) [2, с. 96; 33, с. 13].

а також у регіональних збірниках Бережанщини, Перемищини, Станиславівщини та Угнівщини [29]. Головнішими з біля сорока великих праць та більше 270 наукових і популярно-наукових статей є: «Антропометричні дослідження над українським населенням південної Жовківщини» (Львів, 1919), «Podkarpatská Rus v mladší době kamenné» («Підкарпатська Русь в молодшій кам'яній добі», Прага, 1925), «Ruské Karpaty v archeologii» («Руські Карпати в археології»), «Unetické sídliště ve Vysočanech» (обидві Прага, 1928), «Середньовічні розкопки на Празькому Граді та майбутні в Крилосі» (Львів, 1928), «Гальштатська культура Закарпаття в його природних межах» (Львів, 1930), «Нововідкриті римські пам'ятки в Галичині і Волині», «Середньовічні городи на Закарпатті» (обидві Львів, 1931), «Коротка археологія західноукраїнських земель» (Львів, 1932), «Перша бронзова доба в Галичині» (Львів, 1933), «Будівництво та промисел за княжих часів», «В добу городищ», «Могиляники княжої доби» (всі Львів, 1934), «Pravěké stýky Podkarpatské Rusi a Halicie» (Братислава, 1936), «Шнурова могила в Кульчицях» (Самбір, 1936), «Галицька катедра у Крилосі» (Львів, 1937; польською мовою 1938), «Дністер в археології» (Львів, 1937), «Старовинний замок Тустань» (Львів, 1938), «Струтинське городище» (Самбір, 1938), «Доісторичні та княжі часи Белзчини в світлі археології» (Сокаль, 1939), «Найстарші часи Карпатської України» (Львів, 1939), «В допомогу юному археологу» (Львів, 1941), «В літописному Галичі», «Розкопки у Пліснеську» (обидві Київ, 1941), «Археологічні розкопки на Бойківщині» (Краків, 1942), «Старий Галич» (Краків-Львів, 1944), «Привісні печатки княжої доби в Україні» (Мюнхен, 1947), «Історична Секція НТШ в час другої світової війни», «Літописний город Пліснеськ і проблема варягів у Галичині» (обидві Мюнхен, 1948), «Найстарші часи Волині» (Вінніпег, 1952), «Княжий город Львів» (Нью-Йорк, 1953), «Археологія в СРСР» (Джерзи Ситі, 1954), «Етногенеза слов'ян за новими археологічними дослідженнями» (Мюнхен, 1961), «Княжий город Перемишль» (обидві Нью-Йорк, 1961), «Нашийні гривні в Україні» (Нью-Йорк, 1963), «Стародавні часи Тербовельщини» (Нью-Йорк, 1968) тощо. Вже після його смерті вийшли такі праці: «Важливі проблеми етногенезу українського народу в світлі археологічних досліджень» (Нью-Йорк, 1970; окреме видання 1971), «Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях» (Нью-Йорк, 1976), «Наукове товариство ім. Шевченка в час Другої світової війни і його історична секція» (2006) та ін. Він також є автором численних гасел з археології в «Енциклопедії Українознавства» [29].

Підсумком багатолітніх археологічних студій стала узагальнююча монументальна «Археологія України» (1961) [14], написана на основі джерельного матеріалу, здобутого власними розкопками, а також досліджень вітчизняних і закордонних науковців. При цьому варто зауважити, що подібне трьохтомне видання в Києві вийшло лише у 1971 р. У монографії на «конкретних археологічних матеріалах розглядається енеоліт (міднокам'яний вік), доба бронзи, скіфосарматський період, часи великого переселення народів». Розглядаючи проблему етногенезу слов'ян, учений вважав, що «як східні, так і західні слов'яни були споконвічними автохтонами на своїх історичних землях». У праці він стверджує, що для східних слов'ян «базою розвитку були трипільські племена, а для західних такою етнічною базою стали племена лінійнострічкової кераміки» (археологічна культура доби неоліту, 5500-4900 рр. до н. е.) [26]. Це «твір не лише кабінетного стилю та значення, а продукт довгих років праці на полях України, аналіза власних дослідів як і цілого ряду інших учених археологів у минулому й сучасному». Про вартість цієї «солідно обдуманій й обґрунтованій фактичним матеріалом» праці визначний український археолог П. Курінний в листі від 16 серпня 1961 р. до Я. Пастернака пише, що «це на сьогодні насправді найповніше, що вийшло з археології України і що може зорієнтувати фахівців в здобутках української археології... Подивляю Вашому труду, з яким Ви, заховуючи об'єктивність, старалися пройти поміж морем старих і нових поглядів на ясні та реальні факти археологічного минулого України і зберегли об'єктивність у передачі часом Вам немилих поглядів... Книга Ваша є сьогодні важливим здобутком науки і може бути покладена в основу для пізнання передісторичного минулого України» [2, с. 96].

Ярослав Пастернак на зустрічі з українським громадянством у Торонто 22 травня 1961 р. охарактеризував свою «Археологію України», якою прислужився «українській науці і українській справі», адже писав її сповнений «любов'ю до української старовини». Водночас він зауважив, що в праці «старався виправити усі викривлення, спираючись при цьому на джерельних, конкретних археологічних матеріалах» [11, с. 4]. Також подав «коротку інформацію про зміст» книжки, наголосивши, що сучасна археологія – це «самостійна наука в групі історичних наук, з власними матеріалами та власними нею тільки вживаними методами праці». Її завдання – «добувати розкопками із землі все нові матеріали для розкриття духової й матеріальної культури населення даного краю та взагалі всіх виявів його творчого духа, винахідливості і мистецьких наслідків». Сповняючи це завдання, вона «пересуває початки історії нашої батьківщини на багато тисяч років назад, перед перші писані історичні джерела, виявляє її праісторію, перші початки культури, цивілізації, релігійних вірувань, економіки, торгівлі, організованого життя, державотворчих процесів та їх завершення – формування нації» [11, с. 2].

Основну увагу присутніх він зосередив на «різниці між працями советських археологів» і своє «Археологію України» [11, с. 4], зауваживши, що «вона змістом подібна до тамтих, але між нею і ними є засадничі різниці», адже «советські праці колективні, їх писало дрібними частинами багато різних авторів, тому в наświetлюванні фактів і матеріалів не видно одної чіткої провідної думки. Позірно одно згідні, вони іноді протирічать собі. «Археологію України» писав я сам один. І за провідну ідею взято етногенезу – формацію українського народу впродовж тисячоліть» [11, с. 2].

Ярослав Пастернак був «невтомним працівником на народній ниві, працівником чесним, сумлінним, який трактував свою працю, як почесьт й не диво, що після нічного спочинку з 28 на 29 листопада 1969 р. вранці він знов взявся до праці про «Етногенезу слов'ян» для Українського Католицького університету в Римі». Але того дня не судилося йому продовжити розпочатої праці». Вранці 30 листопада 1969 р. у Торонто, «після короткої недуги», на 78 році життя, «відійшов у незнані світи до тих своїх прапредків, яких він ціле життя намагався збагнути та відчитати історію їхньої доби», один із найвизначніших українських археологів. Його смерть – це «незаступима втрата для української науки» [2, с. 98; 23; 24; 29].

У повоєнний час ім'я видатного археолога, дослідника княжої доби, Ярослава Пастернака в радянській Україні було заборонене для посилення чи навіть згадок, його праці були викреслені з радянської історіографії та потрапили в спецфонди, а «здобуті археологічні матеріали та ґрунтовні наукові висновки замовчували або використовували без згадки автора» [31, с. 175]. Ціле своє життя вчений «присвятив розшукам української старини, намагався знайти метрику народження свого народу, якому світ, а зокрема його сусіди, відмовляли права на існування». Він «розкривав землю і читав у ній історію України ще з часів, коли нікому й не снилося вести літописи» [2, с. 90]. Більшовикам не вдалося стерти людську пам'ять й сьогодні ім'я видатного археолога назавжди повернулося в Україну й загалом в історичну науку усієї Східної Європи. Його твори визнавали та й досі визнає весь науковий світ.

Список використаних джерел та літератури

1. Бандровський О. Археології та спеціальних галузей історичної науки кафедра / О. Бандровський, Н. Білас // Encyclopedia. Львівський національний університет ім. І. Франка. – Львів, 2011. – С. 152.
2. Верига В. Дослідник підземного архіву України (Пам'яті проф. д-ра Ярослава Пастернака) / Василь Верига // Український історик: журнал УІТ (Нью-Йорк; Мюнхен). – 1970. – Ч. 4 (28). – С. 90-98.
3. Винар Л. Біографічні і бібліографічні матеріали Ярослава Пастернака / Л. Винар // Пастернак Я. Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях. – Нью-Йорк, 1976. – С. 115.
4. Вільна Україна. – 1940. – 11 черв. (Ч. 135). – С. 2.
5. Герета І. П. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку / І. П. Герета, Р. Т. Грибович, Л. Г. Мацкевой та ін. – К., 1981. – 310 с.
6. Гула О. З історії формування археологічних збірок Львівського історичного музею (40–80-ті роки ХХ ст.) / О. Гула // АДЛУ (Львів). – 2008. – Вип. 11. – С. 313-318.
7. Дольницький М. Визначний археолог, проф. др. Ярослав Пастернак / М. Дольницький // Терем. Проблеми української культури. – Детройт, 1962. – Ч. I. – С. 3-6.
8. Коваль І. Дослідник підземного архіву України (Науково-історичне видання) / І. Коваль. – Галич; Львів: Місіонер, 1999. – 176 с., 44 вкл.
9. Коваль І. М. Наукова та громадська діяльність Ярослава Пастернака (1913-1969 рр.): автореф. дис... к. і. н. / І. М. Коваль. – Івано-Франківськ, 2007. – 22 с.
10. Культурне життя в Україні: Західні землі. 1939-1953. Т. 1: Док. і мат. – К.: Наукова думка, 1995. – 749 с.
11. Пастернак Я. «Археологія України» (Із слова на зустрічі з громадянством у Торонті 22 травня) / Ярослав Пастернак // Свобода (Нью-Йорк). – 1961. – 8 черв. (Ч. 106). – С. 2, 4.
12. Пастернак Я. Антропометричні дослідження над українським населенням південної Жовківщини / Ярослав Пастернак // Матеріали до української етнології НТШ. – Львів, 1919. – Т. XIX-XX. – С. 231-247.
13. Пастернак Я. Археологічні розкопки на Бойківщині / Ярослав Пастернак // Краківські вісти (Краків). – 1942. – 8 лист. (Ч. 250). – С. 3.
14. Пастернак Я. Археологія України / Ярослав Пастернак. – Торонто, 1961. – 789 с.
15. Пастернак Я. Дністер в археології / Ярослав Пастернак // Діло (Львів). – 1937. – 1 трав. (№ 95). – С. 10.
16. Пастернак Я. Історична Секція НТШ в час Другої світової війни / Ярослав Пастернак // Сьогодні і минуле. Вісник українознавства. – Мюнхен-Нью-Йорк, 1948. – С. 37.
17. Пастернак Я. Коротка археологія Західно-Українських земель / Ярослав Пастернак // Богословія (Львів). – 1932. – Т. X, кн. 3. – 95 с.

18. Пастернак Я. Наукове товариство ім. Шевченка в час Другої світової війни і його історична секція / Ярослав Пастернак // Вісник НТШ. – 2006. – Ч. 36. – С. 9-11.
19. Пастернак Я. Нововідкриті римські пам'ятки в Галичині і Волині / Ярослав Пастернак // Записки НТШ (Львів). – 1931. – Т. CLI. – С. 1-17.
20. Пастернак Я. Перша бронзова доба в Галичині в світлі нових розкопів // Записки НТШ (Львів). – 1933. – Т. CLII. – № 11. – С. 62-112.
21. Пастернак Я. Шнурова могила в Кульчицях / Ярослав Пастернак // Літопис Бойківщини (Самбір). – 1936. – Ч. 7. – С. 1-4.
22. Пастернак Я. Струтинське городище / Ярослав Пастернак // Літопис Бойківщини (Самбір). – 1938. – Ч. 10. – С. 23-26.
23. Пастернак Ярослав Іванович (1892-1969) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://istvolyn.info/index.php?option=com_datagallery&func=detail&catid=2&id=1461
24. Пастернак Ярослав Іванович // Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Пастернак_Ярослав_Іванович
25. Пелешишин М. Племена культури лінійно-стрічкової кераміки / М. Пелешишин // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. – К., 1974. – С. 97-104.
26. Пеняк П. Ярослав Пастернак допоміг нам з'ясувати, якою була наша стародавня історія / Павло Пеняк [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakarpattia.net.ua/Zmi/102560-Iaroslav-Pasternak>
27. Петегирич В. Внесок НТШ у дослідження давньоруської археології / В. Петегирич // Т. Шевченко і українська національна культура: матер. наук. симп. – Львів, 1990. – С. 80-81.
28. Петегирич В. Ярослав Пастернак і українська археологія / В. Петегирич, Д. Павлів, М. Филипчук // *Studia Archaeologica* (Львів). – 1993. – № 1. – С. 7-9.
29. Помер проф. д-р Ярослав Пастернак, видатний український учений-археолог // Свобода (Нью-Йорк). – 1969. – 2 груд. (Ч. 219). – С. 1.
30. Реферат проф. д-ра Я. Пастернака // Краківські вісти. – 1943. – 27 жовт. (Ч. 240). – С. 6.
31. Романюк Т. Наукова діяльність Ярослава Пастернака у період Другої світової війни (1939-1944 рр.) / Тарас Романюк // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2005. – Вип. 8. – С. 169-178.
32. Рудницький М. На службі народу / М. Рудницький // Вільна Україна. – 1940. – 25 січ. (Ч. 19).
33. Ситник О. Ярослав Пастернак – визначний український археолог ХХ ст. (до 120-річчя з дня народження) / О. Ситник // Матер. і дослідж. з археології Прикарпаття і Волині. – 2013. – Вип. 17. – С. 11-21.
34. Смішко М. Археологічні дослідження в Західних областях УРСР за роки радянської влади / Маркіян Смішко // МДАПВ (Київ). – 1959. – Вип. 2. – С. 5-28.
35. Терський С. Унікальні реліквії з розкопок Ярослава Пастернака повернулися в Україну / С. Терський // За вільну Україну (Львів). – 1997. – 27 верес. (Ч. 113). – С. 2.
36. Ярослав Іванович Пастернак (1892-1969) // Нариси культури давньої Волині / за заг. ред. Г. Охріменка ; упоряд. : Г. В. Охріменко, С. М. Локайчук. – Луцьк: Обл. друкарня, 2006. – С. 23-26.
37. Ясь О. В. Пастернак Ярослав Іванович / О. В. Ясь // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін. – К.: Наукова думка, 2011. – Т. 8: Па – Прик. – С. 85.
38. Pasternak J. Podkarpatská Rus v mladší době kamenne / J. Pasternak // *Niderlův sborník* (Praha). – 1925. – S. 150-155.

Наталія Ганусевич,
молодший науковий співробітник
Національного заповідника
«Замки Тернопілля»,
м. Збараж

ФОРТИФІКАЦІЇ МИКУЛИНЕЦЬКОГО ЗАМКУ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ТА АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У роботі автор розглядає особливості прикордонних земель, а саме потреби побудови оборонних укріплень на території давнього Микулина. Подано на розгляд картографічні матеріали та результати фото обстежень руїн замку. Піднімається проблема необхідності подальших планомірних археологічних і геофізичних обстежень для кращого вивчення втрачених фортифікаційних елементів і підземних порожнин.

Ключові слова: містечко, замок, фортеця, підземні ходи, фортифікація, підземні порожнини, в'їздові брами.

Микулинці – древнє містечко. Людські поселення в цій місцевості виникли ще в доісторичні часи. Про це свідчать археологічні знахідки. Територія, на якій розміщене селище, була заселена ще з доби мезоліту (11-8 тис. рр. тому) [24, с. 123].

Зацікавлення давньою історією Галичини серед істориків з'явилося наприкінці XVIII століття і вони належать до пера австрійських істориків Л. Гебхарда, І. Хоппе, І. Енгеля, а приводом до написання цих робіт стало приєднання Галичини до Австрійської імперії після першого поділу Речі Посполитої (1772 р.). Пізніше до них долучилися галицькі дослідники старовини (Д. Зубрицький, В. Ільницький, І. Шараневич) та історики з Росії й Польщі (Н. Карамзін, А. Клеванов та ін.).

Започаткував систематичні дослідження на галицькому Поділлі у 1876 році А. Кіркор, який за вісім років провів численні дослідження на території Тербовлянського краю. Він відкрив значну кількість археологічних пам'яток, зокрема княжого періоду. Значну увагу дослідник приділив вивченню поховальних пам'яток [17, с. 303].

У 1980-х роках О.Ситник (професор, завідувач кафедри археології та історії стародавнього світу Львівського національного університету ім. І. Франка) відкрив поблизу містечка, на правому березі річки Серет, стоянку давньої епохи. Вона була розміщена на північно-східній околиці смт Микулинці. Невелика колекція крем'яних виробів знайдена в суглинистих зсувах місцевого кар'єру. Це, переважно, тонко огранені пластини та мікропластинки, невеликі відщепи; їх було віднесено до мезоліту, хоча це питання не уточнене [24, с. 123].

Тут також виявлено археологічні пам'ятки західно-подільської групи скіфського часу і давньоруського періоду. У навколишніх селах Леневі та Лучці знайдено могильники венедів. У II-III ст. описувана територія належала до Римської імперії, що підтверджують знахідки римських монет в околицях поселення [20, с. 19]. В околицях виявили стародавні поселення доби неоліту (8-6 тис. років до н. е.). Поблизу с. Воля відкрито поселення трипільської культури IV-III тис. років до нашої ери, а також стоянки кам'яного, бронзового та поселення ранньозалізного віку [28, с. 101].

Було знайдено залишки значно пошкодженого городища, розташованого на правому березі р. Серет на другій надзаплавній терасі в північній частині міста [17, с. 303].

У селищі міського типу Микулинці Тербовлянського району проведено візуальні обстеження території замкової гори, заплави р. Серет та території історичного ядра міста. У результаті розвідки було встановлено, що замок XVI століття збудовано на місці городища XII-XIII століття.

Городище обстежувалось архітектурно-археологічним загonom Звенигородської археологічної експедиції Інституту суспільних наук (нині Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича) АН України у 1988 р. У процесі попереднього дослідження картографічних матеріалів було помічено, що кам'яний замок і укріплення мисоподібного підвищення, на якому він розташований, є різночасовими, оскільки північно-західний мур знаходиться майже посеред рову, а вали, що оточують замок зі сходу та півдня, не відповідають планувальній структурі замку та загальним принципам будівництва фортифікації XVI століття.

Городище значно пошкоджене будівництвом замку і тому траси проходження давньої фортифікації, особливо в північній частині, можна було відтворити лише на підставі сучасної топографічної основи [4, с. 26].

Територія будівництва Микулинецького замку оточена з північного та північно-західного боків ровом, північно-східного та східного боків – заплавою р. Серет, з півдня – крутими схилами, що переходять у пологий берег ріки. Його розміщення на домінуючій в ландшафті височині було дуже вигідним з точки зору середньовічної стратегії оборони і дозволяло візуально контролювати досить значну територію вздовж течії ріки та прилеглих до міста околиць.

У південно-східній частині городища збереглися залишки валу, висотою 4,6 м, що оточував периметр мису. Простір між валами в північно-західній частині був напевне засипаний і на утвореній поверхні в середині XVI ст. був збудований кам'яний замок [28, с. 102].

Культурний шар XII-XIII ст. виявлено в південній частині городища, значно порушений будівництвом очисних споруд у 70 рр. XX ст., зокрема, знесена ділянка валу на найбільш виступаючій ділянці мису. У зачистці траншеї, що залишилися після прокладки труб, простежено шар вугілля та перепаленої глини, який в найбільш збережених місцях досягав товщини 15 см. У створі із збереженим валом виявлено шар кам'яної вимостки. Можливо, це залишки кріпиди. У шарі вугілля та нижче, у світло-жовтому суглинку знайдено уламки керамічного посуду, фрагменти обпаленої глиняної обмазки, частина скляного браслета. Весь цей комплекс датується XII-XIII ст.

Оскільки через обмеженість коштів ширші археологічні дослідження тут не могли бути проведені, було закладено 4 пробні свердловини ручним геологічним буром діаметром 45 мм. на поверхні збереженого валу. На підставі аналізу проб ґрунту було отримано попередні дані про стратиграфію валу. За даними аналізу було встановлено, що верхня частина валу насипана з жовтої глини поверх насипу з каменю місцевого походження.

Розміри городища по лінії південного валу – 180 м, північно-східного – 160 м, реконструйована довжина північно-західного валу приблизно 140 м. Площа городища становить 1,1 га. Перша надзаплавна тераса на південь від нього забудована, керамічний матеріал тут не зустрічався.

На лівому березі р. Серет у зачистці стінки високого берега р. Серет у північній частині міста знайдено культурний шар XII-XIII ст. на глибині 1,8 м. Тут розташоване історичне ядро міста. У високому урвищі на відстані 60 метрів на захід від моста знайдено поряд із керамікою XV-XIX століття два фрагменти XII-XIII століття [28, с. 102].

На вулиці Лесі Українки біля церкви св. Петра і Павла була закладена свердловина, результати дослідження якої дають попереднє уявлення про стратиграфію культурних шарів у центральній частині міста. Від сучасної поверхні до глибини 0,4 м у шарі чорнозему простежувалися дрібні фрагменти скла і кераміки XVII-XIX ст. Подібний культурний шар спостерігався і в темно-сірому суглинку до глибини 0,7 м. Далі до глибини 1,8 м у світло-сірому суглинку залягає культурний шар, представлений, в основному, фрагментами битої цегли і перепаленої глини. У межах глибин 1,8-2,1 м спостерігався шар горілого дерева з вкрапленнями перепаленої глини та дрібними уламками кераміки, які за характером випалу та складом тіста можна датувати XII-XIII ст. Далі, до глибини 2,4 м залягав шар тлілого дерева товщиною 5-7 см, темно-сірий суглинок товщиною 0,3 м без чітко вираженого культурного шару поверх світло-жовтої материкової глини [24, с. 116].

На південь від церкви св. Петра і Павла на вул. Б.Хмельницького та вздовж центральної вулиці простежено залишки міського валу, датування якого залишається нез'ясованим. На «Спеціальній карті України» Гійома Левассера де Боплана 1650 р., на якій відображена інформація до 1637 р., показані фортифікації Микулинець [22, с. 165]. Порівнюючи топографію і план валу з виявленим, можна ствердити існування фортифікації правобережної частини міста принаймні до I половини XVII ст.

Сучасний стан досліджень стародавнього Микулина дозволяє ствердити принаймні двочастинну планувальну структуру міста кінця XI-XIII ст. Воно складалося з дитинця-замку та посаду, який за нашими припущеннями, локалізується на території сучасної центральної частини міста [4, с. 27]. Саме аналіз топографії городища, історичних джерел та знахідки культурного шару XI-XII століття в селищі міського типу Микулинці дозволяє локалізувати тут літописне місто Микулин [5, с. 14], згадане в «Повісті минулих літ» під 1084, 1144 та 1202 рр. [28, с. 102].

Під назвою Микулин могли фігурувати на той час не лише укріплений об'єкт, але й землі (володіння), які його оточували і до нього належали. Загальна площа території, що мала назву Микулин становила понад 15 тис. га. Ці дані ґрунтуються на матеріалах Йосифінської метрики (складеної для цих громад у 1788 р.). На її сторінках вказані конкретні, в межах окремих сіл, обшири земель з назвою Микулин та їх межі [27]. За однією з версій, назва містечка походить від імені його засновника – воєводи князя Василька Микули. Згідно з іншою – від давньої церкви святого Миколая, яку збудували тут монахи.

Літописи повідомляють: «Весна 1084 А потім [гонили ми] вслід за Ростиславичами (У Лавр, «по Изяславичихъ», що є явною опискою, бо про цей похід проти Василька та Володаря Ростиславичів го-

вориться і в Іп. під 1084 р.) за [город] Микулин, та не настигли їх. І на ту весну [ходив я] до Ярополка [Ізяславича] зустрічатися, на [город] Броди» [32], а в іншому «... ходихомъ по двѣ зимѣ, на Ходоту и на сина его, и ко Корьдну ходихъ 1-ю зиму, и пакы по Изяславичах на Микулинъ, и не постигохомъ ихъ» (1096, Лавр., 103) [13]. «А у В'ятичі ходив дві зими на Ходоту і на сина його, і до Кордну ходив першої зими. І ще за Изяславичами гналися за Микулин, і не настигли їх. І тієї весни – до Ярополка у Броди на раду» [23, с. 159].

За іншими даними це селище ще древніше. Коли повертався польський князь Болеслав у 1018 р. через Поділля до Польщі, у цей час вже існували і були позначені на римських картах Буськ, Теревовль, Микулин. Одна з таких карт надрукована в польському виданні 1931 р. під назвою «Тернопільське воєводство» [5, с. 15].

Поселення швидко розвивалося, і вже під 1144 роком про нього зустрічаємо ґрунтовніші відомості в Лаврентіївському літописі з приводу князівських міжусобиць, які роздирали в ті часи руські землі. «Приде жъ къ иму Изаславъ Давыдовичъ съ Половцы, переѣмъ два города, Ушицю и Микулинъ», «възврати єму Всеволодъ, Ушицю, Микулинъ и возвратишас во своаси» (1144, Лавр. 135; Ипат., 20) [8]. До того часу це вже було укріплене поселення, яке князі хотіли «зайняти», захопити. Бувало тут багато князів, у тому числі і Володимир Мономах [14, с. 512]. У ту пору руські князі в розв'язанні своїх дрібних і великих суперечок часто бралися за мечі, і Микулин не раз поставав на шляху то одних, то других дружин [3, с. 25].

У другій половині XI століття Микулин входив до Теревовлянського удільного князівства і служив його міцним північним форпостом. За дерев'яними стінами микулинецької фортеці в разі ворожої загрози ховалися не тільки городяни, але й селяни, що населяли долину річки Серет. Як розповідає Іпатіївський літопис, у 1202 році біля Микулина відбулась велика битва між князем Рюриком Ростиславовичем та боярами галицькими і володимирськими. «То встріли його бояри коло Микулина на річці Серет. І билися вони одні з одним весь день через ріку Серет, і много ранені були» ... «і, не видержавши, вернули вони в Галич» [23, с. 159]. «...и срѣтоша и боаре Галичкыи и Володимерьскіи у Микулина, на рѣцѣ Серетѣ и мнози язвени быша, и не стерпѣвшѣ и възвратиша въ Галичъ» (1202, Ипат., 156) «изыидоша противу Рурику боаре Галицкіє, и срѣтошася съ нимъ у Микулина, на рѣцѣ Серетѣ и бишася съ нимъ весь день» (1206, Ипат., 329) [12, с. 83].

З 40-х років XII століття поселення входить до Галицького, а з 1199 року – до Галицько-Волинського князівства. На той час Микулин був значним населеним пунктом, через який проходив торговий шлях з Галича до Києва, водночас являв собою ніби заставу від нападу зовнішніх ворогів.

Пам'ятає Микулин і сутички між князями та боярами, які не хотіли їм коритися. Изяслав Володимирович, внук Ігоря Святославовича сівши 1211 році на престол у Теревовлі, у змові зі своїм батьком та його братами, які правили в Галичі, розправилися з непокірними боярами. Ті попросили допомоги в польського та угорського королів. Недалеко від Микулина відбулася кривава січа. Розбиті Ігоровичі не уникли полону, два з них (Роман і Святослав) були страчені. Цей епізод свідчить про запеклу боротьбу між різними групами панівного класу Київської Русі [3, с. 25].

До земель Галицько-Волинського князівства у 1241 році докотився вал татаро-монгольської навали. Війська монгольського хана і полководця Батия (1201-1255), онука Чингісхана, розграбували, зруйнували і спалили безліч давньоруських міст і поселень. Перед натиском кочівників встояли поодинокі укріплення. Як і більшість міст України, під час татаро-монгольської навали містечко занепадає. Саме цим можна пояснити відсутність інформації про Микулин в XIII-XIV століттях.

Близько 100 років Теревовля і Микулин, у числі інших володінь Галицько-Волинського князівства, залишалися у васальній залежності від Золотої Орди. Можна припустити, що в цей період фортеці і оборонні замки знаходилися в стані занепаду, оскільки ординці не вітали зведення потужних укріплень на захоплених землях.

У 1340 році Польський король Казимир III Великий (1310-1370) зробив кілька завойовницьких походів, спрямованих на захоплення земель Галицького князівства. Теревовля згадується в числі міст, захоплених Казимиром у 1341 році. Після захоплення міста поляками у 1387 році поселення стало зватися Микулинцями [11, с. 315].

Якщо дерев'яно-земляні укріплення не вимагали ґрунтовних фундаментів, то для будівництва кам'яних укріплень потрібна була міцна основа. З цієї причини в північній частині міста з'являються нові оборонні споруди, але як вони виглядали ніяких відомостей не має. У 1498 р. у період загострення польсько-молдавський відносин Стефан III Великий (близько 1433-1504), правитель Молдавського князівства, який розгромив війська поляків в битві в Козмінського лісу (26 жовтня 1497), вторгся на

підконтрольні полякам землі Галичини. Він зруйнував Теребовлю і спустошив околиці міста. Можна припустити, що Микулинецький замок теж був перетворений в руїни. На початку XVI століття немає відомостей про те, в якому стані перебував замок в цей період. Цілком можливо, що він вже не міг справно виконувати функції щодо захисту містечка від ворогів. А тим часом місто все частіше зазнавало руйнівних татарських набігів.

У 1508 році в ході потужного татарського нападу Микулинці сильно були спустошені, зруйновані і дощенту спалені. Це змусило тодішню власницю Анну Йорданову з роду Сенявських у 1550-х роках збудувати кам'яний замок-фортецю [26, с. 8]. Вона на місці старого дерев'яного замку [2, с. 86] заклала нову потужну фортецю, якій судилося перегородити сумнозвісний Чорний шлях, яким впродовж віків гнали бранців татарів в неволю [31, с. 125].

Микулинецький замок знаходиться на вершині пагорба, на північ від містечка у вигині річки Серет, оточений з трьох боків її водами. Як зазначив Г. Боплан, містечко лежало на шляху татарському і було уфортифіковане [22, с. 165]. З опису Ульріха фон Вердума видно, що води річки Серету розлилися і оточували місто та замок, утворюючи став [6, с. 23]. За типологічними ознаками – це регулярне укріплення протобастіонного типу [9, с. 272].

Для того часу регулярні напади турок і татар було звичним явищем. Ніхто не міг почувати себе в цілковитій безпеці, бо підступні орди нападали завжди миттєво та зненацька. Тому цілком зрозуміло, чому люди вибирали для свого поселення місцини, довкола яких були природні бар'єри, як то вода, болота, гори, неприступні ліси. Саме в таких місцях розташовані більшість уцілілих фортець [21, с. 8]. У тому часі з ламаного теребовлянського каменя [1] був побудований замок-фортеця у вигляді квадрата з в'їзною арковою брамою в південній оборонній стіні [11, с. 315].

Планувальна структура замку, руїни якого можна і зараз оглянути, та архітектурний вигляд склалися після 1637 року в результаті перебудови раніше існуючого укріплення Станіславом Конецьпольським [30, с. 123]. Він був забудований по периметру дитинця житловими і господарськими приміщеннями, а на кутах – чотири круглі башти, накриті шатровим дахом [25, с. 141]. Стіни і вежі викладали з ламаного каменю на вапняковому розчині. У плані він має форму чотирикутника [7, с. 204], де на кутах замку височать круглі трьохярусні бастеї, у бійницях ховались потужні гармати [10, с. 91]. Низькі круглі наріжні башти з артилерійськими стрільницями – ще один варіант застосування італійської фортифікаційної системи в українській редакції [15, с. 128]. Із західної сторони, де оборонні стіни додатково захищені глибоким ровом, до замку вела брама зі звідним мостом, який перекидався через глибокий, наповнений водою рів [16, с. 28]. Арка західних воріт викладена білим кам'яним рустом у стилі Ренесансу [2, с. 86]. Зовсім незвичною є східна брама. Вона виходить на схил, який тоді, мабуть, був набагато крутіший [3, с. 25]. У мурах заввишки один поверх по всьому периметру були бійниці для ведення вогню з ручної зброї і гармат. Бійниць не видно лиш у західному крилі. У середині фортеці, навколо просторого подвір'я були суцільні ряди будинків різного призначення, а під ними льохи, пивниці і підземні переходи [18, с. 185]. Оскільки вони впритул примикали до обвідних мурів, то, мабуть, стрільці вели вогонь з приміщень. Видно слід від колодязя – неглибока вирва [3, с. 26].

Подальші археологічні і геофізичні дослідження в Микулинцях є перспективними. У процесі історико-містобудівельного аналізу, що проводився автором па підставі кадастрової карти 1861 р., попередньо можна виділити три періоди трансформації планувальної структури міста в межах укріпленої території. Один з них – регулярне розпланування ринку значних розмірів, можна датувати кінцем XVI – першою половиною XVII ст., тобто з часу отримання локаційного привілею за зразком Магдебурського права. Датування двох інших періодів трансформацій залишаються нез'ясованими [17, с. 307].

Як бачимо, давні території містечка досліджувались багатьма археологами в різні часові проміжки, але на самій території замку не були проведені роботи по дослідженні фортифікаційних споруд XVI-XVII ст., які не збереглися до нашого часу. А потреба в них дуже велика, тому що, проводячи консерваційні роботи оборонних валів замку, потрібно знати на яких фундаментах вони знаходяться, а особливо чи вони співпадають з автентичними, чи збудовані в часи перебудови замку. Також актуальним залишаються дослідження підземних порожнин і переходів.

Список використаної літератури

1. Архів Тернопільської обласної державної адміністрації, відділ архітектури і містобудування, спр. 76.
2. Асеев Ю. С. Микулинцы. Замок, середина XVI – 40-е годы XVII вв., Дворцовый комплекс 60-гг. XVIII в., Троицкий костел, 1761-1779 гг. / Асеев Ю. С. // Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Справочник-каталог. – К.: «Будівельник», 1986. – Т. 4. – С. 86.

3. Бурма В. Сивоглавий Микулин / В. Бурма // Берегами Серету: путівник по туристичному маршруту. – Львів: Каменяр, 1979. – С. 25.
4. Гаврилюк О. Охоронні розкопки на Тернопільщині в 1987-1988 рр. / О. Гаврилюк, О. Ситник, М. Ягодинська // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1991. – С. 26-27.
5. Галицько-Волинський літопис / перекл. і післямова Л. Махновця // Жовтень. – 1982. – №7. – С. 14-89.
6. Герета І. Теребовля: Шлях через віки: іст.-краєзн. нарис / І. Герета. – Львів: Каменяр, 1997. – С. 127.
7. Городиський Л. Мандрівка по Теребовлі і Теребовлянщині: історичний нарис-путівник / Л. Городиський, І. Зінчишин. – Львів: Каменяр, 1998. – С. 204.
8. Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – СПб, 1843. – Т. 2 (далі – Ипат. Перша цифра вказує на рік запису, друга – на число колонки).
9. Замки та фортеці. Архітектурні перлини України / під ред. Л. Прибега. – К.: Мистецтво, 2007. – С. 272.
10. Земля Тернопільська. Туристичний путівник / під ред. І. Дуда, Б. Мельничук. – Тернопіль: Джура, 2003. – С. 91.
11. Клименко О. Микулинці (селище міського типу у Теребовлянському районі) / ОР. Клименко, Б. Хаварівський // Міська геральдика Тернопільщини. – Тернопіль: «Воля», 2003. – С. 315.
12. Купчинський О. Літописні географічні назви «Микулин» і «Рожне поле» та їх історична територія у XI-XIII століттях / О. Купчинська // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2006. – №12. – С. 83.
13. Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – СПб, 1846. – Т. 1 (далі - Лавр. Перша цифра вказує на рік запису, друга – на число колонки у виданні)
14. Летопись по Лаврентьевскому списку. Издание Археологической комиссии. – СПб, 1872. – 512 с.
15. Липа К. Вежу може зірвати. Під захистом мурів / Липа К. – К.: «Наш час», 2007. – С. 128.
16. Литвин М. Все пливе: документальна повість / М. Литвин. – Тернопіль, 2008. – С. 28.
17. Мисько Р. Історія досліджень пам'яток княжого періоду в межиріччі Стрипи та Збруча / Р. Мисько // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2005. – Вип. 8. – С. 303-310.
18. Мельник І. Глинянський тракт / І. Мельник // Галичини країна міст. – Львів, 2005 – С. 185.
19. Мороз В. Замки Тернопілля. Твердиня з висячими садами / В. Мороз. – Тернопіль: «Підручники і посібники», 2009. – С. 66.
20. Павелко Г. М. Микулинці – велика історія маленького містечка / Г. М. Павелко // Опис-нарис Всеукраїнського етапу історико-географічної експедиції учнівської молоді «Історія міст і сіл України». – Микулинці: Теребовлянський районний центр туризму, краєзнавства та екскурсій учнівської молоді, 2008. – С. 20.
21. Парова Н. Микулинецький замок / Н. Парова // Нова Ера. – 2008. – 6-12 лют. (№5 (84)). – С. 8.
22. Петришин Г. П. «Карта Ф. фон Міга» (1779-1782 рр.), як джерело до містознавства Галичини / Г. П. Петришин. – Львів: «Львівська політехніка», 2006. – 291 с.
23. Повесть временных лет Лаврентьевской летописи / под ред. Д. Лихачова. – М; Ленинград: Ин-т истории АН СССР, 1950. – С. 159.
24. Ситник О. Нові пам'ятки мезоліту Західного Поділля / О. Ситник // Археологічні дослідження Львівського інституту. – Львів, 2009. – Вип. 12. – С. 115-134.
25. Словник українського сакрального мистецтва / під ред. М. Станкевича. – Львів, 2006. – С. 141.
26. Товарницька Н. Микулинці: погляд крізь віки / Н. Товарницька. – Тернопіль, 2010. – С. 8.
27. Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 19, оп. 17.
28. Черноус В. О. Розвідкові роботи в Теребовлі і в Микулинцях у Тернопільській області / В. О. Черноус // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів: Світ, 1991. – С. 101-103.
29. Adamczyk Jan-Leszek. Fortyfikacje stale na polskim przedmurzu od polowy XV do konca XVII wieku / Adamczyk Jan-Leszek. – Kielce: Politechnika swietokrzyska, 2004. – S. 166.
30. Czolowski A. Przeszlosc i zabytki wojewodstwa Tarnopolskiego / A. Czolowski, B. Janusz. – Tarnopol: Wyd-wo Tarnopolia, 1926. – 386 s.
31. Rakowski G. Przewodnik krajoznawczo-hiztoryczny po Ukrainu zachodniej. Dolina Serety od Tarnopola do Trembowli. Cz.1. / Rakowski G. – S. 125.
32. Літопис Руський. Володимир Мономах. Поучення // [Електронний ресурс]: <http://litopys.org.ua/litop/lit27.htm>

Монастир св.Миколая, Микулинці. Kriegsarchiv у Відні. Топографічна карта В ІХа 390; 1782 р.

Рис. 1. Фрагмент карти Г. Боплана.

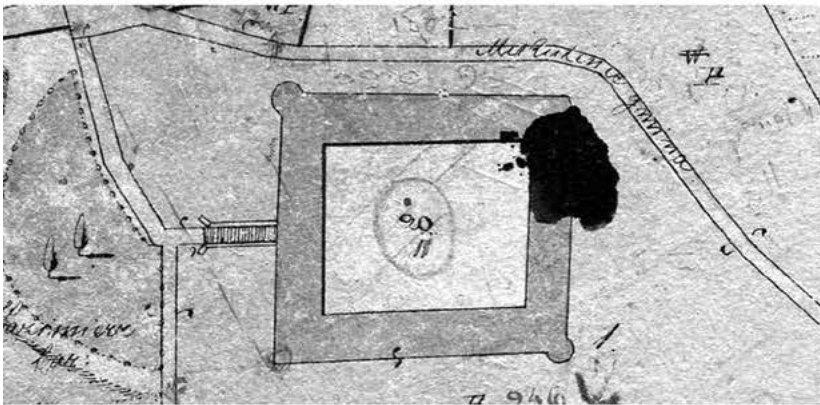

Рис. 2. Фрагмент карти 1782 р.

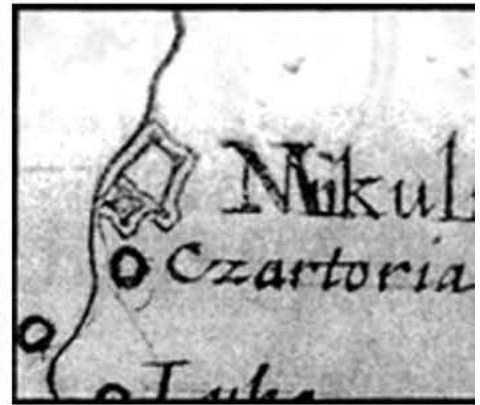

Рис. 3. Фрагмент карти 1861 р.

Рис. 4. Східна аркова брама замку.

Рис. 5

Рис. 6

Рис. 5-6. Консерваційно-реставраційні роботи оборонних стін і бійниць замку, 2016 р.

Рис. 7

Рис. 8

Рис. 7-8. Підземелля Микулинецького замку, 2016 р.

Секція 8. НУМІЗМАТИКА. БОНІСТИКА

Юрій Ляшко,
завідуючий історичним музеєм
Кам'янського державного
історико-культурного заповідника

АНТИЧНІ МОНЕТИ З БЕРЕГА РІЧКИ ТЯСМИН

У статті вводиться в науковий обіг інформація про нові знахідки античних монет у Центральному Подніпров'ї, а також піднімається питання щодо причини концентрації цих знахідок в одному локальному районі.

Ключові слова: Тясмин, монети, знахідки, скіфська доба, пам'ятки.

Знахідки монет античного періоду, як правило, не характерні для території Центральної України. Проте останній час з'явилося кілька публікацій по цій темі [4; 7; 8], які по-іншому дозволяють подивитись на цю проблему. Зокрема це робота відомого скіфолога С. А. Скорого в співавторстві з Р. Зимовцем, присвячена новому погляду на товаро-грошові відносини лісостепової Скіфії, де дослідники виводять три основні тенденції, які, на нашу думку, підтверджують версію стосовно знахідок античних монет в басейні р. Тясмин. Перша версія – це проникнення грецьких купців і торгівців в глиб лісостепової Скіфії, друга – використання місцевим населенням античних монет в якості грошових засобів, третя – перевага в грошовому обігу ольвійської монети [7]. Тому фіксація нових знахідок є дуже важливою, тим більше, якщо це не поодинокі знахідки, а певний комплекс.

Так, неодноразово в районі населеного пункту Райгород Кам'янського р-ну, Черкаської обл. в басейні р. Тясмин – правої притоки Дніпра. Було знайдено кілька монет, які відносяться до античного часу. Причому знахідки було зроблено не в одному місці, а на досить значній відстані одна від одної, і навіть на протилежних берегах річки.

При проведенні суцільної археологічної розвідки цієї території було виявлено кілька незначних фрагментів кераміки та бронзовий тригранний наконечник стріли, які можна датувати добою раннього залізного віку V-IV ст. до н. е. Проте, якогось поселення чи залишків активної життєдіяльності людини не виявлено, якщо не рахувати поселення черняхівської культури II-V ст. на лівому березі річки. Однак воно не вкладається в хронологічні рамки знайдених монет.

Всього тут зафіксовано чотири монети (див. карту-схему): три ольвійські (рис. 1.1, 2, 3) та одну македонську (рис. 1.4). Ольвійська емісія представлена литим мідним асом (рис. 2) та двома бронзовими «борисфенами» (рис. 3, рис. 4). Македонська монета відноситься до правління Філіпа II (382-336 р. до н. е.) (рис.5).

Литий мідний «малий ас»: Av – прослідковується профіль обличчя людини в анфас; Rv – сильно пошкоджений корозією. Можна припустити, що там містилось зображення: «Орел на дельфіні». На гурті монети є значні втрати. Через поганий стан точно визначити тип монети неможливо. Вага 15,2 г., діаметр – 3,5 см. Враховуючи вагу монети і розмір, її можна віднести до номіналу діхалка (1/4 срібного обола). За класифікацією В. А. Анохіна відноситься до 400-380 рр. до н. е. [1, с. 104-106]. Знахідка 2017 р. Приватна колекція. Подібна монета була знайдена у 2013 р. в басейні р. Рось [7, с. 147].

Бронзовий «борисфен» №1: Av – голова бога річки Борисфен вліво; Rv – напис ОΛΒΙΟ, нижче – лук у горіті, під ним сокира та монограма ΔΙ. Вага 9,36 г., діаметр – 2,2 см. Стан збереження добрий. За класифікацією П. О. Каришковського відноситься до III ст. до н. е. [3, с. 91. рис. 8,1]. Знахідка 2008 р. Приватна колекція.

Бронзовий «борисфен» №2: Av – голова бога річки Борисфен вліво; Rv – напис ΟΑΒΙΟ, нижче – лук у горіті, під ним сокира, монограма не прослідковується. Вага 9,3 г., діаметр – 2,1 см. Стан збереження середній. За класифікацією П. О. Каришковського відноситься до кін. 80-х – поч. 40-х. рр. III ст. до н. е. [3, с. 81]. Знахідка 2010 р. Приватна колекція.

Бронзова македонська монета Філіпа II (283-336 рр. до н. е.): Av – голова Аполлона в лавровому вінку вправо; Rv – зображення вершника вправо, зверху над ним напис ΦΙΛΙΠΠΟΥ. Вага 6,45 г., діаметр – 1,7 см.

Стан збереження добрий. За класифікацією А. Пейкова (Болгарія) відноситься до 359-323 рр. до н. е. [6, с. 174]. Знахідка 2017 р. Приватна колекція.

Відносно монети Філіпа II треба відмітити, що подібні монети були знайдені у 1981 р. при розкопках Книшевського городища скіфського часу на Полтавщині [7, с. 152], та на території с. Гряково Чутянського р-ну Полтавської обл. [7, с. 154].

Особливу увагу стосовно цих знахідок викликає той факт, що в одному районі знайдено значну кількість монет, які не характерні для даної місцевості. При тому, що пам'яток цього періоду тут не виявлено окрім двох великих курганных груп із 44 насипів (ох. №2767-2769, 1873, 1875), яка знаходиться на правому і лівому берегах р. Тясмин і тягнуться суцільною грядою з півночі на південь. Частина цих курганів була досліджена на поч. XX ст. [5, с. 376] і датована VII-V ст. до н. е., але якось пов'язати ці пам'ятки з даними монетами не представляється можливим.

Однак, враховуючи вдале розміщення цього району в скіфську епоху, своєрідний «центр» між великими городищами: Мотронинським, Пастирським, Буда-Макіївським та водні артерії – злиття річок Тясмин і Сухий Ташлик (див. карту-схему, рис. 6), можна припустити, що в період раннього залізного віку тут знаходилась якась важлива для місцевого населення територія. Можливо торжище, перевіз, переправа тощо. Відсутність значної кількості знахідок цієї доби свідчить про те, що це мало сезонний характер. Наприклад, лише в теплу пору року або при високому піднятті річки, що сприяло судноплавству. Так це чи ні, можуть показати лише подальші дослідження і знахідки. Однак цей факт є підтвердженням того, що даний регіон відіграв значну роль в торгівельних і міжнародних відносинах в період скіфської епохи.

Список використаних джерел та літератури

1. Анохін В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья / В. А. Анохін. – К., 1989. – 128 с.
2. Зварич В. В. Нумізматичний словник / В. В. Зварич. – Львів, 1978. – 338 с.
3. Карышковский П. О. Монеты Ольвии / П. О. Карышковский. – К., 1988. – 168 с.
4. Ляшко Ю. Ю. Нове велике поселення скіфського часу в околицях Мотронинського городища / Ю. Ю. Ляшко // Археологія і давня історія України. Старожитності раннього залізного віку. – К., 2017. – Вип. 2. – С. 299-302.
5. Нераденко Т. М. Словник-довідник з археології Черкащини / Т. М. Нераденко. – Черкаси, 2016. – 650 с.
6. Пейков А. Каталог на монете от Тракия / А. Пейков. – Велико Тирново, 2011. – Ч. 1.
7. Скорый С. К проблеме товаро-денежных отношений у населения восточноевропейской лесостепи в скифскую эпоху / С. Скорый, Р. Зимовец // Научные записки КДПУ. Серия: исторические науки. – Кировоград, 2014. – Вип. 21. – С. 141-156.
8. Шостопа А. В. Скарби Черкащини / А. В. Шостопа. – Черкаси, 2007. – 120 с.

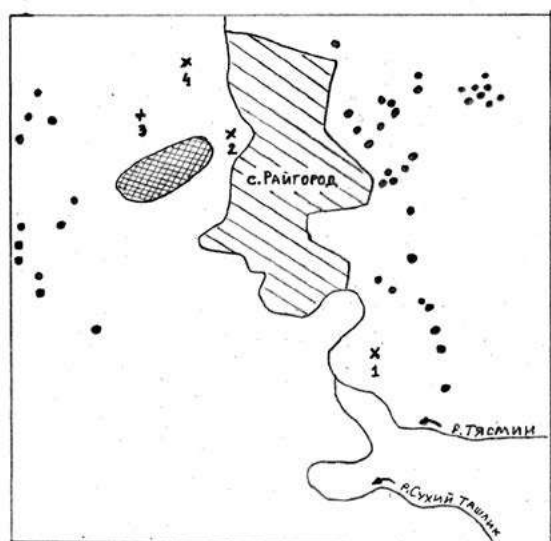

Рис.1. Карта-схема знахідок античних монет на березі р. Тясмин.

Умовні позначення:

× – місця знахідок монет:

1 – «Борисфен» №1.

2 – «Борисфен» №2.

3 – «Ас».

4 – Македонська монета.

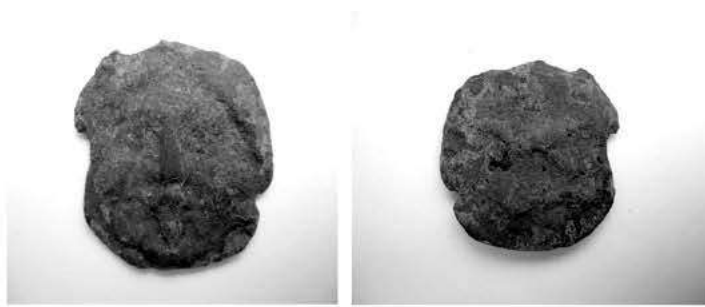

Рис.2. Монета «Ас».

Рис.3. Монета «Борисфен» №1.

Рис.4. Монета «Борисфен» №2.

Рис.5. Македонська монета

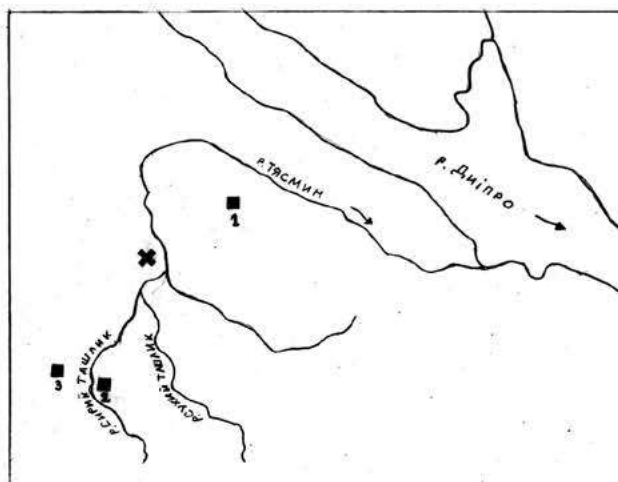

Рис.6. Карта-схема розташування найбільших пам'яток скіфського часу басейну р. Тясмин.

Умовні позначення:

× – місце знахідок монет;

■ – пам'ятки:

1 – Мотронинське скіфське городище.

2 – Пастирське городище.

3 – Макіївське скіфське городище.

Олексій Бакалець,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії,
правознавства та методики навчання
Глухівського національного педагогічного
університету ім. О. Довженка

Олег Пінкасевич,
м. Дунаївці

ГРОШОВИЙ ОБІГ НА ПОДІЛЛІ У XVI СТ. (ЗА СКАРБОВИМИ ДЖЕРЕЛАМИ)

Автори статті, використовуючи об'ємний скарбовий матеріал (55 комплексів), виявлений в різний час на території Поділля, роблять спробу проаналізувати особливості грошового обігу на території краю в досліджуваний період.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, Польське королівство, Річ Посполита, грошовий обіг, гріш, півгріш, талер, півкопек, трояк, шостак, солід.

Протягом XVI ст. подільські землі входили до складу Польського королівства та Великого князівства Литовського, а з 1569 р. – до складу Речі Посполитої і ділилися на Подільське та Брацлавське воєводства. Польський король Сигізмунд II Август (1548-1572), ведучи активну боротьбу з Литвою, Московським князівством, Кримським ханством, у 1569 р. укладає політичну унію з Великим князівством Литовським і фактично стає володарем Речі Посполитої, його влада поширюється на Польщу, Литву, Україну, Білорусію, частину Прибалтики, Пруссію (лен Польщі).

Розвиток товарно-грошових відносин на Поділлі призвів до входження цих країн у систему тісних торгових контактів з країнами Західної Європи і до появи в грошовому обігу золотих та срібних іноземних монет. На Поділлі проходив інтенсивний розвиток міст, промислів, сільського господарства, ремесел, торгівлі, грошового обігу, який відобразився в скарбах західноєвропейських монет, датованих XVI ст. Серед міст-замків, які ставали осередками ремесла й торгівлі та, як правило, резиденціями королівських і магнатських урядів, було багато торговельних центрів місцевого та міжнародного значення. Серед подільських міст виділялися: Кам'янець-Подільський, Бар, Вінниця, Тернопіль, Умань, Язловець, Жванець, Могилів-Подільський, Старий Костянтинів, Уланів, Сатанів, Скала, Плоскирів, Меджибіж, Смотрич, Городок, Дунаївці, Гусятин, Летичів, Літин, Тиврів, Хмільник. Кількість населення середніх міст складала на той час від 1 до 6 тисяч осіб [10].

Асортимент подільського грошового ринку XVI ст. був досить широкий і різноманітний. На початку століття домінувала система, яка базувалася на гроші, півгроші, денарію, а з 20-30-х років поступово утверджується майже 400-річна епоха срібного талера і його фракцій [10]. Розширенню місцевої і транзитної торгівлі, грошового обігу на Поділлі сприяв розвиток сільського господарства, ремесел, заснування нових укріплених міст та містечок, багатьом з яких було надане магдебурзьке право (Кам'янець-Подільський – 1374 р., Хмільник – 1443 р., Сатанів – 1448 р., Смотрич – 1448 р., Ярмолинці – 1445 р., Бар – 1540 р., Ялтушків – 1548 р., Тернопіль – 1548 р., Уланів – 1552 р., Брацлав – 1564 р., Погребище – 1569 р., Ямпіль – 1578 р., Літин – 1578 р., Немирів – 1580 р., Білогір'я – 1583 р., Шаргород – 1588 р., Чучельник – 1593 р., Меджибіж – 1593 р., Деражня – 1614 р., Копайгород – 1624 р., Вінниця – 1640 р.) [10, с. 194-200].

Проблемам грошового обігу, ідентифікації, атрибуції, іконографії, метрологічним показникам, техніці карбування срібних монет досліджуваного періоду присвятили свої наукові розвідки відомі в Україні нумізмати: Сіцинський Ю. Й. [20], Гульдман В. К. [15], Котляр М. Ф. [18; 26], Рябцевич В. Н. [19], Орлик В. М. [21], Шостопап А. В. [24], Шуст Р. М. [25], Зразюк З. О. [17], Бакалець О. А. [6-14], Курок О. І. [13], Дашко О. [16], Поворознюк К. В. [22], Толкачов Ю. І., Радченко Р. І. [23], Пінкасевич О. В. [1], Шапринський В. О. [2], Погорілець О. Г. [3], Білоус С. [4], Лесько О. [5].

На початку XVI ст. в Польщі, Великому князівстві Литовському, Україні і, відповідно на Поділлі, складалася наступна лічильно-монетна система: 1 польський злотий = 1 золотому дукатові = 1 талеру = 2 півталерам = 5 шостакам (6 грошів) = 10 троякам (3 гроша) = 15 півторакам (1,5 гроша) = 30 грошам = 60 півгрошам (1/2 гроша) = 90 шелягам (1/3 гроша) = 180 тернарам = 540 денарам [11; 12].

Яскравим зрізом економічного життя, обігу грошей на Поділлі кінця XIV – першої третини XVI ст. є досліджений нами Івчинський скарб, який зберігається у фондах Вінницького обласного краєзнавчого

музею [14, с. 339-347]. Скарбовий комплекс був виявлений у 1976 р. у с. Івча Літинського району Вінницької області під час земляних робіт на глибині 2,7 м і переданий до фондів Вінницького обласного краєзнавчого музею (акт передачі № 398 за 1976 р.). Скарб нараховує 2447 срібних грошів та півгрошів Польщі, Пруссії під владою Польщі, Великого князівства Литовського, Священної Римської імперії. Вага знахідки становить близько 3 кг 966 г. Якщо польський коронний талер Сигізмунда I у 1533 р. важив близько 30 г срібла 875 проби і дорівнював 30 грошів (золотий дукат – 42 гроші), то можна підрахувати, що в досліджуваному скарбі міститься грошів та півгрошів на суму 44 талери (210 грошів – 7 талерів, 2237 півгрошів (1118 грошів) – 37 талерів). На ті часи це досить значна сума.

У скарбі домінують срібні гроші (155 екз. (6,33%) та півгроші (1119 екз. 45,72%) польського короля Сигізмунда I Ягеллончика (1506-1548) – разом 1264 одиниці (51,65%), переважно 1510-1530-х років. Вага гроша польського карбування коливається між 1,93-2,06 г, діаметр становить 2-2,1 см, гданського карбування – 1,76-2,25 г, діаметр-2 см, проба срібла – 375. У Івчинському скарбі присутні 145 грошів Сигізмунда I Ягеллончика (1506-1548) 1506-1539 рр. та 65 грошів Альбрехта II Бранденбургського (1525-1568) 1632-1639 рр. карбування (середня вага 1 гроша становить 2,05 г.) (див. дод. Б).

Згідно проведеної грошової реформи у 1526–1528 рр. Сигізmunдом I передбачалося уніфікувати польську, литовську та прусську монетні системи. Скориставшись своїми привілеями, король позбавив права монетної регалії міста Гданськ, Ельблонг, Торунь і прусського герцога Альберта Бранденбургського. У досліджуваному скарбі наявні переважно гроші та півгроші Сигізмунда I, які після відкриття у 1529 р. в м. Торуні єдиного коронного монетного двору та закриття краківського, відкарбовані в новій монетарні. Окрім цього, тут протягом 1529-1535 рр. король випускав значну кількість срібних денарів, шелягів, трояків, шостаків, талерів (у 1533 р. та 1540 р.) та 1643 золоті дукати, але вони в даному скарбі відсутні [14, с. 340].

У Польщі один гріш складався з 2 півгрошів, 6 третяків, 18 денаріїв, а 30 грошів дорівнювали одному польському злотому чи талерові. У Великому князівстві Литовському один гріш прирівнювався до 10 денаріїв (пенязів). Пізніше, після грошової реформи Стефана Баторія у 1578-1580 рр., було проведено уніфікацію польської та литовської монетних систем за розмірами, пробою срібла та вагою [25, с. 208].

Другу велику групу в скарбі складають 866 (35,39%) півгрошів польського короля Олександра Ягеллончика (1501-1506). Їх загальна вага становить 1056 г (26,62 %). Вага однієї монети коливається від 0,90 до 1,24 г, діаметр – від 17,5 до 19 мм., проба срібла – 375. Третє місце в скарбі за кількістю монет займають 189 (4,42%) срібних коронних півгрошів короля Яна Ольбрахта (1492-1501), відкарбованих без датування (Фонд ВОКМ, СФ 6337-6525). Їх діаметр складає 1,7-1,8 см., вага – 0,89-1,2 г, загальна маса 177,6 г (див. дод. Б).

На четвертому місці в скарбі знаходяться 65 грошів (2,7%), відкарбованих за часу правління герцога Пруссії (лен Польщі) Альберта Бранденбургського (1525-1568) 1532-1539 рр. карбування. Загальна маса цих тезаврацій складає 130 г. На аверсі гроша в центрі зображений орел – герб Пруссії, у центрі якого зображено корону і букву S, по колу – кругова легенда «ALBREXT*MAR*BRANDVX*PRVSS» («Альбрехт – маркграф Бранденбурга і Пруссії»). На аверсі – у центрі зображено портрет Альбрехта з бородою вправо, навколо – кругова легенда «IVSTVS*EX*FIDE*VIVIT*1538» (Назва монетного двору і дата карбування).

Монети часу правління Казимира Великого Ягеллончика (1447-1492) представлені в скарбі 55 півгрошами (2,24%) другої половини XV ст. (СФ 6282-6337). Вага однієї монети коливається від 0,97 до 1 г. (загальна вага становить 54 г.), діаметр – 19-20 мм., проба срібла – 375. На шостому місці за кількістю монет у знахідці стоять 6 півгрошів (0,24%) Владислава II Ягайла (1386-1434). Вони всі різні за зображеннями та вагою: 1) 1,25 г.; 2) 1,32 г.; 3) 1,37 г.; 4) 1,38 г.; 5) 1,65 г.; 6) 1,53 г. Загальна вага 6 півгрошів складає 8,5 г. (в середньому по 1,41 г. кожна). Діаметр монет становить 20-22,5 мм., проба срібла – 375. На аверсі монети в центрі зображена корона, зверху над нею – хрест, по колу – кругова легенда «MONETA WLADUSLAI» («Монета Владислава»). На аверсі півгроша в центрі зображено орла з розпущеними крилами – герб Польщі, навколо – кругова легенда «REGIS POLONIA» («Королівство Польща»). По одній монеті в Івчинському скарбі присутні сілезький (Свідницький) срібний півгріш імператора Священної Римської імперії Людовіка II (вага монети 0,9 г., діаметр – 17,5 мм. та солід (1/3 гроша) Сигізмунда I прусського карбування вагою 0,35 г. Свідницькі півгроші, які з'явилися на землях Польської держави у 1517 р. в умовах проведення грошової реформи 1526-1528 рр., викликали протест Сигізмунда I. У 1526 р. він звернувся до сілезьких князів з вимогою припинити карбування легких монет і не поширювати їх на польських землях. Коронний сейм заборонив обіг півгрошів у своїх землях, розпочав вилучення їх з території Польщі. Тому в скарбах Поділля свідницькі півгроші зустрічаються досить рідко [25, с. 102].

Отже, найдавнішими монети Івчинського скарбу є півгроші Владислава II Ягеллончика (1386-1434) кінця XIV ст., наймолодшими – гріш м. Гданська 1539 р. Сигізмунда I Ягеллончика (1506-1548) та гріш 1539 р. Пруссії Альберта II (1525-1568). Наукова вартість Івчинського скарбу надзвичайно вагома. По-перше, це один

з найбільших за кількістю срібних монет (2447 екз.) та загальною масою (близько 4 кг.) скарб європейських монет кінця XIV – першої третини XVI ст., знайдений на території Вінницької області. По-друге, скарбовий комплекс, термін накопичення якого складає 153 роки, яскраво ілюструє основні номінали та країни-емітенти грошового ринку Польщі, Великого князівства Литовського, зокрема Поділля. По-третє, вивчення ваги, діаметру, проби металу, збереження кожної монети демонструє стан розвитку економіки, ринкових відносин, техніки карбування монет, дотримання метричних норм у Великому князівстві Литовському та Польському королівстві. По-четверте, скарб складається на 97,3 % зі срібних грошів та півгрошів 5 польських королів і литовських князів династії Ягеллонів: Владислава II Ягайла (1386-1434), Казимира Великого (1447-1492), Яна Ольбрахта (1492-1501), Олександра Ягеллончика (1501-1506), Сигізмунда I Старого (1506-1548). Лише 65 грошів (2,7%) відкарбовані за часу правління герцога Пруссії (лен Польщі) Альбрехта Бранденбурзького (1525-1568), свідницький півгріш Людовіка II та солід (1/3 гроша) Пруссії в складі Польщі. По-п'яте, у комплексі чітко прослідковуються зміни в оформленні аверсу та реверсу, легенд монет, удосконалення техніки карбування за досить значний відрізок часу, вплив монетних реформ на якість і пробу срібних грошей. По-шосте, у комплексі домінують срібні гроші та півгроші польських королів Сигізмунда I Ягеллончика (1506-1548) 10-30-х років XVI ст. та Олександра Ягеллончика (1501-1506) початку XVI ст. По-сьоме, знахідка була захована в землю в кінці 30-х років XVI ст. місцевим шинкарем чи шляхтичем.

Досить цікавим за державами-емітентами є невеликий скарб монет XVI ст. з с. Гута Немирівського району Вінницької області (ділянка поля Кринички). Він був виявлений в кінці XX ст. і нараховував 52 срібні монети Польського королівства, Пруссії під владою Польщі, Великого князівства Литовського, Сілезії, маркграфства Бранденбургу, Священної Римської імперії (герцогства Лігніц і Бріг), Валахії, Кримського ханства, генуезько-татарські монети та джучидський дирхем з контрмаркою Золотої Орди. Скарб міститься в нумізматичних фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею.

Польське королівство в Гутському скарбі представлено 4 півгрошами короля Казимира IV Ягеллончика (1479-1491), півгрішем 1501 р. Яна Ольбрахта (1492-1501), 15 півгрошами Олександра Ягеллончика (1501-1506), грошами 1523, 1527, 1546, 1547 рр., грошами м. Гданська 1531, 1533, 1534, 1540 рр., півгрошами 1507, 1508, 1509, 1510, 1511, 150? рр. Серед монет Сигізмунда I Старого (1506-1548) у скарбі наявні гроші 1523 р. (1), 1527 р. (1), 1546 р. (1), 1547 р. (1), гріш м. Гданська 1531 р. (1), 1533 р. (1), 1534 р. (2), 1540 р. (1), півгроші 1507 р. (1), 1508 р. (2), 1509 р. (4), 1510 р. (5), 1511 р. (3), 150? р. (2).

Велике князівство Литовське представлено в скарбі лише одним півгрошем Сигізмунда II Августа (1548-1572) 1548 р. Пруссія (під владою Польщі) містить монети Сигізмунда I Старого (1506-1548), зокрема, гріш 1529 р. (1), 1530 р. (1), 1531 р. (1), 1533 р. (4), 1535 р. (1). Пруссія як герцогство – ленник Польщі представлена в скарбі срібними грошима Альберта II (1525-1568) 1532 р. (1), 1533 р. (1), 1534 р. (1), 1538 р. (2), 1539 р. (4), 1540 р. (3), 1541 р. (1), 1543 р. (1), 1544 р. (1), 1545 р. (4), 1546 р. (1).

Як і в попередньому скарбі, у Гутському присутня одна сілезька монета Людовіка II Ягеллончика – півгріш м. Свідниці 1526 р. Бранденбурзьке маркграфство містить у скарбі по одному грошу 1544 р., 1546 р. Іогана II. Священна Римська імперія в скарбі представлена грошами 1543 р. (2) і 1544 р. (1) графства Лігніц і Бріг часу правління Фрідріха II. У скарбі міститься валахський гріш XVI ст. Владислава II та два гроші Молдавського князівства часу правління Стефана III Великого (1453-1504).

Комплекс європейських монет доповнили тезаврації Кримського ханства 132 срібними акче династії Гіреїв XVI ст., 4 генуезько-татарськими акче та одним джучидським дирхем з контрмаркою. Найдавнішими монетами скарбу є півгроші польського короля Казимира IV Ягеллончика (1479-1491), генуезько-татарські акче середини XV ст., наймолодшими – півгріш Сигізмунда II Августа (1548-1572) 1548 р. та акче Гіреїв середини XVI ст. Скарб міг належати багатому селянинові чи шинкареві.

У статті О. Дашко «Монети Сигізмунда II Августа (1544-1572) в експозиції «Історія грошей» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника міститься цікава інформація про 49 срібних монет, відкарбовані за часу правління короля Польщі, великого князя литовського, короля Речі Посполитої Сигізмунда II Августа (1548-1572) [7, с. 33-34].

Експозиція характеризує зміни в асортименті монет 50-70-х років XVI ст. Зокрема, за цього короля карбувалися портретні монети протягом 28 років у Великому князівстві Литовському в м. Вільно, м. Тикоцин: золоті дукати, срібні півкопи (30 грошів), шостаки, чвораки (4 гроші), трояки, двояки (двогроші), гроші, півгроші, дводенари, денари (пенязь), південара (обол). В експозиції музею-заповідника зберігаються монети різного стану збереження Великого князівства Литовського Сигізмунда II Августа: 14 дводенарів м. Вільно, зокрема 4 екз. 1570 р., 5 литовських півгрошів 1546 р., 7 литовських грошів 1559 р., 5 грошів литовських м. Тикоцина 1566 р., трояк м. Гданська 1557 р., 3 трояки литовських 1562 р., 2 – 1563 р., 2 – 1564 р., 4 двояки 1566 р., 2 – 1569 р.

На різних монетах колекції зустрічаються скорочення букв у кінці легенди на обох сторонах монет: L, LI, LIT, LITV, LITVA. На литовському гроші 1559 р. Сигізмунда II Августа на аверсі відкарбовано портрет короля й навколо кругову легенду: «SIGIS.AVG.REX.POL.MAG.DUX.LIT.». На реверсі монети зображено герб Великого князівства Литовського – «Погоня», дата 1559, внизу герб «Колюмна» розділяє кругову легенду в подвійному обідку: «MONETA.MAGNI. – DUKAT. LI». Вага гроша складає 2,43 г. Діаметр 7 литовських трояків, представлених в експозиції 1562-1564 рр., становить 26-28 мм. 6 чвораків 1566 і 1569 рр. карбовані за польською стопою, вони мають діаметр 24 мм, вагу близько 4,29 г. Знаків монетних дворів на них немає, їх розрізняють по літерах «D» і «G» в легенді аверса «DEI GRATIA» – «Божою милістю».

14 дводенаріїв 1570 р. Речі Посполитої мають вагу 0,35 г., діаметр – 14-15 мм. На аверсі цих монет зображена коронована монограма «SA» й дата 1570. На реверсі монети зображено герб Великого князівства Литовського – «Погоня» вліво [16, с. 306].

Грошовий обіг на Поділлі в кінці XVI ст. яскраво характеризує скарб монет, виявлений весною 2014 р. на полі поблизу м. Старокостянтинова, описаний авторами статті. Скарб складається зі 150 срібних та 1 золотої монети кінця XVI ст. Османська імперія представлена золотим алтуном (вага 3,5 г.) другої половини XVI ст. з отвором. У скарбі домінують срібні монети Речі Посполитої. Це 10 трояків 1580-1586 рр. Стефана Баторія (1576-1586), 30 шостаків 1589-1599 рр. та 110 трояків 1587-1599 рр. Сигізмунда III Вази (1587-1632). Усі монети скарбу в доброму стані, на аверсі та реверсі монет чітко прослідковуються елементи карбування.

Отже, проаналізувавши склад 4 з 55 скарбів монет, які перебували в грошовому обігу Поділля у XVI ст., зафіксованих у нашій топографії, ми дійшли наступних висновків. По-перше, більшість досліджених скарбових комплексів є скарбами довготривалого накопичення. По-друге, в їх складі одночасно містяться монети декількох країн. По-третє, у цих тезаураціях переважає срібна та білонна монета середніх та дрібних номіналів. По-четверте, аналіз скарбового матеріалу свідчить про домінування в скарбах Поділля монет Польщі, Великого князівства Литовського, а після 1569 р. – Речі Посполитої. По-п'яте, у багатьох монетних комплексах поряд з монетами XVI ст., містяться високопробні срібні монети XV ст. По-шосте, географія розміщення скарбів XVI ст. у містах та селах Поділля засвідчує той факт, що більшість скарбів (80,6%) закладали в землю жителі сільської місцевості, які переживали частіше від міщан напади кримчан, розбійників та інших ворогів (див. дод. Б, табл. 2). По-сьоме, нами у 55 досліджених скарбах Поділля зафіксовані монети 16 країн Європи (див. дод. Б, табл. 4).

Перше місце в цьому рейтингу займають монети Польського королівства, які присутні у 31 скарбі (55,55%) (див. дод. Б, табл. 3), друге – Великого князівства Литовського – 25 (44,44%), третє – держав і міст Священної Римської імперії – 16 (27,77%), четверте – Пруссії під владою Польщі, п'яте – Речі Посполитої – 8 (14,81%), шосте – Угорського королівства – 6 (11,11%), сьоме – Тевтонського Ордену та Кримського ханства – по 5 (9,25%), восьме – Чехія – 4 (7,40 %), дев'яте – Османської імперії – 3 (5,55%), десяте – Бранденбурзько-Пруського курфюршества – 2 (3,7%), одинадцяте – Прибалтійські володіння Швеції, Московське царство, Золота Орда, Молдавія, Лівонський орден – по 1 (1,85%).

Список використаних джерел та літератури

1. Авторський опис О. Пінкасеви́ча, О. Бакальця. – 1 с.
2. Авторський опис Шапринського В., Бакальця О. – 1 с.
3. Авторський опис Погорільця О. Г., Бакальця О. А. – 1 с.
4. Авторський опис Бакальця О., Білоуса С. – 1 с.
5. Авторський опис Леська О., Бакальця О. – 1 с.
6. Бакалець О. А. Скаби Барської землі Поділля: історико-нумізматичне дослідження (XIV-XVIII ст.) / О. А. Бакалець. – Бар; Вінниця, 2017. – 128 с.
7. Бакалець О. А. Скарби Поділля XIV – середини XVII ст. Документи та матеріали / О. А. Бакалець. – Київ, 2017. – 200 с.
8. Бакалець О. А. Срібні акче Кримського ханства в складі монетних скарбів Поділля XV– першої половини XVII ст. / О. А. Бакалець // Історичний збірник Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2015. – № 43. – С. 340-348.
9. Бакалець О. А. Лисогірський та Юринський монетні скарби як джерела вивчення грошового обігу Поділля в XIII – початку XVII ст. / О. А. Бакалець // Вісник Черкаського національного університету: історичні науки та джерелознавство. – Черкаси, 2013. – Вип. 22 (275). – С. 90-95.
10. Бакалець О. А. Актуальні проблеми української нумізматики, генеалогії та історичного краєзнавства (за письмовими та скарбовими джерелами) / О. А. Бакалець. – Львів: Магнолія, 2015. – 232 с.

11. Бакалець О. А. Знахідки європейських монет XV-XVI ст. з Вінниці та її околиць / О. А. Бакалець, В. О. Шапринський // Перша Тиврівська науково-краєзнавча конференція. – Вінниця, 2015. – С. 23-32.
12. Бакалець О. А. Роль польської монети в грошовому обігу Поділля (друга половина XIV – XVI ст.) / О. А. Бакалець // Вісник аграрної історії. Національний університет біоресурсів і природокористування України. – Київ; Слупськ, 2016. – Вип. 18. – С. 64-70.
13. Бакалець О. А. Скарби монет XV-XVIII ст. із Меджибожа та його окраїн / О. А. Бакалець, О. І. Курок // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики: зб. наук. праць. – К.: Ін-т іст. України НАНУ, 2013. – Число 22-23. – С. 471-488.
14. Бакалець О. А. Івчинський скарб 1976 р. срібних європейських монет кінця XIV – першої третини XVI ст. із фондів Вінницького обласного краєзнавчого музею / О. А. Бакалець // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики: зб. наук. пр. – К.: Ін-т іст. України НАНУ, 2015. – Число 26-27. – С. 339-347.
15. Гульдман В. К. Памятки старины в Подолии / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольск, 1901.
16. Дашко О. Монети Сигізмунда II Августа (1544-1572) в експозиції «Історія грошей» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / О. Дашко // Археологія і фортифікація України: зб. матер. V Всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2015. – С. 306-310.
17. Зразюк З. Монетні скарби другої половини XVI ст. на території Правобережної України (Київське, Волинське, Подільське, Брацлавське воєводства Речі Посполитої) / З. Зразюк // Наукові записки з української історії: зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – Вип. 33. – С. 103.
18. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М. Ф. Котляр. – К.: Наук. думка, 1971. – 175 с.
19. Рябцевич В. Н. Денежное обращение и клады на территории Чернигово-Северской земли и восточной Беларуси в XVI в. / В. Н. Рябцевич // Нумізматика и сфрагістика. – Т. 3.
20. Сіцінський Ю. Й. Археографічна карта Подільської губернії / упоряд. О. Л. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2004. – 120 с.
21. Орлик В. М. Монеты государства Тевтонского ордена в Пруссии составе денежных и денежно-вещевых кладов, найденных на территории Украины / В. М. Орлик // Наукові записки з української історії: зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – Вип. 33. – С. 39-45.
22. Поворознюк К. В. Тасмниці середньовічних скарбів Деражнянщини / К. В. Поворознюк // Деражнянщина: минуле і сучасне: матер. всеукр. наук.-краєзн. конф. – Хмельницький: ПП. Мельник А. А., 2013. – С. 73-74.
23. Толкачов Ю. І. Археологічний матеріал з розкопок на території Меджибізької фортеці / Ю. І. Толкачов, Р. І. Радченко // Науковий вісник «Меджибіж»: матер. II наук.-краєзн. конф. «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». – Меджибіж; Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009. – Ч. 2. – С. 11-12.
24. Шостопап А. В. Скарби Черкащини / А. Шостопап. – Черкаси, 2007. – 120 с.
25. Шуст Р. М. Грошове господарство південно-східних воєводств Речі Посполитої (XVI – перша половина XVII ст.): дис. канд. іст. наук / Р. М. Шуст. – К.: Ін-т іст. України НАНУ, 1988. – 300 с.
26. Kotlar M. Znaleziska monet z XIV-XVII w. na obszarze Ukrainskiej SRR. Materiały / M. Kotlar. – Wrocław; Warszawa; Krawow; Gdansk, 1971. – 280 с.

ДОДАТКИ

Додаток А. Скарби монет Поділля XVI ст.

№ 100. с. Гута. Немирівський р-н Вінницької області (ділянка поля Кринички). Він був виявлений в кінці XX ст. Скарб нараховував 52 срібних монет Польського королівства, Пруссії під владою Польщі, Великого князівства Литовського, Сілезії, маркграфства Бранденбургу, Священної Римської імперії (герцогства Лігніці і Бріг), Валахії, Кримського ханства, генуезько-татарські монети та джучидський дирхем з контрмаркою Золотої Орди. Скарб міститься в нумізматичному відділі фондів Вінницького обласного краєзнавчого музею.

Польського королівство: Казимир IV Ягеллончик (1479-1491), півгріш 1479-1491 – 4; Ян Ольбрахт (1492-1501), півгріш 1492-1501 – 1; Олександр Ягеллончик (1501-1506), півгріш – 15; Сигізмунд I Старий (1506-1548), гріш 1523 – 1, 1527 – 1, 1546 – 1, 1547 – 1, гріш м. Гданська 1531 – 1, 1533 – 1, 1534 – 2, 1540 – 1, півгріш 1507 – 1, 1508 – 2, 1509 – 4, 1510 – 5, 1511 – 3, 150? – 2.

Велике князівство Литовське: Сигізмунд II Август (1548-1572), півгріш 1548 – 1.

Пруссія (під владою Польщі): Сигізмунд I Старий (1506-1548, гріш 1529 – 1, 1530 – 1, 1531 – 1, 1533 – 4, 1535 – 1.

Пруссія (герцогство – ленник Польщі): Альберт II (1525-1568), гріш 1532 – 1, 1533 – 1, 1534 – 1, 1538 – 2, 1539 – 4, 1540 – 3, 1541 – 1, 1543 – 1, 1544 – 1, 1545 – 4, 1546 – 1.

Сілезія: Людовік II Ягеллончик, півгріш м. Свідниці 1526 – 1.

Бранденбург (маркграфство): Іоган II, гріш 1544 – 1, 1546 – 1.

Священна Римська імперія: Лігніц і Бріг (герцогство), Фрідріх II, гріш 1543 – 2, 1544 – 1.

Валахія: Владислав II, гріш (XVI ст.) – 1.

Молдавське князівство: Стефан III Великий (1453–1504), гріш – 2 б.д.

Кримське ханство: срібні акче династії Гіреїв XVI ст. – 132.

Генуезько-татарські монети (акче) – 4.

Золота Орда: джучидський дирхем з контрмаркою – 1.

Джерела: *Авторський опис Бакальця О. – 1 с.; Малёванный С. Ф. О кладах, монетах, но не о деньгах... / С. Ф. Малёванный. – Вінниця: ТС Твисть, 2004. – С. 283-284.*

№ 101. с. Райгород. Немирівський р-н Вінницької області. Поблизу села у 1970 р. виявлений скарб з 52 срібних європейських монет кінця XV – першої половини XVI ст. Передав скарб до фондів музею військовослужбовець Корягін М. Г.

Польща: Казимир IV Ягеллончик (1447-1492), півгроші б.д. – 3; Ян Ольбрахт (1492-1501), півгроші б.д. потерті – 13; Олександр Ягеллончик (1501-1506), півгроші б.д. – 12; Сигізмунд I Старий (1506-1548), півгріш з стертою датою – 2, 1507 – 2, 1508 – 2, 1509 – 2, 1510 – 4, 1511 – 3, гріш коронний 1527 – 1, гріш прусського карбування (м. Круливець) 1529 – 1, 1533 – 1.

Священна Римська імперія: Сілезія, Людовік II Ягеллончик, півгріш 1526 – 1.

Пруссія (герцогство – ленник Польщі): Альберт II (1525-1568), гріш 1534 – 1, 1539 – 2, 1541 – 1.

У скарбі домінують гроші та півгроші польського короля Сигізмунда I Старого. Найстаріша монета райгородського скарбу – півгроші Казимира IV Ягеллончика (1447-1492), наймолодші – прусський гріш 1541 р. Альберта II (1525-1568).

Джерела: *Фонди Вінницького обласного краєзнавчого музею. КВ-27200-27251, Н-11584-11635.*

№ 102. с. Козинці. Немирівський р-н. (тодішній Брацлавський повіт Подільської губернії). У 1844 р. знайдено 728 дрібних, переважно польських монет, з яких взято в міні-кабінет Київського Університету: польських – 8, угорських – 1, тевтонських магістратів, шиллінг намісника Тевтонського ордену Генріха Ройсса фон Плауена (1467-1469) – 1, шилінг магістра Генріха Реффле фон Ріхтенберга (1470-1477), прусських – 1, графства Юліх і Клеве, Берть – 2, брайншвейгських – 2 і м. Гальбертштадта – 1 (1528-1549 рр.).

Джерела: *Сецинский – С. 243; Бакалец О. А. Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648-1781 рр.). – К.: Стило, 2012. – 336 с. – № 290; Орлык В. М. Монеты государства Тевтонского ордена в Пруссии в составе денежных и денежно-вещевых кладов, найденных на территории Украины / В. М. Орлык // Наукові записки з української історії: зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – Вип. 33. – С. 39.*

№ 103. с. Устя. Бершадський р-н. Вінницька обл. У 2014 р. поблизу с. Устя виявлено скарб з 48 срібних акче Османської імперії та Кримського ханства XV-XVI ст. і 6 мідних пулів Золотої Орди XIV ст. та Кримського ханства XV ст. У скарбі наявні 33 акче – турецькі срібні розмінні монети 800-900 проби 1481-1595 рр. карбування. На монетах з обох сторін відкарбовані написи – ім'я султана арабською мовою, дата карбування та зірка. Маса 13 досліджених монет складає 8,5 г, вага їх коливається від 0,5 до 0,73 г. Діаметр акче становить 10-12 мм. За ваговими нормами Туреччини у 1481-1512 рр., за часу правління султана Махмуда II (1451-1481), Махмуда III (1481-1512) вага одного акче становила 0,7-0,73 г. (у скарбі таких зафіксовано 7 монет), за Сулеймана Прекрасного (1512-1555) у 1520-1560 рр. вага монет цього номіналу складала близько 0,6-0,68 г. (у скарбі є наявні 6 таких монет). 18 монет Устянського скарбу були відкарбовані в період з 1574 до 1595 р., їх маса становить 0,5 г. кожної. У 1512-1577 р. 40 акче = 1 куручу, 50 акче = 1 флорину, 60 акче = 1 золотому алтуну. У середині XVI ст. 1 акче = 2/3 польського гроша = 2 угорським денаріям, у 1627 р. 1 акче = 0,7 польського гроша. 1 акче (аспр) становив у 1598-1602 рр. 1/120 золотого дуката.

У скарбі наявні 12 білонних аспри (акче) Кримського ханства часу правління хана Даулат-Гірея I (1577-1584). Вага їх відповідає турецьким акче (аспрам) цього періоду – близько 0,5 г. На аверсі татарських акче зазначено ім'я хана, а на реверсі – тамга – герб династії Гіреїв у круговому обрамленні крапками, місце і дата карбування. У скарбі присутня мідна монета – пул Золотої Орди часу правління хана

Узбека (1313-1341) з зображенням тамги – родинного герба дому Батия. Стан збереження турецьких монет добрий, татарських і золотоординських – задовільний. Найстаріші монети скарбу – мідний пул хана Узбека першої половини XIV ст., наймолодші – турецькі акче 1594 р.

Джерела: *Авторський опис Бакальця О. А. – 2 с.*

№ 104. с. Каміногірка. Калинівський р-н., 1968 р. У глиняній чаші виявлено скарб з 91 півгрошів литовських: Олександра – 47 екз., Сигізмунда I 1509-1521 – 44 екз. Передано до нумізматичного відділу Львівського університету.

Джерела: *Kotlar M. Znależiska monet z XIV-XVII w. na obszarze Ukrainiejskiej SRR. Materiały. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1971. – № 235.*

№ 105. с. Уладівка. Хмельницький р-н Вінницької області, 1956 р. 214 «польських і пруських монет срібних XVI ст.». Скарб переданий до КІМ.

Джерела: *Kotlar M. Znależiska monet z XIV-XVII w. na obszarze Ukrainiejskiej SRR. Materiały. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1971. – № 235.*

№ 106. м. Вінниця. У 2005 р. в передмісті м. Вінниці виявлено скарб з 9 срібних монет Польщі, Пруссії під владою Польщі та Священної Римської імперії початку XVI ст. У скарбі присутні коронні гроші Сигізмунда I Старого (1506-1548), відкарбовані в м. Ельбінгу у 1533 р., м. Гданську у 1535 і 1539 р., пруські гроші Сигізмунда I 1530 р. – 2, 1531 р. – 2, 1532 р. – 1.

На аверсі гроша 1533 р. Ельбінга в центрі зображений орел – герб Польщі та круговий напис: «SIGIS.I.REX.PO.DO.IOCI.PRYSSI*» – «Сигізмунд I – король Польщі та Пруссії». На реверсі в центрі зображено малий герб м. Ельбінга – геральдичний щит з двома хрестами, обрамлені внизу колосками та круговий напис: «GROSSYS*CIVIT*GEDANEN*1539» – «гріш – монета Ельбінга. 1533», зверху – квітка із п'ятьма пелюстками. Вага монети становить 2 г., діаметр – 23 мм.

На аверсі гданських грошів у центрі зображено малий герб м. Гданська – корона, а під нею два хрести, круговий напис: «GROSSVS.CIVI.GEDANEN.1539» – «гріш – монета Гданська. 1539», зверху – стилізований орел; на реверсі в центрі зображено портрет короля Сигізмунда I вправо з короною на голові та круговий напис: «SIGIS.I.REX.POLO.DO.IO.PRVS*» – «Сигізмунд I – король Польщі та Пруссії». Вага монети становить 2 г., діаметр – 24 мм. На аверсі срібних грошів 1530 р. Пруссії під владою Польщі, відкарбованих за Сигізмунда I у м. Торунь, у центрі зображено малий герб Пруссії – одноголовий орел з мечем над крилом та круговий напис: «*GROSS*COMV*TERR.PRYSS.1530» – «гріш – монета Торуні для Пруссії. 1530»; на реверсі в центрі зображено портрет короля Сигізмунда I вправо з короною на голові та круговий напис: «SIGIS*I*REX*PO*DO*IOGI.PRVS*» – «Сигізмунд I – король Польщі та Пруссії». Вага монети 1,95 г., діаметр – 23 мм.

Священна Римська імперія, зокрема Сілезія, представлена свідницьким півгрошем 1520 р. Людовіка II. На аверсі в колі зображено польський герб – орел та круговий напис: «LVDOVICVS.REX.VURARI.T.B.», на реверсі – у центрі зображена корона із діамантами на обідку коловий напис: «CIVITATIS.SWEIDNICI» і майже стерта дата «1520?». Вага монети становить 0,9 г., діаметр – 17,5 мм. У скарбі присутній срібний гріш 1535 р. Великого князівства Литовського часу правління Сигізмунда I Старого (1506-1548), трояки 1562 та 1564 р. часу правління короля Сигізмунда II Августа (1545-1572). Найстаріша монета скарбу сілезький півгріш 1520 р. Людовіка II, відкарбований у м. Свідниця, наймолодша – три гроші Великого князівства Литовського Сигізмунда II Августа, відкарбований в м. Вільнюсі у 1564 р. Скарб міг належати вінницькому міщанину.

Джерело: *Бакалець О. А. Знахідки європейських монет XV-XVI ст. з Вінниці та її околиць / О. А. Бакалець, В. О. Шапринський // Перша Тиврівська науково-краєзнавча конференція. – Вінниця, 2015. – С. 23-32.*

№ 107. м. Тиврів Вінницької області. У 2002 р. поблизу м. Тиврова виявлений місцевим жителем скарб монет кінця XV – першої половини XVI ст. У скарбі присутні 14 срібних монет Польщі: півгроші та тернарії Казимира Ягеллончика (1446-1492), півгроші Яна Ольбрахта (1492-1501), Сигізмунда I Старого (1506-1548). Стан збереження монет задовільний. На аверсі срібних півгрошів Казимира Ягеллончика (1446-1492) в центрі зображений орел – герб Польщі та круговий напис: «REGIS*POLONIA*+» – «Держава Польща», на реверсі – у колі зображено корону та круговий напис: «MONETA*KAZIMIRI.+» – «монета Казимира». Зверху зображений мальтійський хрест, внизу під короною – буква «R» – знак монетаря. Вага монет складає 1,2-1,5 г, діаметр – 20-23 мм. На аверсі півгрошів Яна Ольбрахта (1492-1501) в центрі зображений орел – герб Польщі та круговий напис: «MONETA+ALBERTI+» – «монета Ольбрахта», внизу стоїть римська цифра «I», на реверсі – у колі зображено корону та круговий напис: «REGIS*POLONIA*» – «Держава Польща». Зверху зображений мальтійський хрест, внизу під короною квітка з 5 пелюсток. Вага срібної монети складає 1 г., діаметр – 20 мм.

На аверсі коронного півгроша 1510 р. у центрі зображений орел – герб Польщі та круговий напис: «MONETA.SIGISMEND I+» – «монета Сигізмунда I», на реверсі – у колі зображено корону та круговий напис: «MGIS*POLONIA*» – «Милістю Божою Польща». Зверху зображений мальтійський хрест, зліва дата «1510». Вага монети складає 1 г., діаметр – 18 мм. У доброму стані в скарбі збереглися два торунських тернарії Казимира Ягеллончика (1446-1492). На аверсі монет у центрі зображений орел – герб Польщі та круговий напис «MONETA» – «монета торунська», внизу три крапки (3 денарії), на реверсі «:TORYNESI», в колі зображено щит, всередині якого хрест з двома перетинками (малий герб Торуні) та круговий напис: «KASIMIR.0.KR.POLON+» – «Казимир король Польщі». Зверху зображений мальтійський хрест. Вага срібної монет складає 0,7-0,8 г., діаметр – 16 мм.

Джерело: *Бакалець О. А. Знахідки європейських монет XV-XVI ст. з Вінниці та її околиць / О. А. Бакалець, В. О. Шапринський // Перша Тиврівська науково-краєзнавча конференція. – Вінниця, 2015. – С. 23-32.*

№ 108. с. Якушинці. Вінницький р-н Вінницької області. У 2002 р. у передмісті Вінниці виявлено 3 срібні монети часу правління Сигізмунда II Августа (1648-1672).

Велике князівство Литовське: Сигізмунд II Август (1648-1672), трояк 1662 – 1, 1664 – 1, із стертою датою – 1.

Джерела: *Авторський опис Бакальця О., Шапринського В. – 1 с.*

№ 109. Оратівський р-н Вінницької області. У 1999 р. місцевий житель викопав у саду невеликий скарб, який складався з 2 талерів Священної Римської імперії, 1 шостака і 3 трояків Речі Посполитої 70-90-х років XVI ст.

Священна Римська імперія: Цісарство Німецьке, Рудольф II (1576-1612), талер 1591 – 1, 1595 – 1.

Річ Посполита: Сигізмунд II Август (1548-1572), трояк 1663 – 1. 1664 – 1; Стефан Баторій (1576-1586), трояк 1687 – 1 (з обрізаним кінцем), Сигізмунд III Ваза (1587-1632), шостак 1596 – 1.

Джерела: *Авторський опис Шапринського В., Бакальця О. – 1 с.*

№ 110. м. Вінниця I. У 1998 р. у передмісті м. Вінниці під час будівництва виявлено 4 талери та орт Священної Римської імперії. Стан збереження монет задовільний.

Священна Римська імперія, Саксонія: Фердинанд I (1522-1565), талер 1565 – 1, б. д. – 1; Август (1565-1599), талер б.д.; Християн (1586-1623), талер 1587 – 1; Саксонія, курфюрст Йохан (1540-1545), орт 1543 – 1.

Джерела: *Авторський опис Шапринського В., Бакальця О. – 1 с.*

№ 111. м. Вінниця. Подільська губернія. У 1883 р. знайдено в шкіряному мішечку 24 срібні копійки Івана IV (1533-1583).

Джерела: *Сіцинський Ю. Й. Археографічна карта Подільської губернії / упоряд. О. Л. Баженов. – Кам'янець-Подільський, Ойом, 2004. – С. 84; Страшкевич К. Ф. Клады, рассмотренные в минц-кабинете университета св. Владимира с 1838 по 1866 год / К. Ф. Страшкевич // Университетские известия. – К., 1866. – С. 231; Зразюк З. Монетні скарби другої половини XVI ст. на території Правобережної України (Київське, Волинське, Подільське, Брацлавське воєводства Речі Посполитої) / З. Зразюк // Наукові записки з української історії: зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – Вип. 33. – С. 96.*

№ 112. с. Войнашівка. Барський р-н Вінницької області. У 2015 р. в с. Войнашівка під час сільськогосподарських робіт у саду було виявлено 2 срібних гроші 1534 – 1, 1538 – 1 (пруського карбування) та польський півгріш 1529 р. короля Польщі Сигізмунда I Старого (1506-1548) та півгріш 1556 р. Сигізмунда II Августа (1548-1572). На кожній монеті наявні механічні пошкодження, надшерблення. Ці срібні гроші та півгроші перебували в грошовому обігу Ровського (до 1546 р.) та Барського староства (з 1546 до 1793 р.) у 20-50-х роках XVI ст., тобто в роки володіння Барським краєм короля Польщі Сигізмунда I Старого (1506-1548), королеви Бони Сфорца (1518-1557) та їх сина – Сигізмунда II Августа (1548-1572).

Джерела: *Авторський опис Бакальця О. А., Крижанівського О. А. – 1 с.; Акт передачі № 1 від 10. 09. 2016 р. Барського районного історичного музею.*

№ 113. м. Бар. Вінницька область. У 2009 р. знайдено скарб срібних монет XV-XVI ст.

Чехія: Вацлав IV (1378-1419), гроші празькі потерті – 2.

Литва: Сигізмунд II Август (1548-1572), срібний гріш 1560 – 1, 1562 – 1; подвійний денарій 1572 – 1.

Джерела: *Фонди Барського районного історичного музею. – Н 6766-6770.*

№ 114. с. Поповці (Попівці). Барський р-н, Вінницької області (колишній Могилівський пов. Подільська губ.). У 1877 р. в зруйнованій будівлі знайдено срібний литовський шеляг 1567 р. короля Стефана Баторія (1576-1586) (помилка: литовські шеляги почали карбувати лише у 1579 р. – М. К.).

Джерела: *Сіцинський Ю. Й. Археографічна карта Подільської губернії / упоряд. О. Л. Баженов. – Кам'янець-Подільський, Ойум, 2004. – С. 87; Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М. Ф. Котляр. – К: Наукова думка, 1971. – С. 18; Kotlar M. Znaleźiska monet z XIV-XVII w. na obszarze Ukrainiejskiej SRR. Materiały. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1971. – № 234, s. 66.*

№ 115. смт. Копайгород. Барський р-н. У 2011 р. поблизу дороги з Копайгорода до с. Українського виявлено скарб монет Кримського ханства. Комплекс складався з 70 татарських срібних та білонних ас-прів (акче) Кримського ханства другої половини XV – XVI ст. У 2013 р. до фондів Барського районного історичного музею передано 35 одиниць скарбу, інших 35 – придбано приватним колекціонером. Монети скарбу мають різну величину, якісний склад, стан збереження. 10 з 70 акче є лише срібними овальними заготовками для карбування монет. Період накопичення скарбу від Хаджі Гірея (1443-1466) до кінця правління хана Іслам-Гірея II (1584-1588) становить близько 145 років.

Кримське ханство: верховний ас-Султан Хаджі-Гірей Бен Гіяс ад-Дін (1443-1466), срібний акче – 1; хан Мухаммад-Гірей Бен Манглі-Гірей I (1514-1523), срібні акче – 6; хан Сахіб-Гірей (1532-1551), срібні акче – 4; хан Даулат-Гірей I Бен Мубарак-Гірей (1551-1577), срібні акче – 10; хан Іслам-Гірей II (1584-1588), білонні акче – 20; потерті монети XVI ст. невстановлених ханів XVI ст. – 19; білонні кружечки овальної форми для карбування монет – 10. Найдавніша монета скарбу – срібний акче верховного ас-Султана Кримського ханства Хаджі-Гірей Бен Гіяс ад-Діна (1443-1466), наймолодші – білонні акче васала Османської імперії хана Іслам-Гірея II (1584-1588).

Джерела: *Фонди Барського районного історичного музею, Н 6670-6705; Авторський опис Бакальця О. – 2 с.; Бакалець О. А. Срібні акче Кримського ханства в складі монетних скарбів Поділля XV – першої половини XVII ст. / О. А. Бакалець // Історичний збірник Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2015. – № 43. – С. 340-348.*

№ 116. с. Івча. Літинський р-н Вінницької області. У 1976 р. під час земляних робіт на глибині 2,7 м виявлено скарб з 2447 срібних європейських монет кінця XIV – першої третини XVI ст. Комплекс представляють монети Польщі, Пруссії під владою Польщі, Священної Римської імперії, Великого князівства Литовського.

Польща: Владислав II Ягайло (1386-1434), півгроші – 6; Казимир Великий Ягеллончик (1447-1492), півгроші б. д. – 55; Ян Ольбрахт (1492-1501), півгроші б. д. – 189, Олександр Ягеллончик (1501-1506), півгроші стерті – 143; Сигізмунда I Ягеллончик (1506-1548), гроші 1527 – 7, 1528 – 5, 1529 – 7, гроші князівство Глоговське б. д. – 2, 1506 – 2, 1535 – 4, 1536 – 2, півгроші 1507 – 25, 1508 – 32, 1509 – 141, 1510 – 136, 1511 – 92, 1512 – 106, 1513 – 94, 1514 – 70, 1515 – 28, 1516-1528 – 252, солід 1529 – 1.

Велике князівство Литовське: Сигізмунда I (1506-1548), гріш 1535 – 4, 1536 – 2.

Пруссія під владою Польщі: Сигізмунда I Ягеллончик (1506-1548), гріш 1528-1530 – 27, 1533 – 14, 1534 – 19, 1535 – 3, гроші карбовані в Данцигу 1530 – 1, 1531 – 19, 1532 – 18, 1533 – 7, 1534-1535 – 7, 1535 – 6; 1538 – 1, 1539 – 1, гроші стерті – 3; солід 1529 – 1.

Пруссія, лен Польщі: Альберт II (1525-1568), гріш 1532 – 12, 1533 – 10, 1534 – 13, 1535 – 4, 1537 – 4, 1538 – 2, 1539 – 10.

Священна Римська імперія: Людовік II, півгріш 1526 – 1.

Найдавніша монети скарбу – півгроші Владислава II Ягайла (1386-1434), наймолодші – гріш Данцига 1539 р. Сигізмунда I Ягеллончика (1506-1548) та гріш 1539 р. Пруссії Альберта II (1525-1568).

Джерела: *Фонди Вінницького обласного краєзнавчого музею. – КВ-20237. Н-7802; Бакалець О. А. Івчинський скарб 1976 р. срібних європейських монет кінця XIV – першої третини XVI ст. з фондів Вінницького обласного краєзнавчого музею / О. А. Бакалець // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики: зб. наук. праць. – К.: Ін-т іст. України НАНУ, 2015. – Число 26-27. – С. 339-347.*

№ 117. Літинський р-н. (Літинський повіт. Подільської губернії. У 1878 р. на землі поміщика Куманівського знайдено монетний скарб вагою 1 ф. 46 з. 24 д.

Велике князівство Литовське: Олександр (1501-1506), півгроші; Сигізмунд I (1506-1548), півгроші 1509-1522; Сигізмунд II Август (1545-1572) 1547-1552, 1555, 1556.

Польща: Казимир IV (1446-1492), півгроші; Олександр (1501-1506), гданській гріш. Баварія: Швейнфурт, монета 1526.

Джерела: *Рябцевич В. Н. Денежное обращение и клады на территории Чернигово-Северской земли и восточной Беларуси в XVI в. / В. Н. Рябцевич // Нумізматика и сфрагістика. – Т. 3. – № 325; Зразюк З. Монетні скарби другої половини XVI ст. на території Правобережної України (Київське, Волинське, Подільське, Брацлавське воєводства Речі Посполитої) / З. Зразюк // Наукові записки з української історії:*

зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – Вип. 33. – С. 96; Kotlar M. *Znaleziska monet z XIV-XVII w. na obszarze Ukrainskiej SRR. Materiały*. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1971. – № 233.

№ 118. с. Судилков. Шепетівський р-н. У 1885 р. (Заславський повіт Волинської губ.). Близько 1000 «польських мілких срібних монет XVI ст.».

Джерела: Kotlar M. *Znaleziska monet z XIV-XVII w. na obszarze Ukrainskiej SRR. Materiały*. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1971. – № 184; Зразюк З. *Монетні скарби другої половини XVI ст. на території Правобережної України (Київське, Волинське, Подільське, Брацлавське воєводства Речі Посполитої) / З. Зразюк // Наукові записки з української історії: зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – Вип. 33. – С. 102.*

№ 119. с. Щедрова. Летичівський р-н (Летичівський повіт Подільської губернії). У 1880 р. в селянській садибі вирито 360 срібних монет.

Велике князівство Литовське: півгроші Олександра (1501-1506), Сигізмунда I (1506-1548) 1509-1515 і Сигізмунда II Августа (1545-1572) 1546-1552, 1556-1565, гріш 1546.

Сілезія: плововський гріш б. д. (очевидно, Сигізмунда). По розгляді в АК скарб перетоплено. Найстаріша монета скарбу – півгріш Олександра (1501-1506), наймолодша – півгріш 1565 р.

Джерела: Рябцевич В. Н. *Денежное обращение и клады на территории Чернигово-Северской земли и восточной Белоруссии в XVI в. / В. Н. Рябцевич // Нумізматика и сфрагістика. – Т. 3. – № 388; Kotlar M. *Znaleziska monet z XIV-XVII w. na obszarze Ukrainskiej SRR. Materiały*. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1971. – № 185; Зразюк З. *Монетні скарби другої половини XVI ст. на території Правобережної України (Київське, Волинське, Подільське, Брацлавське воєводства Речі Посполитої) / З. Зразюк // Наукові записки з української історії: зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – Вип. 33. – С. 103.**

№ 120. м. Сатанів І. Городоцький р-н, Хмельницька область. У 2011 р. на городі місцевого жителя викопано скарб з 6 срібних монет кінця XIV – першої третини XVI ст. (Б. О. – можливо частина скарбу).

Чехія: Владислав IV (1378-1419), гроші празькі потерті – 4.

Польща: Олександр Ягеллончик (1501-1506), срібний солід – 1.

Пруссія, лен Польщі: Альберт II (1525-1568), срібний гріш 1538 – 1.

Найдавніша монети скарбу – празькі гроші поч. XV ст., наймолодші – гріш 1538 р. Пруссії 1539 р. Альберта II (1525-1568).

Джерело: *Авторський опис скарбу Бакальця О., Петріва М. – 1 с.*

№ 121. м. Сатанів II. Городоцький р-н, Хмельницької області. У 2014 р. між Сатановим та Сатанівською Слобідкою на полі виявлено 4 срібних півгрошів та 1 денарій кінця XIV – початку XVI ст.

Польща: Владислав II Ягелло (1386-1434), півгріш – 1, денарій – 1; Ян Ольбрахт (1492-1501), срібний півгріш; Олександр Ягеллончик (1501-1506), півгріш – 2; Сигізмунд I Старий (1506-1548), коронний гріш 1529? – 1.

Джерела: *Авторський опис Леська О., Бакальця О. – 1 с.*

№ 122. с. Кленове І. Городоцький р-н Хмельницької області. У 2002 р. в с. Кленове за 13 км від м. Сатанова місцевий житель виявив скарб з 9 срібних монет XVI ст.

Велике князівство Литовське: Олександр (1501-1506), срібний півгріш – 3.

Польське королівство: Сигізмунд I Старий (1506-1548), срібний півгріш – 3; Сигізмунд II Август (1548-1572), срібний півгріш – 3. Найстаріша монета скарбу – півгріш Олександра (1501-1506), наймолодша – півгріш Сигізмунда II Августа (1548-1572) 1562 р. Період накопичення скарбу складає близько 60 років. Скарб належав місцевому селянину.

Джерела: *Авторський опис Бакальця О., Білоуса С. – 1 с.*

№ 123. с. Кленове II. Городоцький р-н Хмельницької області. Весною 2015 р. місцевий житель села під час обкопування дерев у власному саду виявив дві срібні монети XVI ст. **Пруссія (лен Польщі):** Альберт II (1525-1568), срібний гріш 1538. На лицьовій стороні пруської монети зображено портрет герцога Альберта, на іншій – одноголовий орел – герб Пруського герцогства.

Турецька імперія: золота турецька монета алтун другої половини XVI ст. Діаметр монети становить 35 мм., на лицьовій і зворотній сторонах монети розміщені написи арабською в'яззю.

Джерела: *Авторський опис Бакальця О., Білоуса С. – 1 с.*

№ 124. с. Ольхівці. Кам'янець-Подільського р-н Хмельницької області (колишній Кам'янецький повіт Подільської губернії). У 1873 р. в селі Ольхівці Кам'янецького повіту, на городі одного з місцевих селян викопаний скарб з 50 старовинними литовськими монетами, величиною у наш п'ятиалтинний (15 коп.) (срібні півгроші литовського карбування XVI ст. – О. Б.)

Джерело: Гульдман В. К. *Памятки старины в Подолии / В. К. Гульдман. – Камене́ц-Подольск, 1901. – № 7, С. 24.*

№ 125. м. Зіньків. Кам'янецький повіт Подільської губернії. У 1890 р. під скелею у м. Зінькові, три козаки кубанського полку, знайшли монетний скарб, який складався з трьох глечиків зі старовинними срібними польськими монетами, які були розібрані козаками і селянами. Пізніше частина цього скарбу в кількості 203 монет, в числі яких 18 – були угорськими, литовськими і пруськими XVI ст., вдалося відіслати в Імператорську Археографічну комісію, яка не визнала за ними нумізматичної цінності і повернула їх власникам.

Джерело: Гульдман В. К. *Памятки старины в Подолии* / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольск, 1901. – № 46, С. 27.

№ 126. с. Бакота І. Ушицький повіт Подільської губернії. У 1883 р. в с. Бакота Ушицького повіту, знайдений срібний гріш польського короля Олександра (1501-1506).

Джерело: Гульдман В. К. *Памятки старины в Подолии* / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольск, 1901. – № 17, С. 24.

№ 127. с. Бакота ІІ. Ушицький повіт Подільської губернії. У 1889 р. в с. Бакота місцеві селянини, риючись у місцевих печерах, знайшли мідну монету м. Апполонії з бюстами Караколи і Гети величиною в копійку (із зображенням двох лежачих жінок), яку після професор В. Б. Антонович визначив «угорським шелягом» часу Рудольфа ІІ (1576-1612), тобто кінця XVI ст.

Джерело: Гульдман В. К. *Памятки старины в Подолии* / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольск, 1901. – № 40, С. 26.

№ 128. м. Проскурів. Подільська губернія. У 1878 р. міщанин знайшов глечик з скарбом з 1100 шт. дрібної монети: королів Олександра (1501-1506), Сигізмунда І (1506-1548) 1509-1515 і Сигізмунда ІІ Августа (1545-1572) (до 1556 ? р.). Скарб купив Грейм в Кременці.

Джерела: Сіцинський Ю. Й. *Археографічна карта Подільської губернії* / упоряд. О. Л. Баженов. – Кам'янець-Подільський, Оіюм, 2004. – С. 18; Kotlar M. *Znaleziska monet z XIV-XVII w. na obszarze Ukrainiejskiej SRR. Materiały*. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1971. – № 176; Зразюк З. *Монетні скарби другої половини XVI ст. на території Правобережної України (Київське, Волинське, Подільське, Брацлавське воєводства Речі Посполитої)* / З. Зразюк // *Наукові записки з української історії: зб. наук. статей*. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – Вип. 33. – С. 103.

№ 129. с. Левківці. Проскурівський повіт Подільської губ. У 1892 р. знайдено під час окопування кладовища скарб з 190 срібних монет польських, шведських і бранденбурзьких XVI ст.

Джерела: Сіцинський Ю. Й. *Археографічна карта Подільської губернії* / упоряд. О. Л. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – С. 17.

№ 130. с. Кушелівка. Летичівський повіт Подільської губернії. У 1870-х рр. на полі виорані селянами: австрійські монети 1572 р., мідний хрестик, срібний перстень, буси з гірського кришталю, різні золоті і срібні прикраси.

Джерела: Сіцинський Ю. Й. *Археографічна карта Подільської губернії* / упоряд. О. Л. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – С. 27.

№ 131. с. Коржівці. Деражнянський р-н Хмельницької області. У 1958 р. учнями місцевої школи на околиці села знайшли скарб з 522 срібних монет, який зберігався в глиняному горщику. Скарб був переданий до Хмельницького обласного краєзнавчого музею. У 1977 р. В. А. Анохін здійснив очистку та ідентифікацію монет. Комплекс (Ін. нм № 829) складався переважно зі срібних півгрошів Великого князівства Литовського віленського карбування часу правління Олександра Ягеллончика (1501-1506). На аверсі півгроша зображено Погонь – герб Литви, круговий напис «MON ALEXANDRI», на реверсі – Орел – герб польського королівства та напис: «DVDLITVA».

У скарбі присутній один срібний півгріш Сигізмунда І Старого (1506-1548) 1518 р. Найдавніша монета Коржівського скарбу півгріш Олександра Ягеллончика 1501 р. карбування, наймолодша – півгріш 1518 р. Сигізмунда І Старого. Скарб захований в землю після 1518 р. Термін накопичення становить 17 років.

Джерело: *Фонди ХОКУ, НМ.829; Поворозник К. В. Таємниці середньовічних скарбів Деражнянищини* / К. В. Поворозник // *Деражнянищина: минуле і сучасне: матер. всеукр. наук.-краєзн. конф.* – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2013. – С. 73-74.

№ 132. м. Кам'янець-Подільський. Хмельницької області. В К-ПДІМ-3 в експозиції «Історія грошей» зберігаються 49 срібних монет, відкарбовані за часу правління короля Польщі, великого князя литовського, короля Речі Посполитої Сигізмунда ІІ Августа (1544-1572). У стилі ренесансу за цього короля карбувалися портретні монети протягом 28 років у Великому князівстві Литовському в м. Вільно, м. Тикочин дукати, шостаки, чвораки (4 гроші), трояки, двояки (двогроші), гроші, півгроша, дводенари, денари (пенязь), південера (обол). В експозиції музею-заповідника зберігаються:

Велике князівство Литовське: Сигізмунд II Август (1544-1572), м. Вільно, дводенари – 14, 1570 – 4; півгріш литовський 1546 – 5, гріш литовський 1559 – 7, гріш литовський м. Тикоцина 1566 – 5; трояк м. Гданська 1557 – 1, трояк литовський 1562 – 3, 1563 – 2, 1564 – 2, двояк 1566 – 4, 1569 – 2.

Стан монет задовільний, частина монет мають механічні пошкодження – потертості, надщерблення, потемніння. На різних монетах колекції зустрічаються скорочення букв у кінці легенди на обох сторонах монет: L, LI, LIT, LITV, LITVA. На литовському гроші 1559 р. Сигізмунда II Августа, відкарбованому на Вільнюському монетному дворі, на аверсі відкарбовано портрет короля й навколо кругову легенду: «SIGIS.AVG.REX.POL.MAG.DUX.LIT.». На реверсі монети зображено герб Великого князівства Литовського – «Погоня», дата 1559, внизу герб «Колюмна» розділяє кругову легенду в подвійному обідку: «MONETA.MAGNI. – DUKAT. LI». Вага гроша складає 2,43 г., півгроша – 1,09 г. Діаметр 7 литовських трояків, представлених в експозиції 1562-1564 рр. становить 26-28 мм. 6 чвораків 1566 і 1569 рр. карбовані за польською стопою, вони мають діаметр 24 мм., вагу близько 4,29 г. Знаків монетних дворів на них немає, їх розрізняють по літерах «D» і «G» в легенді аверса «DEI GRATIA» – «Божою милістю».

14 дводенаріїв 1570 р. Речі Посполитої мають вагу 0,35 г., діаметр – 14-15 мм. На аверсі цих монет зображена коронована монограма «SA» й дата 1570. На реверсі монети зображено герб Великого князівства Литовського – «Погоня» вліво.

Джерело: *Фонди К-ПДІМ-3. Акт видачі № 2 предметів на тимчасове зберігання 3 березня 2005 р. Лист 4-5; Дашко О. Монети Сигізмунда II Августа (1544-1572) в експозиції «Історія грошей» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / О. Дашко // Археологія і фортифікація України: зб. матер. V Всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2015. – С. 306–310.*

№133. смт. Меджибіж I. (2,5 км на схід по лівому березі р. Південний Буг), Летичівський р-н, Хмельницька обл. Західноєвропейські срібні монети виявлені на місці залишків укріплення так званого «замку Ракочі» в результаті археологічних розкопок у **1999-2000 рр.** Укріплення представляє собою задернований майданчик, оточений валами і ровом. Він знаходиться на підвищенні в заплаві річки Південний Буг. На думку С. М. Стопанчука – це був караван-сарай XV-XVI ст., де були розміщені складські приміщення, магазини та будинки для іноземних купців. З другої половини XV до кінця 60-х рр. XVI ст. по цій лінії проходив кордон між Польським королівством та Великим Князівством Литовським. За час розкопок у 1999-2000 рр. виявлено 65 монет, які карбовані в період між **1468-1564 рр.**

Велике князівство Литовське: 36 срібних монет;

Польща: 15 срібних півгрошів та грошів.

Пруссія (лен Польщі), Альберт II (1625-1568), срібні гроші 1537 – 1, 1542 – 1.

Священна Римська імперія: Георг, срібний талер 1541 р. ландграфства Лангтенберг.

Тевтонський Орден: Кенігсберг, магістр Реффле фон Ріхтенберг (1470-1477), шиллінг.

Кримське ханство: Менглі Гірей (1504-1515), акче; Девлет-Грей I (1550-1577), акче.

Найстаріша монета **1468 р.**, наймолодша – **1564 р.**

Джерела: *Стопенчук С. М. Облаштування Волино-Подільського порубіжжя на Верхньому Побужжі у XV-XVI століття за матеріалами розкопок замку Ракочі / С. М. Стопенчук // Науковий вісник «Меджибіж»: матер. II наук.-краєзн. конф. «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». – Меджибіж; Хмельницький, 2009. – Ч. 1. – С. 157-158; Бакалець О. А. Скарби монет XV-XVIII ст. із Меджибожжя та його окраїн / О. А. Бакалець, О. І. Курок // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики: зб. наук. пр. – К.: Ін-т іст. України НАНУ, 2013. – Число 22-23. – С. 471-488; Бакалець О. А. Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648-1781 рр.) / О. А. Бакалець. – К.: Стило, 2012. – 336 с. – № 345.*

№ 134. смт. Меджибіж II. Летичівський р-н Хмельницької області. У **2001–2009 рр.** під час археологічних розкопок на території Меджибізької фортеці біло виявлено 7 окремих знахідок срібних європейських монет **кінця XV – початку XVI ст.**

Польське королівство: Ян Ольбрахт (1492-1501), срібний денарій кінця XV ст. – 1, Олександр Ягеллончик (1501-1506), півгроші – 2, Сигізмунд I Старий (1506-1548), півгріш – 2, солід – 1.

Річ Посполита: Сигізмунд III Ваза (1587-1632), срібний гріш – 1.

Джерела: *Толкачов Ю. І. Археологічний матеріал з розкопок на території Меджибізької фортеці / Ю. І. Толкачов, Р. І. Радченко // Науковий вісник «Меджибіж»: матер. II наук.-краєзн. конф. «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». – Меджибіж; Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009. – Ч. 2. – С.11-12; Бакалець О. А. Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648-1781 рр.) / О. А. Бакалець. – К.: Стило, 2012. – 336 с. – № 346.*

№ 135. м. Старокостянтинів. Хмельницької області. На полі поблизу м. Старокостянтинова весною 2014 р. знайдено скарб з 150 срібних та 1 золоті монети XVI ст.

Османська імперія: золотий алтун (вага 3,5 г.) другої половини XVI ст. з отвором – 1.

Річ Посполита: Стефан Баторій (1576-1586), трояки 1580-1586 рр. – 10; Сигізмунд III Ваза (1587-1632), шостаки 1589-1599 рр. – 30, трояки 1587-1599 рр. – 110. Усі монети скарбу в доброму стані, на аверсі та реверсі монет чітко прослідковується елементи карбування.

Джерело: Авторський опис О. Пінкасеви́ча, О. Бакальця. – 1 с.

№ 136. Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької області (колишній Кам'янецький повіт Подільської губ.).

У 1834 р. виявлено 790 цілих і 38 фрагментів польських монет першої половини XVI ст. Сигізмунда I (1506-1548) і Сигізмунда II Августа (1545-1572).

Джерела: ЦДІАУ у м. Києві, ф. 725, оп. 1, спр. 17; ф. 442, оп. 1, сп. 2643, арк. 17; Зразюк З. Монетні скарби другої половини XVI ст. на території Правобережної України (Київське, Волинське, Подільське, Брацлавське воєводства Речі Посполитої) / З. Зразюк // Наукові записки з української історії: зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – Вип. 33. – С. 101; Kotlar M. Znależiska monet z XIV-XVII w. na obszarze Ukrainiejskiej SRR. Materiały. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1971. – № 17, s. 55.

№ 137. Кам'янецький повіт Подільської губернії. У 1839 р. виявлено 20 монет, з яких для нумізматичного кабінету Київського ун-ту відібрано 2 литовських півгроші: Сигізмунда I (1506-1548) 1509 р. і Сигізмунда II Августа (1545-1572) 1552 р.

Джерела: Страшкевич К. Ф. Клады, рассмотренные в минц-кабинете университета св. Владимира в 1866 году / К. Ф. Страшкевич // Университетские известия. – К., 1867. – № 4. – С. 8; Рябцевич В. Н. Денжное обращение и клады на территории Чернигово-Северской земли и восточной Белоруссии в XVI в. / В. Н. Рябцевич // Нумизматика и сфрагистика. – Т. 3. – № 386; Зразюк З. Монетні скарби другої половини XVI ст. на території Правобережної України (Київське, Волинське, Подільське, Брацлавське воєводства Речі Посполитої) / З. Зразюк // Наукові записки з української історії: зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – Вип. 33. – С. 101.

№ 138. с. Клітна. Старокостянтинівський р-н., без дати (колишній Старокостянтинівський повіт Волинської губ.). Скарб «мільких монет» Сигізмунда II Август (1548-1572).

Джерела: Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии, приложение к XV т. «Древностей» / В. Б. Антонович. – М., 1895. – С. 106; Зразюк З. Монетні скарби другої половини XVI ст. на території Правобережної України (Київське, Волинське, Подільське, Брацлавське воєводства Речі Посполитої) / З. Зразюк // Наукові записки з української історії: зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – Вип. 33. – С. 101; Kotlar M. Znależiska monet z XIV-XVII w. na obszarze Ukrainiejskiej SRR. Materiały. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1971. – № 179, s. 55.

№ 139. с. Соснівка Ярмолинецький р-н Хмельницької обл. (с. Куява Подільської губернії). У 1893 р. виявлено скарб з 430 срібних монет вагою 1 ф. 12 з. 72 д., знайдених в урочищі «Ямнина».

Польща: Казимир (1447-1492), гроші, півгроші; Ян Ольбрахт (1492-1501), півгроші, Олександр (1501-1506), півгроші; Сигізмунд I (1506-1548) гроші 1527, 1529, півгроші 1509-1511.

Велике князівство Литовське: півгроші Олександра (1501-1506), Сигізмунда I (1506-1548) 1509, 1512-1514, Сигізмунда II Августа (1545-1572) 1547-1550, 1558-1563.

Пруссія, гроші Альберт II (1525-1568), 1531-1534, 1537, 1540, 1545.

Пруссія (під владою Польщі), гроші Сигізмунда I (1506-1548) 1530, 1531, 1533-1535.

м. Гданськ, гроші 1481, 1488.

Сілезія (певно, Лігніц і Бріг), гроші 1543-1545. АК повернула монети за місцем знахідки. Найстаріша монета – півгріш Казимира другої половини XV ст., наймолодша – півгріш 1563 р.

Джерела: Данилевич В. Е. Монетные клады, принадлежащие Киевскому университету св. Владимира / В. Е. Данилевич. – К., 1892. – Ч. 1. – С. 28; Страшкевич К. Ф. Клады, рассмотренные в минц-кабинете университета св. Владимира с 1838 по 1866 год / К. Ф. Страшкевич // Университетские известия. – К., 1866. – С. 322; Kotlar M. Znależiska monet z XIV-XVII w. na obszarze Ukrainiejskiej SRR. Materiały. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1971. – №182; Зразюк З. Монетні скарби другої половини XVI ст. на території Правобережної України (Київське, Волинське, Подільське, Брацлавське воєводства Речі Посполитої) / З. Зразюк // Наукові записки з української історії: зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – Вип. 33. – С. 101.

№ 140. с. Панасівка. Дунаєвецький р-н Хмельницької обл. (колишня Подільська губернія). У 1915 р. в яру при добуванні каменю знайдено 870 срібних монет.

Польща: Олександр (1501-1506), півгроші.

Велике князівство Литовське: півгроші Сигізмунда I (1506-1548) 1509-1528 і Сигізмунда II Августа (1545-1572), 1546-1551, 1555.

Сілезія: Людовік II Ягеллончик (1516-1526), свідницький півгріш 1517.

АК повернула скарб за місцем знахідки. Найстаріша монета – півгріш 1509 р. Сигізмунда I (1506-1548), наймолодша – півгріш 1555 р. Сигізмунда II Августа (1545-1572).

Джерела: *Зразюк З. Монетні скарби другої половини XVI ст. на території Правобережної України (Київське, Волинське, Подільське, Брацлавське воєводства Речі Посполитої) / З. Зразюк // Наукові записки з української історії: зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – Вип. 33. – С. 101; Kotlar M. Znależiska monet z XIV-XVII w. na obszarze Ukrainiejskiej SRR. Materiały. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1971. – № 180.*

№ 141. с. Попівці. Летицівський р-н., Хмельницької обл. (колишній Летицівський повіт Подільської губ.). У 1869 р. на городі виявлений череп'яний горщик з 1587 срібними монетами.

Польща: Казимир (напевно Ягеллончик), Ян Ольбрахт (1492-1501), Олександр (1501-1506), півгроші; Сигізмунд I (1506-1548) півгроші 1507, 1508 і 1511.

Велике князівство Литовське: Литовські: Сигізмунд I, гроші 1535, 1536 р.; півгроші 1509-1515, 1517-1518, 1520-1524, 1526, 1528 р.; Сигізмунд Август, трояк 1562, гроші 1546, 1555, 1559, півгроші 1546-1553, 1555-1556 р.

Річ Посполита: Стефан Баторій (1576-1686), м. Рига, трояк 1583;

Пруссія (під владою Польщі): Сигізмунд I, гріш 1531, шеляг 1520 (помилка – під час правління Сигізмунда I їх карбували у 1528-1531 рр. – М. К.).

Пруссія: Альбрехт II (1525-1568), шеляги 1557, 1559.

Бранденбург: гроші 1532, 1537, 1543, 1545, 1546.

Німеччина: Любек і Гетунг, гріш без дати; Брунсвік, гроші 1550.

Найстаріша монета – півгріш Казимира (1447-1492), наймолодша – ризький трояк 1583 р.

Джерела: *Рябцевич В. Н. Денжное обращение и клады на территории Чернигово-Северской земли и восточной Беларуси в XVI в. / В. Н. Рябцевич // Нумізматики і сфрагістика. – Т. 3. – № 387; Зразюк З. Монетні скарби другої половини XVI ст. на території Правобережної України (Київське, Волинське, Подільське, Брацлавське воєводства Речі Посполитої) / З. Зразюк // Наукові записки з української історії: зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – Вип. 33. – С. 102; Kotlar M. Znależiska monet z XIV-XVII w. na obszarze Ukrainiejskiej SRR. Materiały. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1971. – № 181.*

№ 142. с. Ставище. Кам'янець-Подільський р-н. Хмельницька обл. (колишнє с. Татариски. Подільська губ.). У 1889 р. виявлено скарб з 1268 монет, переважно Сигізмунда II Августа.

Польща: Владислав Ягайло і Владислав Варвенчик, півгроші (3); Казимир IV Ягеллончик, півгроші (4), м. Гданськ, півгроші (8); м. Торунь, півгроші (4); Ян Ольбрахт, півгроші; Олександр, півгроші (29); Сигізмунд I (1506-1548), гріш 1527, півгроші 1507-1510 і з стерг. д. (всього 35, частина з них – фальшиві), гданський гріш 1532 і соліди 1530, 1531, 1538, 1547, із стерг. д. (всього 11); Сигізмунд II Август (1545-1572), м. Гданськ соліди 1550, 1551.

Велике князівство Литовське: Олександр (1501-1506), півгроші (96) і денарій; Сигізмунд I (1506-1548), півгроші 1509-1516, 1518-1526, 1528, 1529 і з стерг. д. (всього 173); Сигізмунд II Август (1545-1572), денарії 1549, 1550, 1554-1560, 1563, подвійні денарії 1566, 1567, 1569, 1570 і з стерг. д., півгроші 1546-1566 (серед них і фальшиві), гріш 1555.

Річ Посполита: Стефан Баторій (1576-1586), польське карбування, соліди 1582-1585; Литовське карбування, денарії 1579, 1579; м. Гданськ, соліди 1578, 1579; м. Рига, соліди 1582, 1586.

Пруссія (під владою Польщі): Сигізмунд I (1506-1548) гроші 1533, 1542, соліди 1528–1531 (11).

Пруссія: Альберт II (1525-1568), соліди.

Угорщина: Фердинанд I (1526-1564), денарії 1540; Рудольф II (1576-1612), денарій 1584.

М. Братіслава: гріш 1501.

Лівонія: гріш; соліди 1573, 1577, 1578.

Сілезія: Людовік Ягеллончик (1516-1526), свідницькі півгроші 1520-1526 і з стерг. д. (всього 18).

Кримське ханство: татарська монета. У скарбі переважали монети Сигізмунда II Августа (1545-1572). Найстаріша монета – півгріш Владислава Ягайло (1386-1434), наймолодша – денарій Рудольфа II 1584 р.

Джерела: *Kotlar M. Znależiska monet z XIV-XVII w. na obszarze Ukrainiejskiej SRR. Materiały. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1971. – № 183; Шуст Р. М. Грошове господарство південно-східних воєводств*

Речі Посполитої (XVI – перша половина XVII ст.): дис. канд. іст. наук / Р. М. Шуст. – К., 1988. – № 252, с. 179; Зразюк З. Монетні скарби другої половини XVI ст. на території Правобережної України (Київське, Волинське, Подільське, Брацлавське воєводства Речі Посполитої) / З. Зразюк // Наукові записки з української історії: зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – Вип. 33. – С. 102.

№ 143. с. Каменка. Тербовлянський р-н Тернопільської області. На початку грудня 2012 р. поблизу с. Каменка Тербовльського району був виявлений монетний комплекс, до складу якого входило декілька празьких грошів Чехії і три монети держави Тевтонського ордену в Пруссії. Це шилінг магістра Міхеля Кюхмейстера фон Штернберга (1414-1422), шилінг Пауля фон Русдорфа (1422-1441) і гріш Фрідріха фон Заксена (1498-1510).

Джерело: Орлык В. М. *Монеты государства Тевтонского ордена в Пруссии в составе денежных и денежно-вещевых кладов, найденных на территории Украины / В. М. Орлык // Наукові записки з української історії: зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – Вип. 33. – С. 41.*

№ 144. м. Тербовля. Тернопільської області. У середині 80-х років XX ст. в м. Тербовлі в районі садів був знайдений накопичувальний скарб, який складався з 4000 монет XV-XVI ст., номіналами від подвійного денарія до талера. Самими пізніми монетами скарбу були срібні монети Сигізмунда III Вази (1587-1632) 1588 р. До складу цього комплексу входили також півгроші та дводенарії Сигізмунда II Августа (1540-1576), гроші, півгроші, трояки Стефана Баторія (1576-1586) та декілька десятків монет держави Тевтонського ордену в Пруссії, у тому числі пореформений шилінг Міхеля Кюхмейстера фон Штернберга (1414-1422) і гріш Іоана фон Тіфена (1489-1497). Відносно талерів інформація не збереглася.

Джерела: Орлык В. М. *Монеты государства Тевтонского ордена в Пруссии в составе денежных и денежно-вещевых кладов, найденных на территории Украины / В. М. Орлык // Наукові записки з української історії: зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – Вип. 33. – С. 40.*

№ 145. с. Богданівна. Зборівський р-н Тернопільської області. У 1913 р. селянин знайшов 150 золотих монет. Найстаріша монета – дукат Матвія Корвіна, наймолодша – гданський польський дукат 1556 р. (Сигізмунда Августа (1548-1576) – О. Б.). Ювелір придбав у селянина 150 золотих монет, з яких 130 потрапило до рук публікатора скарбу.

Велике князівство Литовське: Сигізмунд I Старий (1506-1548), дукат 1547 – 1.

Польща: Сигізмунд Август (1548-1576), дукати м. Гданська 1550 – 5, 1551 – 3, 1554 – 1, 1556 – 1.

Чехія: празький дукат 1536 – 1.

Священна Римська імперія, Сілезія: золоті дукати 1552-1554 – 66.

Австрія: Фердинанд I, дукати австрійський – 1551 – 1, корентійський 1551 – 1, нижньоавстрійський – 1528 – 1.

Угорщина-Семиграддя: Владислав, дукати б.д., Матвій Корвін – б.д. – 8, Владислав II, дукати 1509 – 1, 1516 – 1, б.д. – 1; Людовік II, дукати 1517 – 2, 1518 – 1, 1518 – 1, 1523 – 2, 1525 – 1; Фердинанд I, дукати різних років – 21.

(Рідкісний для українських земель набір золота за національною і хронологічною ознаками).

Джерела: Зразюк З. *Монетні скарби другої половини XVI ст. на території Правобережної України (Київське, Волинське, Подільське, Брацлавське воєводства Речі Посполитої) / З. Зразюк // Наукові записки з української історії: зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – Вип. 33. – С. 101.*

№ 146. с. Худяки. Черкаський р-н. У 2005 р. на ставках знайдено гданський грош Сигізмунда I (1506-1548) 1531 р. та напівгрош Сигізмунда II Августа (1549-1572) 1561 р.

Джерела: Шостопал А. В. *Скарби Черкащини / А. В. Шостопал. – Черкаси, 2007. – № 143. – С. 53.*

№ 147. с. Красносілля. Чигиринський р-н. У 2005-2006 рр. виявлено декілька монет Польщі, Сигізмунда I (1506-1548), півгріш коронний 1509 (1); Сигізмунда II Августа (1549-1572), півгрі литовський 1563 (1).

Джерела: Шостопал А. В. *Скарби Черкащини / А. В. Шостопал. – Черкаси, 2007. – № 144. – С. 53.*

№ 148. с. Погорільці I. Чигиринський р-н. У 2006 р. виявлено пруський гріш Сигізмунда I (1506-1548) 1530 р. та двуденарій литовський Сигізмунда II Августа (1549-1572) 1569 р.

Джерела: Шостопал А. В. *Скарби Черкащини / А. В. Шостопал. – Черкаси, 2007. – № 145. – С. 53.*

№ 149. с. Погорільці II. Чигиринський р-н. У 2002 р. знайдено монету Угорщини Рудольфа II (1576-1612), денарій, б. д.

Джерела: Шостопал А. В. *Скарби Черкащини / А. В. Шостопал. – Черкаси, 2007. – № 146. – С. 53.*

№ 150. с. Суботів. Чигиринський р-н. У 04. 2004 р. виявлено монету Пруссії, Альберта II (1525-1568), грош 1543 р.

Джерела: Шостопал А. В. *Скарби Черкащини / А. В. Шостопал. – Черкаси, 2007. – № 147. – С. 53.*

№ 151. с. Сагунівка. Черкаський р-н. У 1998 р. виявлено двуденарій литовський Сигізмунда II Августа (1549-1572) 1570 р.

Джерела: Шостопал А. В. *Скарби Черкащини / А. В. Шостопал. – Черкаси, 2007. – № 150. – С. 53.*

№ 152. с. Чехівка. Чорнобаївський р-н. У 04.2005 р. на Дніпрі знайдено литовський напівгрош Сигізмунда II Августа (1549-1572) 1561 р. та трояк Сигізмунда III (1587-1632) 1592 р., карбований в м. Мальборк.

Джерела: Шостопал А. В. *Скарби Черкащини / А. В. Шостопал. – Черкаси, 2007. – № 151. – С. 53.*

№ 153. с. Суботів. Чигиринський р-н. У 2002 р. виявлено напівгрош литовський, б/д, Королівства Польща часу правління Олександра I Ягеллончика (1501-1506).

Джерела: Шостопал А. В. *Скарби Черкащини / А. В. Шостопал. – Черкаси, 2007. – № 141. – С. 53.*

№ 154. с. Леськи. Черкаський р-н. У 04. 2006 р. виявлено напівгрош коронний 1507 р. Польщі Сигізмунда I (1506-1548).

Джерела: Шостопал А. В. *Скарби Черкащини / А. В. Шостопал. – Черкаси, 2007. – № 142. – С. 53.*

Додаток Б

Таблиця 1. Топографія розміщення скарбів монет XVI ст. на території Поділля

№ п/п	Область	Скарби XVI ст.
1	Вінницька	17
2	Хмельницька	25
3	Тернопільська	3
4	Черкаська	9
Всього	4 області	54

Таблиця 2. Географія розміщення скарбів XVI у містах та селах Поділля

№ п/п	Область	Всього скарбів М/С	Місто XVI ст.	Село XVI ст.
1	Вінницька	М 6 С 11	6	11
2	Хмельницька	М 9 С 17	9	17
3	Тернопільська	М 1 С 2	1	2
4	Черкаська	М 0 С 9	0	9
	Всього:	55 М 19,4% С 80,6%	16	39

Таблиця 3. Частка польських монет у скарбах Поділля другої половини XIV- XVI ст.

№ п/п	Область	Кі-ть Скарб XVI ст	Всього скарбів	К-ть скарбів Польщі	Всього скарбів у %
1	Вінницька	17/11	49	28	32,2%
2	Хмельницька	25/21	56	39	36,2%
3	Тернопільська	3/2	15	13	9,4%
4	Черкаська	9/7	32	9	22,1%
	Всього скарбів/в т.ч. з польс. монетами	54/41	154	89	100%
	У % польських монет у скарбах	75,9% польс.		57,79% польс.	

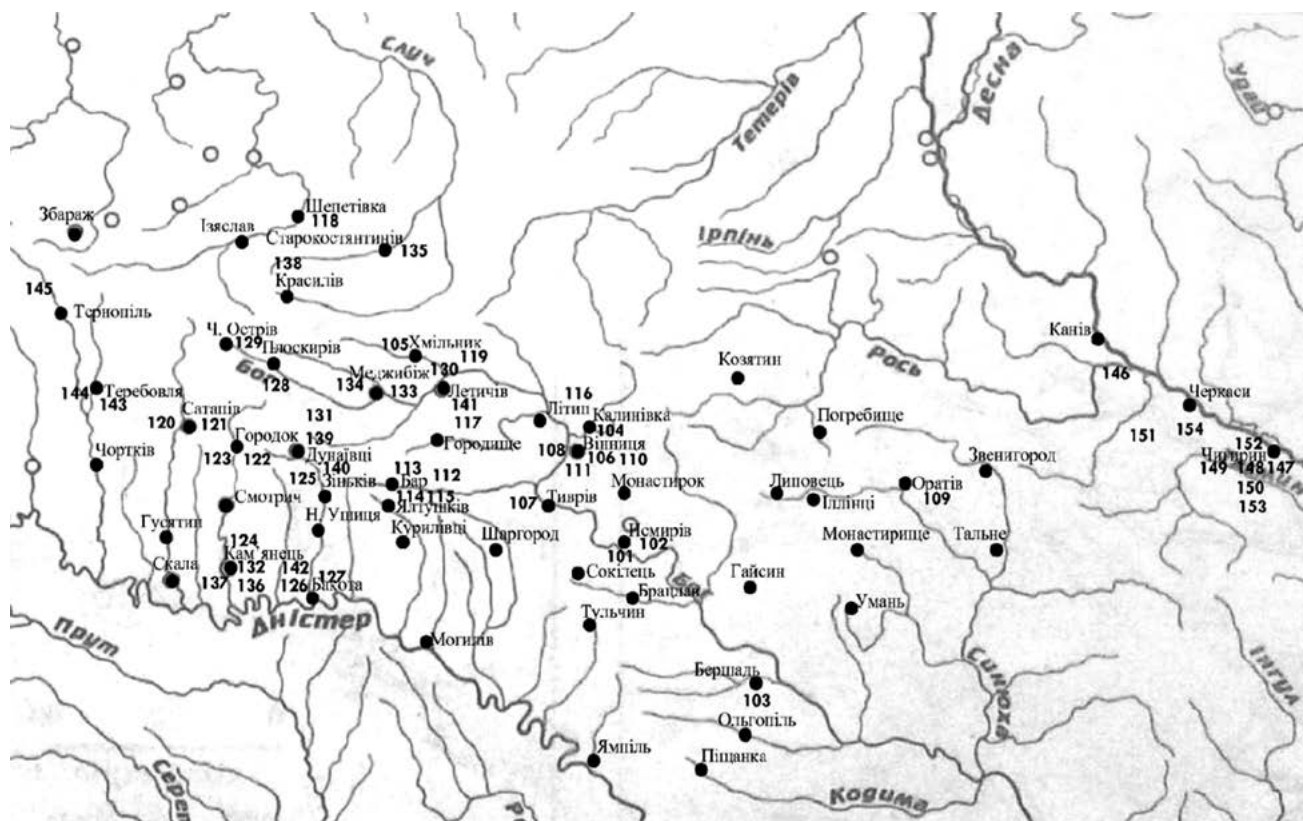
Таблиця 4. Монетні скарби Поділля XVI ст. за державною приналежністю

№ п/п	Назва держави	Скарби XVI ст.	Місце держави
1.	Річ Посполита	8 (14,81%)	V
2.	Прибалтійські володіння Швеції	1 (1,85%)	XI
3.	Священна Римська імперія	16 (27,77%)	III
4.	Пруссія під владою Польщі	13 (22,22%)	IV
5.	Бранденбурзько-Пруське курфюршество	2 (3,7%)	X
6.	Велике князівство Литовське	25 (44,44%)	II
7.	Польща	31 (55,55%)	I
8.	Угорщина	6 (11,11%)	VI
9.	Чехія	4 (7,40 %)	VIII
10.	Московське царство	1 (1,85%)	XI
11.	Тевтонський орден	5 (9,25%)	VII
12.	Кримське ханство	5 (7,40 %)	VII
13.	Османська імперія	3 (5,55%)	IX
14.	Золота Орда	1	XI
15.	Молдавія	1	XI
16.	Лівонський орден	1 (1,85%)	XI
	Всього скарбів	55	

Ілюстрації європейських срібних монет XVI ст. з скарбів Поділля

Польське королівство, Ян Ольбрахт (1492-1501), півгріш польський б.д.	Вага 1 г, діаметр – 19 мм. М. Тиврів Вінницької області, 2008 р.	Велике князівство Литовське, Сигізмунд II Август (1548–1572), півкопек (30 грошів) 1564 р.	Вінницька область, 2017 р.
Польща, Сигізмунд I Старий (1506–1548), гріш 1527 р.	С. Івча Літинський р-н Вінницької області, 1976 р.	Річ Посполита, Сигізмунд III (1587-1632), шостак 1596	Оратівський р-н Вінницької області, 1999 р.
ВКЛ, Сигізмунд II Август (1548-1576), півгріш 1560 р.	М. Бар Вінницької області, 2005 р.	Велике князівство Литовське, Сигізмунд I Старий (1506–1548), гріш 1535 р.	М. Вінниця, 2005 р.

Додаток В. Топографія знахідок скарбів монет XVI ст. на теренах Поділля

Зінаїда Зразюк,
завідувач сектору Нумізматики
Національного музею історії України

ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОГО НУМІЗМАТИЧНОГО ТОВАРИСТВА У ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.

Наприкінці 70-х рр. ХІХ ст. навкруги зберігача міні-кабінету університету св. Володимира в Києві сформувався гурток любителів нумізматики. Найбільш активними його членами були: К. В. Болсуновський, С. В. Боділевський, М. Леопардов, Д. М. Чудовський, М. П. Чернєв, С. Менчинський, А. Новицького, М. К. Граббе, Г. Архіпов, М. В. Сурін.

Ключові слова: нумізматика, гурток нумізматів у Києві, колекції, скарби.

Колекціонування і нумізматична наука почали розвиватися на території України досить пізно – на початку ХІХ ст. Цьому сприяло заснування Київського університету, зокрема нумізматичного кабінету при ньому. На теренах України з найдавніших часів знаходять величезну кількість скарбів і це, у свою чергу відобразилось у великій кількості народних переказів, легенд, які привертати увагу шукачів скарбів, а згодом ними зацікавилися і колекціонери та вчені.

З 30-х рр. ХІХ ст. міні-кабінет університету св. Володимира став тим осередком, куди направлялись усі віднайдені скарби; тут їх вивчали і каталогізували. З початку 30-х рр. у Києві та в Україні з'являються і перші колекціонери монет. У доповідній записці Раді Університету Я. Волошинський – завідувач міні-кабінету університету з 1852 по 1865 р., пише про те, що кількість нумізматів на території Київської, Подільської і Волинської губернії невелика, і він знає лише п'ятьох відомих нумізматів: таємного радника М. В. Юзефовича в Києві, доктора Войцехівського в Житомирі, Свідницького в м. Ходоркові, барона Шодуара в м. Івниці та поміщика Трощинського в м. Кагарлик [3, арк. 38]. Не кращими були справи і з торгівлею монетами. У тій же доповідній записці Я. Волошинський пише, що в Києві немає спеціалізованих лавок, а в лавках антикварів можна знайти всього декілька десятків монет, але й ті поганого збереження і серед них майже ніколи не буває рідкісних екземплярів [3, арк. 38].

Ситуація змінюється у другій половині ХІХ ст. Про це пише відомий київський нумізмат К. В. Болсуновський: «Вследствие развития г. Киева как административного и умственного центра Юга-Западного края во II половине истекшего столетия, местное общество начало обнаруживать научные стремления к литературе, живописи, истории и, наконец, к нумизматике. Появились любители библиографии, коллекционеры древностей и монет, не только местных, но и классических» [14, с. 38].

Наприкінці 70-х рр. професор Володимир Боніфатійович Антонович, завідувач міні-кабінетом Київського університету св. Володимира, згуртував нумізматичне товариство, яке, щоправда, діяло без статуту. В. Б. Антонович, за згадками Карла Васильовича, допомагав порадою кожному, хто до нього звертався, з великим терпінням і добротою вчений пояснював кожному значення і вартість монет. Члени товариства збирались і обмінювались знахідками, поповнюючи власні зібрання та час від часу дарували монети та медалі в колекцію музею. Крім того, в університетському міні-кабінеті була зібрана хороша колекція нумізматичної літератури, брак якої відчувався в нумізматичному гуртку на перших порах його створення.

Серед членів гуртка К. В. Болсуновський, як старішого з них, згадує і С. В. Боділевського, а також генерала М. Леопардова, що потім передав свою колекцію Київському Церковно-Археологічному музею, директора Дворянського банку Д. М. Чудовського, М. П. Чернєва, С. Менчинського, А. Новицького, М. К. Граббе, Г. Архіпова, М. В. Суріна.

Сава Васильович Боділевський (?-1906) походив з сім'ї міщан містечка Батурич Чернігівської губернії. У 1845 році закінчив юридичний факультет Київського університету, служив з 1847 р. у канцелярії київського військового губернатора Д. Г. Бібікова. Свою колекцію С. В. Боділевський розпочав збирати у п'ятдесяті роки ХІХ століття.

С. В. Боділевський був відомий не тільки київським любителям старожитностей. Під час підготовки до видання «Древнейших русских монет великого княжества Киевского» І. І. Толстой звертався до Сави Васильовича за відомостями про срібники з його колекції [28]. Один з срібників С. В. Боділевський подарував І. І. Толстому, а ще декілька І. І. Толстой придбав при його посередництві.

Адреса С. В. Боділевського вказана також у довіднику для колекціонерів-любителів російської старовини Н. В. Білозерського (1903 р.) [10, с. 3] та Н. Шумилова (1910 р.) [33, с. 58].

З 70-х рр. XIX ст. Сава Васильович спілкувався з хранителем нумізматичного кабінету при київському університеті св. Володимира В. Б. Антоновичем. Сава Васильович неодноразово допомагав Антоновичу в придбанні монет, що були знайдені на території України, та, крім того, неодноразово дарував монети до мінц-кабінету. З 1876 по 1883 р. Боділевський передав до мінц-кабінету університету більше ста монет, у тому числі і один срібляник I типу, один з тих, що були знайдені в Києві [1, арк. 78 зв.-82 зв. №№ 14289-14415]. Як відомо, у 1876 р. у старокиївському районі, на Вознесенському узвозі, на садибі гомельського міщанина Л. К. Кушнарьова, при знятті частини гори був знайдений скарб давньоруських монет. Більш ніж 20 монет з цього скарбу придбав С. В. Боділевський. Один з срібляників у 1882 році він дарує в мінц-кабінет Київського університету [9, арк. 57], ще один у 1883 році дарує Одеському товариству історії старожитностей, членом якого він був [27, с. 127]. Більшість срібників з Київського скарбу С. В. Боділевський потім продає або обмінює (крім трьох подарованих у Художньо-промисловий музей) і вони, змінивши декількох власників, поповнили колекції Ермітажу, Державного історичного музею тощо [27, с. 121, 124, 125-131, 133-138].

У 1881 р. С. В. Боділевський стає дійсним членом Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії. Впродовж 80-90-х років Сава Васильович неодноразово дарував для музею Академії західноєвропейські і російські монети, паперові гроші [22, с. 7, 20-21, 23].

У 1897 році в Києві створюється Товариство старожитностей і мистецтв, основним завданням якого було створення публічного музею. У 1899 році С. В. Боділевський стає його членом [6, арк. 44].

У 1904 р., перед офіційним відкриттям Київського художньо-промислового та наукового музею, С. В. Боділевський, розуміючи примхливість долі приватних колекцій, передає її для загального користування в музей [21, с. 17, 19, 29]. В архіві Національного музею історії України зберігся перший рукописний каталог нумізматичного відділу Художньо-промислового музею. Це дає можливість повністю відновити склад колекції С. В. Боділевського [2]. Колекція складалась з 1649 монет і медалей [2, арк. 1-88, №№ 1-1566]. Починалась вона монетами давньоруського періоду – монетними гривнами київського типу, дирхемами. Перлиною колекції був златник Володимира Святославовича, придбаний Савою Васильовичем у 1878 році в Києві в ринкового торговця, і три срібляники з Київського скарбу. У колекції були широко представлені монети удільного періоду, серед них монети Суздальського, Рязанського, Тверського, Верейського, Серпуховського, Боровського князівств і Городецького, Кашинського, Білозірського, Можайського, Дмитрівського уділів. Монети Московського князівства від Дмитра Донського до царів московських (завершуючи дореформеними монетами Петра I) – у хронологічному порядку без пропусків. У цій групі особливий інтерес представляють золота нагородна денга Василя Івановича Шуйського, полтина Олексія Михайловича та два єфимки з признаком, червінці царів Петра, Іоанна та царівни Софії. Регулярне монетне карбування представлене різноманітними типами монет – від Петра I до Миколи II, серед яких багато дуже рідкісних екземплярів. До колекції входили і так звані спеціальні випуски Російської імперії для провінцій, а саме: «лівонези», монети для Валахії, Польщі, Фінляндії, грузинські монети часів царя Іраклія та протекторату Росії над Грузією.

Не менш цікавою була і медальерна частина колекції: нагородні медалі XVII-XIX ст., коронаційні жетони всіх російських імператорів (золоті, срібні, мідні) та різноманітні пам'ятні медалі на події російської історії XVIII-XIX ст. Сучасники відмічали чудове збереження монет. Колекція оцінювалась в 20 000 руб [6, арк. 170]. Її було виставлено в спеціальних вітринах в експозиції музею. На знак вдячності за безцінний дар, С. В. Боділевський був обраний почесним членом Київського товариства старожитностей і мистецтв [5, арк. 142]. Сава Васильович не писав наукових статей з нумізматики, проте про його високий фах як нумізмата і дослідника, можна судити по його колекції.

Ще одним з активним членом київського нумізматичного гуртка був Микола Павлович Чернев (1858-1899) відомий не лише як колекціонер, але й автор багатьох наукових статей, які зробили значний внесок у розвиток нумізматичної науки. Микола Павлович закінчив Санкт-Петербурзький університет і у 1881 році був призначений на військово-судові посади при Київському військово-окружному суді. У 1887 р. він вступає у Санкт-Петербурзький археологічний інститут і закінчує його з відзнакою, зі ступенем дійсного члена. 1890 року він вступив на службу в канцелярію київського, подільського, волинського генерал-губернатора на посаді старшого помічника діловода, де і працював до своєї смерті.

Своє зібрання Микола Петрович розпочав збирати приблизно у 80-ті рр. XX ст. До нього входили не лише монети, але й предмети великокнязівської епохи, а саме хрестики і образки з розкопок на Княжій горі поблизу Канева, Києва й інших місць [19, с. 116-117]. Ця колекція експонувалась на XI археологічному з'їзді у Києві в одному із залів нововідкритого музею Київського товариства старожитностей і мистецтв. Сучасники так оцінювали колекцію Миколи Петровича: «В деле научного собирания предметов древности большое значение имеют коллекции строго специализированные; если даже такие коллекции

и не отличаются большим количеством предметов, ...зато строгий подбор предметов, их несомненная подлинность и точно установленное место происхождения делают такие коллекции очень интересными... К числу таких собраний и относится коллекция Н. П. Чернева» [17, с. 177].

М. П. Чернева цікавили монети великокнязівської доби, адже вивчення цих монет та їх атрибуція були одним з основних напрямків розвитку нумізматичної науки в Росії у другій половині XIX ст., а два найбільших і найвідоміших скарби, що склались з таких монет, було знайдено на території України – у 1852 р. у Ніжині та 1876 р. у Києві. У 1882 р. відомий нумізмат і археолог граф І. І. Толстой видав звід давніх руських монет «Древнейшие русские монеты Великого княжества Киевского» (СПб, 1882). І. І. Толстой, дослідивши ці монети, запропонував датувати їх часом Володимира І, Святополка Окаянного, Ярослава Мудрого. У 1888 р. із критичною оцінкою висновків Толстого у своїх «Заметках о древнерусских монетах» виступив М. П. Чернев [30, с. 38].

Микола Петрович щедро ділився монетами з київськими музейними установами. У 80-х рр. він неодноразово дарував монети мінц-кабінету університету св. Володимира. Особливо необхідно відмітити дар Чернева у 1888 р. – 127 російських удільних монет, серед яких було декілька екземплярів ще не опублікованих у відомій нумізматичній літературі [1, арк. 77 зв.-81 зв., №№ 14289-14415].

Наприкінці XIX ст. зусиллями М. П. Чернева та іншого учасника київського гуртка М. О. Леопардова було видано 7 випусків «Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве в частных руках» [26]. В одному з цих збірників опубліковано статтю М. Чернева, присвячену срібляникам Володимира [31, с. 7-13].

Сучасники відзначали значний вклад М. П. Чернева в розвиток науки. Багато наукових товариств цінували його ерудицію і обрали його у свої члени. Він був дійсним членом київського юридичного товариства, Санкт-Петербурзького археологічного інституту, Імператорського російського археологічного товариства, Московського нумізматичного товариства, Київського історичного товариства Нестора Літописця, Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії. Особливо тісні стосунки в нього були з останнім. Микола Петрович багато років допомагав М. І. Петрову у визначенні монет, разом з ним зробив опис монетних колекцій церковно-археологічного музею. За звітами церковно-археологічного товариства ми знаємо про те, що М. П. Чернев дарував для музею багато монет античних, середньовічних, російських XV-XIX ст., західноєвропейських XI-XIX ст., предметів археології, культових предметів, рукописів XVIII ст., живописних творів, довідкової літератури з мистецтва, археології тощо. Після його смерті вдова М. П. Чернева за духівницею чоловіка передала до Церковно-археологічного музею його рукописи, що склались з 5 зошитів з малюнками східних, джучидських та середньовічних монет, а також 138 друкованих видань з археології, нумізматики, мистецтва [23, с. 17-20].

Як зазначалось, співавтором М. Чернева по «Зборнику» був Микола Олександрович Леопардов (1820-1895). Він народився 1820 року в сім'ї священика в одній з парафій Вологодської губернії. М. Леопардов отримав освіту у Вологодській семінарії, після закінчення якої 1842 року був зарахований на службу в Петербурзьку духовну консисторію. У 1845 році перейшов на службу в Комісаріатський департамент морського міністерства. У морському відомстві пройшла вся служба Миколи Олександровича. У 1878 році М. Леопардов пішов у відставку і оселився в Києві [16, с. 191-192]. Весь вільний час він присвятив вивченню археології та нумізматики, зібрав дуже цікаву колекцію, яка частково була опублікована у 7 випусках видання «Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве в частных руках». М. І. Петров згадує, що Леопардов став йому відомий у 90-х роках як дилетант-нумізмат. Спочатку Микола Олександрович збирав тільки російські монети, але пізніше приєднав до них колекції монет греко-римських, візантійських та інших. Він сам особисто не робив ніяких розшуків і розкопок, довірливо приймаючи всі пропозиції археологів і торговців старожитностями, а тому нерідко припускався хибних визначень предметів старовини [25, с. 129]. Всю свою колекцію з нумізматики і церковної археології М. О. Леопардов вирішив передати в Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії. 29 вересня 1893 року він надіслав листа Церковно-археологічному товариству з проханням прийняти від нього в дарунок колекцію старожитностей і монет, котру він збирав протягом 20 років [24]. При цьому Леопардов захотів, щоб колекцію розмістили в музеї окремо, а всі витрати з розміщення Микола Олександрович обіцяв узяти на себе. М. О. Леопардов пояснював свої вимоги тим, що, передавши одразу своє зібрання до музею, він «відірвав би од серця те, що так довго було моїм улюбленим дитям, і протягом тривалого часу не міг би звільнитись від тужливого враження». Колекція поповнила музейне зібрання в кілька етапів. У березні 1894 року і січні 1895 року перші дві частини колекції передав сам М. О. Леопардов, а третя частина надійшла восени 1895 року вже після його смерті. Зібрання М. О. Леопардова, оцінене ним самим у 42745 руб. 50 коп. сріблом, складалося з колекцій ікон, хрестів, монет,

медалей, картин, історичних речей і предметів давнього російського побуту – всього 9050 предметів. Найбільшою була нумізматична колекція – 7343 предмети.

М. О. Леопардов помер 12 серпня 1895 року. За духівницею М. Леопардова, Церковно-археологічне товариство отримало на утримання музею 3 тис рублів, а на заснування стипендій у Київській духовній академії – 10 тис. рублів [16, с. 192].

Душею гуртка нумізматів був директор Київського відділення Дворянського банку Дмитро Чудовський, який збирав класичні і російські монети. З 60-х рр. ХХ ст., тривалий час проживши в Новгороді, він найбільше почав цікавитись «новгородками» – монетами м. Новгорода часів незалежності, і зібрав досить велику колекцію цих монет, а також склав їхній каталог, опис і класифікацію. До нього ці монети майже ніхто не вивчав. У 1884-1886 рр. граф І. І. Толстой видав «Русскую допетровскую нумизматику» [29] у двох випусках, присвячених монетам Великого Новгорода і Пскова. Основним джерелом цієї роботи була колекція Д. Чудовського. У 1887 р. Д. М. Чудовський зробив доволі ґрунтовний критичний розбір цієї праці. Ця стаття не залишилась непоміченою науковою громадськістю [32].

Михайло Васильович Сурін збирав свою колекцію упродовж кількох десятиліть. Він також був учасником нумізматичного гуртка при університеті св. Володимира і брав участь у виданні збірників рідкісних речей, що знаходились у приватних руках.

У 1899 році після проведення ХІ Всеросійського археологічного з'їзду в Києві розпочав роботу Музей старожитностей і мистецтв. З метою створення цього музею в Києві заснували Київське товариство старожитностей і мистецтв. Одним з перших до нього вступив М. В. Сурін. З 1901 року він стає членом правління Товариства [6, арк. 25]. У період становлення музею на правлінні лежали обов'язки по віднайденому коштів для будівництва музею, його благоустрій, пошук експонатів, створенню експозиції. На жаль, Михайло Васильович не дожив до офіційного відкриття музею у 1904 р., його вдова Катерина Миколаївна Суріна, згідно заповіту свого чоловіка, передає колекцію музею з одним бажанням: «чтобы коллекция эта носила имя моего мужа» [6, арк. 213].

До збірки входило 1291 екземпляр монет і медалей. Серед монет був срібляник Володимира І типу¹, велика кількість монет удільного періоду, періоду Московського царства і Російської імперії. Переважну більшість цього зібрання склали російські нагородні, ювілейні і пам'ятні медалі ХVIII – початку ХХ ст., серед яких багато рідкісних екземплярів. Це медаль на приєднання Криму до Росії, медаль у пам'ять 100-річчя Імператорської академії наук, бронзова медаль Ф. Толстого на честь імператриці Марії Федорівни, бронзова медаль, відкарбована Григорієм VIII у пам'ять перебування в Римі спадкоємця Олександра у 1838 р., бронзова медаль в пам'ять першого археологічного з'їзду в Москві у 1869 році та ін. На знак вдячності за подаровану колекцію Катерина Миколаївна була обрана в членом Товариства старожитностей і мистецтв [6, арк. 213].

Участь у київському гуртку нумізматів вплинула на тоді ще молодих, а потім широковідомих вчених Карла Васильовича Болсуновського та Миколу Федоровича Біляшівського.

Карло Васильович Болсуновський (1838-1924) у 1859 р. вступив до Київського університету св. Володимира на історико-філологічний відділ, але, як сам він писав, закінчити його за браком коштів не міг [20, с. 114]. Саме там він познайомився з професором Володимир Антоновичем – викладачем історії та упродовж багатьох років зберігачем нумізматичного кабінету київського Університету. Як було згадано вище, при ньому згуртувалось коло київських колекціонерів. Можливо знайомство з київськими нумізматами та В. Антоновичем й вплинуло на подальші наукові інтереси студента. У 1887 р. у співавторстві з М. Чернєвим Карло Васильович видав першу наукову розвідку «Заметки о загадочной фигуре на монетах Великого Княжества Киевского», в якій було зроблено одну з перших спроб пояснення так званих знаків Юриковичів на перших давньоруських монетах [15]. Наступною його працею з нумізматики стала стаття польською «Соліди Болеслава з слов'янським написом. Нумізматична студія» [34].

У часописі «Київська старовина» І. Каманін дав високу оцінку діяльності Болсуновського не тільки як збирача монет, але й їх дослідника: «...він (Болсуновський) є не лише збирачем старожитностей, але й досліджує їх.... предмети для своєї колекції він добирає і розташовує за суворо науковою системою, а цього одного досить, щоб забезпечити як важливість самої колекції, так і надійність висновків» [18, с. 20].

Одна з наукових статей Карла Васильовича була присвячена артефактам «безмонетного періоду» – давньоруським монетним гривням, що приймали участь у грошовому обігу на території України упродовж ХІ – початку ХІV ст. У ній він спробував дослідити питання походження і «вартості» давньоруських гривен. Крім того, спробував знайти пояснення різноманітності їх форм та висунув гіпотезу, що за своєю формою вони походять «від різних типів суден» [12].

1 Ніяких даних по цьому срібнику не залишилось і зараз важко стверджувати чи була це справжня монета.

Не втратила наукового значення і робота Карла Васильовича присвячена грошовому обігу України у XIV і XV ст., а саме в дослідженні монет Червоної Русі [13]. У 1903 р. в с. Ярмолинці було знайдено монетний скарб, що містив монети Галицько-Волинської Русі. Карлу Васильовичу вдалось придбати з цього скарбу 85 монет – серед яких були не тільки червоноруські монети, але татарські дирхеми кримського карбування, польські півгроші. Дослідження цього досить значного в різноманітного монетного матеріалу дозволило автору заповнити лакуну в історії грошового обігу України у XIV – початку XV ст.

З ім'ям К. В. Болсуновського пов'язана й історія нумізматичної колекції НМІУ, адже з 1910 р. він працював зберігачем нумізматики в Київському Художньо-промисловому і науковому музеї. Крім того, впродовж багатьох років він дарував монети з своєї колекції до нумізматичного кабінету Київського університету, Церковно-археологічного музею тощо.

Карл Васильович – автор не тільки статей з нумізматики. У його науковому доробку декілька десятків наукових праць з археології, етнографії, геральдики, сфрагістики. Помер К. В. Болсуновський у жовтні 1924 р. на вісімдесят шостому році життя у Сквирі [20, с. 122].

До Київського гуртка нумізматів входив перший директор Художньо-промислового і наукового музею М. Ф. Біляшівський (1867-1926), ще у часи коли він був студентом Київського університету. Знайомство з В. Б. Антоновичем та з колекцією нумізматики університету, викликало в студента інтерес до нумізматичної науки. У 1887-1888 роках він працює над топографією монетних знахідок Київської губернії. У 1889 році ця праця вийшла в друк і до сьогоднішнього дня не втратила наукового значення [11].

Отже, наприкінці XIX ст. у Києві створилась група любителів нумізматики, які згуртувались навколо видатного вченого В. Б. Антоновича, які не тільки збирали монети, але й досліджували їх. Проте, нажаль, вони не створили нумізматичного товариства, щоб стати на один рівень з нумізматичними товариствами Санкт-Петербурга і Москви, але, не зважаючи на це, зробили значний внесок у розвиток нумізматичної науки.

Список використаних джерел та літератури

1. Архів НМІУ, ф. 1, оп. 1, од.зб. № 33, №11752.
2. Архів НМІУ, ф. 1260, оп. 1-доп., № 12.
3. Київський міський архів, ф. 16, оп. 300, спр. 229.
4. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтв України (ЦДА-МЛіМУ), ф. 648, оп. 1, спр. 11.
5. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. 241, оп. 1, спр. 142.
6. ЦДА-МЛіМУ, ф. 648, оп. 1, спр. 11.
7. ЦДА-МЛіМУ, ф. 648, оп. 1, спр. 213.
8. ЦДА-МЛіМУ, ф. 648, оп. 1, спр. 170.
9. ЦДІАУ у м. Києві, ф. 832, оп. 1, спр. 31.
10. Белозерский Н. В. Справочная книга для коллекционеров памятников старины в России / Н. В. Белозерский. – СПб, 1903.
11. Беляшевский Н. Ф. Монетные клады Киевской губернии / Н. Ф. Беляшевский. – К., 1899.
12. Болсуновский К. В. Русские монетные гривны и форма их происхождения / К. В. Болсуновский. – К., 1903.
13. Болсуновский К. В. Автономные монеты Галицкой Руси XIV-XV вв. / К. В. Болсуновский – К., 1905.
14. Болсуновский К. В. Антонович как нумизмат / К. В. Болсуновский. – СПб, 1912.
15. Болсуновский К. В. Заметка о загадочной фигуре на монетах великого Княжества Киевского / К. В. Болсуновский, Н. П. Чернов. – К., 1889.
16. Друг О. М. М. О. Леопардов — почесний член Церковно-археологічного товариства / О. М. Друг // Могилянські читання 2002: зб. наук. пр. «Музейна справа в Україні на зламі тисячоліть». – К., 2003.
17. Киевская старина. – 1899. – № 6.
18. Киевская старина. – 1899. – №10.
19. Киевская старина. – 1899. – № 11.
20. Кучерук О. С. Карл Васильович Болсуновський (1838-1924) / О. С. Кучерук // СА. – 1992. – №3.
21. Освящение и открытие Киевского художественно-промышленного и научного музея // Киевлянин. – 1904. – 30 дек. (№ 360).
22. Отчет Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за 1885 год. – К., 1886.
23. Отчет церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за 1899 год. – К., 1900.

24. Петров Н. И. Коллекции древних предметов и монет, пожертвованные Церковно-археологическому музею при Киевской духовной академии почетным членом Церковно-археологического общества при сей Академии действительным статским советником Николаем Александровичем Леопардовым / Н. И. Петров. – К., 1895.
25. Петров Н. И. Воспоминания старого археолога / Н. И. Петров // Медієвістика: історія церкви науки і культури. – К., 1997. – Вип.
26. Сборник снимков с предметов древности находящихся в Киеве в частных руках – К., 1891. – Вып. III-IV.
27. Сотникова М. П. Тысячелетие древнейших монет России / М. П. Сотникова, И. Г. Спасский. – Л., 1983.
28. Толстой И. И. Древнейшие русские монеты великого княжества Киевского / И. И. Толстой. – СПб, 1882.
29. Толстой И. И. Русская допетровская нумизматика» / И. И. Толстой. – СПб, 1884-1886.
30. Чернев Н. П. Заметки о древнейших русских монетах / Н. П. Чернев. – СПб, 1888.
31. Чернев Н. П. Заметки о неизданных и редких монетах, помещенных на таблицах 6-й, 7-й и 8-й / Н. П. Чернев // Сборник снимков с предметов древности, находящихся в Киеве в частных руках – К., 1891. – Вып. III-IV.
32. Чудовский Д. Н. «Новгородки». Критический разбор первых двух выпусков «Русской допетровской нумизматики» гр. И. И. Толстого / Д. Н. Чудовский. – К., 1887.
33. Шумилов Н. Редкие монеты Российской империи по 1910 г. с ценами / Н. Шумилов. – Казань, 1910.
34. Bolsunowski K. Solidy Boleslawa z napisem slowienskim / K. Bolsunowski // Studium numizmatyczne. – К., 1887.

Список скорочень

Архів НМІУ – Архів Національного музею історії України.

ІР ЦНБ – Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського.

КС – Киевская старина

СА – Советская археология.

ЦДА-МЛіМУ – Центральний державний архів-музей літератури та мистецтв України.

ЦДАУ у м. Києві – Центральний державний історичний архів України у м. Києві.

Жанна Карбовська,
завідувач сектору «Ратуша»
науково-експозиційного відділу,
Кам'янець-Подільський державний
історичний музей-заповідник

ПАМ'ЯТНІ МОНЕТИ УКРАЇНИ СЕРІЇ «ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ» (З КОЛЕКЦІЇ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА)

Пропонуємо класифікацію та вводимо в науковий обіг пам'ятні монети України серії «Відродження української державності», які експонуються в експозиції «Історія грошей» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.

Ключові слова: пам'ятні монети України, серія «Відродження української державності», Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник.

Монета є засобом інформації про історію і сучасність держави. Більшість країн світу на державному рівні розробляють та реалізують програми випуску пам'ятних та ювілейних монет [3].

З метою популяризації Української держави та підняття її престижу в очах світової громадськості, 1994 року було ухвалено рішення про організацію випуску пам'ятних і ювілейних монет [18]. Національний банк України встановлює порядок планування, організації виготовлення, випуску в обіг, реалізації пам'ятних монет та іншої продукції. Департамент грошового обігу розробляє річний план випуску пам'ятних монет, відповідно Інструкції, а під час планування розглядає пропозиції міністерств, наукових і культурно-освітніх установ [5].

Тематика пам'ятних монет є різноманітною і визначається відповідно до пам'ятних та ювілейних дат, які відзначаються на державному рівні, відповідно указів Президента, постанов Верховної Ради України, розпоряджень Кабінету Міністрів, а також розглядаються пропозиції Національної академії наук України, міністерств, органів центральної виконавчої влади, різних установ, організацій та колекціонерів-нумізматів [3, с. 24].

Пам'ятні монети України досліджують Р. Шуст [24], М. Загребя [1], Н. Дорофєєва [3], З. Комаринська [3], С. Голубка [2], В. Левченко [4], С. Халатов [24], Ж. Карбовська [17] та ін.

Національний банк України протягом травня 1995 – серпня 2017 рр. ввів в обіг 740 пам'ятних монет (21 пам'ятну монету карбованцевих номіналів – до 2 вересня 1996 р. та 719 пам'ятних монет гривневих номіналів) і започаткував 33 тематичні серії та серію «Інші монети» [19]. У пам'ятних монетах відображають важливі міжнародні події, які відбуваються й Україна приймає в них участь, та події національної історії, науки та культури [19, с. 24].

Важливі історичні події минулого, що стверджували державність України у XX столітті та державні пам'ятні дати новітньої історії незалежної держави Україна з 1990 року викарбувані в пам'ятних монетах серії «Відродження української державності» [20]. Національний банк України у 1996 р. започаткував карбування пам'ятних монет цієї серії. Довгострокову програму випуску пам'ятних і ювілейних монет України, присвячених становленню та розвитку української державності, НБУ прийняв на початку 1997 року. Впродовж 1997-2005 рр. було передбачено випустити пам'ятні монети кількох патріотичних серій, а також і серії «Відродження української державності» [3].

Знаковими монетами цієї серії є пам'ятні монети з нейзильберу 1998 року випуску, викарбувані великим тиражем (по 200 000 штук): «80-річчя бою під Крутами», «80 років проголошення незалежності УНР», а 18 лютого 1999 року у серії «Відродження української державності» вийшла у світ ювілейна монета, присвячена 80-річчю проголошення в Києві 22 січня 1919 року декларації про Злуку (Об'єднання) Української Народної Республіки (УНР) із Західно-Українською Народною Республікою (ЗУНР) [3, с. 20].

Серія «Відродження української державності» нараховує 39 пам'ятних монет (3 золоті, 12 срібних, мельхіорову, біметалеву з недорогоцінних металів та 22 пам'ятних монети з нейзильберу, що складає 5% від загальної кількості пам'ятних монет України, введених в обіг у 1995-2017 рр.) [19, с. 20]. Колекція Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника нараховує 14 пам'ятних монет цієї серії з нейзильберу (7 пам'ятних монет номіналом 2 гривні та 7 пам'ятних монет номіналом 5 гривень)

та срібної пам'ятної монети, що складають 37% пам'ятних монет серії та 63% пам'ятних монет введених в обіг з нейзильберу [22, 23, 8-16].

Пропонуємо класифікацію пам'ятних монет даної серії (колекції) на основі подій (пам'ятних дат), що відбулись в історії держави Україна: 1) державний суверенітет України; 2) незалежність України; 3) Конституція України; 4) Національний банк України; 5) Українська революція 1917-1921 рр. Пам'ятні монети України серії «Відродження української державності» в експозиції «Історія грошей» експонуються тематично. Пам'ятні монети 10 років незалежності та 10 років НБУ номіналом 5 гривень з нейзильберу, що входять до цієї серії, експонуються з 2005 р. і розміщені в комплекті, у нижній частині, по центру [17]. Комплект сформований Національним банком України [6]. До 20-ої річниці прийняття Декларації про державний суверенітет України НБУ 15 липня 2010 року ввів в обіг пам'ятну монету «20-річчя ухвалення Декларації про державний суверенітет України» [14]. Незалежність України, як історична подія, відображена в 4 пам'ятних монетах: «25 років незалежності України», «Київська Русь», «Козацька держава», «Галицьке королівство» номіналом 5 гривень [8], які представлені в колекції, з 7 пам'ятних монет введених в обіг. До дати прийняття Конституції України НБУ викарбував і ввів в обіг 5 пам'ятних монет. У колекції представлена пам'ятна монета «20 років Конституції України» номіналом 2 гривні [15]. До 10 річчя проведення грошової реформи в Україні (2006) введено в обіг срібну монету номіналом 100 гривень – «10 років відродження грошової одиниці України» [7]. Події Української революції 1917-1921 рр. відкарбовані в 5 пам'ятних монетах, які є в колекції історичного музею-заповідника. Ці монети України номіналом 2 гривні введені в обіг у 1998-2007 роках і відображають історичні (ювілейні) дати: 80-річчя бою під Крутами [9], 80 років проголошення незалежності УНР [10], 80 років проголошення соборності України [11], 90-річчя утворення першого Уряду України [12], 90 років утворення Західно-Української Народної Республіки [13].

НБУ забезпечив виготовлення та ввів в обіг 22 березня 2017 р. ювілейну монету номіналом 5 гривень з нейзильберу на відзнаку 100-річчя подій Української революції 1917-1921 років [16, 19], відповідно Указу Президента України №17/2016 «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917-1921 років» [21].

Список використаних джерел та літератури

1. Загребя М. Монети України 1992-2012 рр. / М. Загребя. – К.: Логос, 2012. – 67 с.
2. Голубка С. М. Грошове господарство України епохи новітньої доби / С. М. Голубка // Вісник Львівської комерційної академії. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2011. – Вип. 38. – С.14.
3. Дорофєєва Н. В., Комаринська З.М. З історії грошей України / Н. В. Дорофєєва, З. М. Комаринська. – Київ; Львів, 2000. – С. 149-155. [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: //Z_istorii_hroshey_Ukrainy
4. Іщенко Г. Володимир Левченко: «Перші монети карбувалися у Луганську і в Італії» / Г. Іщенко // Урядовий кур'єр. – 2012. – 23 серп.
5. Інструкція про організацію виготовлення, випуску в обіг і реалізації пам'ятних та інвестиційних монет України, сувенірної продукції. Про затвердження Інструкції про організацію виготовлення, випуску в обіг і реалізації пам'ятних та інвестиційних монет України, сувенірної продукції. [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: /http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1044-12.
6. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, Фонди К. Нз. Вр. 827.
7. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, Фонди К. Нз. 21682.
8. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, Фонди К. Нз. 24471-24474.
9. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, Фонди К. Нз. 24821.
10. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, Фонди К. Нз. 24140.
11. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, Фонди К. Нз. 24822.
12. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, Фонди К. Нз. 24823.
13. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, Фонди К. Нз. 24824.
14. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, Фонди К. Нз. 24825.
15. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, Фонди К. Нз. 24461.
16. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, Фонди К. Нз. 24651.
17. Карбовська Ж. А. Пам'ятні та ювілейні монети України в колекції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / Ж. А. Карбовська // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: матер. IV міжнар. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2016. – С. 288-292.
18. Організація випуску української монети [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: https://studlib.info/bankovskoe-delo/73-organizaciya-vipusku-ukrainskoi-moneti/.

19. Пам'ятні та ювілейні монети Національного банку України (НБУ) [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Відродження_української_державності.
20. Пошук пам'ятних монет та сувенірної продукції Серія Відродження української державності. Національний банк України. Офіційне інтернет-представництво. [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <https://bank.gov.ua/control/uk/currentmoney/cmcoin>.
21. Президент України Петро Порошенко. Офіційне інтернет-представництво. [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <http://www.president.gov.ua/documents/172016-19736>.
22. Список ювілейних та пам'ятних монет України з недорогоцінних металів. [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: http://www.wikiwand.com/uk/Список_ювілейних_та_пам'ятних_монет_України_з_недорогоцінних_металів.
23. Халатов С. В. Каталог Пам'ятних і ювілейних монет України / С. В. Халатов. – К., 2010. – 187 с.
24. Шуст Р. М. Нумізмати́ка: Історія грошового обігу та монетної справи в Україні: навч. посіб. / Р. М. Шуст – К.: Знання, 2007. – С. 337-348.

Додаток

Класифікація пам'ятних монет серії «Відродження української державності» з недорогоцінних металів в колекції К-ПДІМ-З

№	Назва	Номінал, грн.	Тираж, штук	Дата Випуску	Аверс	Реверс
Державний суверенітет України						
	20-річчя ухвалення Декларації про державний суверенітет України	2	35 000	15.07.2010		
Незалежність України						
	10 років незалежності України	5	100 000	31.07.2001		
	25 років незалежності України	5	50 000	17.08.2016		
	Київська Русь	5	50 000	17.08.2016		
	Козацька держава	5	50 000	17.08.2016		
	Галицьке королівство	5	50 000	17.08.2016		

Конституція України						
20 років Конституції України	2	30 000	20.06.2016			
Національний банк України						
10-річчя Національного банку України	5	50 000	29.03.2001			
Українська революція 1917-1921 років						
80-річчя бою під Крутами	2	200 000	30.01.1998			
80 років проголошення незалежності УНР	2	200 000	20.03.1998			
80 років проголошення соборності України	2	50 000	18.01.1999			
90-річчя утворення першого Уряду України	2	35 000	27.12.2007			
90 років утворення ЗУНР	2	35 000	03.11.2008			
До 100-річчя подій Української революції 1917-1921 років	5	35 000	22.03.2017			

Складено за джерелом [6, 8-16, 22].

ІСТОРІЯ НАДХОДЖЕННЯ ГРОШОВОГО ЗНАКУ «МАРКА В АМЕРИЦІ» РОСІЙСЬКО-АМЕРИКАНСЬКОЇ КОМПАНІЇ ДО ЗБІРКИ БОНІСТИКИ НМІУ

На основі знайдених архівних документів досліджується шлях надходження до збірки Національного музею історії України одного з найперших приватних грошових знаків Російської імперії – «Марки в Америці», номіналом 10 копійок Російсько-американської компанії поч. XIX ст.

Ключові слова: Церковно-археологічний музей, Російсько-американська компанія, марка в Америці.

У музейній колекції боністики зберігається унікальна і надзвичайно рідкісна історична пам'ятка першої половини XIX століття – грошовий знак, виготовлений на пергаменті – колоніальна «Марка в Америці» (ПГЗ-54) [2, с. 21].

Шлях надходження зазначеної марки до музейної збірки довгий і насичений багатьма подіями. Перша згадка про неї знайдена в листі до Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії від 12 липня 1876 р., написаний колишнім вихованцем Київської духовної академії архімандритом Модестом (Данилом Стрельбицьким), архієпископом Волинської і Житомирської Почаєво-Успенської Лаври, який на той час був ректором Іркутської духовної семінарії (з 1868 р.). У листі мова йде про відправлення товариству трьох посилок «с разными вещами, относящимися к Ламаистской религии». Предмети, що надсилалися, призначалися для церковно-археологічного музею, створеного у 1873 р. при Київській духовній академії [3, с. 25].

Серед перелічених предметів за порядковим номером 32 вказувалася «Марка Россійско-Американской Компаніи въ 10 коп. за номером № 26416» [3, с. 25 зв.] (рис. 1).

Архімандрит Модест був людиною надзвичайною. Академік М. І. Петров, що обіймав посаду хранителя Музею при Київській духовній академії з самого початку його заснування, а це майже 46 років, писав що «это человек с необычайными умственными дарованиями, ... страстный любитель и собиратель старины» [9, с. 103]. Вивченню і збиранню предметів старожитностей архімандрит Модест приділяв багато уваги. Під час служби в Єкатеринбурзькій та Іркутській єпархіях, він періодично надсилав зібрані побутові та церковні старожитності до Церковно-археологічного музею. Пізніше, коли архімандрита Модеста направили для керівництва Холмською вікаріатською та Волинсько-Житомирською єпархіями, ним при Холмському Свято-Богородицькому братстві і в Житомирі також були створені подібні церковно-археологічні музеї. Але тепер свої зусилля архімандрит Модест спрямовував на них, і як відзначав академік М. І. Петров «уже не только не посылал свои пожертвования в Киев, но иногда пытался даже взять из Киева прежде пожертвованные нашему Церковно-археологическому музею» [9, с. 104-105].

Встановити як довго знаходилась марка в колекції Церковно-археологічного музею, ймовірно за все, неможливо. В його історії відбувалися не поодинокі крадіжки: у 1886 р. [4, арк. 1-2], 1911 р [5, арк. 1-2], евакуація у 1915-1916 рр. до Казанської духовної академії. Після повернення до Києва ще не розпакована колекція знову зазнала втручання крадіїв [9, с. 134]. Протягом довгих років про марку не було ніякої інформації.

3 листопада 1952 р. до нашого музею надійшла колекція грошових знаків Російської імперії кінця XVIII – поч. XX ст. від Клименка Пилипа Васильовича. Серед запропонованих предметів знаходилась і «марка в Америці» номіналом 10 копійок [1, с. 50 зв.]. У розписці П. В. Клименко пише про те, що ця колекція була куплена ним у племінниці Антона Матвєєва після його смерті. Антон Матвєєв, бувший вчитель історії в гімназії, збирач предметів старожитностей, проживав у місті Козелець у період з 1914 до 1923 р. [1, с. 51]. При вивченні марки з'ясувалося, що її номер (№ 26416) співпадає з номером марки втраченої Церковно-археологічним музеєм. Тобто мова йде про один й той же предмет (рис. 2).

«Марка в Америці» зі збірки НМІУ представляє собою чотирикутник розміром 56×43 мм з двома круглими отворами у верхніх кутах. Друк чорний. На лицьовому боці розміщується відтиск печатки Російсько-американської компанії у вигляді вертикально розташованого еліпса із зображенням двоголового орла з опущеними крилами, увінчаного короною, в лапах – регалії влади. Під орлом напис у чотири рядки: «РОССИЙС:АМЕРИ/КАНС:КОМПА-/НИЙ. ПЕЧАТЬ». Вздовж обідка напис «ПОДЪ ВЫСОК:ЕГО ИМП:ВЕЛИЧ:ПОКРОВИТ:» (рис. 3). На зворотному боці – горизонтальний еліпс, вкритий гільйошированою білою сіткою, поверх якої в чотири рядки розміщується напис «МАРКА/Въ Америкѣ», з цифровим означенням номіналу – «10 коп» та від руки написаний номер у білому прямокутнику «№ 26416» (рис. 4).

Унизу, впритул до еліпса розміщений ще один чотирикутник, темний, довжина якого дорівнює більшій осі еліпса, і був призначений для підпису директора компанії Андрія Северіна, що обіймав цю посаду з 1814 до 1847 р. Але на нашій марці такий підпис відсутній, не всі емітовані грошові знаки його мали. Для тривалого використання марки вироблялися зі шкіри північних тварин. Для всіх випусків використовувався однаковий дизайн, що унеможливило встановлення дати випуску. Відрізнялися марки лише за формою, розміром і кольорами «дабы неграмотному промысловому рабочему легче было разобратся в купюрах различного достоинства» [12, с. 47]. Номінал 10 копійок у верхніх кутах має круглі отвори, 25 копійок – зі зрізаними кутами і звичайної прямокутної форми, 50 копійок – зі зрізаними кутами у верхній частині. Крупні номінали мали темно-блакитний, рожевий, блідо-фіолетовий і жовтий кольори, дрібні номінали одного сіруватого кольору. Однаковий дизайн надавав можливість обмінювати не всі екземпляри старого випуску на нові, а тільки ті, що ставали непридатними за станом збереження. Ті, що залишалися в обігу збільшували грошову масу і відповідно прибуток компанії, а відсутність контролю за їх заміною давало можливість правлінню цілком покривати колоніальні витрати нічим не забезпеченими марками.

Важливо відзначити, що довгий час у нумізматичній літературі існування марки номіналом 25 рублів вважалося сумнівним, через те, що ні в російських, ні в американських колекціях її немає, лише є згадка про неї. У збірнику 1999 р., випущеному до ювілею РАК надається фото марки цього номіналу. Фото було надіслане до Ермітажу одним з колекціонерів Канади [11, с. 53], як відповідь на статтю Н. Івочкиної, в якій вона заперечує існування марки номіналом 25 рублів [7, с. 194]. Стосовно наведеного фото виникає багато запитань. Дизайн зображеної марки суттєво відрізняється від всіх інших, виготовлених за одним дизайном. У зображенні багато розбіжностей: печатка на лицьовому боці круглої, а не овальної форми без подвійного обідка; напис по колу дається без скорочення слів; гербовий орел зображений з піднятими крилами, у той час, як на всіх інших марках – з опущеними, відрізняється шрифт. Існують також й інші відмінності. Окрім того, з фото неможливо з впевненістю зробити висновок щодо оригінальності предмета. Про саму ж марку відомо тільки те, що вона зберігається в приватній колекції. Тому питання стосовно цього номіналу поки що залишається відкритим.

Перша емісія марок РАК відбулась у 1816 р. Через рік ці грошові знаки були доставлені в Америку. В обіг надійшли номінали 1, 5, 10 і 25 рублів (планувався випуск номіналу 20 руб.). В якості дрібних розмірних «монет» були 10, 25 і 50 копійок. Всього з 1816 по 1826 р. випущено марок на суму 42 тис. рублів, у 1926 р. – на 30 тис. рублів для обміну на зношені та у 1834 р. був отриманий дозвіл на випуск ще на 30 тис. рублів [11, с. 52]. За весь період існування РАК марки випускалися п'ять разів – 1816, 1822, 1826, 1834 і останній раз у 1852 р. [7, с. 194, 202].

Своєю появою колоніальні марки зобов'язана Голові РАК Олександрю Андрійовичу Баранову, першому головному правителю російських володінь, який запропонував введення цих грошових знаків для внутрішнього використання замість обігових монет. З особистістю цієї людини, що стала легендою в історії Аляски, пов'язана ціла епоха в житті Російської Америки. Народився О. А. Баранов 23 листопада 1747 р. в сім'ї міщанина в місті Каргополь Олонецької губернії. По досягненню повноліття уклав шлюб з купецькою удовою Матроною Олександрівною Марковою, що дало йому можливість увійти до стану купців. Освіту здобував самостійно, добре знав хімію і гірську справу. За свої статті про Сибір він був прийнятий у Вільне економічне товариство, мав свою власну справу в Москві, Петербурзі, Сибіру, отримав дозвіл на торгівлю і промисел на Анадірі (теперішній Чукотський автономний округ). У 1788 р. йому та брату уряд доручив облаштуватися на Анадірі. Наступного року взимку налагоджене О. А. Барановим виробництво було розорене місцевим населенням – чукчами. У 1790 р. він переїхав в Іркутськ, де став власником двох заводів, організував кілька промислових експедицій на північно-східну частину Азії. Збанкрутувавши, змушений був прийняти запрошення від голови промислово-купецької компанії Григорія Івановича Шеліхова на посаду управляючого Північно-західною компанією (що згодом буде реорганізована в Російсько-американську компанію) терміном на 5 років, але затримався на Алясці на довгих 28 років. Залишив О. А. Баранов колонії вже літньою 72-річною людиною 27 листопада 1818 г., практично не здобувши ніякого статку. Та побачити батьківщину йому вже не судилося. Дорогою О. А. Баранов захворів і помер. За морським звичаєм його тіло було спущене у води Зондської протоки між островами Ява і Суматра.

За роки сумлінної праці на посту Головного управителя О. А. Баранов окрім будівництва укріплених поселень, заснував верф, що сприяло початку місцевого суднобудівництва, побудував мідеплавильний завод і школу, організував видобуток вугілля, розширив промисел каланів і, як писав про нього сучасник, при здачі справ вся власність компанії була не тільки в бездоганному порядку, але й у кількості, що перевищувала зазначене за описами [15]. Діяльність О. А. Баранова на посту головного правителя отримала

високу оцінку уряду. За свої заслуги він отримав звання колезького радника, був нагороджений іменною золотою медаллю на стрічці св. Володимира та орденом Анни 2-го ступеню [14].

Експансія Російської імперії на північно-західне узбережжя з ціллю хутрового промислу і торгівельної діяльності, бере свій початок з 40-х рр. XVIII ст. Для протидії іноземним торговцям у Росії почали виникати нові торгові компанії, що створювали на Алеутських островах і на Алясці поселення. Перше з них з'явилося на острові Уналашка в середині 70-х рр. XVIII ст. У 1784 р. цілорічне поселення заснувала більш крупна промислово-купецька компанія Григорія Івановича Шеліхова на острові Кадьяк, що дало поштовх планомірному освоєнню нових територій. На 1798 р. у російській Америці нараховувалось вже 7 поселень, 450-500 промисловців і 20 суден. Освоєння нових територій, створення укріплених оборонних пунктів вимагали довготривалих експедицій. За період 1743-1799 рр. 42 російськими компаніями здійснено 101 плавання вздовж Алеутської гряди, з 1765 по 1778 рр. п'ятьма компаніями – 8 вояжів вздовж Курильських островів [6, с. 52]. Закріпитися на островах та на материку було спроможне лише потужне економічне об'єднання. Серед існуючих починають виділятися компанії зі значним капіталом. Поступово торгівельний промисел концентрується в руках кількох крупних компаній. Для створення могутнього об'єднання, здатного конкурувати з іноземними купцями, та протидії англійській експансії виникала потреба в їх об'єднанні. У 1797 р. комерц-колегія надає Павлу I свої пропозиції, викладені в записках «О вредности многих в Америке компаний и пользе от соединения их воедино» [8, с. 39]. У цьому ж році дві найбільш потужні компанії Григорія Шеліхова, Івана Голікова, Іркутська компанія Миколи Мильникова та партнерів, злилися в Об'єднану Американську компанію. Саме вона започаткувала основу майбутній Російсько-американської компанії [6, с. 52].

РАК заснована за ініціативою Г. Шеліхова і затверджена за наказом Павла I 8/19 липня 1799 р. «для пользы и выгоды... от промыслов и торговли» з одночасним затвердженням її привілеїв та прав терміном на 20 років [10, с. 224]. Ці привілеї поновлювались урядом ще двічі у 1820 і 1841 рр. У монопольне користування компанії передавались всі промисли і копалини Північно-Західних берегів Америки від п'ятдесят п'ятого градуса північної ширини до Берингової протоки, Алеутських, Курильських та інших островів [13, с. 122]. Головне правління компанії складалося з кількох директорів і розташовувалося в Іркутську, а з 1800 р. переведена в Санкт-Петербург. Компанія була оголошена «находящейся под высочайшим покровительством». Її акціонерами з початку XIX ст. стали члени царської фамілії та вищі урядові чиновники [14].

За час управління Компанією О. А. Барановим її території та прибуток значно збільшилися. Якщо у 1799 р. сукупний капітал складав 2 млн. 588 тис. руб., то у 1816 р. – вже 4 млн. 800 тис. руб. РАК повністю розрахувалася з боргами і виплатила дивіденди акціонерам 2 млн. 380 тис. руб. З 1808 по 1819 р з колоній надійшло хутра більш ніж на 15 млн руб., а ще на 1,5 млн залишалось після припинення О. А. Барановим повноважень. Загальний прибуток складав понад 12,8 млн. руб. [14]. За період існування компанія здійснила ряд навколосвітніх експедицій, перші з яких під командуванням Ю. Ф. Лисянського і І. Ф. Крузенштерна (1803, 1806 і 1813 рр.) [8, с. 65]. Всього з 1803 по 1849 р. – здійснено 34 експедиції, тобто більше, ніж Англія і Франція разом [16], що суттєво сприяло пошквалюванню торгівлі колонії, значно збільшуючи її прибутки. Занепокоєні успіхами Російської імперії і вбачаючи в ній силу «стремящуюся к господству в мировом масштабе» і «не щадя ни труда, ни забот, ни издержек, чтобы сделать своими данниками четыре части земного шара» іноземні компанії створили комісію з питань російської експансії, яка виступила з доповіддю на конгресі 9/21 січня 1821 р. для вироблення стратегії відносно Росії [8, с. 78].

Друга половина діяльності РАК характеризується поступовим зниженням економічного зростання, наближаючи її до кінця існування, а з продажем Аляски Сполученим Штатам Америки у 1868 р. припинила свою діяльність і тим поставила крапку в колонізаційному русі Росії в південному напрямку по північно-західному узбережжю Америки. Колоніальні марки були обмінені на обігові державні гроші Російської імперії та знищувались. Але їх незначна частина збереглася. Найбільш повне зібрання у світі цих предметів знаходиться у ДІМі – п'ятнадцять екземплярів, у Державному Ермітажі – сім, дев'ять – у Національному музеї в Гельсінкі, у державних і приватних колекціях США та Канади загалом 15 знаків [12, с. 47]. Цей перелік доповнює ще одна марка – з колекції нашого музею.

Список використаних джерел та літератури

1. НА НМІУ. Документи на вступ експонатів до фондів музею 1952. – С. 50-51.
2. НА НМІУ. Інвентарна книга. Паперові грошові знаки «ПГЗ» Київського історичного музею, 1958-1959. – С. 21-22.
3. ЦДІАК України, ф. 1396, оп. 1, спр. 11, арк. 25-26 зв.
4. ЦДІА України, ф. 1396, оп. 1 спр. 35, арк. 1-2.

5. ЦДІАК України, ф. 1396, оп. 1, спр. 100, арк. 1-2.
6. Гибсон Джеймс. Имперская Россия на границах Америки / Джеймс Гибсон // Зарубежные исследования по истории русской Америки. – М., 1987. – С. 50-64.
7. Ивочкина Н. В. Марки Российско-Американской компании / Н. В. Ивочкина // Труды Государственного Эрмитажа XXI. – Ленинград, 1981. – С. 193-202.
8. Окунь С. Российско-Американская компания / С. Окунь, Г. Тасманов. – М.-Л., 1939. – 260 с.
9. Петров М. І. Воспоминания старого археолога / М. І. Петров // Медієвістика, історія церкви, науки і культури. – Київ, 1997. – Вип. 1. – С. 94-105.
10. Россия и США. Становление отношений 1765-1815. – М., 1980. – 752 с.
11. Шиканова И. С. Денежные знаки Российско-Американской компании первой половины XIX века / И. С. Шиканова // Россия+Америка=200 лет. К юбилею Российско-Американской компании (1799-1999). Выпуск 1. – М., 1999. – С. 43-50
12. Шиканова И. С. Русские кожаные деньги в Америке / Ирина Шиканова // Техника-молодежи. – 1994. – №11. – С. 47.
13. Российско-американские владения // Энциклопедический словарь. Изд. Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – СПб, 1899. – Т. XXVII, кн. 53. – С. 122-124.
14. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://alaska-heritage.clan.su/index/0-13/> // Аляска-Русская Америка-Российско-Американская Компания
15. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1808490/> // Марки Российско-Американской компании
16. Электронный ресурс. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/explo/ira/2_01.html/ // «Военная литература». Первопроходство.

Список скорочень

ЦДІА УКРАЇНИ – Центральний державний історичний архів України

НА НМІУ – Науковий архів Національного музею історії України

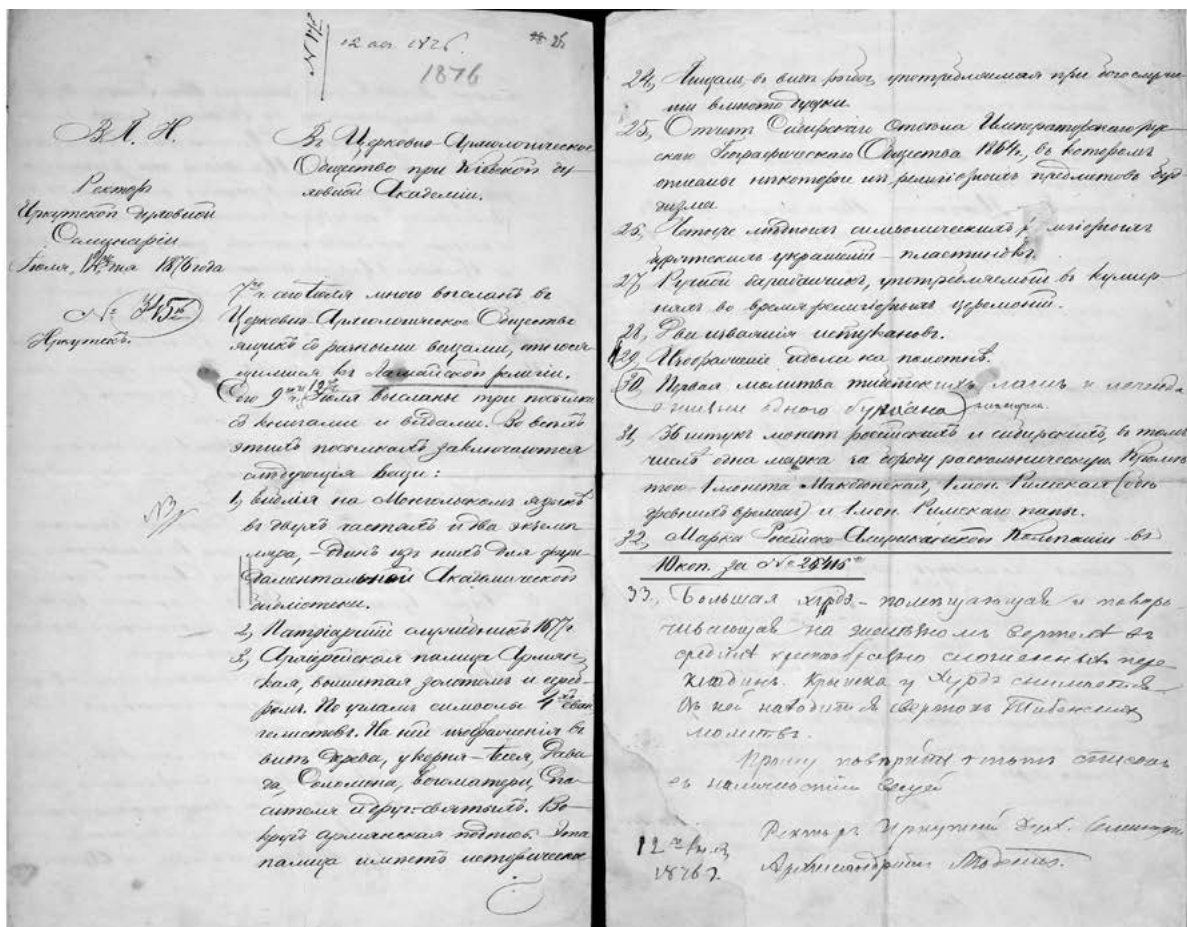

Рис. 1. Лист архимандрита Модеста до Церковно-археологического товариства, 1896 р.

54

72-59, 60-28 - n-

№ 26416

Мат. квадратну форму з двома дугами.

Л.с. - Зверху у вказаній частині напис: "Марка

1

44x56см.

почески.

22

Інвентарний №№	Дата запису (рік, м-ць, число)	Старі інвентарні №№	№№ по книзі вступу	НАЗВА ТА ОПИС РЕЧІ	Кількість	Матеріал та техніка
1	2	3	4	5	6	7
				№ "Америка" 10 коп №26416"		
				Л.с. - Посередині у колі в центрі двохвіний проміж між ними напис: "Рекліс". Америкианс: коммуністичний. Надписом по кругу напис: "Его: или: вс.мж. міфривот: под: вигр:"		
				Знизу: "Вс.мж. коммуністичний."		

Розмір	Вага
8	9

Рис.2. Запис в інвентарній книзі НМІУ

Рис.3. Марка РАК, 10 коп. зі збірки НМІУ.
Лицевий бік.

Рис.4. Марка РАК, 10 коп. зі збірки НМІУ.
Зворотний бік.

Наталія Савіцька,
молодший науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

ГРОШОВА ОДИНИЦЯ ТУРЕЧЧИНИ – ТУРЕЦЬКА ЛІРА XX-XXI СТ. (З КОЛЕКЦІЇ ФОНДІВ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА)

У статті йдеться про грошову одиницю Туреччини – турецьку ліру та її становлення, банкноти і монети, що пройшли свій шлях перетворень в історії Туреччини періоду XX-XXI ст.

Ключові слова: Туреччина, Турецька Республіка, гроші, нова турецька ліра, куруш, грошова реформа, інфляція.

У фондах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника є надходження різних нових грошей світу, у тому числі і грошовими знаками країн Азії, що стануть доповнювати на рівні з іншими банкнотами і монетами експозицію в ратуші «Історія грошей».

Одна з країн Азії – Туреччина, що пройшла свій складний шлях становлення грошової одиниці ліри в кілька етапів в період XX-XXI ст.

Туреччина (офіційна назва держави Турецька Республіка) – країна, що лежить в Азії між Чорним і Середземним морями, межує на сході з Вірменією, Грузією й Іраном, на південному сході – з Іраком і Сирією, на заході – з Грецією й Егейським морем, на північному заході – з Болгарією.

Сучасна Туреччина, чиїм попередником була Османська імперія, виникла на політичній карті світу після Першої світової війни [11].

Національною валютою грошової системи Туреччині є турецька ліра, яка становить 100 куруш. Гроші Туреччини з її історією пройшли шлях зміни назв ще в XIX столітті – так назва ліра, як грошова одиниця, була введена при Абдул-Мелжіде (1839-1861) з 1844 року. Тоді вона дорівнювала 100 золотим пістрам. Далі знову заміна – у 1861 році, замість пістра.

До ліри, обіговою монетою в Османській імперії був акче, що пізніше був замінений піastroю. Спершу це була велика срібна монета, що поступово перетворилась на дрібну срібну монету, вартістю в 1/100 золотой ліри.

Імперський Османський Банк вперше випустив паперові піастри, номіналом від 5 до 5000. Паперові гроші було деноміновано в лірах у середині 1870-х років.

Друга світова війна спричинилась до відмови Туреччини від золотого стандарту – одна золота ліра була прирівняна до 9 паперових лір на початку 1920-х років.

Турецька Республіка замінила старі османські паперові ліри середнього розміру срібними монетами. Також були випущені нові банкноти номіналом 1, 5, 10, 50, 100, 500 та 1000 лір. На кожній було розміщено портрет Мустафи Кемаля Ататюрка.

Через гіперінфляцію в Туреччині, що тривала з 1970-х до 1990-х рр., турецька ліра була серйозно девальвована: від 9 лір за долар США у кінці 1960-х років до 1,65 мільйона за долар США у 2001 році [12].

У далекому 1923 році турецьким реформатором Ататюрком було прийнято рішення про заміну існуючої на той момент османської ліри на більш сучасний варіант – турецьку ліру. Це далеко не перша заміна національної валюти в цій країні, так як османська ліра проіснувала всього 79 років (правда, у побуті вона була ще 4 роки, одночасно з турецькою). У свою чергу, ще до цієї валюти використовувався куруш, які також були платіжним засобом і досить довгий час успішно ходили в країні нарівні з іншими грошовими одиницями. Однак на цьому уряд країни не заспокоївся і дуже скоро була введена ще одна валюта. Слід зазначити, що використовувана до 1923 року османська ліра була досить серйозною монетою для такої країни, як Туреччина.

У кінці XX – початку XXI століття в країні розігрався економічна криза, в результаті якого грошова одиниця Туреччини практично знецінилася. Інфляція 1980-х привела до появи монет нових номіналів: 500, 1000, 5000, 10 000, 20000 [2] (рис.1), 50000 [4], 100000 і 500000 лір.

У січні 2005 р в країні була проведена деномінація і національна валюта отримала офіційну назву «нова ліра». На даний час 1 новий куруш карбують з латуні, 5, 10 [8] і 25 [9] нових курушів – з мідно-нікелевого сплаву, 50 нових курушів [7] і 1 нова ліра – біметалеві. На всіх монетах зображені різні портрети Мустафи Кемаля Ататюрка (рис.4) [3, с. 229].

Вже починаючи з 2009 року офіційно приставка «нова» припинила вживатись, на даний момент грошова одиниця Туреччини називається просто «турецька ліра». Втім, у перехідний період (всі три роки, починаючи з 2005 і закінчуючи 2008) ці гроші теж офіційно називалися не новою турецькою лірою, а просто лірою, через що виникала певна плутанина.

Цікавим є той факт, що на відміну від багатьох країн, що друкують на своїх банкнотах або президентів, або пам'ятники (історичні або природні), на монетках Туреччини, з 2009 року, абсолютно на всіх, зображені однакові портрети Мустафи Кемаля Ататюрка [5].

Крім усього іншого, є ще одна металева монета, номіналом в 1 ліру, виконана по біметалевій технології, з ідентичним портретом на ній (рис.2).

Зовнішній вигляд нових паперових лір з 2009 року. Банкнота номіналом 5 лір виконана в коричневому кольорі і має найменші розміри щодо інших паперових грошей даної країни. Точно так же, як і на монетах, на аверсі розташовується незмінний портрет Ататюрка, а на зворотному – фрагмент ланцюжка ДНК, фрагмент Сонячної системи, портрет професора Айдин Сайили і структура атома (рис.5) [6].

Друга, номіналом 10 лір – червона за кольором, на зворотному боці якої зображені математичні формули і ще один професор – Джахіта Арфа. На аверсі, як і на всіх інших банкнотах, – Ататюрк. Паперова купюра в 20 лір створена в зелених кольорах із зображеннями циліндра, куба, кулі, будівлею університету в Газі, акведуком і портретом Мімара Кемаледдіна. Наступні за номіналом купюри виконані в помаранчевому, синьому та фіолетовому кольорах. Зображені на них портрети відомої турецької письменниці Фатми Аліїє Топуз, музиканта Бухурізаде Ітрі і поета Юнуса Емре. Компанію портретів становлять відповідні інструменти: пір'я, папір, нотні знаки і так далі [1].

Цікавим є той факт, що тільки у 2012 році в грошових одиницях Туреччини з'явився свій знак, аналогічний відомому в усьому світі значку долара або євро. 3 жовтня 2011 року Центральна банк Туреччини оголосив про початок відкритого конкурсу з розробки символу національної валюти, для скорочення якої до цього, як правило, використовувалася абревіатура «TL» (тур. Türk Lirası – турецька ліра). Результати конкурсу, який привернув широку увагу громадськості і отримав більше 8000 відгуків, були оголошені 1 березня 2012 року. Автор знаку-переможця Тюлай Лалі (Tülay Lale), чия пропозицію було обрано з чотирьох фіналістів. Відразу після затвердження для уникнення плутанини символ міг використовуватися на одному ціннику разом з іншими загальноприйнятими скороченнями турецької ліри, зокрема, «TL» (рис. 3). У 2012 році символ включений в стандарт Юнікод, код – U+20BA [10].

На сучасному етапі в Туреччині нарівні з лірою використовують американський долар та євро. Знову ж таки, це пов'язано з постійними змінами цінової політики та знецінення грошової одиниці. Так, на початку 2017 року було визнано саме турецьку ліру найбільш нестабільною на світовому ринку, що пов'язано з політичними перипетіями останніх років.

Список використаних джерел та літератури

1. Грошова одиниця Туреччини. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://faqukrs.xyz/finansivaljuta/89020-groshova-odinicja-turechchini-istorija-suchasnist.html>.
2. Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (далі – фонди К-ПДІМ-3), Кнз-22734.
3. Кошевар Д. В. Деньги мира. Монеты и банкноты / Д. В. Кошевар, А. Е. Макатерчик. – М.: АСТ, 2014. – 256 с.: ил.
4. Фонди КПДІМ-3, Кнз-24077.
5. Фонди КПДІМ-3, Кнз-24091.
6. Фонди КПДІМ-3, Кнз-21267.
7. Фонди КПДІМ-3, Кнз-21639.
8. Фонди КПДІМ-3, Кнз-24005.
9. Фонди КПДІМ-3, Кнз-22735.
10. Символ турецької ліри. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TCMB+EN/TCMB+EN/Bottom+Menu/Other/Turkish+Lira+Sign>.
11. Туреччина. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%83%D1%80%D0%B5%D1%87%D1%87%D0%B8%D0%BD%D0%B0>.
12. Центральний банк Турецької Республіки. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.tcmb.gov.tr/>.

Рис. 1. Турецька ліра 1995 р.

Рис. 2. Монета Ліра 2009 р.

Рис. 3. Символ турецької ліри 2012 р.

Рис. 4. Монети Туреччини 2005 р.

Рис. 5. 5 турецьких лір 2009 року.

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ АРХЕОЛОГІЯ & ФОРТИФІКАЦІЯ УКРАЇНИ

**VII Всеукраїнської науково-практичної конференції
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника,
присвяченої 65-й річниці від дня народження
Миколи Борисовича Петрова (1952-2008)
та 110-й річниці від дня народження
Олега Ольжича (Олега Олександровича Кандиби) (1907-1944)**

Підписано до друку 06.10.2017.
Формат 64x84 ¹/₈. Гарнітура Times.
Умов. друк. арк. 23,25. Друк офсетний. Папір офсетний.
Зам. №6525. Наклад 100 прим.

ПП Буйницький О.А.
32300, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,
вул. Князів Коріатовичів, 1.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
від 28.04.2006 р. серія ДК №2477